

В.Ф. СЕМЕНОВ

РЕГІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА
НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

ОДЕСА

Рецензенти:

Степанов В.М.-д.е.н.,професор,заступник директора з наукової роботи Інституту проблем ринку та еколого-економічних досліджень НАН України
Вінніков В.В.-д.е.н.,професор, завідувач кафедри менеджменту та економіки морського транспорту Одеської національної морської академії
Сахацький М.П.- д.е.н., професор, завідувач кафедри менеджменту і маркетингу Одеської державної академії будівництва і архітектури

УДК 332.1(075.8)

ББК 65я73

М 23

Семенов В.Ф. Регіональна економіка: Навчальний посібник.- Київ, МП»Леся», 2008.-595с.

Навчальний посібник присвячено актуальним питанням регіональної економіки, які складають основу регулювання економічного, екологічного, соціального і природно-ресурсного розвитку регіонів стосовно до умов ринкової системи господарювання. Посібник складається з трьох розділів.

Перший розділ охоплює теоретичні аспекти регіональної економіки, основи регіональної економіки, фактори регіонального розвитку та регіональний аналіз, економічне районування України, економічні основи регіонального розвитку та регіональної економічної політики

Другий розділ охоплює головним чином прикладні аспекти формування господарського комплексу України та її регіонів, форми просторової організації території і розселення, виробничу і природно-ресурсну систему, соціальну інфраструктуру, міжрегіональну диференціацію, особливості зовнішньоекономічних зв'язків України, фактори її сталого розвитку.

У третьому розділі викладені питання раціонального природокористування, механізм взаємовідносин суспільства і природи, екологічний моніторинг, глобальні питання екології та охорони навколишнього середовища.

Посібник відповідає освітньо-професійній програмі, затвердженій Міністерством освіти і науки України наказом №444 від 07.06.2006р. з напрямку 0301»Економіка і підприємництво» і призначений для бакалаврів, спеціалістів і магістрів, а також може бути використаний аспірантами для підготовки до кандидатських іспитів за спеціальністю „розвиток продуктивних сил і регіональна економіка”.

ББК 65я73

ISBN

УДК 332.1(075.8)

Зміст

Передмова.....	
Розділ 1. Теоретичні основи регіональної економіки.....	
Тема 1. Предмет регіональної економіки	
1.1. Регіональна наука та регіональна економіка.....	
1.2. Предмет	
1.3. Основні методи.....	
1.4. Мета і завдання регіональної економіки.....	
Тема 2. Регіон у системі територіального поділу праці. Основні теорії регіонального розвитку.....	
2.1. Об'єктивні основи просторової організації економіки.....	
2.2. Основні теоретичні уявлення про регіон. Термінування регіонів.....	
2.3. Основи класичних теорій регіону і регіональної економіки.....	
2.4. Теорії регіональної спеціалізації і міжрегіональної торгівлі.....	
2.5. Теорія ринкових потенціалів і просторової взаємодії.....	
2.6. Теорія центральних місць.....	
2.7. Концепція геомаркетингу та інституціональна концепція.....	
2.8. Сучасні теорії регіональної економіки.....	
2.9. Теорія територіальних кластерів.....	
Тема 3. Закони, закономірності та принципи розвитку та формування економіки регіонів.....	
3.1. Сутність законів регіонального розвитку.....	
3.2. Закономірності соціально-економічного розвитку регіонів.....	
3.3. Принципи розвитку регіональної економіки.....	
Тема 4. Фактори розміщення продуктивних сил і формування регіональної економіки.....	
4.1. Сутність та склад факторів регіонального розвитку.....	
4.2. Історико-економічні фактори.....	
4.3. Фактор економіко-географічного положення.....	
4.4. Природно-ресурсні фактори.....	
4.5. Демографічні фактори регіонального розвитку.....	
4.6. Соціально-економічні фактори.....	
4.7. Науково-технічний прогрес як фактор розвитку регіонів.....	
4.8. Адміністративно-територіальний фактор.....	
4.9. Інноваційні, фінансові та інші фактори розвитку регіональної економіки.....	
4.10. Вплив факторів регіонального розвитку на розміщення підприємства на території регіону.....	
Тема 5. Регіональний аналіз. Основні напрямки.....	

5.1. Регіональна економічна діагностика. Регіональні рахунки.....	
та аналіз економічного потенціалу регіону.....	
5.2. Кон'юнктурний аналіз регіональної економіки.....	
5.3. Регіональне зростання та міжрегіональна нерівність.....	
5.4. Міжрегіональні зв'язки та відкритість регіональних економік.....	
5.5. Регіональні стратегії розвитку. СВОТ-аналіз.....	
Тема 6. Економічне районування, територіальна організація та регіональний аналіз.....	
6.1. Розвиток теорії економічного районування.....	
6.2. Сучасні теоретичні проблеми економічного районування.....	
6.3. Економічні райони та територіальна організація господарства України.....	
6.4. Проблеми удосконалення економічного районування України....	
Тема 7. Сутність, мета і завдання регіональної економічної політики.....	
6.1. Визначення регіональної політики, її мета і завдання.....	
6.2. Сучасні чинники регіональної політики та регіонального розвитку..	
6.3. Основні напрямки, рівні та принципи регіональної політики.....	
Тема 8. Механізми реалізації регіональної економічної політики.....	
8.1. Методи, інститути, важелі реалізації економічної політики.....	
8.2. Інституційний механізм реалізації регіональної політики. Світовий досвід.....	
8.3. Інвестиційний механізм реалізації регіональної політики.....	
8.3.1. Оцінювання інвестиційної привабливості регіону.....	
8.3.2. Вільні економічні зони як інструмент інвестиційного механізму регіональної політики.....	
8.4. Реалізація механізму міжбюджетних та податково-бюджетних відносин.....	
8.5. Ціновий (тарифний) аспект механізму реалізації регіональної політики.....	
8.6. Механізм реалізації структурно-територіальних проблем регіональної політики.....	
Розділ 2. Динаміка і трансформація соціально-економічного простору України.....	
Тема 9. Господарський комплекс України, його структура і трансформація в ринкових умовах.....	
9.1. Сутність господарського комплексу, структура суспільного виробництва.....	
9.2. Економічна взаємодія інституціональних одиниць та їх фіксація у регіоні через систему національних та регіональних рахунків.....	
9.3. Регіональні ринки як елементи господарського комплексу.....	

- 9.4. Зв'язки та суспільні форми організації виробництва в господарському комплексі України.....
- 9.5. Стан та стратегія розвитку господарського комплексу України...

Тема 10. Природний трудовий ресурсний та фінансовий потенціал регіонів України.....

- 10.1. Природно-ресурсний потенціал України.....
- 10.2. Трудовий ресурсний потенціал України.....
- 10.3. Фінансові ресурси регіонів.....

Тема 11. Міжгалузеві господарські комплекси та регіональні особливості їх розвитку і розміщення.....

- 11.1 Паливно-енергетичний комплекс.....
- 11.2 Металургійний комплекс.....
- 11.3 Машинобудівельний комплекс.....
- 11.4 Хімічно-лісовий комплекс.....
- 11.5 Агропромисловий комплекс.....
- 11.6 Будівельний комплекс.....
- 11.7 Транспортний комплекс.....
- 11.8 Соціальний комплекс.....
- 11.9 Рекреаційний комплекс.....

Тема 12. Економіка України як єдність регіональних соціально-економічних систем.....

- 12.1. Стисла характеристика економічних районів України:
 - 12.1.1. Донецький економічний район
 - 12.1.2. Карпатський економічний район
 - 12.1.3. Південний економічний район
 - 12.1.4. Подільський економічний район
 - 12.1.5. Поліський економічний район
 - 12.1.6. Східний економічний район
 - 12.1.7. Центральний економічний район
 - 12.1.8. Придніпровський економічний район
- 12.2. Загальні особливості розвитку економічних районів України на сучасному етапі.
 - 12.2.1. Регіональна економічна ситуація.
 - 12.2.2. Регіональна етнокультурна ситуація.
 - 12.2.3. Регіональна соціальна ситуація.
 - 12.2.4. Регіональна екологічна ситуація.
 - 12.2.5. Регіональна фінансова ситуація.
- 12.3. SWOT-аналіз розвитку економічних районів.

Тема 13. Міжнародні економічні зв'язки України та її інтеграція в європейські та інші світові структури.....

13.1. Міжнародна економічна інтеграція, її суть, види, типи та форми.....	
13.2. Передумови участі України у світових інтеграційних процесах.....	
13.3. Експортний потенціал України.....	
13.4. Основні напрямки зовнішньоекономічних зв'язків України. Регіональний аспект.....	
Розділ 3. Екологічні особливості регіонального розвитку.....	
Тема 14. Фактори сталого розвитку продуктивних сил України.....	
14.1. Поняття про сталий розвиток продуктивних сил.....	
14.2. Економічні та соціальні фактори, які забезпечують сталий розвиток продуктивних сил.....	
14.3. Концепція сталого розвитку продуктивних сил України.....	
Тема 15. Наукові засади раціонального природокористування.....	
15.1. Взаємодія суспільства і природи: еколого-економічні протиріччя....	
15.2. Процес, основні види та напрями природокористування.....	
15.3. Забруднення природного середовища. Основні види і джерела.....	
15.4. Основні принципи раціонального природокористування.....	
15.5. Завдання раціонального природокористування.....	
15.6. Екологія, основні поняття та визначення.....	
15.7. Екологізація як метод раціонального природокористування.....	
Тема 16. Екологічний моніторинг і система екологічної інформації.....	
16.1. Визначення та основні завдання моніторингу.....	
16.2. Організація екологічного моніторингу на різних рівнях впливу....	
16.3. Екологічний моніторинг на суходолі та на морі.....	
16.4. Використання інформаційних систем у екологічному моніторингу....	
16.5. Глобальна система моніторингу та система екологічного моніторингу України.....	
Тема 17. Економічний механізм природокористування та охорони навколишнього середовища.....	
17.1. Економічний та правовий механізм впливу на природокористування та охорону навколишнього середовища.....	
17.2. Види економічного механізму природокористування та охорона навколишнього середовища.....	
17.3. Економічні заходи державного та ринкового стимулювання природокористування та охорони навколишнього середовища.....	
17.4. Система фінансування природокористування та охорони навколишнього середовища.....	
17.5. Екологічний менеджмент і екологічний аудит в економічному механізмі природокористування.....	
Тема 18. Економічна і соціальна ефективність природоохоронної діяльності.....	
18.1. Неefективність природоохоронної діяльності та еколого-економічна шкода.....	
18.2. Еfективність природоохоронної діяльності.....	

18.3. Соціально-економічні орієнтири природокористування та природоохоронної діяльності.....	
18.4. Нові напрямки підвищення соціально-економічної ефективності в природоохоронній діяльності. Екологічне підприємництво.....	
Тема 19. Світові екологічні проблеми, досвід міжнародного співробітництва у сфері охорони навколишнього середовища.....	
19.1. Основні глобальні екологічні проблеми сучасності: констатація та напрямки подолання.....	
19.2. Міжнародне співробітництво у сфері охорони навколишнього середовища.....	
19.3. Світові партії і рухи екологічного спрямування.....	
Список використаних літературних джерел.....	
Термінологічний словник до тем розділу 3.....	

Передмова

Важливу роль у трансформації національної економіки належить регіонам, тому в освітніх програмах економічного вузу обов'язковими мають бути дисципліни, які до певної міри забезпечують регіонально-економічну підготовку фахівців. Однією з таких економічних наук є регіональна економіка. Поміж багатовекторної діяльності держави чільне місце має належати також регіональній економічній політиці яка дуже тісно пов'язана з регіональною економікою.

Майбутні фахівці-економісти повинні добре розуміти проблеми економіки регіону, в якому буде здійснюватись їх виробнича діяльність, мати навички комплексного регіонального аналізу процесів виробництва, споживання, природокористування, використання резервів територіальної організації продуктивних сил певного регіону, регіонального управління. Таке ставлення до регіональних проблем демонструє досвід розвитку багатьох країн-лідерів світового економічного процесу, який показує, що в жодній із них не була допущена ринкова анархія у формуванні ринкових пропорцій, у розвитку великих міст, не були забуті малі народи, екстремальні території.

В умовах адміністративно-розподільчої системи, підґрунтям якої виступало галузеве управління, регіональна економіка являла собою найслабкішу ланку, завдяки чому були допущені значні диспропорції між різними елементами господарського, природничого і соціального середовища.

У зв'язку з трансформацією економічних відносин постало завдання розробки нової регіональної політики та нового механізму управління регіональним розвитком. Створення такого механізму повинно базуватись на теоретичних засадах розміщення продуктивних сил та провідних принципах регіональної економічної політики, на вивченні законів суспільного відтворення та їх прояву на регіональному рівні. Відтворювальний підхід до управління соціально-економічним розвитком регіону викликає необхідність

встановлення взаємозв'язків та залежностей між усіма елементами регіональної системи, що забезпечують ефективний розвиток регіональної економіки і зростання добробуту населення.

На сучасному етапі розвитку національної економіки стає очевидною необхідність підходу до регіону як до цілісної відтворювальної системи, адже саме зараз регіони нашої країни знаходяться у пошуках свого місця в територіальній системі країни і роблять спробу побудувати ефективний механізм управління відтворювальними процесами, що протікають на їх території.

За думкою багатьох вчених і практиків господарювання регіональна економіка заповнює певний розрив між макроекономікою та мікроекономікою і має вивчати соціально-економічні процеси на мезорівні.

Вітчизняна економічна наука з 70-х років минулого століття основну увагу приділяла вивченню теорії і розробці практичних рекомендацій, що стосуються регіонального відтворення і управління ресурсами. Разом з тим багато питань інтенсифікації використання потенціалу розвитку регіональних утворень, розробки життєздатних моделей ефективного використання місцевих ресурсів залишаються недостатньо вивченими і дискусійними в науці і злободенними — у практичній діяльності. У їх числі:

- ефективність управління соціально-економічним потенціалом у регіонах;
- співвідношення місцевих, регіональних і державних інтересів;
- формування місцевих і регіональних ринків і їхньої інфраструктури;
- інвестиційна політика;
- управління майном при різних формах власності;
- підвищення ефективності використання місцевих ресурсів;
- інтенсифікація використання ресурсів і інші проблеми.

Що стосується питань відпрацювання методики оцінки впливу специфіки територіальної організації і розвиненості соціально-економічного потенціалу на фінансово-економічний стан регіонів, вироблення інноваційних підходів в управлінні економічним розвитком з урахуванням об'єктивних зовнішніх і внутрішніх факторів, то вони поки що залишаються на рівні дискусій.

До числа найбільш істотних причин, які помітно вплинули на темпи переходу України до ринкових відносин, на весь хід соціально-економічних перетворень у країні, відноситься явна недооцінка територіального (регіонального) фактору. Процес децентралізації державного управління йде повільно, нерідко зустрічає опір центру. У той же час є побоювання щодо ситуації за якої регіони, отримавши значні повноваження, можуть стати на шлях сепаратизму, порушень конституційних основ політичної цілісності держави.

Виняткова важливість дійсно наукового забезпечення радикальних ринкових перетворень, створення (збереження) єдиного ринкового простору у сполученні з формуванням регіональних ринків, з розвитком місцевого самоврядування визначила гостру необхідність більш поглибленого вивчення

питань підвищення ефективності діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування в сфері регіонального управління. Таким чином, регіональна економіка має вивчати дві головні проблеми регіонального розвитку:

1) формування і функціонування соціально-економічного комплексу регіону;

2) регіональне управління (політичне, економічне, соціальне, екологічне) у нових умовах.

Таке вивчення припускає регіональний аналіз усіх факторів і явищ, що впливають на регіональний розвиток: історичних, природно-ресурсних, етнічних, релігійних, екологічних, політичних, а також внутрішньо регіональних і міжрегіональних зв'язків. Регіональна економіка застосовує різні наукові методики, які використовують економічна теорія, управлінські і юридичні науки, економічна історія, економічна і соціальна географія, демографія, соціологія, статистика, математика, релігієзнавство, етнографія, екологія тощо.

Регіональна економіка покликана сприяти усвідомленню ролі регіональних чинників у соціально-економічному розвитку, оволодінню методиками дослідження економіки регіонів, методами регіональних досліджень і регіонального аналізу, інструментами регіональної економічної політики, засвоєнню проблем регіонального розвитку і регіональної економічної політики України, ознайомленню з теоретичними надбаннями вітчизняних та зарубіжних вчених - регіоналістів.

Відповідно до рішення Міністерства освіти і науки України про укрупнення дисциплін колишні обов'язкові до вивчення у економічних ВНЗ дисципліни «Розміщення продуктивних сил та регіональна економіка» і «Екологія» об'єднанні в одну дисципліну «Регіональна економіка».

Міністерством також сформульована мета дисципліни: формування знань щодо теоретичних і практичних засад територіальної організації продуктивних сил України, сучасного стану та напрямів регіонального розвитку економіки, а також екологічних знань, мислення та свідомості економістів.

Відповідно до мети стандартами Міністерства визначені завдання дисципліни регіональна економіка: засвоєння теорії регіональної економіки і регіонального розвитку; оволодіння знаннями про територіальну і галузеву структуру господарського комплексу України та її регіонів; об'єктивну необхідність регіонального та ефективного використання природних, науково-виробничих, людських ресурсів регіонів країни; засвоєння принципів раціонального природокористування та охорони навколишнього середовища, понять екологічний моніторинг, екологічні нормативи, стандарти, ознайомлення зі світовими екологічними проблемами та світовим досвідом охорони навколишнього середовища.

Предмет дисципліни: господарський комплекс України і її регіонів.

Зміст дисципліни розкривається в 19-ти темах, які поділені на три розділи: : розділ 1. Теоретичні основи регіональної економіки; розділ 2.

Динаміка і трансформація соціально-економічного простору України; розділ 3. Екологічні особливості регіонального розвитку.

У навчальному посібнику висвітлені багаточисельні проблеми регіональної економіки, регіональної політики та регіонального розвитку. Автор виходив з того, що в умовах становлення і розвитку ринкових відносин для наукового обґрунтування радикальних економічних реформ особливого значення набувають знання: про сутнісні теоретичні основи регіональної економіки, про закономірності і принципи, про фактори розвитку елементів продуктивних сил і соціальної інфраструктури в територіальному аспекті; аналіз, прогнозування і обґрунтування напрямків розміщення продуктивних сил з урахуванням загальної стратегії соціально-економічного розвитку й екологічних вимог; економічне районування, економіку регіонів, регіональні ринки і міжрегіональні економічні зв'язки, територіальну організацію господарства тощо.

Навчальний посібник підготовлений в Одеському державному економічному університеті. В його основі-великий досвід викладання дисциплін регіонального та екологічного циклів, здобутки науки за останні десятиріччя, праці вітчизняних та зарубіжних вчених. Співавторами окремих розділів і підрозділів навчального посібника є: Семенов О.В. (теми: «Міжнародні економічні зв'язки України та її інтеграція в європейські та інші світові структури», «Наукові засади раціонального природокористування»), Логвіновська С.І. (тема «Економічний механізм природокористування та охорони навколишнього середовища»), Корнило І.М. (Тема «Механізми реалізації регіональної економічної політики»).

Розділ І. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ РЕГІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

Тема 1. ПРЕДЕМЕТ РЕГІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

План

- 1.1. Регіональна наука та регіональна економіка.
- 1.2. Предмет.
- 1.3. Основні методи.
- 1.4. Мета і завдання регіональної економіки.

1.1. Регіональна наука та регіональна економіка

Вивченням просторових аспектів розвитку суспільства приділяють увагу безліч дисциплін (географія, демографія, соціологія, етнографія тощо), але існує особлива наука, яка вивчає регіони, закономірності їх розвитку і взаємодії – це регіональна наука, або регіоналістика. Існують також терміни «регіонознавство», «регіонологія», які слід сприймати як синоніми регіональної науки. Регіональна наука – це сукупність різних наукових напрямків дослідження про регіони, регіональний розвиток, розміщення продуктивних сил, регіональну економіку.

Регіональна наука як область знань з'явилася тоді, коли вплив чинників, пов'язаних з певними територіями став, з одного боку, настільки суттєвим, що не міг бути вирішеним традиційними суспільними науками, а з іншого боку – вже був накопичений чималий досвід вирішення різних ситуацій, які мали чіткий регіональний характер. Об'єктами регіональної науки є різні за розмірами регіони, системи яких являють собою живий організм з багатьма ознаками: природними, політичними, економічними, культурними, соціальними тощо, з великою кількістю внутрішніх та зовнішніх взаємозв'язків.

Термін "регіональна наука" узвичаїв американський економіст Уолтер Айзард. Він вважав, що регіональна наука ширше, ніж регіональна економіка. Регіональна економіка, як складова частина регіональної науки, має давню історію й в Україні і за рубежом. Інша справа, що по-справжньому і регіональна економіка і розміщення продуктивних сил (РПС) одержали повноцінну "прописку" у післявоєнні роки. Зрозуміло, найбільш активно розвивалася регіональна наука у федеративних державах та у країнах, що володіють значними територіями. До числа таких держав, безсумнівно, відноситься і Україна.

Антирегіоналісти говорять про те, що обрамлення регіональної науки усе ще не визначене, навіть словосполучення "регіональна економіка" не конструктивне і безмістовне, що ніяких територіальних проблем економіки не існує, а розміщення продуктивних сил – це місцеположення господарських об'єктів, їх локалізація, "фотографія" територіальної прив'язки. До того ж деякі автори вважають, що сучасна глобалізація дає будь-яким підприємствам можливість отримувати гроші, технології і товари звідки завгодно і розміщувати виробництво там, де воно більш ефективно з точки зору витрат, і що тут діють сили понад державні і понад урядові.

Світова практика і наука свідчать про інше: регіональна наука, складовою якої є регіональна економіка, розвивається і міцніє. Найсучасніші дослідження вітчизняних та зарубіжних вчених беззаперечно доводять, що просторовий (територіальний) аспект в економіці впливає на рівень добробуту народів і країн, на конкурентоспроможність товарів і послуг, на ефективне та раціональне використання капіталу, інвестиційну активність, раціональне використання природних і людських ресурсів, на інноваційну діяльність тощо.

Регіональна економіка є однією з галузей регіональної науки, яка пов'язана з економічними аспектами просторового розвитку і це практично єдина наукова дисципліна в системі економічних знань, яка опікається регіоном. *Головним постулатом дисципліни є те, що вся економічна діяльність, разом з фінансово-банківською і розрахунково-аналітичною, відбувається у конкретному регіоні.* Особливості економічної діяльності в регіоні, його, ресурсний потенціал, структуру господарства і рівень розвитку продуктивних сил економіст зобов'язаний знати досконально, адже саме в регіоні буде проходити його трудова діяльність.

Регіональна економіка безпосередньо пов'язана з регіональним розвитком, під яким у сучасній термінології розуміється "такий режим функціонування регіональної системи, який орієнтований на позитивну динаміку параметрів рівня і якості життя населення, забезпечену стійким, збалансованим відтворенням соціального, господарського, ресурсного й екологічного потенціалу території" (Лексин В.М., Шведов О.Н., с. 17).

В останні роки в умовах переходу до ринкових відносин значимість регіональної економіки зросла. Практично будь-яка проблема, що виникає в процесі розбудови держави, тісно пов'язана з впливом тих чи інших регіональних факторів і умов.

Дослідженню регіональних проблем економіки присвячено багато праць, але всі вони разом взяті ще не встановили навіть сталого й однозначного відношення до самої науки про регіони. Регіональний розвиток, як режим функціонування регіональної системи ще не став предметом пильної уваги з боку широкого кола науковців та практиків різного рівня та спеціалізації.

А між тим у функціонуванні економічного простору важливу роль відіграє динаміка зв'язків об'єкта з територією і взагалі усі види безпосередніх і опосередкованих прямих і непрямих зв'язків і взаємозв'язків. Не можливо уявити собі розміщення різних об'єктів регіональної економіки без зв'язків між ними. Динаміка процесів розміщення об'єктів регіональної економіки, взаємозв'язків між ними породжують необхідність пошуку відповіді на запитання: "Як саме це відбувається?". Треба показати переміщення продуктивних сил, потоків людей і матеріальних ресурсів, товарів, вантажів, послуг, капіталів, інформації, з'ясувати досить строкату систему зв'язків і відносин як по території, так і у часі. Усьому цьому відповідає поняття "регіональний розвиток".

За висловленням М. М. Некрасова, регіональна економіка досліджує сукупність економічних і соціальних процесів в межах певних регіонів. Зміст регіональної економіки сприяє розробці раціональної, науково обґрунтованої

регіональної політики і стратегії регіонального розвитку. *Регіональну економіку слід сприймати також як економіку оптимального ведення господарства на території регіону.*

Якщо говорити про різницю між розміщенням продуктивних сил (РПС) та регіональною економікою, то можна сказати, що РПС- це процес (не завжди програмний чи цілеспрямований, інколи стихійний) розподілу по будь-якій території об'єктів і явищ (їх фіксація, фотографія), а регіональна економіка більш раціональна, більш наближена до практики. РПС є складовою предмету регіональної економіки, але остання ґрунтується головним чином на законах, закономірностях, принципах і факторах, розроблених РПС. Якщо протягом 19 - 20 століття дуже активно розвивались локаційні напрямки регіональної науки, оптимізації РПС, то в кінці 20 ст. стали переважати регіональні концепції розвитку, що забезпечують розробку механізмів вирішення проблем регіонального розвитку, створення нових форм ефективної організації економіки регіону, економічні зв'язки регіону з іншими регіонами країни і іншими країнами. Тому регіональна економіка спирається також на такі наукові і навчальні дисципліни, як економічна теорія, демографія, соціологія, математика, статистика, міжнародна економіка, маркетинг, державне та муніципальне управління, релігієзнавство, етнографія, екологія тощо.

Регіональна економіка досліджує сукупність економічних і соціальних чинників та явищ, які обумовлюють формування та розвиток продуктивних сил і соціальних процесів в межах певних регіонів. Регіональна економіка є частиною регіональної політики, її серцевиною, оскільки завдяки їй реалізуються економічні цілі і задачі державної влади. Регіональна економіка забезпечує стійку рівновагу в природі, в сфері виробництва, на регіональних ринках та на ринках факторів виробництва, на ринку послуг зі стійким зростанням життєвого рівня населення, вона вирішує також еколого-економічні проблеми, питання природокористування, екології та охорони навколишнього середовища в регіонах.

Вивчити регіональну економіку означає досконале знання комплексної структури економіки регіону, його найважливіших організаційно-економічних організацій (податкового, трансфертного, кредитного, інвестиційного), які забезпечують узгодження інтересів державного і регіонального центрів, регіональних центрів з адміністративними районами, муніципальними утвореннями та регіональними господарюючими суб'єктами. Результатом вивчення регіональної економіки є набуття навичок самостійної інтегральної оцінки регіонального потенціалу і регіонального підприємницького клімату.

В цілому регіональну економіку слід розуміти як економіку регіонального розвитку, яка надає особливого значення тим аспектам економічного життя, які пов'язані з простором.

1.2. Предмет

Регіональна економіка, як дисципліна, що вивчає просторові форми прояву економічних законів, або територіально-функціональні аспекти

територіальних відносин, передбачає наявність об'єкту та предмету. Об'єктами дослідження регіональної економіки, як і регіональної науки в цілому, є регіони.

Регіональну економіку ми розуміємо як цілісну систему закономірностей, зв'язків і пропорцій, здійснення виробничих процесів суб'єктами господарської діяльності різних форм власності на адміністративно окресленій території. Разом з тим, регіональна економіка вивчає регіональний розвиток України в цілому, тому що економіка кожного регіону розглядається, насамперед, як частина єдиної економіки держави. А також вивчає природно-ресурсний потенціал України і її регіонів, місце України у світовій господарській системі, населення, трудові ресурси і сучасні демографічні проблеми, аналізує стартовий рівень економіки країни та її регіонів у період становлення і розвитку ринкових відносин.

При визначенні предмета регіональної економіки слід виходити з таких позицій:

людська діяльність здійснюється у просторі. Ресурси, ринки, продукти виробництва розміщуються у певних місцях;

ресурси, їх виробництво та споживання розподілені у просторі нерівномірно, деякі ресурси не мобільні, що створює просторову диференціацію факторів та умов розвитку;

ресурси обмежені і мають багатоцільове призначення, а, отже, існує проблема розподілу та ефективного використання обмежених ресурсів.

Таким чином, основним предметом регіональної економіки є економічні аспекти просторової диференціації розвитку і взаємовідносин територій в умовах нерівномірності розподілу та обмеженої мобільності ресурсів. У загальному вигляді предметом регіональної економіки є вивчення окремих регіонів і їх систем, економічних зв'язків між регіонами, розвиток продуктивних сил. До цього слід додати, що регіональна економіка зорієнтована не тільки на аналіз проблем, але і на пошуки шляхів і методів їх вирішення.

Проблемами дослідження регіональної економіки є:

- розгляд економіки регіонів через систему взаємодіючих суб'єктів підприємств і організацій різних форм власності, між якими існують матеріальні, фінансові та інформаційні зв'язки;
- визначення особливих галузей та їх груп, здатних ефективно розвиватися в регіоні;
- дослідження закономірностей і принципів розвитку усіх елементів продуктивних сил та соціальної інфраструктури регіону;
- аналіз, прогнозування і обґрунтування напрямів розвитку продуктивних сил з урахуванням загальної стратегії соціально-економічного розвитку регіонів;
- дослідження регіональних пропорцій (співвідношень) різних видів економічної діяльності;

- вивчення економіки регіонів, регіональних ринків і міжрегіональних економічних зв'язків, а також територіальної організації господарства;
- дослідження шляхів підвищення добробуту населення в регіонах;
- дослідження регіональних фаз виробництва, розподілу, обміну і споживання;
- визначення змін відносин власності, структури управління, сфер господарських взаємовідносин, системи вертикальних і горизонтальних зв'язків, внаслідок яких трансформуються економічні інтереси суб'єктів регіональної економіки;
- оцінку ефективності функціонування суб'єктів господарювання на даній території та визначення шляхів диверсифікації регіонального господарства, використання обмежених ресурсів;
- обґрунтування методів і організаційних засобів дослідження регіональної економіки.

В нових економічних умовах **предмет** регіональної економіки має тенденцію до розширення за рахунок включення до його сфери нових чинників. Новими для регіональної економіки є дослідження і прогнозування процесів формування регіональних ринків, фінансових проблем територій, створення в регіонах економічного середовища, сприятливого для розвитку товарно-грошових і кредитних відносин, включаючи процеси приватизації і формування ринкової інфраструктури.

Зміна предмета регіональної економіки породжує ланцюгову реакцію: змінюється система господарюючих суб'єктів. Якщо раніше суб'єктами економіки регіону виступали лише державні структури, то тепер формується багатоукладне господарство. Поряд з державними підприємствами та організаціями як суб'єкти виступають акціонерні товариства, орендні підприємства, приватні фірми, іноземні компанії, спільні підприємства, а також комерційні банки, біржі, фінансові групи, економічні зони, страхові компанії, зовнішньоторговельні фірми тощо.

До предмету регіональної економіки слід додати *регіональну конкурентноздатність*. З досліджень М.Е.Портера виходить, що в конкуренції та конкурентоспроможності країн, регіонів роль місцезнаходження, тобто розміщення, майже не враховувалась. Конкурентна боротьба уявлялась статистичною, такою, що ґрунтувалася на мінімізації витрат у порівняно близьких галузях. У цьому разі вирішальними є перевага у факторах виробництва (робоча сила і капітал) або економія, обумовлена зростанням масштабів виробництва.

За думкою М.Е.Портера, це не є картиною реальної конкуренції, бо остання є динамічною і ґрунтується на оновленні і пошуку стратегічних розбіжностей. У цьому разі розміщення визначає конкурентні переваги через свій вплив на продуктивність і особливо на зростання продуктивності. Добробут, таким чином, залежить "від продуктивності, з якою фактори використовуються і удосконалюються у певному розміщенні" (М.Е.Портер, с.216-218). Це підтверджує думку про те, що рівень розвитку регіону або країни

залежить не від того у яких галузях конкурують фірми, а від того, як вони конкурують. Підприємства з високою продуктивністю праці лише тоді будуть конкурентоспроможними, коли будуть користуватись сучасними методами, прогресивною технологією, надавати товари і послуги високої якості. Цілком ймовірно, що розміщення в майбутньому будуть визначати технології високих можливостей. Але сама присутність високих технологій ще не гарантує оптимального ефекту від розміщення підприємств.

Сучасні дослідження ставлять під сумнів такі традиційні фактори, які мають вплив на розміщення, як відмінності між галузями, як високі чи низькі технології, виробництво або надання послуг, ресурсномісткі та наукомісткі галузі. Важливо, щоб усі ці галузі були високопродуктивними, щоб підвищення продуктивності одних галузей призводило до підвищення продуктивності у всіх інших галузях.

Добробут тієї чи іншої території залежить від рівня продуктивності тих підприємств, що знаходяться на даній території. В ринкових умовах на територіях регіонів діють не тільки вітчизняні, а й іноземні фірми. Від продуктивності цих фірм, від їх впливу на вітчизняні фірми теж залежить добробут регіону. Сьогодні мова йде також про якість економічного середовища (М.Е.Портер, с.214) того чи іншого регіону, як чинника регіонального розвитку.

До якості економічного середовища відноситься не тільки наявність та якість робочої сили, транспортної інфраструктури, природних ресурсів, географічного положення, але й такі, породжені сучасною реальністю чинники, як законодавчий клімат, оподаткування підприємств, присутність в регіоні певних типів постачальників, наявність відповідних факультетів, університетів, вірніше їх дослідницькі можливості та системи післядипломної освіти. До якості економічного середовища слід віднести також місцеві явища, які впливають на регіональну економіку, на економічну політику компаній і фірм, розміщених на цій території.

1.3. Основні методи

Загальні питання методології і методів дослідження регіональної економіки. Методологія дослідження економічного і соціального розвитку регіонів єдина з методологією дослідження розвитку господарства країни. Разом з тим вона має низку особливостей, які витікають з сутності регіонального середовища, регіонального розвитку. В основі методології регіонального дослідження знаходиться пізнання і використання тих законів, які діють не тільки на рівні державної соціально-економічної системи, а й на її регіональних рівнях.

Методом є спосіб (засіб) досягнення будь-якої мети, вирішення конкретного завдання, *методикою* – сукупність методів практичного чи теоретичного пізнання дійсності. У свою чергу, методика є частиною *методології*, яка забезпечує вивчення певної наукової проблеми [Заболоцький, 2002]. Свідоме застосування наукою методів дослідження регіональної

економіки у складі методології є важливою умовою отримання нових знань про досліджуваний об'єкт.

Методи дослідження чи методи пізнання – це способи досягнення поставленої мети. Сукупність методів пізнання дозволяє різнобічно розглянути всі об'єкти та явища реального світу у взаємозв'язку та розвитку. Основу, базис людського пізнання складають загальнонаукові методи. Поруч з ними, утворені спеціальні методи, які також являють собою способи й прийоми пізнання дійсності. Якщо перші використовуються у всіх науках, то другі – тільки в конкретній науковій дисципліні.

Для наукового обґрунтування регіональної економіки використовуються як загальнонаукові, так і спеціальні наукові методи пізнання. Чим ширше сукупність використовуваних методів, тим глибше пізнання об'єкту і предмету дослідження, тим більш обґрунтоване те рішення, що приймається.

Вибір методів залежить від рівня організації і характеру функціонування господарської системи та цілей її дослідження. Завдання аналізу завжди пов'язане з оцінкою стану економічної системи, виявлення причин певного явища та пошуком методів, засобів і ресурсів для поліпшення (за потребою) соціально-економічної ситуації. Для визначення стану або встановлення діагнозу територіальної економічної системи використовують кілька економічних методів.

Порівняльно-географічний (територіальний) метод . Різноманітні порівняння завжди були властиві всім людям. В загальному розумінні порівняння – це встановлення загального і різниці в об'єктах пізнання. Мова йде про об'єкти, утворенні природою і перетворенні в процесі господарської діяльності, а також про економіко-технічні системи, створені людиною і функціонуючі в природному оточенні. Всі ці об'єкти можна порівнювати, зіставляти у ході так званих візуальних досліджень, тобто без приладів, без статистичних даних.

При цьому методі підкреслюється загальне і залишається поза увагою деякі відмінні риси. Наприклад, порівнюючи промислові підприємства за структурою виробництва, об'ємами випуску продукції, кількістю ВВП не враховують особливості забезпечення їх транспортними шляхами, наявністю інфраструктурних елементів тощо. Та при порівнянні умов забезпеченості, наприклад, целюлозно-паперових комбінатів сировиною, обов'язково враховуються транспортні умови, стан шляхів, різні можливості доставки сировини.

Метод еталонів – це різновид порівняльного методу. Для порівняння об'єктів обирається низка ознак, але вони поєднуються в одну групу чи тип, тобто проводять типізацію об'єктів. При типізації об'єктів з'являється можливість виділення еталонів, з якими можна зіставляти інші об'єкти.

Метод аналогії . В комплексних регіональних дослідженнях достатньо складним є поділ на типи чи класи об'єктів, згідно обраних ознак. Це обумовлено тісним зв'язком і більшим взаємовпливом всіх середовищ життєдіяльності. При неспроможності достатнього вивчення кожної з них використовують *метод аналогії*. *Зміст його полягає у зіставленні однієї*

регіональної складової з іншою, яка знаходиться в подібних природних і соціально-економічних умовах. Найчастіше цей метод використовується для вибору стратегії розвитку регіонів нового освоєння на основі зіставлення з досвідом розвитку вже освоєних територій.

Метод польових досліджень. Дослідження економічного характеру базуються головним чином на статистичних методах. Однак цієї інформації буває недостатньо, тому дослідник вимушений проводити збір матеріалів безпосередньо на “місцях” – на підприємствах, фірмах та ін. У такому випадку використовується *метод польових досліджень*. Він допомагає зіставляти такі характеристики, як планувальна структура і межі досліджуваного об’єкту, територіальні різниці в умовах, образі і якості життя населення, ступінь господарського освоєння території, специфіка взаємодії виробництва і населення з оточуючим середовищем.

Метод джерел. Якщо ж немає змоги використовувати метод польових досліджень, в межах регіону проводять вибіркові спостереження типових об’єктів, тобто використовують *метод джерел*. Його зміст полягає у виборі найбільш типових об’єктів, “джерел”, подальшому їх дослідженні комплексно і детально. Отриманні результати розповсюджують на типові цілісні явища і процеси.

Системний метод – є одним із методів комплексного вивчення економіки як єдиного цілого з позицій системного аналізу. Територіальна економічна система як сукупність продуктивних сил і виробничих відносин є відкритою системою:

Вхід економічної системи характеризується сукупністю природних, трудових, виробничих та інформаційних ресурсів. *Переробка* – перетворення сировини, матеріалів, ресурсів на готовий продукт. *Вихід* – сукупність матеріальних благ та послуг, необхідних для задоволення потреб суспільства. Мета цього методу впливає з вимог законів виробництва і відтворення населення.

Особливості системного підходу полягають у переході від поточного управління процесами до стратегічного і перспективного, від відокремлених, часткових підсистем до комплексної системи, до підвищення гнучкості й оперативності при освоєванні нових виробів і процесів, від аналізу окремих випадків до системного аналізу варіантів рішень, від підрахунку окремих елементів ефективності до комплексної оцінки всіх факторів, від використання вибіркового матеріалу бухгалтерії до застосування потокового контролю на основі використання економіко-математичних методів і засобів обчислювальної техніки. Системний аналіз дає змогу всебічно оцінювати раціональність нових капіталовкладень, інновацій, комплексно враховувати фактори розвитку виробництва, вдосконалювати інформаційні потоки та гарантує оптимізацію прийнятих рішень.

Статистичний метод полягає у обробці, систематизації одібраних даних, наданні кількісної характеристики факторам, що впливають на стан об'єктів, порівнянні між собою самих об'єктів за конкретними кількісними і якісними показниками.

У арсеналі статистики є багато методів та підходів до вивчення регіональної економіки.

При характеристиці регіонів широко використовується *метод визначення середніх величин*. Використання цих величин дозволяє точніше охарактеризувати специфіку регіону, зробити відповідні висновки. Середні величини розраховуються при розміщенні і територіальній організації виробництва, плануванні населених пунктів, адміністративно-територіальному устрої та ін.

Розрізняють декілька видів середніх величин: середню арифметичну, середню гармонічну, середню геометричну і середню квадратичну. Середню гармонічну використовують в тих випадках, коли відомі індивідуальні значення явища, але не відома частота, повторність даного явища. Середня геометрична необхідна для визначення коефіцієнту зростання якогось явища, вираженого одиницею часу на певний простір. Середню квадратичну використовують для накладання показників на площу, що вимірюється квадратними величинами, тобто квадратними кілометрами. Сама ж конфігурація об'єкта може бути подана у вигляді неправильного багатокутника, кола, трапеції, трикутника.

Метод дисперсного аналізу характеризує відхилення індивідуальних величин від їх середньої. Дисперсія доповнює показник середньої арифметичної, тому що остання не достатньо характеризує динамічну низку. Ступінь впливу на формування об'єкту одного фактора вивчається на основі однофакторного дисперсного аналізу, а двох факторів – на основі двофакторного дисперсного аналізу.

Одним з головних методів пізнання організації регіональної системи є *порівняльний аналіз*. Встановлення регіональних відмінностей здійснюється шляхом співставлення природних передумов (природно-ресурсного потенціалу) і економічних факторів розвитку. Основним показником порівняльного аналізу виступає показник концентрації. Він відбивається через щільність явищ на певній території, вимірювання відстаней між об'єктами чи населеними пунктами.

Кількісна оцінка впливу того чи іншого фактора на формування і розвиток об'єкту виконується на основі *кореляційно-регресійного аналізу*. Зміст його полягає в тому, що з багатьох факторів виділяють генеруючий, а вплив другорядних штучно затушовується, розглядаючи як випадкове явище. Взаємозв'язок між фактором і об'єктом простежується у вигляді функціональної залежності.

Балансовий метод – метод оброблення й аналізу статистичних даних підприємства, галузі, регіону. Він дає змогу взаємопов'язувати ресурси та їх використання, виявляти пропорції та взаємозв'язки, які утворюються в процесі відтворення. У територіально-економічному аналізі використовують різні баланси, які можна згрупувати:

1) баланси, які характеризують ресурси окремих продуктів, розподіл та використання їх у національній економіці і в регіонах (баланси різних видів металів, палива, хімікатів, будівельних матеріалів, машин та ін.); їх складають переважно в натуральних показниках;

2) баланси праці – баланс працездатного населення, баланс зайнятості та використання праці зайнятих та ін.;

3) баланси, які характеризують утворення грошових ресурсів і використання їх у національній та регіональній економіках, в окремих галузях населення (баланс державного чи регіонального бюджету, баланс доходів і видатків галузі, баланс доходів і видатків населення та ін.);

4) баланс виробництва і розподілу валового внутрішнього продукту, платіжний баланс, міжгалузевий баланс виробництва та розподілу продуктів.

Суттєво розширюється застосування балансового методу в зв'язку з необхідністю використання фінансових балансів, розробленням балансів зайнятості населення, підвищенням вимог до територіальних балансів виробництва та споживання продукції. Складання регіональних балансів дає змогу встановити рівень комплексності розвитку регіону, наявність у ньому диспропорцій.

Нормативний метод передбачає врахування нормативів – розрахункових величин затрат живої та уречевленої праці на виробництво одиниці продукції або окремі види робіт і послуги.

Нормативи є вихідними даними для встановлення техніко-економічних норм на підприємствах. З огляду на сферу застосування вирізняються такі основні групи нормативів:

– нормативи використання матеріальних ресурсів (сировини, палива, матеріалів, електроенергії);

– нормативи продуктивності устаткування (машин, механізмів, агрегатів);

– нормативи витрат праці (єдині, типові, галузеві норми часу, норми виробітку, нормативи обслуговування або нормативи чисельності за категоріями працюючих).

Метод енерговиробничих циклів. Цей метод поєднує в собі декілька різновидів:

1) метод енерговиробничих циклів, запропонований в 30- 40-х рр. ХХ ст. М. М. Колосовським. З його допомогою визначається технологічна послідовність відтворюючих процесів в регіоні, починаючи з сировини і енергії й закінчуючи готовою продукцією;

2) метод природно-ресурсних циклів (запропонований І. В. Комаром), який дозволяє дослідити обмін речовин і енергії в системі “природа – суспільство”;

3) метод природно-суспільних чи географічних циклів обміну речовин і енергії (запропонований Ю. Г. Саушкіним);

4) метод циклів етногенезу (запропонований Л. М. Гумільовим).

Достатньо відомі дослідження циклічності, проведені М. Д. Кондратьєвим, О. Л. Чижевським та іншими вченими. Взагалі циклічність

властива всім просторово-часовим структурам, тому й циклічний метод стає все більш розповсюдженим.

Метод “витрати – випуск”. *Метод розробки регіонального міжгалузевого балансу або метод “витрати – випуск”* займає проміжне місце між статистичним методом і методом математичного моделювання. Він знаходить використання при аналізі і прогнозуванні процесу розвитку регіону – діагностики його економіки з подальшим виходом на динаміку найважливіших загальноекономічних показників. Такі дослідження засновуються на міжгалузевому балансі виробництва і розподілу продукції. У світовій практиці модель цього балансу відома під назвою “витрати – випуск”. Вона була запропонована В. Леонтєвим. Пізніше подібні моделі були розроблені В. В. Новожиловим та Л. В. Канторовичем в 30-х рр. ХХ ст. балансові моделі досить добре інтегруються з іншими видами економіко-математичних моделей та використовуються для короткотермінового і довгострокового прогнозування.

Головна мета міжгалузевого балансу – відображення процесу утворення і розподілу суспільного продукту в межах регіону. Аналіз міжгалузевого балансу дозволяє дати комплексну характеристику процесу формування і використання сукупного суспільного продукту в галузевому розтині. В основу вартісного балансу покладений розподіл сукупного продукту на дві частини, які відіграють різну роль в процесі суспільного відтворення – проміжного і кінцевого продукту.

Методи моделювання досліджують об’єкти, процеси і явища, які відбуваються у відмінних від природних умов. Для регіональної економіки з більшості моделей особливе значення мають інформаційні моделі, які розробляються засобами математичного і логічного апарату.

Методи моделювання поділяються на математичні і логічні. Математичні моделі відносяться до числа формалізованих методів моделювання, логічне моделювання ґрунтується на вербальних і графічних моделях.

В моделюванні регіональних систем повинна знайти своє відображення вся складність взаємопов’язаних явищ і процесів, що відбуваються в просторі і часі. Разом з тим модель повинна бути максимально придатна для практичного застосування, тобто повинна бути зрозуміла особі, що приймає остаточне рішення.

Загальновідомими є два прийоми побудови моделей. Зміст першого полягає у поступовому переході від знаходження найпростіших залежностей, які описують окремі сторони системи, що вивчається, до залежностей, які характеризують її з достатньою повнотою. Спочатку, на основі емпіричних досліджень знаходять прості залежності, а потім, на основі синтезу отримують більш вірогідну і цільну картину. Сутність другого прийому полягає у поступовому переході від узагальненої моделі, що враховує тільки основні характеристики, до моделі, що розкриває у повному обсязі предмет дослідження.

В умовах ринку проблеми розвитку господарства регіону стають дедалі складнішими, а галузеві і територіальні зв’язки є більш керованими. Тому виникає потреба в розробці й застосуванні економіко-математичних моделей.

Можна виділити такі основні напрями економіко-математичного моделювання територіальних економічних процесів:

- моделювання регіональних пропорцій розвитку економіки;
- моделювання розміщення підприємств;
- моделювання формування господарських комплексів регіону.

В регіональних дослідженнях використовуються наступні математичні моделі:

1) стохастичні детерміновані, основані на теорії поля, методах лінійного і нелінійного програмування, балансових і матричних моделях;

2) статистичні стохастичні (моделі міграції, моделі взаємодії, моделі розміщення та ін.);

3) динамічні детерміновані (моделі розселення, моделі розміщення об'єктів в умовах конкуренції та ін.);

4) детерміновані стохастичні (моделі відтворення населення, моделі використання природних ресурсів та ін.).

Головна особливість моделювання регіональних процесів полягає в необхідності забезпечення прямого і зворотного зв'язків з об'єктами, явищами і процесами більш високого ієрархічного рангу. Прямий зв'язок означає, що розвиток нижчого (мікро-) рівня залежить від розвитку вище розташованих рівнів – мезо- і макросистем. І навпаки, при зворотному зв'язку моделювання розвитку регіональних систем здійснюється на основі узагальненої місцевої інформації.

Логічний вид моделювання базується на описових і картографічних моделях. Перший тип моделі – первинна формалізація на рівні поставленої мети, другий – образне уявлення об'єкту в картографічній формі, включаючи графічну, блокову, блокосхемну моделі. Прикладом описового моделювання виступають розглянуті вище методи еталонів, аналогії, циклів та ін.

Картографічний метод і ГІС-технології можна віднести до моделювання, але цей метод виступає і як відносно самостійний метод. Кожна карта являє собою обмірковану, ідеальну картину. Вона виступає як певна система більшої чи меншої складності, яка зображає той чи інший бік об'єкту, як джерело нових знань про нього. Розроблені та застосовуються карти розміщення і просторово-часової зміни явищ і процесів, з'явилися прогнозні карти, карти взаємозв'язків і відносин. Широко впроваджуються нові методи картографування: цифрові, автоматизовані та ін.

Нові напрями розвитку і удосконалення картографічного методу проявляються в результаті сполучення його з аерокосмічною фотозйомкою. Висока ступінь синтетичності, комплексності надає можливість представити регіони як просторовочасові чи генетичні цінності.

Потужним інтелектуальним продуктом сучасної епохи є геоінформаційні системи (ГІС). ГІС-технології вже знайшли широке використання у плануванні, проектуванні, управлінні, створенні інформаційно-довідкових банків даних, автоматизованому картографуванні, побудові земельних кадастрів, на транспорті, у бізнесі, освіті, туризмі. ГІС-технології беруть початок від автоматизованих картографічних систем 60-х років минулого століття. З

появою комп'ютерних технологій виникло нове покоління ГІС, яке тепер широко використовується в глобальних проєктах, а також в окремих країнах і регіонах. Основною метою регіональних ГІС є розроблення технології інформаційно-аналітичного забезпечення управління (регулювання) в області, районі, місті.

Програмно-цільовий метод. Останнім часом зростає роль програмно-цільового методу. Цільові програми стають одним з центральних засобів управління регіональним розвитком. *Програмно-цільовий метод* спрямований на вирішення складних проблем, пов'язаний з розробкою довгострокових прогнозів соціально-економічного розвитку країни та її регіонів. Він заснований на формуванні цілей соціально-економічного розвитку, їх поділу на цілі більш дрібного характеру і виявлення ресурсів, необхідних для їх узгодженої реалізації.

Логіка програмно-цільового методу побудована на такій послідовності: проблема – ціль – ресурси – організація – вирішення (реалізація).

Кожний з розглянутих методів регіональних досліджень використовується при вирішенні конкретних завдань регіональної економіки. При розгляданні шляхів їх вирішення галузі використання методів необхідно конкретизувати.

Економічний аналіз дослідження регіональної економіки не обмежується переліком загальних методів. Дослідження розвитку і розміщення продуктивних сил у регіонах потребує творчого підходу і застосування методів з урахуванням вимог часу та поставлених цілей і завдань, зокрема в сучасних умовах при інтенсивному використанні комп'ютерної техніки і комп'ютерних технологій. На практиці для вирішення конкретних завдань застосовуються методи регіонального аналізу (Тема 4).

1.4. Мета і завдання регіональної економіки

Кожна наука розвивається і міцніє у тісному взаємозв'язку з практичними потребами суспільства. Практичне значення наукових досліджень у галузі регіональної науки полягає у вирішенні актуальних проблем територіального планування, регіонального менеджменту, розвитку підприємницької діяльності.

За роки існування науки регіональна економіка визначились її проблеми, мета і основні задачі. В нових економічних умовах набувають особливої актуальності питання про активні перетворення територіальної структури суспільного виробництва, здійснення нових прогресивних зрушень в регіональній економіці і політиці. Сьогодні питання регіонального розвитку, як і питання розвитку всієї національної економіки, ставляться у якісно іншій площині, ніж раніше, їх вирішення залежить від докорінного удосконалення розміщення продуктивних сил в кожному регіоні. Над цими проблемами працюють вчені багатьох наукових установ та вищих навчальних закладів України, зокрема Ради по вивченню продуктивних сил України, Інституту регіональних досліджень, які функціонують у системі Національної Академії

Наук України та які досить фундаментально з'ясовують актуальні проблеми розміщення продуктивних сил та регіональної економіки.

Особливої актуальності набуває проблема повної перебудови територіально-галузевої структури народного господарства України. В нашій країні повинна бути створена конкурентоспроможна економіка, здатна продукувати високоякісну продукцію, яка має у своєму арсеналі гнучку організаційно-управлінську систему, сучасний менеджмент та кваліфіковані кадри.

Продуктивні сили України розвивались відповідно до пануючої в радянські часи доктрини: першочерговий і динамічний розвиток важкої промисловості, виробництво засобів виробництва і тільки потім виробництво товарів для населення. Завдяки цьому у нас склалася спотворена галузева структура економіки. А через те, що природні умови сприяли розвитку важкої промисловості лише в окремих регіонах, то, нехтуючи на ділі діалектичним підходом, командно-адміністративна система створила не менш потворну їй територіальну структуру економіки. Таким чином, сьогодні споживчий сектор економіки та соціальна інфраструктура не відповідають реальним потребам суспільства. Підприємства важкої промисловості, як головний постачальник валютних надходжень в економіку нещадно експлуатуються і поступово перетворюються у екологічно небезпечні об'єкти з низькими показниками якості та високими показниками споживання ресурсів.

Головні завдання практики регіональної економіки зводяться до вирішення, принаймі п'яти проблем. Першою актуальною проблемою є структурна трансформація господарських комплексів регіонів через регіональний розвиток, встановлення оптимальних галузевих і територіальних пропорцій виробництва. У зв'язку з цим загальним є вирішення низки соціальних проблем: перепідготовки кадрів, працевлаштування, інших видів соціальної підтримки населення.

Друга актуальна проблема – це неспроможність нашої економіки зберегти потужний потенціал обробної промисловості, її окремих галузей і комплексів, які зазнали нищівної руйнації. Їх реструктуризація, модернізація повернення до лав діючих потребує велетенських витрат матеріальних і фінансових ресурсів.

Третьою актуальною проблемою є поступовий перехід на шляхи сталого розвитку, покращення якості життя населення. За часи переходу до ринкових відносин нераціональне розміщення продуктивних сил стало ще більш нераціональним. Неспроможність державного регулювання підтримки нових форм господарювання призвели до значного погіршення демографічної ситуації в Україні. Держава, нація щорічно витрачає велику кількість висококваліфікованих спеціалістів. Порушена система підготовки і перепідготовки професійних кадрів. Відплив людських ресурсів за кордон, висока смертність, низька народжуваність в Україні, зниження рівня платоспроможності населення стримують економічний розвиток регіонів.

Наступною четвертою актуальною проблемою є низька якість регіональних проектів і програм.

П'ятою актуальною проблемою є збільшення внеску регіонів України у розвиток міжнародного економічного співробітництва, розширення всього спектра зовнішньоекономічних зв'язків. Це потребує розвитку принципово нових напрямків і форм регіонального розвитку регіональної економіки. Розміщення об'єктів економіки в регіонах повинно відповідати вимогам ринкової економіки, зниженню залежності від імпорту, вдосконаленню структури експорту, переорієнтації підприємств на випуск конкурентоспроможної продукції.

Вирішення названих проблем і є **мета науки** регіональна економіка.

У зв'язку з необхідністю вирішення цих проблем перед регіональною економікою постають досить складні **завдання**:

- 1) визначення шляхів оптимізації регіональної економіки відповідно до певних факторів з урахуванням закономірностей і принципів, що обумовлюють спеціалізацію регіонів і їх окремих галузей;
- 2) досягнення збалансованого і сталого розвитку України та її регіонів;
- 3) створення сприятливих умов життя нації шляхом збалансованої економічної розбудови регіонів;
- 4) розширення міжнародного співробітництва регіонів;
- 5) здійснення адміністративно-територіальної реформи;
- 6) ліквідація диспропорції у розвитку регіональних економік;
- 7) першочерговий розвиток інфраструктури регіонів;
- 8) розробка загальнодержавної регіональної політики України, всебічних планів регіонального розвитку, досягнення територіальної справедливості, і субсидарності.

Велике значення має також вивчення теоретичних, методичних і прикладних основ формування і розвитку системи ринків у регіоні: від цього залежить швидкість і ефективність становлення ринкових відносин в регіонах України. Тому *метою курсу* є також вивчення основ функціонування системи регіональних ринків з урахуванням нового економічного механізму в умовах переходу до розвинутих ринкових відносин. Для цього необхідно:

- розкрити економічну сутність поняття системи регіональних ринків;
- вивчити об'єктивні умови, передумови і закономірності формування і розвитку регіональних ринків в умовах трансформації економіки;
- охарактеризувати методологічні принципи економічної діагностики процесів формування регіональних ринків;
- знати класифікацію елементів ринкової системи на регіональному рівні і специфічні критерії виділення різних типів регіональних ринків;
- вивчити вплив регіональних ринків на регіональний відтворювальний процес, оцінити сучасний рівень розвитку економічного потенціалу регіональних ринків;
- вивчити основні закономірності взаємодії суб'єктів економіки, що хазяюють в регіоні на різних регіональних ринках;
- розглянути методологічні основи концепції формування і розвитку регіональних ринків з виділенням етапу перехідного періоду;

- охарактеризувати організаційно-економічну модель функціонування регіональних ринків у рамках регіонального відтворювального процесу;
- вивчити методи економічного регулювання процесів формування і розвитку регіональних ринків;
- розглянути основні положення програми розвитку регіональних ринків і методичні рекомендації з регулювання процесів її формування.

Регіональна економіка належить до динамічних систем, їй притаманний саморозвиток. Докорінні зміни у виробничих відносинах, пов'язані з реальним поворотом економіки до потреб населення, розвиток місцевого самоврядування, економічна самостійність підприємств, нові форми організації на місцях об'єктивно спонукають до перегляду пріоритетів у системі складових регіональної економіки. При цьому центр ваги переноситься з питань розміщення виробництва на проблеми соціального та економічного розвитку територій, а директивне встановлення виробничих завдань поступається місцем варіантній розробці можливих сценаріїв розвитку.

У перехідний до ринку період виникають відповідні модифікації і в методології дослідження регіональної економіки. Насамперед, змінюються підходи до формування регіональних цілей розвитку. Замість забезпечення додаткового економічного ефекту за рахунок оптимізації організації господарства на перше місце виходить створення сприятливих умов для життя та соціального забезпечення населення регіонів. Конкретизація цілей виступає у формі інтересів регіонів, доступних для **регіонального управління**, якими є:

- відповідність рівня та способу життя населення, його окремих прошарків та груп світовим стандартам;
- наявність регіональних бюджетно-фінансових та інших економічних засобів регулювання економіки;
- існування можливостей для використання трудових (виробничих, інтелектуальних) потенцій населення, тобто місць застосування праці;
- функціонування інфраструктурна забезпечених внутрі- та міжрегіональних зв'язків (господарських, соціальних, інших);
- стабільність суспільно-політичної та національно-етнічної системи.

Зміна інтересів приводить до зміни критеріїв раціоналізації розміщення продуктивних сил регіону. Замість жорсткої орієнтації на задоволення державних інтересів для різних регіонів критеріями виступають:

- підвищення рівня життя, соціальної захищеності регіону;
- величина економічного ефекту для даної території, яка вимірюється у вигляді приросту фінансових або матеріальних ресурсів;
- ступінь екологічної безпеки та дотримання рівноваги системи.

Очевидно, що й робота регіональних економічних органів у нових умовах набуває нового цільового напрямку. До недавнього часу вони, головним чином, виконували функцію розробки перед планових документів, які потім використовувалися для обґрунтування директивних рішень. Тепер результати досліджень регіональних економічних органів перетворюються в наукові прогнози, які використовуються місцевими органами, а також підприємствами й організаціями як орієнтири для регулювання економічного розвитку.

Таким чином, найважливішими напрямками еволюції методології регіональної економіки в умовах ринку є розширення поля врахованих факторів, повне врахування регіональних особливостей, інтересів населення, а також багатокритеріальний підхід до оцінки регіонального розвитку.

Контрольні запитання

1. Що таке регіональна економіка? У чому полягає відмінність між поняттями “регіональна економіка” і “розміщення продуктивних сил”?
2. Що виступає об’єктом і предметом дослідження регіональної економіки?
3. У чому полягає мета регіональної економіки?
4. Які основні завдання вирішує регіональна економіка?
5. Назвіть актуальні проблеми регіональної економіки.
6. Що таке методологія і методика дослідження? У чому полягає їх суттєва відмінність?
7. Дайте визначення методу дослідження. Які загальнонаукові та спеціальні методи використовуються для наукового обґрунтування регіональної економіки?
8. Охарактеризуйте порівняльно-географічний метод.
9. Обґрунтуйте необхідність використання методу еталонів, методу джерел і методу польових досліджень для регіональної економіки.
10. Охарактеризуйте метод аналогії.
11. Які особливості балансового методу полягли в основу досліджень регіональної економіки?
12. Обґрунтуйте необхідність статистичних методів.
13. Дайте визначення нормативного методу.
14. Порівняйте метод “витрати – випуск” і системний метод.
15. Обґрунтуйте необхідність впровадження методу енерговиробничих циклів.
16. У чому полягає практична необхідність застосування методів моделювання?
17. Які особливості існують при використанні картографічного методу при дослідженнях в регіональній економіці?
18. Дайте характеристику програмно-цільового методу.
19. Які сучасні методи використовуються в регіональній економіці?

ЛІТЕРАТУРА

1. Алаев Е. Б. Социально-экономическая география: Понятийно-терминологический справочник. – М., 1993.-342с.
2. Гаврилов А.И. Региональная экономика и управление.-М.:ЮНИТИ-ДАНА,2002.-239 с.
3. Гранберг А.Г. Основы региональной экономики. - М.:ГУ ВШЭ, 2004. - 495 с.

4. Долішній М.І. та ін. Управління регіональними науково-технічними проблемами. - К.: Наукова думка, 1999.-174с.
5. Заболоцький Б.Ф. Розміщення продуктивних сил України.-К.:Академвидав,2002.-368 с.
6. Колосовский Н. Н. Теория экономического районирования. – М.: Мысль, 1969. – 335 с.
7. Лексин В. Н., Шевцов А. Н. Государство и регионы: теория и практика государственного регулирования территориального развития. – М.: ФРСС, 1997. – 256 с.
8. Манів З.О., Луцький І.М., Манів С.З. Регіональна економіка: Навчальний посібник.- Львів:»Магнолія 2006», 2007.-С.562.
9. Маршалова А. С., Новоселов А. С. Основные теории регионального воспроизводства. – М.: Экономика, 1998. – 356 с.
10. Михасюк І.Державне управління в ринковій економіці. - Львів-Жешув,2003.-28с.
11. Некрасов Н. Н. Региональная экономика. – М.: Экономика, 1978. – 344 с.
12. Портер М. Конкуренция. – М.: Изд. дом «Вильямс», 2001. – 495 с.
13. Пробст А. Е. Региональная экономика и экономическая география. – Л., 1975.
14. Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка: Підручник/ Ковалевський В.В., Михайлюк О.Л., Семенов В.Ф. та ін. -К.: Знання. 2007.-472с.
15. Светличный А., Андерсон В., Алотницкий С. Географические информационные системы: технологии и приложения.-О.:Астропринт,1997.-196с.
16. Симоненко В. К. Регіони України: проблеми розвитку. – К.: Наукова думка, 1997. – 262 с.
- 17.Суховірський Б.І. Регіональна стратегія економічного розвитку України.-К.:КНЕУ,2000.-154 с.
18. Тимчук М. Ф. Регіональна економіка. – К.: УММБ, 1998. – 56 с.

Тема 2. РЕГІОН У СИСТЕМІ ТЕРИТОРІАЛЬНОГО ПОДІЛУ ПРАЦІ. ОСНОВНІ ТЕОРІЇ РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ.

План

- 2.1. Об'єктивні основи просторової організації економіки.
- 2.2. Основні теоретичні уявлення про регіон. Термінування регіонів.
- 2.3. Основи класичних теорій регіону і регіональної економіки.
- 2.4. Теорії регіональної спеціалізації і міжрегіональної торгівлі.
- 2.5. Теорія ринкових потенціалів і просторової взаємодії.
- 2.6. Теорія центральних місць.

- 2.7. Концепція геомаркетингу та інституціональна концепція.
- 2.8. Сучасні теорії регіональної економіки.
- 2.9. Теорія територіальних кластерів.

2.1. Об'єктивні основи просторової організації економіки

Наукові засади регіональної економіки – це теорії суспільного поділу праці і регіонального розвитку.

Суспільний поділ праці – це об'єктивний процес розвитку продуктивних сил, при якому відбувається відокремлення різних видів трудової діяльності, спеціалізація виробничих одиниць і обмін між ними продуктами своєї діяльності.

Територіальний поділ праці – це об'єктивний процес виробничої спеціалізації, відокремлення економічних районів, розвитку міжрайонної кооперації, обміну продукцією і послугами.

Матеріальними елементами поділу праці між регіонами і країнами є промислові, сільськогосподарські, торгівельні та інші підприємства і організації, індустріальні торгівельні центри, вузли, райони, сільськогосподарські зони, населені пункти, комунікаційна мережа (транспорт, зв'язок), територіально-виробничі комплекси, економічні райони та зони. Між ними складаються економічні відносини просторового процесу відтворення – виробництва, розподілу, обміну та споживання суспільного продукту і виробничих ресурсів.

Суспільний територіальний розподіл праці закріплює певні галузі за конкретними районами. Він проявляється не тільки у розміщенні окремих галузей господарства, утворенні їх виробничих та збутових зон, а й в спеціалізації країн та регіонів, особливого сполученні і зв'язках їх галузей, а також в міждержавному та міжрайонному господарському обміні, в формуванні всієї регіональної структури національної економіки – системи територіальних пропорцій і зв'язків. Тим самим територіальна організація господарства виступає в двох нерозривно пов'язаних між собою формах – розміщення-галузевої та регіонально-комплексної.

Прогресивна роль як територіального, так і галузевого поділу праці, полягає в тому, що вона сприяє задоволенню різноманітних матеріальних потреб суспільства і призводить до неухильного підвищення продуктивності суспільної праці.

Теорія просторового (територіального) розподілу праці, його економічні закони – це методологічна база регіональної економіки. Вплив територіального розподілу суспільного виробництва на формування виробничих сил та економічних відносин різних країн і регіонів аналізували різні вчені: економісти, географи, суспільні діячі. Поглиблене вивчення процесу регіонального відтворення пропорцій та взаємозв'язків регіонально-економічних систем розпочалося з 70-х років ХХ століття, чому сприяла розробка міжгалузевих балансів регіонів. Поряд з територіальним розподілом суспільної праці регіональне відтворення проміжного і кінцевого продукту

складає об'єктивну основу територіальної організації економіки. Та безпосередньо *територіальний розподіл праці визначає основні особливості економіки регіону*, включаючи специфіку поширеного відтворення в ньому і, як правило, незавершеність останнього.

Територіальний поділ праці являє собою просторовий прояв суспільного поділу праці, обумовлений природними, економічними, соціальними і національно-історичними особливостями регіонів. У результаті галузі і виробництва, що виділилися в процесі суспільного поділу праці розміщуються в районах з найбільш сприятливими передумовами для їхнього розвитку. Тому територіальний поділ праці відкриває додаткові можливості підвищення ефективності регіонального розвитку як за рахунок переваг галузевої спеціалізації, так і завдяки природно-ресурсним і соціально-економічним можливостям регіонів.

Об'єктивною передумовою територіального поділу праці служать розходження у природнокліматичних умовах, ресурсному, економічному, науково-технічному, демографічному потенціалі. Від просторового розміщення продуктивних сил залежать ефективність розвитку економіки і рівень добробуту людей у регіоні. Однак територіальний поділ праці обумовлює не тільки спеціалізацію регіонів на виробництві певних видів продукції, але і служить об'єктивною і надійною основою економічної інтеграції та взаємодії регіонів. Просторова схема розвитку регіональної економіки може змінюватися під впливом вирішення реально існуючих протиріч:

- між розміщенням природних ресурсів і розміщенням суспільного виробництва;
- між розселенням населення і розміщенням нових робочих місць;
- між спеціалізацією регіонів і комплексним розвитком регіональних систем;
- між географією виробництва національного доходу і географією його використання;
- між інтересами поточного розвитку і інтересами майбутніх поколінь.

Внутрішньо-регіональний аспект регіонального відтворення охоплює проблеми комплексного розвитку регіону, забезпечення гідного рівня життя населення. Організація регіонального відтворювального процесу повинна відповідати інтересам населення регіону і бути спрямована на досягнення сприятливих умов життєдіяльності, збереження і відтворення природних систем.

Економічні цілі регіонального відтворення пов'язані з зацікавленістю в зростанні економічного потенціалу як основи зростання добробуту. Регіональний відтворювальний процес аж ніяк не припускає замкнутості регіональної економіки і не має нічого спільного з автаркією регіону, оскільки кожен регіон займає цілком визначене місце в системі суспільного поділу праці і цілісність його господарського комплексу є відносною. У формуванні ресурсів, що забезпечують процес відтворення в регіоні, значну роль відіграють міжрайонні економічні і соціальні зв'язки. Обмін продуктами праці, територіальний перерозподіл матеріальних і фінансових ресурсів, міжрайонна

міграція населення, інформаційні потоки – усе це обумовлює відкритий характер економіки регіону. Територіальний поділ праці безпосередньо пов'язаний з територіальною організацією виробництва.

Територіальна організація виробництва - це динамічний стан розміщення виробництва по регіонах, зв'язаних у єдину систему національної економіки, відповідно до природних, соціальних і економічних умов регіонів і обумовлений особливостями територіального поділу праці.

Територіальний поділ праці визначає основні закономірності і форми територіальної організації виробництва. *Форми територіальної організації виробництва* являють собою стійкі просторово-територіальні утворення, що характеризуються масштабністю території, щільністю і взаємним розташуванням структурних елементів, рівнем спеціалізації і комплексністю розвитку господарства.

Територіальна організація виробництва як система просторово-територіальних сполучень різних галузей економіки неможлива без високого рівня розвитку територіального поділу праці. На основі територіального поділу праці формуються і розвиваються регіональні системи, що характеризуються певною територіально-виробничою спеціалізацією, комплексом галузей і рівнем їхнього взаємозв'язку і територіальної концентрації.

Взаємозв'язок територіального поділу праці і територіальної організації виробництва виявляється через *територіальну спеціалізацію, концентрацію і внутрішньорайонні та міжрайонні зв'язки*. Територіальний поділ праці призводить до певного зосередження виробництва на конкретних територіях. Збільшення такого зосередження й обсягу виробництва в розрахунку на одиницю території є *територіальна концентрація виробництва*. Однак *територіальна концентрація характеризує* зосередження не усіх видів виробництва, а його окремих галузей у залежності від природно - кліматичних, національно-історичних, економічних факторів, наявності сировинних, водних, енергетичних ресурсів, транспортних умов, демографічної і кваліфікаційної структури трудових ресурсів та ін. Оскільки кожен район має певний набір факторів і умові розвитку, він спеціалізується на виробництві відповідних видів продукції і послуг. Таким чином, територіальний поділ праці і концентрація виробництва визначають *територіальну спеціалізацію* господарства.

У свою чергу, територіальна спеціалізація призводить до посилення економічних взаємозв'язків і взаємозалежностей між суб'єктами регіонального відтворювального процесу усередині регіону та з іншими регіонами, а також до розвитку виробничо-територіального кооперування і комбінування виробництва, що відіграють активну роль у системі територіальної організації виробництва. Територіальне виробниче *кооперування* в широкому змісті означає обмін діяльністю між різними регіонами, а у більш вузькому – обмін готовою продукцією, послугами, сировиною, напівфабрикатами та ін.

Іншою формою прояву міжрегіональних і внутрішніх регіональних зв'язків служить комбінування, засноване на спільній послідовній переробці

сировини по стадіях технологічного процесу. Таким чином, обумовлені територіальним поділом праці територіальна спеціалізація, концентрація і внутрішньорегіональні та міжрегіональні зв'язки, що виявляються у формі кооперування і комбінування, а також комплексність розвитку господарства регіону – суть одного й того ж процесу територіальної організації виробництва.

2.2. Основні теоретичні уявлення про регіон. Термінування регіонів

Під регіоном розуміється будь-яка частина національної економіки, що відрізняється від національної економіки характером економічних операцій і місцем у територіальному розподілі праці, а саме:

- регіон не має національних меж;
- у регіоні не здійснюються деякі види економічної діяльності, властиві тільки національній економіці (витрати на оборону, немає національного банку, національної грошової системи і т.д.). Крім цього на території регіону можна виділити три типи інституційних одиниць:

регіональні одиниці, центр інтересів яких знаходиться в даному регіоні, і більшість їх діяльності відбуваються в цьому регіоні. Серед регіональних одиниць знаходяться: домашні господарства, корпорації, розташовані в даному регіоні, місцева і центральна влада, в тій частині її діяльності, де чітко може бути виділена регіональна складова (система державного соціального страхування, наприклад);

мультирегіональні одиниці, центром інтересів яких є більше ніж один регіон або навіть національна економіка. У такому положенні знаходиться безліч корпорацій і некомерційних організацій;

національні утворення, центр інтересів яких розташований за межами навіть міжрегіонального ареалу, хоча їх діяльність істотно впливає на економічну активність в регіоні. Це відноситься до центрального уряду в тій частині діяльності, яка має національний, надрегіональний характер (система національної оборони, наприклад) і не піддається регіональному розподілу, і загальнонаціональним і міжнародним корпораціям, сфера інтересів яких набагато ширше за конкретний регіон або навіть окремої національної економіки.

Розглядаючи методологічні аспекти, важливо визначитися з понятійним інструментарієм, і в першу чергу з поняттям “регіон”. Справа в тому, що й у нашій, і в закордонній науковій літературі немає чіткого визначення даного поняття, що є однією з причин різноманіття напрямків і методологічних концепцій у сучасних регіональних дослідженнях в Україні і за рубежом. Дуже різноманітними і інколи суперечливими є визначення поняття “регіон” як у науковій, так і у навчальній літературі.

В економічній літературі найчастіше присутні два поняття регіону, причому досить часто між поняттями “регіон” і “район” ставиться знак рівності. Так, окремі автори під регіоном мають на увазі певну територіальну

частину економіки країни, яка відрізняється географічними умовами і природно-ресурсною спеціалізацією. Ці райони є відносно замкнутими як у виробничо-технічному, так і в економічному відношеннях. Інші під регіоном розуміють одиницю адміністративного розподілу країни: область, місто, адміністративний район.

Про неоднозначність та різноманітність напрямків та методологічних концепцій у вітчизняній та зарубіжній науковій літературі щодо визначення предмета регіональної економіки говорить той факт, що в сучасних регіональних дослідженнях існує біля 100 тлумачень понять "регіон" та "район". При цьому з одного боку існують визначення "регіон" без чіткого наукового обґрунтування, а з іншого боку – надто складні.

Поняття "регіон" більш еластичне і зручніше для вживання. Досить сказати, що в країнах Заходу майже виключно вживається термін "регіон". І все ж багато дослідників сходиться на думку про те, що термін "район" та "регіон" слід вважати синонімами. Завдяки терміну "регіон" в сучасній науці з'явилося поняття "регіоналізація".

Регіоналізація – це поділ території на рівнозначні або ієрархічно підпорядковані супідрядні територіальні осередки на базі одного або сукупності критеріїв. Отже, слово "регіон" стало родовим для багатьох наукових понять. Воно вживається не тільки як синонім терміну "район", звідки регіональний, тобто такий що відноситься до району, районів. Термін "регіон" вживається також для визначення будь-яких територій, які не дозволяють визначити їх якимись іншими термінами.

Поняття "*ареал*" має широкий вжиток у наукових напрямках переважно природничого характеру і використовується головним чином по відношенню до області розповсюдження якихось видів рослин або тварин. Вживається також в медицині для визначення території розповсюдження хвороби, епідемії захворювання. Останнім часом слово ареал застосовується в політиці, економіці, соціології для характеристики розповсюдження тих чи інших явищ. Наприклад, в економіці сільського господарства за допомогою такого поняття з'ясовується розповсюдження тих чи інших насаджень сільськогосподарських культур, розведення тварин. Отже, ареал – це територія, в межах якої спостерігається соціально-економічне явище, не характерне для інших територій.

Поняття "*зона*" вживається в економічних дослідженнях досить широко і являє собою територію, в межах якої має місце однозначність показників за їх інтенсивністю. Особливе значення термін "зона" має для визначення природно-ресурсного потенціалу території. Має власну ієрархічну структуру: зона, підзона. Якщо поняття "ареал" може застосовуватись для визначення якогось одного явища і при цьому не обов'язкове існування будь-якого іншого ареалу, то поняття "зона" передбачає існування, як мінімум, хоча б ще однієї зони з іншою інтенсивністю даного явища.

Що стосується ареалу, то на відміну від нього існує анти поняття *анти ареал* – територія, на якій явище, що спостерігається на суміжних територіях, відсутнє.

Вважається, що елементи, які створюють ареал чи зону взаємопов'язані між собою, але ознака взаємозв'язку для цих понять не обов'язкова. Будь-які території: ареал, зона, район, регіон мають переважно цілісну будову. Але мають місце випадки, коли вони територіально роз'єднані. Така їхня відокремлена ділянка має назву "анклав" по відношенню до оточуючої території і "ексклав" по відношенню до материнського таксону.

Іншими різновидами соціально-економічного простору є "полігон", "осередок", "місце". За визначенням Є.Б.Алаєва "полігон" – це територія, що не залежить від її таксономічної структури. "Осередки" – найдрібніші, неподільні об'єкти просторового аналізу, з яких потім будуть складатись ареали, зони, регіони і інші територіальні утворення. "Місце" – це без ранговий таксон, будь-яка ділянка території, який характеризується економіко-географічним положенням і який протиставляється усій іншій поверхні Землі. (Є.Б. Алаєв, с.70-72).

В дослідженнях з регіональної економіки для характеристики структури соціально-економічного простору вживаються поняття "точка", "центр", "фокус", "ядро", "полюс", "анти полюс", "лінія", "вузол", "периферія" та ін. Усі ці поняття вживають, коли характеризують структурні особливості регіону. Якщо регіоноутворюючі ознаки убувають від центру до периферії, то регіон називають вузловим, або поляризованим. В таких регіонах чітко визначений центр, який є також для регіону полюсом, ядром, вузлом. Якщо ці явища в регіоні не присутні, тобто коли убування регіоноутворюючих ознак від центру до периферії не спостерігаються, коли ці ознаки у хорологічному відношенні майже не змінюються – такий регіон називають рівномірним, або гомогенним.

Поняття "точка" на відміну від математики в регіональній економіці означає будь-який економічний об'єкт, ділянка регіону, внутрішніми розмірами якої можна знехтувати. Поняття "центр" – це теж точка, але її зв'язки з територією регіону мають функціональний характер. В регіональній економіці поняття центр не слід ототожнювати з математичною його інтерпретацією. В математиці центр рівновіддалений від кордонів тієї математичної фігури, центром якої він є і при цьому зв'язки його з будь-якою точкою цієї фігури не передбачаються. В економіці центр може бути у будь-якій точці території, навіть інколи на її периферії, але функції у нього центральні. Поняття "фокус" – це різновид центру тяжіння і, як правило, застосовується в літературі для підсилення терміну "центр". Під "ядром" регіону слід розуміти частину території, де ознаки, властивості, характерні для даного регіону проявляються з найбільшою щільністю та інтенсивністю. Знаючи ядро регіону, можна сміливо характеризувати його економічну сутність. Протистоїть, доповнює центр, фокус, ядро регіону "периферія", тобто вся інша частина території регіону.

Як відмічено вище, поняття "регіон", його сутність і статус є предметом дискусії в науковій літературі протягом тривалого часу. Різноманіття підходів до визначення регіону, його функцій, методів регіоналізації викликають необхідність його термінування та класифікації.

Існують різні підходи до термінування регіонів. Визначають термін (ранг) регіону на основі класифікації. До *критеріїв класифікації* належать такі ознаки:

- ✓ єдність і цілісність регіону;
- ✓ спільність і єдність економіки;
- ✓ комплексність господарства;
- ✓ рівень економічного розвитку;
- ✓ темпи економічного розвитку;
- ✓ тип територіальної структури господарства;
- ✓ спеціалізація галузей економіки, їх рівень;
- ✓ концентрація виробництва;
- ✓ щільність населення; демографічний потенціал регіону;
- ✓ можливості виходу на ринок з використанням наявних ресурсів, таких як праця, земля і капітал;
- ✓ керованість, тобто наявність політико-адміністративних органів управління.

Виходячи з цих критеріїв, в індустріально розвинених країнах визначають такі регіони: 1) *депресивні* – регіони, що колись мали відносно високі темпи розвитку, а тепер з року в рік не можуть підвищити показники економічного зростання; 2) *стагнуючі*, тобто такі, що знаходяться у приреченому стані. Економіка таких регіонів має дуже незначні, або "нульові" темпи зростання; 3) *піонерні* або регіони нового освоєння. Це перспективні регіони. Їх економіка молода, приваблива для вкладення інвестицій; 4) *програмні* регіони – це регіони, на які розповсюджуються цільові програми розвитку. Такі регіони можуть бути створені з частин інших регіонів; 5) *унікальні* регіони (можуть бути в будь-яких, не тільки розвинутих країнах). Вони пов'язані або з реалізацією великих новобудов, або характеризуються дуже низьким рівнем розвитку. Такі регіони називають або проблемними або проектними.

Усі ці класи регіонів безумовно мають територіальні масштаби. Тому їх відносять до двох типів:

1) мікрорегіони, або первинні, найменші економічні регіони, де зберігаються ознаки власне регіону. Якщо такий регіон поділити, то його частини не будуть мати ознак регіонів.

2) економічні регіони найвищого рангу, які власне й утворюють генеральну схему регіонального поділу країни і є в ній макроелементами.

В Україні існують наступні *визначення регіону*:

Просторово-організована форма життєдіяльності населення, до якої входять сфери проживання, професійно-трудова діяльність, і яка керована з єдиного політико-адміністративного центру і поєднувана реальними і різноманітними зв'язками (виробничо-трудовами, політичними, соціально-економічними, етнічними, культурно-побутовими) на основі самоврядування і повної реалізації своїх прав як суб'єкта соціально-політичного життя.

Велика таксономічна одиниця виробничо-територіального устрою країни і форма організації виробничо-суспільного життя населення, що відрізняється

економічними, політичними, виробничо-господарськими, культурно-етнічними, динамічними характеристиками.

Область (регіон) – територія, що характеризується наступними основними рисами: комплексністю, цілісністю, спеціалізацією і керованістю, тобто наявністю політико-адміністративних органів керування.

Закордонні вчені-регіонознавці трактують поняття “регіон” по-своєму. Визнаючи існуючу плутанину у визначенні понять “регіон” і “район”, американці П. Джеймс і Дж. Мартін у своєму капітальному дослідженні “Усі можливі світи” пишуть: “Звичайно під словом “регіон” розуміється цілісна ділянка території, що відрізняється деякою однорідністю у своїй основі, але не має чітких меж. Більш того, це слово часто вживають для позначення дуже великих територій, що утворюють головні підрозділи континентів. Але в професійній мові географів слово “регіон” чи “район”, використовують стосовно території різноманітної властивості, що характеризуються певною однорідністю, яка має специфічні властивості і слугує підставою для того, щоб виділити ці території”.

У роботах американських учених, утім, як і у вітчизняних дослідженнях, зустрічаються різні визначення і поняття “район”. Так у Гарвардському університеті вважають: “Можна визначити державу. Вона має організацію, кордони і назву. Вона має записану історію. Але що таке район? Звичайно, це не політична і не адміністративна одиниця. Ми можемо сказати лише, що це територія, яка відрізняється досить характерними ознаками для того, щоб відокремити її від сусідів” [13, с.18]. Ось думки різних американських наукових центрів, які займаються проблемами регіонознавства й економічного районування, щодо терміну «район»:

— Чикагський університет, професор В. Джонс: “Район — це однорідна в одному чи декількох відношеннях територія”.

— Північна Кароліна, професор Вуфтер: “Район — це територія, у межах якої сполучення природних і економічних факторів створило однорідність економічної і соціальної структури”.

— Міннесотський університет, професор Р. Хартшорн: “Район — це територія, у межах якої спостерігається деяка міра однорідності у загальному (природному і культурному) ландшафті”.

Ще один учений з Чикаго — Р. Платт сказав, що поняття “район” — це “територія, виділена на основі загальної однорідності характеру землі і загальної однорідності її використання” [13, с.21].

На підставі отриманих визначень, а також виходячи з власних поглядів Комітет з районування США дав таке тлумачення: “Під районом взагалі варто розуміти територію, що характеризується однорідністю в одному чи декількох відношеннях (аспектах)” [14, с. 14].

Вітчизняні дослідники районів США підкреслюють, що при виділенні районів США самі американці звертали увагу на розмаїтість фізико-географічних умов, особливості заселення в різні періоди історії Америки, на традиції, а також на економічні і соціальні розходження. Регіональна самосвідомість американців — це не тільки ототожнення громадян з певною

територією, районом, штатом, але і протиставлення себе жителям інших регіонів, у яких інші звички і традиції, інші економічні і соціальні, а нерідко й інші політико-національні інтереси.

З роками за рубежем мінялися погляди на регіональний процес. На думку американського вченого Е. Куклінски, регіональний розвиток, регіональні проблеми довгий час “розглядалися з точки зору матеріального підходу. Будівництво нових фізичних об'єктів, таких як фабрики і дороги, визнавалося найважливішим внеском у розвиток даного регіону. Нині найбільш значимим є нематеріальний підхід. Концепція регіонального розвитку, орієнтована на знання й інновації, домінує не тільки в науковій, але також і в практичній сфері у зростаючій кількості” [13, с. 13].

У сучасній зарубіжній літературі регіони розглядаються як складові частини просторової економічної системи, де панують сили конкуренції. Конкурентоздатні регіони залучають значну частку вітчизняного і закордонного ринку і, таким чином, ці регіони можна в принципі розглядати як острови інновацій і духу підприємництва у більш широкому контексті просторової мережі.

Багато уваги до вивчення регіонів приділяється в Росії. Відомий фахівець в області регіональної економіки Н. Н. Некрасов розглядав регіон з соціально-економічної позиції, не приймаючи до уваги таку категорію, як “самоврядування”, тобто адміністративно-територіальний поділ. “Під регіоном, – вказував Н. Н. Некрасов, – розуміється велика територія країни з більш-менш однорідними природними умовами і характерною спрямованістю розвитку продуктивних сил на основі сполучення комплексу природних ресурсів з відповідною сформованою і перспективною матеріально-технічною базою, промисловою і соціальною інфраструктурами” [8, с. 29].

У деяких визначеннях підкреслюється значимість саме фактора керованості регіонального розвитку: “регіон – це соціально-економічна просторова цілісність, що характеризується структурою виробництва усіх форм власності, концентрацією населення, робочих місць, духовного життя людини у розрахунку на одиницю простору і часу, що має місцеві органи управління своєю територією” [5, с. 10].

У більш широкому і розповсюдженому змісті “регіоном” називають будь-яку самостійну у господарсько-економічному й адміністративному відношенні територію, від сільського району до великих територіальних комплексів” [3, с. 11]. На наш погляд, таке тлумачення поняття “регіон” не має чіткого наукового обґрунтування. Існують й такі думки: “регіон у сучасному розумінні – це складний територіально-економічний комплекс, що має обмежені внутрішні ресурси, свою структуру виробництва, визначені потреби в зв'язку з зовнішнім середовищем” [3, с. 12], “регіон є не тільки підсистемою соціально-економічного комплексу країни, але і самостійною його частиною з закінченим циклом відтворення, особливими формами прояву стадій відтворення і специфічних особливостей протікання соціальних і економічних процесів” [5, с. 66]. Ми не згодні з такою позицією, адже регіональна економічна система не є самодостатньою- вона є складовою частиною національної економіки.

Деякі автори поділяють регіони по функціональній ролі і соціально-економічному змісту на адміністративно-господарські і виробничо-економічні [5, с. 25, 27]. До адміністративно-господарських, на їхню думку, відносяться утворення, що мають власні державні органи управління і відносно розвинуте народне господарство. Що стосується виробничо-економічних регіонів, то зазначені автори визначають, що “економічний район (регіон) – це не просто територія. Це, насамперед, економічна категорія, одна з форм територіальної організації продуктивних сил і об’єкт довгострокового територіального планування і прогнозування, розробки генеральних схем розміщення і розвитку продуктивних сил країни. Це велика територія з більш-менш однорідними природними ресурсами, характерною спрямованістю розвитку продуктивних сил на основі сполучення комплексу природних ресурсів зі сформованим господарством, виробничою і соціальною інфраструктурою, досить високим рівнем внутрірегіональних виробничо-економічних зв’язків”.

Необхідно підкреслити, що інтерес до регіонознавства, до соціально-економічного районування своїх територій характерний не тільки для США, Росії, України але і для Канади, Франції, Великобританії, Німеччини, Китаю. Особливо активізувалися “регіональні ідеї” у Європі. 4 грудня 1996 р. більше 300 європейських регіонів з різними територією, політико-адміністративним устроєм, що представляли інтереси понад 400 млн. своїх громадян, прийняли Декларацію про регіоналізм у Європі. Головний мотив прийняття Декларації — прагнення до подальшої регіоналізації в інституційних межах своїх країн. Ініціатором прийняття Декларації була Асамблея регіонів Європи, що у своїй програмі дій прагне до визнання регіоналізму не тільки в Європейському Союзі, але і за його межами.

У Декларації записано, що поняття “регіон” “являє собою вираження власної політичної самобутності, що може приймати всілякі політичні форми, що відображають демократичну волю кожного регіону приймати ту форму політичної організації, яку він вважає кращою. Регіон сам обирає своє керівництво і встановлює знаки відмінності його представництва”.

В Європі існує Номенклатура статистичних територіальних одиниць (NUTS) де регіони поділяються на два типи: нормативні (адміністративні) та аналітичні (або функціональні). До перших відносяться регіони з чітко визначеними кордонами та історичним підґрунтям, до других – регіони, виділені за географічними, економічними чи соціальними критеріями. Система NUTS сприяє макроекономічному аналізу просторових одиниць.

В Україні поняття «регіон» вживається досить широко в залежності від причини, специфіки та критеріїв. Так в залежності від масштабів території виділяють макрорегіони (групи областей, економічні райони), мезорегіони (області) та мікрорегіони (райони області). За природними та історичними ознаками виділяють регіони без урахування адміністративних кордонів, що затрудняє їх статистичне обрахування. Регіонами можна вважати також міста, особливо великі. Останнім часом усе більше число фахівців в області регіональної науки й особливо безпосередніх керівників областей, великих міст сходяться в одному: регіонами в Україні необхідно вважати адміністративні

одиниці першого рівня (АР Крим , області м. Київ, м. Севастополь) та другого рівня (адміністративні райони регіонів першого рівня).Подібне тлумачення регіону наведено і в Законі України «Про стимулювання розвитку регіонів».

Поняттю “регіон” приділяється багато уваги й у сучасній економічній, географічній і містобудівній літературі. Найбільше часто уживаними критеріями для формування поняття “регіон” є:

- географічні (розташування, величина території і кількість населення);
- виробничо-функціональні (специфіка переважних видів діяльності);
- містобудівні (характер забудови об'єктів виробничої діяльності, житла й обслуговування);
- соціологічні (норми спілкування, поведження).

Така розмаїтість критеріїв утруднює повне розкриття сутності регіону в одному визначенні. Адже регіон повинний розглядатися одночасно і як елемент територіальної організації національного господарства, і як елемент системи розселення, і як елемент соціальної організації суспільства — місця всіх сфер життєзабезпечення і життєдіяльності людини.

Регіон — цілісна система зі своїми структурою, функціями, зв'язками з зовнішнім середовищем, історією, культурою, умовами життя населення. Її характеризують: висока розмірність; велика кількість взаємозалежних підсистем різних типів з локальними цілями; багатоконтурність, управління; ієрархічність структури; значне запізнювання координуючих впливів при високій динамічності елементів; неповна визначеність станів елементів. У функціонуванні регіону визначальну роль відіграє населення, трудові колективи. Важливим фактором при визначенні регіону є можливість використання даних регіональної статистики.

Отже, ґрунтуючись на вищесказаному, для вживання в Україні можна взяти за основу наступне визначення регіону.

Регіон — це територія різного адміністративного рівня(області, району), що характеризується: комплексністю, цілісністю, спеціалізацією і управлінням, наявністю політико-адміністративних органів управління, статистичною узгодженістю.

Одним з основних ознак визначення регіону виступає *цілісність*. Вона означає цілком раціональне використання природно-ресурсного потенціалу регіону, пропорційне сполучення різних галузей, формування стійких внутрішньорегіональних і міжрегіональних виробничих і технологічних зв'язків, наявність особливого співтовариства людей з певними традиціями і способом життя.

Комплексність господарства регіону означає збалансованість, пропорційний погоджений розвиток продуктивних сил регіону. Це такий взаємозв'язок між елементами господарства, коли ефективно виконується основна народногосподарська функція — спеціалізація регіону, коли не спостерігається значних внутрішньорегіональних диспропорцій і зберігається здатність регіону здійснювати у своїх межах розширене відтворення на основі наявних ресурсів.

Показниками комплексності регіонального господарства можуть бути: відсоток продукції усередині регіонального виробництва, споживаний у самому регіоні; питома вага продукції міжгалузевого застосування; ступінь використання регіональних ресурсів. Комплексність і цілісність служать передумовами відносного відокремлення регіонів у рамках національного господарства. Вони проявляються в тім, що частина відтворювальних зв'язків обмежується даною територією і на цій основі утвориться відносна самостійність.

Можна виділити і таке поняття, як “*регіональний поділ праці*” — спеціалізація регіонів на виробництві тих чи інших видів товарів і послуг і наступному обміні ними. Для визначення регіональної спеціалізації, на думку регіонознавців, найбільш істотними показниками є:

- індекс рівня спеціалізації регіону по галузях (відношення питомої ваги регіону в Україні з виробництва продукції даної галузі до питомої ваги регіону в країні по усій промисловості і сільському господарстві);
- індекс ефективності спеціалізації (відношення обсягу виробництва до одиниці витрат у регіоні до такого ж показника по Україні);
- загальний індекс спеціалізації (добуток попередніх власних індексів).

Як відзначалося вище, важливою ознакою регіону є управління, безпосередньо пов'язане з адміністративно-територіальним розподілом країни. І тут важливо підкреслити, що управлінню деякою мірою сприяє цілісність регіону, через те що адміністративно-територіальні органи повинні забезпечувати координацію (управління) усіх елементів суспільного господарства: матеріального виробництва, природно-ресурсних потенціалів, інфраструктури, трудових ресурсів, а також різноманіття зв'язків — торгових, фінансових, соціальних, екологічних, виробничих, котрі мають певну стійкість у просторі і часі.

Економічна самостійність регіону виражає ступінь забезпеченості його економічними (у першу чергу фінансовими) ресурсами для самостійного, зацікавленого і відповідального вирішення соціально-економічних питань, що входять у компетенцію регіонального рівня господарювання.

Є декілька понять, які використовуються в економічній літературі з регіональних проблем. Це такий термін, як “національно-територіальний устрій”. У ньому одним з критеріїв членування території виступає національний склад населення, перевага однієї з національностей може додати національно-територіальним утворенням елементів державності (наприклад, АР Крим).

Безпосередньо з регіоном пов'язане й інше поняття — “територіальна організація суспільства”. У широкому розумінні цього слова це поняття охоплює всі питання, що стосуються: територіального поділу праці; розміщення продуктивних сил; регіональних розходжень у виробничих відносинах; розселення людей; взаємин суспільства і навколишнього середовища; регіональної соціально-економічної політики; місця регіону в міжнародному і загальнодержавному поділі праці.

2.3. Основи класичних теорій регіону і регіональної економіки

Сучасні дослідження регіонів мають безліч напрямків, але всі вони базуються на ключових теоріях регіонального розвитку та вчень про простір і його значення в економіці. Однією з перших спроб вивчення просторового аспекту економіки була теорія порівняльних витрат виробництва. Д. Рікардо сформулював закон порівняльних витрат, відповідно до якого країни повинні робити й експортувати ті товари, які обходяться їм відносно дешево, і імпортувати товари, виробництво яких за кордоном вимагає менших витрат, ніж усередині країни. З аналізу, проведеного Д. Рікардо, випливають два висновки:

1) виграш при обміні відбувається не з абсолютної переваги, а з того, що співвідношення витрат у різних регіонах різні;

2) виробництво і споживання всіх товарів може бути збільшено, якщо регіони будуть спеціалізуватися на виробництві і торгівлі тими товарами, по яких вони мають порівняльні переваги.

Отже, Д. Рікардо довів, що абсолютні переваги представляють лише окремий випадок загального принципу раціонального поділу праці. Головне — не абсолютні, а відносні (порівняльні) переваги. Навіть країни (регіони), що мають більш високі виробничі витрати по всіх товарах, можуть виграти від спеціалізації й обміну завдяки грі на різниці витрат.

Робота Рікардо багато в чому сприяла виникненню теорії розміщення виробництва, першим представником якої був німецький економіст Й. Г. фон Тюнен. У його книзі “Ізольована держава у відношенні до сільського господарства і національної економіки”, перший том якої було опубліковано у 1826 році, обґрунтована система розміщення сільського господарства навколо центра споживання – ринку сільськогосподарських продуктів: “поблизу міста повинні вироблятися такі продукти, що мають значні, стосовно своєї вартості ваги і обсяг... та що швидко псуються і споживаються тільки у свіжому виді. З віддаленням від міста земля дедалі більше буде відводитися під такі продукти, перевезення яких буде дешевше, стосовно їхньої вартості”. Це дало можливість зробити висновок про те, що навколо міста утворюються більш-менш розмежовані концентричні кола чи пояси, у яких ті або інші види рослинництва будуть головними предметами виробництва.

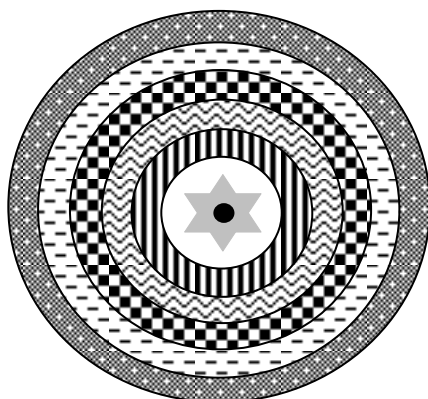
У своїй моделі Тюнен виходив з наступних передумов:

- а) існує “ізолювана держава”;
- б) існує єдиний ринок (центральне місто);
- в) місто оточене однорідною рівниною, заселеною фермерами;
- г) фермери господарюють, пристосовуючись до попиту на ринку;
- д) ізолювана держава обслуговується гужовим транспортом.

Цей набір був покладений в основу першого варіанту моделі Тюнена. В другому варіанті своєї моделі він змінює деякі допущення щодо ізолюваної держави: вводить у модель другий ринковий центр менших розмірів зі своєю власною ринковою зоною, а також передбачає використання річкового

транспорту та існування територіальних розходжень у продуктивності в сільському господарстві. Й. Тюнен виділяє шість поясів (кілець) розміщення сільськогосподарської діяльності, ґрунтуючись на умовах ведення господарства у своєму маєтку у Мекленбурзі (рис.2.1). Ясно, що за інших умов конкретний склад поясів буде іншим, але принцип їхнього чергування збережеться.

Знаходження відстані, що відокремлює зони розміщення тих чи інших видів сільськогосподарської діяльності від центру збуту, здійснюється за простими формулами. Нехай є дві сільськогосподарські культури, прибутковість яких на одиницю продукції складають t_1 і t_2 , а обсяги їхнього виробництва — V_1 і V_2 . Транспортний тариф (на 1т) дорівнює t . Тоді r — відстань від центра, що розмежовує посіви двох культур, знаходиться з рівняння байдужності (рівності різниці між доходом і транспортними витратами):

$$v_1 m_1 - r t v_1 = v_2 m_2 - r t v_2 ,$$

$$r = \frac{v_1 m_1 - v_2 m_2}{t (v_1 - v_2)}$$

“вільне господарство” (високопродуктивне приміське)

лісове господарство

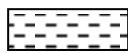
плодосім'яне господарство

кормові культури

трипільна сівозміна

тваринництво

Рис.2. 1. Графічна схема розміщення сільського господарства по Й. Тюнену [2, с. 43].

Схема розміщення виробництва сільгосппродуктів і ринкових зон у моделі Тюнена була заснована на досвіді господарства Німеччини початку ХІХ століття й у наші дні докорінно змінилася через розвиток транспорту, нової техніки і технологій, зокрема, що дозволяють істотно підвищити терміни збереження та реалізації продовольчих товарів. Але, незважаючи на це, робота Й. Тюнена має визначальне значення для теорії і практики розвитку регіональної економіки і у наші дні. Тюнен був одним з перших дослідників, що звернули увагу на просторові особливості формування ринку і необхідність

виділення ринкових зон реалізації різних товарів у залежності від витрат виробництва та обігу.

У роботах сучасних авторів А. Гротевальда і М. Чісхолма відзначається, що в деяких випадках основні положення моделі Тюнена можуть бути застосовані і у XXI столітті. Так, хоча розвиток сучасних видів транспорту призвів до збільшення радіуса ринкових зон, у масштабі континентів спостерігаються концентричні пояси ринкових зон. Модель ізольованої держави може бути застосована і на рівні ринку району сільських поселень, особливо в умовах країн, що розвиваються.

Подальший розвиток теорії розміщення пов'язано з вивченням просторового аспекту виробництва і споживання продукції промисловості. В другій половині XIX століття були опубліковані роботи В. Рошера, В. Лаунгардта та ін., які стосуються розміщення промисловості.

В. Лаунгардт у роботі "Визначення раціонального місця розташування промислового закладу (1882), подібно Й. Тюнену, розглядав ізольовану державу, але об'єктом вивчення було розміщення промисловості. Для визначення оптимального розміщення він запропонував локаційний трикутник, дві вершини якого відповідали місцезнаходженню джерел сировини, а третя – ринку збуту продукції підприємства. При цьому оптимальне положення підприємства визначалося як точка усередині трикутника, що знаходиться на найкоротшій відстані від трьох його вершин.

Вирішальним фактором розміщення виробництва у В. Лаунгардта, так само як і в Й. Тюнена, є транспортні витрати. Виробничі витрати приймаються рівними для всіх точок досліджуваної території. Точка оптимального розміщення підприємства знаходиться в залежності від вагових співвідношень перевезених вантажів і відстаней. Для рішення цієї задачі В. Лаунгардт розробив метод вагового (чи локаційного) трикутника (рис.2.2.).

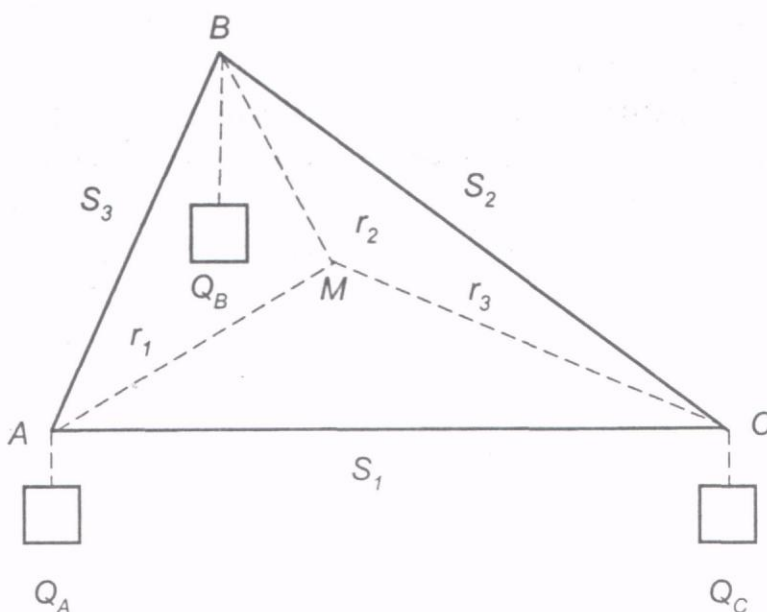

Рис.2.2. Локаційний трикутник В. Лаунгардта [2, с. 45].

Нехай потрібно знайти пункт розміщення нового металургійного заводу. Відомі пункт видобутку залізної руди — точка А, пункт видобутку вугілля — точка В і пункт споживання металу — точка С (рис.2.2). Транспортний тариф дорівнює t (на 1 т/км). Витрати руди на виплавку 1т металу складають: a ; витрата вугілля — b . Відомі також відстані між пунктами (сторони локаційного трикутника): $AC = S1$, $BC = S2$, $AB = S3$.

Можливим пунктом розміщення металургійного заводу може бути в принципі; кожна з трьох точок розміщення джерел руди, вугілля і споживача металу. У цих випадках сумарні витрати, пов'язані з перевезенням усіх необхідних вантажів для споживання 1т металу, будуть рівні:

$(bS3 + S1) t$ – при розміщенні заводу в точці А;

$(aS3 + S2) t$ – при розміщенні заводу в точці В;

$(aS1 + bS2) t$ – при розміщенні заводу в точці С.

Найкращим пунктом розміщення заводу з розглянутих трьох буде той, у якому транспортні витрати мінімальні. Однак шуканий пункт розміщення може не збігатися з жодною з вершин локаційного трикутника, а знаходитися усередині нього в деякій точці М.

Відстань від внутрішньої точки М до вершин трикутника складають: $AM = r1$; $BM = r2$; $CM = r3$. Тоді транспортні витрати при розміщенні металургійного заводу в точці М будуть дорівнювати $T = (ar1 + br2 + r3) t$. Виконання вимоги $T \rightarrow \min$ дає точку оптимального місця розташування підприємства.

Дана задача має геометричне і механічне рішення.

Геометричний метод перебування точки розміщення полягає у тому, що на кожній зі сторін локаційного трикутника будується трикутник, подібний ваговому (сторони якого відносяться як $a : b : 1$). Потім навколо побудованих у такий спосіб трикутників описуються кола, точка перетинання яких і є точкою мінімуму транспортних витрат. Цей метод застосуємо для випадку, коли співвідношення відстаней $S1, S2, S3$ відповідають властивості трикутника (одна сторона менше суми двох інших). У протилежному випадку (наприклад, коли $S1 > S2 + S3$) точка мінімуму транспортних витрат буде співпадати з однією з вершин локаційного трикутника.

Механічне вирішення розглянутої задачі ґрунтується на аналогії з методом перебування точки рівноваги сил. При цьому ваги руди, вугілля, металу виступають як сили, з якими притягують виробництво відповідні вершини локаційного трикутника. Шукана точка є точкою рівноваги трьох зв'язаних ниток, що проходять через вершини локаційного трикутника. При цьому до кінців ниток підвішені вантажі (Qa, Qb, Qc), пропорційні $a, b, 1$. Ваговий трикутник В. Лаунгардта — одна з перших в економічній науці фізичних моделей, використовуваних для рішення теоретичних і практичних задач[2,с. 45-46].

Викладений метод знаходження оптимального розміщення підприємства може бути застосованим і для більшого числа точок (видів сировини) за умови, що вони утворюють опуклий багатокутник.

Надалі, у роботі “Математичне обґрунтування вивчення народного господарства” (1885), В. Лаунгардт узагальнив свій аналіз для чотирьох і більше точок, розглянувши кілька ринків збуту і джерел сировини, і запропонував більш складне рішення, так званий, “принцип полюса”. Вивчаючи ринкові зони, В. Лаунгардт відзначив, що в ідеальному випадку вони повинні мати форму шестикутника, а в дійсності ринкові зони ближче до неправильних багатокутників, межі яких можна уявити собі у вигляді кривих четвертого порядку.

Лаунгардт обґрунтував положення про те, що просторова форма і розміри ринкових зон визначаються розходженням у виробничих витратах і цінах у центрах виробництва, а також різницею в транспортних тарифах.

В основі моделі Вебера (1909р.) лежить ізольована держава, в якій природні ресурси, необхідні для виробництва, створюють концентричні зони, розташовані навколо ринкових центрів. До узагальненого аналізу факторів розміщення виробництва А. Вебер включає транспортні витрати, витрати на робочу силу і фактор агломерації. При цьому агломерація обумовлена економічною структурою виробництва і може виділятися у вигляді організованих ринкових зв'язків з постачання та збуту продукції, забезпеченню кредитом, трудовими ресурсами, складськими приміщеннями тощо. А. Вебер зробив істотний крок вперед у порівнянні з Й. Тюненом і В. Лаунгардтом, ввівши до теоретичного аналізу нові фактори розміщення виробництва додатково до транспортних витрат і ставлячи більш загальну оптимізаційну задачу: мінімізацію загальних витрат виробництва, а не тільки транспортних.

А. Вебер створив докладну класифікацію факторів розміщення за їх впливом, ступенем спільності і проявам. Фактором розміщення він називає економічну вигоду, “яка виявляється для господарської діяльності в залежності від місця, де здійснюється ця діяльність. Ця вигода полягає в скороченні витрат по виробництву і збуту певного промислового продукту й означає, таким чином, можливість виготовляти даний продукт в одному якому-небудь місці з меншими витратами, ніж у іншому місці”[2, с. 46].

У результаті відсіву елементів виробничих витрат, що не залежать від місця розташування, А. Вебер залишає три фактори: витрати на сирі матеріали, витрати на робочу силу і транспортні витрати. Однак перший з них — різницю в цінах на використовувані матеріали — можна, як вважає А. Вебер, виразити в розходженнях транспортних витрат, виключивши із самостійного аналізу. Всі інші умови, що включають розміщення підприємства, він розглядає як деяку “об'єднану агломераційну силу”, чи третій штандортний фактор. Таким чином, у кінцевому рахунку аналізуються три фактори: транспорт, робоча сила й агломерація.

Подальший аналіз ведеться послідовно по трьох факторах. Відповідно виділяються і три основні орієнтації в розміщенні: *транспортна, робоча й агломераційна*.

Транспортна орієнтація. За Вебером, величина транспортних витрат залежить від ваги перевезених вантажів і відстані перевезення. Під впливом транспортних витрат промислове підприємство буде тяжіти до того пункту, у

якому з урахуванням місцеположення споживчого центра і джерел сировини транспортні витрати мінімальні. Цей пункт є транспортний штандорт (транспортний пункт). Для його перебування використовується ваговий (локаційний) трикутник В. Лаунгардта. При цьому важливу роль відіграють два показники: матеріальний індекс і штандортна вага.

Наприклад, для виробництва 100 т продукту потрібно 300 т одного матеріалу і 200 т іншого. Тоді матеріальний індекс буде дорівнювати $(300 + 200) : 100 = 5$. Штандортна вага складе $300 + 200 + 100 = 600$ (т), чи 6 у перерахунку на 1 т готового продукту, тобто штандортна вага дорівнює матеріальному індексу плюс одиниця. Існують виробництва, у яких матеріальний індекс менше одиниці. Виходячи зі співвідношення зазначених показників легко встановити, що виробництва з високим матеріальним індексом тяжіють до пунктів виробництва сировини і матеріалів, а виробництва з невеликим індексом — до центра споживання.

Робоча орієнтація. Далі, з огляду на розходження у витратах на робочу силу (робочих витрат), визначається робочий пункт, тобто пункт із найменшими витратами праці. Робочий пункт буде притягати виробництво до себе, у результаті чого виробництво або залишиться в транспортному пункті, або переміститься в робочий пункт. Таке переміщення може відбутися тоді, коли економія на робочих витратах у даному пункті перебиває перевитрату в транспортних витратах через переміщення виробництва.

Для визначення промислового штандорта з урахуванням спільного впливу факторів транспортних витрат і робочої сили А. Вебер звертається до побудов так званих ізодапан (isodapane), зміст яких полягає в наступному. Прирости транспортних витрат, обумовлені переміщенням виробництва з транспортного пункту в робітничий, збільшуються з віддаленням від транспортного пункту, причому більш-менш рівномірно в будь-якому напрямку віддалення. Тому в кожному напрямку повинні існувати пункти, для яких прирости транспортних витрат (чи витрати відхилення) будуть однаковими. Лінії, що з'єднують ці пункти однакових витрат відхилення, і називаються ізодапанами.

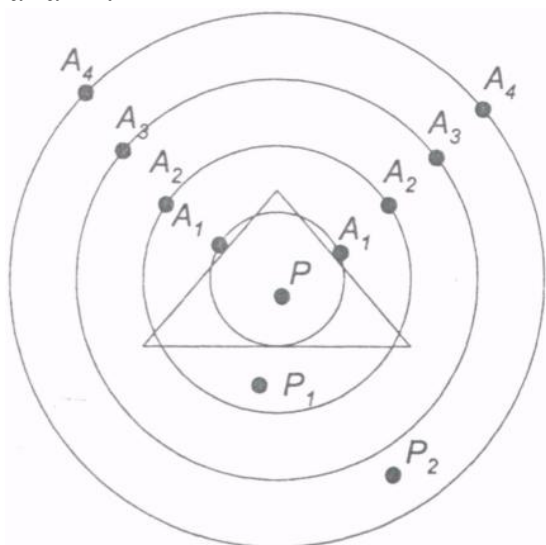

Рис. 2.3. Транспортний і робочий пункти і ізодапани [2, с. 48].

Графічно (рис.2.3.) такі лінії можна представити у вигляді замкнутих кривих, що описуються навколо пункту транспортного мінімуму (Р) і з'єднують точки однакових відхилень у транспортних витратах при переміщенні виробництва до робочих пунктів (Р1 чи Р2). При цьому ізодапана, яка з'єднує точки, у яких відхилення транспортних витрат рівні економії на робочих витратах, називається критичною ізодапаною для даного робочого пункту..

Якщо даний робочий пункт лежить усередині своєї критичної ізодапани, то переміщення виробництва з транспортного пункту в робочий пункт вигідне, а якщо поза нею, то переміщення невигідне. Наприклад, якщо для робочого пункту Р1 критичною ізодапаною є А3, то підприємство переважніше розмістити в транспортному пункті Р. Якщо критичною ізодапаною є А4, то підприємство доцільно розмістити в робочому пункті Р1 .

Агломераційна орієнтація. Аналіз впливу агломераційних факторів на розміщення промислового підприємства Вебер провів на базі оцінки змін, що викликані процесами агломерації, в оптимальній схемі розміщення виробництва, отриманої на основі транспортної і робочої орієнтації. Для цього він увів додаткове поняття — індекс заощаджень. Зміст цього поняття пояснимо на наступному простому прикладі.

Нехай різним обсягам агломерованої маси (наприклад, річним випуском продукції) відповідають різні питомі витрати:

- 1) 100 т - 10 грн.;
- 2) 400 т - 6 грн.;
- 3) 1600 т - 4 грн.;
- 4) 6400 т - 3 грн.

Зменшення питомих витрат при зростанні обсягу виробництва відображає ефект концентрації. Різниця у витратах для агломерованих мас у порівнянні з першим рівнем концентрації виробництва складе: для другого рівня — $4(10 - 6)$; для третього — $6(10 - 4)$; для четвертого — $7(10 - 3)$. Отримані величини (4; 6; 7) і являють собою ті заощадження, що виходять для різних ступенів агломерації і підвищуються при укрупненні виробництва. Ці величини Вебер і називав індексами заощаджень при агломерації.

Проведений аналіз впливу фактора агломерації на розміщення виробництва припускає відсутність впливу всіх інших факторів, крім транспортного. Виходячи з транспортної орієнтації відшукуються відхилення виробництва транспортних пунктів, обумовлені дією фактора агломерації. Такі відхилення доцільні, якщо витрати відхилення перебиваються заощадженнями в агломераційних пунктах.

Для визначення місця розміщення агломераційного виробництва навколо транспортних пунктів проводяться ізодапани, серед яких виділяється критична ізодапана, тобто геометричне місце точок, де перевитрата транспортних витрат дорівнює економії від агломерації виробництва. Вебер стверджує, що відхилення ізольованих виробництв від транспортних пунктів має сенс тільки тоді, коли усі виробництва, що відхиляються, не виходячи за межі своїх критичних ізодан, з'єднуються в якомусь одному місці. Таким місцем є площа

загального сегмента, утвореного пересіченими критичними ізодапанами, тому що тільки усередині цього сегмента витрати відхилення для кожного виробництва не перевищують тієї вигоди, що виходить від з'єднання, тобто не перевищує агломераційних заощаджень. Ілюстрацією цієї думки є рис. 2.4.

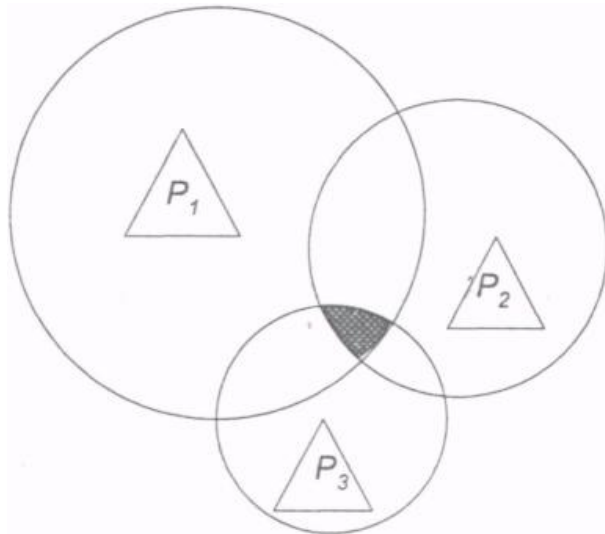

Рис.2.4.Транспортні пункти і площа агломерації виробництв [2,с.50].

Виробництва, що агломерується, повинні розміщатися в заштрихованому сегменті. Вибір точки розміщення відбувається з урахуванням транспортного фактора. У більш загальному випадку кілька підприємств утворять не один, а кілька сегментів[2, с.48-49].

А. Вебер, розглядаючи особливості розміщення 14 умовних типів промисловості, виділяє ті галузі, що орієнтуються переважно на ринки збуту, він виходив з нереального припущення про необмежену конкуренцію при заданих умовах збуту.

2.4.Теорія центральних місць

Першу теорію про функції розміщення системи населених пунктів (центральных місць) у ринковому просторі висунув В. Кристаллер у своїй праці “Центральні місця в південній Німеччині”, опублікованому в 1933 р. Теоретичні висновки він обґрунтував емпіричними даними.

Центральними місцями В. Кристаллер називає економічні центри, що обслуговують товарами і послугами не тільки себе, але і населення своєї округи (зони збуту). Згідно з В. Кристаллером, зони обслуговування і збуту з часом мають тенденцію оформлятися у правильні шестикутники (бджолині стільники), а вся заселена територія покривається шестикутниками без просвітів (кристаллеровська решітка) (рис.2.5). Завдяки цьому мінімізується середня відстань для збуту чи продукції поїздки у центри для покупок і обслуговування.

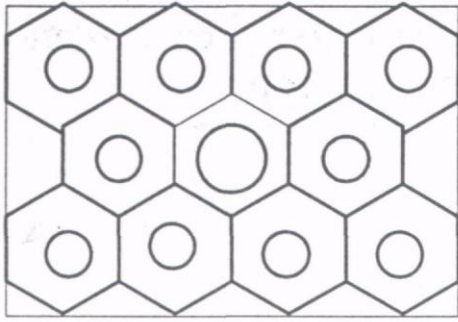

Рис.2.5. Розміщення зон обслуговування і населених пунктів по теорії В. Кристаллера [2, с. 41].

Теорія В. Кристаллера пояснює, чому одні товари і послуги повинні вироблятися (надаватися) у кожному населеному пункті (продукти першої необхідності), інші — у середніх поселеннях (звичайний одяг, основні побутові послуги і т.п.), треті — тільки у великих містах (предмети розкоші, театри, музеї і т.д.)

Кожне центральне місце має тим більшу зону збуту, чим вище рівень ієрархії, до якого воно належить. Крім продукції, необхідної для зони свого рангу (свого шестикутника), центр робить (надає) товари і послуги, типові для всіх центрів нижчих рангів.

Тип ієрархії визначається числом центральних місць даного рівня. Число підлеглих центральних місць, збільшене на одиницю, позначається буквою K . Будь-який центр завжди має залежну від нього однакову кількість поселень, що займають нижчу ступінь.

Розглянемо, наприклад, випадок, коли мається триступенева ієрархія поселень: місто — селище — село. Тоді при $K = 7$ навколо кожного міста буде розташовано 6 селищ, а навколо кожного селища — 6 сіл, тобто навколо міста буде всього 6 селищ і 36 сіл. При чотирьохступінчатій ієрархії (місто — селище — поселення — село) навколо міста розмістяться 6 селищ, 36 поселень і 216 сіл і т.ін. Загальна формула для відображення даної залежності має наступний вид:

$$M_p = (K - 1)^p$$

де M_p — число залежних місць на тому чи іншому ступені ієрархії;
 p — ступінь ієрархії.

Кількість можливих типів ієрархії в принципі може бути будь-якою. Однак найбільшу увагу В. Кристаллер і його послідовники приділяли аналізу трьох типів, чи варіантів, ієрархії при $K = 3, 4, 7$. Ці варіанти ієрархії систем розселення інтерпретуються таким чином.

Варіант коли $K = 3$ забезпечує оптимальну конфігурацію ринкових зон (територій, населення яких здобуває товари і послуги в даному центральному місці). Обслуговування території досягається найменшим можливим числом центральних місць. При цьому кожне центральне місце обслуговується трьома центральними місцями наступного, більш високого рівня ієрархії і знаходиться на рівних відстанях від них.

Варіант при $K = 4$ створює найкращі умови для будівництва транспортних шляхів, тому що в цьому випадку найбільше число центральних місць буде розташовано на одній трасі, що з'єднує більш великі міста, що забезпечить мінімальні витрати на будівництво дороги, тобто дане центральне місце буде знаходитися на найкоротшій відстані до двох найближчих центрів більш високого рівня ієрархії.

Варіант при $K = 7$ представляється доцільним, якщо необхідний чіткий адміністративний контроль. У цьому випадку всі центральні місця, залежні від даного місця, цілком входять у його зону.

З приведених прикладів видно, що функції поселень різні, кожне з них має свій радіус впливу і притягання. Відповідно до цього можливі і різні способи територіальної організації систем розселення, при яких створюються найбільш сприятливі умови для виконання тих чи інших їхніх функцій.

Розглянуті три випадки, що відповідають значенням показника K , можна інтерпретувати як ринкову, транспортну й адміністративну орієнтації у формуванні територіальної структури розселення.

Теорія центральних місць В. Кристаллера хоча і носить вкрай абстрактний характер, але дозволяє сформулювати загальні уявлення про доцільне розселення на тій чи іншій території. Її можна розглядати як теорію, що дає ідеальний еталон системи розселення, з яким варто порівняти розселення, що складаються в реальності системи, з метою виявлення напрямків їхнього удосконалювання. Відомі також приклади практичного застосування теорії центральних місць до рішення конкретних проблем територіальної організації господарства і розселення в різних країнах [2, с.52-53].

У порівнянні з моделлю Кристаллера, модель Льоша має більшу гнучкість і заснована на безупинній послідовності центрів ринкових зон. Згідно Льошу, при такому розміщенні сумарні транспортні витрати зведені до мінімуму, а асортимент товарів, які можна закупити на місці, максимально розширюється.

Найбільший розвиток модель Кристаллера одержала в дослідженнях Б.Перру, який обґрунтував можливість застосування теорії центральних місць не тільки до умов ідеального економічного ландшафту, а й для регіонів з нерівномірною щільністю населення та нерівномірним розподілом попиту по території. Модифікована модель Б. Перру логічно пояснює ієрархію ринкових центрів, які у межах міської території еквівалентні центральним місцям. Ця модель знайшла широке практичне застосування в США при прогнозуванні розвитку і розміщенні торгівельних підприємств різного рівня (центрального бізнес-центрів, регіональних торгівельних центрів, локальних торгівельних центрів та окремих підприємств торгівлі).

Теорія центральних місць одержала практичне застосування також в країнах Західної Європи, США та ряді країн Азії, Африці і Латинської Америки. Вона дозволяє обґрунтувати системи ієрархії центральних місць і ринкових зон, у яких високим рівням ієрархії відповідають спеціалізовані товари та послуги, а низьким рівням – товари та послуги першої необхідності і

масового споживання. У такий спосіб будується система вкладених один в одну зон впливу ринкових центрів різного рівня.

Дослідження 70 – 90-х рр.. ХХ ст. в області теорії центральних місць показали, що під впливом науково-технічного прогресу, швидких темпів агломерації, інтернаціоналізації торгової і фінансової систем, інтеграції функцій оптової та роздрібно торгівлі відбуваються певні зміни в ієрархії ринкових центрів та ринкових зон, розміщенні підприємств оптової та роздрібно торгівлі. Створюються принципово нові просторові схеми розміщення торгівлі з великими зонами впливу мегаполісів, у яких розташовуються центри управління великих торгових фірм.

2.5. Теорії регіональної спеціалізації і міжрегіональної торгівлі

Багато підручників мікроекономіки починаються з аналізу механізму попиту та пропозиції на товарному ринку, демонструючи при цьому модель ринкової рівноваги, де передбачається, що попит на товар D падає при збільшенні ціни P , а пропозиція товару S , навпаки, зростає при збільшенні ціни (рис.2.6). Перетинання зворотних функцій попиту та пропозиції $QD = D(P)$ і $QS = S(P)$ дає точку рівноваги попиту та пропозиції Q^* і ціну рівноваги P^* :

$$Q^* = D(P^*) = S(P^*)$$

Приведена широко відома модель має, однак, принциповий недолік: вона ігнорує вплив простору або (що по суті те ж саме) допускає, що ринок є точкою. Для теорії просторової чи регіональної економіки такі припущення неприйнятні. Очевидно, першим, хто звернув увагу на цю невідповідність (ще в 1838 р.), був французький економіст — математик О. Курно.

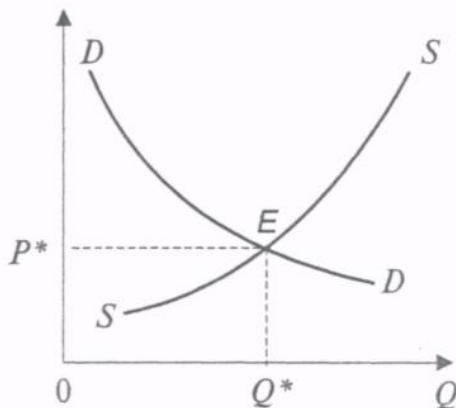

Рис. 2.6. Рівновага попиту та пропозиції однорідного товару на точковому ринку [13, с. 43].

Початковий крок аналізу механізму попиту та пропозиції в економічному просторі — це розгляд просторово розділених автономних регіональних ринків. Очевидно, що в кожному цілком автономному регіоні будуть складатися своя ринкова рівновага попиту та пропозиції і свої ціни ринкової рівноваги, тобто в кожному регіоні описана вище модель буде “працювати” автономно.

Ситуація принципово ускладнюється, якщо регіональні ринки зв'язуються один з одним. Проведемо аналіз двох ринків регіональної системи, що виробляє і споживає однорідний товар.

Нехай A_1 — ціна рівноваги для автономного регіону 1; A_2 — те ж для автономного регіону 2; $T_{1,2}$ — транспортні витрати на доставку одиниці товару з регіону 1 у регіон 2; $T_{2,1}$ — транспортні витрати на доставку одиниці товару з регіону 2 у регіон 1. Завдання полягає в тому, щоб визначити обсяги виробництва, міжрегіональні постачання товару і ціни рівноваги (P_1^* і P_2^*) у системі пов'язаних регіональних ринків.

Нехай для визначеності $A_2 > A_1$. Тоді у виробників (продавців) виникає стимул для постачання товару з регіону 1 у регіон 2 з метою реалізації його по більш високій ціні. Наслідок відкриття регіональних ринків буде залежати від співвідношення різниці $A_2 - A_1$ і транспортних витрат $T_{1,2}$.

Якщо виявляється, що $A_2 - A_1 < T_{1,2}$, то міжрегіональна торгівля неефективна, оскільки вигреш виробника (продавця) регіону 1 на ціні реалізованого товару менше транспортних витрат. У цьому випадку стан рівноваг регіональних ринків зберігаються такими ж, як і при автономному їхньому функціонуванні. Більш цікавий варіант, коли $A_1 = A_2$. Тоді вигідно поставляти товар з регіону 1 у регіон 2, а на кожному регіональному ринку наступить нова рівновага. Ціни рівноваги будуть задовольняти умові $P_2^* = P_1^* + T_{1,2}$ (причому $P_1^* > A_1$; $P_2^* < A_2$), а вивіз товару з регіону 1 у регіон 2 буде дорівнювати ввозу товару в регіон 2 з регіону 1 (зі зворотним знаком):

$$E_{1,2} = -E_{2,1}.$$

Виведення умов ринкової рівноваги для багаторегіональної системи являє собою принципово більш складну математичну задачу. До створення могутніх комп'ютерів і алгоритмів знаходження стану рівноваги в задачах більшої розмірності робилися спроби моделювання рішень за допомогою особливих методик. В даний час рішення таких задач не являє собою надмірної складності.

Теоретичні принципи виробничої спеціалізації регіонів і міжрегіональної торгівлі формально (понятійне, термінологічно) були уперше виведені в рамках теорій міжнародних економічних відносин, тобто міжнародниками, а не регіоналістами. У зв'язку з цим необхідно назвати класиків англійської політичної економіки А. Сміта і Д. Рікардо і шведських економістів Е. Хекшера і Б. Оліна. Чому ж отримані ними наукові результати правомірно відносять до теоретичних основ регіональної економіки? Без сумніву можна говорити про існування багатьох загальних рис і проблем у міжрегіональному і міжнародному поділі праці, у міжрегіональній і міжнародній торгівлі, однак маються і якісні розходження.

Міжрегіональний поділ праці і міжнародна торгівля — процеси, що відбуваються в рамках різних частин однієї національної зони вільної торгівлі, однієї митної території, однієї валютної системи, одного національного ринку праці і капіталу. У міжрегіональній торгівлі, як правило, відсутні адміністративні, митні, політичні, мовні й інші бар'єри, які у міжнародних

економічних відносинах ще зберігаються, незважаючи на переважаючу тенденцію лібералізації і глобалізації.

Основні висновки міжнародних теорій Сміта — Рікардо і Хекшера — Оліна отримані в системі постулатів міжрегіональних відносин, незважаючи на те, що їхні автори у своїх ситуаціях згадують про Англію, Шотландію, Португалію і наводять інші міжнародні приклади. Безумовно, висновки, про які йде мова, застосовні і до міжнародних відносин (у більшій мірі це стосується валютних і торгових союзів, спільних ринків), але вони вимагають доповнень і коригувань, що враховують специфіку саме міжнародних відносин (тобто валютних, митних, інституціональних і інших умов). Б. Олін, лауреат Нобелівської премії, свою головну роботу назвав “Міжрегіональна і міжнародна торгівля” (1933 р.), підкреслюючи спільність і розходження двох типів торгівлі.

Найбільшою мірою просторові аспекти розвитку економіки одержали розвиток у книзі А. Льоша “Географічне розміщення господарства” (1940). Досліджуючи зони впливу регіональних ринків автор доходить висновку, що ринок є головним районоутворюючим фактором. Виділення економічних районів Льош засновує на ринкових зонах. Останні він розглядає як результат боротьби різних економічних сил: одні сприяють тенденції до концентрації, інші – до розосередження. До перших А. Льош відносить переваги спеціалізації і масового виробництва, до других – універсалізацію і загальне зниження транспортних витрат.

При побудові своєї теорії А. Льош виходить з передбачуваної наявності ідеальної рівнини, на якій сировина розміщена рівномірно і в достатній кількості. Шляхом геометричних побудов і математичних обчислень А. Льош визначає радіус ринку збуту для різних товарів, з огляду, головним чином, на транспортні витрати і фактор попиту, як функцію ціни. Він стверджує, що будь-який товар має певний максимальний радіус збуту, за межами якого його продаж стає не вигідним.

Аналізуючи різні форми ринкових зон А. Льош доходить висновку, що найраціональніший з них буде шестикутник (стільниковою формою). При цьому він відзначає, що найбільш ідеальною формою було б коло, але при його зіткненні із сусідніми колами в ринковій мережі утворюються незаповнені простори, тоді як при шестикутниках вони скорочуються до мінімуму.

А. Льош класифікує ринки за їхніми розмірами, а не за окремими видами товарів, радіуси реалізації яких різні. Товари з однаковими радіусами реалізації призводять до формування певної категорії ринків. Ці ринки щільно примикають один до одного, утворюючи мережу шестикутників, яка покриває всю територію. Центри ринкових зон, тобто точки розміщення підприємств, що випускають товари однієї й тієї ж категорії, розміщені рівномірно в центрі кожного осередку стільникової мережі. Ринки товарів різних категорій, згідно запропонованої теорії, утворюють мережу шестикутників, що покривають ідеальну рівнину. А. Льош доводить математичними методами, що в мережі шестикутних ринкових зон неминуче повинний виділитися центр у вигляді великого міста, навколо якого концентрично розмістяться ринки збуту і точки

розміщення конкуруючих між собою виробництв. Таку систему ринкових мереж А. Льош називає економічним ландшафтом, який на його думку, представляє найвищу ступінь системи розміщення економіки у просторі. Поряд з цим А. Льош обґрунтовує взаємозв'язки між окремими економічними ландшафтами, усередині яких утворюються свої центри – великі міста. У кожному економічному районі, як і в кожній державі, існує своє головне місто, на яке орієнтуються усі їхні підрозділи і магістральні шляхи. Таким чином, А. Льош виділяє три основних типи економічних районів: прості ринкові зони; мережі районів, тобто сукупність усіх зон реалізації того самого товару і системи районів.

Наприкінці 50-х рр. У. Айзард, узагальнивши елементи різних теорій розміщення констатував, що в багатьох випадках автори цих теорій виходять з того, що ринки збуту продукції являють собою задану величину, але в реальності місткість відповідного ринку може значно коливатися.

На відміну від класичних теорій розміщення, У. Айзард починає своє дослідження не з процесу виробництва, а з процесу реалізації. Вивчення ринку, в його просторовому аспекті, висувається на перший план і виступає як головний фактор, що визначає розвиток та розміщення виробництва. Автор підкреслює важливість оцінки місткості ринку як для будь-якої точки розміщення, так і для безлічі точок, що утворюють ринок збуту продукції.

Визначаючи місткість ринку регіону, У. Айзард розглядає фактори, які впливають на неї: грошові доходи (заробітна плата, дивіденди, відсотки на капітал, прибуток, рента тощо), чисельність і структура населення, стан регіонального платіжного балансу, кредитні обмеження, непрямий попит (потреби всіх галузей у продукції кожної галузі), прагнення до просторової взаємодії тощо. Вивчаючи міжрегіональні товарні і фінансові потоки, У. Айзард приходиться висновку, що будь-якій країні властивий не єдиний великий ринок, а ієрархія ринків: ринки місцеві, субрегіональні, регіональні і національні. За обсягами перевезень і в залежності від відстаней перевезень визначається, які з них обертаються на місцевому, регіональному, національному рівнях.

У. Айзардом розроблена наступна класифікація товарів і ринків:

- національні – необхідні для всієї ринкової системи товари, виробництво і споживання яких балансується усередині країни в цілому;
- регіональні – товари, виробництво і споживання яких врівноважується по країні в цілому й у межах метрополітенського ареалу (прийняте в США статистичне об'єднання первинних територіально-адміністративних одиниць, з яких хоча б в одному є місто з населенням більше 100 тис. осіб);
- субрегіональні – товари, виробництво і споживання яких врівноважується усередині кожного субрегіону, що входить до складу метрополітенського ареалу;
- місцеві – товари, виробництво і споживання яких врівноважується в межах кожного мікрорайону, а також у межах будь-якого іншого субрегіону.

Досліджуючи міжрегіональні економічні зв'язки, У. Айзард відзначає, що кожна торгова угода і пов'язане з нею переміщення товару супроводжується протилежним за напрямком руху еквівалентної кількості грошей. При цьому він

включає до аналізу власне фінансові операції, що обслуговують рух фінансового капіталу: переміщення багатства і титулів на нього, включаючи банківські переведення, угоди з цінними паперами, власністю тощо. Аналіз грошових потоків у США дозволив виявити характер перерозподілу фінансових ресурсів із сільських районів у регіональні фінансові центри, з регіональних – у національні фінансові центри і з останніх – у певні регіони (райони реалізації державних програм, курортні зони та ін.). Об'єднавши аналіз товарних і грошових потоків, У. Айзард розробив регіональний платіжний баланс, що дозволяє дати комплексну оцінку обігу товарних і фінансових ресурсів на регіональному і міжрегіональному рівні.

Описані вище теорії регіональної економіки отримали назву класичних. У період народження та обґрунтування цих теорій визначилися основні напрямки регіональної науки:

- локаційний – висуває завдання пошуку найбільш вигідного місця розміщення підприємства;
- власне регіональний – прагне знайти оптимальні розміри та структуру господарства того чи іншого центра і регіону в цілому;
- комплексний – пов'язує єдиною теорією і єдиним методом перші два напрямки.

Концепції розміщення, що сформувалися на початку ХХ століття, вплинули і на інших сучасних вчених-регіоналістів. Їх роботи можна розглядати як низку теорій та концепцій регіональної економіки.

2.6. Теорія ринкових потенціалів і просторової взаємодії

Зростання ролі регіонів в економіці, зміна ступеню втручання держави в економічні процеси, нові аспекти освоєння простору, внесені НТП, призвели до переоцінки факторів розміщення, появи нових методів аналізу. За рубежем з'явилися теорії і концепції, що дозволяють ототожнювати соціальні чи економічні процеси з фізичними. Фізична регіональна концепція пояснює соціальні й економічні явища з застосуванням формули І. Ньютона: сила взаємодії двох тіл прямо пропорційна добутку їх мас і обернено пропорційна квадрату відстані між ними. Трансформована таким чином фізична теорія призвела до ідеї про ринкову взаємодію у просторі, яка вперше була висловлена німецьким вченим А. Шеффле в останній чверті ХІХ ст. Він описав взаємодію торгівлі і промисловості та сформулював схему гравітаційної моделі. Відповідно до цієї моделі, M_{ij} – притягання двох міських ринків – прямо пропорційно чисельності населення цих міст (P_i та P_j) і обернено пропорційно квадрату відстані між ними (d_{ij}^2):

$$M_{ij} = \frac{P_i \cdot P_j}{d_{ij}^2}. \quad (2.1.)$$

Ця модель дозволяла пояснити розміщення орієнтованих на ринки збуту підприємств промисловості і надалі одержала розвиток у роботах низки вчених-регіоналістів ХХ ст.

Американський вчений У. Рейлі сформулював “закон гравітації роздрібної торгівлі”, відповідно з яким міський ринок притягає покупців навколишнього регіону пропорційно чисельності міського населення і обернено пропорційно квадрату відстані від покупців до міста.

У своїй моделі У. Рейлі розглядав три міських ринкових центри: два відносно великі міста (i, j) і відносно невелике місто (k). Відповідно до закону гравітації роздрібної торгівлі, інтенсивність товарних потоків із двох великих міст у мале місто (M_{ik}, M_{jk}) прямо пропорційна чисельності населення міста-постачальника товарів (P_i, P_j) і обернено пропорційна квадрату відстані відповідно від кожного великого міста до малого (d_{ik}, d_{jk}):

$$M_{ik} = \frac{aP_i \cdot P_k}{d_{ik}^2}. \quad (2.2.)$$

При цьому межа, що розділяє ринкові зони двох міст, що конкурують у залученні покупців, визначається як геометричне місце точок, для них:

$$\frac{P_i}{d_{xi}^2} = \frac{P_j}{d_{xj}^2}, \quad (2.3.)$$

де d_{xi} і d_{xj} – відповідно відстані від міст i та j до точки x на межі.

Гравітаційна модель ринкової взаємодії У. Рейлі була удосконалена П.Конвертом, який визначав точки межі ринкових зон двох конкуруючих міст – ринкових центрів:

$$D = \frac{d}{1 + \sqrt{\frac{P_a}{P_b}}}, \quad (2.4.)$$

де P_a, P_b – розміри міст — ринкових центрів; d - відстань між містами a і b ; D - відстань від центра міста b до крайньої точки кордону його ринкової зони.

На подальший розвиток теорії ринкових потенціалів і просторової взаємодії ринків вплинули роботи Дж. Стюарта, засновані на припущенні аналогії між соціальними і фізичними явищами. Стюарт увів термін “демографічний потенціал”, що відповідає поняттю фізичного гравітаційного потенціалу.

С. Харріс обґрунтував поняття ринкового потенціалу стосовно до міст і інших територіальних утворень та склав карту ринкових потенціалів США. Запропонована ним формула розрахунку потенціалів мала вигляд:

$$V_i = \sum_{j=1}^n \frac{P_j}{d_{ij}}, \quad (2.5.)$$

де V_i – ринковий потенціал території i ; P_j – обсяг роздрібної торгівлі на території; d_{ij} – транспортні витрати на доставку товарів із міста i до міста j .

Таким чином, запропонована форма визначає ринковий потенціал регіону як суму потенціалів, створених як “масою” даного регіону, так і “масами” інших регіонів, з якими існує ринкова взаємодія у формі товарного обміну.

Ґрунтуючись на моделі Харріса, американський економіст Д. Рей запропонував розширений варіант моделі просторової взаємодії ринкових потенціалів з урахуванням впливу фінансового капіталу.

Згідно Д. Рею, ринковий потенціал території є інтегральним показником, що характеризує ступінь економічної взаємодії території з розглянутими регіональними ринками. Значення ринкового потенціалу території залежить від відстані до регіональних ринків, транспортних витрат, а також від розмірів фінансового потенціалу регіонів, з якими існує ринкова взаємодія.

У 80-х – 90-х рр.. теорія ринкових потенціалів і просторової взаємодії одержала подальший розвиток у роботах М. Біркіна, Ф. Фоулджера, Х. Уільямса та ін., де приділяється значна увага прогнозуванню регіональних ринків товарів і послуг на основі моделей просторової взаємодії.

2.7. Концепція геомаркетингу та інституціональна концепція

Геомаркетинг вивчає відносини між центрами бізнесу та ринковими зонами, які тяжіють до них. Ці відносини розглядаються на рівні регіону, міста та населеного пункту. У галузевому аспекті – дії гуртової роздрібною торгівлі, банківської діяльності, сфери послуг, інших видів бізнесу.

Геомаркетинг досліджує просторові характеристики ринків та потенційних покупців. *Геомаркетинг* – це територіальна сегментація ринків на основі виділення різноманітних зон в процесі розробки диференційованої регіональної маркетингової стратегії. В основі такої стратегії полягає припущення про залежність ринкової поведінки покупців від регіональних факторів.

Найбільш розвинутою є американська школа геомаркетингу, яка досліджує ринок на регіональному рівні, вивчає розміщення підприємств торгівлі, постачальників і споживачів продукції з метою прогнозування розвитку окремих фірм та їх регіональних об'єднань. Для згаданої школи геомаркетингу регіональна економіка та ринки, що функціонують на її теренах, вивчаються з точки зору умов реалізації продукції і формування нового попиту на товари та послуги.

Американці А. Шоу та У. Уелдом є прибічниками нової філософії бізнесу, яка орієнтує виробництва на ринок, на формування комплексу посередницьких фірм, спеціалізацією яких виступає просування виробленої продукції на ринок.

Якщо раніше у геомаркетингу пануючим був вибір оптимальних схем розміщення підприємств торгівлі і сфери послуг, які забезпечували б мінімальні видатки обігу, то сучасні геомаркетологи віддають перевагу вирішенню просторових проблем руху товарів. При виборі напрямків руху товарів у просторі враховуються такі фактори, як кількість і концентрація споживачів; особливості продукції, що реалізується; рівень конкуренції на ринку; територіальні обмеження; альтернативи руху товарів тощо. Розробка територіальної схеми руху товарів здійснюється на основі загальної стратегії маркетингу, до складу якої входить розподіл функцій між виробником продукції і посередниками.

Британська школа геомаркетингу віддає перевагу дослідженню регіональних ринків на макрорівні, вивченню загальнорегіональної системи попиту і пропозиції з метою регіонального планування і прогнозування. Аналіз та поняття ринку тлумачиться з позиції реалізації продукції в масштабах регіону і стимулювання економічного зростання в регіоні. Основні функції ринку вбачаються у створенні умов для просування товарів і послуг від підприємств до споживачів.

В цілому концепцію геомаркетингу можна звести до наступних положень:

- задоволення потреб споживачів і пропозиції комплексу ринкових послуг;
- прогнозування розвитку регіональної економіки і її регіональних ринків;
- аналізу внутрішнього і зовнішнього середовища, вивчення покупців і конкурентів;
- оптимізації схеми руху товарів;
- забезпечення технічного сервісу.

Згідно інституціональній концепції регіональна економіка являє собою систему взаємодіючих суб'єктів на території регіону, що виступають у різних організаційно-господарських формах і забезпечують виробничі, торгівельно-економічні та фінансові зв'язки між виробництвом і споживанням.

Одним з перших ідею інституціонального підходу до аналізу ринкових процесів у регіоні висловив Р. Уестерфілд, що досліджував роль посередника як економічного суб'єкта в розвитку англійського бізнесу. Цей підхід знайшов відображення й у роботі Р. Бреєра, присвяченій аналізу ринкових інститутів, і складався в інституціональному структуруванні ринку. Бреєр підрозділяв ринок на первинний і проміжний, організований і неорганізований, а також основних агентів ринку – на виробників, торгових і фінансових посередників, роздрібних торговців.

У найбільш розробленому виді інституціональна концепція проявилася в роботі Е. Дудді і Д. Ревзана. Ці автори запропонували комплексну інституціональну структуру ринку, що включає різні типи економічних агентів: послуги виробництва, що пропонують збереження товарів, спеціалізованого транспорту, фінансування і кредитування, торгового посередництва, реклами, страхування та ін.

Розвиток інституціональної концепції в 70 – 90-ті рр. ХХ ст. йшов у трьох напрямках. Перший – це загальнотеоретичні дослідження інституціональної структури економічної системи в цілому з виділенням інститутів ринку як визначальних елементів його розвитку (О. Уільямсон, Дж. Енсмінстер та ін.), другий – роботи, присвячені аналізу інституціонального аспекту ринку (Г. Домінгез, К. Джонс, Дж. Симоні), і третій – дослідження ринкових інститутів на регіональному рівні (С. Браун, Т. Берніс, М. Гартлер).

О. Уільямсон і Г. Еліассон розглядають ринок як систему інститутів економіки, іманентну ринковій системі господарювання, яка забезпечує нормальне функціонування і взаємодію всіх елементів інституціональної системи. На відміну від них Дж. Енсмінстер трактує ринок як систему

інститутів, які необхідно створювати в країнах, що розвиваються, для прискорення темпів росту всієї економіки.

У багатьох роботах прикметна тенденція до розширення складу інституціональних елементів, що включаються в ринкову систему, насамперед, економіко-правових і організаційно-управлінських інститутів. При цьому поряд з чисто економічним аспектом розвитку ринку велика увага приділяється правовим, соціально-психологічним і політичним питанням.

Сучасні дослідники приділяють особливу увагу вивченню ринкових інститутів на регіональному рівні, аналізують інституціональні зміни в структурі регіональної економіки та їх вплив на регіональне вирівнювання. Багато українських вчених вважають, що інституціональна концепція найбільш придатна в умовах трансформації економіки України.

Відповідно до інституціональної концепції вирішальною визнається раціональна організація інституціональної структури регіональної економіки та вирішальна роль держави у цьому зв'язку. Прояви інституціональної концепції наявні в досвіді Японії, Південної Кореї, Тайваню, Індонезії, Туреччини.

2.8. Сучасні теорії регіональної економіки

В останню чверть ХХ століття з'являються нові і модернізуються класичні теорії та концепції регіональної економіки.

Теорії розміщення, що розробляються в останні десятиліття в умовах нової інноваційної економіки, не відкидаючи спадщини класиків розміщення сільськогосподарського і промислового виробництва і їхніх послідовників, зміщають акценти на інші види розміщення діяльності і фактори розміщення.

Новими об'єктами теорії стають розміщення інновацій, телекомунікаційних і комп'ютерних систем, розвиток реструктурованих і конвертованих промислово-технологічних комплексів. У нових теоріях увага переміщається з традиційних факторів розміщення (транспортні, матеріальні, трудові витрати) спочатку на проблеми інфраструктурного забезпечення, структурованого ринку праці, екологічні обмеження, а в останні два десятиліття — на нематеріальні фактори розміщення. До них відносяться: інтенсивність, розмаїтість і якісний рівень культурної діяльності і рекреаційних послуг; творчий клімат; прихильність людей до своєї місцевості і т.п. Оскільки нематеріальні фактори трудніше, ніж матеріальні, піддаються кількісній оцінці, це обумовлює необхідність створення нового інформаційно-аналітичного інструментарію.

Колишні теорії орієнтувалися або на приватні інтереси виробників, продавців і споживачів (західна школа) або на інтереси держави (радянська школа). Більш сучасні теорії пояснюють закономірності розміщення в умовах суперечливості індивідуальних, гуртових (корпоративних, регіональних) і державних інтересів. Крім того, на відміну від колишнього детерміністського опису досліджуваних ситуацій, нові теорії аналізують і прогнозують поведінку учасників процесу розміщення в умовах ризику і невизначеності.

Важливим етапом у розвитку теорії розміщення стало дослідження процесу створення і поширення інновацій (нововведень). *Т. Хегерстранд* висунув *теорію дифузії інновацій* (його основна праця “Дифузія інновацій як просторовий процес” вийшла у світ в 1953 р.).

Дифузія, тобто поширення, розсіювання по території різних економічних інновацій (нових видів продукції, технологій, організаційного досвіду і т.п.), згідно з *Т. Хегерстрандом*, може бути трьох типів: дифузія розширення (коли інновація рівномірно поширюється в усіх напрямках від точки виникнення), дифузія переміщення (поширення у визначеному напрямку) і змішаний тип. Одна генерація (покоління) інновацій має чотири стадії: виникнення, дифузії, нагромадження і насичення. Теорія *Т. Хегерстранда* відбиває хвилеподібний характер дифузії генерацій нововведень. В ідейному відношенні вона близька до теорії великих циклів (“довгих хвиль”) російського економіста *Н.Д. Кондратьєва*.

З теорією дифузії інновацій тісно пов'язана *теорія життєвого регіонального циклу*. Вона розглядає процес виробництва товарів як процес з декількома стадіями: поява нового продукту, ріст його виробництва, зрілість (насичення), скорочення. На стадії інновацій необхідні великі персональні контакти, тому найбільш сприятливим місцем для розміщення інновацій є великі міста. Активне виробництво може бути розміщене в периферійних регіонах, але це створює ризик для невеликих міст, оскільки слідом за стадією насичення починається зниження або припинення виробництва, поки не з'являться інші інновації у великих містах. Відповідно до цієї теорії регіональна економічна політика повинна концентруватися на створенні сприятливих умов для інноваційної стадії в менш розвинених регіонах, наприклад у вигляді створення навчальних і наукових центрів (технополіси, наукогради і т.п.).

Отримала широке розповсюдження *модель „центр – периферія”*. Багато проблем півдня Італії, а також Шотландії та Північної Ірландії, окремих районів у невеликих країнах (Бельгія, Нідерланди) з їх периферійними положеннями у своїх країнах були в тій чи іншій мірі пов'язані з цією модельною низкою. Ця модель спрацьовує і зараз, якщо проаналізувати ситуацію в Європейському Союзі в цілому. Проте зараз ні центр, ні периферія окремої країни не являють собою однорідного простору. Економічне наповнення окремих центрів і ареалів відрізняються значними розбіжностями.

Сьогодні до периферійних у західній Європі відносять і старі промислові райони, які раніше визначали економічний розвиток країн в цілому і слабо розвинені райони, що в значній мірі зберегли свої аграрні риси. Тому, на думку багатьох вчених, сьогодні треба застосовувати не двох -, а трьохчленний розподіл: „центр – слаборозвинуті проблемні райони”.

Неокласична теорія, запропонована у 1976 році *Д. Паєлинком* і *П. Ніджкампом*, ґрунтується на таких припущеннях: вільна конкуренція, повне залучення факторів виробництва, повна мобільність праці і капіталу, адекватна технологія. Ця теорія стверджує, що за подібних припущень система прагне зрівняти просторові відмінності у величині заробітної плати і розмірах пенсій. Але на практиці умови неокласичної теорії ніколи не витримуються і не досягається ефект оптимального результату. На практиці жоден з елементів –

праця і капітал – не є повністю мобільними. А це призводить до дисбалансу у розмірах доходів компаній і фізичних осіб між районами. До того ж стартові умови для розвитку районів можуть суттєво відрізнятись під впливом історичних та географічних факторів.

Для обґрунтування регіональної економічної політики в структурній перебудові економіки використовувалась також теорія міжнародної торгівлі, що виходить з теореми Хекшера – Оліна та розробок Н. Ванхофа і Л. Класена. Згідно з цією теорією регіон має тенденцію спеціалізуватись на виробництві і вивозі тих товарів, випуск яких потребує врахування великої кількості факторів, якими він добре забезпечений, і в той же час імпортує товари необхідні для внутрішнього виробництва і вжитку, у тому разі, коли вони не можуть бути забезпечені за рахунок внутрішніх джерел. Але ця теорія вступає у явне протиріччя з дійсністю. Її основні положення на практиці не виконуються: транспортні видатки завжди великі і не дорівнюють нулю, виробничі функції в різних районах не ідентичні, відсутні умови економії, обумовленої великими масштабами виробництва, а конкуренція не є закінченою.

Відома також теорія експортної бази, викладена в роботах Р. Ендрхоса і Р. Пфаута. Вона виходить з положення, що регіональне зростання залежить від можливості району вивозити свою продукцію в інші райони. Чим більше продукції, яка користується великим попитом, тим вищі темпи його розвитку. Відмінності в темпах регіонального зростання, таким чином, починаються з відмінностей в базових економічних структурах, які в свою чергу, зобов'язані своїм розвитком історії та сучасним перевагам.

У теорії економічного росту та існування слаборозвинених районів (теорія кумулятивної причинної обумовленості) відомий шведський економіст Г. Мюрдаль вказує, що існує первісна нерівність і певна жорсткість ринкової економіки. За подібних умов не можлива вільна гра ринкових сил, що призводить до незбалансованого регіонального зростання. Наприклад, робоча сила буде пересуватися з менш розвинутих у більш розвинуті райони. Капітал також буде прагнути з районів з меншими можливостями у більш розвинуті райони. Отже на наступному етапі слаборозвинуті райони будуть ще менш привабливими.

В сучасній регіональній науці використовується також теорія агломерації або просторової концентрації, згідно з якою економія, обумовлена збільшенням масштабів виробництва, має велике значення при виборі району своєї діяльності. Переваги агломерації впливають з сумісного розміщення взаємо пов'язаних виробництв. Урбанізація створює певні загальні переваги від суцільного використання міської інфраструктури та розвинутої системи обслуговування. В економічно відсталих районах, як правило, подібні переваги відсутні.

В основі сучасної регіональної економіки багатьох країн лежить теорія полюсів росту. Створення полюсів (центрів) переслідує мету активізувати господарську діяльність у відсталих периферійних районах.

Цю концепцію активно розробляв французький економіст Б. Перру і його учень Бурвиль. Перру відійшов від теоретичного розгляду гомогенних регіонів.

Головна ідея – регіони є модальними, мають свої центри, свої полюси розвитку. Нововведення, нові виробництва утворюють концентрації, групуючи навколо лідируючі галузі, що підтягує за собою розвиток науки і техніки в інших галузях. Таку галузь Перру називає пропульсивною. Вона утворює полюс росту. Заслуга Бурвиля в тім, що він переніс цю теорію на конкретну територію, конкретний регіон, дав регіональне тлумачення полюса росту, а також ввів поняття простору та виділив три види просторів: гомогенний, поляризований і плановий. Бурвиль, відповідно видам просторів, виділив відповідні види регіонів. Він об'єднав простір і функцію в одне поняття – поняття полярності простору. Не кожний регіональний центр – полюс росту, а тільки той, у якому є пропульсивні галузі. Задача розвитку регіонів визначається тим, що необхідно знайти галузі, які дадуть поштовх до розвитку всієї регіональної системи. На думку Бурвиля, регіональний полюс росту – це набір галузей, що розвиваються і розширюються та можуть викликати подальше зростання виробництва у всій зоні їхнього впливу. Полюса росту – географічні агломерації активності, це міста, що володіють комплексом пропульсивних галузей.

Поляризація на районному рівні у більшості випадків вважається засобом територіальної деконцентрації на макрорівні, що повинне ослабити гегемонію окремих регіонів або центру. Слід визнати, що ця теорія у багатьох випадках носить неточний характер, особливо в тих регіонах, де такі полюси відсутні, або недостатньо розвинуті і нездатні впливати на сусідні території.

Багатьма дослідниками встановлено, що в період різкого зниження активності інвестицій отримує переваги теорія і практика місцевого (локального) зростання. Цю теорію називають також концепцією ендогенного розвитку.

За цією теорією акценти зміщуються на спроможність самого регіону мобілізувати місцевий потенціал, місцеві фінансові ресурси, на стимули місцевому підприємництву, а також на спроможність самого регіону адаптувати свій економічний розвиток до місцевих умов.

Модель ендогенного розвитку базується на максимальному використанні місцевих ресурсів – робочої сили, акумульованому на місцевому рівні капіталу, підприємницького потенціалу, специфічних знаннях виробничого процесу і можливостях виконання специфічних професійних завдань. Іншим елементом моделі є здатність місцевої економіки контролювати процес накопичення на локальному рівні. Підґрунтям для розвитку стає наявність системи виробничих можливостей або схильність місцевого підприємницького співтовариства до розвитку коопераційних зв'язків між окремими секторами і в середині секторів виробництва, а також здатність місцевого виробничого і економічного потенціалу до оновлення та інновацій.

Концепція ендогенного розвитку як нова парадигма регіональної економічної політики з'явилась в період глобалізації економіки. Процес глобалізації здавалося б знецінив головні постулати регіональної економіки. Глобалісти стверджують, що традиційні детермінанти локалізації виробничої діяльності перестали бути домінуючими. Глобалізація, на їх думку, могла б

зробити різні території рівноцінними. Насправді ж нічого подібного не відбувається – географічна наближеність залишається визначальним фактором економічної динаміки та існує безліч аргументів, які підтверджують цю гіпотезу.

Перший аргумент полягає в тому, що регіональне середовище не є нейтральним, воно відіграє свою роль за рахунок якості фізичних інфраструктур, які у свою чергу являють собою зовнішні статичні фактори, що використовуються окремо. Роль регіонального середовища залежить також від динаміки зовнішніх факторів, які стимулюють інноваційну діяльність, тобто рушійну силу економічного зростання. Зовнішні фактори пов'язані зі здобуттям та розповсюдженням знань, кваліфікацією кадрів, із локальними інформаційними та технологічними мережами.

Окрім усього цього, якість життя, яка пропонується певною територією, обумовлює привабливість цієї території для інвестицій та інноваційної діяльності, в якій використовуються висококваліфіковані людські ресурси.

2.9. Теорія територіальних кластерів

Глобалізація ринків спонукає підприємства однієї галузі до розвитку сусідської солідарності, тобто до створення інноваційних структур, підприємницьких мереж, кластерних моделей, себто до форм територіальної організації, що стимулюють структурну перебудову і економічне зростання регіону. Кластер - група розміщених у регіоні взаємозалежних і таких що, доповнюють одна одну, промислових компаній та організацій, які діють у певній сфері й характеризуються тим, що вироблений ними продукт однієї галузі використовується для потреб декількох інших.

Кластери приймають різні форми в залежності від своєї складності, але в більшості випадків включають компанії готового продукту чи сервісні компанії, постачальників спеціалізованих факторів виробництва, компонентів, машин, а також сервісних послуг; фінансові інститути, фірми в супутніх галузях, організації, які забезпечують освіту, та ін.

Межі кластерів постійно змінюються: розширюються - в міру появи нових фірм і галузей - чи звужуються - через занепад існуючих галузей. Заміна меж кластерів пов'язана також з розвитком і зміною місцевих організацій. Розвиток технологій і ринку призводить до появи нових галузей, створення нових чи зміни існуючих ринків. В кластерах істотно зменшуються витрати, пов'язані з окремими видами діяльності (наприклад, закордонною комерційною діяльністю, спільним дослідженням ринку, маркетинговими компаніями, стимулюванням експорту, участю у ярмарках і салонах та ін.), покращуються технології виробництва (створюються навчальні центри для персоналу, спільні проекти капіталізації та технології та ін.), розробляються нові види продукції (в спільних лабораторіях); укладаються перехресні, субпідрядні контракти між підприємствами одного й того ж регіону, зацікавленими у взаємо доповненні технологій.

Найсучасніші дослідження (М. Портер, П. Соколенко, Д. Стеченко, М. Войнарченко) показують, що джерелами і факторами економічного зростання є так звані кластерні механізми. Теорія кластерів отримала світове визнання. В її основі лежать уявлення про кластер – блок, пакет. Подібно до того, як у пам'яті комп'ютера інформація складається з утворення такого виду, так і у сфері економічній групи успішно конкуруючих фірм утворюють аналогічні конкурентні позиції на ринках – галузевому, територіальному (регіональному), державному, світовому.

За визначенням М. Портера, *кластери* – це “сконцентровані за географічною ознакою групи взаємозв'язаних компаній, спеціалізованих постачальників, постачальників послуг, фірм у відповідних галузях, а також пов'язаних з їх діяльністю організацій (наприклад, університетів, агентств по стандартизації, торгівельних, туристичних, будівельних об'єднань) у певних конкуруючих областях” (Портер, 1998).

Головною причиною успіху кластерної моделі є створення критичної маси для конкурентного успіху у певній сфері бізнесу. Малі та середні підприємства, якщо працюватимуть поодиночки, ніколи не сягнуть тих успіхів і тих переваг, яких досягають кластери. *Кластери* – це форми територіальної організації, що стимулюють економічне зростання регіону за рахунок ендогенних ресурсів. Вони дають можливість поєднати зусилля для вирішення регіональних проблем, ефективного та раціонального використання капіталу в умовах обмеженості обігових коштів та низької інвестиційної активності. Кластери сприяють раціональному використанню наявних ресурсів, інноваціям, підвищенню якості та збільшенню масштабів виробництва.

Цікаво, що кластерна ідея з'явилася у 80-х роках минулого століття у працях французьких дослідників, які вивчали розвиток та розміщення торгівлі і сфери послуг (Лимер Е. 1984). Але ще раніше, наприкінці 70-х, на початку 80-х років, у працях з регіональної економіки використовувалося поняття “філь'єри”. За допомогою філь'єрів описувались групи технологічно пов'язаних територіально-функціональних секторів (Я. Толенадо 1978; Д. Сол'є, 1980). Саме функціональна залежність одного сектора від іншого за технологічною ознакою призводить до утворення філь'єрів. Власне з філь'єрів і була започаткована ідея кластерів, але з наукового обігу термін “філь'єри” не зникає, він широко використовується у науковій літературі (особливо у Франції та Італії), коли треба аналізувати технологічні зв'язки між галузями та територіальними секторами з метою реалізації їх потенційних переваг.

Застосування кластерного підходу до аналізу розвитку великих транснаціональних компаній є і у працях скандинавських дослідників. Вони ввели до наукового обігу терміни “блоки розвитку” та “вертикалі дії”, за допомогою яких підкреслюють важливість територіально-функціональних зв'язків між галузями для завоювання конкурентних переваг (Е. Дахмен, 1987). Дослідження диверсифікаційних форм показують, що механізми диверсифікації також призводять до утворення кластерів.

Але найголовнішою, на думку багатьох вчених, є та обставина, що з технологічної точки зору кластери сприяють темпам запровадження інновацій,

визначають їх напрямок і тим самим створюють фундамент для майбутнього економічного зростання регіону. Отже, теорія кластерів тісно пов'язана з концепціями інноваційного розвитку.

Відомо, що інновації, це по-перше – ризик, тому навіть залучення найновіших методик вивчення інновацій можуть закінчуватись для підприємця-новатора комерційною невдачею. Саме через це є необхідність створювати сукупність інноваційного підприємництва, сконцентрованого в певний період часу в певному економічному просторі. Це не що інше, як об'єднання різних організацій (промислових компаній, дослідницьких центрів, наукових установ, органів державного управління, громадських організацій), які дозволяють використовувати переваги двох способів координації економічної системи – внутрішньо-фірмової ієрархії і ринкового механізму для швидкого та ефективного розподілу нових знань, наукових заходів і винаходів. Тут ми маємо справу з розповсюдженням інновацій по мережі взаємозв'язків у загальному регіональному економічному просторі. Крім того, різноманітність різних джерел технологічних знань і зв'язків стає передумовою виникнення будь-якої інновації.

Отже, об'єднання в кластер, як чітку систему розповсюдження знань і технологій дає змогу впроваджувати швидкі зміни, оновлювати техніку та технологію за рахунок їх гнучкості. У кластері (коли витрати розподіляються між його учасниками) нижча ціна експерименту, чіткіше бачення та ясніше розуміння ринку, кращі мови доступу до інформації та кращі можливості її аналізу.

Позитивною рисою кластерної моделі регіональної економіки є зростання продуктивності підприємств у тій місцевості, де створено кластер.

Позитивним ефектом розвитку кластерів, як суб'єктів регіональної економіки, є поліпшення зв'язків між державними і громадськими організаціями, створення нового бізнесу у вільних сегментах ринку, відновлення спільних інтересів різних соціальних груп, підвищення впливовості некомерційних організацій в процесі регіонального розвитку. Важливе значення має також соціальний аспект кластерів – це почуття єдності, співпраці людей, зайнятих у даному процесі, подолання ними відчуття взаємної недовіри, зайвої конкуренції, цілком реальна надія на розв'язання соціальних проблем за рахунок спільних зусиль.

В регіонах України з запровадженням кластерів з'являються можливості для вирішення проблем регіонального розвитку. До потенційних можливостей кластерного механізму слід віднести скорочення собівартості окремих видів промислової продукції, збільшення обсягів її виробництва, диверсифікація економіки регіону. При створенні кластерів локомотивами економічного зростання не слід розглядати ті ж сукупності підприємств і галузей, що й 20 – 30 років тому. За останні 10 – 15 років виникло підґрунтя для розвитку нових секторів економіки регіонів.

У світовій практиці є приклади відходу від столітніх традицій на користь нового – славнозвісні амстердамські суднобудувальники вже давно не символ цього міста, на сьогодні обличчям його економіки є не промисловість, а

послуги. Розвиток нових знань вивів Амстердам в число світових лідерів у сфері медичних технологій; отримали розвиток також кластери моделювання та шиття одягу, видавництва і друкарства, фінансів. Саме завдяки цьому, а не суднобудуванню, місто забезпечує собі економічне зростання.

Територіальні масштаби кластера можуть варіювати від одного міста, регіону до країни, або навіть, до кількох сусідніх країн. Феномен кластеру неможливо зрозуміти, якщо розглядати його особливості без урахування впливу розміщення. В економіці повинні переважати кластери, а не ізольовані підприємства і галузі. Концепція кластера, як нової форми розміщення продуктивних сил, форми структурної перебудови – це новий спосіб бачення економіки країни регіону, міста. Детальне вивчення становлення кластерів показує нам нові ролі підприємств, державних установ, наукових та освітніх закладів, примушує по-новому розглядати також програми регіонального менеджменту.

Найважливішим моментом у дослідженні кластерів є з'ясування комбінації внутрішніх можливостей і зовнішніх стимулів для активізації кластерної активності та економічного зростання. Тут треба добре вивчити такі речі, як розміри постачання та рівень зв'язків з зовнішніми джерелами та відповідні їм постачання і зв'язки в своїх регіонах. Досягнення балансу є необхідною умовою ефективного функціонування кластеру. Досвід показує, що чим більше різних комбінацій між внутрішніми та зовнішніми джерелами існування кластерів, тим вищий рівень їх активності. Дослідження на Заході показують, що вплив масштабів просторової структури на рівень розвитку кластерів може бути як позитивним, так і негативним. Не завжди великі міста сприяють розвитку кластерів, більш ефективними є поліцентричні агломерації, або новостворені інтегровані системи розселення.

Об'єднання в кластери дає можливість залучати фінансові ресурси в нові виробництва шляхом об'єднання спільних фінансових можливостей підприємств того чи іншого кластера; залучення інвестицій через спільну участь в інвестиційних програмах; шляхом участі в конкурсах проектів, що фінансуватимуться через виділення грантів; об'єднання спільних фінансових можливостей підприємств для забезпечення гарантій на отримання кредитних ресурсів. При цьому забезпечується обмін інформацією, а також можливість виходу на зовнішні ринки. Таким чином, регіональна політика, пов'язана з формуванням нових інноваційних форм регіональної економіки – кластерів, які ґрунтуються на нових знаннях. Потрібні нові дослідження територіальної структури кластерів з точки зору впливу основних чинників: наявності матеріальних і фінансових ресурсів, трудового потенціалу, виробничої та соціальної інфраструктури.

Якщо говорити про інвестиційну привабливість регіонів, то саме завдяки кластерам підприємства стають потенційно привабливими для іноземних інвесторів. Кластерна територіальна організація економіки регіону сприятиме розвитку спеціалізації, збільшенню масштабів і покращенню якості виробництва, залученню резервів, активізації економічного оточення,

зменшенню витрат на виробництво, загальному підвищенню економічної ефективності, отриманню синергетичного ефекту.

Отже, в регіональному розвитку створення кластерів має бути пріоритетним напрямком. Саме кластери повинні стати підґрунтям для нового діалогу між підприємствами, адміністрацією, науковими та навчальними закладами. Саме кластери допоможуть зняти соціальну напруженість, бо їх функціонування зніме проблему безробіття, бідності, тому що створять нові робочі місця, підвищиться конкурентоспроможність продукції регіонів.

Таким чином, в регіонах треба ініціювати створення кластерів, для чого доцільно активізувати наукові дослідження, залучити для цього наукові сили та забезпечити фінансування цих досліджень державою з поступовим залучання підприємницьких структур. На базі зібраної та систематизованої інформації, необхідної для створення кластерів, розробити і затвердити програми, спрямовані на підвищення конкурентоспроможності економіки кожного регіону та економіки України в цілому, визначаючи в кожному регіоні заходи що експортного стимулювання регіональної економіки та залучанню до створення кластерів іноземні інвестиції.

Контрольні запитання

1. Що таке регіоналізація і чому виникла необхідність в її визначенні?
2. Яке співвідношення існує між поняттями “регіон” і “економічний район”?
3. Назвіть критерії класифікації регіонів.
4. Які існують типи регіонів, виділені за рівнем їх розвитку?
5. Які існують поняття для визначення частин регіонів чи територій?
6. Що означають цілісність регіону і комплексність господарств регіону?
7. Розкрийте поняття термінів “промисловий вузол”, “агломерація”, “територіальний виробничий комплекс”, “міжгалузевий територіальний комплекс”, “економічний район”, “економічна зона”.
8. Назвіть основні етапи розвитку теорії регіональної економіки.
9. У чому полягає внесок А. Сміта та Д. Рікардо у розвиток теорії регіональної економіки?
10. Які принципи полягають в основі теорії Й. Тюнена?
11. Поясніть сутність теорії В. Лаундхарта.
12. Основні висновки теорії А. Вебера.
13. Яке значення для розвитку теорії регіональної економіки мають роботи У. Айзарда?
14. Які критерії лежать в основі теорії центральних місць?
15. У чому полягають спільні риси та відмінності регіональної спеціалізації та міжнародної торгівлі?
16. Наведіть класифікацію регіональних ринків, за роботами А. Льоша.
17. Розкрийте сутність теорії ринкових потенціалів і просторової взаємодії.
18. Проаналізувати внесок у теорію регіональної економіки вчених ХІХ століття.

19. Проаналізувати внесок у теорію регіональної економіки вчених другої половини ХХ століття.
20. Поясніть сутність моделі У. Рейлі.
21. Як саме В. Кристаллер розглядав розміщення міст?
22. Поясніть сутність теорії полюсів росту.
23. Що таке геомаркетинг?
24. Поясніть сутність інституціональної концепції.
25. Чому кластери слід розглядати як інструмент регіонального розвитку?
25. Які існують розходження між абсолютними і відносними перевагами регіону при виборі спеціалізації виробництва і структури торгівлі?
26. В чому полягає концепція кластера з точки зору теорії регіональної економіки?

ЛІТЕРАТУРА

1. Айзард У. Методи регіонального аналізу: введення в науку про регіони. – М., 1966. – 382 с.
2. Гранберг А. Основы региональной экономики: учебник для вузов. – М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2004. – 495 с.
3. Єпіфанов В.І., Сало О.В. Регіональна економіка. – К.: Вища школа, 1999. – 248 с.
4. Жук М.В., Круль В.П. Розміщення продуктивних сил і економіка регіонів України: Навчальний посібник. - Чернівці: Рута, 2002. - 293 с.
5. Коваль Я.В., Антоненко І.Я. Регіональна економіка: Навчальний посібник. К.:ВД «Професіонал», 2005. - 272 с.
6. Мезенцев К.В. Суспільно-географічне прогнозування регіонального розвитку: Монографія. - К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. - 253 с.
7. Манів З.О., Луцький І.М., Манів С.З. Регіональна економіка: Навчальний посібник. - Львів: «Магнолія 2006», 2007. - С.562.
8. Некрасов Н.Н. Региональная экономика. Теория, проблемы, методы. – М.: Экономика, 1978. – 344 с.
9. Олейник А. Н. Институциональная экономика: учебное пособие. – М.: ИНФРА-М, 2000. – 416 с.
10. Портер М. Конкуренция. – М.: Издательский дом «Вильямс», 2001. – 495 с.
11. Розміщення продуктивних сил: Підручник / За ред. В. В. Ковалевського, О. Л. Михайлюк, В. Ф. Семенова. – К.: Т-во “Знання”, КОО, 2006. – 353 с.
12. Семенов В.Ф., Стеценко С.В. та ін. Теорії та концепції РПС і регіональної економіки. Методичні вказівки. - Одеса, ОДЕУ, 2003. - 48 с.
13. Шнипер Р.И. Регион: экономические методы управления. – Новосибирск, 1993. – 192 с.
14. Шнипер Р.И., Новоселов А. С. Региональные проблемы рынковедения: экономический аспект. – Новосибирск, Наука, 1993. – 248 с.

Тема 3. ЗАКОНИ, ЗАКОНОМІРНОСТІ ТА ПРИНЦИПИ РОЗВИТКУ ТА ФОРМУВАННЯ ЕКОНОМІКИ РЕГІОНІВ

План

- 3.1. Сутність законів регіонального розвитку.
- 3.2. Закономірності соціально-економічного розвитку регіонів.
- 3.3. Принципи розвитку регіональної економіки.

3.1. Сутність законів регіонального розвитку

Розвитком суспільного виробництва керують економічні закони, які відображають об'єктивні зв'язки і взаємозалежності між явищами та процесами економіки. Тип майнової власності, рівень узагальнення виробництва, формаційні особливості економічних відносин визначають характер і форми прояву цих законів. Пізнавши їх, можна з успіхом впливати на економічні процеси та регулювати їх. Закони розвитку регіонів мають історичний характер, вони виявлялися і уточнювалися в ході економічного будівництва. Деякі з них поступово втрачали, інші ж – посилювали своє значення, з'являлися і нові вимоги.

В умовах ринку управління формуванням господарства регіонів та регіональних систем підпорядковано *загальним законам* або *закономірностям* їх розвитку – цілеспрямованості, взаємозв'язкам і результативності. Для практичного використання загальні положення причинно-обумовленого формування регіонів та їх систем трансформують в керівні цілеспрямовані вимоги та установки регіональної політики, територіального управління і господарської діяльності, які називають **принципами регіонального розвитку**. Практичні ж установки, або ж «закономірності» регіонального розвитку називають *конкретними законами*. Основними конкретними законами регіонально-господарського розвитку або закономірностями прийнято вважати:

- 1) територіальне зростання виробництва і вирівнювання рівнів соціально-економічного розвитку регіонів;
- 2) спеціалізацію регіонального господарства; між територіальні економічні зв'язки і формування регіональних ринків;
- 3) комплексний розвиток, структурні перетворення і диверсифікацію господарства регіонів;
- 4) міжрегіональну економічну інтеграцію і укріплення економічних основ державності.

Закони чи закономірності проявляються не ізольовано один від одного, а у взаємодії і взаємно обумовленості в масштабі однієї країни або ж типових країн, і мають загальне значення для розвитку господарства окремих регіонів і регіональних систем.

Поступовий перехід до нових, переважно ринкових принципів господарювання, що здійснюється в Україні, спричиняє до істотних зрушень в самих методологічних підходах до наукового обґрунтування закономірностей, принципів та факторів регіонального розвитку (рис.3.1). За будь-яких соціально-економічних умов процес регіонального розвитку опосередковується дією певних економічних законів, які виражають об'єктивні, істотні, необхідні та постійно відновлювані взаємозв'язки і взаємозалежності в процесі виробництва, розподілу й споживання матеріальних благ. Економічні закони характеризують об'єктивні відносини (тобто такі, що не залежать від волі окремих людей), які проявляються лише в процесі суспільно корисної трудової діяльності. Саме в цьому полягає їх головна відмінність від законів природи.

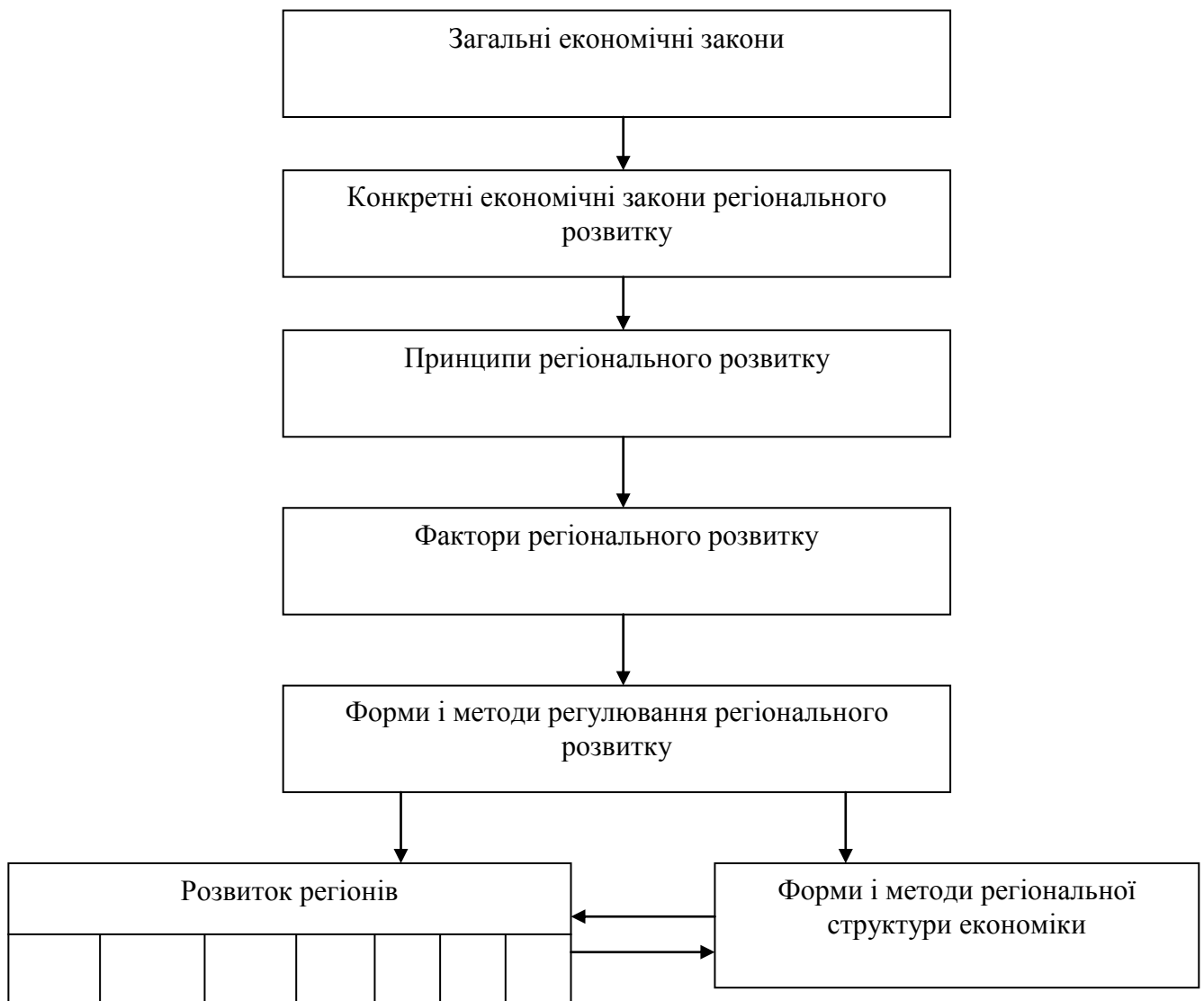

Рис.3. 1. Система методологічних і організаційних основ розвитку регіонів та формування регіональної структури господарства

Відповідно до загальноприйнятої класифікації економічні закони поділяються на загальні, притаманні досить великій сукупності суспільних явищ, і конкретні або специфічні. На формування і регіональний розвиток найбільший вплив мають такі загальні економічні закони: економії часу,

суспільного поділу праці, концентрації виробництва, комплексного та пропорційного розвитку виробництва, адекватності виробничих відносин рівню розвитку продуктивних сил.

Важливе значення для формування регіональної економіки мають чотири закони регіонального розвитку:

- закон територіального росту виробництва і вирівнювання рівнів економічного та соціального розвитку регіонів;
- закон територіальних спеціалізації, міжрегіональних зв'язків і формування регіональних ринків;
- закон комплексного розвитку, структурних перетворень і диверсифікації господарства регіонів;
- закон міжрегіональної економічної інтеграції і укріплення економічних основ державності.

Закон територіального зростання виробництва і вирівнювання рівнів економічного та соціального розвитку регіонів передбачає поступовий розвиток виробничих сил на базі науково-технічного і організаційного прогресу та інших факторів, рівномірний територіальний розподіл виробництва, зближення різних регіонів по інтенсивності господарського і соціального розвитку, що припускає прискорений підйом господарств відсталих і депресивних районів. В умовах нерівномірного зростання виробництва по території важливими вимогами є вирівнювання регіональних рівнів соціально-економічного розвитку. Процес диференціації соціально-економічних параметрів контролюється у всіх розвинутих країнах. Рішення існуючих проблем вимагає перш за все активізацію економічних важелів в депресивних та відсталих регіонах шляхом першочергового утворення умов для надходження інвестицій, пожвавлення товарного і фондового ринків, розширення малих форм бізнесу та ін. Важливе значення отримує оптимізація співвідношення об'ємів виробничого накопичення та особистого споживання.

Закон територіальних спеціалізації, міжрегіональних зв'язків і формування регіональних ринків диктує необхідність найкращого виробничого профілювання регіонів та удосконалення міжрегіонального обміну і пропорцій. Він вимагає обґрунтування найефективніших напрямів розвитку кожного регіону в системі загальнодержавного поділу праці, сприяє широкій участі регіону у зовнішньоекономічній діяльності. При цьому закон керує формуванням товарної структури і ареалів регіональних ринків.

Раціональна спеціалізація господарства економічних районів та інших територій – важлива об'єктивна тенденція (закономірність) і керівний принцип регіонального розвитку. Економічні райони, що сформувалися в Україні, мають чітко виражений господарський напрям, орієнтований, головним чином, на їх природні умови та особливості.

Територіальна спеціалізація є головною умовою формування товарних пропозицій на регіональних та загальнодержавних ринках сировини та готової продукції. Запорукою успішного розвитку ринкових відносин є їх ефективність, постійне зниження витрат виробництва і оборту, а спеціалізація регіонів, сприяючи цьому, виступає як важлива основа та сильний важіль підвищення

продуктивності суспільної праці і зростанню матеріальних благ суспільства. Регіональна спеціалізація, особливо в загальних напрямках розвитку регіонів, має досить велику інертність, стійкість, хоча вона і видозмінюється, але тривало, поступово.

Невід'ємним додатком і наслідком спеціалізації регіонів виступають міжрегіональні і зовнішні економічні зв'язки, що формують регіональні ринки. Та перехід до ринку в Україні супроводжується появою не тільки закономірних, обґрунтованих, а й багатьох невпорядкованих міжтериторіальних зв'язків – надмірно дальніх, зустрічних, паралельних та ін. при зменшеному господарському просторі це свідчить про сильні порушення вимог даного економічного закону.

В межах єдиного ринку попит і пропозиція на товари та інші ресурси повністю балансується. В локальних, регіональних ринках, кожний з яких представляє певну зону споживчого попиту, така рівновага зазвичай не досягається повністю, виключення склюють окремі товари споживання. Регіональні товарні ринки на перспективу проявляються схемами виробничо-збутового зонування і галузевими схемами розміщення виробництва та характеризуються по важливішим видам продукції на основі виділення агрегованих груп товарів. Ємність ринку обумовлена розміщенням споживчого платоспроможного попиту на продукцію, а можливі об'єми її пропозиції – виробничим потужностям галузей-постачальників, конкурентоспроможністю їх продукції і рівнем ринкових цін.

З економічними відносинами спеціалізації і міжрайонних зв'язків тісно пов'язаний **закон комплексного розвитку, структурних перетворень і диверсифікації господарства регіонів**, який відображає закономірні явища і процеси територіального розподілу праці і припускає необхідну пропорційність господарства різних територіальних утворень та їх систем, відповідність економіки кожного регіону місцевим природним та економічним умовам, гармонійний розвиток галузей спеціалізації та інфраструктури, міст різного масштабу, інших населених пунктів. Цей закон управляє структурною перебудовою господарства регіонів в інтересах ринкових відносин і підвищення життєвого рівня населення, пристосовуючи економіку до кон'юнктури товарного попиту і пропозиції. Якщо міжрегіональний напрям суспільного відтворення поєднується з процесом територіальної спеціалізації, то внутрішньо регіональний – істотно впливає на комплексний розвиток регіонів, забезпечує та підтримує його.

За допомогою держави необхідно передбачати спеціальні заходи щодо диверсифікації регіональної економіки, які забезпечували б її маневреність, стійкість, виживання і зростання в умовах ринку. Активну роль тут повинні виконувати обидва напрямки структурної перебудови в регіонах: виробничо-технологічне (формування наукомістких виробництв тощо) і виробничо-галузеве (конверсія військово-промислового комплексу, реконструкція аграрного сектору тощо). причому пріоритетними для цих заходів виступають провідні регіони і центри розміщення відповідних галузей.

Важливе значення для прискореного і стійкого економічного зростання та прогресивних структурних перетворень отримують вимоги **закону міжрегіональної економічної інтеграції і укріплення економічних основ державності**.

Інтеграційні процеси в економіці регіонів виступають як тенденції у вигляді сучасної форми поглиблення і поширення територіального розподілу праці, розвитку виробничої та науково-технічної кооперації регіонів, їх господарських, торговельних, фінансових та інших зв'язків. Формуванню тісних економічних зв'язків регіонів в країні протидіє гіпертрофія зовнішньоекономічних зв'язків, яка може призвести до небезпечних соціально-економічних деформацій, порушенню єдиного економічного простору. Економічні вигоди інтеграції визначаються перш за все масштабістю формуючих господарсько-коопераційних комплексів, широтою їх складу і тісними зв'язками.

Сучасний світовий розвиток продуктивних сил характеризується істотним посиленням внутрі- та міжрегіональної інтеграції. Внутрірегіональна інтеграція, яка зумовлена територіальною цілісністю регіону, розвивається переважно на основі економічних взаємозв'язків між усіма елементами його господарського комплексу. Внаслідок цього формується цілісна інтегрована господарська система або єдиний регіональний економічний простір. Міжрегіональна економічна інтеграція розвивається на базі територіального поділу праці, оскільки спеціалізація регіонів, їх певне територіальне відокремлення потребує встановлення й поглиблення економічних міжрегіональних зв'язків.

Розвиток інтеграційних взаємозв'язків та комплексне вдосконалення розміщення об'єктів виробничого і невиробничого призначення повинні спричинити до зближення рівнів економічного і соціального розвитку регіонів. Саме на це спрямовуються і заходи державної регіональної політики. Разом з тим між регіонами існують істотні відмінності, зумовлені різним природно-ресурсним потенціалом, структурою економіки, соціально-економічними умовами розвитку. Отже, зближення рівнів економічного і соціального розвитку регіонів вимагає надзвичайно великих зусиль в несприятливих економічних умовах, коли гостро відчувається нестача матеріальних і фінансових ресурсів.

В економічній літературі мають місце різні тлумачення сутності закономірностей розвитку регіональної економіки. Існують твердження про те, що загальні економічні закони у конкретному, економічному середовищі проявляються як закономірності. Наводяться такі аналогії: закон суспільного поділу праці у просторовому аспекті постає як закономірність територіального поділу праці; закон концентрації виробництва - як закономірність територіальної концентрації виробництва тощо. Нині домінує точка зору, згідно з якою економічні закони і закономірності за своєю суттю є поняттями одного порядку [11, с. 20].

Як економічні закони, так і закономірності відображають сталі зв'язки між усіма елементами продуктивних сил певного економічного простору, а

тому є необхідним теоретико-методологічним підґрунтям для вирішення практичних завдань. Всебічне вивчення закономірностей розвитку продуктивних сил у регіонах дозволяє відтворювати й раціонально використовувати природно-ресурсний потенціал регіонів, оптимально розміщувати підприємства різних галузей економіки, виробничу та соціальну інфраструктуру.

3.2. Закономірності соціально-економічного розвитку регіонів

Формування основ ринкової економіки в Україні відбувається з урахуванням таких класичних, загально визнаних *закономірностей*: відповідності розміщення виробництва характеру і рівню розвитку продуктивних сил; територіального поділу суспільної праці; економії витрат праці на подолання просторового розриву між елементами виробництва; територіальної концентрації і комплексності виробництва, формування агломерацій населених пунктів.

Закономірність територіального поділу суспільної праці об'єктивно відображає принципові відмінності між територіями за природними, соціально-економічними та національно-історичними особливостями, максимально повне врахування яких в господарській діяльності зумовлює певну спеціалізацію територій. Завдяки цьому досягається істотне зростання продуктивності суспільної праці.

Закономірність концентрації та комплексного розміщення продуктивних сил є результатом прояву територіального поділу праці. Спеціалізація виробництва спричиняє необхідність взаємопов'язаного розвитку галузей на окремій території, на основі чого досягається оптимальний режим використання усіх видів ресурсів. Основними якісними ознаками комплексного розміщення продуктивних сил в регіонах виступають: економічно обґрунтований, раціональний режим використання природних ресурсів; максимально повне залучення до суспільно корисної трудової діяльності наявного трудового потенціалу регіону; збалансованість галузевої структури економіки регіону за природними, трудовими і виробничими параметрами; тісний взаємозв'язок (на основі комбінування, кооперації та спільного використання інфраструктури) між основними ланками господарства регіону.

Крім зазначених, до закономірностей розміщення продуктивних сил — в контексті нових методологічних основ їх формування — відносять: *соціальну спрямованість та сталість розвитку продуктивних сил*, відповідність їх розміщення вимогам національної економічної безпеки, а також забезпечення планомірності, керованості процесів регіонального розвитку, їх орієнтації на досягнення високої економічної ефективності господарської діяльності та конкурентоспроможності виготовленої продукції.

Соціальна спрямованість просторового розвитку продуктивних сил логічно впливає з необхідності загальної соціалізації економічної системи, оскільки саме всебічний розвиток людини та задоволення її потреб є метою економічного прогресу. Вона реалізується через врахування інтересів населення

щодо піднесення рівня соціально-економічного розвитку території, пріоритетність вирішення соціальних проблем та реалізацію права всіх громадян і на вільний вибір місця і сфери прикладання праці.

Отже, соціальна спрямованість передбачає насамперед таке розміщення продуктивних сил регіону, яке б давало змогу забезпечити повну продуктивну зайнятість працездатного населення регіону як першооснову його життєдіяльності і добробуту. При цьому важливо мінімізувати рівень регіонального безробіття (як зареєстрованого, так і прихованого) з тим, щоб він істотно не перевищував природної норми, яка знаходиться в межах 4—6 % працездатного населення. Доцільність соціальної спрямованості розміщення і розвитку продуктивних сил регіону вимагає: інтенсивного розвитку соціальної інфраструктури, особливо в сільській місцевості; збереження здоров'я населення через зниження екологічного навантаження на певні території; формування раціональної системи розселення; збільшення місткості регіонального ринку праці через створення додаткових робочих місць на діючих та нововведених підприємствах.

Сталий розвиток продуктивних сил як одна із закономірностей визначає стратегічний напрямок досягнення збалансованості економічної, соціальної і екологічної складових регіональної господарської системи. Сталий розвиток продуктивних сил України можливий лише на основі кардинальної структурної перебудови економіки, техніко-технологічного переозброєння виробництва, інтенсивного розвитку наукомістких галузей, екологізації усіх сфер суспільного життя. Основна ідея сталого розвитку щодо продуктивних сил полягає у: забезпеченні раціонального природокористування; відтворенні ресурсної бази виробництва; реструктуризації господарського комплексу регіону у зв'язку з новими економічними і соціальними умовами; ефективному використанні трудового та виробничого потенціалу [2, с. 73—75].

Для розв'язання завдань сталого розвитку в Україні принципово важливими є нова структурна політика держави та інституційні перетворення, вихід з енергетичної кризи, оптимальне використання ресурсного потенціалу, раціональна система поселень, формування ефективної еколого-економічної політики держави.

Стратегія сталого розвитку базується на концепції екологізації суспільних відносин. Екологічний фактор повинен враховуватися в процесі вибору та наукового обґрунтування економічно доцільного розміщення продуктивних сил регіону. Головна увага має зосереджуватися на об'єктах, що є потенційними чи фактичними забруднювачами навколишнього середовища. При цьому повинні опрацьовуватися програми безпечного проживання на територіях; з підвищеною екологічною напруженістю чи програми адаптації та реабілітації населення до несприятливих екологічних умов.

Однією з принципових закономірностей є *відповідність розміщення продуктивних сил вимогам національної економічної безпеки*. Рівень економічної безпеки держави, що визначається саме фактором розміщення продуктивних сил, залежить від: рівня забезпеченості власних потреб у мінерально-сировинних та енергетичних ресурсах; галузевої і виробничої

структури господарських комплексів; завершеності технологічних циклів виробництва; інтегрованості в світовий економічний простір.

Україна належить до країн світу, в яких склалася висока залежність розвитку матеріального виробництва від мінерально-сировинної бази. Тут виробляється близько 5% світового обсягу мінерально-сировинних ресурсів [2, с. 5]. В цілому наявна мінерально-сировинна база спроможна забезпечити збалансований розвиток базових галузей промисловості та агропромислового комплексу, надходження валютних коштів. Разом з тим існує висока залежність України від імпорту енергоносіїв. Крім того, за рахунок власного виробництва лише наполовину задовольняються потреби в хімічному обладнанні, електротехнічних та кабельних виробках, лісоматеріалах, продукції целюлозно-паперової, текстильної та медичної промисловості.

Вагомими перешкодами на шляху зростання економічної безпеки України є диспропорції у розміщенні продуктивних сил регіонів. Недосконалість галузевої структури більшості регіональних господарських комплексів та незавершеність технологічних циклів тих виробництв, що визначають спеціалізацію певних територій, спричиняють необхідність радикальних структурних перетворень. Тільки через структурні зміни та підвищення конкурентоспроможності власного виробництва можна сприяти зміцненню економічної безпеки України та її входженню до системи світових господарських зв'язків як рівноправного партнера.

Важливою *закономірністю є планомірність і керованість у розвитку продуктивних сил регіону*, що ґрунтується на теоретичних засадах «планування розвитку» як синтезу державного регулювання, індикативного планування та економічного прогнозування. Планування розвитку, в тому числі і продуктивних сил, набуло значного поширення в країнах з ринковою економікою.

В Україні в теперішній час щороку розробляється Державна програма економічного і соціального розвитку держави, самостійними розділами якої є аналогічні програми, що формуються в областях. В обласних програмах наводиться: загальна характеристика демографічних процесів, стан господарської системи області, зовнішньоекономічна діяльність, характеристика екологічної ситуації, залучення іноземних інвестицій тощо.

Одним з інструментів забезпечення планомірного розвитку продуктивних сил є Державні програми соціально-економічного розвитку регіонів, які розробляються відповідно до постанов Кабінету міністрів України. Головна мета їх розробки — формування на території регіону ефективного господарського комплексу на основі раціонального використання наявного ресурсного потенціалу території. Ці програми дають змогу Кабінету міністрів України, відповідним міністерствам та відомствам приймати обґрунтовані рішення щодо регіональної економічної політики з урахуванням спеціалізації певних територій, їх природно кліматичних умов, ресурсних можливостей та соціальних особливостей. Відповідно до прийнятих урядових постанов в Україні ведеться підготовка середньострокових до 2000 р. та довгострокових на 10 - 15 років прогнозів економічного та соціального розвитку країни.

Керованість процесу розміщення і розвитку продуктивних сил України та її регіонів забезпечується шляхом проведення відповідної промислової, аграрної, структурної, інвестиційної, фінансово-кредитної та соціальної політики органами державного управління та місцевого самоврядування. Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» виконавчим органам сільських, селищних і міських рад надаються широкі повноваження у сфері економічного та соціального розвитку.

Важливою закономірністю, яка об'єктивно зумовлена умовами ринкового господарювання, є *закономірність ринкової кон'юнктури*, яка значною мірою залежить від прийнятого варіанта розміщення нових виробничих чи соціально-культурних об'єктів та напрямів удосконалення існуючої структури господарства регіону. Ця закономірність базується на врахуванні специфіки ринкової кон'юнктури, в основі якої — кількісне і якісне співвідношення попиту і пропозиції не тільки на товарному ринку, а й на ринку робочої сили, Іринку капіталу тощо. Якщо коливання ринкової кон'юнктури короткотермінові, то їх вплив на розвиток продуктивних сил не істотний чи повністю відсутній. І навпаки, суттєві зміни ринкової кон'юнктури та їх довготривалий характер спричиняють необхідність радикальних зрушень у територіальній структурі господарства.

Прикладом стійкої незбалансованості попиту на робочу силу та її пропозиції може слугувати ринок праці західних областей України, які традиційно відносять до трудонадлишкових регіонів держави. Досягнення збалансованості вимагає піднесення рівня попиту на робочу силу через введення в дію нових промислових, сільськогосподарських та інфраструктурних об'єктів відповідно до професійно-кваліфікаційних характеристик основного резерву робочої сили.

Результативною закономірністю регіонального розвитку виступає *закономірність забезпечення його високою економічною ефективністю*. Безумовно, ефективність залежить від цілого спектра різних чинників, взаємодія яких і визначає кінцеву економічну результативність розміщення. При цьому економічний ефект досягається через вдосконалення територіальної та галузевої структури господарського комплексу, раціональне використання природного і трудового потенціалу, оптимізацію галузевих і міжгалузевих зв'язків тощо. Існують різні методи оцінки ефекту від економії витрат за рахунок оптимального розміщення продуктивних сил; найпоширеніший з них — це підсумовування ефекту, що обчислюється для окремих галузей.

Певні уявлення щодо ефективності розміщення продуктивних сил регіону дає система таких показників: співвідношення за чисельністю зайнятих між спеціалізованими, обслуговуючими та допоміжними галузями; питома вага господарського комплексу регіону у валовому внутрішньому продукті чи національному доході у зіставленні з його питоною вагою в трудових ресурсах, основних виробничих фондах, інвестиційних ресурсах; рівень та динаміка продуктивності суспільної праці в регіоні; забезпеченість населення закладами соціальної інфраструктури та ін.

3. 3. Принципи розвитку регіональної економіки

Регіональний розвиток здійснюється на основі певних принципів. *Принципи регіонального розвитку* - це науково обґрунтовані ідеї і положення, якими керуються в практичній діяльності при вирішенні конкретних питань щодо розташування нових об'єктів, вдосконалення територіальної і галузевої структури господарського комплексу регіону, опрацюванні окремих напрямків регіональної політики.

Принципи регіонального розвитку впливають із закономірностей, виражають суспільно необхідні потреби і забезпечують ефективність подальшого розвитку регіону. *Принципи являють собою сукупність головних ідей та вихідних положень, що формують першооснову регіональної економіки та розміщення продуктивних сил. Також, принципи - це результат пізнання особливостей дії закономірностей розміщення окремих об'єктів, галузей та територіальних господарських комплексів.* Існують також твердження, згідно з якими принципи регіонального розвитку - це правила діяльності та управління економікою, економічна політика держави в реалізації законів розміщення [6, с. 15].

Доцільно виокремити такі найважливіші принципи розвитку, які повинні використовуватися в практичній діяльності.

1. *Принцип раціонального розміщення виробництва* передбачає всебічне врахування економічних, демографічних, соціальних та екологічних передумов і факторів розміщення продуктивних сил з пріоритетністю соціальних та екологічних чинників. Його реалізація в господарській діяльності означає: наближення матеріаломістких, енергомістких, водомістких виробництв до джерел відповідної сировини, палива і енергії, водних ресурсів; наближення виробництв низько транспортабельної продукції до місць її споживання; уникнення зустрічних перевезень однотипної продукції, сировини і палива з одного регіону в інший.

2. *Принцип збалансованості і пропорційності* означає таке розміщення виробництва, за якого: структура господарського комплексу є оптимальною, тобто підтримуються економічно доцільні пропорції між галузями спеціалізації, допоміжними і обслуговуючими галузями; існує певна відповідність між сировинною базою, наявністю земельних, водних, енергетичних, трудових ресурсів та існуючими виробничими потужностями; задовольняються споживчі потреби населення в товарах і послугах.

3. *Принцип забезпечення екологічної рівноваги* передбачає формування еколого безпечного типу господарювання, раціональне використання природно-ресурсного і трудового потенціалу регіону; при виборі можливих варіантів розміщення виробництва перевага надається тим з них, які не спричиняють екологічної напруженості на певній території.

4. *Принцип вирівнювання рівнів економічного розвитку районів та областей* передбачає зближення територій за інтегральними показниками, що характеризують кінцеву результативність їх господарської діяльності (наприклад, національний доход на душу населення). Реалізація цього

принципу ґрунтується на всебічному розвитку регіональної інтеграції, використанні переваг територіальної концентрації виробництва, активній державній регіональній політиці.

5. *Принцип урахування міжнародного територіального поділу праці* означає, що кожна держава розвиває ті виробництва, для яких вона має найкращі природні та економічні умови, а виготовлена продукція є конкурентоспроможною на світовому ринку. При цьому враховуються і інтереси інтеграції в світовий економічний простір.

Пріоритетність викладених вище принципів визначається загальною стратегією економічного розвитку держави. На сучасному етапі на перший план виступають соціальне та екологічно спрямовані принципи. Проте не втрачають своєї актуальності й інші принципи.

Контрольні запитання

1. Під впливом яких протиріч може змінюватися просторова схема регіонального розвитку?

2. Дайте визначення понять «територіальна організація», «територіальна структура», «територіальна спеціалізація», «територіальна концентрація», «кооперування»?

3. У чому полягають спільність та різниця між категоріями «закони», «закономірності», «принципи» регіонального розвитку?

4. Перелічити та дати визначення законів економічного розвитку регіонів.

5. Перелічіть основні закономірності регіонального розвитку.

6. Розкрийте сутність 4-х класичних закономірностей.

7. Розкрийте сутність нових закономірностей.

8. Що таке принципи регіонального розвитку, яка їх сутність?

9. Які існують принципи регіонального розвитку? Перелічіть і дайте визначення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гранберг А. Г. Основы региональной экономики: Учебник. - М.: ГУВШЭ, 2000 (гл. 2). - 453 с.

2. Дорогунцов С. Е., Лібанова Е. М., Шевчук В. Я. Україна: проблеми сталого розвитку: Наукова доповідь. — К.: РВПС України НАН України, 1997. - С. 5 - 96.

3. Економіка України: сучасний стан, динаміка, тенденції розвитку: Інформаційно-аналітичний огляд (1997 р.) / За ред. В. С. Найдюнова. - Донецьк: ДІКОМ, 1998. - 80 с.

4. Економічний словник-довідник / За ред. С. В. Мочерного. - К.: Регіпа, 1995. - С. 45, 95-97, 131, 146, 154, 164, 176, 251, 268, 279, 344.

5. Игнатов В. Г., Бутов В. И. Регионоведение. - Ростов н/Д, 1998. - 456 с.

6. Іщук С. І. Розміщення продуктивних сил (теоретико-методологічні основи). - К.: Українсько-фінський інститут менеджменту і бізнесу, 1997. - С. 113.

7. Кравців В.С., Стадницький Ю.І. Актуальні питання реалізації політики стимулювання розвитку регіонів України в сучасних умовах // Регіональна економіка, 2005, № 3, с. 77-84.

8. Манів З.О., Луцький І.М., Манів С.З. Регіональна економіка: Навчальний посібник.- Львів:»Магнолія 2006», 2007.-С.562.

9. Маршалова Л. С., Новоселов А. С. Основы теории регионального воспроизводства - Курс лекций. - М.: Экономика, 1998 .-368с.

10. Паламарчук М.М., Паламарчук О.М. Економічна та соціальна географія України.- К.,1998.-432с.

11. Пастернак-Таранущенко Г. Результати дослідження шляхів забезпечення економічної безпеки України // Економіка України. - 1999.- №2. - С. 21-28.

12. Региональная экономика / Т. Г. Морозовой. - М., 1998.-458с.

13. Региональная экономика (автор-сост - Кетова Н. П.) - Ростов н/Д 1998.-432с.

14. Розміщення продуктивних сил: Підручник // В. В. Ковалевський, О. Л. Михайлюк, В. Ф. Семенов та ін. - К.: Знання, КОО, 2006. -385 с.

15. Розміщення продуктивних сил: Підручник / За ред. Є. П. Качана. - К.: Вища школа, 1998.-432с.

Тема 4. ФАКТОРИ РОЗМІЩЕННЯ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ І ФОРМУВАННЯ РЕГІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

План

- 4.1. Сутність та склад факторів регіонального розвитку
- 4.2. Історико-економічні фактори
- 4.3. Фактор економіко-географічного положення
- 4.4. Природно-ресурсні фактори
- 4.5. Демографічні фактори регіонального розвитку
- 4.6. Соціально-економічні фактори
- 4.7. Науково-технічний прогрес як фактор розвитку регіонів
- 4.8. Адміністративно-територіальний фактор
- 4.9. Інноваційні, фінансові та інші фактори розвитку регіональної економіки.
- 4.10. Вплив регіональних факторів на розміщення підприємства на території регіону.

4.1. Сутність та склад факторів регіонального розвитку

Науковою основою, яка відображає об'єктивні регіональні особливості є різноманітні фактори розвитку регіонів та їх систем. У загальному розумінні *фактори* – це сукупність аргументів (причин), які обумовлюють регіональний розвиток та вибір місця для розміщення об'єктів регіональної економіки.

Фактори регіонального розвитку – це суттєві умови, які необхідно приймати до уваги при вивченні або вирішенні конкретної проблеми регіональної економіки.

До складу *факторів регіонального розвитку* більшість авторів підручників з РПС та регіональної економіки відносять:

- історико-економічні;
- територіальний (економіко географічне положення (ЕГП);
- локалізований природно-ресурсний потенціал регіону (ПРП);
- демографічні (населення і трудові ресурси);
- соціально-економічні;
- науково-технічний прогрес;
- адміністративно-територіальний;
- транспортний;
- форми територіальної організації господарства;
- існуюча в регіоні інфраструктура та ін.

Трансформація суспільства, перехід до інноваційної економіки змінює склад та співвідношення важливості факторів регіонального розвитку. Сукупність факторів відповідним чином групується та оцінюється. Є думки щодо розподілу факторів на:

- *об'єктивні та суб'єктивні;*

- консервативні та прогресивні.

До *об'єктивних факторів* відносимо ті, які існують поза впливом людини: економіко-географічне положення, природно-ресурсний потенціал тощо, до *суб'єктивних* – ті фактори, які можуть бути задіяні і враховані (або не враховані) людиною залежно від її волі, наприклад, адміністративно-територіальний фактор.

У регіональній економіці більш раціональним і реалістичним є розподіл факторів на *консервативні та прогресивні*.

До *консервативних* слід віднести ЕГП, природно-ресурсний потенціал, населення і трудові ресурси, втручання держави (адміністративний) тощо. Комбінація таких факторів дуже впливає на регіональну економіку. Врахування тільки цих факторів носить інерційний характер, не пропонує для економіки регіону нових напрямків зростання і тим самим відкладає на невизначений термін використання сучасних інвестиційно-інноваційних форм розвитку. Через це привабливішим є використання прогресивної комбінації факторів, які складають бажані орієнтири розвитку регіональної економіки, ринкові критерії, тенденції світової економіки.

До *прогресивних* факторів ми відносимо: науково-технічний прогрес, інноваційні форми територіальної організації, неурядові, в тому числі іноземні інвестиції, фінансові ресурси, зовнішня конкуренція, ринкова кон'юнктура, ринкові інститути тощо.

Накопичення потенціалу цих факторів залежить від інституційних перетворень, антимонопольного регулювання ринку, удосконалення законодавчої бази. У реальному житті перспективи розвитку економіки регіону знаходяться десь посередині (рис. 4.1).

Трансформація економіки держави, в тому числі і економіки регіонів, припускає зміни у мотиваціях суб'єктів економічної діяльності, породжує у їх діяльності конкурентні витoki, які з бажаних стають необхідними, а відсутність конкуренції знижує дію усіх факторів.

4.2. Історико-економічні фактори

Для повного і глибокого аналізу сучасного рівня регіонального розвитку необхідне врахування історичних факторів, тому що без минулого немає сьогодення і майбутнього.

Для врахування історичного фактору особливу цінність мають писемні пам'ятки у виді законодавства, державних і приватних актів, публіцистичних доробок, статистичних звітів, картографічний матеріал.

Відзначимо деякі історичні документи, які наочно характеризують економіку різних територій у минулому:

1) описи природних умов губернії (місцевості, клімату, земельних угідь), стихійних лих (землетрусів, бур, повеней);

2) різні демографічні відомості (чисельність населення, статевий склад, розміщення по містах і повітах, структура за станом і віросповіданням населення);

3) характеристика стану сільського і лісового господарства (посіви і врожаї зернових, деяких технічних і овочевих культур, дані по тваринництву, садівництву, виноградарству, рибальству, звіриництву, дані про запаси хліба та продовольчі статки населення, способи ведення господарства, земельні відносини у минулому);

4) питання, які характеризують розвиток галузей промисловості і промислів (відомості про фабрики і заводи, чисельність робітників);

5) відомості про торгівлю: ярмарки, ціни на хліб та інші товари, а для прикордонних територій - про ввіз і вивіз товарів, митні податки;

6) питання стану галузей соціальної сфери (народна освіта, охорона здоров'я, ветеринарія тощо).

Крім цих розділів давалися матеріали про діяльність різних громад, земських і міських установ, про рекрутську і військову повинність, про діяльність адміністративно-поліцейських установ, про дворянські та міські вибори, про боротьбу з пожежами, інше. Значний інтерес являють собою картографічні, статистичні матеріали, актові документи - політичні, соціально-економічні, юридичні та ін.

Поглянути на минуле регіонів дозволяють не тільки основні, чисто історичні науки, але й такі науки, як економічна історія, економічна географія, етнографія, палеогеографія тощо.

3.3. Фактор економіко-географічного положення

Фактор економіко-географічного положення (ЕГП) визначають як сукупність просторових відносин будь-якого об'єкту регіональної економіки (підприємства, регіону, місцевості, країни, групи країн) до того, що знаходиться поза його межами і що має для цього об'єкту певне економічне та соціальне значення (інші країни, регіони, міста, підприємства, шляхи, природні об'єкти, ріки, моря тощо).

ЕГП змінюється зі зміною соціально-економічних та політичних обставин. Цей фактор оцінюється за трьома рівнями: макро-, мезо- та мікрорівень. Макроположення – це відношення об'єкта до великих регіонів і країн, мезоположення – відношення до порівняно невеликих регіонів або інших регіонів (областей) даної країни. Мікроположення – відношення до водних об'єктів, форм рельєфу, міст, транспортних магістралей, ринків збуту продукції.

Рис. 4.1. Групи факторів розвитку економіки регіону

ЕГП оцінюється кількісно, і за результатами такої оцінки, а також за характером просторового оточення, економіко-географічне положення називають промисловим, демографічним, транспортним, аграрним, рекреаційним, перспективним і т. п.

Кількісна оцінка визначається за формулою (А.П. Голіков):

$$V_j = \frac{P_j + \sum_i^n P_i}{R_{ij}}, \quad 4.1$$

де P_j – величина ознаки об'єкту (наприклад, обсяг промислового виробництва в регіоні, центрі);

P_i – обсяги промислового виробництва в оточуючих регіонах (центрах);

R_{ij} – відстань між досліджуваним об'єктом та об'єктами за його межами;

V_j – потенціал (аграрний, промисловий, транспортний, рекреаційний та ін.) об'єкту, що досліджується.

Завдяки фактору ЕГП регіон, країна чи місто мають (чи не мають) певні економічні переваги. В умовах ринкової економіки завдяки ЕГП можуть створюватися вільні економічні зони, транскордонні території, території порто-франко та ін.

ЕГП розрізняють за масштабами та видами (рис. 4.2).

Критеріями оцінки ЕГП є:

- корисність (рентабельність) – за мінімумом витрат на економічну діяльність у порівнянні з іншими регіонами;
- ринкова позиція – наявність умов створення та підтримки довготривалих конкурентних переваг.

4.4. Природно-ресурсні фактори

Природно-ресурсні фактори - це природні умови та природні ресурси регіону.

Природні умови - це тіла і сили природи, які впливають на життєдіяльність населення регіону і необхідні для отримання кінцевої продукції, але безпосередньо не входять до її складу.

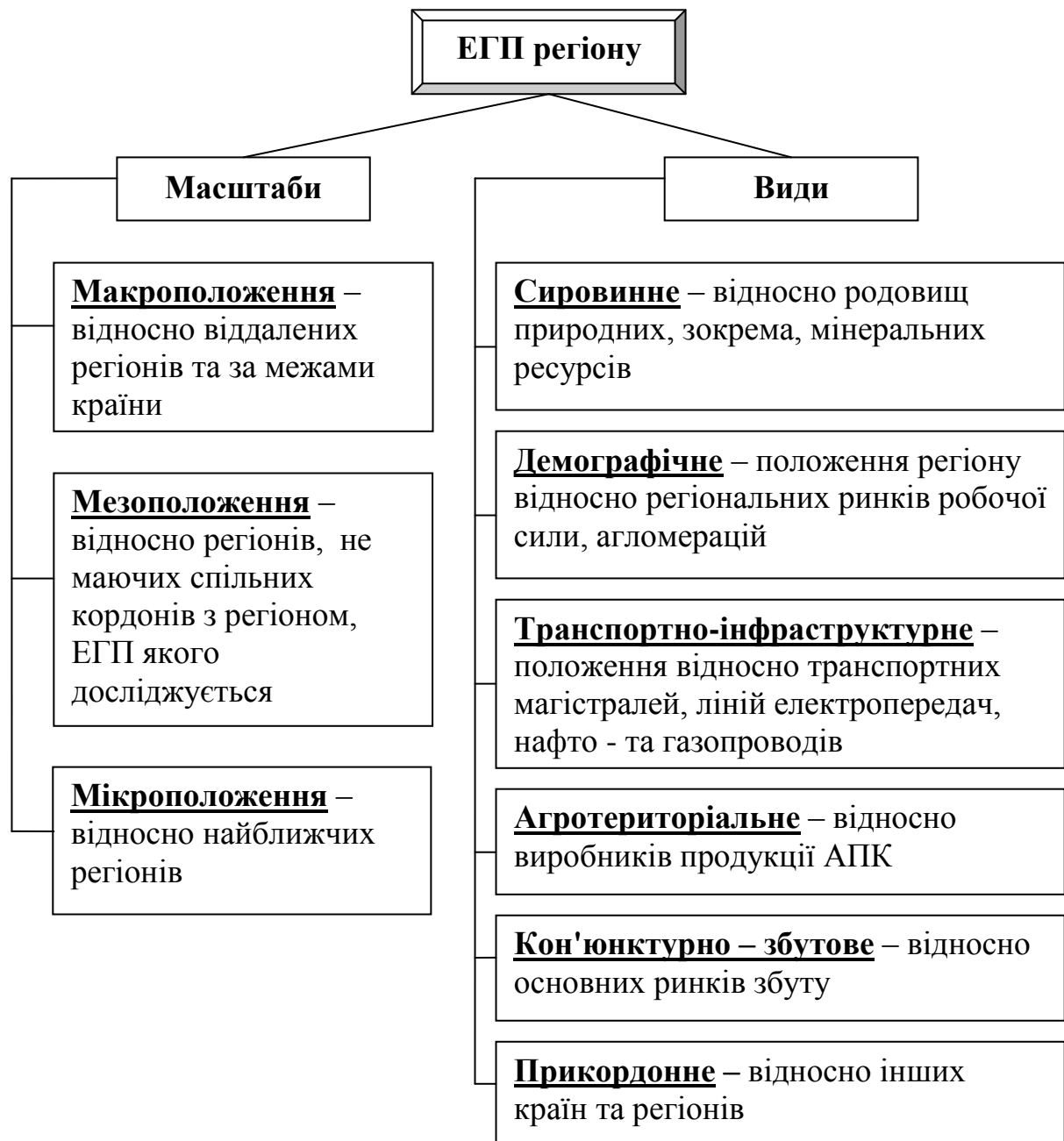

Рис. 4.2. Класифікація ЕГП регіону

Природні умови неоднаково впливають на економіку регіону. Через це їх розрізняють за:

- силою і характером впливу,
- територією розповсюдження,
- різнобічністю,
- тривалістю та сезонністю,
- характером впливу на різні верстви населення,
- можливістю покращення.

Комбінація природних умов у різних регіонах різноманітна, що дозволяє класифікувати регіони таким чином:

- *екстремальні* – регіони з суворими несприятливими природними умовами для життєдіяльності;

- *дискомфортні* – регіони з порівняно несприятливими природними умовами, які заважають повноцінній життєдіяльності населення, неадаптованого до таких умов;

- *гіперкомфортні* – регіони, придатні для формування населення за рахунок інших регіонів;

- *прекомфортні* – досить сприятливі для формування постійного населення і подальшого розвитку економіки;

- *комфортні* – оптимальні для життєдіяльності та розвитку економіки.

Природні умови враховуються при визначенні видатків виробництва, з урахуванням компенсаційних видатків на захист від стихійних катастроф, на природоохоронну діяльність.

Природні ресурси – це тіла і сили природи, що використовуються як засоби виробництва (предмети і засоби праці) і предмети споживання.

Кількість, якість і сполучення ресурсів визначають природно-ресурсний потенціал території, що є важливим чинником розміщення населення і господарської діяльності. При освоєнні великих джерел природних ресурсів виникають великі промислові центри, формуються господарські комплекси й економічні райони. Природно-ресурсний потенціал регіону впливає на його ринкову спеціалізацію і місце в територіальному поділі праці. Розміщення, умови видобутку і характер використання природних ресурсів впливають на зміст і темпи регіонального розвитку. *Природно-ресурсний потенціал регіону* – це частина сукупності природних ресурсів, що при даному рівні економічного і технічного розвитку суспільства і вивченості території можуть бути використані в господарській та іншій діяльності людини в даний час і в перспективі (Ігнатов). Кількість, якість, сполучення природних ресурсів визначають природно-ресурсний потенціал території (рис. 3.3).

Рис. 4.3. Компоненти природно-ресурсного потенціалу

Природні ресурси охороняються державою. Користування ними платне. Плата за природокористування складається з трьох частин: абсолютної ренти, диференційної ренти, видатків на відтворення і охорону ресурсів. Ці види плати стягуються через податки: з користувачів надр; з підприємств, які здійснюють геологорозвідувальні роботи; з користувачів живого світу. Існують також податки на землю, ліс та воду.

Наявність природних ресурсів, по-перше, впливає на формування територіальної структури господарства. По-друге, природно-ресурсний потенціал істотно впливає на галузеву спеціалізацію регіону. По-третє, кількість, якість і ефективність використання природних ресурсів впливають на темпи регіонального соціально-економічного розвитку. По-четверте, природні ресурси, їхні якісні параметри сприяють підвищенню ролі регіону на загальноукраїнському товарному ринку. Мінерально-сировинний потенціал регіону розраховують як суму балансових запасів промислових категорій, за балансових і прогнозних ресурсів.

Оцінюючи водний потенціал регіону, розглядають головним чином три складові: водопостачальну, гідроенергетичну і рибогосподарську. При оцінці лісового потенціалу регіону враховуються в основному три сторони – деревний потенціал, мисливсько-промислове та природоохоронне значення.

Рослинницький потенціал регіону визначають на основі запасів гумусу в ґрунті і змісту білка в основній продукції оброблюваних сільськогосподарських культур.

При оцінці рекреаційного потенціалу регіону визначають очікуваний прибуток від використання ефективних рекреаційних ресурсів. При цьому приймаються до уваги й такі компоненти, як рекреаційна ємність території, що відбиває розмаїтість і цінність ландшафту, ступінь впливу навколишнього середовища на відпочинок та лікування людини.

Раціональне і збалансоване використання природних ресурсів вимагає їхнього всебічного обліку. Відомо, що облік природних ресурсів здійснюється шляхом складання кадастрів по їхніх основних видах. Облік визначається як збір, систематизація, збереження і поновлення даних про ресурси.

Вивчення природного комплексу регіону може здійснюватися як шляхом вивчення окремого елемента природних ресурсів, так і всього природного комплексу. Вивчення природних ресурсів, виявлення економічної ефективності їхнього територіального сполучення і раціонального використання в господарстві регіону - одна з головних проблем регіональної економіки. Отже, до регіональних задач вивчення природних ресурсів, як фактору регіонального розвитку, відносимо (6, с. 178-179):

1. Дослідження структури, складу, масштабів, економічної ефективності використання природних ресурсів на території окремих регіонів як природної основи формування регіональних господарських комплексів різного рангу в макрорегіонах.

2. Вивчення територіальних сполук природних ресурсів і перспектив їхнього господарського освоєння з метою комплексного розвитку суспільного

виробництва в регіонах та виявлення найбільш ефективних схем освоєння і використання природних ресурсів.

3. Економічна оцінка природних ресурсів і їхніх територіальних сполук у країні й окремих регіонах.

4. Прогнозування тенденцій розміщення і господарського використання ресурсів відповідно до досягнень науково-технічного прогресу.

Усі ці напрямки безпосередньо впливають на формування економіки регіонів і на розвиток міжрегіональних виробничих зв'язків. На нинішньому етапі формування ринкових відносин через прагнення до швидкого комерційного успіху зростає небезпека нераціонального використання мінеральних ресурсів.

Деякі автори ділять природні фактори на сировинний, паливно-енергетичний, водний та вказують на залежність розміщення різних об'єктів регіональної економіки від матеріаломісткості, енергомісткості, водомісткості виробництва.

Важливо підкреслити головне - проблеми раціонального використання мінерально-сировинних ресурсів, як і проблеми економіки, визначають власне кажучи критичні параметри розвитку цивілізації. І вирішити ці проблеми неможливо в рамках регіону, країни, окремих національних інтересів. Вони можуть бути вирішені тільки колективно, на основі сучасних наукових уявлень. Тому важливе значення для удосконалювання процесів використання, відтворення й охорони природних ресурсів мають спеціальні програми для регіонів.

4.5. Демографічні фактори регіонального розвитку

Демографічні фактори відносяться до числа найважливіших у розвитку регіонів, тому що вони визначають розвиток демографічного і трудового потенціалу території, їхнє освоєння, рівень розвиненості виробництва. Демографічні процеси, що відбуваються в регіоні (відтворення, міграція, характер і темпи росту чи зниження чисельності населення, зміна його статеві-віковій структури та ін.), знаходяться в тісній взаємодії з усім суспільним розвитком. Вони залежать від суспільного розвитку і значно впливають на нього, а також визначають розвиток і розміщення продуктивних сил, сприяють вирішенню соціально-економічних проблем. Саме населення, як «людський вимір» регіонального розвитку, повинно задавати його мету, темпи і спрямованість. Такий підхід реалізований, наприклад, у Швеції, де головною метою регіональної політики оголошена підтримка демографічної рівноваги між усіма регіонами і населеними пунктами, досягнення однакових сприятливих умов життя в них.

Демографічний фактор робочої сили вимірюється кількістю витрат робочого часу на одиницю продукції. Іншим показником є частка заробітної плати у собівартості продукції, яку виробляють чи будуть виробляти підприємства регіону. За витратами праці виробництва поділяють на високопрацеомісткі, середньопрацеомісткі та на непрацеомісткі.

Висока працевісткість - це великі витрати праці при відносно малій кількості продукції, яка випускається у розрахунку на одного робітника (автомобільна, верстатобудівельна, текстильна та ін.). *Середня працевісткість* - кількість витрат праці, яка врівноважується з іншими витратами (деякі галузі машинобудування, хімічної та харчової промисловості). *Непрацевісткі* – це виробництва з мінімальними витратами праці на одиницю продукції за умови значної питомої ваги продукції на одного робітника (добувні галузі, металургійна, енергетика). Для визначення демографічного фактору важливим є різнобічне вивчення демографічного потенціалу регіону та демографічного процесу, характерного для країни в цілому та кожного з її регіонів.

Демографічний потенціал будь-якого регіону кількісно визначається числом його жителів. Соціальні катастрофи ХХ ст. позбавили Україну значного приросту населення. Загальна демографічна ситуація в регіонах України, в сучасний період, характеризується депопуляцією населення: зниженням народжуваності, підвищенням смертності, деформацією вікової структури. Населення як фактор регіонального розвитку слід розглядати через призму його структур. (рис. 3.4.).

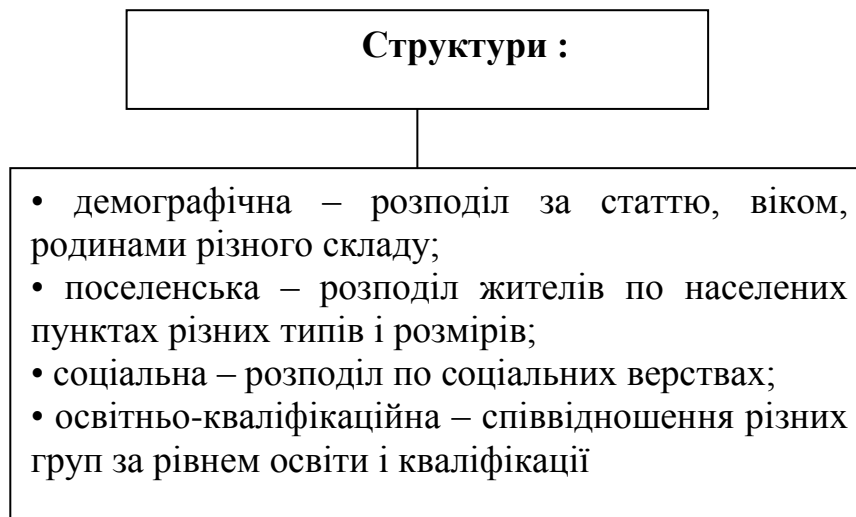

Рис. 4.4. Структуризація демографічного фактору регіонального розвитку

В сучасній економіці та соціології для характеристики демографічного фактору країни чи регіону застосовуються показники „людський капітал”, „людські ресурси”, „людський розвиток”, „індекс людського розвитку”. Зокрема, людський капітал визнається у ХХІ столітті найціннішим фактором, ресурсом регіонального розвитку, набагато важливішим, ніж природні ресурси чи накопичене багатство. За словами О.А. Грішної „саме людський капітал, а не матеріальні засоби виробництва, є наріжним каменем конкурентоспроможності, економічного зростання і ефективності” (3, с. 45). У цього автора знаходимо визначення: “людський капітал – це сформований і розвинутий у результаті інвестицій та накопичений людиною певний запас здоров’я знань, навичок, здібностей, мотивацій...” (3, с.52). На базі теорії людського капіталу заснована концепція людського розвитку, який визначається як “процес зростання людських можливостей, що забезпечується

політичною свободою, правами людини, суспільною повагою до особистості, здоровим довкіллям” (3, с.78).

Кожного року (починаючи з 1990) програма розвитку ООН (ПРООН) публікує доповідь «Людський розвиток». Індекс людського розвитку розраховується на базі трьох вимірів: довголіття, освіченості, матеріального рівня життя. Обчислюються ці три виміри за формулами (3, с.95 -96):

Індекс тривалості життя:

$$I_{life} = \frac{X_i - X_{min}}{X_{max} - X_{min}}, \quad 4.2$$

де X_i – очікувана тривалість життя при народженні населення i -тої території;

X_{max} – максимальне значення показника (прийняте на рівні 85 років);

X_{min} – мінімальне значення життя (прийняте на рівні 25 років).

Індекс рівня освіченості:

$$I_{educ} = \frac{2I_{adult} + I_{hild}}{3}, \quad 4.3$$

де I_{adult} – індекс грамотності дорослого населення;

I_{hild} – індекс сукупної частки учнів у загальній чисельності населення відповідного віку.

Складові цього індексу обчислюються за такою самою формулою, що й очікувана тривалість життя при народженні:

При цьому X_i – означає частку грамотних серед дорослого населення i -тої території у % (для розрахунку X_{adult}) і сукупну частку учнів у % (для розрахунку X_{hild}); максимум і мінімум фіксовані – відповідно – 100% і 0%.

Індекс скоригованого реального ВВП на душу населення:

$$I_{inc} = \frac{\lg X_i - \lg X_{min}}{\lg X_{max} - \lg X_{min}}, \quad 4.4$$

де X_i – скоригований реальний ВВП на душу населення i -тої країни;

X_{max} – максимальне значення показника (40 тис. дол. США на одну особу);

X_{min} – мінімальне значення показника (100 дол. США на одну особу).

У загальному вигляді індекс людського розвитку розраховується за формулою:

$$I_{PL} = \frac{I_{life} + I_{educ} + I_{inc}}{3}. \quad 4.5$$

В Україні існує система показників, що характеризує людський розвиток в її регіонах. Ця система трирівнева. Верхній рівень – інтегральний показник регіонального індексу людського розвитку. Другий рівень – загальні індикатори розвитку основних аспектів людського розвитку: рівня освіти населення; умов проживання, матеріального добробуту, стану та охорони здоров'я; екологічної ситуації, соціального середовища; демографічного розвитку; розвитку ринку праці; фінансування людського розвитку. Третій рівень – характеристика кожного з аспектів людського розвитку регіонів України, що забезпечується використанням 94-х первинних складових 9-ти загальних

індикаторів.Приведена система показників людського розвитку досить складна і використовується для спеціальних потреб.

4.6. Соціально-економічні фактори

Соціально-економічні фактори регіонального розвитку охоплюють: рівень розвитку соціальної інфраструктури, що задовольняє потреби населення в освіті, охороні здоров'я, сфері послуг та житлово-комунальному обслуговуванні; стан навколишнього середовища і природоохоронну діяльність; санітарно-гігієнічні умови праці.

З розвитком продуктивних сил актуальність соціально-економічних факторів постійно зростає. В площині практичних дій це означає необхідність створення потужного інфраструктурного потенціалу всієї соціальної сфери та вирішення питань щодо задоволення відповідних соціальних потреб населення. Важливо досягти внутрірегіональної збалансованості в економічному і соціальному розвитку, і в першу чергу на рівні міських і сільських поселень.

Великі міста і промислові центри мають розвиватися на основі модернізації, реконструкції та екологізації виробництва, прискореного розвитку соціальної інфраструктури, раціонального використання міських територій. Для середніх і малих міських поселень першочергове значення має зміцнення промислової бази та соціальної інфраструктури. Особливо гострою є проблема створення на селі розвинутої мережі закладів соціальної сфери. Треба враховувати також чинники культури: втрату чи зміну деяких традицій, зростання культурного рівня населення, національні особливості робочої сили.

За сучасної економічної ситуації, крім традиційних, слід враховувати й такі чинники як доходи та інфляція, митні та акцизні ставки, ставки за банківські кредити та депозити, регулювання відносин власності, систему сприяння малому бізнесу.

До соціально-економічних факторів відносять споживчий фактор, який діє діаметрально протилежно сировинному та енергетичному і направлений насамперед на обслуговування населення. Через це, до населених пунктів споживання тяжіють переважно ті галузі, що зайняті обслуговуванням населення. Споживчий фактор співпадає також з фактором робочої сили.

4.7. Науково-технічний прогрес як фактор розвитку регіонів

Особливе значення для регіонального розвитку має науково-технічний фактор. Його складові можуть справляти суттєвий вплив на зміну традиційних та появу нових потреб, нова техніка та нові прогресивні технології можуть змінити господарську, соціальну і культурну структуру регіонів.

Врахування регіональної специфіки при проектуванні техніки і технології дозволяє добитися ще більших результатів в її використанні. Техніко-економічні фактори тісно пов'язані з новими напрямками науково-технічного прогресу та конкретними формами впровадження його результатів у практику господарювання, формами суспільної організації виробництва та рівнем

розвитку транспортної системи. Сукупна дія цих факторів створює можливості для рівномірного регіонального розвитку на основі зниження трудо-, фондо- і матеріаломісткості виробництва, встановлення раціональних міжгалузевих та внутрігалузевих зв'язків, забезпечення ефективного використання усіх видів ресурсів.

Досить значний вплив на регіональний розвиток мають нові напрямки науково-технічного прогресу - комплексна механізація, автоматизація, електронізація, інформатизація, хімізація виробництва, активна інноваційна діяльність (впровадження нововведень).

Вирішальним засобом задоволення потреб країни та регіонів у виробничих ресурсах повинні стати ресурсозберігаючі технології, але це можливо тільки після стабілізації економіки, щоб основний приріст попиту на сировину і матеріали можна було б задовольнити за рахунок їх економії.

В наш час виникають технополіси (технопарки) - техніко-впроваджуючі центри і зони як сучасна форма територіальної інтеграції науки, освіти та високотехнологічних виробництв. Вони включають капітало- і наукомісткі дослідницькі, інформаційні, посередницькі організації. Ще раніше стали появлятися спеціалізовані наукові центри, в тому числі й включаючи проектно-конструкторські і дослідно-виробничі структури - наукові містечка.

Нова техніка може дати колосальний економічний і соціальний вигрощ, однак недоліки при виборі місць її використання наносять значний збиток. Про це вказують розташування атомних електростанцій з недостатньо захищеним обладнанням (реактори на теплових нейтронах) в густонаселених районах при недотриманні достатніх заходів безпеки, забруднення довкілля при видобутку корисних копалин, затоплення сільськогосподарських угідь, загроза чистоті водоймищ та інше при помилковому розташуванні підприємств і спеціалізації регіонів. Близько до науково-технічного прогресу слід розглядати фактор інновацій, знань та навичок, здатних якісно змінити стан регіональної економіки.

4.8. Адміністративно-територіальний фактор

Успішне вирішення регіонами соціально-економічних завдань вимагає активного залучення такого фактора як удосконалення адміністративно-територіального устрою України та управління державою і її регіонами.

Функції територіального управління господарством охоплюють прогнозування (планування), оперативне регулювання, координацію (узгодження), облік (статистику, інформатизацію) і контроль. Для їх успішної реалізації по території необхідні організаційні форми у вигляді адміністративно-територіального устрою, системи відповідних органів управління.

Територіальний розвиток повинен відображати тісну консолідацію національного господарювання в єдиному економічному просторі при раціональному поділі праці з проявом максимальної самостійності, самофінансування і самоврядування регіонів.

Адміністративно-територіальний поділ країни як організуючий інструмент управління територією відіграє важливу роль в регулюванні господарського розвитку, соціально-культурного будівництва і здійснення інших функцій держави (правоохоронної, оборонної, безпеки та ін.). Разом з діючими в його межах органами державної влади та місцевого самоврядування воно утворює територіально-організаційну систему, яка визначає стійкість і ефективність управління країною. Останнім часом великого значення набувають питання становлення самоврядування в Україні, вибору оптимальної системи організації влади на місцях. У світі існують різні системи самоврядування: англо-американська (англосаксонська), континентальна (романо-германська), іберійська (латиноамериканська), радянська. На початку в Україні була запроваджена континентальна (європейська) модель формування місцевої влади, але життя вносить свої корективи, тому процес визначення функцій і компетентності місцевих органів влади, особливо у сфері фінансів і власності триває далі. Можливий і український варіант місцевого самоврядування, якщо будуть знайдені суто українські підходи, наприклад, до процедури формування місцевих органів влади, держави та до визначення меж їх компетенції і відповідальності.

Вся адміністративно-територіальна система призвана активно сприяти комплексному розвитку регіонів, координуванню і контролю діяльності розміщених в них підприємств і закладів, організації територіального планування і самоврядування при наближенні його до населення і суб'єктів, які господарюють.

4.9. Інноваційний, фінансовий, транспортний та інші фактори розвитку регіональної економіки

Відсутність коштів та стимулів до запровадження перспективних наукових розробок, спрямованих на використання альтернативних факторів регіонального розвитку призвело економіки окремих (більшості) регіонів України до інноваційної відсталості. У підсумку, сьогодні регіональні економіки не в змозі задовольнити внутрішній попит, у країні збільшується залежність від імпорту, збільшується регіональна диференціація щодо рівня розвитку регіонів.

Вихід з цього положення - технологічний або інноваційний прорив, активізація наукової та виробничої діяльності у напрямку використання нематеріальних ендогенних ресурсів. Інноваційній діяльності потрібна підтримка держави як у вигляді прямих державних інвестицій, так і у вигляді податкових пільг. У цьому полягає фактор державної підтримки інновацій.

При вирішенні питання про розміщення того чи іншого підприємства визначальну роль відіграє *фінансовий фактор*. Його сутність полягає у пільгових умовах інвестування та оподаткування, низькому позичковому відсотку, наявності відповідної інфраструктури, банківсько-кредитного замовлення та інвестиційних інститутів. Особливу роль фінансовий фактор відіграє у міжнародних зв'язках регіонів.

Завдяки створеним свого часу фінансовим пільгам для іноземних інвестицій стався бурхливий розвиток таких країн і регіонів, як Південна Корея, Тайвань, Сінгапур, Гонконг. Важливу роль відіграв фінансовий фактор у розвитку постсоціалістичних країн: Польщі, Угорщини, Чехії, Словенії, країн Балтії. В регіонах України окремою проблемою є створення організаційної структури фінансового механізму та фінансової автономії місцевого самоврядування.

Визначальними факторами регіонального розвитку є *екологічні*. Дотримання екологічних вимог передбачає: збереження просторової цілісності природних систем у процесі їх господарського використання; освоєння та застосування природно - і ресурсозберігаючих, маловідходних та безвідходних технологій; виробництво екологічно чистих видів продукції. Керуючись вимогами цього фактору необхідно надавати пріоритет саме збереженню природного середовища і підпорядковувати йому суто економічні цілі.

В цілому структура факторів розвитку регіональної економіки досить складна. До перерахованих у розділі факторів слід додати або виокремити в них такі специфічні фактори як: *сировинний, паливно-енергетичний, водний, ринкової кон'юнктури*. Більш детально вони вивчаються в галузевих економіках, або в економіці підприємства. Як різновиди наведених факторів існують також фактори наявності в регіоні промисловості, сільського господарства, інфраструктури, екологічних обмежень тощо. У багатьох авторів ці чинники відносять до передумов регіонального розвитку або розвитку окремих галузей.

Інтегральним, системоутворюючим фактором розвитку є власне сама регіональна економіка, тобто господарство регіону, його спеціалізація, галузева та внутрішньорегіональна структура та рівень розвитку. Кожна з галузей економіки регіону має *власні фактори розвитку*. Наприклад, для сільського господарства специфічними факторами є погодні умови та родючість ґрунтів, екологічний стан природного середовища.

Важливе місце займає *фактор інфраструктури*. *Інфраструктура* – це сукупність галузей, підприємств, організацій, видів діяльності, які забезпечують, створюють умови для нормального функціонування регіональної економіки та життєдіяльності людей. До елементів регіональної інфраструктури належать транспорт, енергетична система, постачання та збуту, зв'язок, комунікації, інформаційна система, бізнесова та соціальна інфраструктури, житлове господарство, комунальна сфера.

Транспортний фактор (або фактор відстані) – для багатьох видів виробництва відіграє вирішальну роль і тісно пов'язаний з ЕГП. В залежності від транспортних витрат виробництво тяжіє або до сировини, або до споживачів. Транспортна складова у собівартості продукції впливає на розміщення будь-якого виробництва.

Транспорт – найважливіший фактор підприємництва, оскільки регіон з точки зору інвестора може оцінюватися за характеристикою регіональної транспортної системи.

Енергетичний фактор характеризується наявністю в регіоні та особливостями розміщення на його території: електростанцій (потужність, наявність резервів); ліній електропередач, трансформаторних підстанцій; поставками палива та структурою його постачання; обсягами виробництва електроенергії (дефіцитність чи надлишковість енергосистеми регіону); потужність генеруючих підприємств, їх стан, вік, амортизація.

При вирішенні питання розміщення підприємств у регіоні враховується *фактор постачання і збуту, фактор ринкової кон'юнктури*. Для цього використовуються методи регіонального маркетингу, тобто досліджується відповідний регіональний ринок і його сегментація, товарна і комунікаційна політика.

Значення зв'язку, комунікацій, тобто процесу передачі і обміну інформацією в сучасних умовах важливе для усіх суб'єктів регіональної економіки. Цей фактор має чотири функції: соціальну, економічну, державну і технологічну. Особливого значення набуває фактор телекомунікацій на фоні стрімкого розвитку мережі Інтернет, мобільного зв'язку.

З розвитком ринкових відносин набуває важливого значення *фактор наявності в регіоні бізнес-інфраструктури* – сукупності організацій і закладів, які забезпечують надійність і безпеку функціонування бізнесу. Складовими бізнес-інфраструктури є: 1) фінансовий сегмент (банки, страхові товариства, фондові біржі, інвестиційні компанії, кредитні союзи тощо); 2) інформаційно-аналітичний сегмент (науково-консультаційні центри, радіо, телебачення, спеціальні засоби друку тощо); 3) система торговельних закладів, ярмарків; 4) організації з забезпечення приватної, економічної і фінансової безпеки бізнесу; 5) заклади комунально-побутового забезпечення бізнесу і його учасників (готелі, ресторани, кафе, бізнес-клуби).

Вирішення питання про подальший розвиток регіональної економіки неможливий без врахування *фактору житла*. Наявність або відсутність його формує відповідний імідж регіону, міста, чи окремого підприємства.

4.10. Вплив факторів регіонального розвитку на розміщення підприємства на території регіону

Вище були перераховані фактори, які впливають на вибір місця розміщення підприємств, одні з яких можуть бути оцінені кількісно, інші фактори можуть бути враховані тільки на якісному рівні у вигляді переваги тих або інших місць локації.

Кількісно обумовлений вплив просторових факторів на поведінку підприємства проявляється по наступних напрямках: при його розміщенні враховуються ціни на фактори виробництва, які складаються на конкретному регіональному ринку, обсяг наявних у передбачуваному місці розміщення немобільних або обмежено мобільних факторів, транспортні витрати на доставку сировини й готової продукції, економія від масштабу виробництва, що може виникнути в певному місці внаслідок агломераційних ефектів, просторовий розподіл конкурентів (шляхом обліку їхніх ринкових ареалів).

Яким чином просторові фактори впливають на економічне поведіння підприємства? Про це ми дізнаємося, якщо проаналізуємо *виробництво й витрати підприємства*.

Для максимізації прибутку підприємство повинне вибрати ресурси, які воно використовує так, щоб мінімізувати витрати виробництва тієї кількості продукції, яку воно вирішує виробити. Можливості зміни способів виробництва варіюються залежно від того, який період часу потрібно підприємству, щоб відреагувати на зміни в знаннях або ринковій кон'юктурі.

Довгостроковий період - це період часу, досить тривалий для того, щоб підприємство було здатне змінити всі свої фактори. *Короткостроковий період* – це період часу, протягом якого деякі ресурси, які використовує підприємство не можуть бути змінені. Розходженню між довгостроковим і короткостроковим періодами відповідає розходження між постійними й змінними факторами виробництва. Підприємство може відповідним чином змінювати витрати *змінного фактору* в короткостроковому періоді. *Витрати постійного фактору* є заданими в короткостроковому періоді, але можуть бути змінені в довгостроковому періоді.

При врахуванні просторових факторів аналіз поведінки підприємства виявляється прив'язаним до деякого конкретного місця його розміщення й до локального ринку виробничих факторів. У цьому випадку виявляється, що деякі фактори виробництва виявляються незмінними як у короткостроковому, так і в довгостроковому періоді. Це відноситься до немобільного й обмежено мобільних факторів: не поновлюваних природних ресурсів, почасти до трудових ресурсів, якщо враховувати особливості кваліфікаційно-професійної структури трудових ресурсів конкретного регіону, деяких елементів інфраструктури.

Очевидно, що співвідношення між факторами виробництва, які виявляються постійними або змінними в тривалому періоді, залежить від особливостей того або іншого підприємства. Для гірничодобувного підприємства запаси не відновлювальних природних ресурсів на території будуть постійним фактором у будь-якому періоді, для швейної ж фабрики, постійні з позиції короткострокового періоду фактори будуть змінними з позиції довгострокового.

У короткому періоді, коли кількість постійного ресурсу не змінюється, гранична віддача змінного ресурсу спадає. Тому в короткостроковому періоді економічно ефективним для підприємства є обсяг виробництва, при якому граничний продукт змінного фактору залишається позитивним.

Якщо підприємство використовує локально обмежені немобільні фактори виробництва, то тоді ефективний обсяг виробництва буде визначатися спадаючою продуктивністю змінних факторів виробництва в обох періодах.

Якщо ж кількість немобільних з точки зору короткого періоду локальних факторів виробництва в тривалому періоді може бути змінено, то всі виробничі ресурси змінні, і завдання виробника зводиться до вибору технології, яка дозволяє забезпечити максимальний випуск продукції при тих бюджетних обмеженнях, якими володіє підприємство.

Функція витрат підприємства характеризує залежність між мінімальною сумою витрат, обсягом випуску й цін ресурсів, або інакше, функція витрат

характеризує загальний рівень витрат на виробництво певного обсягу продукції за умови, що підприємство використовує оптимальні комбінації ресурсів. Існують витрати в тривалому періоді - LTC (long-run total cost - витрати в довгому періоді), і витрати в короткому періоді - STC (short-run total cost).

Різниця між постійними й змінними видами витрат відповідає різниці між постійними й змінними витратами. *Постійні витрати* – це витрати, що не залежать у короткостроковому періоді від того, скільки підприємство виробляє. Вони являють собою витрати змінних факторів виробництва підприємства. *Сукупні витрати* підприємства дорівнюють сумі її постійних і змінних витрат.

Співвідношення витрат короткострокового й довгострокового періодів є важливими при аналізі поведінки підприємства й виборі ним оптимального обсягу випуску, що визначається конкретним місцем дислокації підприємства, зокрема, обмеженістю локальних не відтворених ресурсів, а також можливістю одержання агломераційної економії залежно від масштабу виробництва. Якщо вважати, що в тривалому періоді всі фактори виробництва є змінними, підприємство може змінювати не тільки обсяги залучених трудових і матеріальних ресурсів, але й місце дислокації підприємства, і величину його виробничої потужності. Важливим є той момент, що підприємство завжди функціонує в умовах короткого періоду, але планує свій розвиток на тривалий період.

Припустимо, що в якійсь галузі можливе створення підприємств лише трьох розмірів: малого, середнього й великого, нагадуємо, що розмір підприємства залежить від місця його розміщення. На рис.3.5.представлені криві середніх короткострокових витрат для кожного із цих трьох типів підприємств.

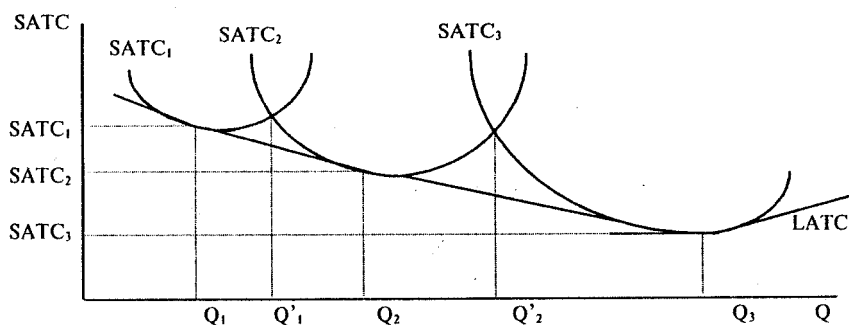

Рис. 4.5. Вибір виробничої потужності підприємства (13,с.115).

Якщо в тривалому періоді планується випуск Q_1 , то кращим виявиться перший тип, якщо Q_2 – то другий тип, якщо Q_3 – третій тип. Складніше, якщо планований обсяг становить Q_1' або Q_2' . У цих випадках середні витрати двох підприємств будуть однакові, вибір може бути зроблений і на користь підприємства меншої потужності (економія капіталовкладень), і на користь більшої потужності (розраховуючи на подальше зростання).

Припустимо, що випуск планується в обсязі Q_1 . Для цього досить потужності підприємства, якій відповідає крива $SATC_1$. У дійсності може

знадобитися випуск у розмірі Q_2 . У короткостроковому періоді це цілком досяжно при тих же потужностях і середніх витратах, що й Q_1 . Однак у тривалому періоді можливо треба провести реконструкцію підприємства, якщо перенести його розміщення в інше місце, орієнтуючись на збільшення потужності до середнього рівня, що дозволить випускати Q_2 з меншими витратами.

Таким чином, плануючи розвиток, підприємство орієнтується на досягнення мінімальних середніх витрат при кожному даному рівні випуску. Крива довгострокових витрат являє собою криву, що огинає, сімейства кривих SATC. Уздовж цієї кривої здійснюється вибір виробничої потужності в тривалому періоді.

Крива LATC має таку ж U-подібну конфігурацію, що й криві SATC, але з меншою стрімчастістю. Це означає, що середні довгострокові витрати, як і короткострокові, спочатку знижуються, досягають мінімуму, а потім зростають. Ліва гілка LATC, що знижується, характеризує економічність від масштабу, права - неекономічність від масштабу, при цьому симетрична конфігурація кривої LATC необов'язкова.

У галузях, для яких характерна економічність від масштабу, переважають порівняно великі підприємства. У галузях, для яких характерна неекономічність, переважають порівняно дрібні підприємства. Нарешті, у низці галузей крива LATC має блюдцеподібну форму із широким неглибоким дном. Тут середні довгострокові витрати майже не змінюються.

Мінімально ефективний масштаб виробництва визначає максимально можлива кількість ефективно функціонуючих підприємств, необхідне для задоволення попиту на ту або іншу продукцію на національному, регіональному або місцевому ринку.

Традиційно підприємства при розрахунку витрат зважають тільки на те як середня вартість продукту змінюється залежно від випуску, при цьому передбачається що розміщення підприємства задане. Дійсно, витрати на переміщення підприємства в інше місце, якщо воно пов'язане з виробництвом, як правило, настільки великі, що підприємство не переміщується слідом за просторовими змінами вартості.

В процесі пошуку місця розміщення підприємства з заданими мінімальними витратами на виробництво й транспортування сировини й готової продукції, ігнорувати просторову варіацію витрат не можна, тому до аналізу уводиться поняття *просторової кривої витрат*, яка показує, як витрати підприємства залежать від простору (замість звичайної, де вони залежать від обсягу виробництва).

Оцінити ефект просторового впливу на витрати можна двома способами.

Перший спосіб полягає в наступному. Можна визначити просторову криву як криву для однакових обсягів випуску у можливих пунктах розміщення, у цьому випадку потрібно побудувати відповідні криві для всіх рівнів виробництва.

Інший спосіб - можна припустити, що кожна точка на просторовій кривій показує середню вартість будь-якого випуску в цьому місці, це означає, що

витрати зовсім еластичні пропозиції. Таке припущення обмежує можливості просторового аналізу, оскільки просторові розходження в пропозиції виробничих ресурсів є однією з головних причин вибору місця розміщення.

Для того, щоб зрозуміти основну ідею побудови просторових кривих витрат, ми обмежимося аналізом просторової кривої для деякого фіксованого обсягу випуску.

За аналогією із залежністю кривої витрат від обсягу випуску (постійні й змінні витрати) просторова крива також може бути розбита на два компоненти: базові витрати й середні локаційні витрати.

Під *базовими витратами* ми розуміємо мінімальні витрати на виробництво даного випуску не залежно від місця розміщення підприємства (наприклад, вартість сировини й витрат на робочу силу в найдешевшій точці).

Локаційні витрати відображають просторову диференціацію вартості виробничих факторів. Вони включають географічну різницю у вартості однорідної робочої сили понад мінімальний рівень, варіацію в капітальних витратах між територіями, різницю у витратах на сировину, устаткування, енергію в різних місцях і т.д.

Базові витрати являють собою мінімальну вартість виробництва, коли всі витрати оцінюються за їх мінімальною вартістю, отже, ці постійні витрати не залежать від місця виробництва. Локаційні витрати являють собою доповнення до цих мінімальних витрат, які змінюються залежно від місця розміщення. У цьому сенсі вони аналогічні постійним і змінним витратам з тією різницею, що співвідносяться з простором, а не з рівнем випуску.

Отже, просторова крива витрат є найбільш загальним видом кривої витрат, оскільки враховує й місце розміщення.

Форма просторової кривої більш невизначена ніж традиційна крива витрат її U-подібною формою. Для просторової кривої безперервне зростання з обох сторін від мінімальної точки необов'язкове, оскільки може бути безліч просторово розділених пунктів розміщення з мінімальною вартістю.

Існує безліч причин того, що просторова крива не буде змінюватися рівномірно залежно від відстані: нерівномірна концентрація населення, розміщення джерел сировини, різна вартість ресурсів у кожній можливій точці розміщення тощо, тому мінімальна вартість комбінації ресурсів, необхідних для виробництва даного рівня випуску, також буде змінюватися залежно від місця розміщення.

Опишемо гіпотетичну просторову криву витрат, виходячи з найпростішого набору припущень.

Розглянемо безліч можливих точок розміщення виробництва уздовж прямої лінії. Припустимо, що всі виробничі ресурси однаково розподілені уздовж цієї лінії й доступні в кожному пункті по однаковій вартості, за винятком одного виду сировини, пункт виробництва якої перебуває в Z . Якщо виробництво розміщується в будь-якому пункті, крім Z , то для нього потрібно транспортувати сировину.

Нехай транспортні витрати рівні t на один тонно-кілометр, величина t характеризує нахил лінії FH (FG) на рис.4.6.

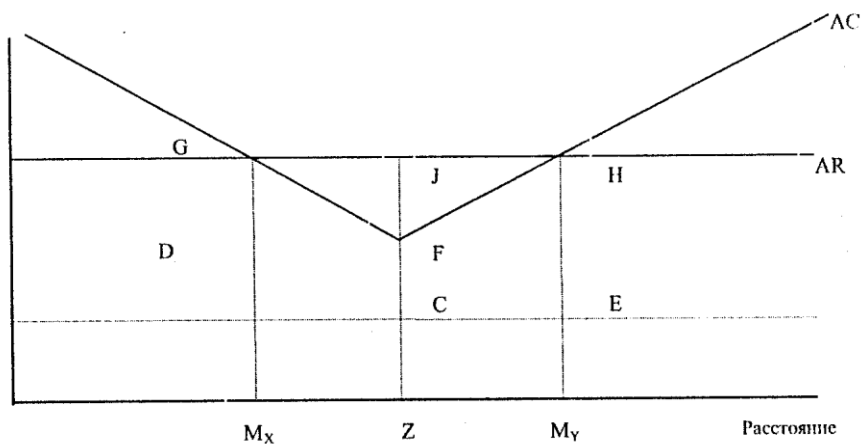

Рис.4.6. Просторова крива витрат підприємства (13,с.118).

Чим більше транспортні витрати, тим швидше збільшується вартість продукції в місці її споживання. Припустимо, що CZ - середні базові витрати виробництва одиниці товару, FC відображає величину локаційних витрат, вони мінімальні в пункті Z і збільшуються пропорційно відстані від Z .

Прийmemo ще одне спрощення - припущення про досконалу конкуренцію на ринку товарів, коли транспортні витрати на кінцевий продукт в усіх можливих пунктах розміщення однакові, тоді середня крива доходу (попиту) буде горизонтальною лінією AR .

При цих припущеннях просторова крива являє собою шлях, на якому вартість одиниці виробництва даного обсягу випуску змінюється з відстанню від джерела сировини. $CZ = DM_x = EM_y$ - середні базові витрати, які постійні безвідносно місця розміщення. Локаційні витрати мінімальні в точці $Z = FC$.

Для даної горизонтальної кривої попиту AR граничними пунктами розміщення є M_x , M_y , де середні витрати дорівнюють ціні, а розміщення в більш віддалених точках призводить до втрат. Пункт розміщення з мінімальними витратами - Z , де сукупні витрати (базові й локаційні) найменші.

Мінімальні витрати на розміщення дають максимум прибутку на одиницю випуску, що дорівнює економії на витратах на транспортування сировини, необхідних на одиницю випуску, на відстань ZM_x (ZM_y).

В процесі розгляду найпростішої просторової кривої впливають два висновки:

- просторова варіація середніх витрат на виробництво визначає межі для місць розміщення, у яких виробництво може здійснюватися із прибутком (на рис.4.6. - між M_x і M_y);
- чим більше нахил градієнта кривої витрат (чим більше транспортні витрати), тим більше підприємство локалізоване. Якщо градієнт кривої витрат похилий, то витрати істотно не розрізняються й пункти розміщення можуть бути розсіяні.

Якщо піти від припущення про U- подібність просторової кривої, то форма її може бути складною, оскільки факторів безліч, мінімум по кожному з них може бути досягнутий в різних місцях.

Просторова крива розглядалася для одного рівня випуску. Якщо випуск змінюється, то може змінюватися й місце розміщення, у міру того як змінюються локаційні витрати. Якщо є економія на масштабі виробництва, то просторова крива для більш високого рівня випуску була б зрушена вниз, при цьому просторова межа прибутковості збільшиться. Це може призвести або не призвести до зміни пункту з мінімальною вартістю. Для заводів різного розміру мінімальні витрати можуть виявитися в різних пунктах.

Таким чином, положення й форма просторової кривої визначають оптимальне місце для розміщення фірми. У свою чергу, просторова крива витрат перебуває під впливом стандартного набору факторів: вартості факторів і їхнього сполучення, які використовуються у виробництві, обумовленого технічним процесом, і зовнішніх умов функціонування підприємства, наприклад, величини податків у кожному з можливих пунктів розміщення підприємства.

Ми розглянемо, яким чином діють на вибір оптимального пункту розміщення регулюючі заходи органів управління, націлені на залучення або заборону розміщення того або іншого підприємства в тому або іншому пункті розміщення. Основними економічними інструментами впливу місцевої влади на розміщення є податки й субсидії, що впливають на рівень прибутковості виробництва.

На рис.4.7. наведений приклад дії податків на привабливі пункти розміщення й субсидій для непривабливих пунктів. Припустимо, що AC – просторова крива витрат (у середніх витратах на одиницю) для підприємства з одним оптимальним пунктом розміщення в пункті Z, M_x , M_y – просторові межі прибутковості. Виходячи з розглянутих вище побудов, підприємство може прибутково розмістити своє виробництво в ареалі M_x , M_y .

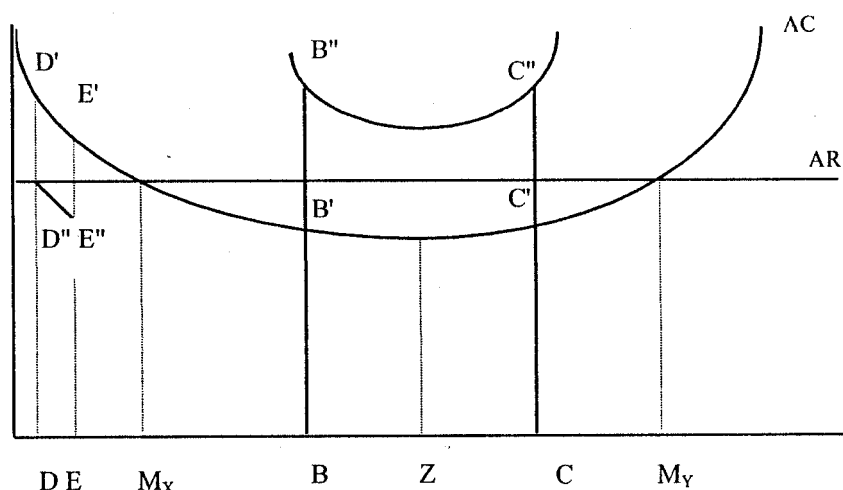

Рис. 4.7. Вплив економічної політики на вибір пункту розміщення (13,с.120).

Метою економічної політики, яку проводять регіональні органи управління в даному просторовому ареалі, виходячи з деяких своїх міркувань,

наприклад, збільшення зайнятості населення, може бути залучення підприємства до ареалу DE, який перебуває за межею прибутковості. За інших рівних умов підприємство не буде розміщувати там виробництво, оскільки він перебуває за межами ареалу $M_x M_y$. Цей ареал може бути прибутковим тільки в тому випадку, якщо уряд надасть в ареалі DE субсидії, які будуть діяти у бік зрушення кривої витрат $D'E'$ униз під лінію ціни до положення $D''E''$. Величина $D'D''$ показує необхідну величину субсидії, якщо надана субсидія виявиться менше зазначеного рівня, то підприємство до ареалу DE не переміститься [18].

Інший варіант економічної політики виникає, якщо органи управління ставлять за мету обмежити доступ підприємства до ареалу BC навколо зони з мінімальними витратами. Якщо ввести податки, які піднімуть криву витрат у цьому ареалі від $B'C'$ до $B''C''$, то пунктами з мінімальними витратами стануть B і C.

Вплив та розподіл попиту на продукцію різних підприємств визначається просторовими факторами: попит концентрується тільки в населених пунктах, які розділені деякою відстанню, він залежить від чисельності населення в тому або іншому місці, доходів і віддавання переваги більшою часткою населення. Для того щоб визначити, яким чином попит впливає на вибір місця для розміщення підприємства, зафіксуємо фактори, пов'язані з визначенням просторових витрат підприємства. Для цього приймемо наступні припущення.

Припустимо, що немає просторової різниці у вартості ресурсів, включаючи працю й капітал. Якщо при цьому припустити, що щільність населення однакова, воно має однакові смаки, а агрегований попит є сумою кривих попиту індивідуумів, тобто якщо ігнорувати просторові розходження в доходах, то попит на продукцію даного підприємства змінюється залежно від відстані, на яку споживачі віддалені від пункту розміщення підприємства.

Крім цього, припустимо, що підприємства, які приймають рішення щодо розміщення, так географічно розподілені в ринковому просторі, що попит на їхню продукцію не залежить від розміщення підприємств-конкурентів. Це припущення справедливо для підприємств у нових галузях або в не індустріалізованих регіонах, але не дуже підходить для розвинених індустріальних регіонів, де підприємство змушене враховувати вже існуючі в передбачуваному місці розміщення фірми-конкуренти. Однак у цьому випадку ми не будемо розглядати розміщення підприємств-конкурентів.

При прийнятих припущеннях попит на товари є зворотною функцією від заданої ціни його виробництва і транспортних витрат.

Якщо крива попиту є нескінченно нееластичною, тобто є два шляхи, якими підприємство, знижуючи ціни, може підвищити попит: підняти попит кожного індивідуального покупця або розширити межі ринкового ареалу.

Розглянемо виробництво одного з товарів (припустимо x). Індивідуальна крива попиту на товар x – DD' . Припустимо, що OA – ціна виробника на підприємстві, що розташовано в пункті A (рис.4.8). Споживач, який проживає в пункті розміщення підприємства A , буде купувати AB одиниць. У міру видалення від пункту A попит буде падати, оскільки ціни будуть перевищувати ціну виробництва на величину транспортних витрат. У пункті C , де транспортні

витрати рівні AC , попит падає до нуля, AC є крайньою точкою, у якій товар x , зроблений у пункті A , буде продаватися. Так визначається межа ринкового ареалу для підприємства, розташованого в пункті A .

Якщо припустити, що транспортні витрати в усі сторони від пункту розміщення підприємства збільшуються рівномірно, то загальний обсяг продажів визначається конусом, отриманим від обертання трикутника ABC навколо осі AB , помноженим на задану щільність населення. Конус попиту показує, як попит розподілений у просторі, отриманий результат множення буде характеризувати загальний попит D за умови ціни виробництва OA .

Якщо продаж у кожному пункті перемножити на заводську ціну, то ми одержимо криву доходів, одержуваних підприємством в кожній точці простору.

Будемо вимірювати доходи, одержувані в кожному пункті, по вертикальній осі, відстань - по горизонтальній (рис 4.9.).

Загальний дохід, одержуваний у місці розміщення підприємства й інших місцях ринкового ареалу до його межі, де продаж падає до нуля, залежить від:

- ціни виробництва в пункті виготовлення продукції;

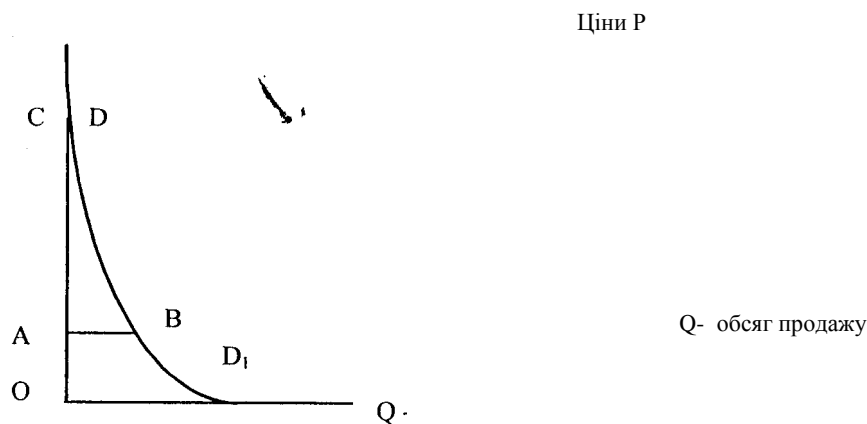

Рис. 4.8. Крива попиту

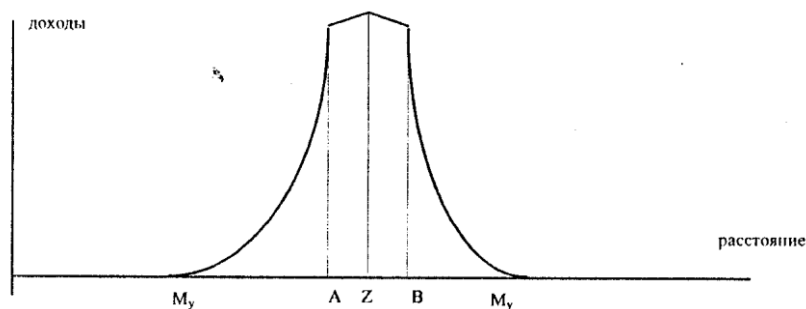

Рис.4.9. Просторовий конус попиту (13,с.123)

- еластичності кривої попиту всіх споживачів усередині ринкового ареалу;
- транспортного тарифу, особливо якщо він змінюється залежно від відстані перевезення;
- факторів, які визначають розходження кривих попиту споживачів у різних місцях, особливо рівня доходів, щільності населення і його розподілу в просторі.

На рис.4.9. представлений типовий просторовий конус, що відбиває деякі із цих змінних. Він показує, як одержувані доходи знижуються залежно від відстані від місця розміщення підприємства Z до межі ринкового ареалу $M_x M_y$.

Ми припускали, що криві попиту споживачів у різних точках простору приблизно однакові, тому форма конуса пояснюється щільністю населення, просторовим розподілом середніх доходів і структурою транспортних тарифів.

Максимум доходу досягається в пункті Z , місці виробництва, де транспортні витрати нульові. Потім дохід незначно скорочується в міру збільшення транспортних витрат у зоні AB , це можуть бути межі міста, тому зона має найбільш високу щільність населення. Якщо припустити, що за межами зони AB щільність населення різко зменшується, то разом з нею, за межами цієї зони, доходи також різко падають. Межами ж ринкового ареалу є M_x і M_y .

У нашому прикладі ми розглядали тільки одну точку можливого розміщення виробництва - Z . Для оцінки безлічі можливих пунктів розміщення ми повинні побудувати просторовий конус попиту для кожної точки простору. Ці конуси будуть розрізнятися за обсягом залежно від величини попиту в кожній точці. Форми конусів також будуть розрізнятися, піки конусів будуть різної висоти залежно від різниці в населенні й доходах. Нахил конуса буде визначатися щільністю населення, розходженнями в транспортних тарифах, розвитком транспортної мережі й т.д.

Якщо метою підприємства є максимізація доходу, то точка, пов'язана з конусом попиту найбільшого обсягу, дасть оптимальне розміщення.

Просторову криву доходу можна одержати, якщо зібрати й оцінити величину загальних доходів у великій кількості точок, ця крива дає можливість визначити пункти з високим і низьким попитом. Піки на кривій попиту виникають у великих містах або районах з високою щільністю населення й доходами. Приклад такої кривої попиту при припущенні, що ціна виробника дорівнює P , наведений на рис. 4.10, де є три піки, які відповідають трьом населеним пунктам з високою щільністю населення. Ця крива дає можливість визначити місце з максимальним попитом.

На практиці при ухваленні рішення про розміщення підприємство бере до уваги всі перераховані вище фактори, пов'язані із просторовими витратами й попитом: вид просторової кривої витрат, потенційну оцінку попиту, наявність інших підприємств і їхню можливу реакцію на появу конкурента.

Для максимізації прибутку підприємства необхідно розглянути співвідношення просторової кривої попиту й просторової кривої витрат (рис. 4.10.)

Проведемо через пункти Z_1, Z_2, Z_3 , які відповідають максимальним обсягам валового доходу y_1P, y_2P, y_3P , криві витрат $TC(y_1), TC(y_2), TC(y_3)$.

Прибуток у кожній із точок Z_1, Z_2, Z_3 буде визначатися як $y_1(p-C^z_1), y_2(p-C^z_2), y_3(p-C^z_3)$. На малюнку величина прибутку визначається різницею між величиною доходу yP і величиною витрат $TC(y)$. У нашому випадку максимальний розмір прибутку фірма одержить у пункті Z_3 .

Просторові криві були визначені для різних обсягів виробництва, тому y_3 є й оптимальним розміром випуску підприємства.

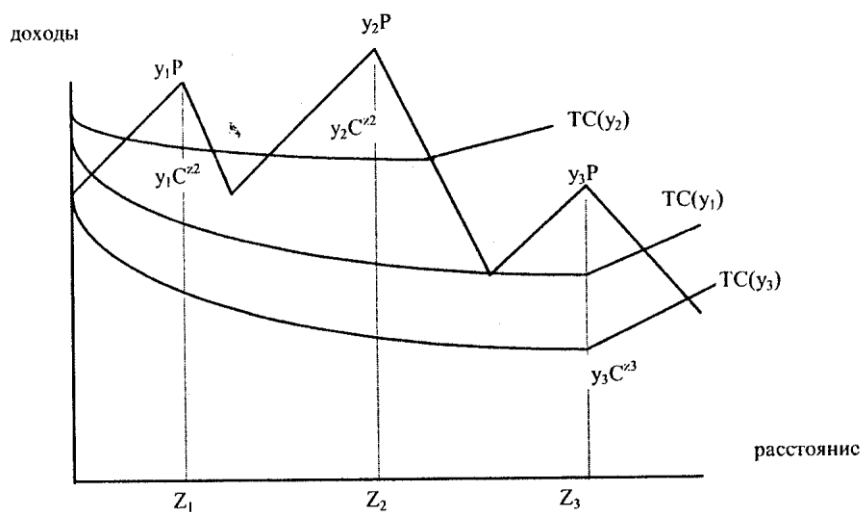

Рис.4.10. Вибір місця розміщення фірми.(13,с.120)

Вище ми вказували, що істотний вплив на вибір місця розміщення має специфіка конкретного виробництва. Для галузей, орієнтованих на споживчий попит, розмір населення усередині ринкового ареалу, щільність населення, еластичність кривої попиту є основними факторами визначення розміщення. Чим менше еластичний попит на продукцію, що випускається, тим більше тенденція до конкуренції, чим більше еластичність, тим більше тенденція до розсіювання.

При високій еластичності попиту, коли розмір попиту істотно убуває в міру віддалення від пункту виробництва, мінімізація транспортних витрат стає більш важливим фактором пошуку пункту розміщення, у якому прибуток досягає максимуму. У цьому випадку виявляється вигідним розосередження в просторі пунктів розміщення і їхнє максимальне наближення до споживача. Наприклад, може виявитися вигідним навіть заплатити вже наявному в даному пункті монополістові, ніж розміщувати підприємство в іншому місці.

Різні співвідношення, які складаються між транспортним тарифом і продажною ціною, також ведуть до концентрації виробництва або його розсіюванню. Чим нижче транспортні тарифи, тим більше тенденція до агломерації за інших рівних умов.

Важливим фактором концентрації або розсіювання розміщення є реакція на поведження конкурентів. Невизначеність політики розміщення, яку можуть проводити конкуренти, веде до того, що підприємство не хоче ризикувати й віддалятися від центру ринкового ареалу.

При нерівномірному розселенні підприємства будуть концентруватися в пунктах з високою щільністю попиту. Нарешті, персональні контакти між підприємствами і їхніми споживачами, постачальниками й фінансовими організаціями можуть вести або до концентрації, або до розсіювання.

У загальному виді, рішення завдання розміщення підприємства являє по суті сукупність трьох типів рішень, які повинні бути прийняті, а саме вибір:

- масштабу операцій (включаючи обсяг виробленої продукції й ціну, по якій продукт буде запропонований споживачам);
- технології, що обумовлює набір факторів виробництва, які впливають на розміщення;
- місця розташування підприємства.

Ми визначали місце розміщення підприємства, припускаючи, що воно максимізує прибуток, але це не єдиний критерій підприємства.

Рішення про розміщення носять довгостроковий характер, вони повинні враховувати майбутню динаміку попиту, витрат і т.д. Тому сучасним є підхід з позиції динамічної оптимізації, коли порівнюються ймовірні витрати й результати в майбутньому. Але на практиці підприємства не виконують таких розрахунків у силу їхньої складності, замість цього вони вибирають місце для розміщення, що здається прийнятним з довгострокових позицій і дає підвищення ефективності. Ще більш складним є ухвалення рішення про переміщення існуючих підприємств, тому вони так рідко приймаються.

Важливим фактором вибору місця розміщення з погляду врахування довгострокових аспектів є безпека, у тому числі екологічна, але підприємства враховують цей фактор індивідуально, так само як і ризики.

Преференції відносно вибору місця розміщення, також як і місця проживання, визначаються багатьма не економічними факторами, які можуть бути вирішальними при виборі конкретного пункту розміщення.

Контрольні запитання

1. Що таке фактори РПС, регіонального розвитку, які існують групи факторів?
2. Для чого слід ділити фактори регіонального розвитку на консервативні та прогресивні?
3. Чи можна враховувати тільки одну з груп факторів?
4. Від яких дій держави залежить регіональний розвиток?
5. Дайте загальну характеристику природно-ресурсним факторам, їх складу, сутності, формам дії.
6. Чому демографічний фактор відіграє одну з найважливіших ролей у регіональному розвитку? Яка його сутність, склад, форми та дії?
7. Дайте визначення людського капіталу та людського розвитку.
8. Наведіть формули розрахунку ІЛР.
9. За якими показниками розраховується індекс людського розвитку регіонів?
10. Чому адміністративно-територіальний устрій можна розглядати як фактор регіонального розвитку?
11. Як впливає фактор науково-технічного прогресу на розвиток всіх регіонів і в тому числі екстремальних?
12. Що означає фактор інновацій у РЕ?

13. Дайте визначення інфраструктури і її складових.
14. Чому треба враховувати фактор бізнес-інфраструктури?
15. З чого складається енергетичний фактор?
16. Від яких факторів залежить реалізація мети ринкової трансформації?
17. Від яких факторів залежить реалізація принципу державності в Україні?
18. Що показує і що враховує просторова крива витрат?
19. На які компоненти може бути розбита просторова крива витрат?
20. Від чого залежить загальний дохід, що одержується у місці розміщення підприємства й інших місцях ринкового ареалу?
21. Який набір факторів виробництва обумовлює місце розташування підприємства?

ЛІТЕРАТУРА

1. Веріан Х.Р. Мікроекономіка. Проміжний рівень. Сучасний підхід. - М.: ЮНІТИ, 1997
2. Градов А. П. Региональная экономика. – СПб.: Питер, 2003. – 222 с.
3. Гранберг А. Г. Основы региональной экономики. – М.: ГУ ВШЭ, 2004. – 495 с.
4. Грішнова О. А. Людський розвиток. – К.: КНЕУ, 2006. – 308 с.
5. Дорогунцов С. Е, Данилишин Б. М., Лібанова Е. М, Шевчук В. Я. Україна: проблеми сталого розвитку: Наукова доповідь. - К.: РВПС України НАН України, 1997. - С. 5 - 96.
6. Заболоцький Б. Ф. Розміщення продуктивних сил України. - К.: Академвидав, 2002. - 368 с.
7. Игнатов В. Г., Бутов В. И. Регионоведение. – Ростов н/Д., 1998.-398с.
8. Изард У. Методи регіонального аналізу. - М.: Прогрес, 1966.-236с.
9. Іщук С. І. Розміщення продуктивних сил (теоретико-методологічні основи). - К.: Українсько-фінський інститут менеджменту і бізнесу, 1997. - С. 11-30.
10. Кравців В. С. Економічний розвиток і екологічна безпека: шлях України // Регіональна економіка. - 1997. -№ 3. - С. 97-105.
11. Маршалова Л. С. Новоселов А. С. Основы теории регионального воспроизводства. Курс лекций. – М.: Экономика, 1998.-236с.
12. Мезенцев К.В. Суспільно-географічне прогнозування регіонального розвитку: Монографія.-К.:Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет»,2005-253с.
13. Михеева Н.Н. Региональная экономика и управление. Учебное пособие для вузов.-Москва,РИОТИП,2000.-400с.
14. Регіональна економіка / Н. П. Кетова. - Ростов н/Д., 1998.-398с.
15. Регіональна економіка / Под ред. Т. Г. Морозовой. - М.: Наука, 1998. - 310с.

16. Розміщення продуктивних сил: Підручник // В. В. Ковалевський, О. Л. Михайлюк, В. Ф. Семенов. - К.: Знання, 2006 - С. 385.
17. Семенов В. Ф., Стеценко С. В. Теорії та концепції регіональної економіки. Методичні вказівки. – Одеса: ОДЕУ, 2003. – 57 с.
18. Суховірський Б. І. Регіональна стратегія економічного розвитку України. – К.: КНЕУ, 2000. – 154 с.
19. Томпсон А., Формби В. Економіка фірми. - М.: ЗАТ «Вид. БІНОМ», 1998.

Тема 5. Регіональний аналіз. Основні напрямки

План

- 5.1. Регіональна економічна діагностика. Регіональні рахунки та аналіз економічного потенціалу регіону.
- 5.2. Кон'юнктурний аналіз регіональної економіки.
- 5.3. Регіональне зростання та міжрегіональна нерівність.
- 5.4. Міжрегіональні зв'язки та відкритість регіональних економік.
- 5.5. Регіональні стратегії розвитку. SWOT- аналіз.

КЛЮЧОВІ ТЕРМІНИ: територіальна організація, регіональний аналіз, міжрегіональні зв'язки, регіональне зростання, чинники регіонального зростання, ефективність використання чинників регіонального зростання, привабливі регіони, непривабливі регіони, потенціал зростання регіонів, агломераційний потенціал, агломераційна економія, локаційні константи, локаційні переваги, полюс зростання, схильність до інновацій, система розселення, регіональна інфраструктура, модель «центр-периферія», центральні райони, периферійні райони, пропульсивні галузі, міжгалузеві взаємодії.

5.1. Регіональна економічна діагностика. Регіональні рахунки та аналіз економічного потенціалу регіону

Аналіз економіки регіону, як частини єдиної національної економічної системи, ґрунтується на теоретичних моделях і системі економічних показників, побудованих економічною теорією для національної економіки. Регіональний аналіз – це аналіз регіональних чинників з метою визначення напрямків ефективного соціально-економічного розвитку економічних районів.

Сучасне бачення регіональних проблем економіки і способів їх вирішення відрізняється від традиційного застосування нових підходів. Одним з таких сучасних підходів є *економічна діагностика* – новий

науковий напрямок у методології ринкових досліджень. Вона виникла на основі синтезу методологічних економічних досліджень та прикладних методів і процедур, розроблених у соціології, математичній статистиці, технічній і медичній діагностиці.

Методи економічної діагностики у вивченні регіональної економіки та регіональних ринків запропоновані в працях О.Г.Гранберга, О.Т.Дмитрієвої, О.С.Новосолова, Р.І.Шніпера.

Якщо в цілому слово „діагностика” означає розпізнавання, визначення стану об’єкта, то *економічна діагностика являє собою систему методів для аналізу факторів розвитку соціально-економічних процесів, оцінки стану і виявлення відхилень від нормального розвитку та їхнього впливу на формування і функціонування регіональної економіки.*

До системи регіональної діагностики слід віднести наступні елементи: економічна діагностика тенденцій розвитку ринкових відносин та їхньої можливої трансформації під впливом нових явищ у розвитку регіональної економіки; оцінка впливу соціально-економічних пропорцій регіонального розвитку ринкових відносин, внутрішньо-регіональних та міжрегіональних зв’язків, характер територіальної організації суб’єктів регіональної економіки; економічна діагностика розміщення виробництва і споживання, визначення диспропорцій регіональної економіки.

Сукупність цих елементів дозволяє діагностувати стан регіональної економіки, її внутрішніх протиріч та потенційної можливості для удосконалювання взаємодії її суб’єктів.

Економічна діагностика регіональної економіки повинна ґрунтуватися на:

- достовірній характеристиці територіальної структури;
- виявленні тенденцій розвитку регіональної економіки;
- оцінці факторів, що впливають на структуру як виробництва, так і споживання;

- виявленні типів регіонів і характерних для них особливостей процесів регіонального розвитку.

Найважливішим методологічним інструментом діагностики регіональної економіки є її економічний аналіз і прогнозування які можливі при наявності достовірної інформації, її узагальненні, з точки зору впливу різних факторів на регіональний розвиток та на етапи переходу від існуючих станів суб’єктів економіки регіону до більш розвинутих форм.

Вихідні методологічні положення регіональної економічної діагностики такі: системний підхід, динамічний підхід, врахування регіональної специфіки та науково-технічного прогресу в розвитку регіональної економіки. Отже регіон слід діагностувати таким чином:

- 1) регіональна економіка розглядається як система взаємодіючих суб’єктів (підприємств, об’єднань, організацій різних форм власності, самостійних підприємців, що володіють широкими правами у виробництві й реалізації продукції). Тут ми використовуємо традиційний аналіз

статистичних даних, отримуємо інформаційну базу для наступних аналітичних дій;

2) суб'єкти, що хазяюють, групуються відповідно до виду їхньої діяльності в наступні підсистеми: виробництво, сфера обігу, фінансово-кредитна система, соціальна сфера, регіональні органи управління, населення. Для вивчення їх діяльності використовуємо статистичні дані за останні 3 роки, а при виникненні необхідності - за більш тривалий період;

3) у попередній період розвитку між підсистемами регіональної економіки склалися соціально-економічні зв'язки (внутрішньо-регіональні і міжрегіональні), що мають інерційну силу та впливають на розвиток регіональної економіки. Тут вивчається досвід економічних реформ у інших країнах, аналізуються найбільш значні події в історії регіону, економічний та етнокультурний потенціал;

4) разом зі зміною відносин власності, структури управління, сфери господарських взаємин змінюється система господарських зв'язків, виникають нові відносини, трансформуються економічні інтереси суб'єктів ринкової регіональної економіки. Тут визначальною є стратегія регіонального розвитку, застосовується SWOT – аналіз.

Комплексна економічна діагностика процесів регіонального розвитку припускає: виявлення кола суб'єктів економіки регіону, аналіз основних факторів, що впливають на ринкові процеси; визначення територіальних меж сфер впливу підприємств регіону; вивчення міжрегіональних зв'язків; оцінку рівня розвитку інфраструктури, інформаційного забезпечення, форм і методів державного регулювання.

В процесі діагностування вивчаємо структуру регіону як економічну, так природну і соціальну. Схема функціонування регіону має у своєму складі як мінімум три генералізованих блоки: економіка, населення, природне середовище. Трансформація економіки призводить до того, що кожний регіон стає економічною підсистемою національної економіки. Зростає вплив доходів та платоспроможного попиту на регіональне виробництво, споживання та інвестиції, розвиток соціальної сфери, вплив виробництва на зайнятість і доходи. Міжрегіональний обмін здійснюється на ринковій основі, а тому регіон як ринок відчуває вплив зовнішніх конкуруючих ринків товарів, праці і капіталу. До регіональної діагностики входить також з'ясування регіональної ситуації, найважливішими складовими якої є : економічна ситуація, соціальна ситуація, фінансова ситуація, політична ситуація, екологічна ситуація, етнокультурна ситуація.

В цілому діагностика регіональної економіки поки що досить складна і не стандартизована. Використовуються лише деякі прийоми діагностики у регіональному аналізі.

Найперше - це використання показників, порівняльних за міжнародними мірками, які визначають характер та рівень розвитку регіону, а також його динаміку. Найважливішим серед них є валовий регіональний продукт (ВРП), чи ВВП регіону. Для його визначення використовуються як офіційні, так і розрахункові дані, питома вага яких домінує у багатьох

міжнародних порівняннях. Показник валової доданої вартості (ВДВ) дає можливість зіставляти рівні розвитку регіонів, динаміку посилення диспропорційності, тощо. Більше того, він є поки що єдиним в Україні, при використанні якого існує певна можливість простежити характер руху регіонів.

В Україні передбачається здійснити перехід до оцінки узагальнюючих результатів регіонального розвитку із застосуванням показника валового регіонального продукту (ВРП) замість показника регіональної валової доданої вартості (ВДВ). (Постанова Уряду України про «Концепцію розвитку системи національних рахунків» (22.VII.2002, №413-р)).

Складнощі запровадження ВРП замість ВДВ полягають у розподілі між регіонами тих видів діяльності, які хоч і здійснюються на їх території, проте відносяться до сфери відповідальності та фінансування виключно держави в цілому. Існує також проблема виділення у складі ВРП, тих елементів, облік яких при перетині кордонів окремих регіонів ніяк не фіксується. Деякі операції неможливо віднести до конкретного регіону, особливо це стосується мультирегіональних компаній, витрат центрального уряду, діяльності фінансових організацій.

Отже, у системі національних рахунків певний набір рахунків для певних регіонів не зафіксований, але може бути сформований в залежності від потреб регіонального аналізу.

Для аналізу різних аспектів регіональної економіки, взаємодії її інституціональних одиниць, процесів відтворення на території регіону, використовується *система регіональних рахунків* (див. тему 9).

Аналіз економічного потенціалу дає уявлення про економічну базу регіону. Перш за все визначається спеціалізація господарств регіону. Для цього розраховується коефіцієнт локалізації, який до того ж можна використовувати і для оцінки експортного потенціалу економіки регіону :

$$L = \left(\frac{l_i}{l_1} \right) / \left(\frac{E_i}{E_1} \right) . \quad (5.1)$$

де l_i – регіональна зайнятість в i -тій галузі, тис. осіб; l_1 – повна регіональна зайнятість, тис. осіб; E_i – національна зайнятість в i -тій галузі, млн. осіб; E_1 – повна національна зайнятість, млн. осіб.

Для визначення впливу зміни структури на ефективність виробництва, підвищення чи зниження рівня суспільної праці в регіоні розраховується індекс структурних зрушень:

$$I_c = \frac{\sum_j k_j^0 v_j^i}{\sum_j k_j^0 v_j^0} , \quad (5.2)$$

де K_j^0 – якісний показник j -тої галузі матеріального виробництва базисного року (продуктивність праці, тис. грн. на одну особу; фондівдача, %); V_j^0 – частка j -тої галузі базисного року (за чисельністю персоналу, тис. осіб; вартістю основних промислово-виробничих фондів, млн. грн.); V_j^i – частка j -тої галузі звітнього року.

Інвестиційну привабливість регіонів України доцільно оцінювати на основі їх ранжування за такими п'ятьма синтетичними (узагальненими) показниками :

- 1) рівень загальноекономічного розвитку регіону (включаючи природно-ресурсний потенціал, рівень розвитку промислового виробництва, спеціалізацію сільського виробництва);
- 2) рівень розвитку інвестиційної інфраструктури регіону (включаючи рівень розвитку будівництва, транспортної мережі, зв'язку, складського господарства тощо);
- 3) демографічний фактор;
- 4) рівень розвитку ринкових відносин і комерційної інфраструктури регіону (включаючи розвиток приватизації і формування недержавного сектору, формування ринкової інфраструктури);
- 5) рівень криміногенних, екологічних та інших видів ризиків.

Кожний синтетичний показник оцінюється за сукупністю аналітичних показників, які входять до його складу. У свою чергу кількісна оцінка кожного синтетичного показника отримана складанням рангових значень (у системі регіонів) аналітичних показників, які входять до його складу. Далі на основі кількісної оцінки п'яти вищенаведених синтетичних показників розрахований інтегральний показник інвестиційної привабливості регіонів України. При цьому враховано, що окремі синтетичні показники відіграють різну роль у прийнятті інвестиційних рішень відповідним «зважанням» значимості кожного показника (зокрема, з урахуванням думок інвестиційних менеджерів), а саме : 35%, 15%, 25%, 10%.

При оцінюванні рівня загальноекономічного розвитку регіону також вивчається потенційна потреба в обсягах інвестування, можливість формування інвестиційних ресурсів за рахунок власних джерел, сукупна ємність регіонального ринку.

Інтегральне оцінювання рівня соціально-економічного розвитку регіону проводиться за окремою науковою методикою. Вона покликана не лише сприяти комплексному дослідженню функціонування регіону, а й визначити пріоритети у виборі стратегії соціально-економічного розвитку.

Для цього оцінювання використовуються і такі аналітичні показники:

- 1) питома вага регіону у ВВП і виробленому національному доході;
- 2) обсяг виробленої промислової продукції на душу населення;
- 3) рівень самозабезпечення регіону основними продуктами харчування (обсяг виробництва відповідних видів сільськогосподарської продукції на душу населення);

- 4) середній рівень заробітної плати робітників у регіоні;
- 5) обсяг і динаміка капітальних вкладень у регіоні в розрахунку на одного жителя ;
- 6) кількість компаній і фірм усіх форм власності в регіоні.

5.2 Кон'юнктурний аналіз регіональної економіки

Важливим аспектом регіонального аналізу є вивчення кон'юнктурного становища в регіональній економіці. Для цього з'ясуємо, що означає термін „кон'юнктура”. Слово „кон'юнктура” означає зв'язок, поєднання або сполучення різних обставин, явищ і умов, що створюють у сукупності певну ситуацію. Вперше поняття кон'юнктури почало використовуватися для характеристики ринку в Німеччині, наприкінці XVII століття. Перше наукове визначення кон'юнктури дав німецький економіст А.Вагнер у книзі „Основи політичної економії” (1894р.). До найбільш важливих факторів, що впливають на кон'юнктуру, він відносив зміни в технології виробництва, коливання врожайності сільськогосподарських культур, зміни в економічній політиці, соціальній структурі суспільства.

На початку XX століття з'явилася велика кількість робіт з теорії кон'юнктури , у яких висувалися різні підходи до сутності кон'юнктури. Так, В.Зомбарт вважав, що кон'юнктура являє собою загальне положення ринкових відносин у даний момент часу, оскільки ці відносини певним чином впливають на долю окремих фірм. Широко відомим є аналіз кон'юнктури під назвою „гарвардського барометра”. Ця модель складалась з наступних блоків: барометр доходів (облікові процентні ставки, індекси цін, курси акцій), барометр виробництва (надходження замовлень, постачання сировини і напівфабрикатів, обсяг виробництва, рівень зайнятості), барометр зовнішньої торгівлі, барометр збуту (відвантаження вироблених товарів, оптовий і роздрібний товарообіг), барометр кредиту (грошовий обіг, депозити). На основі цієї моделі аналізувалися ринки різних товарів, цінних паперів, валют та ін. Аналізувалося також кон'юнктурне становище в окремих регіонах.

В аналізі кон'юнктури використовуються методологія і методи як загально-ринкових досліджень, так і регіонального аналізу, що дозволяють вивчати не тільки „точкові” характеристики ринку, а й просторовий розподіл попиту та пропозиції, регіональні розходження доходів, цін, витрат обігу, а також міжрегіональні товарні, фінансові та інформаційні потоки.

Кон'юнктура являє собою сукупність факторів і умов, що визначають розвиток економіки регіону або якої-небудь її сфери.

У зв'язку з цим розрізняють загально-регіональну ринкову кон'юнктуру і кон'юнктуру регіональних товарних ринків.

Загально-регіональна ринкова кон'юнктура являє собою конкретний стан суб'єктів регіональної економіки , що розвиваються під впливом сукупності факторів. Загально-регіональна ринкова кон'юнктура включає наступні аспекти, які володіють кількісними і якісними характеристиками:

- економічний потенціал регіону і його елементи, включаючи природні, виробничі, трудові та фінансові ресурси, галузеву і відтворювальну структуру господарства, науково-освітній, інфраструктурний потенціал та ін.;

- інституціональна структура господарства регіону, включаючи фірмову структуру, масштаби концентрації, комбінування, спеціалізації виробництва, організаційні форми державного регулювання економіки на регіональному рівні;

- система регіональних ринків та її структура, характеристики реалізованих товарів на різних ринках, а також фактори, що впливають на формування регіональної економіки, включаючи рівень економічного розвитку, розподіл та перерозподіл доходів між суб'єктами регіональної економіки і населенням, співвідношення цін на конкуруючі товари, нагромадження товарних запасів та фінансових ресурсів, стан виробничих фондів, вплив циклічних і короткострокових факторів на економіку;

- співвідношення попиту та пропозиції в регіоні з урахуванням ступеня використання матеріальних, фінансових, трудових ресурсів в економіці регіону;

- комерційні і фінансові умови реалізації товарів на різних ринках.

Кон'юнктура в регіональних економіках являє собою характеристику економічного стану, тенденцій та перспектив розвитку виробництва, обігу і споживання тих або інших товарів в регіоні. Вивчення кон'юнктури включає економічну діагностику таких процесів, як виробництво та реалізація продукції на внутрішніх і зовнішніх ринках; діяльність провідних промислових і торговельних фірм; спеціалізація та кооперування в сфері виробництва і обігу; фінансування та кредитування; ціноутворення; перспективи розвитку виробництва і споживання в регіоні.

Кон'юнктура в будь-якій регіональній економіці визначається, насамперед, розвитком економіки регіону, яка формується і розвивається під впливом багатьох факторів (економічних, політичних, науково-технічних, соціальних та ін.). *Кон'юнктурні ж фактори поділяють на постійний і тимчасовий, циклічний і нециклічний, стимулюючий розвиток регіону або стримуючий його.*

Наявність регіональних особливостей виробництва і споживання багатьох товарів викликає необхідність починати аналіз кон'юнктури з оцінки розвитку економіки регіону в цілому. Для такої оцінки варто проаналізувати динаміку індексів промислового виробництва, товарообігу, запасів, капіталовкладень, грошових доходів, цін та інших показників. Визначення загально-регіональної кон'юнктури повинне доповнюватися оцінкою перспектив розвитку економіки регіонів – основних споживачів і виробників товару.

Аналіз кон'юнктури ринків регіональної економіки, слід починати з вивчення загально-регіональної кон'юнктури, тому що правильне розуміння перспектив загальноекономічного розвитку є основою аналізу товарної кон'юнктури. Після того як отримане уявлення про тенденції розвитку

регіональної економіки в цілому, варто переходити до аналізу розвитку тих галузей економіки, що є головними споживачами в регіоні.

У результаті аналізу змін в обсязі і структурі споживання складається оцінка розвитку виробництва товару, кон'юнктура якого вивчається. Порівняльний аналіз розвитку споживання та виробництва дає можливість зробити висновок про зміну в співвідношенні між попитом і пропозицією, визначити ймовірну місткість ринку та майбутній рівень цін.

Кон'юнктурний аналіз ринків регіональної економіки характеризується наявністю якісних і кількісних альтернативних оцінок, непрямих розрахунків, використанням різних видів інформації, оперативних і короткострокових прогнозів. Особливу роль у вивченні регіональної економіки відіграють характеристики ринкової ситуації і ділової активності, оцінки виконання договорів купівлі-продажу, характеристики стану, динаміки та структури товарних запасів, визначення циклічності ринку, оцінки рівня варіації і динаміки цін, оцінки ринкових взаємозв'язків, збалансованості ринку, показників руху товарів, ринкової інфраструктури, ефективності торгово-посередницької діяльності та ін.

Регіональній економіці властиві постійні процеси обміну товарами, послугами, інформацією між різними суб'єктами, тому в окрему групу повинні бути виділені показники, які впливають як на попит, так і на пропозицію та характеризують стан, наприклад, регіональних ринків різного типу й інтенсивність обміну між ними. Кількісними показниками, що впливають на попит у регіональній економіці, є показники структурних змін регіональних ринків.

Основною характеристикою кон'юнктури ринків регіональної економіки служить ступінь збалансованості пропозиції та попиту, що виявляється в поведженні цін, тенденціях продажу товарів і послуг, швидкості обіговості товарів тощо. Така оцінка дозволяє діагностувати тип кон'юнктури, характерний для різних регіональних економік: сприятливу (високу) або несприятливу (низьку).

При *сприятливій кон'юнктурі* складаються умови, які полегшують збут і продаж товарів, забезпечують зростання прибутку, досягається збалансованість попиту з пропозицією, ціни утримуються на стабільному рівні, відзначається зростання ділової активності. *Несприятливою* вважається ситуація, що характеризується відставанням попиту від пропозиції і приводить до росту товарних запасів, уповільненню обіговості товарів, забрудненнями у збуті товарів, спадом ділової активності.

5.3. Регіональне зростання та міжрегіональна нерівність

Аналіз регіонального зростання є однією з найважливіших складових регіональної економіки. Ця важливість впливає з того, що такий аналіз дозволяє зрозуміти чому і як зростають виробництво і доходи в окремих регіонах і які саме умови просторового зростання є вирішальними для вибору ефективної регіональної політики.

Є два підходи до моделювання регіонального зростання. У першому випадку зростання відбувається в процесі конкурентної боротьби регіонів за ресурси, коли національна економіка може отримати поштовх у розвитку завдяки ефективному розподілу ресурсів поміж регіонів. У другому випадку, регіональний розвиток відбувається завдяки кумулятивному зростанню, тобто зростанню за рахунок внутрішньорегіональних джерел розвитку. При цьому підході, регіони можуть зростати без перерозподілу ресурсів поміж ними.

Як було відмічено раніше, показником регіонального зростання є збільшення валового регіонального продукту. Індикатором того, у якому стані знаходиться економіка, є співвідношення між валовими інвестиціями та амортизацією, тобто загальним приростом капіталу і обсягом спожитого капіталу.

В результаті співставлення отримуємо *три типи економік*:

1.*Зростаюча, динамічна економіка*: валові інвестиції перевищують амортизацію, тобто чисті інвестиції позитивні, економіка знаходиться на підйомі, її виробничі потужності зростають.

2.*Застойна, статична економіка*: валові інвестиції та амортизації рівні, у економіці виробляється стільки інвестиційних товарів, скільки їх потрібно для того, щоб замінити те, що було спожито протягом року. При цьому чисті інвестиції рівні нулю.

3.*Економіка з від'ємними показниками зростання*: валові інвестиції менше амортизації, тобто відбувається деінвестування, скорочується абсолютний об'єм капіталу.

На відміну від аналізу національної економіки, яка аналізує лише зростаючу економіку, в регіональному аналізі є усі три типи зростання. Існують *чотири основних фактори*, які пояснюють економічне зростання в регіонах: нагромадження фізичного капіталу (дозволяє виробляти більший об'єм продукції); збільшення чисельності робочої сили (більше працівників – більше продукції); технічний прогрес (підвищується продуктивність машин); активізація економічної діяльності. Ці чотири фактори суттєво відрізняються по регіонах своїми якісними і кількісними характеристиками і визначають диференціацію темпів виробництва в регіонах, об'єми продукції та доходи на душу населення. Регіональне зростання визначається наявністю в регіоні на кожен момент часу, певного за якістю і кількістю набору перерахованих вище факторів.

Розбіжності у наявності чотирьох факторів визначають диференціацію темпів зростання виробництва у регіонах, а також об'єми випуску і доходи на душу населення. Частина з цих факторів може переміщуватися між регіонами і можуть являти собою додатковий ресурс для регіонального зростання. Деякі з факторів не мобільні і можуть обмежувати можливості зростання регіону.

Регіональне зростання здійснюється в процесі взаємодії різних регіонів, шляхом обміну товарів і послуг, фінансовими потоками, потоками

інвестицій та трудових ресурсів, які визначають структуру виробництва, як в регіоні-експортері, так і у регіоні-реципієнті.

Проблеми рівномірного регіонального зростання мають розглядатися з точки зору національної економіки в цілому і навіть світової економіки, адже регіональні економіки мають відкритий характер.

Одним з постулатів класичної економічної теорії є прагнення ринку вільної конкуренції до рівноважного стану, який базується на здатності ринку до саморегулювання. Багаторегіональний ринок національної економіки, що функціонує в рамках єдиного економічного простору, тобто не обмежений різного роду адміністративними труднощами повинен зрештою прагнути до рівноважного стану. З економічної теорії виходить, що в короткостроковому періоді на регіональних ринках можуть складатися різні рівні цін на товари і чинники виробництва, проте в довгостроковому періоді вони повинні вирівнюватися шляхом міжрегіонального переміщення чинників виробництва. З неокласичної теорії виходить, що при будь-якій нормі заощадження ринкова економіка в довгостроковому періоді тяжіє до збалансованого зростання.

Проте насправді ринкові механізми часто виявляються недостатніми для встановлення просторової рівноваги. Глобальна тенденція до рівноваги реалізується через численні відхилення, які є досить стійкими, коли стосуються міжрегіональних відмінностей, тому тенденція до міжрегіональної рівноваги або не рівноваги є результатом дії ринкових сил, направлених на вирівнювання міжрегіональних відмінностей і просторових чинників, що їм перешкоджають.

Швидшими темпами ростуть ті регіони, які мають вищу схильність до заощадження і нижчу капіталоемність випуску, а також вищі темпи зростання праці і капіталу. В принципі регіони можуть зростати рівними темпами, але це може відбутися тільки у разі, коли всі регіони практично ідентичні один одному.

Насправді різні регіони, що існують в рамках національної економіки, об'єктивно диференційовані, вони розрізняються наявним в регіоні набором чинників виробництва і їх якістю. Залежно від наявного в регіоні набору чинників виробництва і їх продуктивності регіон може розглядатися потенційними користувачами цих чинників як *привабливий* або *непривабливий*. Рішення про розміщення виробництва в різних регіонах, міжрегіональному розподілі інвестицій, виборі місця проживання, як ми указували вище, не завжди можна віднести до економічно раціональних, проте факт порівняльної привабливості регіону має ключове значення для його розвитку.

Економічна привабливість (або непривабливість) регіону характеризується цілою низкою параметрів, які, як правило, мають взаємний позитивний зв'язок для регіонів. Розглянемо ці взаємозв'язки на прикладі залучення в регіон нових інвестицій.

Припустимо, що в економічно привабливому регіоні деякий початковий рівень продуктивності капіталу рівний середньому. Нові

інвестиції в цей регіон підвищують граничний продукт капіталу. Вища продуктивність капіталу збільшує дохід, що отримується від використання капіталу, а також кількість капіталу, яка може бути ефективно використана. Величина отриманого доходу від капіталу і приросту ефективності використовуваного капіталу залежать від еластичності кривих попиту і пропозиції.

Процес виробництва ґрунтується на певному поєднанні капіталу, праці і землі. Вища продуктивність праці веде до підвищення потенційної продуктивності праці, тому нові інвестиції в регіон супроводжуватимуться аналогічним підвищенням граничної продуктивності праці, яке приведе до підвищення заробітної плати в регіоні, то ж стосується підвищення продуктивності інших чинників. Тим самим в регіоні створюється потенціал вищих доходів, які, у свою чергу, ведуть до вищих витрат. Збільшення витрат, у свою чергу, надає позитивний мультиплікативний ефект на всю економіку регіону, збільшуючи доходи фірм в регіоні.

Вищий прибуток фірм створює фінансові джерела для подальших інвестицій і робить регіон ще привабливішим для менеджерів, що ухвалюють інвестиційні рішення.

Аналогічний ланцюжок подій може бути представлений і для непривабливого регіону, в якому недолік інвестицій веде до подальшого придушення економічної активності в регіоні. (табл. 5. 1)

Таблиця 5.1.

Вплив інвестицій на розвиток економічно «привабливого» і «непривабливого» регіонів

Регіони	
Привабливий	Непривабливий
Нові інвестиції	Нестача інвестицій
Високий граничний продукт факторів	Низький граничний продукт факторів
Виробництва	Виробництва
Збільшення доходів населення	Низькі видатки населення
Збільшення видатків	Низькі видатки
Зростання попиту	Низький попит
Зростання виробництва	Зниження виробництва
Збільшення прибутку	Низький прибуток
Нові інвестиції	Нестача інвестицій

Таким чином, слабкі, економічно непривабливі регіони потрапляють до замкнутого кола негативних зворотних зв'язків, які перешкоджають дії рівноважних тенденцій. Аналогічним чином регіон, в якому між основними

чинниками його розвитку склалися позитивні зв'язки, має за рахунок останніх потенціал саморозвитку.

З розглянутих вище умов економічного зростання виходить, що виробництво і доходи в окремих регіонах зростають різними темпами. При цьому економічне зростання багаторегіональної системи може або вести до зближення різних регіонів, коли вони поступово наближаються до приблизно однакових рівнів середньодушового виробництва і доходів населення, або до розбіжності, коли регіони, що ефективно розвиваються зростають вищими темпами, за рахунок чого розриви між ними і відстаючими регіонами з часом збільшується.

У загальному випадку регіональна динаміка характеризується двома протилежними явищами:

- процесом міжрегіональної конвергенції, коли з часом рівні економічного розвитку регіонів зближуються;

- процесом дивергенції, коли розриви між регіонами збільшуються.

Процес міжрегіональної конвергенції спостерігається в тому випадку, якщо темпи зростання відсталих (бідних) регіонів виявляються вищими, ніж темпи зростання в розвиненіших (багатих) регіонах, що дає можливість бідним регіонам з часом наблизитися до рівня багатих.

Якщо ж темпи зростання бідних і багатих регіонів однакові, або, що трапляється найчастіше, темпи зростання в бідних регіонах відстають від темпів зростання багатих, то відбувається процес дивергенції, коли багаті регіони стають ще багатшими, бідні – бідніше.

Нерівномірне зростання виробництва і доходів по регіонах призводить до однієї з серйозних проблем регіонального розвитку – проблеми міжрегіональної нерівності, яка виявляється в істотній різниці регіонів в об'ємах середньодушового виробництва і доходів населення, внаслідок чого з'являються багаті регіони з високим рівнем виробництва і життя населення і бідні регіони, що мають нижчий в порівнянні з першими рівень виробництва і доходів.

Для формального аналізу проблем міжрегіональної нерівності і процесів конвергенції або дивергенції використовуються різні оцінки величини міжрегіональної диференціації, тобто існуючих відмінностей між регіонами і їх відхилень від середніх по країні параметрів.

Для кількісної оцінки міжрегіональної диференціації можна використовувати різні економічні показники, найбільш поширеними з їх числа є два: середньодушові реальні доходи населення і валова додана вартість на душу населення.

Існують різні вимірники міжрегіональних співвідношень середньодушових показників, на основі яких оцінюється динаміка міжрегіональних відхилень. Простим прикладом такого вимірника є показник середньоквадратичного відхилення доходів по регіонах щодо середнього по країні рівня. Зниження даного показника є ознакою конвергенції, тобто зближення рівнів розвитку окремих регіонів, навпаки, зростання показника свідчить про розвиток процесу дивергенції.

Показником регіонального зростання є збільшення валової доданої вартості. Регіональне зростання визначається наявним в регіоні набором чинників виробництва, розрізняється по регіонах своїми якісними і кількісними характеристиками.

До чинників регіонального зростання належать: чисельність і склад населення і трудових ресурсів регіону, накопичений запас фізичного капіталу, залучені до економічного обороту природні ресурси, інфраструктурна забезпеченість регіону, наявність заощаджень в регіоні, використовувані в регіоні технології і сприйнятливість регіону до використання технічних нововведень. Відмінності у вказаних чинниках визначають диференціацію темпів зростання виробництва в регіонах, а також об'єми випуску і середньодушові доходи.

З аналізу моделей регіонального зростання виходить, що, якщо економіка країни в цілому замкнута (тобто платіжні баланси окремих регіонів врівноважують один одного), швидше ростуть ті регіони, які мають вищу схильність до заощадження і нижчу капіталоємність випуску.

Надлишок або дефіцит регіонального платіжного балансу мають форми відтоку або припливу капіталу. Чистий імпорт капіталу є для регіону додатковим ресурсом, який дає йому можливість збільшити темп зростання. Аналогічно чистий приток мігрантів до регіону також дає можливість збільшення темпів зростання.

У кейнсіанській та неокласичних моделях рівноважне зростання національної економіки розглядається як результат конкуренції окремих регіонів. У цих моделях передбачається, що темп розвитку національної економіки априорі заданий, а міжрегіональний розподіл економічної активності фактично є грою з нульовою сумою, тобто вищі темпи зростання окремого регіону можуть бути досягнуті тільки за рахунок скорочення темпів в інших регіонах, зростання одного регіону завжди відбувається тільки за рахунок інших регіонів (принцип Парето).

Моделі такого типу є по суті своїй моделями розподілу економічної активності в просторі, а не моделями виробництва. Як і всі інші макроекономічні моделі, вони фіксують регіон як якусь математичну точку, позбавлену внутрішнього простору. У моделях регіонального зростання основна увага приділяється впливу простору і просторових чинників на зростання того або іншого регіону. Ці моделі концентруються раніше на внутрішніх особливостях і джерелах зростання. Моделі регіонального зростання погано піддаються формалізації і кількісному аналізу, по суті вони виконують роль опису окремих чинників регіонального зростання. Сумарним чинником виступає потенціал зростання регіонів. Важливою особливістю моделей регіонального зростання, в порівнянні з макроекономічними просторовими моделями є те, що внутрішні регіональні чинники зростання стають не менш важливими, ніж міжрегіональні.

До найважливіших внутрішньорегіональних чинників, які визначають можливість зростання регіону, відноситься його *агломераційний потенціал*.

Змістовний сенс агломераційного потенціалу як внутрішньорегіонального чинника зростання полягає в наступному.

Окремі точки простору, особливо міста, володіють певним агломераційним потенціалом і тому розглядаються як генератори зростання. Просторовий розподіл економічної активності є результатом дії двох протилежних тенденцій: концентрації виробництва у просторі (агломерації) і його просторового розсіювання (деагломерації).

Міжрегіональні відмінності темпів зростання пояснюються саме результируючою тенденцією, що складається у певному місці в певний час. Таким чином агломераційний потенціал території розцінюється як самостійний чинник і джерело регіонального зростання.

Як чинники розвитку тієї або іншої території виступають такі її характеристики:

- *агломераційна економія*
- *локаційні константи*
- *локаційні переваги.*

Агломераційна економія є ширшим поняттям у порівнянні з економією від масштабу і служить основним чинником, який сприяє просторовій концентрації виробництва і населення.

Аналогічним чином за певних обставин дісекономія, що виникає при просторовому скупченні виробництва, може уповільнювати або навіть створювати протидіючу тенденцію агломерації (під дісекономією розуміється результат дії деагломераційних чинників).

Вимірювання агломераційної економії залишається одним з вузьких місць в регіональній економіці і є перепонами для ефективного тестування моделей регіонального зростання. Є декілька підходів до вимірювання агломераційних ефектів, за своєю суттю вони є сурогатними і стосуються окремих джерел агломераційних ефектів, наприклад, економії транспортних витрат.

У загальному випадку агломераційна економія може бути виміряна відповідно до *трьох джерел її виникнення*:

- *економія для домашніх господарств*
- *економія для бізнесу*
- *економія в соціальній сфері.*

Інший розподіл агломераційної економії може торкатися її внутрішньо регіональних і міжрегіональних компонентів. Агломераційна економія виконує декілька важливих функцій в процесі регіонального зростання:

- вона сприяє розповсюдженню технічного прогресу і підвищенню продуктивності праці;
- служить залученню виробництва і капіталу в те або інше місце, оскільки скорочує витрати;
- впливає на ухвалення домашніми господарствами рішень щодо міграції;
- визначає ефективність внутрішньо регіональної просторової структури.

Оскільки агломераційна економія тісно пов'язана з перевагами просторової концентрації, важливим елементом її є наголос на роль міст в просторовому розвитку.

Локаційні переваги відображають ті суб'єктивні елементи в поведінці домашніх господарств і фірм, які не відповідають положенням теорії раціональної економічної поведінки. Саме локаційними перевагами можна пояснити, чому інвестиційні потоки не переміщуються в деякі з регіонів, не дивлячись на надання в них субсидій, а також чому міграційні потоки не ведуть до повного вирівнювання доходів.

Одним з можливих способів вимірювання локаційних переваг є індекс дифузії населення ($1/\lambda$), де λ - чисельність населення, що народилося в даному регіоні, проживає в інших регіонах, але віднесене до загальної чисельності населення даного регіону.

Локаційні константи визначаються характеристиками кожного окремого місця і є базою створення і реалізації агломераційних ефектів. Локаційні константи включають до свого складу немобільні чинники: природні ресурси, історичні особливості розвитку того або іншого пункту, наявність особливих локаційних переваг (наприклад транспортний вузол тощо).

Існує два можливі способи включення даної концепції до аналізу регіонального зростання.

Перший з них полягає в тому, щоб поєднати існуючі теорії регіонального зростання з простором, показавши, як чинник відстані і перераховані вище агломераційна економія, локаційні переваги і локаційні константи впливають на розподіл передбачуваного зростання в просторі. Недоліки такого підходу пов'язані з тим, що його реалізація вимагає ухвалення гіпотез щодо наявності агрегованих виробничих функцій і однакового запасу капіталу в регіонах. Крім того, на базі такого аналізу важко пояснити нерівномірність просторового розвитку.

Другим способом є побудова просторової моделі зростання, в якій просторові чинники є центральною ланкою аналізу. Суть його полягає в тому, що агломераційна економія стає центральним чинником, і пояснює вищу продуктивність праці, яка виникає унаслідок просторової економії витрат. Агломераційна економія також розглядається як найважливіший стимул для залучення до того чи іншого місця мобільних чинників виробництва. Такий підхід не висуває концептуальних труднощів, складнощі його реалізації пов'язані з вимірюванням агломераційної економії.

Поняття агломераційного потенціалу є можливістю введення агломераційних чинників до моделі регіонального зростання. Формальним апаратом для цього є гравітаційні моделі (Дивтему 4).

Оцінка агломераційного потенціалу на основі гравітаційної моделі приймає до уваги багатовимірний характер агломераційної економії, її нерівномірний розподіл у просторі, складну природу впливу просторового

чинника (також багатовимірною), а також можливість вимірювання сукупного ефекту дії агломераційних чинників в певній точці простору.

Оскільки завданням аналізу агломераційного потенціалу є оцінка впливу доцентрових (агломераційних) і відцентрових (просторового розсіювання) чинників на розподіл виробництва і населення в просторі, то гравітаційна модель може служити вимірником їх впливу, якщо включені до неї змінні маси і відстані зважити певним чином, наприклад, експоненціально. Експоненціальні змінні маси відображають агломераційну економію (або дісекономію), відповідно до чого їх значення більше або менше одиниці. Змінні відстані відображають вплив простору, який може бути представлений географічною відстанню або транспортними витратами.

Агломераційний потенціал Z центру j в пункті i , може бути представлений таким чином:

$$Z_{ij}^i = GA^{\alpha_1}_{j1} A^{\alpha_2}_{j2} \dots A^{\alpha_n}_{jn} d^{-\beta_1}_{ij1} d^{-\beta_2}_{ij2} \dots d^{-\beta_x}_{ijx} \quad (5.3.)$$

Де: G – константа, A - агломераційна економія (або дісекономія) виду n в пункті j , d - відстань між i і j , вимірювана змінною x (це можуть бути транспортні витрати, час на транспортування, соціальна відстань і т. д.), а α і β – експоненціальні ваги.

Поняття агломераційного потенціалу може бути корисним при поясненні просторового розподілу виробництва, міграції населення, просторової поляризації. Для використання її в теорії зростання необхідне залучення динамічних елементів до вимірювання гравітаційного потенціалу, тобто залежності його змінних від часу. Отримана оцінка агломераційного потенціалу може використовуватися як один з чинників при побудові моделей регіонального зростання.

Диференціацію регіонального зростання та особливі відносини, які складаються між різними регіонами можливо пояснити за допомогою моделі просторового розвитку «центр-периферія», яка являє собою одну з теорій зростання і яка є альтернативою неокласичним моделям зростання. У ній, крім перерахованих вище чинників, що характеризують внутрішні джерела розвитку регіону, передбачається, що можливості зростання регіонів залежать від просторового розміщення регіонів один щодо одного, що виражається в їх центральному або периферійному положенні.

Даний підхід базується на теорії чотирьохстадійного розвитку територіальних систем. Вважається, що кожна територія проходить в своєму розвитку наступні етапи:

- доіндустріальна система розселення і розміщення виробництва в локальних пунктах;
- формування центрів концентрації економічної активності і периферійних районів, між якими складаються відносини залежності розвитку периферійних районів від центральних;
- розповсюдження економічної активності і розвиток виробництва в окремих частинах периферійних районів;

- розвиток просторово інтегрованої системи взаємозалежних регіонів.

Друга стадія, яка характеризується відносинами «центр – периферія», пов'язана з диференційованим, нерівномірним розподілом економічної активності в просторі, коли на території складаються економічно більш розвинуті центральні райони і, відповідно, периферійні райони, які відстають у розвитку.

Відмінною рисою цієї теорії є наголос на тому, що система виробництва і розселення на певній території розвивається нерівномірно, відносини між окремими частинами даної території нерівноправні і будуються так, що центральні райони контролюють розвиток периферійних, а останні залежать від контролю центру, який виходить переважно з його власних економічних, політичних і соціальних інтересів.

Сучасний підхід до визначення центральних і периферійних районів базується на *теорії просторової дифузії інновацій*. Центральні регіони розглядаються як територіальні підсистеми, які володіють високою здатністю генерувати і абсорбувати інновації, а периферійними вважаються такі територіальні підсистеми, розвиток яких визначається головним чином центральними районами, від яких вони знаходяться в залежному положенні. При цьому *інновації розглядаються як матеріальні, технологічні, духовні, інституційні*.

Вплив центру на периферію здійснюється за наступними напрямками:

- дифузія інновацій змінює соціально-економічну структуру периферійних регіонів;

- оскільки контрольні, політичні і адміністративні функції концентруються в центральних регіонах, останні визначають шляхи розвитку периферії;

- міграційні потоки направлені, як правило, з периферійних регіонів до центральних, що посилює домінування центральних регіонів;

- просторовий розподіл економічної активності між центрами і периферією визначається інвестиційними потоками, які також, як правило, прямують у бік центральних регіонів.

Модель просторового розвитку «центр-периферія» характерна тільки для певних етапів розвитку регіональних систем.

Відповідно до такого підходу відносини між центральними і периферійними районами накладають свій відбиток на регіональне зростання. Концентрація виробництва і населення, яка є характерною для центральних регіонів, пояснюється більш розвинутою інфраструктурою і іншими економічними чинниками, а також прагненням менеджерів фірм дістати прямий доступ до центрів державної влади і вигоди, з цим пов'язані (доступ до механізмів встановлення контролю і розподілу державних ресурсів).

При цьому виявляється, що центральні регіони володіють кумулятивним потенціалом зростання і можуть розвиватися на основі внутрішніх джерел. Для периферійних регіонів, виникаючи усередині регіональної системи, зворотні позитивні зв'язки слабкі і можливості

розвитку за рахунок внутрішньорегіональних джерел обмежені.

Для територіальної системи «центр-периферія» типові нерівноправні відносини, економічний і адміністративний перерозподіл ресурсів на користь центру, а також пов'язані з цим економічні і соціальні проблеми периферійних територій.

Оскільки модель розвитку по типу «центр-периферія» пов'язана з певним етапом в розвитку території, то розподіл на центральні і периферійні регіони з часом повинні зникнути. Існують певні сили такі, як розширення ринків, відкриття нових родовищ корисних копалин, розвиток транспортної системи, активна регіональна політика, і призведуть до того, що периферійні регіони стануть привабливішими для розміщення в них економічної активності і одержать стимули до розвитку. Проте практика регіонального розвитку показує, що ці процеси відбуваються дуже поволі, нерівноправне положення регіонів і відносини між ними по типу «центр - периферія» зберігаються вельми тривалий час.

Модель просторового розвитку «центр-периферія» базується на теорії чотирьохстадійного розвитку територіальних систем. Дія центру на периферію здійснюється по наступних напрямках: дифузія інновацій, контрольні, політичні і адміністративні функції концентруються у центральних регіонах, міграційні потоки і інвестиційні потоки прямують від периферійних регіонів до центральних. Взаємодії регіонів по типу «центр-периферія» характерні тільки для певних етапів розвитку просторових систем.

Наступною поширеною теоретичною моделлю, яка пояснює регіональне зростання і просторовий розподіл економічної активності, є *концепція полюсів зростання*, витоки якої знаходяться в теорії дифузії інновацій. Полюс зростання можна розглядати як одну з форм реалізації міжгалузевих агломераційних ефектів, джерелом якої є міжгалузева економія, що виникає при сумісному розміщенні підприємств різних галузей за рахунок тих, що складаються між ними економічних і технологічних зв'язків.

Полюс зростання визначається як деякий набір галузей, здатних генерувати економічне зростання і поширювати його на взаємозв'язані з ними елементи господарства, розташовані на певній території.

З економічної точки зору полюс зростання включає три основні елементи :

- провідну галузь або набір галузей які володіють потенційно високою здатністю до інновацій (пропульсивні галузі);
- серію галузей місцевого і районного значення, пов'язаних між собою системою міжгалузевих взаємодій. Ці відносини служать засобом передачі інноваційного ефекту на все господарство регіону;
- просторову концентрацію продуктивних сил (наприклад міську агломерацію), яка забезпечує підприємствам регіону отримання «зовнішньої» агломераційної економії. Результатом буде поява полюсу зростання в ідеалі здатного імперативно впливати на навколишнє

господарське середовище.

Застосування концепції полюсів зростання створює принципову можливість отримання ефекту від просторової та функціональної агломерації. Полюс виконує свої функції через низку умов. З одного боку, він є виробничим ансамблем, з іншого боку - центром концентрації тих видів «третинної» діяльності, які сприяють розповсюдженню нововведень, а також сприяють змінам виробничої, територіальної та функціональної структури регіону.

Фізично полюс є міською агломерацією, яка має в своєму розпорядженні могутній потенціал зростання. Ефективний полюс зростання базується на певній галузі промисловості, яка сильно впливає на розвиток інших галузей, має з ними тісні виробничі зв'язки, сприяє концентрації виробництва і отриманню на цій основі агломераційних ефектів.

У якості галузей, які здатні генерувати зростання певного регіону, звичайно виступають нові прогресивні галузі, які використовують досягнення технічного прогресу. Тільки нова галузь, яка швидко розвивається і яка має в своєму розпорядженні місткий і зростаючий ринок збуту, здатна виконувати роль «локомотива» полюсу. Подібна галузь («рушійна», або «пропульсивна»), через швидке і значне збільшення обсягів виробництва та зростання масштабів залучення місцевої робочої сили, дієво і ефективно впливає на економіку регіону, якість життя його населення і положення серед інших регіонів країни.

Пропульсивна галузь впливає на господарство полюса у наступних напрямках:

- стимулює розвиток суміжних виробництв;
- сприяє зростанню місцевого малого та середнього бізнесу;
- збільшує доходи місцевого населення через розвиток процесу мультиплікації;
- поліпшує місцеве господарське середовище, створюючи в ньому сприятливий для залучення інвестицій клімат (зростає сукупна зовнішня економія);

У якості полюсу зростання місто або регіон стає привабливим місцем для формування комплексу пропульсивних галузей і відповідно для подальшого прискореного розвитку. Подібний полюс зростає сам, і в міру свого зростання все дужче впливає на навколишній простір, на весь регіон, в якому він розташований.

Полюс позитивно впливає на оточуючу його територію через потоки товарів, послуг, капіталу, інновацій, міграційні процеси. Полюс тісно взаємодіє з навколишнім середовищем. Чим більше полюс, тим вище його ранг в рамках всієї системи, тим більше його вплив на навколишню територію і кращі перспективи розвитку.

5.4. Міжрегіональні зв'язки та відкритість регіональних економік

Регіон як підсистема національної економіки має зв'язки з державними регулюючими системами, з іншими регіонами та з зовнішнім світом. (рис. 5.1.). Регіони в сучасному світі стають безпосередніми учасниками міжрегіонального і міжнародного ринків товарів, кредитних ресурсів, цінних паперів.

Відносини між регіонами та зовнішнім світом є торговими та кредитно-фінансовими. Центр проводить певну регіональну політику: відповідно до неї має відносини з регіонами, головним чином, у фінансовій сфері: міжбюджетні трансферти, прямі видатки державного бюджету на територіях регіонів, надання регіонам цільових кредитів, купівля-продаж державних та регіональних цінних паперів.

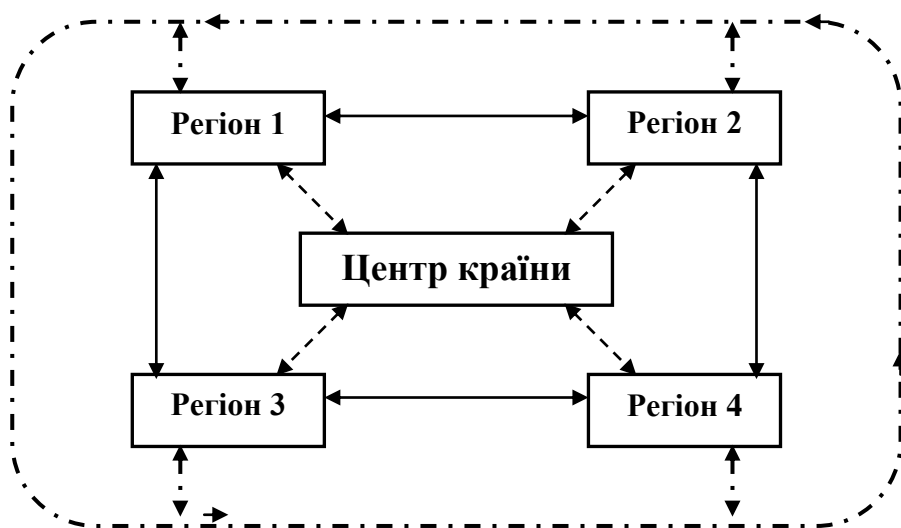

Рис. 5.1. Міжрегіональні взаємозв'язки.

Зв'язки:

- ←→ Міжрегіональні
- ←---→ Між центром та регіонами
- ←...→ Зовнішньоекономічні

Основними формами міжрегіональних зв'язків є обмін товарами і послугами, міграція населення, фінансові потоки, інформаційний обмін. Уявлення про міжрегіональні зв'язки можна отримати при аналізі відкритості регіональних економік.

Для аналізу відкритості застосовуються спеціальні коефіцієнти, які пов'язують основні показники: ввіз, вивіз, виробництво, споживання [3, с.111].

Розраховуються коефіцієнти таким чином:

1. Коефіцієнт товарності регіонального виробництва (вивезення):

$$K_{m.p.} = \frac{E_n}{V_n} , \quad (5.4)$$

де $K_{m.p.}$ – коефіцієнт товарності регіонального виробництва;
 E_n – об'єм вивезеної за межі регіону продукції;
 V_n – об'єм виробленої в регіоні продукції.

2. Коефіцієнт ввозу, тобто частка ввезеної продукції у загальному споживанні її в регіоні:

$$K_{ci} = \frac{I}{V_n - E_n + I} , \quad (5.5)$$

де K_{ci} – коефіцієнт спожитої в регіоні ввезеної продукції;
 I – ввезена продукція;
 V_n – об'єм виробленої в регіоні продукції;
 E_n – об'єм вивезеної за межі регіону продукції.

3. Коефіцієнт товарообміну:

$$K_{E_n+I} = \frac{E_n - I}{V_n} \quad (5.6)$$

Для аналізу міжрегіональних зв'язків застосовується балансовий метод міжрегіонального обміну, який протікає у будь-якій сфері економічної діяльності або галузі виробництва .

У системному аналізі міжрегіональних взаємодій найважливішу роль відіграють три фундаментальних поняття: оптимум Парето, ядро, економічна рівновага [3, с.89-90].

Оптимум Парето у багаторегіональній системі — це безліч варіантів розвитку економіки, які не можна поліпшити для одних регіонів, не погіршуючи положення інших. Але різні оптимальні, по Парето, варіанти не однаково вигідні для окремих регіонів. Існують можливості, коли які-небудь регіони, діючи самостійно, або в коаліції з іншими регіонами, можуть досягти більш вигідного для себе стану. Найбільш важливою вимогою при виборі взаємовигідних варіантів для регіонів є умова приналежності до ядра[12].

Ядро багаторегіональної системи являє собою безліч таких варіантів розвитку, у здійсненні яких зацікавлені всі регіони у тому розумінні, що їм не вигідно виділятися із системи, утворюючи коаліцію. Ядро, якщо воно існує, складається тільки з оптимальних, по Парето, варіантів.

Поняття *економічна рівновага* в багаторегіональній системі допускає багато модифікацій. Наприклад, якщо кожен регіон знаходить оптимальне вирішення, виходячи з інтересів свого населення, то за яких умов загального ринку (цінах обміну, тарифах, податках і т.п.) сполучення регіональних рішень дасть збалансоване рішення для всієї системи регіонів.

5.5. Формування регіональних стратегій розвитку. СВОТ- аналіз

Регіональна стратегія розвитку є стратегічним планом розвитку регіону, його зброєю у змаганні з іншими регіонами. Стратегічний план визначає цілі, завдання, пріоритети, напрям сталого економічного і соціального розвитку Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва та Севастополя на середньостроковий (4 - 6 років) та довгостроковий (10 – 15 років) періоди [1,2,7].

Прийняття рішення щодо стратегії регіонального розвитку складається з чотирьох стадій :

- I – оцінка ситуації і діагностика проблем розвитку регіону;
- II – оцінка ситуації в розвитку районів регіону;
- III – вибір і обґрунтування пріоритетів розвитку регіону;
- IV - моделювання варіантів і сценаріїв розвитку регіону.

Перша стадія прийняття рішення з вибору стратегії соціально-економічного розвитку регіону передбачає наступні дії: вибір мети; вимір якості життя населення всього регіону; оцінку економічного розвитку регіону; визначення природно-ресурсного потенціалу регіону і ефективності його використання; діагностику проблем забезпечення якості життя населення регіону.

Друга стадія прийняття рішення з вибору стратегії соціально - економічного розвитку регіону включає до себе: вимір якості життя населення низових районів регіону; оцінку економічного розвитку районів регіону; визначення природно-ресурсного потенціалу районів регіону і ефективності його використання.

Третя стадія прийняття рішення з вибору стратегії соціально економічного розвитку регіону передбачає наступні дії: вибір стратегічних напрямків соціально-економічного розвитку регіону; вибір стратегічних напрямків соціально-економічного розвитку районів регіону; попередній вибір пріоритетних напрямків розвитку економіки регіону; обґрунтування пріоритетних напрямків розвитку економіки регіону.

Четверта стадія прийняття рішення з вибору стратегії соціально - економічного розвитку регіону включає до себе: моделювання варіантів розвитку пріоритетних галузей економіки регіону; моделювання сценаріїв соціально-економічних наслідків розвитку пріоритетних галузей економіки регіону.

Вибір стратегії розвитку регіону має обмежуватися наступними залежностями [1,2,7] :

1. ПРП < ЕР < ЯЖ;
2. ПРП < ЕР > ЯЖ;
3. ПРП > ЕР < ЯЖ;
4. ПРП > ЕР > ЯЖ;

ПРП - природно-ресурсний потенціал регіону;

ЕР - рівень економічного розвитку регіону;

ЯЖ - рівень якості життя населення регіону.

Перша залежність є найбільш припустимою для соціально-економічного розвитку регіону. Виходячи з цього і визначається стратегія соціально-економічного розвитку певного економічного району або області. В основі попереднього вибору пріоритетних напрямків розвитку секторів економіки регіону лежить виділення наступних фаз його життєвого циклу:

- відновлення;
- зростання;
- розвиток.

Перша фаза життєвого циклу розвитку регіону (відновлення) передбачає перелом негативних тенденцій, що склалися в соціально-економічному розвитку регіону, і досягнення кількісного докризового рівня з найважливіших видів продукції різних секторів економіки. Головна мета цієї фази - забезпечення якості життя населення регіону згідно з прийнятими нормами і стандартами. У цій фазі пріоритетний розвиток мають одержати галузі що виробляють споживчі товари та медичні послуги. Селективну (вибіркову) підтримку одержать групи галузей, окремі галузі та підприємства, що виробляють продукцію виробничо-технічного призначення і забезпечують кількісне зростання економіки: регіону в окремих її секторах, а також наука й освіта і житлово-комунальне господарство. Високотехнологічні виробництва через обмеженість ресурсів одержать точкову підтримку по окремих виробництвах і підприємствах, що забезпечують національну безпеку держави і закладають фундамент для подальших якісних структурних зрушень в економіці. Точкову підтримку одержать й окремі підприємства сфери культури і дозвілля.

Друга фаза життєвого циклу розвитку регіону (зростання) - подальше кількісне зростання економіки регіону й окремих її секторів понад той рівень, який було досягнуто до кризи. Головна мета фази - повне й ефективне використання наявного природно-ресурсного потенціалу регіону. У цій фазі пріоритетний розвиток одержують галузі енерговиробничих циклів регіону, що забезпечують випуск продукції виробничо-технічного призначення, наука й освіта, а також житлово-комунальне господарство.

Селективну підтримку одержують окремі галузі індустріально-аграрного енерговиробничого циклу й охорона здоров'я, а точкову підтримку - окремі підприємства цих же секторів економіки регіону. Високотехнологічні виробництва, сфера культури і дозвілля одержать точкову підтримку.

Третя фаза життєвого циклу розвитку регіону (саме розвиток) - широкомасштабне освоєння нових технологій, якісна зміна структури

економіки регіону, підвищення її конкурентоспроможності й ефективності до рівня середньосвітових параметрів. Головна мета фази - забезпечення якісних структурних зрушень в економіці регіону. У цій фазі пріоритетний розвиток одержать високотехнологічні галузі виробництва, а також культури і дозвілля. Окремі галузі енерговиробничих циклів, що виробляють продукцію виробничо-технічного призначення, наука й освіта, а також житлово-комунальне господарство одержують селективну підтримку. Підприємства, що виробляють споживчі товари, й окремі заклади охорони здоров'я одержать точкову підтримку.

У кожній з наведених вище фаз життєвого циклу розвитку регіону розглядаються три об'єкти управління: енерговиробничі цикли, кластери галузей і підприємств, точки економічного зростання .

Енерговиробничий цикл (ЕВЦ) - об'єднання взаємозалежних виробничих процесів різних галузей регіону на основі послідовної глибокої переробки сировини до одержання готової продукції й утилізації всіх промислових відходів.

У ЕВЦ виділяється головний виробничий процес - ядро циклу. Навкруги нього формується взаємообумовлена сукупність допоміжних і обслуговуючих виробництв.

Особливості застосування методу ЕВЦ при виборі пріоритетних напрямків соціально-економічного розвитку регіону полягають в наступному:

- ЕВЦ - регіональне утворення, яке може розвиватися в різних таксономічних одиницях, як у великих, так і в маленьких районах;
- у регіоні може бути тільки один однорідний ЕВЦ;
- виробництво одного й того самого продукту може здійснюватися в різних ЕВЦ:
- провідна роль у формуванні ЕВЦ завжди належить промисловості;
- окремі виробництва в ЕВЦ виконують різні функції;
- у регіоні ЕВЦ можуть бути повними (з усіма основними стадіями виробництв) і неповними (з окремими стадіями виробництв):
- кількість ЕВЦ у регіоні залежить від рівня комплексності й глибини переробки сировини.

Точки економічного зростання - окремі підприємства регіону, що мають міцний виробничо-технічний і економічний потенціал, а також здатні його реалізувати як самостійно, так і при зовнішній фінансовій підтримці. Необхідність виділення точок економічного зростання регіону пов'язана насамперед з обмеженістю фінансових ресурсів як в окремо взятому регіоні, так і країні в цілому.

При визначенні точок зростання спочатку встановлюються галузі пріоритетного розвитку регіону, а потім визначається коло підприємств усередині тих галузей, на яких буде звернена посилена увага органів управління економікою даного регіону.

У додатку 5 надано матрицю, яка дозволяє обрати пріоритетні напрямки розвитку економіки регіону.

«Обґрунтування вибору пріоритетних напрямків розвитку галузей економіки регіону» передбачає визначення найбільш важливих для регіону галузей, що мають істотне значення для його економіки і впливають на функціонування інших галузей, які з ними пов'язані.

Сформульована задача виділення найбільш важливих галузей економіки регіону може бути вирішена шляхом виділення однорідних груп об'єктів. Найбільш доцільним підходом до вирішення даної задачі, як свідчить дослідження [5], є використання структурного підходу до виділення однорідних груп об'єктів, що включає метод візуалізації багатовимірних даних. Тому поставлена задача вирішується з використанням одного з методів візуалізації багатовимірних даних - побудови топографічних карт Кохонена. Методика проведення розрахунків за допомогою карт Кохонена наведена у роботі [5].

Обґрунтування вибору пріоритетних галузей енерговиробничих циклів економіки регіону, згідно дослідження [1,2], передбачає проведення SWOT-аналізу, який включає в себе аналіз можливостей та загроз зовнішнього середовища, а також сильних та слабких сторін внутрішнього середовища тієї чи іншої галузі економіки регіону [1,2,7,11].

Методологія SWOT - аналізу передбачає спочатку виявлення сильних і слабких сторін, можливостей і загроз пріоритетних секторів галузей економіки регіону. Потім встановлюються зв'язки між ними, які в подальшому можуть бути використані для формування загальної стратегії соціально-економічного розвитку регіону.

Характеристика конкурентних переваг та обмежень перспективного розвитку регіону, розроблення стратегічного плану розвитку здійснюється на основі діагнозу стартових умов регіонального розвитку шляхом аналізу СВOT (Сила (сильні сторони) – Вадн (слабкі сторони) – Обставини (можливості) – Труднощі (загрози), тенденцій і передбачуваних наслідків їх збереження, проблем та існуючих прогностичних матеріалів соціально-економічного розвитку регіону, потужності та ефективності використання наукового, природного, економічного, трудового потенціалу). Аналізуються екзогенні та ендогенні фактори розвитку регіону [7].

Складові СВOT – аналізу:

- *сильні сторони (Strengths)* – внутрішні можливості (навички, потенціал) чи ресурс регіону, що можуть зумовити формування конкурентної переваги і певної стратегії;

- *слабкі сторони (Weaknesses)* – види діяльності, ресурси, обставини, які використовуються неефективно або не за призначенням і які гальмують розвиток регіону;

- *можливості (Opportunities)* – ще не використані регіоном альтернативи, шанси, які можна використати для досягнення стратегічних цілей (результатів) розвитку регіону;

- *загрози (Threats)* – будь-які процеси або явища, що перешкоджають руху у напрямку досягнення місії та цілей розвитку регіону.

Найбільш сприятливою для регіону є ситуація, коли можливості зовнішнього середовища збігаються із сильними сторонами регіону. Навпаки, загрози з боку зовнішнього середовища, накладені на слабкі сторони регіону, створюють передумови кризової ситуації і роблять проблемними шляхи досягнення цілей регіоном. СВОТ-аналіз сильних та слабких сторін свого регіону, можливостей щодо змін на краще та загроз щодо його позитивного розвитку здійснюється, виходячи з того, що:

- сильні сторони – це існуючі внутрішні особливості регіону, які містять основу для його якісного розвитку. Маються на увазі запаси та доступність природних ресурсів, ЕГП регіону, виробництво товарів і послуг порівняно з витратами, для розвитку яких (якої) галузей, сильні сторони найбільш сприятливі.

- слабкі сторони – це існуючі внутрішні особливості регіону, які ускладнюють умови розвитку регіону. Це може бути негативна тенденція на регіональному або макроекономічному ринку, відсутність природних ресурсів, низька ділова активність регіонального бізнесу.

- можливості – це існуючі, переважно зовнішні, особливості, умови, сприятливі для розвитку регіону, що є або можуть виникнути у майбутньому. Нові можливості може надати прийняття нових нормативних актів про пріоритет тих галузей, які раніше не отримували законодавчої підтримки. Це можуть бути також значні інноваційно-інвестиційні проекти, що реалізуються в регіоні.

- загрози – це існуючі, переважно зовнішні, особливості, умови, несприятливі, навіть небезпечні для розвитку регіону, які можуть виникнути за певних обставин. Наприклад, для приморських курортних регіонів, загрозою є потенційні аварії у комунальному господарстві, що можуть спричинити екологічні негаразди.

Орієнтовний перелік та характеристика внутрішніх факторів розвитку регіону подано в додатку 1.

Орієнтовний перелік та характеристика зовнішніх факторів розвитку регіонів подані в додатку 2.

Методологія SWOT - аналізу передбачає спочатку виявлення сильних і слабких сторін, можливостей і загроз пріоритетних секторів галузей економіки регіону. Потім встановлюються зв'язки між ними, які в подальшому можуть бути використані для формування загальної стратегії соціально-економічного розвитку регіону [7].

SWOT-аналіз по суті являє собою стратегічний баланс активів (сильних внутрішніх сторін і зовнішніх можливостей) і пасивів (слабких внутрішніх сторін і зовнішніх загроз) пріоритетних галузей економіки регіону.

У загальному вигляді стратегічну матрицю SWOT-аналізу надано у табл. 4.6.

Загальна оцінка стратегічного потенціалу пріоритетної галузі (енерговиробничого циклу) економіки регіону (Р) має такий вигляд:

$$P=A-II, \quad (5.6)$$

де А - загальні активи пріоритетної галузі економіки регіону (сильні її сторони і зовнішні можливості) в балах;

П - загальні пасиви пріоритетної галузі економіки регіону (слабкі їх сторони і зовнішні загрози) в балах.

Таблиця 5.2.

Стратегічна матриця SWOT - аналізу пріоритетної галузі економіки регіону[7]

Актив (А)	Рівень важливості	Пасив(П)	Рівень важливості фактора
1. Сильні сторони 1.1... 1.2...		I. Слабкі сторони 1.1...: 1.2...	
Разом 1 розділ (С)		Разом I розділ (Сл)	
II. Зовнішні можливості 2.1... 2.2...		II. Зовнішні загрози 2-1... 2.2...	
Разом II розділ (М)		Разом II розділ (З)	
Усього активи (I р.		Усього пасиви (I р. +	
Баланс (А)		Баланс(П)	

Якщо $A > П$ і $C > C_{л}$, то пріоритетна галузь економіки, що аналізується, має реальні можливості для забезпечення соціально-економічного розвитку регіону.

При $A > П$ і $C > C_{л}$ може з'ясуватися, що у пріоритетної галузі економіки недостатньо загального стратегічного потенціалу для забезпечення соціально-економічного розвитку регіону.

В усіх інших випадках пріоритетна галузь економіки не має стратегічного потенціалу для забезпечення соціально-економічного розвитку регіону.

На основі пофакторної оцінки переваг та обмежень проводиться комплексна оцінка території регіону і виявляються найбільш обмежуючі фактори, які переважно визначають параметри раціонального розвитку регіональної економіки.

На основі розробленого SWOT-аналізу здійснюється ідентифікація соціально-економічних проблем та вибір стратегічних напрямів розвитку регіону.

Вихідним пунктом у виборі варіантів сценарію розвитку є дослідження співвідношення сильних та слабких сторін (потенціалу, загроз та можливостей) розвитку регіону. Оцінка кожного з нематеріальних елементів SWOT-аналізу може здійснюватися експертним методом із застосуванням квазіекономічного чи математичного апарату.

Сценарій стратегії розвитку як опис послідовності подій від теперішнього до майбутнього стану розвитку регіону ґрунтується на припущеннях, що стосуються формування комбінацій сильних та слабких сторін, можливостей та загроз.

Основні типи сценаріїв:

- сценарій шансів базується на максимальному використанні сильних сторін та можливостей (за одночасної мінімізації слабких сторін, загроз, певною мірою аспект бажаного результату переважає аспект реального результату);

- сценарій загроз базується на максимальному впливі слабких сторін та загроз, не надаючи сильним сторонам вирішального значення (прагматичний підхід домінує над оптимістичним);

інші базуються на різних варіантах співвідношення:

- максимальному використанні можливостей та слабких сторін;
- максимальному використанні загроз та сильних сторін;
- припущенні різного ступеня використання можливостей та сильних сторін, а також неповного впливу слабких сторін та загроз.

Опрацьовується декілька варіантів сценаріїв розвитку, але один з них повинен бути базовим. Альтернативні сценарії необхідні для подальшого перегляду, корекції (за потребою) цілей стратегії та стратегічного вибору.

Сформульовані стратегії мають бути оцінені з метою вибору варіанта, який пізніше буде реалізовано. Як інструмент кінцевого вибору стратегії може бути використана таблична матриця. За величиною одержаного результату вибирається основний та альтернативні варіанти стратегії розвитку.

Обраний сценарій регіональної стратегії визначає цілі стратегічного плану. До системи цілей належать бачення, місія, стратегічні цілі (довгий термін), операційні цілі (середній термін), оперативні завдання (короткий термін).

Найвищий пріоритет мають цілі, досягнення яких сприятиме комплексному вирішенню декількох проблем (до них можна віднести, наприклад, створення умов для всебічного та гармонійного розвитку людини, згортання екологічно небезпечних, економічно та соціально неефективних виробництв; отримання зростання галузей, що мають обмежені ресурси розвитку, стимулювання розвитку галузей та підприємств (зокрема експортне орієнтованих), що сприяють оптимальному використанню внутрішнього природного, економічного, наукового, трудового потенціалу регіону; створенню нових робочих місць; підвищення освітнього рівня населення та забезпечення доступності освіти; розбудова сучасного культурного та інформаційного середовища; розбудова регіональної та участь у розвитку міжрегіональної, загальнодержавної або міждержавної інфраструктури, що сприятиме підвищенню конкурентоздатності регіону та залученню внутрішніх і зовнішніх інвестицій; економічна, соціальна та екологічна реабілітація

старопромислових, реіндустріалізованих районів і населених пунктів, перш за все системоутворюючих центрів, монофункціональних тощо).

Ураховується прогноз кон'юнктури на ринках основних видів товарів та послуг, що виробляються (надаються) економікою регіону.

На основі територіальної (внутрішньорегіональної) диференціації встановлених проблем, цілей, пріоритетів та засобів їх досягнення визначаються:

- частини регіону, у межах яких показники економічного розвитку, соціального забезпечення, екологічного стану за критеріями, визначеними законодавством, значно нижчі ніж відповідні середні показники в державі – депресивні території, а також засоби подолання депресивності;

- інші проблемні ареали, розвиток яких відповідає загальнодержавним пріоритетам створення нових або розширення існуючих заповідників, національних природних парків, біосферних заповідників, курортів державного значення, міжнародних аеропортів, розвиток найбільших міст – столиці та інших опорних центрів національної системи розселення, реіндустріалізованих населених пунктів, реабілітації старопромислових районів, основних рік, Чорного та Азовського морів тощо;

- проблеми міжрегіонального або міждержавного значення та пов'язані з їх розв'язанням, цілі та завдання, які мають реалізовуватися в рамках міжрегіональних, транскордонних програм і проектів, включаючи пропозиції щодо участі регіону в розробленні та реалізації міжрегіональних соціальних проектів;

- території, які резервуються для наступного заповідання, рекреаційного використання, розвитку міст та інших населених пунктів, розміщення транспорту, енергетичних, інших інженерних комунікацій, споруд, будівель, містобудівних та інших потреб загальнодержавного та регіонального значення, а також режим використання цих територій;

- типи і режими розвитку населених пунктів з виділенням інвестиційно привабливих територій.

Результативність впровадження стратегії і вчасне виконання завдань, окреслених в програмі економічного розвитку регіону (області) залежить від фінансових можливостей регіональних органів управління. Основою фінансової бази місцевих органів є дохідні надходження до місцевих бюджетів. Вони закріплюють їхню економічну самостійність, активізують господарську діяльність, дають змогу розширяти економічний потенціал регіону.

Додаток 1 до теми 5.

Перелік та характеристика внутрішніх (ендогенних) факторів розвитку регіону[7]

Природно-ресурсний потенціал характеризується станом і прогнозними оцінками земельних, водних, лісових, мінерально-сировинних, оздоровчих і рекреаційних ресурсів та станом природного середовища.

Оцінка земельних ресурсів здійснюється на основі визначення рівня та ефективності використання земельних ресурсів за даними земельного кадастру (форма 6-зем.); рівня господарського використання, розподілу земельного фонду за власниками і землекористувачами, за категоріями земель; рівня забудови земель населених пунктів, промисловості, транспорту, зв'язку, частки земель екологічної мережі; грошової оцінки земель, можливості і умов функціонального перерозподілу земель. Наводяться дані про якісний стан та рівень біопродуктивності земельних угідь та ефективність їх використання.

Оцінка водних ресурсів проводиться шляхом визначення їх обсягів, якісного стану, можливостей збільшення, ступеня та ефективності використання.

Лісові ресурси оцінюються за площею, породним складом, віковою структурою, категоріями захищеності, продуктивністю та використанням лісового фонду.

Мінерально-сировинні ресурси (включаючи так звані «техногенні родовища») оцінюються за їх структурою, запасами та можливостями їх приросту, обсягами та умовами видобутку.

Оцінка оздоровчих та рекреаційних ресурсів проводиться шляхом визначення їх придатності для лікування та відпочинку (кліматичні умови, естетична цінність ландшафтів, наявність бальнеологічних властивостей тощо).

Економічний потенціал оцінюється за обсягами, структурою, рівнем використання, ступенем зношеності основних фондів, розгалуженістю виробничої бази, часткою наукоємних інвестиційно-спроможних галузей і підприємств, здатних до реалізації інноваційної моделі економічного зростання, ступенем кваліфікації трудових ресурсів, потужністю, технічним станом та щільністю інженерно-транспортної інфраструктури.

Оцінка науково-технічного потенціалу здійснюється за показниками наявності науково-дослідних, дослідно-експериментальних, упроваджуючих, інформаційних, проектних організацій, вищих навчальних закладів, їх відповідності спеціалізації економіки регіону, кількісної та якісної характеристики наукових кадрів, наявності наукових розробок світового рівня, кількості отриманих патентів.

Стан оточуючого природного середовища характеризується рівнями забруднення водного та повітряного басейнів, ґрунтів, обсягами накопичення всіх видів відходів та їх видовою структурою, акустичного дискомфорту, електричних і магнітних полів, випромінювання і опромінювання, потужністю, структурою та перспективами нарощування елементів екологічної мережі (заповідники, національні природні парки, біосферні заповідники, заказники, екологічні коридори тощо).

Оцінка трудового потенціалу включає визначення існуючої та прогнозованої кількості та вікової структури трудових ресурсів, їх кваліфікації, зайнятості та стану на ринку праці (кількість та рівень безробіття тощо).

Туристичний потенціал оцінюється за наявністю, кількісною та якісною характеристикою історико-культурних (історична спадщина), природно-кліматичних та медико-санітарних умов, лікувально-оздоровчих, рекреаційних ресурсів, розвитком туристичної інфраструктури.

Рівень природно-технічної безпеки характеризується переліком, структурою, розміщенням потенційно небезпечних об'єктів та інших джерел виникнення надзвичайних ситуацій, їх розподілом за групами ризику, параметри зон уражень (площа території, кількість населених пунктів та населення) та наслідками надзвичайних ситуацій, станом об'єктів, переліком, вартістю та джерелами фінансування запобіжних заходів.

Оцінка просторово-економічного потенціалу (опорного каркасу території) здійснюється шляхом виявлення основних ліній та вузлів соціально-економічного розвитку і тяжіння інвестицій; існуючих чи намічуваних міжнародних транспортних коридорів, інших інфраструктурно-комунікаційних магістралей, головних річок, узбережжя морів, прикордонних смуг та розташованих на їх перетинанні головних міст, а також зон їх стимулюючого впливу.

Додаток 2 до теми 5.

Перелік та характеристика зовнішніх (екзогенних) факторів розвитку регіону [7]:

1. Вигідність геоелектронічного та геополітичного положення регіону в системі прилеглих регіонів або країн визначається наявністю мережі міжнародних транспортних коридорів, загальнодержавних та міжрегіональних комунікаційних магістралей тощо.

2. Вплив (реальний та прогнозований) макроекономічної ситуації оцінюється за результатами розвитку економіки країни, кон'юнктури внутрішнього ринку, соціально-політичної стабільності в державі тощо.

3. Вплив (реальний та прогнозний) зовнішньоекономічної та зовнішньополітичної ситуації оцінюється на основі здійснення якісної та кількісної характеристики зовнішніх відносин, міжрегіональних та зовнішньоекономічних зв'язків (у тому числі участь у транскордонному та міжрегіональному співробітництві), оцінки кон'юнктури світового ринку, зовнішньополітичної ситуації в країнах, що є основними діловими партнерами, тощо.

Додаток 3 до теми 5.

Оцінка можливостей стратегії розвитку регіону [7]

Можливості регіону (за	Варіанти стратегії
------------------------	--------------------

результатами СВОТ-аналізу)	Стратегія А	Стратегія В	Стратегія ...
	оцінка привабливості фактора*	оцінка привабливості фактора*	оцінка привабливості фактора*
Внутрішні фактори			
I. Сильні сторони			
1			
2			
...			
Зовнішні фактори			
Можливості			
1			
2			
...			
Загальна привабливість (усього балів)			

Додаток 4 до теми 5

Оцінка загрози стратегії розвитку регіону[7]

Загрози для громади (за результатами СВОТ-аналізу)	Варіанти стратегії		
	стратегія А	стратегія В	стратегія ...
	оцінка загрози фактора*	оцінка загрози фактора*	оцінка загрози фактора*
Внутрішні фактори			
II. Слабкі сторони			
1			
2			
...			
Зовнішні фактори			
III. Загрози			
2			
...			

Загрози для громади	Варіанти стратегії		
Загрози для громади (за результатами СВОТ-аналізу) (балів)			
Загальна привабливість			
Загальна загроза			
Загальна загроза (усього балів)			

* Оцінка привабливості фактора - кожний фактор як нематеріальний актив має бути експертно оцінений, наприклад, за десятибальною шкалою, шляхом застосування квазіекономічного або математичного методу.

Приклад СВОТ – аналізу економічних районів України наведено у темі 13.

Контрольні запитання:

1. У чому полягають регіональний аналіз і методи регіональної економічної діагностики?
2. Якими статистичними показниками може бути охарактеризована економічна діяльність в регіоні?
3. Що таке регіональні рахунки?
4. Як здійснюється аналіз економічного потенціалу регіону?
5. Які сторони економічного життя регіону можуть бути показані за допомогою індексу локалізації?
6. Визначити поняття «кон'юнктура» і пояснити для чого необхідний кон'юнктурний аналіз регіональної економіки?
7. Назвіть показники, індикатори та чинники регіонального зростання.
8. Чому існує і як визначити міжрегіональну нерівність, що називають міжрегіональними конвекцією та дивергенцією?
9. У чому полягає сутність агломераційної економії, локаційної константи та локаційної переваги?
10. Як в регіональній економіці вимірюється індекс дифузії населення? Для чого він застосовується?
11. Як оцінюється агломераційний потенціал центру?
12. В чому суть моделі «центр-периферія»?
13. Як пояснюють регіональне зростання теорія просторової дифузії інновацій та концепція полюсів зростання, пропульсивних галузей?

14. Які коефіцієнти застосовуються для аналізу відкритості регіону у міжрегіональних зв'язках?
15. У чому полягає оптимум Парето у багаторегіональній системі?
16. За допомогою яких залежностей здійснюється вибір загальної стратегії розвитку регіону?
17. Яка послідовність та який зміст фаз життєвого циклу розвитку регіону?
18. Наведіть визначення ЕВЦ, кластера, точки економічного зростання.
19. У чому полягає сутність і яка методологія СВОТ-аналізу регіонального розвитку?
20. Назвіть сценарії регіональних стратегій розвитку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аналіз і прогнозування розвитку економіки регіону/Н.Д.Прокопенко,Ф.Е.Поклонський;Відп.ред.М.Г.Чумаченко.- К.:Наук.Думка,1991.-226с.
2. Бондаренко Л.М.,Внукова Н.М.,Лімонова Л.О. та ін. Концептуальні засади стратегії соціально-економічного розвитку регіону.- Х.: Модель Всесвіту,2001.-52с
3. Гранберг А.Г, «Основы региональной экономики». – М.: ГУ ВТЭ, 2004. – 495 с.
4. «Інвестиційний рейтинг регіонів України» . – К.: Інститут реформ, 2003. – 52 с.
5. Каллан Р. Основные концепции нейронных систем: Пер. с англ..- М.:ИД»Вильямс»,2001.-288с.
6. Мезенцев К.В. Суспільно-географічне прогнозування регіонального розвитку: Монографія.-К.:Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет»,2005-253с.
7. «Методичні рекомендації щодо формування регіональних стратегій розвитку». – Міністерство економіки та з питань Європейської інтеграції. – Київ, 2002. – 15 с.
- 8.Методичні вказівки з курсу ” Регіональна економіка”.Розділ „Економічне районування,територіальна організація та регіональний аналіз” Уклад. В.Ф.Семенов.-Одеса:ОДЕУ,2007р.-55с.
- 9.Продуктивні сили економічних районів України/Данилишин Б.М., Чернюк Л.Г., Горська Ю.В., Фащевський М.І., Антонієва Л.С. та ін.-К.: ЗАТ ніч лава, 2000.-456с.
- 10.Розміщення продуктивних сил: Підручник /За ред. В.В.Ковалевського, О.Л. Михайлюк, В.Ф.Семенова - -те вид., випр. - К.: Т-во „Знання”, КОО 2006-351с.- (Вища освіта ХХІ століття).
11. „SWOT- аналіз – основа формування регіональних стратегій”, За ред.. Л.В Балабанової. – Донецьк : Дон ДУЕТ, 2001. – 180 с.
12. Семенов В.Ф., Стеценко С.В. та ін. Теорії та концепції РПС і регіональної економіки. Методичні вказівки .- Одеса, ОДЕУ, 2003 .- 48с.

13. «Технологічні парки України/ Міжнародний інвестиційний форум». Харків, МОНОАП, 2002. – 106 с.
- 14.Л.Г. Чернюк, Д.В. Клиновий „Розміщення продуктивних сил України”. Навчальний посібник.-Київ: ЦУЛ, 2002.-470с.
15. Чумаченко Н.Г. Теоретичні основи регіональної економіки. –К., 1997.-256с.

ема 6. ЕКОНОМІЧНЕ РАЙОНУВАННЯ ТА ТЕРИТОРІАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ ГОСПОДАРСТВА

План

- 6.1. Розвиток теорії економічного районування.
- 6.2. Сучасні теоретичні проблеми економічного районування.
- 6.3. Економічні райони та територіальна організація господарства України.
- 6.4. Проблеми удосконалення економічного районування України.

6.1. Розвиток теорії економічного районування

В теорії регіональної економіки особливе місце займає економічне районування. Категорія економічний район є центральною у регіональних дослідженнях. Він існує в об'єктивній реальності та формується в процесі регіонального розвитку.

Усі країни світу характеризуються суттєвими територіальними відмінностями, зокрема, своєрідністю спеціалізації та структури виробництва, які обумовлені природними, економічними, соціальними, історичними умовами. На цій об'єктивній основі розвивається внутрішньодержавний територіальний поділ праці та формуються своєрідні природно-господарські утворення, які характеризуються певною спеціалізацією – так звані економічні райони. Їх виділення, вивчення, прогнозування розвитку і лежить в основі економічного районування країни.

У найбільш узагальненому трактуванні районування – це загальнонауковий метод систематизації інформації у найрізноманітніших цілях. Виходячи з цього, економічне районування – це метод систематизації інформації про територіальну організацію господарства та територіальні відмінності соціально-економічного життя країни. У той же час, згідно зі змістом цієї категорії, економічне районування – це процес поділу країни на економічні райони, які історично склалися у процесі розвитку господарського освоєння території та функціонування регіональної економіки.

Кожен економічний район відзначається своїми територіальними властивостями та повинен розвиватися згідно з індивідуальною стратегією регіонального розвитку, яка б виходила із загальнодержавних цілей та можливостей, і ресурсів відповідної території. Вивченням продуктивних сил

економічних районів, обґрунтуванням стратегії їх соціально-економічного розвитку займається економічне районування, яке в цьому ракурсі виступає як наука – важлива складова в палітрі економічної науки. Економічне районування – найважливіша передумова дієвого регіонального програмування, прогнозування, проведення ефективної державної регіональної політики. Тема ознайомлює студентів з генезою розвитку економічного районування, його сучасним станом та існуючими проблемами.

У загальному вигляді районування – це поділ території на багато видів районування. Найбільш відомим для широкого загалу прикладом районування є адміністративно-територіальний поділ країни. Історія будь-якої країни пов'язана зі змінами її території та адміністративно-територіального устрою. У наш час Україну поділяють на 24 області, одну автономну республіку, 2 міста державного підпорядкування. Усі вони мають родову назву – регіон. Кожен з цих регіонів поділяється на адміністративні райони.

Адміністративно-територіальний поділ існує для державного управління, господарського та культурного будівництва. Окрім адміністративно-територіального поділу існує поділ України на 8 економічних районів. Кожен з цих районів складається з адміністративних областей (автономної республіки, міст державного підпорядкування).

Сьогодні існує багато розбіжностей у методолого-теоретичних підходах щодо суто економічного районування, тобто поділу країни на економічні райони, які не пов'язуються безпосередньо з управлінням державою і її адміністративно-територіальними суб'єктами.

Теорія економічного районування сягає у глибоку давнину. Видатний російський вчений-регіоналіст М.М. Колосовський у своєму історичному огляді економічного районування Росії (1953р.) вказує на появу районного методу в економічних дослідженнях ще на початку XVIII століття у роботах І.К. Кирилова – (1727р.) складача першого Атласу Росії та у роботах В.М. Татищева (1739р.) – автора адміністративного районування Росії, який ґрунтувався на історичних, географічних та національних ознаках. Саме ці надбання В.М. Татищева й вважаються першими витокami економічного районування. Саме вони лежать в основі усіх поточних досліджень протягом майже століття – від М.В. Ломоносова до К.І. Арсеньева.

К.І. Арсеньев (1848р.) узагальнив усі дослідження по районуванню за попередні понад 100 років і поділив Росію на 10 просторів, основою для яких слугували не тільки назви просторів, але й загальні риси територій по клімату, якості землі, утвореннями природи, по „промисловості жителів”. Це було не тільки природно історичне, а й загально пізнавальне районування для вивчення природи, господарства, населення та їх взаємозв'язках. Слід сказати, що проблеми районування висвітлені у працях багатьох вчених, політиків, письменників того часу. Це й проекти державного устрою декабристів Пестеля та Муравйова, спроби районування за ступенем

революційності М.П. Огарьова (8 або 10 областей) та М.Г. Чернишевського (6 округів).

У другій половині XIX століття в Росії з'являється величезна кількість робіт з економічного районування. Найперше – це роботи видатного статистика та географа П.П. Семенова – Тянь-Шанського. Досліджуючи розміщення населення країни, вчений вказував, що для цього не можна використовувати адміністративний поділ, оскільки більшість губерній неоднорідні. Через це ділити країну він пропонував на природні області. Далі він розглядав ознаки економічні: система господарства, розподіл земель за угіддями „надлишок або нестача головних хлібів”, ступінь розвитку промисловості. Пізніше до цих ознак він додає щільність населення, національний склад, професійне населення та виключив „надлишок та нестачу головних хлібів” (1880р.). Ця схема з 19 районів проіснувала у наукових та прикладних роботах понад 50 років.

Саме П.П. Семенов – Тянь-Шанський вперше наблизився до розуміння економічних районів як синтетичних, об'єктивно існуючих районів. В усіх дореволюційних роботах з економічного районування і навіть у Проекті районування Держплану Росії 1921р. не дотримувався національний принцип. Через це окремі частини території України входили до різних економічних районів Росії. Робіт, подібних районуванню П.П. Семенова – Тянь-Шанського в російській науці того часу більше не зустрічалось. Відомі роботи галузевого районування: Докучаєв В.О. – ландшафтне районування; Д.І. Менделєєв – промислове районування.

Багато наукових праць з економічного районування з'являється на початку XX століття, проте зразків синтетичного економічного районування було мало. Відомі роботи зі спеціального районування Г.І. Танфільєва (1903р.), В.І. Вінера (1908р.), В.П. Семенова – Тянь-Шанського (1911р.), П.І. Ляшенка (1912р.).

Окремо слід сказати про роботи А.І. Скворцова, який у науковій праці „Господарські райони Європейської Росії” (1914р.) зробив спробу розповсюдити на економічне районування теорію ландшафтів В.О. Докучаєва. Він стверджує, що по-перше, вивчення характеру району потребує, насамперед, вивчення його фізико-географічних умов, а, по-друге, райони, що виділяються при цьому, повинні називатися не сільськогосподарськими, а економічними районами, оскільки вони „є районами не тільки за розвитком в них сільськогосподарського життя, а й за усім економічним укладу”. Скворцов розглядає дві групи природних умов. До первинних, визначальних, він відносить географічне положення, віддаленість від моря, геологічну будову земної кори у сенсі будови ґрунтів, водопостачання, топографію країни. До вторинних, похідних від перших, він відносить ґрунти, клімат, лісистість.

Висуваючи на перший план при районуванні умови природно-історичні, О.І. Скворцов пропонує враховувати і деякі економічні умови району, оскільки суспільно-економічні відносини дуже впливають на напрямки еволюції землеробського виробництва. Для обліку економічних

ознак Скворцов запропонував метод статистичної реєстрації явищ. Мережа економічних районів Скворцова (1914р.) тільки Європейської частини Росії складалася з 34-х одиниць і була надмірно заплутаною, а території окремих районів або не виразними, або розірваними. Через це економічне районування Скворцова не мало продовження.

В працях О.М. Челінцева (1910, 1918рр.) з найбільшою послідовністю представлені принципи та методи статистичного районування, на перший план висувуються економічні ознаки, зводиться до абсолютного мінімуму роль природних та історичних ознак.

Окремо від імперій, до складу яких належала Україна, власного українського економічного районування практично не існувало. Однак районування за історико-географічним принципом ще наприкінці ХІХ, початку ХХ століття розділяло східну Україну на Правобережну, Лівобережну, Південну (М. Драгоманов, С. Рудницький, В. Садовський). Відоме також районування за походженням (генезою) територій: Волинь, Поділля, Галичина, Слобожанщина, Гетьманщина, Новоросія, Запоріжжя).

В цілому, аналізуючи старі роботи по економічному районуванню можна дійти до висновку, що в них був відсутній регіональний аналіз соціальних показників, а районування в цілому мало пізнавальний, навчальний характер.

В наукових працях західних вчених економічне районування розглядається лише як метод, який дозволяє вивчення економіки країни. З розвитком суспільства розвивається і економічне районування як територіальна форма продуктивних сил сумісно з виробничими відносинами. Але склад територій, зміст і поняття економічних районів були неоднакові у різні історичні часи. Тому не можна обґрунтувати попередні системи районування з точки зору сучасних уявлень про економічні райони, але можна вважати, що історично економічний район набував все більш конкретний характер, який поступово перетворюється в єдину господарську систему з чіткими територіальними межами.

6.2. Сучасні теоретичні проблеми економічного районування

Сучасні теоретичні основи економічного районування закладені у дослідженнях багатьох вчених-районологів, зокрема у працях М. Колосовського, М. Баранського, П. Алампієва, Ю. Саушкіна, А. Колотієвського, І. Нікольського та ін.

Значний позитивний вклад у розробку проблем територіально-виробничого комплексоутворення і економічного районування внесли українські вчені К.Воблий, А.Синявський, С.Рудницький, К.Дубняк, В.Кубійович, В.Садовський, М. Паламарчук, Л. Корецький, Ф. Заставний, В. Поповкін, О. Шаблій, М. Пістун.

Так, К. Воблий у книзі «Економічна географія України»(1927р.) в основу районування поклав спільність економічного положення, історичні ознаки формування господарства, тогочасну спеціалізацію господарства,

міжрегіональні зв'язки і перспективи розвитку. В.Садовський акцентував увагу на закономірностях взаємозв'язків між групами господарських явищ на певних територіях (Світове господарство, 1932). В.Кібійович вважав головними одиницями районування смуги або зони. С. Рудницький в основу районування поклав етнографічні та природні чинники і виділяв верхні та нижні райони (1926, 1929р.). А. Синявський розводить економічне та географічне розуміння районів. Він доводить, що немає чисто економічних районів, а є соціально-економічні райони та економічні ландшафти. Перші треба розуміти як економічні, другі - як географічні райони (1930р.).

Соціально-економічний з наголосом на суспільних чинниках підхід до економічного районування знайшов продовження у роботах українських вчених у 60-90-х роках. Зокрема, у роботах М.Паламарчука, О.Шаблія, В.Поповкіна, М.Пістуна економічний район розглядається як територія де є можливість вирішувати суспільні, соціально-економічні, демографічні проблеми на субдержавному рівні. В усіх роботах з економічного районування підкреслюється їх найважливіші властивості: комплексність територіальна цілісність, територіальна спеціалізація, об'єктивність існування.

Поруч з «соціалізацією» економічного районування в сучасній науці продовжує розвиватись комплексність, яка виникає на основі територіальної цілісності, внутрішніх взаємозв'язків ядра та периферії району.

Економічне районування нерозривно пов'язане зі спеціалізацією районів. Тобто район спеціалізується в тих галузях, які в ньому найбільш повно розвинуті, а обмін між районами обмежується необхідною кількістю цілеспрямовано направлених товарів. Спеціалізація району є виразом зовнішньої функції регіону в межах країни або регіону вищого рангу.

Одним з невирішених питань районування є його об'єктивність. Більшість дослідників сходяться на думці про те що регіон (економічний район) є об'єктивним утворенням. На користь цієї думки є доведені об'єктивні закономірності виникнення, формування і розвитку економічних районів. Їх делімітація стверджується хоча б таким фактом, як існування виробничо-територіальних комплексів, які формуються у їх межах і які є районоутворюючими чинниками для конкретних об'єктивно існуючих районів.

На користь суб'єктивності економічних районів свідчить наявність значної кількості сіток районування території України. Але цей факт легко спростовується тим, що в усіх цих сітках районоутворюючі ядра практично одні й ті ж. Існують різні підходи до периферійних територій, що й породжує різноманітність сіток економічного районування.

Основні принципи районування:

1. *Історичний* – жодне економічне питання, у тому числі й районування, не може бути вирішене без вивчення загальної ходи розвитку країни у минулому. На цих принципах ґрунтується теорія економічного районування.

2. *Економічний* – це отримання найвищого ефекту при найменшому прикладанні праці. Відповідно до цього принципу район – це економічно завершена територія країни, яка завдяки комбінації природних особливостей, культурних накопичень минулих поколінь являла б одну з ланок загального ланцюга народного господарства.

4. *Національний* – враховує національний склад населення регіону, його історично сформовані особливості праці і побуту, традиції, віковий досвід. Економічне районування повинно забезпечити мирне співіснування усіх націй і народів.

5. *Адміністративний* – визначає єдність адміністративно-територіального, економічного районування та політико-адміністративного устрою країни. Цей принцип створює умови для ефективного відносно самостійного розвитку регіонів і зміцнення їхньої ролі в територіальному поділі праці України.

Основні фундаментальні положення теорії районування:

1. *Визнання об'єктивності існування економічних районів і адміністративних регіонів.*

2. *Наявність економічної єдності, економічної цілісності території як важливої ознаки регіону.*

3. *Визначення ієрархічних рівнів економічного районування.*

Виходячи з принципів та основних фундаментальних положень, приходимо до висновку, що *економічне районування – це науковий метод територіальної організації господарства, який сприяє глибокому вивченню регіональної економіки, закономірностей її розвитку і раціональності розміщення продуктивних сил.* Його основою, тобто обґрунтуванням економічного району, є *територіальний поділ праці – закріплення певних видів діяльності сфери виробництва і сфери послуг за певною територією.* Цей об'єктивний процес має історичний характер і відзначається локальною концентрацією ресурсів, капіталу, працездатного населення з метою виробництва та споживання товарів і послуг.

Економічне районування полягає у досягненні високого рівня комплексності господарства, раціоналізації системи внутрірайонних і міжрайонних зв'язків, у найбільш повному використанні природних, матеріальних і трудових ресурсів. Наукове і практичне значення економічного районування в сучасних умовах розвитку господарства України полягає у формуванні раціональної структури виробництва, в основу якої повинні бути покладені сучасні ринкові відносини.

Раціональна територіальна організація продуктивних сил в економічних районах сприяє більш повному використанню природних, трудових і матеріальних ресурсів, підвищенню ефективності виробництва в усіх територіальних ланках країни.

Завдання економічного районування на сучасному етапі зводяться до виявлення та наукового обґрунтування господарських комплексів різного масштабу, нових ринкових форм територіальної організації регіональних економік. Теорія економічного районування здатна і мусить сьогодні з

високою достовірністю відображати суть тих процесів, що відбуваються в регіонах. Районування слід також сприймати не просто як метод упорядкування і порівняння просторово розподіленої інформації, а як цілком об'єктивний процес. Але цей процес має удосконалюватися і постійно аналізуватися, враховувати особливості сучасного етапу розвитку як української, так і світової економіки. Саме з цих позицій та на базі аналізу соціально-економічного стану кожного регіону відповідно повинна розвиватися й теорія економічного районування. Цього потребує нова доба розвитку економіки незалежної України. Потрібні нові підходи до теоретичного вирішення і практичного втілення ідей економічного районування. Тобто не слід автоматично переносити здобутки старої теорії, у тому числі радянської, на нове, ринкове підґрунтя.

На заході теорії економічного районування тісно пов'язані з регіональною економікою, вони завжди носили прикладний характер і опирались на статистичні дані. У якості регіонів західна регіоналістика завжди розглядала і розглядає адміністративно-територіальні одиниці різного ієрархічного рівня. При цьому західні теоретики нерідко нехтують тим, що районні кордони розсікають територію вузлових соціально-економічних районів, тобто тих об'єктивно існуючих ареалів з центром (ядром), що збирає, або розподіляє ресурсні та матеріальні потоки. В цілому ж районування орієнтується або на інтереси держави (радянська школа), або на приватні інтереси виробників, продавців, споживачів (західні автори).

Найсучасніші теорії економічного районування не лише пояснюють закономірності розміщення в умовах протистояння індивідуальних, гуртових (кооперативних, регіональних) та державних інтересів, а й дають основу для діагностики розвитку регіонів. В сучасних підходах до економічного районування немає місця такій категорії, як „керованість”, але є, скажімо, типологізація регіонів, поділ їх, наприклад, на активні, депресивні та ультра депресивні, що допомагає реалізації дієвої регіональної політики.

В сучасних умовах на районування впливає такий могутній чинник, як глобалізація. За допомогою її механізмів територія України залучається до глобального перерозподілу ресурсів. *Глобалізація* призводить до перегляду багатьох постулатів теорії економічного районування. Зокрема, вона розбиває парадигму, створену радянськими, в тому числі деякими українськими економістами, про незалежність внутрішньодержавних просторових процесів від світових, а також потребує перегляду категорій „об'єктивність” щодо економічних районів. Можливо, що настав час розглядати економічний район як частину світового економічного простору, формування якої залежить від глобальних процесів.

В нових умовах економічні райони є об'єктами статистичного спостереження, регіонального економічного аналізу і прогнозування, а також часткового державного регулювання головним чином шляхом координації і рекомендаційного (індикативного) планування. Теорії районування, що розробляються останніми десятиліттями, не заперечуючи здобутків старої школи, зміщують акценти на нові чинники. Якщо сучасні

дослідники розглядають економічне районування у трьох аспектах: 1) як об'єктивний процес, який не залежить від волі людей; 2) як процедуру виділення меж частин території країни; 3) як засіб просторового упорядкування інформації, то нові чинники вносять сюди свої корективи, дають підстави для виявлення все нових і нових об'єктів економічного районування.

Новими об'єктами районування стають розміщені на територіях регіонів інновації, телекомунікаційні та комп'ютерні системи, реструктуризовані, конверсовані та приватизовані промислово-технологічні комплекси. Нові підходи до економічного районування мають враховувати процес переміщення акцентів з традиційних чинників розвитку регіональної економіки (природні, матеріальні, трудові ресурси, транспортне забезпечення, ЕГП) спочатку на проблеми інфраструктурного забезпечення, структурованого ринку праці, екологічних обмежень, а останнім часом – на нематеріальні чинники регіонального розвитку. Цими чинниками є: інтенсивність, різноманітність, якісний рівень виробництва товарів і надання послуг, у тому числі культурних і рекреаційних; творчий клімат; тіснота зв'язку людей зі своєю територією (мала патріотичність).

Більшість сучасних дослідників економічного районування в Україні сходяться на думці про те, що економічне районування – це не механічний поділ території на 5,6,8 чи 9 районів за критеріями, визначеними авторами відповідного поділу, а науковий підхід, який базується на відповідній методології з урахуванням закономірностей територіального поділу праці.

З огляду на об'єктивний процес формування і розвитку районів як інтегральних територіальних систем формулюються відповідні нові принципи економічного районування, такі як *принцип змістовності*. Він означає, що економічний район є економічною єдністю, цілісністю, спільністю життєдіяльності. На жаль, чітких критеріїв єдності, цілісності ще не розроблено. Переважають емпіричні трактування. Як характерну рису району часто називають реально існуючу цілісність. Але відомо багато випадків, коли підприємства працюють повністю на давальницькій сировині, а всю їх продукцію вивозять за межі регіону. Отже, зовнішні чинники переважають над внутрішніми. Тому інтуїтивне уявлення про те, що в межах району є інтенсивніші зв'язки, ніж поза ними, зараз певною мірою треба переглянути.

Перспективний характер районування. Цей принцип визначає часову властивість мереж районування. Він відображає націленість кожної з них на майбутнє: за допомогою районування треба вирішувати і прогностичні соціально-економічні завдання. Теоретично районування може реконструювати минуле, відбивати стан диференціації на певну дату близького минулого і прогнозувати майбутні тенденції. Всі три формулювання правомірні. Однак на практиці економічне районування застосовується головним чином для прогнозування. Це зумовлено конструктивною спрямованістю цього типу районування на вирішення соціально-економічних проблем у регіонах України.

Проблемність районування – це направленість його на виділення соціально-економічних проблем у різних регіонах України. Цей принцип визначає цільову спрямованість розробок щодо економічного районування. Суть його полягає у тому, що разом з районуванням повинні бути визначені і регіональні соціально-економічні проблеми. Іншими словами, економічне районування є засобом територіального впорядкування і типології, а отже, і систематизації відповідних проблем.

Принцип відповідності соціально-економічного районування і адміністративно-територіального устрою України. Одиницею інтегрального економічного районування повинна бути область, яка тривалий час є одиницею територіального управління, і яку характеризує внутрішня організованість і спільність. Більшість підходів щодо економічного районування України спирається саме на цей принцип.

Інтегральний економічний район являє собою всебічно розвинену у економічному відношенні територію, на якій об'єднані природні ресурси, виробничий апарат, населення з його рівнем кваліфікації, транспортні комунікації і інші матеріальні цінності у вигляді виробничо-територіального комплексу.

Галузеве районування вивчає особливості розміщення і проблеми розвитку окремих складових продуктивних сил та галузей виробництва (природно-ресурсне, агрокліматичне, промислове, агропромислове, демографічне районування). Галузеві економічні, соціально-економічні та інші райони є складовою частиною загальних економічних районів. Галузеве районування може бути інтегральним (для галузі в цілому) і частковим.

Загальноприйнятою є ієрархічна будова економічних районів:

Крупні (інтегральні) економічні райони – це найбільші територіальні формування, які об'єднують декілька адміністративних областей, або адміністративні області з автономною республікою.

Середні (інтегральні) економічні райони є підрайонами крупних економічних районів й окреслюються межами адміністративної області (або автономної республіки).

Малі райони (мікрорайони). Їх території складаються з територій декількох адміністративних районів, окреслених в межах області. Малим районом може бути велике місто (наприклад, Одеса, Харків, Донецьк).

Низові адміністративно-господарські райони охоплюють цілком території адміністративних районів. В межах великих теж існують низові адміністративно-господарські райони.

Завданням економічного районування є створення теоретико-методологічного підґрунтя для цілеспрямованої територіальної організації народного господарства й обґрунтування раціонального розміщення виробництва у регіонах, вдосконалення його спеціалізації та піднесення соціально-економічного розвитку територій і країни в цілому.

Основними функціями економічного районування є:

- створення економічної основи територіального управління господарством регіонів;

- вдосконаленні територіальної структури господарства;
- формування й реалізація державної регіональної економічної політики;
- обґрунтування вибору доцільних варіантів розміщення компонентів продуктивних сил;
- обґрунтування розвитку територіально-виробничих комплексів;
- підвищення ефективності використання ресурсного, виробничого і науково-технічного потенціалу;
- сприяння аналізу, діагностики та прогнозування регіонального розвитку;
- створення основи для розробки і реалізації територіальних комплексних програм і схем природокористування, схем розвитку і розміщення продуктивних сил та розселення населення.

6.3. Економічні райони та територіальна організація господарства України

Економічне районування України за часів СРСР враховувало існування її господарства як складової частини народногосподарського комплексу союзної держави.

Більшість теоретичних розробок та практичних втілень сучасного економічного районування України тісно пов'язано з розробленою у післявоєнні роки групою вчених під керівництвом академіка К.Г. Воблого мережею районування, яка складалася з п'яти інтегральних економічних районів: Центрального (Київська (включаючи територію нинішньої Черкаської області), Чернігівська, Житомирська, Вінницька і Кам'янець-Подільська (тепер – Хмельницька); Південно-Східного (Сталінська (тепер Донецька), Ворошиловоградська (тепер Луганська), Дніпропетровська і Запорізька); Північно-Східного (Харківська, Полтавська, Сумська); Південно-Західного (Одеська, Миколаївська, Херсонська, Кіровоградська, Ізмаїльська (ліквідована, тепер частина Одеської)); Західного (Львівська, Дрогобицька (ліквідована), Станіславська (тепер Івано-Франківська), Тернопільська, Рівненська, Волинська, Чернівецька, Закарпатська). Крим на той час знаходився на правах області в складі РСФСР (Кримсько-татарську АР було ліквідовано під час війни).

У 1963 році, згідно загальносоюзного районування, на території України було виділено три великі інтегральні райони: Донецько-Придніпровський (у складі 8 областей); Південно-Західний (у складі 13 областей) і Південний (у складі 4 областей). Масштабний ранг цих районів був більшим за об'єктивно притаманний Україні, як цілісному народногосподарському комплексу, але в основному відповідав потребам розвитку і розміщення продуктивних сил такої супердержави, як СРСР. Ця мережа економічних районів використовувалась до 1991р., коли через розпад СРСР і перехід до самостійного економічного розвитку, нагальним

завданням стало окреслення нової мережі економічних районів, відповідної потребам моменту. Перші спроби нового економічного районування України виявилися не зовсім досконалими.

Більшість дослідників (серед них відомими є, зокрема, розробки В.А. Поповкіна, О.І. Шаблія) тим чи іншим чином використовувала розробки групи К.Г. Воблого, які не втратили своєї актуальності через те, що за період індустріального розвитку України регіональна спеціалізація господарства не потерпіла істотних зрушень. Однак, жодна зі схем районування не стала загально визнаною економічною та економіко-географічною наукою. Розробки з економічного районування, проведені у 90-і роки з участю провідних вчених Ради по вивченню продуктивних сил України НАН України завершилися у 1998 році внесенням у проект Закону України „Про Концепцію державної регіональної економічної політики” запропонованої в такому складі мережі економічних районів України:

- Донецького (Донецька, Луганська області);
- Придніпровського (Дніпропетровська, Запорізька, Кіровоградська області);
- Східного (Полтавська, Сумська, Харківська області);
- Центрального (Київська, Черкаська області, м.Київ);
- Поліського (Волинська, Житомирська, Рівненська, Чернігівська області);
- Подільського (Вінницька, Тернопільська, Хмельницька області);
- Причорноморського (Автономна Республіка Крим, Миколаївська, Одеська, Херсонська області, м.Севастополь);
- Карпатського (Закарпатська, Львівська, Івано-Франківська, Чернівецька області).

Після цього запропонована нова мережа економічних районів, у цілому відповідає основним науковим критеріям економічного районування, фактично не змінювалася, за виключенням назви Причорноморського району, зміненої на Південний. Вказана мережа інтегрального економічного районування використовується, серед інших схем, у більшості економічних наукових та багатьох навчальних закладах України. (13, с.47-49).

Економічне районування тісно пов'язане з управлінням регіонами. Виділення системи районів допомагає створити в межах держави раціональні регіональні територіально-виробничі комплекси, враховуючи при цьому прогресивні тенденції в розвитку територіального поділу праці, спеціалізації господарства, внутрішньорайонних і міжрайонних економічних зв'язків. Сьогодні управління господарством передбачає поєднання народногосподарського підходу з комплексним розвитком економічних районів та адміністративних областей з метою підвищення ефективності виробництва. Особливо важливо правильно визначити стратегію регіональної економіки.

На територіальному рівні важливою проблемою є вивчення територій різного ієрархічного рівня: село, місто, район, область, тобто регіон. За територіальною організацією такі райони сформовані як адміністративні

одиниці і як економічні системи. Вони володіють трудовим потенціалом, природними ресурсами, соціальною інфраструктурою, формують власний бюджет, тобто мають усі ознаки окремої економічної системи. Їм властива спеціалізація виробництва, концентрація капіталу, власна структура товарної продукції, особливий характер внутрішніх і зовнішніх економічних зв'язків і, найголовніше, вони за сприятливих економічних умов можуть функціонувати зі створенням регіонального прибутку, не потребуючи дотацій з державного бюджету для розвитку. А це важливо для ефективного функціонування продуктивних сил і формування економічно самодостатніх регіонів. Тому теорія ринкової економіки обґрунтовує необхідність враховувати при класифікації економічних районів систему адміністративно-територіального поділу і територіально-виробничу спеціалізацію суміжних регіонів.

Внаслідок поглиблення поділу праці та концентрації капіталу сформувалися певні види поселень із власними виробничими функціями, які є елементами територіальної організації виробництва.

1. Елементи поселення:

- Звичайний населений пункт – село, селище, місто, які малонаселені та тяжіють до більших населених пунктів;
- Агломерація – функціонально єдина група просторово зрощених поселень міського типу, що утворюють загальну соціально-економічну й екологічну систему;
- Мегаполіс – найбільша форма розселення, яка утворилася внаслідок злиття великої кількості сусідніх міських агломерацій.

2. Елементи виробництва:

- Промисловий об'єкт (пункт) – окреме підприємство, розміщене в межах або поза межами населеного пункту;
- Промисловий центр – мале місто з двома-трьома промисловими підприємствами;
- Промисловий вузол – середнє, велике місто з промисловими підприємствами і відповідним функціональним впливом на підприємства близьких поселень;
- Територіально-виробничий комплекс – локальне розміщення підприємств різних видів діяльності з єдиною виробничою інфраструктурою.

3. Інноваційні форми територіальної організації продуктивних сил:

- Технополіс – місто науки і техніки, де ефективно поєднуються фундаментальні та прикладні наукові дослідження з виробництвом, передусім з наукомістким;
- Технопарк – територіально відокремлений комплекс, створений на базі провідного університету, який забезпечує наукове, кадрове та інформаційне обслуговування інноваційних процесів у цій структурі; охоплює наукові установи, промислові підприємства, інформаційні, сервісні та виставкові комплекси, комфортні житлово-побутові умови; користується різними державними пільгами;

- Інкубатор (бізнес-інкубатор) – організаційна структура, метою якої є створення сприятливих умов для ефективної діяльності новоутворених малих інноваційних фірм: надання приміщень та необхідного обладнання на певний період, забезпечення їх консультаціями з економічних та юридичних питань на пільгових засадах, організація інформаційного та рекламного забезпечення, експертиза інноваційних проектів тощо.

6.4. Проблеми удосконалення економічного районування України

Нові підходи до регіонального розвитку України концепція її нового адміністративно-територіального устрою, порушують питання щодо комплексного розгляду проблеми економічного районування, як основи територіального управління.

Комплексність проблеми удосконалення економічного районування полягає у :

- визначенні співвідношення між темпами розвитку і вирівнюванням рівнів розвитку окремих регіонів; ефективному використанні простору, як основного фактору розвитку;
- розосередженні (дисперсії) виробництва населення, інновацій, інвестицій;
- створенні нових ефективних виробничих комплексів; модернізації міст; розвитку нових районів;
- визначенні пропорцій фінансування за рахунок держбюджету і за рахунок місцевих бюджетів; вирішенні питання про бюджетотворну територіальну систему другого рангу;
- охороні навколишнього середовища;
- пріоритеті регіонального внутрішньообласного та локаційного напрямків при визначенні нової мережі економічних районів.

В Україні поруч з теоретико-методологічними та практичними проблемами економічних районів, існують також проблеми взаємовідносин центральної і регіональної влади, області і центрального міста, географічно і етнокультурне розмежованих регіонів і субрегіонів. Все це підсилює необхідність глибокого наукового обґрунтування нового економічного районування, яке б ґрунтувалося на принципі «єдність у різноманітності» і яке б унеможливило нерівність у взаємовідносинах між регіонами та етносами. Виходячи з цих міркувань, слід розширити, а не звужувати підходи до економічного районування.

До економічних, природних, демографічних складових слід додати краєзнавчі, історичні, етнічні, культурні, політичні, релігійні характеристики. Це допоможе інтерпретувати і виокремлювати регіони гідні один одного, позбавлені зайвих амбіцій, спрямованих на побудову єдиної, унітарної, соборної держави.

Перспективними напрямками обґрунтування нового економічного районування мають стати екологічний стан середовища, використання земельних ресурсів, рівень розвитку виробничого і трудового потенціалу, відновлення та розвиток промислового і аграрного комплексів, розвиток комунікаційної інфраструктури, зокрема шляхів сполучення, створення в кінцевому рахунку нового життєвого середовища у сфері освіти, медичного, побутового обслуговування населення.

Аналіз суспільних потреб і тенденцій розвитку дозволяє зробити висновок про те, що визначальними напрямами удосконалення територіальної організації продуктивних сил України повинно стати створення територіально-виробничих систем нового типу різного територіального рангу. Існують варіанти зменшення кількості областей, укрупнення внутрішньообласних районів.

Формування мережі територіальних систем на внутрішньообласному рівні пов'язано з необхідністю удосконалення і розвитку соціальної інфраструктури – медичного обслуговування, освіти, культурних закладів у сільській місцевості.

Складна ситуація склалася на рівні сілрад. Укрупнення сілрад є начальною проблемою, адже вони не мають ніяких матеріальних засобів і ресурсної бази для здійснення своїх функцій. Укрупнення сілрад може активізувати соціально-економічне життя, залучивши людський потенціал сільської місцевості до вирішення локальних і територіальних проблем розвитку. Сьогодні на територіях областей об'єктивно вже склалися субрегіональні утворення, центрами яких є неформальні порівняно успішні райцентри, які і мають створити новий каркас внутрішньообласного районування.

На думку багатьох науковців та авторів підручників саме недосконалість існуючої мережі економічного районування та адміністративного поділу України спонукає до пошуку нових варіантів, формування нової системи районування. Так у найбільш адекватній на сьогоднішній день 8-членній мережі економічних районів є чимало суттєвих недоліків: немає чітких районоутворюючих центрів у Поліському та Подільському економічних районах; спірною є належність Кіровоградської області до Придніпровського економічного району; недостатньо врахована визначальна районоутворююча роль міст-мільйонерів; є питання щодо складу Поліського, Південного та щодо назви Північно-Східного району.

Логічною є думка вчених про те, що економічні райони з центрами містами-мільйонниками, змогли б стати основою регулювання соціально-економічного розвитку держави. У реальному житті, наприклад, Одеса є визнаним центром Півдня, Донецьк-Сходу, а Львів – Заходу України.

Згідно з означеною думкою Україна має бути поділена на шість економічних районів (макрорегіонів), які являли б собою укрупнені адміністративні райони з другим рангом бюджетотвірної територіальної соціально-економічної системи.

Тобто, якщо зараз першим рівнем бюджетотворення є країна, а другим рівнем – АР Крим, 24 області, міста Київ та Севастополь, то пропонується другий рівень бюджетотворення передати цим шести макрорегіонам з центрами у містах Київ, Харків, Дніпропетровськ, Донецьк, Одеса, Львів. Ці міста будуть очолювати відповідно Центральний, Північно-Східний, Центрально-Східний, Східний, Південний та Західний макрорегіони.

Такі назви мають лише географічні ознаки і тому не дають приводу для двозначного тлумачення. У містах-центрах зосереджені наукові центри НАН України, найбільш вагомі і авторитетні ВНЗ. Щодо більшості цих регіонів існують державні програми розвитку. Якщо не змінювати адміністративні межі областей, то не треба великих зусиль і витрат для створення додаткового адміністративного апарату. Можна обмежитись позадержавною формою регулювання діяльності економічних районів – Агентствами регіонального розвитку, наприклад, або радами голів облдержадміністрацій чи голів обласних рад.

Нове економічне районування слід здійснити з урахуванням світового досвіду формування та функціонування економічних макрорегіонів, здійснення реформування адміністративно-територіального устрою. Цікавим є досвід Франції, Угорщини, Німеччини, Польщі.

В Угорщині сформовану систему шести нових економічних районів. За допомогою цієї системи здійснюється планування регіонального соціально-економічного розвитку країни.

Франція здійснила децентралізацію, провела роботи з розвантаження Паризького регіону, запровадила територіальні громади (комунні та департаментні). Регулювання регіонального розвитку у цій країні здійснюється через економічні райони, які охоплюють по декілька департаментів, але які не включені до адміністративно-територіальної системи.

До 60-х років ХХ століття Франція традиційно поділялася на департаменти, у рамках яких здійснювалося регулювання регіонального розвитку, але в 60-х рр. з'ясувалося, що ці утворення є надто дрібними і не дозволяють ефективно здійснювати заходи регіонального характеру. Тому Франція була розділена на 22 райони (регіони), межі яких відповідають сучасним регіональним задачам національної регіональної економічної політики. Усі колишні райони ввійшли до складу нових регіонів. Мається Паризький регіон, Центральний, Лангедок та ін. Були створені Ради регіонів (виборні органи). У регіонах центральний орган розробляє проекти планів і направляє їх у комітет регіонального розвитку, що зв'язаний з Генеральним Комісаріатом планування. У 60-і рр. у Генеральному Комісаріаті була здійснена розробка прогнозу регіонального розвитку до 2000 р., а сьогодні маються прогнози до 2025 р. і далі.

До прогнозів включають пріоритет району в національному розвитку, структуру його економіки з урахуванням спеціалізації і можливостей вирівнювання рівнів економічного розвитку.

Особливий досвід Франція має у вирішенні конкретних задач протягом короткострокового періоду з урахуванням довгострокових прогнозів. Наприклад, у районі Марселя свого часу було вирішено створити новий портовий комплекс із загальною метою перетворити місто в найбільший порт Західної Європи. Це давало поштовх до розвитку всієї південно-східної Франції, яка була традиційним сільськогосподарським районом. Порт дозволив розвинути економіку країни на базі імпортової сировини, а Марсель перетворився у південні ворота країн ЄС. Комплекс Марселя включив нові для Півдня Франції галузі – нафтохімію, машинобудування, консервування тощо, було створено спочатку 160 тис., а потім 300 тис. нових робочих місць. Усе це стало можливим здійснити завдяки довгостроковим прогнозам та застосуванню методу економічного районування, який на заході вважається одним з найважливіших при вирішенні регіональних проблем.

У Японії чітке економічне районування, яке було використане при прогнозуванні розвитку економіки країни, призвело до загальновідомих успіхів. У 1975 році Японія поставила задачу збудувати суспільство не споживчого типу, а суспільство інформаційних зв'язків. Програма була розрахована на 30 років, до 2005р. і була основана на повній централізації, регіонального розвитку. Але в середині 80-х рр. з'явилися ідеї децентралізації промисловості та керування розвитком виробництва в регіонах, у просторі. Простір вважається в Японії основним видом ресурсів. Тому особлива увага приділяється раціоналізації використання простору великих міст, обмеженню цього росту (створені проекти перетворення мегаполісів, таких як Токіо-Осака, де спостерігається суспільна урбанізація простору). Особлива увага приділяється підвищенню ефективності використання простору. На основі прогнозів здійснюється розробка конкретних планів і програм регіонального розвитку. Необхідно підкреслити, що інтерес до використання простору та до економічного районування характерний також для Канади, Австралії, Індії, Китаю.

Особливо активізувалися „регіональні ідеї” у Європі. 4 грудня 1996 р. понад 300 європейських регіонів з різною територією, політико-адміністративним устроєм, прийняли Декларацію про регіоналізм в Європі. Головний мотив прийняття Декларації – прагнення до подолання просторової нерівномірності економічного розвитку Європи і світу. У Польщі в ході адміністративно-територіальної реформи створено 16 воєводств, 308 земських та 65 міських повітів. Польський досвід, як і досвід багатьох інших країн слід оцінювати критично і не переносити автоматично на українську реальність.

Для України проведення адміністративної реформи і формування нової мережі економічних регіонів є завданням першочерговим.

Головним є вирішення питання вирівнювання рівнів економічного розвитку макрорегіонів, адміністративних областей, внутрішньообласних регіонів та їх груп (субрегіонів). З цією метою Уряд запропонував схему адміністративно-територіального устрою. Серед радикальних змін у цій схемі надання рангу регіону великим містам (Міста-регіони: Київ,

Дніпропетровськ, Донецьк, Львів, Одеса, Харків); укрупнення внутрішньо-обласних адміністративних районів; надання рангу районів середнім містам (міста-райони: Полтава, Кременчук, Сімферополь, Маріуполь, Рівне, Житомир тощо); об'єднання Рівненської і Волинської областей; поділ Кіровоградської та Донецької областей. На думку авторів цього проекту такі заходи допоможуть збалансувати потенціали регіонів.

Існують сумніви що в ході реалізації радикальної адміністративної реформи Україна може втратити унітарність, а запровадження федералізму може призвести до спалаху сепаратизму. Отже до адміністративної реформи слід підготувати населення регіонів. Особливою проблемою є національна та субнаціональна ідентичність людей, які проживають в регіонах. Для економічного районування і адміністративного реформування в умовах невизначеності особливу актуальність набуває регіональна культура, бо саме вона є найважливішим інтегруючим чинником.

При диференціації простору в процесі економічного районування обов'язково виникають питання про особливості існуючої на певній території культури. Саме культура є причиною виникнення у певному регіоні специфічних соціальних відносин, типів поселень, особливостей забудови, власної національної ідентичності. Людина ідентифікує себе у просторі завдяки певним символам: артефактам, закріплених у соціальному просторі людських типах (вихованих у певних традиціях), мові, менталітету. Людина, яка усвідомлює свою приналежність до певного регіону стає носієм декількох культур: етнічної, регіональної, загальноукраїнської. Належність до регіональної культури знімає питання про етнічні протиріччя. Саме на рівні регіонів з'являється національна ідентичність, регіональна самосвідомість. Регіональна самосвідомість нівелює етнічність, гарантує мирне співіснування етносів, зводить до мінімуму можливість конфліктів на національному ґрунті. Але не можна перебільшувати значення регіональної самосвідомості, адже вона може призвести до небажаних процесів руху до сепаратизму.

В сучасних умовах розвитку України набуло актуальності вивчення регіональних політичних процесів, які слід враховувати в економічному районування та в процесі реформування адміністративно-територіального устрою. Багатопартійність в регіонах, формування регіональних політичних еліт, вибори на усіх рівнях влади відбуваються на фоні успадкованих від минулого етнокультурних проблем, які ніяк не сприяють об'єднанню України і спотворюють ідею самоідентифікації регіону, об'єднання етносів, консолідацію і визначення напрямку власного розвитку. Регіональна політика, використовуючи метод економічного районування, має вирішити проблему національних відносин міжнаціональної ворожнечі, ліквідувати останню як визначальний фактор нестабільності соціального життя нашої країни.

Регіональна самосвідомість має стати об'єднуючим, а не роз'єднуючим чинником становлення української консолідованої нації.

Завдяки регіональній самосвідомості відбувається об'єднання людей як по „горизонталі” між народами, що проживають на даній території, так і по „вертикалі”, об'єднуючи країну. На регіональному рівні зароджується адаптивний механізм, який об'єднує національні та наднаціональні цінності, забезпечуючи ідентифікацію громадянина України. Громадянин України повинен уособлювати себе з Україною, незалежно від етнічної приналежності і тоді не будуть виникати сумніви щодо федералізму. Але все це в майбутньому, а поки що нове економічне районування має спиратися на унітарну модель розвитку України.

Контрольні запитання

1. У чому полягає сутність економічного районування? Які ще існують види районування?
2. Назвіть основні етапи розвитку економічного районування. З іменами яких вчених пов'язані ці етапи?
3. Назвіть основні принципи сучасного економічного районування, у тому числі нові.
4. На яких фундаментальних положеннях ґрунтується сучасна теорія районування?
5. Дайте сучасне визначення економічного районування та сформулюйте його завдання?
6. Яким чином на районування впливає глобалізація?
7. Що враховують нові підходи до економічного районування?
8. Якою є ієрархічна будова економічних районів?
9. Перелічіть основні функції економічного районування.
10. Яка мережа економічних регіонів запропонована РВПС України НАН України?
11. Назвіть елементи територіальної організації продуктивних сил України.
12. У чому полягає комплексність проблеми удосконалення економічного районування України?
13. Який існує взаємозв'язок між економічним районуванням та адміністративно-територіальним устроєм України?
14. Назвіть варіанти нового економічного районування та адміністративно-територіального устрою України.
15. У чому полягає досвід економічного районування у інших країнах: Франція, Японія?
16. Які існують думки щодо практичної реалізації нових підходів до удосконалення економічного районування України?
17. Що таке регіональна самосвідомість?

Література

1. Аналіз і прогнозування розвитку економіки регіону/Н.Д.Прокопенко, Ф.Е.Поклонський; Відп. ред. М.Г.Чумаченко. - К.: Наук. Думка, 1991. - 226с.
2. Голиков П.П., Дейнека А.Г., Казакова Н.А. «Размещение производительных сил и регионалистика». Учебное пособие. Харьков: ООО «Олант»; 2005- 320с.
3. Горленко І.О., Тарангул Я.Я. Економічні райони України. - К.: 1999 р. - 205 с.

4. Гранберг А.Г, «Основы региональной экономики». – М.: ГУ ВТЭ, 2004. – 495 с.
5. Долішній М.І., Паламарчук М.М., Паламарчук О.М. Соціально-економічне районування України: репринт наук. доповіді.- Львів.1997.-58с.
6. Дорогунцов С.І., Заяць Г.А., Пітюренко Ю.І. Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка. Підручник.-К., КНЕУ, 2005.
7. Зінь Е.А. Регіональна економіка: Підручник.-К.:»ВД»Професіонал», 2007-528с.
8. Манів З.О., Луцький І.М., Манів С.З. Регіональна економіка: Навчальний посібник.-Львів:»Магнолія 2006», 2007.-С.562.
9. Мезенцев К.В. Суспільно-географічне прогнозування регіонального розвитку: Монографія.-К.:Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005-253с.
10. Методичні вказівки з курсу ” Регіональна економіка”. Розділ „Економічне районування, територіальна організація та регіональний аналіз” Уклад. В.Ф.Семенов.-Одеса:ОДЕУ, 2007р.-55с.
11. Продуктивні сили економічних районів України/Данилишин Б.М., Чернюк Л.Г., Горська Ю.В., Фащевський М.І., Антонієва Л.С. та ін.-К.: ЗАТ ніч лава, 2000.-456с.
12. Розміщення продуктивних сил: Підручник /За ред. В.В.Ковалевського, О.Л. Михайлюк, В.Ф.Семенова - -те вид., випр. - К.: Т-во „Знання”, КОО 2006-351с.- (Вища освіта ХХІ століття).
13. «Технологічні парки України/ Міжнародний інвестиційний форум». Харків, МОНОАП, 2002. – 106 с.
14. Л.Г. Чернюк, Д.В. Клиновий „Розміщення продуктивних сил України”. Навчальний посібник.-Київ: ЦУЛ, 2002.-470с.
15. Чумаченко Н.Г. Теоретичні основи регіональної економіки. –К., 1997.-256с.

Тема 7. СУТНІСТЬ, МЕТА І ЗАВДАННЯ РЕГІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ

План

- 7.1. Визначення регіональної політики, її мета і завдання.
- 7.2. Сучасні чинники регіональної політики та регіонального розвитку.
- 7.3. Основні напрямки, рівні та принципи регіональної політики.

7.1. Визначення регіональної політики, її мета і завдання

Будь-яка політика - це мета, яку переслідують люди у зв'язку з їх конкретними інтересами, а також методи, засоби та інструменти, за допомогою яких ці інтереси формуються, відстоюються та захищаються.

Під регіональною політикою розуміють діяльність, направлену на упорядкування національного простору. З появою наднаціонального рівня це поняття доповнюється транснаціональним аспектом.

Регіональна політика є складовою частиною політики держави, спрямованої на організацію території країни відповідно до прийнятої стратегії розвитку. Передумовами регіональної політики є структурна неоднорідність простору країни у природно-ресурсному, економічному, соціальному, етнічному, політичному аспектах. Це зобов'язує будь-які заходи внутрішньої та інколи зовнішньої політики приймати з урахуванням інтересів регіонів.

Протиріччя між Центром та регіонами вирішуються шляхом компромісу між національними та регіональними інтересами. Отже, коли мова йде про регіональну політику, мається на увазі не місцева політика, а державна політика з урахуванням і інтересів регіонів.

Регіональною є також внутрішня політика регіонів, яка здійснюється органами управління регіону з урахування загальнонаціональних інтересів. В цілому ж державна регіональна політика це система заходів, спрямованих на регулювання розвитку регіонів заради досягнення певної державної мети. На основі загальних принципів державної регіональної політики формується регіональна економічна політика з урахуванням економічного стану країни і регіонів.

Регіональна економічна політика — це дії, направлені на вирівнювання умов діяльності регіонів та їх результатів, ефективне використання регіональних ресурсів і можливостей, створення умов підвищення ефективності діяльності регіональних економік.

В цілому регіональна економічна політика включає бюджетну та податкову політику; планування, прогнозування та програмування в регіоні; використання природних ресурсів та розпорядження власністю регіону; розміщення продуктивних сил та здійснення структурних перетворень в регіоні; політику розвитку регіональних комплексів (аграрно-промислового,

будівельного, транспортного); контрольно-аналітичну діяльність та інформаційне забезпечення.

Об'єктивно класична регіональна політика з використанням ринкових важелів народилась на Заході у 50-х роках XIX століття. Майже сто років вона проіснувала з переконанням, що територія — це лише фізичний реципієнт і виконавець відповідної політики Центру. У наш час стало зрозумілим, що територія чи регіон, взаємодіючи з економічними агентами, відіграють важливу роль в економічному розвитку. На початковому етапі регіональна політика зосереджувалася на уявленні про економічний "простір" як абстрактну концепцію, що стосується складної системи взаємовідносин в її динаміці, а поняття територія вживалося для позначення конкретного місця, де мала відбуватися діяльність. З еволюцією уявлень з'явилися нові концепції, як-от "поляризований простір" (зосереджений навколо різних полюсів розвитку) та "простір планування" (пов'язаний з територіальним плануванням).

По суті, змінилося й саме поняття "регіон", причому в двох значеннях: як конкретна територіальна та адміністративна одиниця, та як економічний простір зі своїми внутрішніми зв'язками та динамікою, обмежений певною територією. Крім того, ці уявлення були доповнені поняттям "просторового розвитку" або розвитку, пов'язаного з урбанізацією, використанням землі, розвитком сільської місцевості і т. ін., що виходить за межі окремих регіонів, але може застосовуватися також в межах певного регіону. У рамках узгодженої концептуальної бази існують важливі інституційні та політичні зв'язки між регіональною політикою та регіональним розвитком (див рис. 7.1).

Пріоритети уряду та його зусилля, спрямовані як на регіональну, так і на секторальну політику, пов'язані з регіональними стратегіями, а всі вони, у свою чергу, впливають на регіональний розвиток і планування. Головна сутність регіональної політики полягає у зниженні міжрегіональних диспропорцій у добробуті і доходах населення, підвищенні якості життя.

Мету та завдання регіональної політики визначають пріоритети державного регулювання, що впливають з діагностики регіональних проблем стратегічного розвитку регіонів, політично-економічної та соціально-економічної кон'юнктури. Першочерговою метою є економічне зростання регіонів.

В умовах України слід говорити також про укріплення цілісності економіки держави та українського суспільства. В Україні головна увага регіональної політики зосереджується на регіоні як на активному учаснику процесу розвитку, а не лише як реципієнті допомоги. Замість застосування втручання згори, зусилля фокусуються не лише на примноженні капіталу та посиленні людських ресурсів, а на сприянні розвитку людських ресурсів, інституцій і нематеріальних чинників, таких як підприємницький дух і культура, що допомагає як залучити ресурси, так і забезпечити їх ефективне використання.

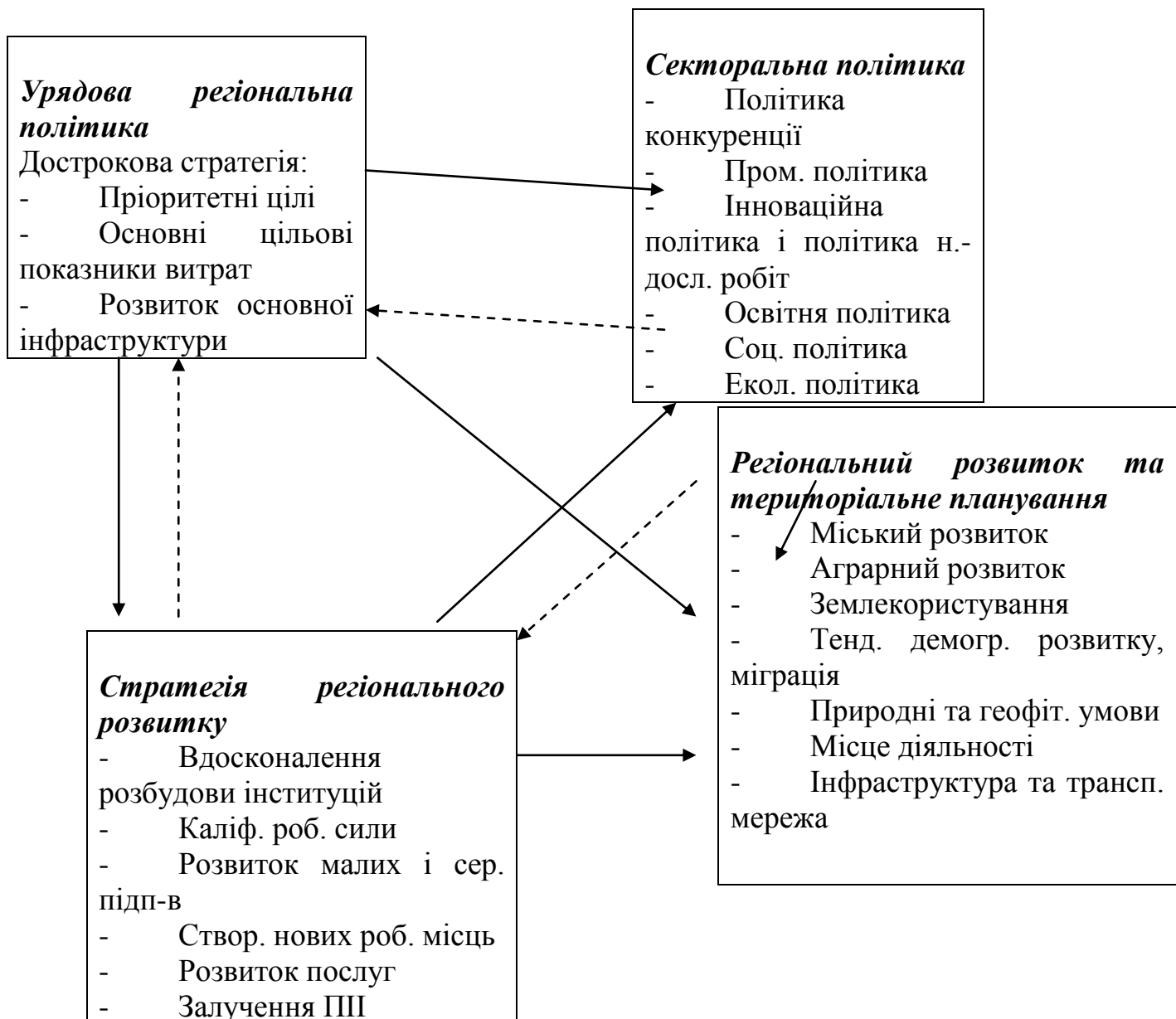

Рис.7.1. Регіональна політика та регіональний розвиток

У статті 132 Конституції України визначено, що територіальний устрій України ґрунтується на засадах єдності та цілісності державної території, поєднання централізації і децентралізації в здійсненні державної влади, та збалансованості соціально-економічного розвитку регіонів, з урахуванням їх історичних, географічних і демографічних особливостей, а також культурних традицій.

Упродовж перших років незалежності регіональна політика була політично чутливим питанням з огляду на істотні регіональні відмінності та загрозу розпаду держави. Основної уваги на той час потребувала консолідація

України, яка недавно здобула незалежність. Існували абсолютно різні погляди на питання регіональної політики, що завело ситуацію в безвихідь аж до останніх років. Упродовж цього часу державна регіональна політика застосовувалася у відповідь на конкретні ситуації, але не було розроблено жодної чіткої стратегії.

На початку 1990-х років було зроблено спробу розробити підхід до регіональної політики "згори - вниз". Науковими колами було запропоновано ідею поділити країну на великі економічні регіони відповідно до територіальних економічних комплексів. Уряд розробив комплексні програми для п'яти крупних регіонів (Карпатського, Поліського, Подільського, Придніпровського та Українського Причорномор'я); вартість цих програм було оцінено в близько 60 млрд. грн., з яких 24 млрд. грн. мав надати державний бюджет. На урядовому рівні мало бути створено спеціальну групу управління для впровадження цих програм. Однак, зрештою, як виконавчі органи влади на обласному рівні, так і сам уряд відмовилися від них.

У середині 1990-х років місцеві органи влади подали до уряду свої пропозиції з проханням про надання підтримки їхнім власним програмам середньо - та довгострокового економічного та соціального розвитку. Уряд схвалив дев'ять таких програм, у тому числі програми для Автономної Республіки Крим, Севастополя, Великої Ялти, Київської, Донецької, Луганської та Херсонської областей, Львова та Рухівського району. З усіх цих програм лише останні дві мали адресний характер, а решта пропонувала комплексні рішення регіональних і соціальних економічних проблем. Впровадження цих програм не було надто успішним.

25 травня 2001 року було схвалено Концепцію державної регіональної політики, яка проголосила основну мету регіональної політики: «створити умови для динамічного, збалансованого соціально-економічного розвитку України та її регіонів, підвищення рівня життя населення, забезпечення дотримання соціальних стандартів, гарантованих державою кожному з її громадян, залежно від їх місця проживання, а також поглибити процес ринкових реформ на підставі підвищення ефективності адміністративних рішень і поліпшення роботи органів державної влади та органів місцевого самоврядування».

У Концепції виписані основні завдання регіональної політики: вдосконалення державного регіонального планування; створення централізованого виконавчого органу влади, що відповідатиме за розподіл інвестиційних ресурсів для підтримки регіонального розвитку; створення промислово-фінансових груп для розвитку транскордонних і міжрегіональних економічних зв'язків; створення регіональних агентств розвитку; розробка спеціальних бюджетних, податкових, цінових, кредитних, інноваційних та інших механізмів для підтримки депресивних територій; формування регіональної інфраструктури для підтримки розвитку підприємництва; створення небанківського фінансового сектора у формі регіональних кредитних і гарантійних установ; підтримка участі місцевих державних органів виконавчої

влади в управлінні державними підприємствами; розвиток ринків землі; ідентифікація територій, привабливих для інвестицій і розробка спеціальних законів для цих територій; та стимулювання впровадження в регіонах недержавного пенсійного страхування.

Хоча в Концепції підкреслюється дедалі важливіше значення регіональної політики, у ній чітко не визначено загальної узгодженої бази для вирішення питань, від яких залежить успішний регіональний розвиток. Вона виглядає швидше як довгий перелік заходів, які можуть мати певні наслідки, ніж як координована стратегія, яка чітко встановлює пріоритетність і черговість виконання завдань.

Мета регіональної економічної політики (РЕП) при всій розмаїтості формулювань у різних країнах виражає компроміс між економічною ефективністю і соціальною справедливістю. Економічні цілі включають поживлення виробництва в депресивних регіонах, створення полюсів росту і зон ефективного підприємництва, підвищення конкурентоздатності регіонального виробництва, посилення міжрегіональної економічної інтеграції і т.д. Серед головних соціальних цілей РЕП – пріоритетне збільшення зайнятості, доходів населення і поліпшення соціальної інфраструктури в найбільш відсталих регіонах, розширення доступності суспільних благ і т.д.

Метою регіональної політики є створення динамічного, збалансованого і сталого (стійкого) соціально-економічного розвитку регіонів України. Регіональна політика направлена на покращення процесів ринкової трансформації господарства за рахунок ефективнішого використання природних ресурсів регіонів, удосконалення взаємодії органів державної влади і місцевого самоуправління. Головна мета цієї політики - підвищення рівня та якості життя, забезпечення соціальних стандартів для кожного громадянина, незалежно від регіону, в якому він проживає.

Завдання регіональної політики:

1. Інвентаризація і оцінка природно-ресурсного, трудового, економічного, науково-технічного, інфраструктурного, культурного потенціалів регіону.

2. Розробка нормативно-правових, економічних, організаційних та інших механізмів її використання.

3. Структурно-технологічна та організаційно-економічна перебудова економіки регіону відповідно до його потенціалу та досягнутого рівня розвитку.

4. Послідовне зниження міжрегіональної диференціації соціально-економічного розвитку та якості життя населення.

5. Розвиток підприємництва як провідного фактора соціально-економічного розвитку регіону.

6. Підвищення зайнятості та наповнення місцевих бюджетів.

7. Посилення міжрегіонального розподілу праці та економічної інтеграції.

8. Розвиток зовнішньоекономічної діяльності, активне входження регіонів до світових економічних процесів.

9. Розробка ефективних механізмів державної підтримки регіонів. удосконалення міжбюджетних відносин.

10. Покращення демографічної ситуації. Досягнення повної і продуктивної зайнятості населення.

11. Впровадження сучасних ринкових механізмів природокористування. Раціоналізація використання водних, земельних, лісових, мінеральних, рекреаційних ресурсів.

12. Збереження та розвиток етнокультурної та конфесійної толерантності населення регіону.

7.2. Сучасні чинники регіональної політики та регіонального розвитку

Явище посилення конкуренції та глобалізації призвело до подальших змін в поглядах на регіони та їхню роль. Регіони стали набувати власної ідентичності, не лише як адміністративні одиниці, а і як активні партнери на загальнодержавному та міжнародному рівнях. Регіони сприяли створенню бази для формування нового підходу до питань розвитку, що частково ґрунтується на їхній близькості до населення та ресурсів, а частково - на новому мисленні, що враховує просторову динаміку, в якій внесок у зростання роблять як матеріальні (капітальні інвестиції та інфраструктура), так і нематеріальні чинники. Центр уваги змістився до чинників продуктивності та ефективності діяльності регіонів, які забезпечують успіх і які можна виразити такими характеристиками:

- людські ресурси, якість, уміння та мобільність робочої сили, включаючи її здатність адаптуватися до технологічних та організаційних змін;

- інституції: не лише їхня організаційна структура на різних рівнях, центральному та місцевому, а й їхній потенціал, ефективність і відданість поставленим цілям - інакше кажучи основоположна роль інституцій у можливості успішного впровадження політики регіонального розвитку;

- нематеріальні чинники, як, наприклад, "соціальний капітал," що поєднує в собі складне переплетіння консолідованих знань і культури, інноваційної поведінки, "підприємницького духу", соціальних правил, спроможності будувати мережі, а також довіри та співпраця у соціальній та економічній сферах;

- історична спадщина, що по-різному впливає на нинішню підприємницьку культуру: вона визначає, як історична пам'ять про минуле впливає (позитивно чи негативно) на шлях, який нині обирає суспільство (підхід "залежного шляху").

У розроблених останнім часом підходах поєднання цих чинників вважається необхідною передумовою будь-якого процесу розвитку території, отож територія розглядається не просто як реципієнт, де різні агенти діють незалежно один від одного, а й водночас як знаряддя та чинник, що впливає на економічний розвиток у регіонах. Це нове розуміння просторового аспекту

містить водночас соціальні, культурні та історичні компоненти, кожен з яких взаємодіє з іншими та прямо чи опосередковано впливає на показники економічної діяльності регіону (рис. 7.2).

Таке нове розуміння дає підстави припустити, що показники економічної діяльності регіонів залежать не лише від капіталу та технічних чинників, а й від неекономічних чинників, таких як інституції, культура, інноваційна поведінка та відповідний потенціал. На базі такого підходу було ґрунтовно переглянуто регіональну політику і визнано, що чинники зростання є „ендогенними” для регіонів – на відміну від традиційного „екзогенного” підходу.

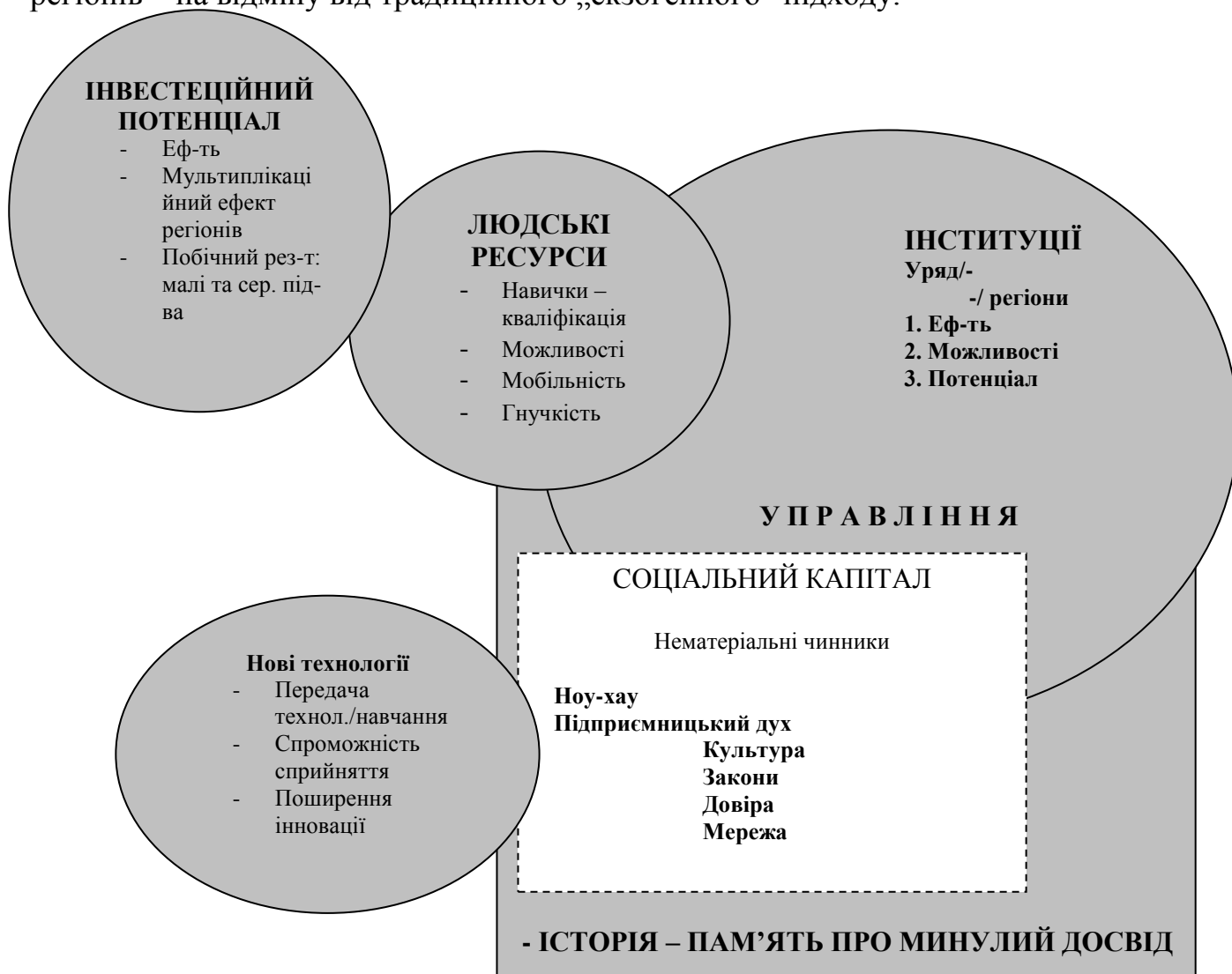

Рис. 7.2. Сучасні чинники регіонального розвитку

Зазначені зміни з часом концептуальної бази відбувалися паралельно зі змінами в самій регіональній політиці. До 1980-х років регіональна політика розглядалася здебільшого як набір централізованих, спрямованих "згори -вниз" заходів, метою яких було зміцнення найважливіших галузей промисловості за допомогою спеціальних референцій і субсидій. Однак виявилось, що такий підхід заохочує як до пасивної поведінки, так і до "пошуку ренти" у (домаганні пільг), що стало однією з причин дедалі меншої ефективності державної

політики. Тоді увагу було перенесено на поліпшення умов здійснення підприємницької діяльності. Так виник "горизонтальний" підхід, в якому державній політиці відводилася роль забезпечення сприятливішого середовища для підприємницької діяльності, зменшення перешкод для роботи фірм та посилення послуг, які позитивно впливають на сприятливий підприємницький клімат.

Дедалі вищий рівень глобалізації також зміцнює значення цього підходу. Однак такий підхід не виключає державної підтримки. В разі конкретних чутливих структурних проблем, яких не можна буде вирішити за допомогою одних лише ринкових механізмів, як-от складних проблем конверсії, дослідницьких робіт, розвитку та інновацій, а також надання підтримки малим і середнім підприємствам. Проте навіть у цих випадках зусилля дедалі меншою мірою зосереджуються на наданні інвестицій на мікрорівні, тобто конкретному підприємству, і дедалі більшою - на вирішенні ширших проблем і низці заходів щодо пом'якшення негативних наслідків переходу.

Паралельно, з переходом до більш "горизонтального підходу", функція здійснення державних видатків на досягнення цілей регіональної політики дедалі значнішою мірою, передається регіональним і місцевим органам влади, які ближчі до бенефіціантів. Відповідні стимули чи послуги надаються не безпосередньо регіональними чи місцевими органами виконавчої влади, а через посередників - агентства чи інші установи, на яких покладено загальну відповідальність за управління такими засобами на відповідній території або які спеціалізуються - на певних видах діяльності.

Найчастіше використовуються такі засоби:

- фінансові стимули або у формі прямих грантів чи субсидій за відсотковими ставками, або через відшкодування гранти, гарантії чи позики. Полегшення доступу до фінансування стає одним із основних засобів надання підприємствам допомоги для вкладання коштів у розширення діяльності чи консолідацію. Водночас обсяг грантів, так само як і субсидій, постійно скорочується;

- спеціальні фонди, що створюються з конкретною метою - для підтримки малих і середніх підприємств, інновацій, регіонального розвитку та реструктуризації. Схоже, що такі фонди мають найбільше переваг, тому що вони мають точніше встановлені цілі і зазвичай пов'язані з усілякими умовами, що їх мають виконувати користувачі цих фондів для запобігання неефективному використанню та спекуляціям;

- різноманітні види послуг і допомоги залежно від сфери використання та зосередження уваги, як-от: маркетинг, інформація про технології та інновації, менеджмент тощо.

Зазначений новий підхід до регіональної політики передбачає також новий погляд на роль інституцій. Пряме залучення регіональних інституцій, часто разом з місцевими агентствами, до її розробки, стає дієвим засобом вдосконалення визначення цілей регіональної політики, процесу її формування та впровадження. Отож цей підхід сильніше наголошує на процесі "знизу -

вгору", що в численних випадках виявився оптимальним способом мобілізації місцевих ресурсів, як людських, так фінансових, і подальшого підвищення ефективності регіональної політики. Однак досвід європейських країн, здобутий протягом 1980-х років вказує також на те, що процес "знизу -вгору" може вимагати зміцнення інституцій і розбудови їх потенціалу.

До сучасних чинників регіональної політики належать прагнення до економічної ефективності і соціальної справедливості, які у територіальному розвитку країни можуть бути як сумісними, так і конфліктними. Співвідношення між основними цілями, способи і можливості їхнього узгодження залежать від багатьох обставин. На стадії економічного підйому держава має більше фінансових можливостей для справедливого міжрегіонального перерозподілу засобів. При скороченні ж державних доходів, наприклад при зменшенні податкових надходжень внаслідок економічного спаду, держава змушена, з одного боку, стимулювати регіони, у яких маються найбільші передумови для поновлення економічного росту, а з іншого боку, обмежуватися соціальною підтримкою тільки тих регіонів, населення яких знаходиться в найважчому положенні.

Природно, що зміни політики міжрегіонального перерозподілу можуть викликати незадоволення і чи опір "багатих" чи "бідних" регіонів. Наприклад, влади і громадяни західних земель Німеччини критикують політику масштабної допомоги новим східним землям. Певні колізії між регіонами-донорами і регіонами-реципієнтами спостерігаються в багатьох країнах, що здійснюють активну регіональну політику.

В сучасній ідеології регіональної економічної політики важливе місце займає уявлення про те, що головним її об'єктом є різного роду регіональні (просторові) нерівності - розходження в рівнях розвитку, зайнятості, доходів населення, умовах підприємництва і т.д. З цього випливає, що суть регіональної політики - звести до мінімуму ті нерівності, що створюють ґрунт для виникнення соціальних конфліктів, перешкоджають соціально-економічному розвитку країни в цілому. Тому, для того щоб визначити сучасні шляхи функціонування об'єктів регіональної політики необхідно виявити основні нерівності їх розвитку та їх чинники.

В роботах сучасних регіоналістів найбільш впливовими чинниками регіональних диспропорцій є:

- масштаби, якість і напрямки використання природних ресурсів, що визначають "продуктивність" регіонів. Цей фактор впливає не тільки на сільське господарство, риболовство, видобуток корисних копалин і лісове господарство, але і на умови економічної діяльності і життя людей;
- периферійне чи глибинне положення регіону, унаслідок чого підвищуються транспортні витрати, ростуть виробничі витрати і звужується ринок збуту;
- застарілі структури виробництва, запізнювання з введенням інновацій;
- агломераційні переваги (велике перетинання в регіоні міжгалузевих зв'язків і розвита-інфраструктура) і агломераційні недоліки (перенаселення);

- рівень технологічного розвитку, що проявляється у перевазі тих чи інших видів виробництв і виробничо-технологічних укладів;
- демографічні розходження (структура населення, динаміка відтворення, у тому числі обумовлена етнорелігійними особливостями);
- розходження підприємницького клімату (податкова система, ступінь адміністративного контролю над фірмами і т.д.);
- політичні й інституціональні чинники (наприклад, ступінь регіональної автономії);
- соціально-культурні чинники (рівень урбанізації, освіченість населення, наявність наукових і культурних центрів, якість життя).

Формування нової моделі розвитку регіональної економіки потребує перегляду цілей і інструментів регіональної політики.

В наш час змінився погляд на саму проблему регіонального розвитку. З'явилось визнання того, що розвиток не пов'язаний виключно зі зростанням економічного потенціалу і не відображається тільки в кількісних показниках виробленого валового продукту або доходу. Цей розвиток включає до себе багато різних характеристик, які визначають умови, в яких цей розвиток відбувається.

Регіональна нерівність визначається у наш час не тільки різницею в рівні доходів, але і якістю навколишнього середовища, рівнем розвитку інфраструктури, а також соціальною інституціональною ситуацією, в якій діє місцевий бізнес.

Соціально-економічні дисбаланси виникають не тільки між регіонами, але й постійно виникають усередині самих регіонів – в розвинених регіонах виникають ареали, що переживають спад, тоді як у відсталих областях виникають полюси росту. Нові комерційні зв'язки виробничих систем і локального середовища вимагають інакше, по-новому підходити до проблеми малих та середніх міст.

Регіональна економічна політика не повинна бути набранням будь-яких заходів, але повинна мати на увазі виділення субрегіональних рівнів, для яких необхідно виробити адекватну стратегію розвитку. Таким чином мова йде про субрегіональну політику, яка формується у тісному взаємозв'язку з політикою забудови територій, в тому числі з політикою розвитку окремих міст і регіонів транскордонного співробітництва. Приклади такого співробітництва – це чотири євро регіони: Карпатський, Буг, Верхній Прут, Нижній Дунай.

Нові пріоритети регіональної економіки потребують також зміни засобів, які б забезпечували досягнення поставленої мети. Якщо раніше завданням регіональної економіки був захист найслабкіших регіонів від міжнародної конкуренції шляхом фінансових дотацій ззовні, а також протекціонізм по відношенню до місцевого неефективного та неконкурентоспроможного виробництва, але сьогодні завдання стоїть в тому, щоб забезпечити конкурентоспроможність слабких регіонів на світових ринках.

Завдання це вирішується, поруч з іншими, шляхом усунення технологічної відсталості і розвитку здатності локальної системи не тільки

генерувати, а скоріше сприймати та своєчасно запроваджувати різноманітні інновації.

Якщо стара політика підсилювала залежність регіональної економіки від розвитку регіонів лідерів, то нова повинна сприяти сталому розвитку усіх регіонів без винятку, що й повинно привести до високої конкурентоспроможності національної економіки і визначить її місце в глобальній економіці.

Можна зробити висновок про те, що майже усі заходи сучасної регіональної економічної політики держави підкорені єдиній стратегічній меті: структурному перетворенню регіональних економік та їх збалансованому і максимально соціально без хворобливому пристосуванню окремих регіонів до нових умов функціонування.

Складовими цієї політики є:

- формування нових організаційних основ регіональної політики з передачею адміністрації регіонів повної відповідальності за її проведення;
- підтримка розвитку високотехнологічних видів виробництва та інноваційної діяльності, розвиток наукових парків, технополісів, регіональних інноваційних систем;
- сприяння модернізації традиційних видів виробництва і фірм, зайнятих у цих галузях, шляхом її фінансової реструктуризації, стратегій розвитку продукту і диверсифікації ринків збуту з метою підвищення ефективності і конкурентоспроможності;
- розвиток сфери послуг, її модернізація і диверсифікація існуючих видів виробничих та споживчих послуг, що надаються приватним сектором;
- підвищення гнучкості та диверсифікації ринку робочої сили, удосконалення системи професійної підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації регіональної робочої сили;
- модернізація та розширення фізичної інфраструктури, підприємницьких інфраструктур (система маркетингових і консультаційних послуг, зв'язку та телекомунікацій, інформаційні мережі), соціальної інфраструктури, в т.ч. – системи освіти, сфери культури і організації відпочинку;
- створення регіональних і місцевих фінансових ринків, системи венчурного фінансування та інвестиційних фондів для нових фірм та фірм, що розширюють свою діяльність.

Усі заходи щодо структурної перебудови повинні бути ринково орієнтовані і базуватися на принципах економічної ефективності.

За думкою сучасних західних регіоналістів, регіональна економічна політика повинна включати також наступні пріоритетні напрямки:

- підвищення ролі регіональної і місцевої влади;
- розвиток прямого співробітництва між регіонами, здійснення сумісних проектів;
- залучення на ключові управлінські посади висококваліфікованих спеціалістів;

- покращення стану навколишнього середовища.

Зміна парадигми регіонального розвитку означає відмову від традиційних шляхів і формування адекватних сучасності нових підходів до національної регіональної економічної політики. В багатьох розвинених країнах реалізуються саме нові підходи (табл. 7.1).

Найбільшою проблемою при визначенні конкретних шляхів розвитку регіональної економіки є питання: на якому інституційному рівні регіональна економічна політика повинна розроблятися і здійснюватися.

Дослідники сходяться на необхідності взаємовигідного сполучення централізованого планування та виділення окремих бюджетних коштів на потреби окремих регіонів згори-вниз з ініціативами, що розвиваються на місцевому рівні, тобто з тими, що йдуть знизу-вгору.

Таблиця . 7.1

Порівняльна характеристика традиційної та сучасної регіональної економічної політики

№ п/п	Показники порівняння	Регіональна економічна політика	
		Традиційна	Сучасна
1	Проблеми регіонального розвитку	Дихотомія: розвиток/відсталість	Усунення різноманітних структурних факторів відсталості регіонів
2	Основні стратегії	Регіональне зростання	Регіональне оновлення та інновації
3	Організаційні форми	Централізована допомога держави	Децентралізація, регіональна та місцева влада
4	Механізми реалізації	Міжрегіональний перерозподіл ресурсів	Мобілізація ендогенних ресурсів
5	Основні напрямки	Капітал, матеріальна база	Інформація, технології, нематеріальні активи
		Зростання	Гнучкість
		Промисловість	Послуги та міжсекторальні зв'язки
		Проекти	Програми
6	Динаміка	Невелике число великих фірм і проектів	Багаточисельні МП та дрібні проекти
		Географічні стабільно проблемні регіони	Велика швидкість виникнення проблем в різних ареалах
		Прискіплива увага до “запланованих” центрів росту	Спонтанна мобілізація місцевих ресурсів

Це пояснюється тим, що якщо політика буде формуватись та плануватись лише з центру і ґрунтуватись на централізованому розподілі коштів, то таким чином буде придушений місцевий потенціал і поза увагою будуть залишені внутрішні потреби та особливості розвитку.

Зайвий же акцент на внутрішні потреби регіонів і наголос на місцеві сили приведуть до недооцінки важливості зв'язків місцевих умов зі структурними макротенденціями і в кінцевому рахунку можуть призвести до регіональної ізоляції.

Отже в процесі структурної перебудови економіки необхідна збалансованість між центром і регіонами, раціональний розподіл поміж ними повноважень влади та фінансів.

Акцентування регіональних переваг в структурній перебудові економіки – це реалізація на практиці принципу субсидарності у розподілі владних та фінансових повноважень між центром та регіонами. Цей принцип означає, що система державного управління будується таким чином, коли будь-який вище стоячий рівень може приймати рішення тільки з тих питань, які не можуть бути вирішені на регіональному рівні.

При такому підході система вертикальної субординації трансформується в ринково-партнерську модель взаємовідносин, в умовах яких економічні зв'язки між центром і регіонами з приводу тієї чи іншої управлінської послуги стають дійсно економічними.

7.3. Основні напрямки, рівні та принципи регіональної політики.

Регіональну політику визначають її суб'єкти та напрямки її проведення (рис. 7.3.)

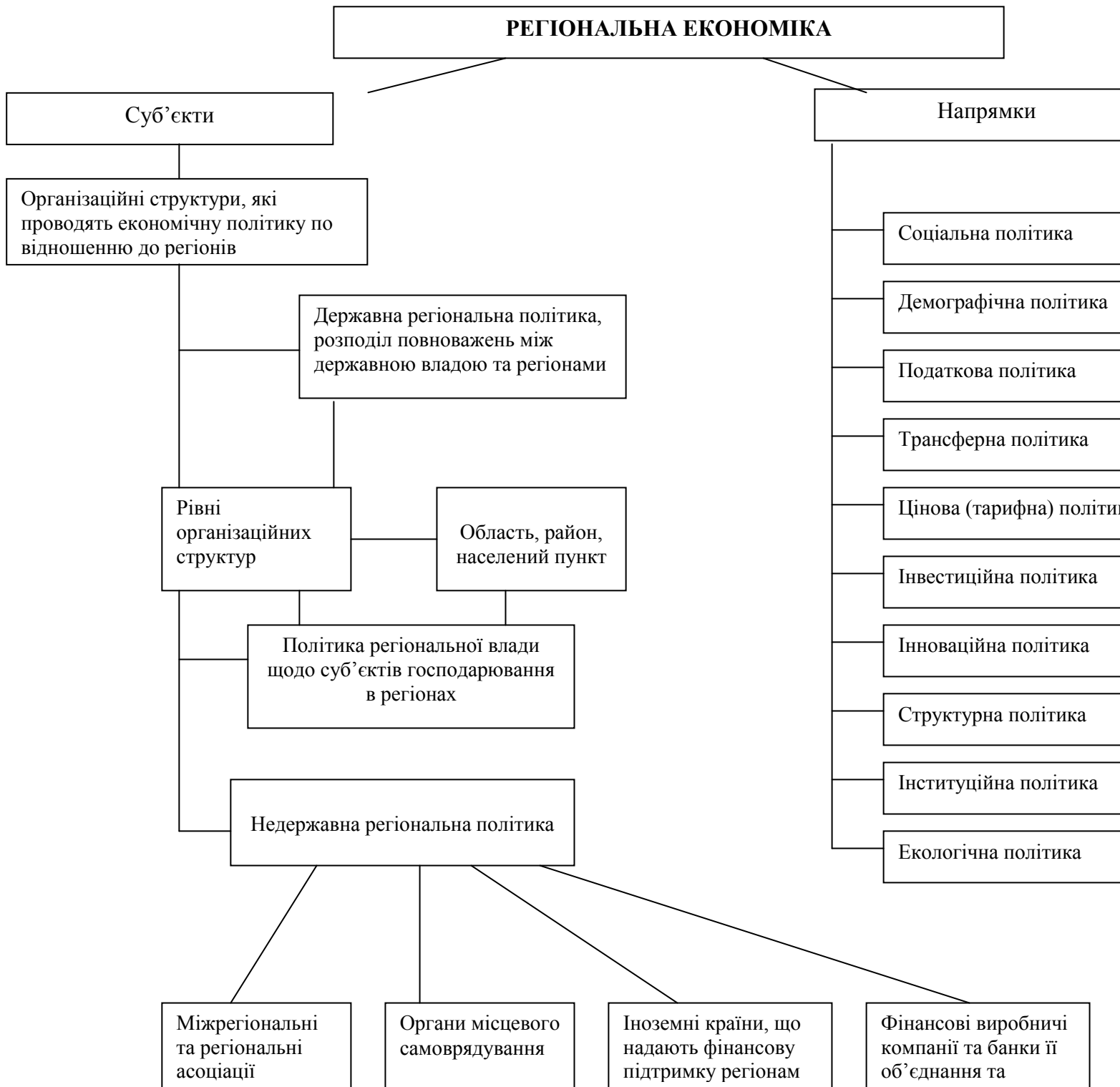

Рис. 7.3. Елементи та напрямки регіональної політики

Соціальна політика - умови та вимоги, що висуваються регіональною владою до господарюючих суб'єктів для досягнення неекономічної мети: забезпечення соціальних гарантій місцевому населенню, підвищення якості його життя, покращення стану навколишнього середовища тощо.

Податкова політика - встановлення податкових платежів та пільг, які визначають податкову систему регіону та режим оподаткування підприємницької діяльності.

Трансфертна (бюджетна) політика складається з механізмів формування та використання державних фінансових ресурсів, їх перерозподіл між галузями та регіонами.

Тарифна (цінова) політика - принципи визначення сфери регулювання цін і тарифів, засоби та форми цього регулювання.

Інвестиційна політика - заходи підтримки інвестиційної активності суб'єктів регіональної економіки, критерії і методи розподілу бюджетних капіталовкладень.

Кредитна політика - сукупність кредитних відносин та методів надання кредитів у грошовій або товарній формі на умовах повернення.

Структурна політика - система податкових, бюджетних, інвестиційних заходів щодо підтримки і реструктуризації підприємств, забезпеченню їх конкурентних переваг на внутрішньому і зовнішньому ринках розвитку промислових і інших галузей.

Інституціональна політика - приватизація і реорганізація відносин власності, управління державною власністю в регіонах, взаємодія з приватним сектором регіональної економіки.

Демографічна політика - заходи, які стимулюють народжуваність, сприяють підвищенню рівня охорони здоров'я матері та дитини.

Екологічна політика - сукупність відносин у сфері природокористування та охорони навколишнього середовища в регіоні.

Недержавна регіональна політика в Україні активно сприяє поглибленню економічних реформ, підтримці підприємництва та становленні ринкової інфраструктури. Недержавна політика в регіоні - це координація діяльності мережі агентів розвитку, взаємодії органів державної влади та органів місцевого самоврядування, метрологічне забезпечення розробки стратегії регіонального розвитку та проведення експортних оцінок. Більш детально роль різних напрямків регіональної політики буде розглянуто у наступній темі.

В регіональній політиці існують територіальні рівні. В Україні деякі автори пишуть про дворівневу систему її функціонування (область-район). В Європейській регіональній політиці ієрархія територіальних одиниць є п'ятиступеневою. В Росії у регіональній політиці виділяють два рівні: федеральний та регіональний. На федеральному рівні в Росії визначаються «об'єктивні» критерії взаємовідносин центру і регіонів у поєднанні з системою «індивідуальних» заходів, спрямованих на вирішення конкретних регіональних проблем, а на регіональному рівні у вжитку є дві моделі - ліберальна, за якою влада не утручається в господарську діяльність, а також консервативна модель, коли в тій чи іншій формі зберігається державний контроль. Враховуючи сучасні аспекти державотворення, укріплення самоуправління в Україні, розвиток територіальних громад можливо говорити про трирівневу систему

регіональної політики: область-район-населений пункт. В Україні будується демократичне суспільство, отже основними принципами її регіональної політики мають бути:

- *принцип соціальної справедливості* в регіональному аспекті полягає в тому, що громадяни і соціальні групи повинні мати рівні можливості одержання роботи, доходів і суспільних благ незалежно від місця проживання. Реалізація цього принципу (чи ідеї "територіальної солідарності") вимагає перерозподілу фінансових ресурсів від більш благополучних до менш благополучних;

- *принцип демократизму* - реальна участь громадян, територіальних громад, регіональних співтовариств у здійсненні управління місцевими та регіональними справами, у вирішенні питань загальнодержавного значення;

- *у принципі консенсусу* - функціонування постійного механізму пошуку компромісів та згоди між різними рівнями влади, що забезпечить легітимність;

- *принципи субсідарності* - всі питання управління вирішуються на тому рівні, на якому вони виникають, соціальні та управлінські послуги населенню мають надаватися на максимально низькому рівні, на якому можна забезпечити їх належний об'єм та якість;

- *принцип збалансованості повноважень і відповідальності* - органи управління, які ухвалюють рішення, мають відповідати за ці рішення і перед державою, і перед регіональним співробітництвом, територіальною громадою.

Контрольні запитання

1. В чому полягає сутність регіональної політики?
2. Дайте варіанти визначення регіональної економічної політики.
3. Яка мета регіональної економічної політики?
4. Які завдання регіональної економічної політики?
5. Як еволюціонувала регіональна політика? Основні етапи еволюції РП в Україні.
6. Які сучасні чинники регіональної політики та регіонального розвитку?
7. Перелічіть основні напрямки регіональної політики?
8. Визначте рівні регіональної політики в Україні і у світі.
9. На які принципи спирається регіональна політика України?

ЛІТЕРАТУРА

1. Братуга О. Удосконалення механізму управління державними регіонами // Економіка України. - 2002. - №10.
2. Гранберг А.Г. Основы региональной экономики. - Москва, изд. дом ГУВШЭ, 2004, 494с.
3. Давидова І.Г., Лебець В.С. Загальні положення регіональної політики в Україні. // Регіональна політика в Україні: стан та перспективи розвитку. Матеріали конф. 24-25 травня 2000р. - Харків, УАДУ - 2000.

4. Жук М.В., Круль В.П. Розміщення продуктивних сил і економіка регіонів України: Навчальний посібник. - Чернівці: Рута, 2002. - 293 с.
5. Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег. - М., 1978.
6. Концепція державної регіональної економічної політики (проект) // Регіональна економіка. - 1998. - № 2. - С. 5 - 19.
7. Кравченко В. Аналіз проблем і формування цілей державної регіональної політики. Проблеми і перспективи національної регіональної політики - К.: Міжнародний центр перспективних досліджень, 2000. с. 21 - 23.
8. Латин А. Проблемы региональной экономики: состояние и политика // Эконом ист. - 2002. - №8, с.4-9.
9. Лимонова Л.О. Основні завдання бюджетної політики в регіоні // Регіональна політика. Матер. конф. 2000 р. - Харків, 2000.
10. Мазур А.Г. Методичні аспекти розвитку регіональної політики в перехідний період // Продуктивні сили економ. районів України . - К.: Нічлава, 2000.
11. Мирна Н.В. Досвід регіональної політики ЄС // Матер. конф. - Харків, 2002.
12. Мостовий Г.І. Регіональна економічна політика як засіб регулювання бізнесу та виправлення вад ринку і влади // Матер. конф. - Харків, 2002.
13. Поповкін В.Н. Регіонально-цілісний підхід в економіці. - К.: Наук. думка, 1993.
14. Регіональна політика в Україні: стан та перспективи розвитку. Матер. конф. 24-25 травня 2000р. - Харків, 2000.
15. Регіональна політика: методологія, методи, практика: Монографія. / Відпов. ред. Долішній М.І. - Львів: б/в, 1995.
16. Регіональна політика України: концептуальні засади, історія, перспективи. Між народ. наук.-практ. конф. 10-11 листоп. 1994.- К.: б/в, 2001.
17. Регулирование территориального развития в условиях перехода к рыночной экономике. - М., 1991. - С.14.
18. Розміщення продуктивних сил. / За ред.. В.В. Ковалевського, О.Л. Михайлюк, В.Ф. Семенова. - К.: Знання, 2001.
19. Сонько С.П. та ін. Ринок і регіоналістика: Навч.посібник - К.,: Ельга, Ніка - центр, 2002. - 380с.
20. Стеченко Д.М. Управління регіональним розвитком: навчальний посібник - К.: Вища школа, 2000.
21. Суховірський Б.І. Регіональна стратегія економічного розвитку України. - К.: КДЕУ, 2000.
22. Хвесик М.А., Горбач Л.М., Пастушенко П.П. Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка. Навч. посіб.-К.: Кондор, 2005.-
23. Чумаченко Н. Проблемы региональной политики в Украине // Економіка і політика, 1999. - №3.

Тема 8. МЕХАНІЗМИ РЕАЛІЗАЦІЇ РЕГІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

План

8.1 Методи, інститути, важелі реалізації економічної політики.

8.2. Інституційний механізм реалізації регіональної політики. Світовий досвід.

8.3 Інвестиційний механізм реалізації регіональної політики:

8.3.1. Оцінювання інвестиційної привабливості регіону;

8.3.2. Вільні економічні зони як інструмент інвестиційного механізму регіональної політики;

8.4. Реалізація механізму міжбюджетних та податково-бюджетних відносин.

8.5 Ціновий (тарифний) аспект механізму реалізації регіональної політики.

8.6. Механізм реалізації структурно-територіальних проблем регіональної політики.

8.1. Методи, інститути, важелі механізму реалізації регіональної політики.

Механізми реалізації регіональної політики присутні в кожній країні, але в різних формах. Часті суперечки про те, існує чи ні регіональна політика, пояснюються тим, що *усвідомлену і діючу регіональну політику* не рідко важко ідентифікувати в різноаспектній і недостатньо скоординованій діяльності різних державних інститутів, які впливають на регіональний розвиток.

Регіональна політика має бути активною, інституціонально відособленою, оснащеною спеціалізованими інструментами і т.п., а може бути і малопомітною, яка ледь виділяється серед інших напрямків діяльності держави. Усе залежить від механізму реалізації регіональної політики і рівня активності запровадження його в дію. Такий механізм містить у собі різноманітні методи, інструменти, важелі, інститути.

Пріоритетне значення в створенні ефективного механізму реалізації регіональної політики належить впорядкуванню бюджетних відносин, формуванню стабільності дохідної бази, розмежуванню повноважень між центром та регіонами, а також державою і місцевим самоврядуванням, функціональною градацією регіональних видатків, преференціями в сфері економічного регулювання щодо розміщення місцевих замовлень та бюджетного підряду, розвитку малого та середнього бізнесу, організацією ринкової інфраструктури та ін. Ставиться за мету мінімізація негативного впливу ринкових перетворень, створення ефективних механізмів функціонування регіональної економіки, захист найбільш нужденних соціальних верств населення.

Об'єктами регулювання з боку владних структур має бути забезпечення раціонального використання природно-ресурсного, виробничо-ресурсного, виробничо-економічного, трудового та рекреаційного потенціалів регіонів.

В арсеналі реалізації регіональної політики є *адміністративні* та *економічні методи*. Ці методи можуть безпосередньо впливати на регіональний розвиток (*метод прямого впливу*) через державне розпорядження, або опосередковано (*методи непрямого впливу*), через державне інвестування, субсидування, ціноутворення, програмування тощо.

В залежності від складу та напрямку використання різних видів ресурсів методи регулювання регіонального розвитку поділяються на екзогенні (зовнішні) та ендегенні (внутрішні) методи розвитку.

Так, *методи екзогенного розвитку регіонів* передбачають значне державне втручання з боку державних органів влади у вигляді великих державних інвестицій, субсидій, кредитів.

Методи ендегенного розвитку ґрунтуються на державному втручанні у вигляді податкових пільг, послабленні адміністративного контролю, скороченні частки державної власності. Мета такого державного втручання – надати імпульс внутрішнім факторам розвитку, викликати кумулятивний процес, оскільки спонтанний ендегенний розвиток є нетиповим явищем у світовій практиці. Ці методи здійснюються за таким напрямом: стимулювання сектора послуг; активізація малого і середнього підприємництва; створення зон підприємництва.

До найважливіших *важелів реалізації регіональної політики* відносяться:

- довгострокове прогнозування економічного і соціального розвитку регіонів для з'ясування глобальних проблем та стратегічних напрямків їх розвитку;
- розробка індикативних планів розвитку регіонів;
- розробка місцевих бюджетів;
- формування міжрегіональних та регіональних програм науково-технічного розвитку;
- визначення пріоритетних напрямків в розвитку окремих регіонів.

За О.Г. Гранбергом механізм реалізації регіональної політики складається з трьох блоків: планування і прогнозування, бюджетно-наукової системи, регулюючих інститутів. (Гранберг, с.370).

Практично у всіх країнах незалежно від їхнього масштабу розробляються плани розвитку регіонів, агломерацій, міст. При цьому наголос робиться на „фізичному плануванні”, тобто плануванні інфраструктури, розвитку міських територій, охорони навколишнього середовища тощо. Це аж ніяк не випадково, тому що саме в цих областях роль державного і громадського контролю особливо важлива.

Регіональне планування тісно пов'язане з бюджетною політикою. В основі бюджетів (річних і середньострокових) завжди лежить план-прогноз розвитку відповідної території. Нерідко розробка регіонального плану

(програми) виступає як необхідна умова отримання коштів з державного бюджету, а в Європі – коштів зі структурних фондів Європейського Союзу.

Зрозуміло, плани регіонального розвитку в країнах з багатокладною економікою не можуть бути директивними на зразок тих, які були в СРСР. Вони є в основному індикативними (рекомендаційними). Однак ті частини планів, що адресуються державному сектору, визначають розміщення найважливіших об'єктів інфраструктури, умови охорони природного середовища і т.п., мають обов'язковий характер.

У цілому план являє собою форму консенсусу, узгодження інтересів багатьох економічних і соціальних суб'єктів. Побудова й обговорення планів здійснюється за участю його безпосередніх виконавців, що сприяє врегулюванню конфліктів і розширенню ділового співробітництва для досягнення загальних цілей. Таким чином, плани і планова діяльність – це істотна частина механізму реалізації регіональної політики.

Плануванню завжди передує процес прогнозування. Варіанти прогнозу розвитку територій враховують численні ситуації, чинники і процеси які можуть впливати у майбутньому. У процесі прогнозування використовується величезна кількість методів. Оптимальний варіант прогнозу і є основою для планування.

Найбільш впливовим і дієвим є бюджетно-податкова система регулювання регіонального розвитку. Окремо бюджетна політика реалізується у вигляді двох основних груп засобів – нормативно-розрахункових механізмів і особливих бюджетних режимів:

- нормативно-розрахункові механізми призначені для вертикального (забезпечення всіх рівнів влади ресурсами, достатніх для виконання їх повноважень) і горизонтального (вирівнювання доходності бюджетів регіонів до відповідних середніх рівнів або фактичного обсягу витрат регіонів по конкретних напрямках державної соціальної політики) подолання бюджетних диспропорцій;

- особливі бюджетні режими можуть розповсюджуватись як на цілі регіони країни, так і невеликі за площею адміністративно-територіальні одиниці. Характер особливого бюджетного режиму, види і набір податково-бюджетних преференцій залежить від правового і господарського статусу отримувача, причин і завдань їх ведення.

Податкова політика передбачає застосування податкових пільг до пріоритетних галузей економіки чи регіонів, до витрат (поточних і капітальних) і випуску (продукції). Пільги можуть бути одноразовими, тимчасовими і постійними.

Велика увага приділяється формуванню бюджетної самостійності, адже бюджетна система країни має три рівні (центральний, регіональний, місцевий). Тобто кожен рівень має свій бюджет. При цьому видатна частина бюджету регіону формується з центру, що є основним протиріччям у взаємовідносинах центр - регіон протягом багатьох років. Одним з шляхів вирішення міжбюджетних відносин є „бюджетний федералізм”. Це поняття характеризує

основний принцип функціонування бюджетної системи: сполучення *автономності бюджетів окремих рівнів і міжбюджетних відносин*. Бюджетний федералізм у такому розумінні належить країнам з різним державно-політичним устроєм, а не тільки федеративним державам.

Бюджетний федералізм вимагає виконання трьох необхідних умов:

- чітке розмежування повноважень між усіма рівнями влади по витратах;
- наділення відповідних рівнів фінансовими ресурсами, достатніми для реалізації переданих їм повноважень;
- нівелювання дисбалансів різних бюджетів за допомогою між бюджетних трансфертів, здійснюваних за чіткими правилами.

Виділяють два основних типи (моделі) бюджетного федералізму: *децентралізований* і *кооперативний*. Розходження між ними полягають у розподілі функцій по доходах і видатках, між центром і регіонами та принципах міжбюджетних трансфертів. Кооперативний бюджетний федералізм відрізняється від децентралізованого більш широкою участю регіональної і місцевої влади в розподілі податкових доходів і більш інтенсивним міжбюджетним вирівнюванням (не тільки вертикальним, але горизонтальним). Зрозуміло, що ознаки цього типу бюджетного федералізму більш виражені саме у федеративних державах (наприклад, у Німеччині)

Серед інструментів регіональної економічної політики більшість авторів називають заборону, дозвіл, примушення, трансферти, субсидії, премії, позики, кредити, програми, плани розвитку. Інструменти систематизують за ступенем універсальності та широті впливу, виділяючи макроінструменти та мікроінструменти (Гранберг, с.374, Петкова, с.142) .

Макроінструменти – це загальноекономічні регулятори, які впливають на поведінку багатьох економічних суб'єктів. Ці інструменти мають диференційовані, по кожному з регіонів, параметри (нормативи, ставки тощо) та умови загальнодержавної податкової, кредитної, інвестиційної, соціальної політики. Вони використовуються головним чином для вирівнювання рівнів економічного розвитку регіонів, подолання міжрегіональної диференціації підвищення конкурентоспроможності регіональної економіки.

Мікроінструменти – це регулятори адресного впливу. Вони безпосередньо спрямовані на діяльність суб'єктів регіональної економіки, впливають на власників основних факторів виробництва – праці і капіталу з метою стимулювання їх активної участі в процесі регіонального відтворення (рис. 8.1.).

Для регулювання функціонування регіональних ринків в регіональній політиці використовуються методи прямого (законодавчого, адміністративного) і опосередкованого (економічного) регулювання.

До найбільш дієвих методів прямого регулювання належать:

- регулювання внутрішнього і зовнішнього ринків засобів виробництва (квотування по окремих видах продукції);

- обмеження масштабів і сфер діяльності окремих виробників (обмеження окремих видів засобів виробництва, обмеження частки окремого виробника на ринку);

- пряма участь в діяльності підприємства (участь у розробці проектів і фінансуванні, втручання в управління, у випадку, коли держава має контрольний пакет акцій);

- участь у формуванні попиту на окремі види засобів виробництва (держзакупівля, прямі субсидії і субвенції виробникам, пряме фінансування розробок нових видів засобів виробництва).

Опосередковане регулювання здійснюється через:

- регулювання цін на певні види засобів виробництва (стримування цін на сировину, енергоносії, дворівневі ціни для виробників і покупців);

- засоби по збільшенню пропозицій певних видів засобів виробництва (надання пільг виробнику, дотації на оплату споживчих ресурсів, зниження ставок податків чи повне від них звільнення, допомога у підготовці персоналу та ін.);

- стимулювання інвестиційної діяльності виробників (державні гарантії під кредити комерційних банків, подання на пільгових умовах в оренду чи продаж зі скидкою об'єктів федеральної власності – землі і виробничих фондів, забезпечення вільного доступу до державних патентів та іншої науково-технічної інформації, утворення держфондів для заміни спеціалізації виробництва, сприяння утворенню різних форм взаємодій науки з виробництвом);

- заходи щодо обмеження попиту на окремі види засобів виробництва

Рис. 8.1. Мікроінструменти реалізації регіональної політики

З метою досягнення більш повної й ефективної зайнятості в регіоні, особливо при реструктуризації економіки, за державні кошти організується перепідготовка кадрів, виділяються субсидії і цільові кредити для створення нових робочих місць. Для міжрегіонального пом'якшення стимулюється переміщення робочої сили за допомогою підвищення її мобільності (компенсація частини витрат на переїзд, видача позичок на нове житло, поліпшення інформації про ринки праці і т.д.).

Основними мікроінструментами впливу на капітал є різного роду інвестиції (субсидії і знижки), вони надаються на конкретні об'єкти, які сприяють економічному розвитку регіону, на розширення виробництва експортної продукції, на створення нових технологій і проведення НІОКР, на поліпшення якості управління.

Найбільшим пріоритетом у стимулюванні регіонального підприємництва є інноваційна діяльність, у тому числі створення малих високотехнологічних фірм, формування науково дослідних парків при інвесторах, утворення спеціальних інноваційних фондів. Розміри субсидій досягають 70% вартості інвестиційного проекту, що припускає суворий добір об'єктів субсидування. Необхідно визначити, що активна державна підтримка розвитку в регіонах малих високотехнологічних фірм значною мірою обумовлена тим, що приватний капітал уникає високого ризику.

Масштаби цільової фінансової підтримки приватних фірм для досягнення цілей регіональної політики, з одного боку, залежить від можливостей національного і регіонального бюджетів, з іншого боку, вони обмежуються вимогами здорової ринкової конкуренції, що припускає забезпечення рівних економічних умов для всіх учасників ринку.

Крім ринкових методів, держава використовує також і адміністративні заходи. Наприклад, це заборона на розміщення нових і розширення діючих підприємств у перенасичених містах і агломераціях і, навпаки, заохочення передислокації підприємств у менш розвинені регіони (полегшена реєстрація, надання промислових майданчиків, інформаційна підтримка) однак і в цій сфері більш ефективно сполучення прямого адміністрування з економічними регуляторами (антистимуляторами). Так у Франції надають субсидії фірмам, що переводять свої підприємства і контори з Парижу в інші регіони; в Італії застосовуються податкові антистимули у відношенні найбільших агломерацій Мілана.

Ефективний стимулюючий вплив на економіку регіону отримується від громадського, державного і муніципального секторів. Основними напрямками такої діяльності є реалізація платних послуг підприємствам і населенню, створення виробничої та соціальної інфраструктури за рахунок бюджетів (центрального, регіонального, місцевого), проведення суспільних робіт, розподіл державних замовлень (закупівель) між підприємствами.

Влади фінансують створення промислових парків і технопарків, які являють собою ділянки землі зі зведеними на них виробничими будинками з усіма інфраструктурним забезпеченням, включаючи транспортні шляхи. Місця

в них для приватних фірм пропонуються в оренду на пільгових умовах. Крім цього, приватні фірми, що створюють підприємства на території інфраструктурних комплексів, отримують від федерального і регіонального урядів кредити на пільгових умовах (по величині кредиту і термінам виплати).

Раніше деякі країни (у тому числі Німеччина, Італія, Великобританія) широко використовували преференційні державні закупівлі для підтримки підприємств у депресивних регіонах. Однак ці заходи одержали негативну оцінку Європейського суду оскільки порушуються умови міждержавної конкуренції і тепер застосовуються значно менше [Гранберг, с.370]

Макро- і мікроінструменти використовуються як центральним урядом, так і регіональними адміністраціями. Однак перші у більшій мірі застосовує центр, а другі – регіональні адміністрації.

Така інструментальна орієнтація зовсім не виключає того, що центр для реалізації своїх задач може впливати на конкретні об'єкти, а регіональна влада застосовувати податкові, кредитні, цінові важелі впливу на всю економіку регіону.

8.2. Інституційний механізм реалізації регіональної політики. Світовий досвід

Цей механізм реалізується законодавчою та виконавчою гілками влади. Основні інститути держави (або в ряді випадків за участю держави) організації і структури (міністерства, комітети, ради, агентства, фонди та ін.), уповноваженні формулювати і проводити регіональну політику. Вони є частиною державного апарату, що спеціалізується на вирішенні регіональних проблем і питань взаємодії центру з регіонами.

Закони про регіональну політику приймає Верховна Рада. Вона затверджує форми підтримки регіонів та її умови, контури депресивних та стагнуючих регіонів, масштаби допомоги, регіональні органи управління, реальні права та можливості в регіональній політиці в Україні, все інше належать виконавчій гілці влади. На практиці регіональними проблемами переймаються безліч установ і відомств, у тому числі науково-дослідні та навчальні заклади, наукові товариства, селянство, асоціації.

Використання інституційного потенціалу регіонів є одним з найважливіших напрямків реалізації регіональної політики. Мова йде, насамперед, про розподіл державної допомоги регіонам, про контроль за використанням компаніями прийнятих зобов'язань, про прийняття виважених рішень по відношенню до впровадження певних проектів у регіоні.

Недосвідченість в управлінні або брак компетенції працівників, або організаційно-технічного потенціалу на регіональному рівні часто призводить до дуже складних ситуацій, за неспроможності витратити значні суми асигнованих коштів. Відсутність можливостей витратити кошти є наслідком як слабого інституційного потенціалу, включаючи низький рівень співпраці між

приватними та державними структурами, так і нерозуміння суті та цілей регіональних заходів і програм, на які виділяються кошти.

У сучасному світі існують певні вимоги до інституціонального механізму реалізації регіональної політики. Так, у Європейському Союзі існує вимога щодо інституціональної децентралізації та впровадження принципу субсидарності, тобто вирішення проблеми на місцевому рівні. Регіони відіграють основну роль в управлінні регіональними програмами та в реалізації регіональної стратегії. Тоді як Європейський Союз залишив за окремими країнами право на розробку їхньої власної інституційної та правової систем. Різноманітність та ступень регіоналізації свідчить про те, що вимоги регіонів є основною умовою, якою не можна знехтувати.

Важливим чинником успіху регіональної політики є партнерство державних секторів протягом усього процесу, починаючи від підготовки національної стратегії і до впровадження програми діяльності та необхідних заходів. Досвід країн – членів Європейського Союзу свідчить про те, що гірші результати часто пов'язані зі слабкою співпрацею на регіональному та місцевому рівнях.

Одним з основних інститутів регіональної політики є агентства розвитку.

Регіональні агентства розвитку – це організації, створені внаслідок впровадження державної стратегії, що виходила з потреби мати потужні загальнонаціональні та регіональні інститути, які зосереджували б свою діяльність на виконанні широких завдань, зокрема, здійснення загального політичного керівництва, надання послуг як на державному, так і на місцевому рівнях. Як правило, такі агентства існують в країнах, що характеризуються певним ступенем централізації і мають порівняно невеликі розміри. У цих випадках агентства розвитку є державними організаціями і можуть повністю або частково фінансуватися урядом чи певним міністерством (залежно від того, яке міністерство відповідає за відповідну сферу діяльності). До цього типу агентств розвитку належать, зокрема, такі:

- агентства в Ірландії, у тому числі спеціальні державні агентства, такі як Ірландське агентство, мета якого – сприяти залученню прямих іноземних інвестицій і співпраці з іноземними компаніями, стимулювати розвиток регіонів і модернізації робочої сили, та “Forbait”, створене для надання підтримки місцевим компаніям і сприяння місцевому розвитку малих і середніх підприємств, ринкових операцій і передачу технологій. Агентства розвитку в Ірландії є різноманітними для різних регіонів і не охоплюють всієї території країни.

- Агентство з розвитку шотландських підприємств, яке працює через мережу місцевих підприємств, надаючи рекомендації щодо розвитку та конкретних питань діяльності підприємства, поради щодо залучення прямих іноземних інвестицій, вирішення екологічних проблем і питань пов'язаних з власністю.

- Агентство розвитку Уельсу, що відіграє роль у залученні в регіон прямих іноземних інвестицій, надає послуги з підтримки місцевих підприємств і активно сприяє розвитку території.

- Французьке агентство “French Delegation a l’Amenagement du Territoire a l’Action Regionale” (DATAR) також належить до державних установ такого роду. Проте лише одна частина діяльності DATAR відповідає завданням таких агентств, тобто залученню іноземних інвестицій і нагляду за виконанням Контракт-планів між державою і регіонами. Разом з тим інші завдання, такі як надання консультації щодо довгострокової політики та аналіз територіального планування були б централізовані. Однак з децентралізацією та підвищенням ролі регіонів значення цієї функції зменшилося.

В інших країнах існують агентства регіонального розвитку, що виникли за місцевою чи регіональною ініціативою в результаті більш вираженого підходу „знизу – вгору”. У більшості випадків це приватні установи або регіональні організації, часто типу „асоціацій” або акціонерних компаній. Зазвичай їх учасниками є місцеві регіональні органи виконавчої влади, підприємницькі організації, професійні спілки. Такі агентства застосовують різноманітні підходи та мають широкий спектр діяльності, але з огляду на їхні безпосередні зв’язки з територією вони більше уваги приділяють конкретним справам свого регіону.

Агентства розвитку надають фінансове посередництво місцевим банкам та фірмам, або послуги з управління спеціальними місцевими фондами для малих і середніх підприємств, або ж зосереджуються на окремих видах діяльності, таких як інвестиції чи передача технологій. Найуспішніші агентства розвитку розташовані в північній і північно-східній частинах Італії, тобто в тих регіонах, де існують численні „промислові райони” і де місцеві виборчі системи отримують користь від роботи агентств, яка охоплює поширення інформації, інноваційну діяльність і маркетинг. У регіонах на півдні Італії є дуже мало активних агентств, а наявні працюють зі складнощами та характеризуються низькою ефективністю.

В Іспанії, з її різноманітними умовами, також розвинулась широка мережа агентств, які в окремих випадках відіграють дуже впливову роль у формуванні політики економічного розвитку кожного регіону. Така різноманітність досвіду використання агентств розвитку, включає також окремі країни, які ще взагалі не розгорнули роботи місцевих агентств (як, наприклад, Португалія), вказує на те, що чимало успіх залежить від цілей, поставлених перед агентствами, та завдань, які вони мають виконувати на певній території, а також від зв’язків, що історично налагодилися з місцевими підприємствами та установами, і спільних зусиль, спрямованих на розбудову їхнього потенціалу.

Діяльність агентств розвитку спирається на різноманітні джерела фінансування. Якщо забезпечити державне фінансування, то агентства мають відповідати критеріям ефективності щодо впровадження покладених на них завдань. Однак більшість агентств розвитку не користуються централізованими державними фондами і фінансуються або частково місцевими чи регіональними

адміністраціями, або з приватних джерел. В останньому випадку змушені самі добувати ресурси в обмін надання послуг. Таке подвійне завдання установи, що, з одного боку, сприяє регіональному розвитку, а з іншого, мусить постійно шукати джерела фінансування, не є легким: суперечність між цими двома цілями не є чимось незвичайним.

Проблеми такого роду зазвичай не властиві регіонам, діяльність яких порівняно успішна, оскільки там існує широке коло можливостей, а також нагод для того, щоб найкращі агентства задовольняли попит на послуги в своєму регіоні. Проблеми існують для територій регіонів, що є депресивними, і де агентства не мають можливостей проявити ініціативу. Проте державне фінансування агентств розвитку зменшується (у Шотландії обговорюється можливе припинення державного фінансування агентств розвитку з огляду на їх можливе часткове скорочення): дедалі більша кількість агентств фінансуються з місцевих і регіональних джерел, зважаючи на близькість і зацікавленість місцевих підприємств і установ, що мають безпосередню користь від цих агентств.

Головною характеристикою роботи регіонального агентства розвитку в економічній сфері є успіх у вирішенні проблем соціального та культурного життя населення певної території, що виникають у перехідні та кризові періоди. Більшість агентств у світі довела можливість внесення істотно позитивних зрушень у розвиток національних економік. Наприклад, з діяльністю агентства „Great Western Enterprise” (Великобританія) пов’язані ліквідації монополії держави на залізниці та вирішення соціальних питань у цьому зв’язку, агентства „Leaf” (Нідерланди) – закриття вугільних шахт і працевлаштування вивільнених людей, агентства „Idelux” (Бельгія) – стимулювання динамічного розвитку сільської місцевості через розв’язання соціальних проблем і т.д.

В Європі з 1991 року існує *Європейська асоціація регіональних агентств розвитку*. Вона вирішує такі пріоритетні завдання:

- заохочення обміну досвіду, сприяння „найкращій практиці” у сфері місцевого та регіонального економічного розвитку;
- участь у розробці і виконанні територіальних програм розвитку й (або) програм підтримки малих та середніх компаній;
- поліпшення технічної співпраці з Європейською Комісією та іншими інститутами Європейського Союзу;
- допомога агентствам розвитку, створеним у країнах, які не входять до складу Європейського Союзу;
- сприяння укладанню проектів співпраці між агентствами розвитку кількох країн.

Європейська асоціація самофінансується переважно за допомогою членських внесків, підтримує постійні контакти з подібними структурами в США, Канаді та Австралії.

В Україні створена *Координаційна рада з формування регіональних агентств розвитку*, яка заснувала *Асоціацію регіональних агентств розвитку України*. Координаційна рада вирішує багато питань регіонального розвитку,

таких як координація роботи агентств; взаємодія органів державної влади, органів місцевого самоврядування всіх рівнів і недержавних організацій у підготовці та реалізації проектів; методологічне забезпечення стратегії регіонального розвитку, проведення експертної оцінки пропозицій з удосконалення законодавства та підготовки кадрів відповідно до міжнародних стандартів; налагодження взаємодії місцевих органів з міжнародними організаціями.

Прийняття Положення про Координаційну раду дало змогу Україні стати у листопаді 1999р. членом Європейської асоціації регіональних агентств розвитку. Це дало змогу Україні повною мірою скористатися матеріалами нових досліджень, методичними розробками, технічною допомогою та інформацією мережі Європейської асоціації. Існуючі в Україні агентства регіонального розвитку створені урядом або місцевими органами (в їхньому підпорядкуванні, або існуючі окремо), а також незалежні (приватні агентства). За характером і способами діяльності можна виокремити агентства стратегічні, операційні, секторальні тощо.

Регіональні агентства розвитку можуть надавати широкий спектр послуг: встановлення міжнародних зв'язків, фінансова допомога, розвиток інфраструктури, менеджмент, розширення ринку збуту, одержання кредитів, створення технопарків, професійне навчання і т.д.

Агентство, засноване центральним урядом, має у своєму розпорядженні реальні фінансові ресурси; як правило, воно створюється для досягнення певних цілей за короткий період. При цьому увага зосереджується переважно на результаті діяльності (послуг), а не на процесі (управлінському, виробничому тощо).

Основні цілі, поставлені перед регіональними агентствами розвитку, зумовлюють вид їх діяльності. Для стратегічних агентств – це створення інформаційних банків даних, дослідження секторальних та загальних соціально-економічних факторів, сприяння реалізації інтересів регіону на регіональному та міжнародному рівнях, забезпечення корисною інформацією підприємств малого та середнього бізнесу, допомога у вивченні внутрішнього потенціалу. Секторальні агентства здійснюють функції управління між секторальними проектами розвитку, операційні – сприяють певному виду діяльності в регіоні: зайнятості, культурі, роздрібній торгівлі тощо.

Стратегічною метою кожного агентства є економічний розвиток даної території, створення умов для забезпечення матеріального добробуту населення, утвердження принципів соціального партнерства в суспільному житті. Прямуючи до цієї стратегічної мети, регіональне агентство має вживати заходів до стимулювання економічної діяльності в регіоні завдяки створенню нових робочих місць, використанню місцевого потенціалу, підвищенню привабливості регіону для вітчизняних та іноземних інвесторів.

8.3. Інвестиційний механізм реалізації регіональної політики

Регіональна інвестиційна політика повинна бути зосереджена головним чином на досягненні високого рівня та якості життя населення. Різні регіони мають різну інвестиційну привабливість та інвестиційний клімат.

Інвестиції – це економічні ресурси, які направлені на збільшення реального клімату суспільства, тобто, на розширення та модернізацію виробництва, створення виробничої і соціальної інфраструктури, товарно-матеріальних запасів та резервів, підготовку та перепідготовку кадрів, науки.

Поняття „інвестиції” є родовим до побудови ієрархії решти понять. Зокрема виділяють *внутрішні* та залучені *іноземні* інвестиції, які разом складають *сукупні валові інвестиції*. Є також реальні та фінансові інвестиції.

Реальні інвестиції – це кошти, вкладені в матеріальні (споруди, будівлі, обладнання) та нематеріальні (ліцензії, патенти, ноу-хау, програмні засоби тощо) активи.

Фінансові інвестиції – це вкладання коштів у різноманітні фінансові інструменти (цінні папери, депозити, цільові банківські вклади). Інвестиції поділяються на прямі та портфельні.

Прямі інвестиції – це безпосередня участь фізичної чи юридичної особи (інвестора) у виборі об’єкта інвестування, вкладанні коштів і реалізації інвестиційного проекту.

Портфельні (непрямі, опосередковані) інвестиції – це здійснення інвестиційної діяльності через фінансових посередників (інвестиційні фонди і компанії)

В регіонах України основна частина інвестицій відноситься до реальних. Фінансові інвестиції притаманні для розвинутої економіки. Ці дві форми інвестицій на практиці доповнюють одна одну і не конкурують.

Держава впливає на інвестиційні процеси в регіонах заходами протекціонізму, тобто: присудження інвестиційних премій за спорудження об’єктів, які покращують економіку регіону, стан навколишнього середовища; наданням пільгових кредитів на інвестування; гарантій на позику, допомогу у виділенні земель під будівництво; створенням територіальних акціонерних товариств для завершення будівництва; наданням податкових пільг для структурної перебудови регіону.

Інвестиції повинні мати конкурентну спрямованість, тому важливо визначитись з умовами інвестування в тому чи іншому регіоні, реалізувати регіональну політику відповідно до інвестиційної привабливості регіону.

8.3.1. Оцінювання інвестиційної привабливості регіону

Інвестиційна привабливість регіону – це надійне і своєчасне досягнення цілей інвесторів на основі очікуваної високої ефективності здійснення інвестиційних проектів. Інвестиційна привабливість регіонів (ІПР) визначається багатьма чинниками. Існує багато методик оцінювання ІПР. Як і у багатьох країнах, в Україні регулярно публікуються індекси, що характеризують інвестиційний рейтинг її регіонів. Розглянемо визначення

Рейтингу регіонів, які проводить Інститут реформ за результатами аналізу п'яти укрупнених груп даних: економічний розвиток регіону; ринкова інфраструктура; фінансовий сектор; людські ресурси; підприємництво та місцева влада [9].

Розрахунок Рейтингу регіонів здійснюється виключно на основі офіційних даних Державного комітету статистики, Кабінету Міністрів України. Міністерства економіки, Міністерства фінансів, Національного банку, Державної комісії з питань цінних паперів та фондового ринку, Державного комітету зв'язку та інформатизації, управлінь обласних державних адміністрацій та ін. Детальний перелік показників можна отримати, звернувшись за адресою marko@ir.org.ua.

Розрахунок Рейтингу інвестиційної привабливості проводиться у такій послідовності:

1. Розрахунок стандартизованих значень (балів) кожного з показників по регіонах за такими формулами:

Визначення відхилення,

$Z_{ij} = X_{ij} - \text{сер}$ – для позитивних факторів інвестиційного клімату, або

$Z_{ij} = X_{ij} - \text{сер} - X_{ij}$ – для негативних факторів інвестиційного клімату

(наприклад, рівень злочинності, заборгованості між підприємствами тощо), де X_{ij} – середнє значення показника,

Z_{ij} – відхилення показника від середнього значення і на основі цього,

$$Y_{ij} = (Z_{ij} - \min Z_{ij}) / (\max Z_{ij} - \min Z_{ij}), \quad (8.1.)$$

де,

$\min (\max) Z_{ij}$ – мінімальне (максимальне) значення відхилення, $i = \text{const}$, Y_{ij} – стандартизоване значення (бал) показника X_{ij} .

Приклад. Візьмемо величину обсягу роздрібного товарообігу (показник першої групи) для певної області – Донецької, яка дорівнює 1161,7 млн. грн. середня величина цього показника по Україні становить 484,65 млн. грн.

Визначимо відхилення:

$$Z_{ij} = 1161,7 - 484,65 = 677,05$$

Використовуючи формулу (7.1) та значення мінімального та максимального відхилень отримуємо стандартизоване значення (бал) для Донецької області: $Y_{ij} = (677,05 - (-317,75)) / (1341,55 - (-317,75)) = 0,60$

2. Розрахунок **часткового рейтингу** по п'ятих групах показників проводяться за формулою середньої арифметичної стандартизованих значень.

3. Розрахунок **інтегрального рейтингового** балу регіону здійснюється як середньозважена часткових рейтингів по групах:

$$R_j = E R_{ij} \cdot f_k, \quad (8.2.)$$

де

R_j – інтегральний бал j-ого регіону,

f_k – вага k-ої групи показників, при цьому $f_k \in [0;1]$, $\sum f_k = 1$

Вагові коефіцієнти кожної з груп для формули (8.2) були визначені на основі опитування 54 експертів з питань інвестиційного клімату – фахівців

інвестиційних компаній, представників бізнес-асоціацій і торгових палат, менеджерів компаній, які працюють у більшості регіонів України. У результаті для зважування застосовувалися такі величини: Група 1. економічний розвиток регіону – 25%; Група 2. Ринкова інфраструктура – 22%; Група 3. Фінансовий сектор – 25%; Група 4. Людські ресурси - 13%; Група 5. Підприємництво і місцева влада – 15%.

Для перевірки адекватності результатів розрахунку теоретичної моделі інвестиційної привабливості регіонів приводиться їх порівняння з обсягами здійснених інвестицій у відповідній області. Високі значення коефіцієнта кореляції для інтегрального рейтингового балу і обсягу інвестицій станом на 1.01.2002 року (коэф.корел. = 0,973) підтвердили існування суттєвого зв'язку між рядами даних, що аналізуються.

Для залучення прямих іноземних інвестицій важливо вивчити не тільки інвестиційну привабливість регіону, але й інвестиційний клімат. *Інвестиційний клімат* – це сукупність політичних, правових, економічних, організацій і соціальних умов, що визначають привабливість і доцільність інвестування економіки регіону. Для іноземних інвесторів вивчення інвестиційного клімату пов'язано з багатьма з чинниками, зумовленими багатьма видами ризиків. Здебільшого враховують два види ризиків: по-перше, ризик пов'язаний з крайною вкладання інвестицій, що визначається ступенем її політичної стабільності, правовою базою і дотримання прав власності, а також ступенем криміналізованості та безпеки та, по-друге, комерційний ризик, безпосередньо пов'язаний зі сферою діяльності підприємства і з умовами, що прямо впливають на інвестиції.

Низька вартість матеріально-технічних витрат іноді є важливим чинником, що впливає на рішення інвестора, проте останнім часом стало зрозуміло, що разом з цим слід розглядати такі питання, як трансакційні витрати, а також спроможність постачальників відповідати на потреби інвесторів. Ця „якість чинників середовища” стає дедалі важливішою, і саме нею головним чином визначається конкурентоспроможність регіонів у залученні ПІІ.

Ще одним чинником, який може впливати на рішення інвестора, є сприятливе фіскальне середовище, тобто застосування спеціальних ставок тарифів та інших фінансових стимулів, які можуть сприяти зниженню експлуатаційних витрат у середній чи довгостроковій перспективі. Проте останні дослідження показали, що цей чинник стає дедалі менш важливим, тому що міжнародні інвестори зазвичай мають в своєму розпорядженні інші, ефективніші механізми управління витратами. На початку 1990-х років Організація економічної співпраці та розвитку (ОЕСР) виявила, що значна кількість країн скоротила використання таких стимулів, оскільки вони не завжди виявлялися ефективними в залученні капіталу і часто призводили до створення дисбалансу та надмірної ускладненості діяльності.

8.3.2. Вільні економічні зони як інструмент інвестиційного механізму регіональної політики

У низці країн для підвищення їх спроможності залучити прямі іноземні інвестиції застосовувалися спеціальні стимули, здебільшого пов'язані з податковими пільгами на прибутки корпорацій, вільної репарації прибутку, істотним зниженням соціальних зборів на зайнятість, скасування тарифних бар'єрів, включаючи імпортні мита. Основна ціль створення вільних підприємницьких зон – ВПЗ (які називають також спеціальними інвестиційними зонами, вільними економічними зонами та територіями пріоритетного розвитку) – створення „фізичних вкладів” в країні з метою прискорення певних процесів (залучення прямих іноземних інвестицій, спрямування фінансових потоків, індустріалізація) стимулювання експорту та заробляння валюти, обмеження загальної ринкової лібералізації та перевірка певних видів економічних експериментів. Хоча зазначені цілі охоплюють широке коло цільових завдань і умов, у більшості країн, що застосовують такі стимули, довгостроковою метою є розвиток.

Однак, якщо надавати особливого значення переліченим механізмам, то постає ціла низка проблем. Природа особливих стимулів у анклаві, яким по суті і є вільна економічна зона, породжує проблему зв'язків з рештою країни та можливістю подвійних підходів до питань покращення рівня розвитку регіону та створення особливих умов життя для окремої частки його населення.

Питання зв'язків надзвичайно важливе, коли вільна економічна зона має значні розміри та метою її створення є стимулювання економічного розвитку. Одне з питань, яке постає після створення зони, стосується міри, якою інтенсивні інвестиції у зону підприємництва негативно впливають на інші підприємства в країні. Крім того, постає питання про те, наскільки діяльність такої зони реально пов'язана з економікою країни. Якщо вона полягає в простій обробці імпортних товарів для повторного експорту, то це може мати лише дуже обмежений вплив на економічний розвиток країни. Нерідко виникають також питання, пов'язані з передачею технологій підприємства поза зоною, і планова користь від підвищення знань і умінь часто не реалізується.

Усі перелічені тут питання стосуються основної, пов'язаної з ВЕЗ проблемою, а саме: проблемою „подвійної” економіки – існування анклавів чи анклавів, до яких застосовуються спеціальні стимули та процедури, та решти економіки, яка не користується такими перевагами. Через труднощі, пов'язані зі створенням і обмеженням зв'язків з рештою економіки, значна кількість ВЕЗ не змогла виконати своїх амбіційних завдань, визначених національними урядами, у тому числі й урядом України.

Уряд України схвалив створення 11 Спеціальних економічних зон (СЕЗ) та 11 Територій пріоритетного розвитку (ТПР). Хоча існує спеціальний закон про використання таких зон, діяльність кожної зони ґрунтується на своїх власних законах і процедури управління ними можуть істотно відрізнитися. Так, зоною „Сиваш” у Криму керує державна компанія, директора якої

призначає президент. Компанія виконує функції державного органу та підприємницької фірми. Спеціальною зоною „Яворів”, розташованій в Яворівському районі Львівської області, управляє Яворівська районна рада та Яворівська державна адміністрація.

Функціонування СЕЗ і ТПР в Україні демонструє як позитивні, так і негативні результати. СЕЗ і ТПР привели до відновлення інвестицій у деяких регіонах і забезпечили зайнятість і зарплату, вищу за середню по країні. За допомогою спеціальних зон було залучення інвестицій у розмірі 432 млн. доларів США, 50,3 відсотків від яких становлять іноземні інвестиції. Проте кошти, вкладені в спеціальні зони, становлять лише 17,9 відсотків від загальної суми прямих іноземних інвестицій, залучених в Україну в 2000 році. Хоча було експортовано понад 25 відсотків вироблених у зоні товарів, їхня частка у загальному обсязі експорту України становила лише 1 відсоток.

Сума податкових пільг (що сягала 412,0 млн. грн.), наданих підприємницьким структурам у спеціальних зонах, перевищувала надходження коштів від них до бюджету, даючи таким чином від’ємний баланс у розмірі 117,3 млн. грн. Митні збори та прострочені платежі за виплатами до бюджету підприємств у цих зонах становили 35,6 млн. грн. прострочених платежів – 26 млн. грн. до державного бюджету та 9,6 млн. грн. до місцевих бюджетів.

Загалом спеціальні економічні зони виявилися неспроможними залучити інвестиції, достатніх для задоволення потреб економічної відбудови. Близько 98 відсотків від загальної суми інвестованих коштів дійшло до Донецької, Закарпатської та Львівської областей, тоді як і багатьох ТРП і 5 СЕЗ не спостерігалось взагалі жодної діяльності. Крім того, інвестори не виконали в повному обсязі свої зобов’язання перед органами місцевого самоврядування.

Безперечно, окремі СЕЗ досягли певних успіхів щодо збільшення обсягу інвестицій і створення нових робочих місць, проте середнього та довгостроково розвитку регіонів можна досягти ефективніше завдяки вживанню заходів, спрямованих на підвищення загальної привабливості для інвесторів України в цілому. До числа таких заходів, очевидно має входити формування чітко визначеного правового та регуляторного середовища для підприємницької діяльності, зменшення кількості адміністративних перешкод і бар’єрів для тих, хто хоче розпочати свою справу, а також впровадження прозорих фінансових процедур і процедур бухгалтерського обліку. Надзвичайно важливим є також питання підтримки базової інфраструктури, необхідної для роботи приватного сектора. Загалом відповідні заходи економічного розвитку дають змогу залучити більше інвестицій, ніж розраховані на середньострокову перспективу фіскальні стимули.

Позитивними і негативними аспектами створення ВЕЗ є, зокрема такі:

- Вартість забезпечення матеріальних умов діяльності ВЕЗ у більшості випадків висока. Інвестиції в інфраструктуру, матеріально-технічні засоби, а також загальні послуги (включаючи приміщення), безпосередньо пов’язані з потребами підприємств, є необхідними для створення стартових умов функціонування ВЕЗ. У менш успішних випадках, коли не вдається залучити

плановий обсяг внутрішніх інвестицій, ці початкові інвестиції можуть протягом коротко – або середньострокового періоду перевищувати норму прибутку інвестицій і пов'язану з цим плановою користю, що призведе до неповного виконання активів.

- Зниження рівня збору податків до державного та регіональних бюджетів може не завжди покриватися очікуваними прибутками (експортним находженням, передачею технологій і знань, додаткових інвестицій тощо). Звичайно, розміри втрачених фіскальних доходів залежать від розміру податкової бази – у бідних та депресивних регіонах збір надходжень у будь-якому разі буде обмеженим, якщо врахувати також можливий значний обсяг тіньової економіки.

- ВЕЗ створюють можливість для дискреційної поведінки та відсутності прозорості. Це, у свою чергу, може призвести до підвищення корупції у сферах, де не діють і не забезпечуються виконання звичайних законів.

- Зростання можливостей експорту завдяки роботі ВЕЗ може сприяти збільшенню валютних надходжень. Таке збільшення залежить від того, наскільки необхідним є імпорт як вихідний матеріал для експортної діяльності та наскільки експортна продукція є просто результатом складання деталей чи результатом істотної обробки (з додаванням вартості) внаслідок розгортання місцевої діяльності. Результати чистого балансу часто виявляються гіршими, ніж очікувалось.

- У разі великих розмірів ВЕЗ досить імовірним є позитивний вплив на створення нових робочих місць і підвищення місцевого попиту. По суті, створення нових робочих місць часто є основним позитивним результатом, який можуть дати ВЕЗ, особливо в регіонах, що страждають від безробіття.

Значна кількість країн використовувала ВЕЗ. У 1970-х роках такі спеціальні зони існували в 10 країнах. До середини 1980- років такі зони були вже в 46 країнах. Хоча досвід деяких країн, зокрема Китаю та Маврикію, виявився успішним, успіх, як правило, пов'язаний або з певним історичним підґрунтям або із загальними умовами в країні. Так, у Китаї, що є прикладом успішного використання спеціальних зон, вони пов'язані з прибережними регіонами, де ще Британська імперія встановлювала спеціальні торгові процедури, щоб поставляти китайську продукцію для портів, і в Китаї збереглася пам'ять про ці процедури. Маврикій також мав ВЕЗ, що успішно працювала, проте вона охоплювала все територію країни, і таким чином вдалося уникнути розриву економічних зв'язків між ВЕЗ і рештою країни, характерного для більшості ВЕЗ. Крім того, Маврикій є політично стабільною країною з винятковими природними умовами, а його уряд має рішучий намір залучати іноземні інвестиції.

Хоча існує певний позитивний досвід використання ВЕЗ, переважна частина даних вказує на те, що вони не є найбільш ефективним засобом вирішення проблем регіонального розвитку. На підставі отриманих досі результатів можна зробити такі висновки:

Іноді існує наївна віра в те, що прямі іноземні інвестиції, які можуть надійти до таких зон, вирішать структурні проблеми країни. Однак на практиці виявляється, що бар'єри, які перешкоджають залученню цих інвестицій, роблять необхідним проведення ефективніших і ґрунтовніших реформ і перебудову економічної політики країни в цілому, включаючи вдосконалення функціонування ринку, створення стабільної та прозорої правової бази та загалом забезпечення сприятливого для інвестицій економічного середовища. Було б помилкою сподіватися, що фіскальні стимули зможуть вирішити інституційні та юридичні проблеми держави.

До зниження ефективності спеціальних фіскальних стимулів можуть призвести такі два основних чинника: 1) фірми турбує не лише розмір фіскального тягаря, а й політична та економічна стабільність, яка впливає на фіскальну систему в країні загалом, а, отже, і на фіскальну систему ВПЗ, і яка захищає інтереси інвестора та її прямі заощадження, в податках можуть приховувати значні трансакційні витрати, зумовлені неефективністю і не досконалістю чинної інституційної та правової бази країни в цілому, впливаючи тим самим (більшою мірою, ніж спеціальна правова база, якою зазвичай, регулюється діяльність цих зон). Отож, із сказаного випливає, що діяльність ВЕЗ, у цілому, ніж від окремих „гарантій”, що забезпечують діяльність ВЕЗ як анклаву.

За досить сприятливих умов спроможність залучати інвестиції пов'язана не лише з вузьким секторальним цільовим завданням, а й із ширшими перспективами – залученням якісних інвестицій, включаючи інвестиції у виробництво та послуги, які впливатимуть на підвищення технічного рівня регіону. Спроможність давати мультиплікаційний ефект залежить від умов, що існують у країні. Фіскальні стимули для ВЕЗ можуть призвести до спотворення розподілу інвестицій, перешкоджаючи можливим надходженням капіталу до секторів і компаній за межами цих „спеціальних зон”, хоча ці сектори та компанії можуть мати кращі потенційні ринкові перспективи.

Загалом результати досліджень свідчать про, те що ВЕЗ не є відповідним засобом вирішення проблем регіонального розвитку. Ефективніше стимулювати економічний розвиток шляхом створення в масштабах усієї країни умов, за яких інвестиції давали б високі прибутки. Основними чинниками, які забезпечують належні умови, є політична та економічна стабільність, чіткі правила гри, забезпечення прав власності та прозорість.

Користь від податкових находжень, роздрібнення економіки та підвищення рівня дискреційності та корупції. З посиленням глобалізації навряд чи є оптимальним способом подання сигналів міжнародним інвесторам приходити в обмежені території у певній країні, замість того, щоб поліпшувати загальні умови для залучення інвестицій, тим самим засвідчуючи рішучий намір уряду впроваджувати реформи у масштабах всієї країни.

У багатьох країнах прямі іноземні інвестиції (ПІ) часто відіграють важливу роль у передачі ноу-хау, поліпшуючи практику управління, поширюючи нові технології та загалом стимулюючи посилення чинників, які

сприяють підвищенню продуктивності. З посиленням глобалізації регіони стали основним місцем призначення ПІІ, а заходи, спрямовані на залучення інвестицій, стали визначальними для багатьох стратегій регіонального розвитку. Водночас, зумовлена глобалізацією швидкість і мобільність руху міжнародних ресурсів призводить до зростання випадковості надання таких інвестицій і до необхідності вести конкурентну боротьбу за те, щоб стати їх місцем призначення.

Досвід свідчить про те, що мультиплікаційні наслідки ПІІ не виявляються автоматично, а залежать від інших чинників, які існують у країні або регіонах і які можуть або сприяти, або заважати поширенню впливу ПІІ на всю економіку. Як правило, найбільш істотним наслідком ПІІ є передача технологій і ноу-хау, проте це залежить як від якості інвестицій, так і від спроможності їх сприймати, а також від швидкості сприйняття і навчання місцевих партнерів від іноземних інвесторів. Окрім ПІІ, на інвестиційний потенціал впливають внутрішні інвестиції, які можуть вносити істотний вклад до підвищення рівня конкуренції в економіці своєї країни. І справді, найвищі мультиплікаційні наслідки ПІІ спостерігалися в країнах з чіткими правилами і прозорістю інвестиційної діяльності, так що місцеві фірми могли правильно визначити найкращу стратегію.

8.4. Реалізація механізму міжбюджетних та податково-бюджетних відносин

Доходи бюджетів. Основна частина загальних доходів центрального бюджету і власних доходів регіональних (місцевих) бюджетів утворюються з різних податків. Поділ податкових доходів між бюджетами здійснюється двома способами: 1) різні види податків „розводяться” між бюджетними рівнями (власне податки); 2) той самий податок розподіляється між бюджетними рівнями у певних пропорціях (регулюючи податки). Національні бюджетні системи розрізняються за співвідношенням та особливостями способів поділу податків.

Правила поділу податків на центральні, регіональні і місцеві досить умовні. Найбільш очевидний принцип – це відповідність місця діяльності і фінансування цієї діяльності. Наприклад, здійснення державою захисту мирного простору і національного ринку вимагає, щоб усі мита надходили до центрального бюджету. Навпаки, податки на нерухомість і особистий автотранспорт доцільно передавати місцевому бюджету, оскільки він фінансує місцеву інфраструктуру, благоустрій тощо. Цим же виправдовуються місцеві податки на використання і охорону природних ресурсів і ландшафтів місцевого значення.

Оскільки різні податки формують бюджети різних рівнів, а державні податки розподіляються між бюджетами в різних співвідношеннях, то й податкові надходження в доходну частину бюджетів усіх рівнів будуть за обсягом різні. Слід мати на увазі, що податкова політика повинна виходити з

принципу стимулюючої функції оподаткування. Це означає, що має бути знайдене оптимальне співвідношення між різними видами податків (на прибуток, на майно, на землю), яка дозволяє максимізувати розмір відрахування до бюджету.

Тут можливо керуватись такою думкою. Для регіонів з розвинутими промисловими, агропромисловими та аграрними галузями найбільш вагомим є податок на прибуток, а саме він має забезпечити найбільшу частку надходжень до регіонального бюджету.

Для регіонів зі сприятливим економіко-географічним положенням, відсутністю або обмеженістю вільних від промислової забудови територій, особливе значення має податок на землю.

Для регіонів зі значними науковими, освітянськими, промисловими, історичними і культурними центрами - податок на майно.

У Німеччині громади збирають „реальні” податки (на професійну діяльність, на землю) і податки на споживання (розважальних заходів, продажу алкогольних напоїв, податки на собак, непостійне місце проживання, пожежні команди). У Франції адміністративно-територіальні одиниці одержують чотири основних податки, що існують з часів революції: податок на забудовану землю, податок на житло, „професійний” податок (з житлових будинків, що належать підприємствам, і частково з заробітної плати), інші податки на нерухомість.

Поділ загальних податків між бюджетними рівнями по позначених квотах відбувається по різному і має різні пояснення. У Німеччині таким способом розподіляються найбільш важливі податки. Поділ прибуткового податку між трьома бюджетними рівнями аргументується тим, що, з одного боку, кожен громадянин несе відповідальність одночасно перед громадою, землею і всією державою, з іншого боку, ці ж рівні влади повинні захищати інтереси кожного громадянина.

У Франції прибутковий податок цілком надходить до центрального бюджету, хоча і тут визначається принцип відповідності прав і відповідальності громадян і певного рівня влади.

Аналогічно формується головна частина доходів федерального бюджету США (у 1993р. сума індивідуального прибуткового податку і податків, і внесків по соціальному страхуванню складала 81,3% усіх доходів). Пропорцію розподілу загальних податків і навіть розведення власних податків між бюджетними рівнями в кінцевому рахунку диктуються необхідністю збалансувати доходи й обов'язкові витрати кожного бюджету. Тому передача видаткових повноважень від центра до регіонів, а також необхідне збільшення витрат регіональних бюджетів повинні супроводжуватися і передачею визначених сум податків (або частково, у виді збільшеної квоти).

Країни істотно розрізняються за показниками розподілу загальної суми доходів між бюджетними рівнями. Тут багато чого залежить від структури бюджетно-податкової системи, довіри населення до різних рівнів влади, розподілу політичних сил тощо. Не існує прямої залежності між ступенем централізації бюджетних доходів і інтенсивністю участі національного уряду в

регулюванні регіонального розвитку. Важливо, як держава розпоряджається доходами національного бюджету: які витрати на територіях формує центр, яка величина фінансової допомоги, яка надходить територіям. Великі країни (США, Канада) мають відносно меншу централізацію доходів у порівнянні із середніми і малими країнами (по централізації доходів серед останніх особливо виділяється Бельгія – 87%). Федеративні держави (Німеччина, Австрія) мають, як правило, відносно меншу централізацію доходів у порівнянні з унітарними (Франція, Нідерланди). Багато країн, які мають у даний час високу централізацію доходів-витрат (наприклад, Італія й Іспанія), планують її поступове зниження.

Вихідною позицією бюджетної політики регіонів є те, що кожен регіон відповідно до методики уряду стримує свій обсяг коштів на майбутній період. В той же час перед регіоном постає питання – як розподілити отримані кошти.

Видатки бюджетів. Розподіл витрат центральних, регіональних і місцевих бюджетів визначається законодавчо закріпленими бюджетними повноваженнями. Структура розподілу бюджетних витрат між рівнями влади близька до структури розподілу доходів. Відхилення в декількох процентних пунктах пояснюються міжбюджетними трансфертами і розходження дисбалансів бюджетів (співвідношеннями дефіцитів і профіцитів).

У структурі центральних бюджетів частка прямих витрат на регіональний розвиток, крім трансфертів, як правило, невисока. Наприклад, у США в 1997р. вона склала 0,8%. Але основний вплив на регіональний розвиток центрального бюджету відбувається за допомогою фінансування національних програм розвитку транспорту, енергетики, пріоритетних галузей промисловості, вищої освіти, науки і т.д., оскільки всі ці програми реалізуються на певних територіях.

Загальною тенденцією національних бюджетних систем у більшості країн є перенос на регіональний і місцевий рівні основних витрат на соціальний розвиток. Цей перенос відбувається не тільки в зв'язуванні „центр-регіони першого рангу”, але і поширюється нижче, аж до бюджетів нижчої ланки. Наприклад, у Франції розподіл витрат між регіональними і місцевими бюджетами в 1997р. виглядав таким чином: регіон-9,9%, департамент – 28,9%, комуни – 61,2%. Однак у розподілі інвестицій частка регіонів істотно вище, оскільки на них покладена важлива роль у розвитку інфраструктури, у тому числі через систему планових контрактів „держава-регіони”.

Типова колізія бюджетних систем полягає в тому, що передача нових бюджетних повноважень не супроводжується наданням регіональній і місцевій владі додаткової фінансової бази. Унаслідок цього або відбувається недофінансування необхідних нестатків на регіональному і місцевому рівнях, або виникає необхідність отримання додаткових субсидій від вищестоящих бюджетів, або потрібно залучити додаткові позики. Головною турботою регіональної і місцевої влади є зміцнення власної дохідної бази.

Розходження принципів і параметрів розподілу доходів і витрат між бюджетними рівнями в різних країнах приводять до того, що навіть у середині ЄС ми спостерігаємо надзвичайно неоднорідну структуру покриття витрат

регіональних і місцевих бюджетів. Тільки в 5 країнах з 15 податки покривають більше половини всіх бюджетних витрат (максимум у Німеччині – 80%), у 10 країнах велика частка витрат забезпечується податковими і неподатковими доходами, у 5 країнах більше половини бюджетних витрат доводиться на субсидії і позики (максимум в Італії – 79%). Розміри субсидій є кількісним виразом ролі міжбюджетних відносин.

Міжбюджетні відносини. У бюджетних системах зі стійким поділом доходів і повноважень по витратах основним механізмом регулювання бюджетних дисбалансів є *міжбюджетні трансферти*. При цьому розрізняють два основних типи трансфертів: *вертикальні* (від бюджетів вищестоящого рівня до нижчестоящого) і *горизонтальні* (між бюджетами одного рівня). Вертикальні міжбюджетні трансферти, у свою чергу, поділяються на загальні (вирівнюючі) і цільові (спеціальні) трансферти. У деяких країнах, особливо з високою централізацією доходів, на долю трансфертів припадає істотна частина покриття витрат регіональних і місцевих бюджетів, а в Італії – понад 70% (з них 80% спрямовуються на фінансову підтримку Півдня).

Регіональний фонд трансфертних платежів повинен розподілятися за трьома напрямками: 1) трансферт регіональному центру; 2) трансфертний фонд підтримки регіонів; 3) трансфертний фонд стимулювання регіонів.

Загальний трансферт призначається для нівелювання розбіжностей між регіонами по бюджетній забезпеченості потреб у витратах, які впливають з бюджетних повноважень. Величина трансферту визначається по формулі (що враховує особливості країни), зміст якої полягає в тому, що цим більше відставання регіону по фінансовому потенціалу, тим більше повинна бути величина трансферту. Сума трансферту розподіляється на розсуд регіональної і місцевої влади. Для цього можливе використання підходу, що ґрунтується на наступних принципах (Градов, с.96-97):

1. Регіональний трансферт поділяється на частини, які направляються на вирівнювання та стимулювання адміністративних районів.

2. Стимулюються території, в яких дохід на душу населення не менше видатку на душу населення і не менше середнього показника доходу регіону на душу населення.

3. Стимулюючий трансферт розподіляється між районами у відповідності з досягнутими результатами їх фінансово-господарської діяльності та ділової активності.

4. Вирівнюючий трансферт розподіляється між районами у відповідності з дефіцитністю бюджетів цих територій.

5. Регіональний трансферт розподіляється, виходячи з співвідношення:

$$X = \frac{(1 - \beta) T_p \sum_i D_i}{\beta \sum_i D_i}, \quad (8.3.)$$

де X - стимулюючий трансферт;

T_p – регіональний трансферт, який треба розподілити між районами;

$M_{ст}$ – множина районів, які стимулюють, у яких $D_i \geq P$ та $D_i \geq D$;

β – оцінка важливості (корисності) 1 грн., направленої на вирівнювання доходів бюджету ринків ($0 \leq \beta \leq 1$);

$(1-\beta)$ – оцінка важливості (корисності) 1 грн., направленої на стимулювання фінансового-господарської та соціально-культурної діяльності районів;

$(1-\beta) / \beta$ – відносна оцінка важливості (корисності) 1 грн., направленої на стимулювання у порівнянні з 1 грн., вкладеної у вирівнювання.

Зауважимо, що якщо $\beta=1$, то $X=0$, тобто трансферти слід направити виключно на вирівнювання. Оцінка β не може дорівнювати 0, через те що це означало б, що увесь трансферт направляється на стимулювання при відсутності збиткових районів. Якщо $\beta = 0,5$, то це означає, що регіональний трансферт розподіляється пропорційно доходів, які стимулюють та вирівнюють райони.

Оцінка β може бути визначена експертним шляхом. Цікаво розглянути особливості механізму регіональної трансфертної політики деяких країн. Так у Франції вертикальні міжбюджетні трансферти охоплюють три регіональних рівні. При цьому донорами є регіони і департаменти, а бенефіціантами (одержувачами допомоги) – комуни. Частка регіонів в одержуваних трансфертах складає 14%, частка департаментів – 16%, частка комун – 70% (дані за 1997р.). Серед різновидів трансфертів найбільшу роль відіграє глобальна дотація на фінансування. Найбільшу частину глобальної дотації (77%) отримують комуни, де вона підрозділяється на три види: основна дотація (по чисельності населення); дотація по вирівнюванню (за рівнем податкового потенціалу доходів мешканців); дотація по відшкодуванню (по кількості учнів, довжині шляхів сполучення, числу державних квартир). Глобальна дотація доповнюється декількома специфічними дотаціями.

В Іспанії основна частина міжбюджетних трансфертів надходить з Фонду міжтериторіальних компенсацій. Його основне призначення – не соціальна підтримка, а посилення потенціалу ендегенного економічного розвитку через інвестиції. У цьому його відмінність від вирівнюючого трансферту. До фонду відраховується 30% державних інвестицій. Кошти фонду розподіляються між автономними співтовариствами таким чином: 70% - обернено пропорційно доходу на душу населення, 20% - пропорційно міграційному балансу, 5% - пропорційно відхиленню від середнього рівня безробіття, 5% - пропорційно величині території. Підтримку з фонду отримують 10 з 17 автономних співтовариств.

Цільові (спеціальні) трансферти, чи бюджетні гранти, призначаються для здійснення певних задач державної регіональної політики.

Наприклад, у США федеральні трансферти на будівництво між штатних автодоріг покривають до 90% їхньої вартості. У Німеччині федерація надає спеціальну фінансову допомогу для особливо важливих інвестицій земель і

громад, у тому числі санації і збереження конкурентноздатних підприємств, створення нових робочих місць.

У низці країн важливу роль у вирівнюванні фінансових можливостей відіграють горизонтальні трансфери. Їхнім джерелом є кошти які виділяють регіонам-донорам. У Німеччині система вирівнювання визначається Основним законом. Так, у 1995 р. шість земель-донорів перелічили біднішим десяти землям (серед яких – усі вісім східних) 5923 млн. марок. Це дозволило істотно зблизити федеральні землі за рівнем доходної бази на душу населення.

Крім загального і цільового трансфертів, прямими одержувачами яких є регіональні і місцеві бюджети, державні кошти надходять у регіони також по лініях різних державних галузевих програм, через децентралізовані бюджети міністерств і фінансування федеральних служб на територіях. Розділяти суми цих непрямих трансфертів між регіонами досить складно. В усіх країнах існує проблема складання і регулювання повних фінансових балансів територій. [Гранбург, с.382]

Усі розглянуті різновиди трансфертів і державних коштів, що вивчаються на територіях, є безоплатними. Для поповнення доходів регіональних і місцевих бюджетів залучаються також позики, у тому числі на пільгових умовах, регульованих особливим законодавством.

Спеціальні фонди. У низці країн для раціонального використання особливих джерел чи доходів фінансування особливих нестатків створюються спеціальні фінансові фонди.

У США поширена практика створення трастів-фондів (довірчих фондів). Ці фонди і по джерелах формування, і по витратах строго прив'язані до вирішення певних задач.

8.5. Ціновий (тарифний) аспект механізму реалізації регіональної політики

Ціновий механізм – це встановлення і регулювання владними регіональними структурами систем цін різних видів товарів і послуг. Використовуються такі форми і методи цього механізму: надання субсидій і дотацій; запровадження фіксованих цін; обмеження граничного рівня рентабельності; обмеження постачально-збутовим і торгових надбавок та націнок; запровадження граничних коефіцієнтів зростання цін; декларування змін цін.

Існує багато проблем з регулюванням тарифів на електро- та теплоенергію. Державна енергетична компанія встановлює основні ціни на електроенергію, яка реалізується електростанціями оптовим покупцям. Тарифи ж безпосередніх споживачів - підприємств та громадян встановлює регіональна влада та органи місцевого самоврядування. Через це тарифи в різних регіонах суттєво відрізняються. Оскільки ці тарифи не можуть покрити витрати енергосистем, регіони вимушені їх підвищувати. При цьому тарифи досягають

таких розмірів, що пересічні громадяни не можуть їх подолати. Тоді регіональна влада вводить механізм дотацій, субвенцій, пільг тощо.

Досвід тарифоутворення зарубіжних країн показує що переважаючим підходом до встановлення тарифів на енергію є різні варіанти систем, які включають абонентну плату і плату за енергію. Так, у Франції, наприклад, існує п'ять варіантів тарифів на вибір. Усі ці системи включають плату за абоноване споживання та енергію. Універсальний тариф для побутових споживачів включає постійну плату, яка залежить від абонованого споживача та двохступеневу плату за енергію.

У Швейцарії тарифи для великих споживачів складається з чотирьох частин: за годинне споживання, пікове споживання протягом шести годин, за саму енергію, за постійне абоненство. Для дрібних споживачів існує комбінована система: постійна плата на основі обмеження максимальної потужності і плата за енергію. Основою тарифоутворення в цих країнах є довгострокові граничні видатки.

Регулювання тарифів на комунальні послуги. Середній тариф на воду і каналізацію розраховується, виходячи з собівартості кожної послуги і норми рентабельності (не більше 25%), якій міг би діяти, якщо б населення і підприємства платили б однаково.

Після затвердження ставок тарифу для населення, який менш середнього, тариф для підприємництва збільшується пропорційно і таким чином, щоб середня сума надходжень до підприємств, яке надає ці послуги, була б вищою за собівартість і планову рентабельність. Не зважаючи на стримуючі зусилля центральної і регіональної влади, рівень комунальних послуг постійно підвищуються. Тарифи підвищуються ще й через недосконалість технічних засобів для індивідуально обліку водоспоживання. Істотною перешкодою для реалізації договірних обов'язків між постачальниками послуг і споживачами є недосконале законодавство.

Значне місце в регіональній політиці надається регулюванню транспортних тарифів. Але регіон не може впливати на регулювання усіх транспортних послуг. Так, залізничні тарифи регулюються відповідним відомством „Укрзалізниця”. Тарифи на газ залежать від зовнішньоекономічних відносин і регулюються державою з урахуванням місцевих особливостей кожного регіону.

Встановлення тарифів на нафту та нафтопродукти залишається монополією компаній – постачальників. На рівні регіону регулюються головним чином тарифи на перевезення пасажирів міськими та міжміським транспортом.

8.6. Механізм реалізації структурно-територіальних проблем регіональної політики

Структурна політика регіону – це удосконалення галузевої структури регіональної економіки та динаміка її розвитку. Для кожного регіону

визначаються особливості динаміки виробництва. На цій основі і типізують регіони. До *першого типу відносять регіони з незначними стійкими падіннями* виробництва. Цей тип динаміки притаманний регіонам з переважанням експортних галузей або галузей які забезпечують життєдіяльність країни. *Другий тип – помірне падіння виробництва з наступним зростанням.* Це регіони з монопродуктовою специфікою, продукція яких користується великим попитом на зовнішніх ринках (чорні метали, добрива). Подальше розширення виробництва наштовхується на обмеження попиту на світових ринках. Активна експансія українських виробників на світових ринках у вигляді демпінгу, призводить до падіння цін на цю продукцію і санкцій окремих країн і міжнародних організацій.

Перспективи розвитку регіонів другого типу визначаються кон'єктурою відповідної продукції на світових ринках, видатками виробництва, валютними курсами. На економічне положення регіонів цього типу регіональна влада суттєво не впливає.

Третій тип регіонів – це глибоке падіння, стабілізація, помірне зростання. Для цього в регіоні має бути розвинута диверсифікована промисловість, та розвинуте сільське господарство.

Четвертий тип регіону – це стрімке і стійке падіння. Цей тип динаміки є характерним для промислово розвинутих регіонів зі слабкими сільським господарством. В цих районах запровадження механізму реалізації регіональної політики можливе з двох точок зору: 1) можливостей використання компенсаційних механізмів (диверсифікація виробництва, зміна парадигми бізнесу для окремих підприємств); 2) довгострокових перспектив розвитку регіону.

В основі структурної політики регіонів має бути стратегія економічного зростання, яка ґрунтується на конкурентних перевагах того чи іншого регіону. Названі переваги можуть забезпечити такі чинники: високий науково-технічний потенціал, рівень освіти населення, розвинута промисловість, насичений внутрішній ринок, вигідне економіко-географічне положення, значний ресурсно-сировинний потенціал, розвинута транспортна інфраструктура, кваліфікована і відносно дешева робоча сила, наявність свободних виробничих потужностей промислових територій з відповідними екосистемами, досвід експорту високотехнологічної продукції, досвід виробничої кооперації.

Для реалізації цих чинників за допомогою механізму регіональної політики: 1) формується стабільна система оподаткування, яка стимулює виробництво; 2) ефективно регулюються ціни і тарифи, насамперед, на товари і послуги природних монополій; 3) проводиться активна кредитно-фінансова політика; 4) розвиваються міжрегіональні зв'язки та зовнішньоекономічна діяльність.

Необхідність у загальному підході до структурних проблем країни та Національній стратегії, на базі якої будуть визначатися пріоритетні цільові завдання, слід розглядати як оптимальний засіб вдосконалення механізму реалізації регіональної політики. Основний урок полягає в тому, що регіональні

проблеми потрібно розглядати у ширшому контексті, враховуючи усі необхідні чинники – не лише економічні, а й соціальні, фінансові та інституційні - та уникати розгляду кожної конкретної проблеми ізольовано, без урахування усіх інших елементів. Подальша перспектива передбачає більш інтегрований підхід до розробки як секторальної, так і територіальної політики. Водночас довгостроковий характер регіональних дисбалансів вимагає відповідної довгострокової стратегії для послідовного виконання завдання щодо зменшення різниці між рівнем розвитку регіонів і поліпшенням показників економічної діяльності регіонів.

Контрольні запитання

1. Назвіть основні методи механізму реалізації регіональної економіки?
2. Назвіть інструменти і механізми реалізації регіональної політики?
3. За допомогою яких важелів реалізується регіональна політика?
4. В чому полягає сутність: 1) макроінструментів;
2) мікроінструментів;
5. Які інструменти регіональної політики застосовуються в окремих країнах світу?
6. Які існують вимоги до інструментального механізму регіональної політики в Європі?
7. В чому полягає сутність агентств регіонального розвитку, які їх функції?
8. Чим відрізняються агентства розвитку в різних країнах?
9. Які послуги надають агентства регіонального розвитку в країнах світу?
10. Які питання вирішує Європейська асоціація регіональних агентств розвитку?
11. Яка мета, цілі та завдання агентств регіонального розвитку України?
12. Дайте визначення основним категоріям: інвестиції; реальні інвестиції; фінансові інвестиції; інвестиційна привабливість регіону; інвестиційний клімат регіону; прямі та непрямі інвестиції; інвестиційний рейтинг регіону.
13. Які заходи впливу держави на інвестиційні процеси в регіоні?
14. За якими даними визначається інвестиційний рейтинг регіонів України?
15. За якою методикою визначається рейтинг інвестиційної привабливості регіонів?
16. Для чого створюються ВЕЗ, ВПЗ, СЕЗ, ТПР?
17. Які ВЕЗ, ВПЗ, СЕЗ та ТПР створені у світі і в Україні? Яка їх доля?
18. Яке значення для розвитку економіки України мають прямі іноземні інвестиції?

19. З чого складаються бюджети різних рівнів? Яка роль у цьому податків?
20. Як поділяються райони за розміром максимізації відрахувань до бюджету?
21. Які регіональні податки існують в країнах світу?
22. Як розрізняються видатки бюджету в регіонах країн світу?
23. Що таке трансферт і як він розподіляється? Наведіть формулу цього розподілу.
24. Які особливості трансфертної політики окремих країн?
25. Дайте визначення цінового механізму.
26. Чому тарифи в різних регіонах суттєво відрізняються?
27. Як регулюються тарифи на транспортні та комунальні послуги?
28. У чому полягає сутність структурної регіональної політики?
29. Які існують типи структурної динаміки регіонів?

ЛІТЕРАТУРА

1. Біла С.О. Структурна політика в системі державного регулювання трансформаційної економіки: Монографія –К.: УАДУ, 2001.- 408с.
2. Бюджетний процес і міжбюджетні відносини на рівні місцевих бюджетів району. Навчальний посібник /С.І.Мельник. –К.: Міленіум, 2003.- 266с.
3. Гладкий Ю.Е., Чистобаев В.И. Основы региональной политики. – СПб.: Изд.-во Михайлова В.А., 1998.-659с.
4. Гладкий Ю.Е., Чистобаев В.И. Регионоведение. М.: Гардарики, 2000.- 323с.
5. Гранберг А.Г. Основы региональной экономики: Учебник для вузов.- М.: ГУ ВШЭ, 2001.-495с.
6. Дульщикова Ю.С. Региональная политика и управление. - М.: РАГС, 2001-257с.
7. Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку. За ред. Гейця В.М.-К.: Інститут економіки і прогнозування: Фенікс, 2003,.-820с.
8. Інвестиційна політика в Україні на регіональному рівні // Інститут Реформ. Недержавний аналітичний центр. -К.; 2003, випуск 16.-52с.
9. Інвестиційний рейтинг регіонів України (Недержавний аналітичний центр „Інститут реформи”. – К.: 2002.-44с.
10. Крещман В.Ю. Державне регулювання регіонального розвитку: теоретичні аспекти: Монографія.-К.: Вид-во УАДУ, 2002.-188с.
11. Петкова Л.О. Економічне зростання в Україні: регіональний вимір. - Черкаси: ЧДТУ, 2004. 271с.
12. Региональная экономика. Градов А.В., Кузин Б.И. и др.- СПб: Питер, 2003. – 222с.
13. Стеченко Д.М. Розміщення продуктивних сил і регіоналістика: Навчальний посібник. – К: Вікар, 2001.-377с.

Розділ 2. ДИНАМІКА І ТРАНСФОРМАЦІЯ ЕКОНОМІЧНОГО ПРОСТОРУ УКРАЇНИ

Тема 9. ГОСПОДАРСЬКИЙ КОМПЛЕКС УКРАЇНИ, ЙОГО СТРУКТУРА І ТРАНСФОРМАЦІЯ В РИНКОВИХ УМОВАХ

План

- 9.1. Сутність господарського комплексу, структура суспільного виробництва.
- 9.2. Економічна взаємодія інституціональних одиниць та їх фіксація у регіоні через систему національних та регіональних рахунків.
- 9.3. Регіональні ринки як елементи господарського комплексу.
- 9.4. Суспільні форми організації виробництва та роль концентрації у розбудові господарського комплексу України.
- 9.5. Стан та стратегія розвитку господарського комплексу України.

9.1. Сутність господарського комплексу, структура суспільного виробництва

Ця тема тісно пов'язана з регіональною економікою – вона дає уявлення та теоретичні знання про функціонування національної економіки в цілому. Національна економіка розглядається як складний господарський комплекс з певною логікою побудови та функціонування, який характеризується як динамічна, цілісна система виробництва, обміну, розподілу і споживання. Його цілісність визначається наявністю каркасу у вигляді системи розселення інфраструктури, державного та місцевого управління, інформаційної мережі.

Головна характеристика господарського комплексу – це розвиток у історичній динаміці галузевої та територіальної структури суспільного виробництва. Суспільне виробництво розглядається як об'ємна проекція інноваційних технологічних і соціальних циклів на території країни, або будь-якого з її регіонів. Кожний етап розвитку національної економіки відзначається появою групи лідируючих галузей економіки, яка у майбутньому створювала навколо себе специфічну сферу.

Динаміка розвитку господарського комплексу України, як складової частини світової економіки, поділяється на низку великих соціально-економіко-технологічних періодів: доаграрний, аграрний, індустріальний, постіндустріальний. На цих етапах принципово змінюються взаємовідносини між людьми та природою, між економікою та природою, між людьми поміж собою. Змінюються також галузеві пропорції господарства та стан суспільного і територіального поділу праці.

Не вдаючись до подробиць давно минулих двох перших періодів, які породили первинну сферу (сільське господарство), зазначимо, що більшість сучасних економік світу знаходяться на індустріальному етапі розвитку. У розвинутих країнах, принаймні на локальному рівні йде активний процес

перетворення індустріального суспільного виробництва в постіндустріальний. Якщо для індустріального суспільства лідируючими є галузі промисловості та будівництва (вторинна сфера), то для постіндустріальної епохи галуззю - лідером стає сфера послуг, яка опирається на нагромаджене національне багатство. Національною перевагою сфери послуг є те, що вона в межах виробничого сектора дозволяє поступово перетворити ресурсоспоживаючу національну економіку (господарський комплекс) в ресурсовідтворювальну.

Наявність трьох сфер у структурі світової економіки дозволяє поділити країни світу саме за цією ознакою. Багато країн знаходяться на етапах, де первинна сфера є динамічною, тобто у цих країнах лідерами є галузі сільського та лісного господарства. Інші країни (до них належить і Україна) знаходяться у зоні вторинної сфери, де лідирують промисловість і будівництво. Третя група країн (США, Японія, Німеччина та інші) практично вступили у постіндустріальний період з домінуючою галуззю „сфера послуг”.

Аналіз тенденцій розвитку світової економіки вказує на те, що в глибині вторинної і третинної сфер відбувається поступове формування четвертинної сфери національних економік – інформаційної індустрії, як галузі-лідера нової (інформаційної) технологічної хвилі. Особливістю цієї індустрії є її багатофункціональність, яка полягає в тому, що вона одночасно є інфраструктурною галуззю (зв'язок), сукупністю найновіших наукомістких галузей промисловості (галузі високих технологій) та сферою інтелектуальної праці і специфічних, інформаційних послуг.

Суспільне виробництво України характеризується співвідношеннями та структурними відмінностями, що відображають галузевий та територіальний поділ праці.

В результаті взаємовідносин галузевих та територіальних складових національної економіки сформувалися її соціально-економічна, організаційно-економічна, виробничо-технологічна, науково-технічна, фінансово-економічна, територіально-галузева структура.

Традиційно господарський комплекс розглядають, по-перше, як систему галузей господарювання (галузева структура, галузь – це сукупність підприємств та організацій об'єднаних спільністю функцій, які вони виконують у системі суспільного поділу праці) і, по-друге, як систему територіально-виробничих комплексів (територіальна структура).

Згідно з існуючими теоріями розвитку продуктивних сил галузі мають різні функції і за цією ознакою поділяються на основні (профільюючі) та обслуговуючі. До **основних (головних) галузей відносяться районоутворюючі галузі спеціалізації, які мають високу питому вагу у виробництві району та найбільший економічний ефект. Ці галузі є визначальними у функціональній характеристиці регіону.**

Обслуговуючі галузі забезпечують потреби основних галузей та населення регіонів у електроенергії, теплі, воді, будівельних матеріалах, перевезеннях, послугах зв'язку, торгівлі, фінансах, послугах науки, культури, житлово-комунального обслуговуванні тощо.

Існують також *локальні* галузі промисловості та сільського господарства, які для регіонів мають місцеве значення і задовольняють їх потреби у певній кількості.

У структурі господарського комплексу розрізняють не тільки галузі спеціалізації та обслуговування, але й супутні та паралельні галузі .

Супутні галузі тісно пов'язані між собою технологічно (гірничодобувні), доповнюють одна одну, наприклад, за використанням чоловічої та жіночої праці (легка та важка). З розвитком науково-технічного прогресу кількість та значення цих галузей зростає.

Паралельні галузі розвиваються дещо ізольовано на базі спільних природних і економічних умов (ресурсів). Ці галузі не мають між собою тісних виробничих зв'язків, але вони паралельно використовують спільні міжгалузеві ресурси: землю, робочу силу, паливо, воду тощо. Паралельні галузі можуть бути як спеціалізованими, так і обслуговуючими. Усе залежить від їх ефективності. Використання землі під розміщення машинобудівного заводу чи під сільськогосподарське виробництво впливає на коефіцієнт локалізації відповідної галузі у регіоні, а, значить, і на її статус – профілюючий чи обслуговуючий.

Господарський комплекс розглядається і як динамічна комплексна система, у якій складовими частинами є чіткі сполучення галузей в межах території певного масштабу. Такі сполучення отримали назву *комплексів*. Комплексний характер розвитку національної економіки є стратегічною концепцією соціально-економічного розвитку нашої держави. Це зумовлено тим, що територіально-виробниче комплексоутворення є однією з найбільш продуктивних сфер організації виробництва і соціально-економічного розвитку взагалі. Існує багато видів комплексів.

Простий комплекс – це сполука паралельних галузей спеціалізації, які майже не пов'язані між собою та галузей, що обслуговують цю сполуку. Ключовою ознакою є розміщення цих галузей в одному регіоні, їх взаємовплив і комплексність розвитку полягає у використанні місцевих природних багатств, спільної виробничої бази, інфраструктури.

Складний комплекс – це праці, безпосередні виробничі зв'язки між галузями. Ці зв'язки здійснюються як по вертикалі, тобто від сировини до готової продукції, так і горизонталі, тобто поміж вертикальними гілками.

Ефект комплексоутворення досягається вже на етапі створення простого комплексу: розвиваються ефективні виробництва на основі використання спільних сприятливих умов. При цьому, по-перше, реалізуються як галузеві, так і загально регіональні вигоди, тобто, наприклад, територія або ЕГП регіону використовується одночасно і для промисловості, і для сільського господарства. По-друге, з'являється можливість створити спільне обслуговуюче господарську, виробничу, ринкову, соціальну інфраструктуру чим досягається так званий агломераційний ефект.

При формуванні складного комплексу національна економіка отримує додатковий вииграш за рахунок комбінування і територіального наближення

кооперованих виробництв, наближення їх до джерел палива, сировини, споживачів готової продукції. Ефект настає також за рахунок скорочення транспортних витрат, комбіноване використання електроенергії і палива, суміщення графіків споживання підприємств, утилізації різних виробничих відходів. Ефект досягається також в результаті першого залучення жіночої праці, пом'якшення безробіття, доскональної системи управління.

Прості та складні комплекси виступають основою формування різноманітних типів територіально-виробничих комплексів (ТВК). ТВК – це об'єднання підприємств певної спеціалізації на певній території з метою отримання найкращого ефекту завдяки комплексному використанню природних, економічних умов та трудових ресурсів.

В Україні за територіальними розмірами, спеціалізацією та іншими ознаками виділяють ТВК економічних районів і адміністративних областей, промислові, сільськогосподарські, промислово-транспортні, агропромислові, портово-промислові, море господарські, рекреаційні.

У свою чергу кожен з цих типів ТВК має свою типізацію. Наприклад, промислові ТВК підрозділяються на промислові центри, вузли, райони. А спеціалізовані промислові ТВК є монопродуктові, субпродуктові, поліпродуктові.

Функціонально господарський комплекс України поділяють на низку міжгалузевих комплексів (МК). МК – це система економічно взаємопов'язаних галузей виробничої або невиробничої сфер, який сформовано внаслідок кооперації та інтеграції підприємств, організацій, установ та галузей. Приклади МК: паливно-енергетичний, металургійний, машинобудівний, хіміко-лісовий, агропромисловий, транспортний, будівельний.

На сучасному етапі розвитку господарського комплексу України набувають особливого значення його нові структурні утворення – виробничо-технологічні комплекси. Ці комплекси виникають на базі не стільки місцевих ресурсів, скільки на основі досягнень науково-технічного прогресу, перспективних технологій, раціональних виробничо-технологічних та організаційних зв'язків. Найбільш наочними є приклади кластерів, технополісів, технопарків тощо.

9.2. Економічна взаємодія інституціональних одиниць та їх фіксація у регіонах через систему національних та регіональних рахунків

Розвиток господарського комплексу багато в чому залежить від інституціональної структури національної економіки та економіки регіонів, представлених різноманітними господарськими суб'єктами різних форм власності: державними, муніципальними, приватними підприємствами, іноземними, спільними підприємствами тощо.

Значну роль в господарському комплексі відіграють *державні підприємства*. Поки що державні підприємства в умовах ринку, як самостійний суб'єкт регіональної економіки, виробляють і реалізують продукцію, діючи в інтересах членів трудових колективів та інтересів власника – держави. Управління державним підприємством об'єднує принципи самоврядування трудового колективу і право власника (держави) щодо господарського використання майна.

Підприємство самостійно планує свою діяльність, визначає перспективи розвитку, виходячи з попиту та пропозиції на регіональних ринках, укладає договори з покупцями продукції і продавцями матеріально-технічних ресурсів, виконує постачання для державних нестатків на договірній основі. Державне підприємство, як суб'єкт ринкових відносин, інтегрується в систему ринкових структур регіону. На основі вивчення кон'юнктури ринку, можливостей потенційних партнерів, інформації про ціни воно здобуває ресурси на ринку засобів виробництва, взаємодіючи з ринковою інфраструктурою – оптовими посередницькими фірмами, торговими домами і т.п.

Державний сектор об'єктивно необхідний у сферах, пов'язаних із забезпеченням обороноздатності держави, безперебійної роботи транспорту, зв'язку, енергопостачання. У районах зі складною демографічною й екологічною ситуацією, також доцільно підсилити роль державного сектора.

Державні підприємства на етапі трансформації економіки потерпають перетворення, пов'язані зі структурою управління, реорганізації міністерських і відомчих структур та створенням компаній, що включають комплекс виробництв від видобутку природних ресурсів до виробництва кінцевого продукту. Таким чином, створюються державні корпорації в нафтовій, газовій, машинобудівній промисловості. Вони не обмежують права приватних підприємств, які входять до них. Корпораціям делегуються певні функції державного управління, насамперед, володіння природними ресурсами, інфраструктурного забезпечення, акумуляції фінансових ресурсів. Корпорації можуть мати холдингові компанії для залучення додаткового акціонерного капіталу.

Економічну базу місцевого самоврядування складають *муніципальні підприємства*. Вони служать джерелом одержання доходів місцевих бюджетів і задоволення соціально-економічних потреб населення регіону. До муніципальних підприємств, як правило, відносяться промислові підприємства місцевого значення, об'єкти виробничої і соціальної інфраструктури регіону, безпосередньо пов'язані з обслуговуванням населення.

Підприємства приватної власності можуть бути різних правових форм: індивідуально-приватні підприємства (коли засновник і власник виступають у єдиній особі, а інші працівники є найманими); товариства (з повною, змішаною або обмеженою відповідальністю) і акціонерні товариства (відкритого або закритого типу).

Акціонерні товариства створюються юридичними особами і громадянами шляхом об'єднання їхніх внесків з метою здійснення

господарської діяльності. Акціонерне товариство самостійно визначає основні напрямки своєї діяльності, порядок розподілу прибутку і покриття збитків, створює філії та представництва, вирішує питання про придбання акцій, визначає умови оплати праці посадових осіб тощо. Акціонерна форма організації виробництва відкриває нові можливості взаємодії підприємств і регіональної адміністрації. Володіючи акціями, регіональна адміністрація може безпосередньо брати участь у створенні різних підприємств об'єднань та управління ними.

На початку 90-х років в усіх регіонах країни бурхливо створювалися нові організаційні форми суб'єктів ринкових відносин – концерни, консорціуми, асоціації холдингові компанії та ін.

Концерни, консорціуми, асоціації являють собою добровільні об'єднання виробничих підприємств, науково-технічних, фінансово-кредитних структур, торговельних фірм, що делегують частину своєї комерційної самостійності органам управління.

Концерни можуть створюватися на основі перехресного володіння акціями. Учасники об'єднання, залишаючись юридично вільними організаціями, здійснюють координацію господарської діяльності, інвестиційної, науково-технічної і технологічної політики, маркетингової стратегії. Концерн дозволяє забезпечити не тільки конкурентоздатність продукції вхідних у нього підприємств, але і дає їм можливість ефективно вирішувати галузеві і регіональні проблеми. Концерни дозволяють забезпечити підтримку і дрібний бізнес за допомогою субконтрактних відносин, науково-технічної і фінансової допомоги.

Асоціації і консорціуми – більш гнучкі форми об'єднань. Вони дозволяють підприємствам швидше адаптуватися до умов ринкової економіки. Асоціації і консорціуми поєднують підприємства по видах діяльності, виходячи з економічної доцільності і вигоди. Асоціації можуть бути формою взаємодії підприємств різних галузей, об'єднаних спільністю господарських інтересів. Так, у окремих регіонах створюються асоціації з виробництва споживчих товарів на базі використання місцевих ресурсів сировини та ін.

Утворення об'єднань може йти також шляхом створення холдингових компанії і інвестиційних фондів. Ці фінансові інститути відіграють важливу роль у координації та фінансуванні науково-технічних і комерційних проектів, забезпечують фінансову підтримку структурної перебудови економіки і переливу капіталу в ефективні сфери діяльності в регіоні.

З метою залучення регіонів України до світових господарських зв'язків, більш повного задоволення потреб країни в продукції і послугах, залучення матеріальних та фінансових ресурсів, нових технологій і управлінського досвіду законодавством передбачені різні організаційні форми для залучення іноземного капіталу.

Підприємства з іноземними інвестиціями можуть створюватися в будь-яких формах, передбачених законодавством України. Інвестори можуть створювати на території країни підприємства, в яких іноземні інвестиції

складають 100% майна. Прибутки іноземних інвесторів, отримані в українській валюті, можуть вільно реінвестуватися і використовуватися на території України відповідно до законодавства, а також переводитися за кордон.

Важливим чинником формування регіональної економіки, насичення ринку необхідними товарами, послугами та підвищення рівня життя населення є розвиток малого та середнього бізнесу. Розвиток *малих підприємств* дозволяє прискорити структурну перебудову господарського комплексу та економіки регіону, перебороти галузевий і регіональний монополізм, надати додаткові робочі місця для працівників, які звільняються з неефективно діючих підприємств. Малі підприємства можуть включатись до сфери економічного обороту невикористані виробничі потужності, машини та устаткування, законсервовані, недобудовані об'єкти і споруди.

Малі підприємства створюються у всіх галузях як громадянами, так і різними підприємствами і організаціями на основі будь-яких форм власності, включаючи змішані, і здійснюють усі види господарської діяльності.

Основну частину малих підприємств складають об'єкти ринкової інфраструктури: у торгівлі, постачанні, збуті і заготівлях; у сфері загальної комерційної діяльності по забезпеченню функціонування ринку, де переважає недержавна форма власності.

Малі підприємства значною мірою орієнтовані на надання різноманітних побутових, соціально-культурних, наукових, посередницьких послуг, виконання робіт у будівництві, сервісному обслуговуванні. У промисловості вони виникають на базі окремих ділянок, цехів, тяжіючи переважно до допоміжного виробництва, де зосереджена основна частка ручної праці. Малі підприємства займають ніші, які для них залишають великі індустріальні виробництва. Мале підприємство не є якоюсь особливою організаційно-правовою формою суб'єкта, що хазяює, а відрізняється від інших тільки меншими розмірами за численністю працюючих.

Критерії чисельності малих підприємств диференційовані: в промисловості число працюючих на малому підприємстві не повинно перевищувати 100 осіб; в будівництві і на транспорті – 50; в науці – 60; в оптовій торгівлі – 60; в роздрібній торгівлі – 15; в сільському господарстві – 60; в інших галузях – 30 осіб.

Зазначена чисельність може змінюватись залежно від регіональних особливостей. Виділення цієї групи підприємств необхідне для того, щоб вони могли користуватися певними пільгами і перевагами.

Малі підприємства можуть здійснювати зовнішньоекономічну діяльність відповідно до діючого законодавства, при цьому з боку міністерств, відомств і регіональних зовнішньоекономічних організацій малим підприємствам надається всебічна підтримка, у тому числі по забезпеченню їхнього доступу до єдиної системи зовнішньоекономічної інформації. Малі підприємства, які створюються на території країни за участю вітчизняних та іноземних юридичних осіб і громадян, керуються законодавством про спільні підприємства.

Поряд з малими підприємствами з виробництва продукції і послуг в Україні діє велика кількість *малих підприємств-посередників*. Це пов'язано, по-перше, з необхідністю ресурсного забезпечення виробничих процесів і, по-друге, з необхідністю пріоритетного розвитку ринкової інфраструктури. Частково посередницькі функції беруть на себе різні союзи й асоціації малих підприємств. Так, з їх ініціативи і підтримки можлива організація центрів оптової та дрібнооптової торгівлі, з залученням коштів малих підприємств, страхових (ризикових) фондів, спілок взаємного кредитування.

З метою розвитку малих підприємств передбачається як примусове, так і ініціативне розукрупнення монопольних виробництв, виділення (за умови їхньої технологічної незалежності) самостійних виробничо-господарських блоків зі складу великих підприємств, створення дочірніх підприємств х ініціативи асоціацій.

Економічні взаємодії інституціональних одиниць у процесі відтворення на території регіону фіксуються через систему регіональних рахунків (СРР), що охоплює опис економічних операцій на усіх фазах відтворювального циклу (виробництва, первинного розподілу доходів, подальшого їхнього перерозподілу і використання на кінцеве споживання і нагромадження). В економічному аналізі регіональні рахунки виконують ті ж функції, що і національні: вони є інформацією для вироблення регіональної політики на національному рівні, дають можливість оцінки впливу національної політики на економічну активність на регіональному рівні.

Розглянемо основні поняття, методологічні принципи і правила, які використовуються в системі національних та регіональних рахунків. За концепцією системи національних рахунків (СНР) практично усі види діяльності зі створення товарів і послуг віднесені до економічної діяльності.

Товари - це результати праці, що мають матеріально-речовинну форму. *Послуги* - це результати багатьох видів виробничої діяльності, які не мають матеріально-речовинної форми і які задовольняють особисті і суспільні потреби як матеріального, так і нематеріального характеру.

У СНР проводиться чітке розмежування між внутрішньою (національною) економікою і «іншим світом». Для розуміння розмежування між цими категоріями необхідно розглянути наступні поняття: «економічна територія», «центр економічного інтересу», «резидент», «нерезидент».

Під *економічною територією (простором)* розуміється, географічна територія, усередині якої люди, товари і гроші можуть вільно переміщатися. До неї також відносяться національний повітряний простір, територіальні води і континентальний шельф у міжнародних водах, на які країна має виключні права, і територіальні анклави в інших країнах (території, на яких розташовуються посольства, консульства, військові бази, наукові бази і т.д.). У той же час частини власної географічної території країни, які використовуються іншими країнами, не входять до її економічної території,

Суб'єкт економіки має *центр економічного інтересу* на економічній території країни, де він володіє приміщенням чи землею, здійснює чи має

намір здійснювати економічні операції протягом тривалого періоду часу (звичайно не менше одного року).

Резиденти - суб'єкти, які мають центр економічного інтересу на економічній території країни. Резидентами країни вважаються іноземні компанії і банки, які знаходяться на її економічній території тривалий час, а також філії і представництва нерезидентів, які не є самостійними юридичними особами. Внутрішня (національна) економіка охоплює діяльність резидентів як на економічній території даної країни, так і за її межами.

Нерезидентами є співробітники іноземних посольств (крім місцевого персоналу, який працює за наймом), іноземні студенти, іноземні військовослужбовці, які обслуговують військові бази на території даної країни, а також особи, що проходять курс лікування, незалежно від терміну перебування на економічній території даної країни .

Важливими поняттями СНР є поняття *потоки і запаси*. Показники потоків характеризують величини економічних процесів за період часу (наприклад, виробництво товарів і послуг, виплати заробітної плати і т.п.). Показники запасів характеризують стан об'єкта на визначену дату - чи початок кінець розглянутого періоду часу (наприклад, наявність основних фондів на початок року, число безробітних на кінець року і т.п.).

Потоки викликають зміни в запасах. Між показниками потоків і запасів існує наступний взаємозв'язок: величина запасу на кінець періоду дорівнює величині запасу на початок періоду плюс (чи мінус) потік. Наприклад, величина запасу капіталу наприкінці року може бути розрахована як сума його величини на початок року і потоку чистих інвестицій за рік.

Взаємозв'язок запасів і потоків складає основу вихідної макроекономічної моделі кругових потоків, чи кругообігу продукції, доходів і витрат, застосовуваної в описі й аналізі макроекономічних процесів.

Одним з основних понять СНР є поняття *економічна операція*, під якою розуміється взаємодія між економічними суб'єктами, що здійснюється за взаємною згодою (наприклад, купівля і продаж товарів і послуг). Дії, що починаються однією економічною одиницею в односторонньому порядку і впливають на інші одиниці без їхньої згоди, не є операціями і відносяться в СНР до інших потоків.

Валовий внутрішній продукт, що являє собою вартість кінцевих товарів і послуг, оцінюється в цінах кінцевого споживача. Випуск товарів і послуг оцінюється в цінах виробника чи в основних цінах. Ціни виробника на відміну від цін кінцевого споживача не містять торгово-транспортні націнки і податок на додану вартість. Основні ціни на відміну від ціни виробника не включають ніяких податків на продукти, але включають субсидії на продукти.

Результати економічної діяльності оцінюються на всіх рівнях економіки, тобто на рівні окремого виробника, галузі, сектора, регіону, а також економіки в цілому. Для одержання цілісного уявлення про функціонування економіки країни використовується сукупність взаємозалежних між собою показників, що характеризують результати економічної діяльності на мікро-, мезо- і макрорівні

економіки.

Результати економічної діяльності на рівні окремого виробника називаються мікроекономічними. Показники, що характеризують діяльність сектора, галузі економіки, регіону - це мезоекономічні показники. Показники результатів функціонування національної економіки в цілому прийнято називати макроекономічними.

Побудова системи показників результатів економічної діяльності на основі єдиних методологічних принципів дозволяє порівнювати результати діяльності окремих елементів економіки, визначати роль окремого виробника, галузі, сектора у формуванні показників, що характеризують економіку в цілому.

Показники результатів економічної діяльності в СНР підрозділяються на показники валових і кінцевих (чистих) результатів. Валові показники відрізняються від чистих на величину споживання основного капіталу.

Найзагальнішим показником результатів виробництва і відтворення є випуск товарів і послуг, тобто вартість усіх вироблених резидентом за певний період матеріальних благ і наданих послуг. У міжнародній статистичній практиці випуск товарів і послуг не є оціночним показником результатів економічної діяльності, тому що на його величину впливає вартість спожитих у процесі виробництва товарів і послуг, тобто проміжне споживання.

Показник випуску товарів і надання послуг є основою для обчислення інших показників результатів економічної діяльності. Тому ступінь вірогідності його обчислення визначає вірогідність всіх інших показників результатів.

Різниця між випуском товарів і послуг, і проміжним споживанням (тобто вартістю спожитих товарів, за винятком споживання основного капіталу і спожитих у процесі виробництва ринкових послуг) являє собою валову додану вартість (ВДВ).

У показнику валової доданої вартості не враховуються витрати минулої праці, пов'язані з виробництвом товарів і послуг даного року, що складаються зі спожитих у процесі виробництва предметів праці і послуг, але враховується вартість у процесі виробництва споживання основного капіталу (СОК).

Різниця між валовою доданою вартістю (ВДВ) і вартістю споживання основного капіталу (СОК) складає чисту додану вартість (ЧДВ).

Частина валової доданої вартості, що залишається у виробників після відрахування витрат, пов'язаних з оплатою праці найманих робітників, і чистих податків на виробництво й імпорт, утворює валовий прибуток (ВП) інституціональної одиниці, галузі, сектора економіки. Валовий прибуток за винятком споживання основного капіталу складає чистий прибуток (ЧП).

Аналогічний показник для некорпоративних підприємств домашніх господарств називається змішаним доходом. Цей показник містить елемент винагороди за неоплачувану роботу членів домашніх господарств.

Доходи, одержувані чи виплачувані інституціональними одиницями в зв'язку з наданням у користування фінансових і не фінансових невиробничих активів (землі, надр і інших природних активів, патентів, ліцензій та і т.п.),

являють собою доходи від власності.

Трансферт являє собою операцію, коли одна інституціональна одиниця надає товар, послуги, фінансовий чи не фінансовий актив іншій одиниці, не одержуючи від її відшкодування у виді товару, чи послуги активу.

Чисте придбання інституціональними одиницями-резидентами (сектором економіки), вироблених чи таких, що надійшли по імпорту товарів і послуг в поточному періоді, але не спожитих протягом цього періоду, являє собою *валове нагромадження*.

Показником загальних результатів процесу виробництва на макроекономічному рівні є випуск товарів і послуг. Показником кінцевих результатів виробництва служить валовий внутрішній продукт (ВВП). **Валовий внутрішній продукт являє собою вартість сукупності кінцевих товарів і послуг, створених резидентами за певний період, виражену в ринкових цінах кінцевих покупців.**

Різниця між ВВП і витратами виробників, пов'язаних з оплатою праці найманих робітників, і чистими податками на виробництво й імпорт, що характеризує прибуток чи збиток, отримані резидентами від виробництва, називається валовим прибутком економіки (ВПЕ).

Усі первинні доходи, отримані резидентами даної країни від участі в процесі виробництва ВВП своєї країни і ВВП інших країн (доходи від виробництва і від власності), відбиває показник валового національного доходу (ВНД). ВНД більше від ВВП на сальдо первинних доходів, отриманих резидентами даної країни від нерезидентів, і первинних доходів, які виплачені нерезидентам (Δ ПД) (оплата праці найманих робітників, податків і субсидій на виробництво, доходи від власності).

Отже, валовий національний дохід (ВНД) дорівнює валовому внутрішньому продукту (ВВП) у ринкових цінах плюс сума оплати праці (ОП), доходів від власності (ДВ), податків (П) і субсидій (С) на виробництво, отриманих від «іншого світу», мінус відповідні їм потоки, виплачені «іншому світу».

Взаємозв'язок показників ВНД і ВВП може бути представлений в такий спосіб:

$$\text{ВНД} = \text{ВВП} + \Delta \text{ ПД} = \text{ВВП} + \Delta \text{ ОП} + \Delta \text{ ДВ} + \Delta \text{ П} + \Delta \text{ С}, \quad (9.1.)$$

де Δ ПД — сальдо первинних доходів, отриманих резидентами від нерезидентів і виплачених нерезидентам;

Δ ОП — сальдо оплати праці, отриманої резидентами від нерезидентів і виплаченої нерезидентам;

Δ ДВ — сальдо доходів від власності, отриманих резидентами від нерезидентів і виплачених нерезидентам;

Δ П — сальдо податків на виробництво, отриманих резидентами від нерезидентів і виплачених нерезидентам;

Δ С — сальдо субсидій на виробництво, отриманих резидентами від нерезидентів і виплачених нерезидентам.

Чистий національний дохід (ЧНД) у ринкових цінах отримують

вирахованням споживання основного капіталу (СОК) з валового національного доходу (ВНД):

$$\text{ЧНД} = \text{ВНД} - \text{СОК}.$$

Система показників, що характеризують результати відтворення на макрорівні, включає не тільки показники, що відбивають результати економічної діяльності даного періоду, але і показники накопичених результатів економічної діяльності в попередні періоди, тобто показники національного багатства. *Національне багатство* являє собою сукупність накопичених матеріальних благ, вироблених у попередні періоди, землі й інших невироблених матеріальних активів, а також нематеріальних (вироблених і невироблених) і фінансових активів.

Система показників результатів економічної діяльності на рівні економіки країни в цілому повинна бути доповнена системою показників, що характеризують результати економічної діяльності на рівні регіонів. Побудова системи регіональних показників відповідно до методологічних вимог СНР забезпечує умова порівняльності з показниками національних рахунків державного рівня і проведення регіонального аналізу відповідно до міжнародних стандартів. Показником, що характеризує результати виробництва товарів і послуг у регіоні відповідно до принципів СНР, є показник «валовий регіональний продукт» (ВРП), що розраховується як різниця між випуском товарів і послуг і проміжним споживанням.

По більшості галузей економіки показники випуску товарів і послуг і проміжного споживання обчислюються на регіональному і державному рівні по єдиній методології. Однак по деяких галузях, наприклад по галузях, що надають неринкові послуги суспільству в цілому, по обороні і державному управлінні, додана вартість не може бути розрахована на регіональному рівні. Тому ВВП відрізняється від суми валових регіональних продуктів (валової доданої вартості) по регіонах на суму елементів ВВП, які розраховуються по економіці в цілому.

Показником, що характеризує результати економічної діяльності регіону на стадії кінцевого використання ВВП, є показник «фактичне кінцеве споживання», що характеризує споживання домашніми господарствами товарів і послуг за рахунок власних доходів і трансфертів у натуральній формі, які одержані від державних установ і недержавних некомерційних організацій (індивідуальних послуг охорони здоров'я, освіти, культури тощо.). Цей показник використовується для характеристики *рівня добробуту населення* регіону, а також для зіставлення виробництва і використання валового регіонального продукту.

Валовий внутрішній продукт (ВВП) є основним макроекономічним показником результатів функціонування економіки в статистиці більшості країн, а також міжнародних організацій (ООН, ОЭСР, МВФ, МБРР). Це один з основних показників системи національних рахунків, що характеризує кінцевий результат виробничої діяльності економічних одиниць-резидентів.

Валовий внутрішній продукт (ВВП) являє собою ринкову вартість усіх

товарів і послуг, вироблених резидентами за той чи інший період для кінцевого використання в ринкових цінах, тобто він включає вартість вироблених кінцевих товарів і послуг і не включає вартість проміжних товарів і послуг, використаних у виробничому процесі (сировини, матеріалів, палива, послуг транспорту, фінансових послуг і т.п.). У той же час, як і інші показники результатів економічної діяльності, що розраховуються на валовій основі, ВВП включає споживання основного капіталу.

ВВП може бути обчислений на кожній стадії відтворювального процесу відповідним методом. Так, виробництво товарів і послуг обчислюється виробничим методом: розподіл — розподільчим методом; кінцеве використання — методом кінцевого використання. У залежності від цілей дослідження показник ВВП розраховують у поточних чи порівнянних (постійних) цінах. Обсяг ВВП у поточних цінах розглянутого періоду (чи номінальний валовий внутрішній продукт) розраховується з метою одержання узагальнюючої характеристики соціально-економічної ситуації в даний період часу, проведення зіставлень структурного аналізу і міжрегіональних зіставлень.

9.3. Регіональні ринки як елементи господарського комплексу

Сутність, система, склад та функції регіональних ринків. Ефективний розвиток господарського комплексу, діяльність його регіональних інституційних одиниць в сучасних умовах залежить від ступеню розвитку таких динамічних систем як ринок в межах регіонів, або регіональний ринок.

З позицій визначення ринку як сукупності існуючих і потенційних покупців товарів і як їхню взаємодію з виробниками товарів, *регіональний ринок слід розуміти як територіальну організацію сфери обігу, де відбувається узгодження інтересів виробників і споживачів.* При цьому регіональний ринок розглядається з позицій взаємодії суб'єктів регіональної економіки, що виступають виробниками і споживачами різних видів товарів і послуг. Регіональний ринок має відкритий характер і розвинуті економічні зв'язки з іншими регіонами країни і світу.

Наведене поняття регіонального ринку визначає коло питань, які підлягають вивченню: сукупність регіональних ринкових відносин, конкурентне середовище регіональних ринків, умови формування ефективних внутрірегіональних і міжрегіональних зв'язків, розвиток ринкової інфраструктури регіону, різні форми руху товарів і капіталів, певні регіональні фактори тощо.

Система регіональних ринків – це сукупність ринків різного типу, пов'язаних між собою головною метою – забезпеченням ефективного розвитку господарського комплексу.

Для ефективного функціонування економіки регіону та забезпечення потреб населення необхідно формування системи ринків, до складу якої входили б: *споживчий ринок, ринок засобів виробництва, ринок праці, фінансовий ринок, ринок нерухомості, ринок інформації.* Всі ці ринки

приймають участь у кругообігу матеріально-речових ресурсів, фінансово-кредитних засобів, інформаційних потоків, регулюючи, тим самим, економічні відносини між підприємствами та організаціями сфери виробництва, оптової і роздрібною торгівлі, фінансово-кредитної системи, невиробничої сфери та населенням регіону.

Регіональні ринки виконують низку важливих функцій в економіці регіону:

- перетворення продуктів місцевого виробництва на товар та остаточне визначення їхньої вартості;
- забезпечення стабільного зв'язку між регіональним виробництвом і споживанням в межах регіону;

- спонукання виробників до зниження регіональних витрат виробництва, підвищення якості товарів і послуг;
- посилення міжрегіональної конкуренції між виробниками товарів і послуг.

Кожен з регіональних ринків має власні специфічні функції.

Функції системи регіональних ринків не обмежуються рухом товарів, рух товарів припускає одночасний рух капіталу, який обслуговує процес регіонального відтворення.

Регіональні ринки забезпечують рух капіталу не тільки в товарній формі, а й у грошовій. Грошовий капітал обслуговує товарообмін. Регіональні ринки забезпечують основним і зворотним капіталом сфери виробництва і обігу в регіоні. Безпосередньо через ринки всі сфери економіки постачаються трудовими ресурсами, обмінюються економічною інформацією. Регіональні ринки формуються як відкрита система, на яку впливають внутрішня і зовнішня економічна, соціальна і політична кон'юнктура.

Для того, щоб система регіональних ринків могла забезпечити ефективний розвиток економіки регіону, необхідні відповідні соціально-економічні умови, в тому числі – формування конкурентної сфери, діючого антимонопольного механізму; наявність розвинутої фінансово-кредитної системи, яка забезпечувала б надійний грошовий обіг; сприятливу кредитну і податкову політику; цивілізовані форми взаємовідносин господарчих суб'єктів; розвиток міжрегіональних і міжнародних економічних зв'язків; механізм державного регулювання.

Розвиток системи ринків може бути ефективним за умови їх раціональної територіальної організації у відповідності з конкретними соціально-економічними умовами регіону.

Регіональний ринок засобів виробництва – це територіальна організація сфери обігу, яка забезпечує (на основі товарно-грошових відносин, міжгалузевих і міжрегіональних зв'язків) процес виробництва знарядь і предметів праці.

До функцій регіональних ринків засобів виробництва входять: забезпечення виробничих підприємств сировиною, матеріалами, устаткуванням та іншими необхідними товарами і послугами, а також організація збуту виготовленої продукції по різних каналах сфери обігу. Регіональні фінансові ринки повинні забезпечувати підприємства всіма необхідними фінансовими і кредитними ресурсами довгострокового і короткострокового характеру.

Регіональні ринки засобів виробництва обслуговують не тільки процес виробництва, а й розподіл, обмін і споживання.

На регіональному ринку виробництва здійснюється товарний обіг знарядь виробництва і предметів праці: засоби виробництва залишають один процес виробництва, з якого виходять як готовий продукт, і входять до нового процесу виробництва як речовий елемент.

Співвідношення попиту і пропозиції на регіональному ринку засобів виробництва знаходиться під впливом наступних факторів:

- темпів пропорцій регіонального розвитку;

- фінансових ресурсів підприємств – споживачів засобів виробництва;
- стану розвитку ринкової інфраструктури;
- ситуації на регіональному фінансовому ринку;
- ступеню розвитку міжрегіональних зв'язків;
- стану конкурентного середовища в регіоні та ін.

Регіональний ринок засобів виробництва характеризується великими товаропотоками і відіграє значну роль у міжрегіональній взаємодії.

Суб'єктами регіонального ринку засобів виробництва є виробники знарядь і предметів праці та різні споживачі всіх галузей господарства, розташовані в різних регіонах. Практично жоден регіон не може забезпечити свої потреби в засобах виробництва тільки за рахунок продукції власних підприємств. Тому регіональний ринок виробництва необхідно розглядати як відкриту систему зв'язків і залежностей. Ресурси цього ринку формуються, головним чином, за рахунок міжрегіональних економічних зв'язків.

Регіональний ринок засобів виробництва залежить від спеціалізації даного регіону. Якщо виробництво певних видів засобів в регіоні відповідає обсягам споживання, то тут буде формуватися відносно замкнутий ринок з даного виду засобів виробництва. Такого типу регіональні ринки характерні тільки для обмеженого кола засобів виробництва. Наприклад, для будівельних матеріалів, низькоякісних енергоносіїв, послуг та ін.

По відношенню до основної частини засобів виробництва формується декілька різновидів неповних структур регіональних ринків, пов'язаних з розміщенням у регіоні великих виробників певних видів засобів виробництва, чи з розміщенням в регіоні споживачів певних засобів виробництва, коли обсяги споживання набагато більше внутрішньо регіонального виробництва.

За принципом організації процесів товарного обігу регіональні ринки засобів виробництва поділяються на *відкриті* і *закриті*. У першому випадку мова йде про оптову торгівлю, реалізацію товарів через комерційні центри та інші споживчі організації, а також шляхом прямих короткострокових угод між суб'єктами ринкової економіки. У другому – про субпідрядні поставки, внутріфірмовий товарообіг, спеціальну торгівлю, зустрічну торгівлю та поставки на основі довгострокових контрактів. (регулювання цін, зняття пільг тощо). До основних груп товарних ринків засобів виробництва належать ринки нафти, газу, вугілля, тепло- і електроенергії, металів і металопродукції, машинобудівельної продукції, продукції хімічної промисловості, лісу та лісової продукції, будівельних матеріалів тощо.

Регіональний ринок нерухомості – це система економічних відносин суб'єктів регіональної економіки, яка забезпечує перерозподіл земель, виробничих і невиробничих споруд, будівель та інших об'єктів нерухомості між власниками.

Регіональний ринок нерухомості забезпечує передавання прав власності на об'єкти нерухомості від одних юридичних і фізичних осіб до інших, розподіл нерухомості між сферами діяльності в регіоні, розподіл простору між конкуруючими варіантами використання регіонального земельного фонду.

Регіональний ринок нерухомості виконує подвійну функцію в економіці регіону. Це пов'язано з тим, що з одного боку, нерухомість входить до складу засобів виробництва (земельні ділянки, виробничі споруди) і є основою господарської діяльності підприємств. З іншого – нерухомість утворює основу життєдіяльності населення і використовується для особистого споживання.

До особливостей ринку нерухомості належать:

- фізичний зв'язок з землею;
- фізична нерухомість;
- багаторазова участь в процесі відтворення чи тривале функціонування як предмету особистого споживання;
- збереження протягом життєвого циклу своєї натурально-речової форми;
- втрата вартості частками, в залежності від зношення.

Нерухомість відноситься до групи товарів, вартість яких може збільшуватися у часі, що робить її привабливою для надійного вкладання фінансових засобів та їх захисту від інфляції.

Перераховані характеристики нерухомості обумовлюють особливості її товарного обігу на ринку.

Суб'єктами регіонального ринку нерухомості є продавці, покупці і посередники – підприємства і організації різних форм власності і населення.

Регіональний ринок нерухомості має достатньо чітко обмежені кордони, в яких оцінюється об'єм і структура попиту і пропозиції. Даний ринок відносно повільно реагує на зміни співвідношення попиту і пропозиції. Наприклад, запропонована на продаж нерухомість може бути знята з продажу, якщо попит значно менший за пропозицію. Разом з тим можлива й інша реакція суб'єкту ринку – зниження цін. У випадку підвищення попиту пропозиція, з ряду об'єктивних причин, не може швидко реагувати на зміни кон'юнктури: нерухомість неможливо пересунути до районів підвищеного попиту, проектування і будівництво є досить тривалим процесом, а земля відноситься до обмежених природних ресурсів.

Перспективні напрямки розвитку регіональних ринків нерухомості включають::

- удосконалення державного регулювання діяльності торгівельно-посередницьких структур;
- диференційований підхід до організації обороту землі у містах і сільській місцевості з урахуванням різноманітності форм власності і розвитку процесів приватизації;
- формування ринку оренди нерухомості;
- підтримку іпотечного кредитування;
- страхування діяльності учасників ринку нерухомості як системи управління комерційними ризиками.

До числа основних напрямів державного регулювання регіонального ринку нерухомості належать:

- регулювання відносин власності на нерухоме майно;

- утворення гнучкої системи оподаткування нерухомості, яка б забезпечувала оптимальне співвідношення загально регіональних інтересів, інтересів власників нерухомості та її орендарів;
- формування фінансово-кредитної системи, орієнтованої на розвиток ринку нерухомості, в тому числі інституту іпотеки;
- регулювання відношень підприємницької діяльності на ринку нерухомості через ліцензування, підтримку конкуренції, здійснення консалтингових послуг, допомогу в організації системи інформаційного забезпечення суб'єктів ринку;
- утворення механізму ефективного управління державної і муніципальної власності на регіональному рівні;
- розробка і організація регіональних програм, які здійснювали б прямий вплив на стан і розвиток ринку нерухомості (регіональні програми приватизації житла, житлові програми, програми розвитку виробничої бази будівельної індустрії та ін.).

Регіональний ринок землі є одним з найскладніших як з точки зору вивчення закономірностей, так і з точки зору практичного здійснення угод з земельними ділянками. Це обумовлено унікальним значенням землі для розвитку підприємницької діяльності, її багатofункціональним призначенням, особливим юридичним статусом.

Правовою основою формування земельного ринку є законодавчі акти, які встановлюють форми володіння, користування і розпорядження землею. Згідно діючому законодавству, земля України може знаходитися у володіння, користуванні чи власності громадян і юридичних осіб, а також передаватися в оренду на умовах відповідних договорів.

Землі, згідно з їх цільовим призначенням, поділяються на категорії, які фіксуються у Державному земельному кадастрі. Переведення земель від однієї категорії до іншої здійснюється згідно рішень органів влади.

Регіональний ринок землі поділяється на два відносно самостійних підрозділи:

- ринок земельних ділянок у містах і міських поселеннях;
- ринок земельних ділянок в сільській місцевості.

Розвиток ринків земельних ділянок у міській та сільській місцевостях є одним з головних факторів, які стимулюють не тільки інвестиційну активність, а й розвиток регіональної економіки в цілому, тому що земля, як об'єкт ринкових відносин, стає гарантією стабільності підприємницької діяльності капіталу.

Одним з найбільш розвинутих в складі регіонального ринку нерухомості є *ринок житла*. В роки централізованого управління економікою країни сформувались певні форми розподілу і перерозподілу житла. Основною формою розподілу житла була черга з людей, які хотіли покращити свої житлові умови (на підприємствах чи у місцевих Радах) і які могли надати з цього приводу необхідний пакет документів. Перерозподіл житла відбувався через систему квартирної обміну.

З приватизацією житла, на початку 90-х років формуються регіональні ринки житла у містах, а також встановлюються міжрегіональні ринкові

відносини у межах України та СНД. Подальший розвиток ринку житла в регіонах має досить великі перспективи, що пов'язано з потребою в житлі значної частки населення, що мешкає у тисних квартирах, з розвитком будівництва нового житла, а також з наявністю зайвого житла, яке інша частка населення готова продати по високим цінам. Значний обіг на ринку житла складають угоди купівлі-продажу, пов'язані з міграційними процесами населення (внутрішніми та міжрегіональними), а також процеси поєднання і роз'єднання сімей.

Подальший розвиток ринку житла припускає:

- здійснення повної приватизації квартир населення;
- поширення будівництва багатоквартирних домів, поряд з індивідуальним житловим будівництвом;
- розвиток фірм і центрів з продажу житла та ділянок землі;
- розвиток підприємств, що виробляють і монтують системи індивідуального енерго- і теплопостачання;
- складання системи іпотечного кредитування;
- формування економіко-правових основ залогового законодавства.

Ринок житла в кожному регіоні дає населенню можливість реалізувати право вибору різних варіантів покращення житлових умов. Розвиток ринку житла позитивно впливає як на поширення будівництва домівок, так і на покращення використання існуючого житла.

В окремих квартирах мешкає близько 55% населення, в індивідуальних будинках – 35%, 4% – у комунальних квартирах, 3% - в частинах індивідуальних будинків, у гуртожитках – 3%.

Ринки житла в регіонах країни характеризуються різною ємністю і мають регіональні особливості структури попиту. Так, згідно експертних оцінок ємність ринку житла в різних регіонах по структурі загального попиту особливо високою є доля попиту на розширення житла у містах – 30 - 50%, доля попиту на будівництво індивідуальних домівок – 25 - 29%, доля попиту на придбання нових квартир – 15-20%.

В кожному регіоні утворені системи ринкової інфраструктури нерухомості: агенції з продажу і купівлі нерухомого майна, фірми по здаванню житла в оренду, муніципальні контори з реєстрації житлового фонду тощо.

Важливе місце в структурі регіонального ринку нерухомості займає *ринок нежитлових приміщень*. Економічні умови у багатьох регіонах недостатньо сприятливі для отримання нежитлових приміщень у власність. На даному ринку переважаючою формою володіння є оренда. Попит на придбання нерухомості у власність мають в основному великі фінансові підприємницькі структури.

Загальноприйнятим є виділення декількох груп приміщень, які відрізняються якістю і рівнем цін оренди:

1. Престижні будівлі, що відповідають світовим стандартам, включаючи якісне оздоблення приміщень, наявність необхідного обладнання, сучасних засобів комунікації глобального рівня.

До цієї групи входять бізнес-центри, центри міжнародної торгівлі, виставкові центри і павільйони та інші сучасні будівлі, які мають зали для

ділових переговорів, прийомів, презентації, прес-конференцій, необхідне обладнання та ін. Попит на спеціалізовані офісні центри пред'являють іноземні фірми і крупні вітчизняні компанії.

2. Приміщення муніципального і відомчого не житлового фонду державних і приватних підприємств, а також реконструйовані квартири. Ці приміщення користуються попитом у підприємців малого і середнього бізнесу.

3. Складські приміщення системи матеріально-технічного постачання і оптової торгівлі, які можуть бути використані для складування товарів, а також для розміщення офісів торгівельно-посередницьких фірм.

4. Приміщення промислових підприємств.

З появою реальних власників приватизованих підприємств обсяги пропозицій нерухомості окремого виду будуть збільшуватися. Власники промислової нерухомості з метою ефективного використання свого майна пропонують на ринку резервні виробничі площі та потужності, вільні складські і адміністративні приміщення, а також окремі виробничі комплекси з обладнанням.

Регіональний споживчий ринок – це територіальна організація сфери обігу, яка на основі розвитку товарно-грошових відносин забезпечує потреби населення. Регіональний споживчий ринок – складна просторово-економічна система, яка складається з багато чисельних елементів і зв'язків між ними, тому вивчення цього ринку обумовлює аналіз закономірностей і факторів, які визначали б його формування і розвиток.

Попит на регіональному споживчому ринку проявляється у формі просторово-розподільчих потреб населення регіону, виражених у грошовій формі.

Пропозиція проявляється у вигляді просторово-розгалуженої сукупності товарів і послуг, які їх виробники або посередники можуть постачати на ринок при тому чи іншому рівні цін.

Ціни на регіональному споживчому ринку істотно відрізняються у просторі, що обумовлено впливом системи регіональних факторів.

Регіональний споживчий ринок виконує низку важливих *функцій* в економіці регіону:

- забезпечує взаємодію продавців і покупців за допомогою угод купівлі-продажу, а також узгодження економічних інтересів контрагентів;
- встановлює кількісні пропорції в структурі попиту і пропозиції;
- виконує роль сигнальної системи для виробників і споживачів за допомогою прямих і зворотних зв'язків;
- визначає рівень рівноважних цін і пропорцій між цінами різних товарів;
- здійснює перерозподіл споживчих товарів і послуг між різними соціально-економічними групами населення регіону;
- забезпечує участь регіону у міжрегіональних торгівельно-економічних зв'язках.

У науковій літературі регіональний споживчий ринок розглядається у рамках різних теорій і концепцій. Так, *теорія поведінки споживачів* головну увагу приділяє формуванню попиту під впливом соціальних, економічних,

психологічних факторів, споживчих переваг і мотивацій на основі вивчення механізмів прийняття покупцями рішень про придбання товару. При цьому акцентується вплив регіональних факторів і особливостей поведінки споживачів регіонального ринку.

У межах *концепції геомаркетингу* регіональний споживчий ринк розглядається з позицій визначення розмірів ринкових зон і просторових характеристик попиту та пропозиції споживчих товарів і послуг. Найновіші дослідження пов'язані зі змінами і структурними зрушеннями у споживанні і торгівлі під впливом науково-технічного прогресу, інформації суспільства, глобалізації та інтернаціоналізації торгівлі споживчими товарами, а також змінами у просторовій організації споживчого ринку.

У вітчизняній економічній літературі отримала визнання *концепція регіонального споживчого ринку*, у відповідності з якою цей ринок розглядається як територіальна організація сфери обігу у взаємодії з регіональним виробництвом, розподілом і споживанням.

У розвитку виробництва і реалізації продовольчих товарів важливу роль відіграють *організовані товарні ринки*. Вони є торговельно-економічними центрами, через які проходять великі об'єми товаропотоків. До функцій цих ринкових структур входить формування цін на товари, інформаційне забезпечення суб'єктів ринку, стандартизація, контроль якості продукції тощо.

Одним з видів організованих товарних ринків є *товарні біржі*, які спеціалізуються на торгівлі зерном, насінням та іншими видами продовольчих ресурсів.

У багатьох регіонах вже усвідомлюється необхідність таких форм організованих товарних ринків, як *оптові продовольчі ринки*. Оптові продовольчі ринки утворюються в різних інформаційно-правових формах з метою подання безпосереднім виробникам необхідних умов для збуту сільськогосподарської продукції, забезпечення продовольчими товарами підприємств торгівлі і громадського харчування, а також для забезпечення сировиною харчових та переробних підприємств.

Основною метою оптового продовольчого ринку є отримання прибутку шляхом утворення ефективного ринкового механізму взаємодії виробника, оптового торговця і споживача. Завдяки ринковому механізму здійснюється наступне:

- організація оптової торгівлі на продовольчому ринку;
- здійснення контролю за торгівлею у частині регламенту роботи ринку і правил торгівлі;
- здійснення платних послуг у супроводі процесів торгівлі, транспортуванні, зберіганні, переробки, сертифікації;
- проведення маркетингових досліджень;
- забезпечення суб'єктів інформацією про ціни на сільськогосподарську продукцію і продовольство;
- сприяння інтегруванню торговельно-закупівельних підприємств до оптового ринку;
- формування інфраструктури оптового ринку;

- взаємодія з товаровиробниками і оптовими покупцями;
- надання сільгоспвиробникам, переробним підприємствам і оптовикам торговельних місць для здійснення збуту продукції;
- виділення на умовах оренди складських приміщень, торговельного, офісного та іншого необхідного обладнання та ін.

Регіональні асоціації суб'єктів продовольчого ринку утворюються для об'єднання оптових підприємств, які реалізують свою продукцію в регіоні, координації їх діяльності на території, взаємодії з регіональною адміністрацією, захисту загальних майнових інтересів.

Дослідження *регіонального ринку непродовольчих товарів* припускає аналіз основних тенденцій і факторів, визначаючих масштаби та темпи розвитку ринку, його ємності, товарної і регіональної структури.

На розвиток регіонального ринку непродовольчих товарів впливає багато різних факторів:

- рівень розвитку і структура виробництва споживчих товарів і послуг;
- інтенсивність міжрегіональних і міжнародних зв'язків;
- рівень грошових доходів населення;
- диференціація соціально-економічних груп населення згідно розміру середньо особових доходів;
- система цін на споживчі товари і послуги;
- темпи інфляції;
- рівень розвитку системи роздрібної торгівлі;
- інтенсивність маркетингової діяльності;
- науково-технічний прогрес у сфері виробництва, реалізації і споживання товарів і послуг;
- демографічний склад населення, розподіл населення по видам зайнятості;
- національні звички і традиції споживача;
- природнокліматичні умови;
- освітньо-культурний рівень та ін.

Для того, щоб глибше зрозуміти основні фактори і процеси розвитку регіонального ринку непродовольчих товарів, необхідно розглянути склад суб'єктів цього ринку і форми їх взаємодії.

До суб'єктів регіонального ринку непродовольчих товарів належать:

- підприємства і організації легкої промисловості;
- виробництво товарів культурно-побутового і господарського призначення;
- асоціації оптової і роздрібної торгівлі;
- посередницькі фірми;
- торговельні дома;
- оптові ярмарки, виставки, павільйони;
- зовнішньоторговельні фірми;
- центри з вивчення попиту і ємності ринку;
- фірми після продажного обслуговування;
- маркетингові фірми;

- рекламні агенції та інші організації.

Суб'єкти ринку непродовольчих товарів взаємодіють з іншими господарюючими суб'єктами і органами управління регіону:

- транспортними і експедиційними агенціями;
- територіальним управлінням Міністерства антимонопольної політики;
- управлінням Державного митного комітету;
- торгівельно-промисловою палатою;
- ліцензійною палатою;
- комітетами (відділами) торгівлі і споживчого ринку обласної адміністрації;
- іншими ринковими та управлінськими структурами.

Важливою часткою функціонування ринків непродовольчих товарів є система відповідного інформаційного забезпечення. В наш час формування баз даних про стан і розвиток окремих товарних ринків здійснюється різними організаціями, їх діяльність в регіоні не координується. В результаті, незважаючи на велику кількість фірм, які спеціалізуються у зборі та обробці інформації, жодна з них не має повної інформації про комплексний розвиток регіонального ринку непродовольчих товарів.

На відміну від ринку споживчих товарів, *регіональний ринок послуг* характеризується дуже високим ступенем локалізації, тому що більшість різних видів послуг має чіткі територіальні межі реалізації. За виключенням санітарно-курортних і туристичних послуг, ринок яких можна розглядати в межах великого економічного району чи країни в цілому, а також послуг пасажирського авіаційного, залізничного, річкового транспорту, які мають міжрегіональний характер.

Основна частина ринку послуг локалізується у межах населеного пункту, міста чи міської агломерації. В структурі пропозиції на ринку послуг найбільша доля належить послугам транспорту (25,7%), житлово-комунальним (20,4%) та побутовим (15,7%) послугам. Відносно мала доля рекреаційних послуг – 5,1% та закладів культури – 1,5%.

При аналізі і прогнозуванні розвитку ринків у регіонах варто враховувати, що накопичений економічний потенціал і перспективи його розвитку визначають концепцію формування регіональних ринків, основні особливості якої полягають у наступному:

- розширення місткості ринку машинобудівної продукції й устаткування, необхідного для технічної реконструкції і структурної перебудови;
- переорієнтація виробництва продукції з урахуванням попиту на регіональних ринках;
- зростання місткості ринку підрядних робіт, обумовлене необхідністю в розвинутому будівельному комплексі;
- формування ринку продовольства на основі розвитку сільськогосподарського виробництва, переробної промисловості та відповідної інфраструктури;
- створення стійких міжобласних торгово-економічних зв'язків як усередині України, так і з районами ближнього та далекого зарубіжжя;

- розвиток ринкової інфраструктури, спрямованої на спеціалізацію регіональних асоціацій оптової торгівлі, комерційних центрів з урахуванням територіального поділу праці і на основі єдиної інформаційної комп'ютерної системи, що забезпечує оперативний обмін комерційною інформацією.

9.4. Зв'язки та суспільні форми організації виробництва в господарському комплексі України

Соціально-економічний розвиток господарського комплексу визначається *вертикальними і горизонтальними економічними зв'язками*. *Вертикальні економічні зв'язки* забезпечують головні регулюючі функції: спонукають регіональну систему до територіального поділу праці, розвивають господарство регіону відповідно до інтересів економіки всієї держави. Вертикальні зв'язки і залежності не постійні, вони змінюються в залежності від конкретного історичного етапу розвитку економіки, від рівня прийнятих управлінських рішень. Вертикальні економічні зв'язки тільки тоді ефективні, коли взаємодіють з горизонтальними зв'язками.

Дія *горизонтальних зв'язків* регіону обумовлена тим, що розміщені на території підприємства є не тільки елементами галузевих систем, але і частинами єдиної регіональної системи. У зв'язку з цим у підприємств виникає об'єктивна необхідність у виконанні не тільки галузевих задач, але й у вирішенні регіональних проблем. Оскільки підприємства користуються регіональними ресурсами і послугами інфраструктурних галузей, вони зацікавлені в комплексному й ефективному використанні цих ресурсів і розвитку надійної і збалансованої інфраструктурної бази з урахуванням особливостей кожного підприємства і регіону в цілому.

Вертикальні зв'язки і відносини формуються загальнодержавними органами управління, міністерствами і відомствами. Горизонтальні відносини і зв'язки між елементами регіональної системи управляються лише обласними адміністраціями, зацікавленими в комплексному розвитку господарства і підвищенні рівня життя населення, незалежно від того, у якій сфері діяльності зайнята його працездатна частина.

Міжрегіональні та міжнародні зв'язки здійснюються в таких *формах*:

- торгівля товарами, реалізація послуг;
- бартерний обмін;
- виробнича і науково-технічна кооперація;
- кредитно-фінансова діяльність;
- міграція трудових ресурсів;
- інформаційний обмін та ін.

Регіональна економіка досягає найкращих результатів, приймаючи участь в територіальному і міжнародному поділі праці та встановлюючи на його основі торговельно-економічні, фінансові, інформаційні зв'язки як між партнерами, що діють в регіоні, так і з зовнішнім світом.

В результаті суспільного поділу праці та внаслідок впливу науково-технічного прогресу в господарському комплексі України утворилися різноманітні форми суспільної організації: концентрація, спеціалізація, кооперування, комбінування. Ринкові відносини спонукали розвиток таких форм, як деконцентрація, конверсія, диверсифікація.

Концентрація – це збільшення розмірів виробництва або капіталу, зосередження робочої сили, засобів виробництва в межах того чи іншого підприємства (або групи підприємств). Це також ступінь переваги на ринку однієї або декількох фірм. Для оцінки концентрації найчастіше використовується показник обсягу виробництва(продажів) у вартісному вираженні.

Існують *горизонтальна та вертикальна* концентрація.

Горизонтальна концентрація виробництва – це укрупнення підприємств і фірм у межах комбінування певної галузі. Такий вид концентрації був пануючим в епоху вільної конкуренції та на початку ХХ століття.

Вертикальна концентрація – це процес зосередження виробництва продукції і декількох взаємопов'язаних галузей. Вона отримала розвиток в епоху науково-технічної революції і не обмежується комбінуванням в межах однієї галузі.

При вертикальній концентрації виникає диверсифікація (різноманітність) виробництва.

Диверсифікація – це розширення номенклатури товарів, які виробляються окремими підприємствами. Завдяки диверсифікації виникають нові підприємства і виробництва, проникнення в інші сфери економічної діяльності. Диверсифікація сприяє злиттю капіталу і утворенню фірм-конгломератів.

Конгломерати бувають двох типів – *функціональні* (об'єднання взаємозв'язаних підприємств в процесі виробництва) і *інвестиційні* (об'єднують підприємства без будь-якої виробничої спільності).

В подальшому концентрація призводить до виникнення монополій, які формуються для обмеження конкуренції і отримання великих прибутків.

Проте концентрація виробництва хоч і головна, але не єдина причина виникнення монополій. Останні виникають, також, завдяки протекціонізму з боку держави та діяльності банків. Але причина утворення монополій лежить у базових формах суспільної організації господарства. Процес починається не з концентрації, а зі зворотного процесу – *деконцентрації*, тобто зі створення широкої мережі малих і середніх підприємств, розукрупнення існуючих на той час великих підприємств. Ринкові умови вимагають зниження витрат при збереженні якості продукції, що викликає необхідність створення спеціалізованих виробництв.

Спеціалізація виробництва – це процес зосередження діяльності підприємств на виготовленні певної продукції, наданні послуг, тощо.

Концентрування виробництва вимагає наявності предметно, технологічно і функціонально спеціалізованих виробництв. Спеціалізація тісно пов'язана з *кооперуванням* - формою виробничих зв'язків між підприємствами різних галузей, яку приймають участь у виготовленні кінцевої продукції,

Кооперування здійснюється (як і спеціалізація) у галузевому (міжгалузевому), регіональному, державному, міждержавному масштабах.

Істотне значення для концентрації має *комбінування виробництва* - процес поєднання в межах одного підприємства кількох виробництв, які належать до різних видів економічної діяльності. Існують три види комбінування – вертикальне (послідовні стадії переробки сировини), горизонтальне (колективне використання сировини), змішане.

У практиці господарювання під впливом різних причин виникає необхідність у перепрофілюванні виробничого потенціалу підприємства на виробництво іншої продукції. Цей процес має назву *конверсія*. Конверсія застосовується, наприклад, при докорінній зміні державної доктрини – від переважно військово-промислової до цивільної.

Термін «концентрація» використовується не тільки в масштабі підприємств і корпорацій, але й для дослідження ступеню централізації обсягів виробництва або продаж продукції в масштабах світової економіки та в масштабах окремих країн.

Для повної характеристики господарського комплексу, який знаходиться на етапі переходу від централізованої економіки до ринкової, необхідно проаналізувати процес концентрації капіталу і виробництва в Україні.

В Україні ще немає транснаціональних корпорацій, проте процес концентрації відбувається швидкими темпами. Найбільші компанії України представлені в оптовій торгівлі, паливній промисловості, металургійній промисловості та у електроенергетиці. Їх питома вага у виробництві сягає 38%, а в обсязі реалізації продукції - понад 62%. До 20 компаній господарського комплексу України за обсягами продажів по 5 від чорної металургії і оптової торгівлі, 3- газові, 2- нафтопереробні, 2 фінансові групи.

До трійки найбільших компаній за обсягами продажів входять НАК «Нафтогаз України», «Газ України», Маріупольський металургійний завод ім.Ілліча. Наступні три компанії – це Хімотекс, футбольний клуб Дніпро-96 (обидві - оптова торгівля) та Криворіжсталь-чорна металургія. Далі будуть ІСД (фінансова група), Азовсталь (чорна металургія), ТД «ТНК Україна», Лелюкс (обидві - оптова торгівля), Укртатнафта (нафтопереробка), ЮКОН (оптова торгівля), Запоріжсталь (чорна металургія), Енергоатом (електроенергетика), Укртрансгаз (газова), Укртелеком (телекомунікації), Інтерпайп, АРС (фінансові групи), Лінос (нафтопереробка), Донецьксталь (чорна металургія).

Найбільш концентровані галузі - за показником «середній розмір трьох перших компаній» - газова промисловість, чорна металургія, нафтова промисловість, електроенергетика і телекомунікації.

Найменш концентрованими є такі галузі: готельне господарство, видавнича справа, автомобільний транспорт.

9.5. Стан та стратегія розвитку господарського комплексу України

В цілому структура господарського комплексу України наближається до стандартів розвинутих країн, де основну частку ВВП формує сфера послуг-

64%, біля 32% - промисловість і 4% - сільське господарство. В Україні теж замість промисловості на лідируючі позиції у формуванні ВВП вийшла сфера послуг. Продовжуючи тенденцію минулих років, частка промисловості в економіці України у 2007 році скоротилася у порівнянні з попереднім роком з 27,16% до 25,49%, частка сільського господарства - з 9,18% до 7,56%. На противагу цим галузям частка будівництва у ВВП збільшилася на 0,68%, власне сфери послуг – на 1,9%, непромислових економічних видів діяльності - на 1,33%.

Якщо до сфери послуг додати будівництво та непромислові види економічної діяльності, то у загальному обсязі ВВП їх частка складає 56,39% (початок 2007 року), що є близькою цифрою щодо показника розвинутих країн. Головним фактором зростання сфери послуг і відповідно зростання ВВП є високий рівень споживання домогосподарств. В країні спостерігається споживчий бум, який сприяє не тільки зростанню ВВП, але й залученню інвестицій, обсяги яких у сферу послуг, як динамічніший сегмент, набагато переважають відповідні обсяги у виробничу сферу.

Стратегічна розбудова господарського комплексу України реалізується через Державну програму економічного і соціального розвитку за допомогою програми можна гнучко і вчасно перебудувати економіку відповідно до прогресивних зрушень у науці, техніці і технології, в напрямку суспільних і індивідуальних потреб. Там передбачаються раціональні співвідношення між споживанням і нагромадженням, поліпшення пропорцій між виробництвом засобів виробництва і товарів народного споживання, між видобувними й обробними галузями, а також закладається удосконалення галузевої і внутрівидової структури, перебудова інвестиційної політики. Розглянемо деякі з них.

Стратегією розвитку до 2015 року передбачене випереджаюче зростання виробництва предметів споживання (колишня група «Б») у порівнянні з виробництвом засобів виробництва (група «А»). Тут виникає питання, як же можна поєднати курс на розвиток машинобудування, на прискорення науково - технічного прогресу з більш швидким зростанням виробництва предметів споживання. Справа в тім, що виробництво засобів виробництва містить у собі засоби праці і предмети праці. Останні займають 4/5 групи «А», а засоби праці – тільки 1/5.

А оскільки нам потрібний не взагалі зростання групи «А», а саме засобів праці, то за рахунок перебудови структури засобів виробництва можна цілком задовольнити потреби економіки. Тобто усередині групи «А» швидко буде зростати виробництво засобів праці, а предмети праці будуть зростати повільніше. У цьому випадку можливо допустити випередження темпів зростання продукції групи «Б» у порівнянні з групою «А», не сповільнюючи виробництво засобів праці.

Принципово важливим структурним параметром є співвідношення обсягів виробництва видобувних і обробних галузей. Стратегією розвитку передбачається розвиток обробних галузей промисловості випереджаючими темпами.

Для цього потрібний інноваційний шлях розвитку, раціональне використання природних і трудових ресурсів, підвищення якості і розширення асортименту виробленої продукції. Буде продовжуватися структурна перебудова.

Так, у паливно-енергетичному комплексі структурна перебудова виробництва буде йти шляхом прискореного розвитку атомної енергетики, газової промисловості і видобутку нафти. У чорній металургії передбачається збільшити виплавку киснево-конверторної і електросталі, розливання сталі безупинним способом тощо. Перебудова передбачається й у галузях, що виробляють конструкційні матеріали.

Зниження питомої ваги видобувних галузей буде відбуватися при рості абсолютних обсягів виробництва, поліпшенні асортименту і якості продукції.

Для прискорення темпів розвитку й інтенсифікації економіки в перспективі необхідні глобальні зміни галузевої структури виробництва. Вони в першу чергу повинні виражатися в істотному підвищенні питомої ваги наукомістких галузей (приладобудування, радіопромисловості, електротехнічній та хімічній промисловості тощо) у загальному обсязі промислової продукції. Для створення основ технічного переозброєння й удосконалювання технології виробництва необхідно значно збільшувати частку виробництва продукції машинобудування і хімічної промисловості в загальному обсязі промислової продукції.

Уже зараз майбутні контури розвитку індустрії, де структуроутворюючою основою повинна бути електронна апаратура. Розвиток електроніки буде відбуватися як по лінії розширення номенклатури продукції, так і по лінії електронізації і комп'ютеризації всіх галузей. Тому потрібно ще на вихідному етапі структурної перебудови зосередити зусилля і мобілізувати засоби на цьому важливому інноваційному напрямку науково - технічного прогресу.

Структурна перебудова економіки зв'язана як з виділенням зовсім нових галузей, так і з комплексуванням ряду взаємозалежних виробництв і видів економічної діяльності. Це галузі, пов'язані зі створенням, виробництвом і обслуговуванням гнучких виробничих систем, робототехніки, обчислювальної техніки. Вимагають якнайшвидшого вирішення також питання централізації міжгалузевих виробництв продукції загально машинобудівного призначення, порошкової металургії та інших базових технологій.

В Україні і далі будуть розвиватися галузі експортоорієнтованої спеціалізації при загальній спрямованості на інноваційне технічне переозброєння і реконструкцію діючих підприємств.

Загальна концепція удосконалення територіальної структури економіки базується на системі поділу праці і вирівнювання потенціалу регіонів.

Трансформація господарського комплексу буде супроводжуватися подальшим формуванням ринкових структур, їх удосконаленням за допомогою інструментів бюджетно-податкової, грошово-кредитної, зовнішньоекономічної та інституційної політики.

Найважливіші стратегічні орієнтири для господарського комплексу України:

- забезпечення конкурентно-спроможності через модернізацію економіки;
- поступова переорієнтація виробництва з зовнішніх на внутрішні ринки збуту;
- поширення ресурсо- та енергозберігаючих технологій;
- радикальна гуманізація національної економіки.

Забезпечення конкурентоспроможності галузей національної економіки, особливо промисловості на підґрунті модернізації, структурної перебудови та невідпинного зростання продуктивності праці є найпершою умовою успішного розвитку господарського комплексу. Для цього потрібно, по-перше, переорієнтувати фінансові ресурси з поточного споживання в інвестування, по-друге, інноваційне спрямовувати інвестиції, активізувати нововведення.

Контрольні запитання

1. Назвіть етапи розвитку господарського комплексу України.
2. На якому етапі розвитку знаходиться національна економіка України?
3. Назвіть типи галузей господарського комплексу України.
4. Назвіть основні види комплексів.
5. Що таке інституціональна структура господарського комплексу? Назвіть її основні елементи.
6. Яка роль малих підприємств у розвитку господарського комплексу?
7. Які ви знаєте форми суспільної організації виробництва?
8. Яка сутність та роль концентрації виробництва?
9. Назвіть найбільш та найменш концентровані галузі України.
10. Які компанії в Україні є найбільш концентрованими?
11. Дайте визначення регіонального ринку.
12. Що ми називаємо ринком засобів виробництва?
13. Яка структура ринку продовольчих товарів?
14. Назвіть регіональні ринки непродовольчих товарів.
15. Що являє собою споживчий регіональний ринок. Які ви знаєте його різновиди?
16. Який внесок різних видів економічної діяльності у приріст ВВП України?
17. У чому полягає стратегія розвитку господарського комплексу України?

ЛІТЕРАТУРА

1. Витте С. Ю. Воспоминания. Т. 1—3. — М, 1960.
2. Гвардія 500- рейтинг крупних компаній України/ Галицькі Компанії.- 2005. №2.-96с.

3. Кизим Н.А. Концентрація і інтеграція капіталу .- Х.: Бізнес Інформ, 2000.-104с.
4. Паламарчук М.М., Паламарчук О.М. Економічна і соціальна географія України з основами теорії. Посібник .- К.: Знання ,1998.
5. Продуктивні сили економічних районів України/ Данилишин Б.М., Чернюк Л.Г., Горська Ю.В., Фащевський М.І., Антонієва Л.С. та ін.-К.: ЗАТ ніч лава,2000.
6. Рейтинг ТОП – 100- найкращі компанії України. Інвест Газета. -2000. Червень. – 68с.
7. Розміщення продуктивних сил: Підручник / За ред. В.В.Ковалевського, О.Л.Михайлюк , В.Ф.Семенова ,9 - те вид., випр. - К .: Т-во «Знання», КОО 2006-351с. –(Вища освіта ХХІ).
- 8.Семенов В.Ф. Размещение, интеграция и развитие форм хозяйствования в агропромышленном комплексе региона-Одесса:ОКФА,1996.-200с.
9. Чернюк Л.Г., Клиновий Д.В. «Економіка та розвиток регіонів (областей) України. Навчальний посібник. – Київ : ЦУЛ, 2002-644с.

Тема 10. ПРИРОДНИЙ ТА ТРУДОРЕСУРСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ УКРАЇНИ

План

- 10.1. Природно-ресурсний потенціал України.
- 10.2. Трудоресурсний потенціал України.
- 10.3. Фінансові ресурси регіонів.

10.1. Природно-ресурсний потенціал України

Головними складовими природно-ресурсного потенціалу нашої держави, тобто сукупності природних ресурсів території, що можуть використовуватися в господарській діяльності відповідно до тенденцій науково-технічного прогресу, є земельні, мінерально-сировинні та рекреаційні ресурси. Але це не знижує економічного та екологічного значення водних, лісових та інших видів ресурсів, які відіграють важливу роль у нинішньому та перспективному розвитку окремих регіонів. Значна кількість природних та рекреаційних ресурсів України є унікальними.

Мінерально-сировинна база України включає близько 20010 родовищ і проявів 113 видів корисних копалин, з яких у 7829 родовищах 97 видів мінеральної сировини мають промислове значення та враховуються Державним балансом України. У вартісному виразі розвідані протягом другої половини ХХ століття запаси цих родовищ оцінюються у 7,5 трлн дол. США. До промислового освоєння залучено 40% - 75% розвіданих запасів основних видів корисних копалин.

Запаси залізних руд складають понад 14% загальносвітових запасів цих мінералів, марганцевих – понад 43%. Розвідані, тобто підтверджені запаси залізних руд складають біля 26 млрд. тонн, або 6% світових запасів та 30% запасів країн СНД. Розвідані та підготовлені до видобутку запаси марганцевих руд складають 2,3 млрд. тонн, або 86% запасів країн СНД.

Україна посідає провідні місця за запасами титану, цирконію, урану, літію, графіту, каоліну, вогнетривких глин, сірки, калійних солей, декоративного каменю тощо. Україні належать і провідні позиції у світі з видобутку багатьох видів мінеральної сировини: вугілля, марганцевих і залізних руд, титану, графіту, каоліну тощо. Ресурси сировини, яка має у своєму складі алюміній, в Україні небагато і за своєю якістю вона не конкурентноздатна.

На державному балансі зараз знаходяться Беганське та Брегівське родовища алунітових руд з розвіданими запасами відповідно 290,3 та 51,4 млн.т, а також Високопольське родовище бокситів 17 млн.т. У межах Беганського родовища комплексних алуніт-барит-поліметалічних руд підраховано 380 тис.т цинку та 120 тис.т свинцю (щорічна потреба їх в Україні складає відповідно 66 та 14 тис.т.) Готується до розробки Біляївське родовище з запасами 618 тис.т цинку та 265 тис.т свинцю.

Перспективним є Східноукраїнський блок Українського щита, де знайденні поклади молібдену, вольфраму, вісмуту, свинцю, срібла та інших металів. Україна володіє значними запасами літія (Шевченківське та Полохівське родовища). В нашій країні не припинаються роботи з пошуку нових родовищ головним чином вуглеводнів, вугілля, рідкоземельних металів, вогнетривких глин, фосфоритів, магнезиту, каміння оздоблювального, вапняків тощо.

У 2006 році в Україні вперше на планеті відкрито металічний реній у природних відкритих системах. Цей метал має дуже високу цінність і широке застосування у виробництві. Зростання популярності ренію обмежене дефіцитом його виробництва, а за наявності великого попиту країна може добре заробити.

За роки незалежності в Україні відкриті алмазні структури з різними типами родовищ алмазів, а не тільки відомі кімберлітові трубки. Відкриті також різноманітні золоторудні об'єкти на Українському щиті та багаті за запасами рідкометалеві та уранові родовища. Ведуться роботи по групах техногенних родовищ різних видів мінеральної сировини, які дозволяють отримати марганцеву залізну руду з покинутих відвалів. Знайдені поліметалічні руди у, так званих, зеленокамяних структурах. Саме в таких структурах у світі видобувають левову частку поліметалів (міді, свинцю, цинку).

По території України мінеральна сировина розподілена таким чином:

Паливні ресурси. Кам'яне вугілля залягає у Донбасі та Львівсько-Волинському басейні. В Донбасі зосереджено 98% кам'яного вугілля України: 25% вугілля, що коксується, 30% – антрацити, 30% – довгополуменеве. Глибина залягання – 500-750 м (максимальна – 1200 м), товщина шарів 0,5-2,0м.

У районі Лисичанська залягає довгополуменеве вугілля, біля Червоноармійська – газове, біля Донецька, Макіївки та Кадіївки – коксівне. Львівсько-Волинський басейн зосередив 2% вугілля (30% – коксівне): глибина залягання – 300-700 м, товщина шарів – 0,5-1,0 м.

Буре вугілля буває бурого, жовто-бурого або чорно-бурого кольору. При згорянні 1 кг бурого вугілля виділяється 6500-7400 ккал тепла. Використовується як сировина для одержання рідкого палива, побутового газу, гірського воску. Найбільші поклади: Дніпровський басейн (2,4 млрд т, глибина залягання – 5-140 м, відкритий видобуток), Дніпровсько-донецька вугленосна провінція (0,9 млрд т), Донецький басейн (0,3 млрд т). Буре вугілля є також у Закарпатті й на Поділлі.

Нафта й природний газ. Найбільші запаси нафти й природного газу зосереджені на Прикарпатті, у Дніпровсько-донецькому районі та Причорномор'ї. Дніпровсько-Донецький район включає Прилуцькі й Леляківські родовища нафти у Чернігівській області. Рибальське й Качанівське – у Сумській області, Радченівські – у Полтавській області. Родовища газу є біля Юльєвки, Шебелинки, й Кигичівки у Харківській області, а також у

Дніпропетровській, Полтавській та Сумській областях. Родовища нафти на Передкарпатті: Долина й Борислав. Родовища газу: Дашава й Калуш.

У Причорномор'ї та Приазов'ї родовища нафти та природного газу відкриті й експлуатуються на шельфі Чорного моря: Голіщинське, Шмідта, Штормове, Тарханкутське, Дельфін. Родовища природного газу є на шельфі Азовського моря: Керченське, Казантипське, Стрілкове. Розвіданість цих родовищ невелика, всього 4% від потенціалу.

Торф – сировина для паливної та хімічної промисловості. З нього одержують рідке паливо, феноли, віск, аміак, спирт тощо. Також виробляють ізоляційні плити й добриво для ланів. В Україні відомо 3118 родовищ торфу з геологічними запасами 2,2 млрд т, що зосереджені переважно у Поліссі: у Волинській, Рівненській, Житомирській областях. Загальна площа родовищ 1 млн га; з них промислові – 600 тис. га, де зосереджено 735 млн т торфу. Товщина шарів – 10-12 м. Найбільші родовища: Ірдинське у Черкаській області, Замглай – у Чернігівській, Брюховецьке – у Львівській.

Поклади горючих сланців оцінюються у 3,7 млрд т; найбільше родовище – Бортинське у Карпатах. За якістю вони не поступаються естонським, товщина шарів – 1-6 м. родовище горючих сланців відкрите також поблизу Олександрії (Кіровоградська область); запаси – на рівні 3 млрд т.

Озокерит або гірський віск, до складу якого входять тверді вуглеводні парафінового ряду, використовується в електроніці як ізолятор, у текстильній промисловості – для глянсування тканин, у шкіряній промисловості – для обробки шкір. З озокериту виготовляють ваксу для взуття, парафін, лаки. Найбільше його родовище розташоване на передгір'ї Карпат (Долина, Трускавець, Борислав); видобуток провадиться лише на Бориславському родовищі шахтним способом.

Металеві ресурси:

Залізна руда. В Україні відомо чимало родовищ залізних руд і залістистих руд і залістистих кварцитів, найбільші з них – поклади залізних руд.

Криворізький басейн налічує понад 60 родовищ з загальними запасами 18,7 млрд т. Руди частково виходять на поверхню, а також залягають до глибини 2500 м; вміст заліза у верхніх шарах – 30-40%, у глибинних – 50-60%. Тут видобувається 90% руди.

Кременчуцький басейн магнетитових кварцитів включає три родовища: Горішньоплавнинське у Полтавській області, Лавринівське та Еристівське. Вміст заліза – 36%, запаси – 4,5 млрд т. Білозерський залізорудний район. Вміст заліза – 58-60%, запаси – 2,5 млрд т. Керченський залізорудний район має бурі залізники з вмістом ванадію та марганцю; запаси – 1,8 млрд т. Видобуток провадиться відкритим способом, вміст заліза – 40-45%. Приазовське родовище залізних руд розробляється відкритим способом, вміст заліза – 30-33%.

Залістисті кварцити поширені скрізь. Найбільші запаси – у Дніпропетровській (20 млрд т), Полтавській (3,6 млрд т), Одеській, Запорізькій, Кіровоградській та Вінницькій областях.

Хромові руди відкриті у Побужжі Кіровоградської області; глибина залягання – 60-160 м. Вони Використовуються для виробництва нержавіючої сталі.

Марганцеві руди. Нікопольське та Інгулецьке родовища у Дніпропетровській, Запорізькій, Хощеватське – у Кіровоградській, Бурштинське – в Івано-Франківській областях, Чивчинське – у Карпатах тощо. Нікопольське, Велике Токмацьке, Орджонікідзевське та Інгулецьке родовища входять до складу Придніпровського марганцевого басейну, їхня площа – понад 1000 км², глибина залягання – 15-120 м, товщина шарів – від 10 см до 6 м.

Титан входить до складу майже 70 різних мінералів (ільменіт, рутил, титаномагнетит тощо). Це легкий метал, використовуються у літако- й ракетобудуванні. Основні поклади титану – в Житомирській, Київській та Черкаській областях. Відомі також Іршанське ільменітове й Самотканське титано-цирконієве родовища.

Алюмінієві руди – алуніти, нефеліни й боксити. Боксити є у Смілянському (Черкаська область) та Високопільському (Дніпропетровська область) родовищах, алуніти – на Закарпатті, нефеліни – у Приазов'ї.

Нікель використовується для виробництва бронзи, латуні, особливих сортів сталі, чавуну й для покриття металевих поверхонь. В Україні відомо 10 невеликих нікелево-кобальтових родовищ. Розробка покладів здійснюється на Побузькому родовищі в Кіровоградській області й Придніпровському в Дніпропетровській; глибина залягання – 70-80 м.

Поліметалічні руди виявлені у Нагольному кряжі (Донбас) та в Закарпатті (Береговське і Британське родовища). Потенціал міді виявлений на Волині та Поділлі обсягом 25,6 млн.т але промислового видобутку тут немає.

Ртуть видобувається з кіноварі в Донбасі (Микитівка) та в Закарпатті (Вишків). В Україні виявлено 10 покладів, а також понад 300 рудо виявлень **золота**, 7 з яких вважаються придатними для освоєння. Розташовані вони здебільшого в Закарпатській, Кіровоградській, Донецькій, Дніпропетровській областях. Мужіївський поклад в Закарпатті першим в Україні почав давати сировину: спочатку 400-500 кг на рік, а потім – до 900 кг золота. Запаси Мужіївського родовища 55т, а Саулякського-65тонн золота. Перспективнішим є Бобриковське родовище у Донецькій області з оціночними запасами 600т та шість родовищ у Кіровоградській області (Клинцівське, Майське, Юріївське, Балка Золота, Балка Широка, Балка Сергієвська) з прогнозними запасами 620тонн.

Золото є супутнім компонентом у Криворізькій залізній руді. Нині у хвостосховищах гірничо-збагачувальних комбінатів накопичено не менше 250 т золота. Існує технологія його видобутку, але потрібні чималі інвестиції.

Серед *неметалевої сировини* є велика група корисних копали, що використовуються у хімічній промисловості. Україна багата на кам'яну й кухонну сіль, фосфорити, саморідну сірку тощо.

Калійні солі видобуваються у Львівській (Стебник, Борислав) та Івано-Франківській областях (Калуш, Тростянець).

Кухонна сіль зосереджена у Донбасі. Запаси – 9 млрд т, товщина шарів – 40 м (Слов'янськ, Артемівськ). Зустрічаються також поклади у Передкарпатті й Закарпатті. У Криму, Причорномор'ї та Приазов'ї є озера й лимани з самосадною кухонною сіллю.

Фосфорити є у Придністров'ї (Тернопільська, Хмельницька ті Вінницька області), у Сумській (Кролевецьке родовище) та Харківській (Ізюмське родовище) областях.

Саморідна сірка видобувається з Яворівського та Роздольського родовища на Прикарпатті.

Вогнетривкі глини видобуваються як сировина для виготовлення цегли для доменних печей. Їхні поклади є у Донецькій, Дніпропетровській, Запорізькій, Черкаській, Житомирській та Сумській областях.

Графіт видобувається у Заваллі Кіровоградської області, а також у Запорізькій, Дніпропетровській та Донецькій областях.

Українські *каолінові глини*, що використовуються для виробництва порцеляни, фаянсу, гуми й паперу, – одні з найкращих у світі. Вони розташовані у межах Українського кристалічного щита: Житомирська, Хмельницька, Дніпропетровська, Запорізька й Вінницька області.

Мармур видобувається у Донбасі, Криму й Карпатах, у Київській та Житомирській областях.

Вапняк є у районі Українського кристалічного щита і в Криму. Він використовується як будівельний матеріал та для виробництва цукру.

Бурштин зустрічається поблизу селища Клесім Рівненської області.

Самоцвіти. На Житомирщині є родовища топазів, тигрового ока, аквамарину, яшми, опалу. Володарська-волинська рудня видобуває "винні" топази, димчастий кварц різних відтінків. Зустрічаються кристали топазів вагою до 80 кг. Це унікальне родовище. На південному березі Криму, в районі згаслого вулкану Карадаг є розсипи агату, яшми, гірського кришталю, аметисту, цитрину, сердоліку. З 1978 р. Карадаг оголошено заповідником.

За кольором і якістю українські граніти вважаються одними з найкрасивіших у світі. Їх видобувають у Карпатах, на Українському кристалічному масиві, особливо в Житомирській області.

До природних ресурсі належать також *термальні води* як джерело теплової енергії, їхні виходи найзручніше використовувати у Криму, в Карпатах та на Закарпатті. Такі води розташовуються на глибині від 450 ($t^{\circ} = 40^{\circ}\text{C}$) до 1000-2000 м ($t^{\circ} = 70\text{-}100^{\circ}\text{C}$).

Рекреаційні ресурси різноманітні: це мінеральні води, лікувальні грязі, ропа лиманів, кліматологічні ресурси лісів і морів тощо.

В Україні відомо понад 100 джерел мінеральних вод: "Нафтуса" – у Львівській, "Куяльник" – в Одеській, "Миргородська" – у Полтавській, зразка "Боржомі" – в Рухівському районі Закарпатської, "Великодолинський нарзан" – в Одеській областях тощо.

Кліматологічні ресурси: у Карпатах (гірське повітря, хвойні ліси, мінеральні джерела), на південному березі Криму (сполучення гірського повітря зі степовим, морська вода, геліолікування, грязелікування, мінеральні

джерела, ропа лиманів), у Причорномор'ї та Приазов'ї (поєднання степового й морського повітря з геліо- та –грязелікуванням, морськими купелями).

Найбільш природним багатством нашої країни є *земельні ресурси*. Земельний фонд України характеризується високими біопродуктивними властивостями. Масиви українських чорноземних ґрунтів складають понад 20% світових ресурсів. На початок 2003 р. земельний фонд України становив 60,4 млн га, з яких 41,8 млн га – сільськогосподарські угіддя. Водночас незбалансована сільськогосподарська діяльність, зокрема надзвичайно високий рівень розораності земель, використання недосконалих технологій, негативний вплив промисловості та транспорту, забруднення радіонуклідами внаслідок Чорнобильської катастрофи формують стійку тенденцію деградації земельних ресурсів.

В економічних районах та областях України природні ресурси мають неоднорідну структуру. У більшості регіонів (областей) переважають земельні ресурси, а в Донецькій, Луганській, Дніпропетровській – мінеральні (табл. 10.1).

Таблиця 10.1

Регіональна структура природних ресурсів України*

Регіон	Ресурси, %					
	мінеральні	водні	земельні	лісові	фауністичні	рекреаційні
Автономна Республіка Крим	10,01	19,28	39,02	1,78	0,28	29,63
Вінницька	2,09	9,66	79,11	3,55	0,48	5,11
Волинська	0,95	18,02	55,18	16,24	0,41	9,20
Дніпропетровська	68,89	4,78	21,34	0,34	0,36	4,29
Донецька	72,77	4,84	16,80	0,44	0,12	5,03
Житомирська	5,48	15,89	59,78	12,60	0,66	5,59
Закарпатська	3,06	37,48	19,36	17,44	0,08	28,58
Запорізька	20,40	20,05	49,74	0,66	0,65	8,50
Івано-Франківська	7,41	33,31	14,13	17,62	0,13	17,40
Київська (вкл. м. Київ)	3,76	12,33	59,47	5,53	0,51	18,49
Кіровоградська	10,79	11,88	70,34	1,59	0,62	4,78
Луганська	73,79	6,77	13,83	0,85	0,19	4,57
Львівська	22,55	22,68	29,24	11,07	0,18	14,28
Миколаївська	2,83	23,23	66,67	0,45	0,96	5,86
Одеська	1,82	11,12	71,78	1,30	0,48	13,50
Полтавська	11,40	11,01	68,10	2,94	1,14	5,41

Рівненська	5,00	16,45	55,01	16,14	0,75	6,65
Сумська	3,41	15,93	65,28	7,63	1,08	6,67
Тернопільська	1,24	13,59	74,97	4,66	0,15	5,40
Харківська	14,10	11,44	54,64	3,89	0,62	15,31
Херсонська	1,62	22,74	67,05	1,01	1,18	6,40
Хмельницька	3,47	13,76	72,61	3,80	0,36	5,60
Черкаська	5,84	12,70	67,68	4,59	0,90	8,29
Чернівецька	5,18	18,30	50,01	12,56	0,21	13,74
Чернігівська	10,77	12,89	59,13	6,70	0,96	9,55
Україна	28,26	13,08	44,38	4,17	0,47	9,64

*Руденко В.П. Географія природно-ресурсного потенціалу України. – Л.: Світ, 1993. – 240 с.

За обсягами мінеральних ресурсів найкращу позицію займають Донецький (73,3% загального потенціалу) і Придніпровський (44,6%) економічні райони, що мають значні запаси кам'яного і бурого вугілля, залізних, марганцевих, нікелевих руд, руд кольорових металів і нерудної сировини. Північно-Східний і Карпатський регіони мають у 7-9 разів менші обсяги мінерально-сировинних і паливних ресурсів, ніж Донецький. Найбільш значні їхні запаси на території зазначених регіонів зосереджені в Харківській, Полтавській, Івано-Франківській, Львівській областях. У Поліському та Волинському регіоні значні мінеральні ресурси присутні лише в Чернігівській області.

Найбільш високі інтегральні показники природно-ресурсного потенціалу характерні для регіонів, що володіють значними запасами сумарного потенціалу. Лідерами в цьому списку є Донбас і Придніпров'я у складі Дніпропетровської (10,4%), Донецької (12,3%), Луганської (8,8%) та Запорізької (3,9%) областей. На їхній території зосереджені значні запаси мінеральних ресурсів (енергетичних, рудних і нерудних), які є основним природним багатством. Це позначається на особливостях виробничої діяльності у цих регіонах. Одночасно ці області мають дуже складні екологічну ситуацію. Три карпатських регіони мають вищий від середньо українського рівень забезпеченості природними ресурсами, серед яких значні водні, лісові й рекреаційні ресурси і обмежені запаси земельних ресурсів. Львівська область має значні мінеральні-сировинні ресурси.

АР Крим має унікальні рекреаційні. Кліматичні, морські ресурси, що є основою розвитку море господарського і рекреаційного комплексів. Саме ці ресурси мають визначати перспективний розвиток регіонів з метою перетворення його на курортно-рекреаційний регіон міжнародного значення.

Найбіднішими на природні, особливо мінеральні, ресурси регіонами є Волинська, Житомирська, Рівненська, чернігівська, Сумська області. Але у цих регіонах найбільше лісових і земельних ресурсів.

За обсягами *земельних ресурсів* виділяються Подільській (75,65 потенціалу регіону), Центральний (69%) і Північно-Східний (62,6%) регіони, найбільш забезпечені сільгоспугіддями, а в їхньому складі – орними землями в розрахунку на 1 людину. У структурі земельних угідь цих економічних районів переважають різні види чорноземів. Розповсюджені більш ніж на 70% площ орних земель.

Найменш забезпеченими земельними ресурсами є Донецький (15,3%) і Карпатський (30,7%) регіони, що частково компенсується високим рівнем сільськогосподарського освоєння їхньої території. При цьому області Карпатського регіону характеризуються показниками землезабезпечення населення, що у 1,5-4 рази нижче, ніж у середньому по Україні (0,65 га орних земель на 1 людину).

Водні ресурси по території України розподіляються нерівномірно. Найкраще ними забезпечені Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська області, найгірше – південні області України (табл. 10.1). На півдні та сході країни проблеми водопостачання вирішуються за рахунок використання транзитного стоку, але це вимагає величезних коштів на будівництво каналів і водогонів, попередню очистку і перекидання води.

Лісові ресурси. Україна належить до малолісних і лісодефіцитних країн. Площа лісів на її території становить 10,8 млн га, у т.ч. землі, вкриті лісовою рослинністю – 9,4 млн га із загальним запасом деревини 1,74 млрд м³. У національному еквіваленті ресурси деревини оцінюються приблизно у 3,4 млрд дол., а за світовими цінами – 27 млрд дол. США. За останнє десятиріччя спостерігається позитивна динаміка зростання площі земель лісового фонду. Порівняно з 1996 р. вона зросла на 45,5 тис. га.

Найбільші лісові масиви сконцентровані у Поліссі (Житомирська, Рівненська, Київська, Чернігівська, Волинська області) та Українських Карпатах (Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Чернівецька області). Вкрай недостатня площа лісових угідь у Миколаївській, Запорізькій, Херсонській, Дніпропетровській, Одеській, Кіровоградській, Донецькій та Полтавській областях.

Україна має потужний *рекреаційний потенціал*. Сприятливі природно-кліматичні умови та природні об'єкти лікувально-рекреаційного значення (мінеральні води, лікувальні грязі, ропи тощо наявні у більшості регіонів. Значним рекреаційним потенціалом володіють також окремі сільськогосподарські ареали зі збереженими природними ландшафтами та можливостями виробництва екологічно чистих продуктів харчування.

В цілому ж природно-ресурсний потенціал України є однією з найвагоміших складових національної економіки. В Україні видобувається близько 5% світового обсягу мінерально-сировинних ресурсів, гірничовидобувна промисловість щороку випускає продукції на 25-28 млрд дол. США (за світовими цінами).

Для забезпечення раціонального і ощадливого використання природних ресурсів, перетворення природно-ресурсного потенціалу на дієвий чинник

регіонального розвитку в Україні слід зосередити увагу на реалізації насамперед таких заходів:

- інвентаризація природних ресурсів і їх оцінка;
- забезпечення належного рівня безпеки особливо екологічно небезпечних об'єктів;
- розробка та запровадження екологічно чистих і ресурсозберігаючих технологій;
- екологізація природо ресурсної галузі з метою зменшення негативного впливу виробничих об'єктів на забруднення оточуючого середовища, запровадження екологічних стандартів;
- правове забезпечення майнових питань і господарської діяльності, пов'язаних з використанням землі;
- сприяння раціональному використанню рекреаційно-оздоровчої та туристичної інфраструктур.

10.2. Трудоресурсний потенціал України

Трудоресурсний потенціал характеризує рівень забезпечення національної економіки ресурсами праці. До ресурсів праці ми відносимо в цілому населення України, його чисельність, територіальне розміщення, процеси відтворення, міграції. Більше поширення має трудовий, або трудоресурсний потенціал. Елементами трудоресурсного потенціалу є трудові ресурси, як частина населення. Населення, як відомо, є активною продуктивною силою, що своєю трудовою діяльністю забезпечує виробництво матеріальних засобів свого існування та надання необхідних їй послуг. Водночас воно є споживачем продуктів праці, які забезпечують його життєдіяльність.

Населення і економіка єдині: людські потреби викликають появу нових виробництв та послуг, а останні впливають на людей. Оскільки людина є основним творцем суспільного багатства, то чисельність населення кваліфікація його працездатної частини є чинником, який обумовлює регіональний розвиток.

Зайнята в суспільному виробництві частина населення є найбільш активною і головною продуктивною силою суспільства. Саме вона створює матеріальні цінності. Частина матеріальних цінностей іде на споживання, а частина – на розвиток виробництва. Але розвиток виробництва не є самоціллю, його роль – забезпечити потреби суспільства, підвищити життєвий рівень населення. Таким чином, зміна чисельності населення позначається на споживчому попиті, на зміні його структури. Населення виступає одночасно і як споживач, і як виробник матеріальних благ та послуг. Населення не існує поза економікою, як і економіка не функціонуватиме без населення.

У регіональній економіці для характеристики трудового потенціалу суттєвим показником є чисельність наявних трудових ресурсів та джерела їх поповнення. Але для ефективного функціонування економіки регіону з постійним зростанням продуктивності праці не достатньо кількісного виміру

трудоу ресурсів. Не менш важливим є, так званий, людський фактор, тобто якісний вимір трудового потенціалу, а це освіта, професійно - кваліфікаційна підготовка фізичний стан, адаптивність до сучасних інноваційних змін. У цьому ж контексті важливими є статево-вікова структура, частка працездатного населення у його загальній чисельності, рівень зайнятості, міграції.

Таблиця 10.2

Приріст (зменшення) населення (за січень-листопад)

	Приріст, зменшення населення у % до початку звітної року		Інтенсивність міжрегіонального міграційного приросту (скорочення) на 1000 жителів, %	
	2005	2006	2005	2006
Україна	-0,68	-0,56	X	X
АР Крим	-0,48	-0,31	-0,2	0,6
Вінницька	-0,97	-0,80	-1,6	-1,4
Волинська	-0,37	-0,19	-0,5	0,1
Дніпропетровська	-0,76	-0,65	0,7	0,4
Донецька	-0,96	-0,84	-0,3	-0,2
Житомирська	-1,02	-0,87	-2,0	-1,5
Закарпатська	-0,21	-0,11	-1,2	-1,1
Івано-Франківська	-0,30	-0,23	-0,5	-0,6
Київська	-0,76	-0,63	0,4	0,8
Кіровоградська	-1,4	-1,21	-4,9	-4,3
Луганська	-1,17	-1,03	-1,5	-1,4
Львівська	-0,38	-0,30	-0,4	-0,4
Миколаївська	-0,73	-0,58	-0,4	-0,4
Одеська	-0,51	-0,3	0,2	-0,2
Полтавська	-1,04	-0,85	0	0,1
Рівненська	-0,32	-0,16	-1,2	-1,1
Сумська	-1,29	-1,11	-2,1	-2,0
Тернопільська	-0,60	-0,56	-1,2	-1,6
Харківська	-0,63	-0,55	1,6	1,5
Херсонська	-0,93	-0,77	-2,9	-2,7
Хмельницька	-0,94	-0,79	-1,9	-1,2
Черкаська	-1,03	-0,89	-0,6	-0,5
Чернівецька	-0,31	-0,17	0	0,5
Чернігівська	-1,47	-1,28	-2,0	-1,0
м. Київ	0,80	0,71	9,5	7,4
Севастополь	0,10	0,04	5,5	4,4

Україна відноситься до країн з від'ємним природним приростом населення. Це призводить до скорочення його чисельності. Як видно з таблиці 10.2 населення України зменшується в усіх регіонах за винятком Києва і Севастополя. У 15 областях показник від'ємного сальдо населення гірший, ніж у середньому по країні.

За даними Держкомстату в Україні в 2005 році народилось 426,1 тис. дітей, а померло 782,0 тис. осіб; чисельність населення при цьому в середньому за рік становила 47,1 млн осіб. Отже, коефіцієнт народжуваності за цей рік становив 8,5%, кількість померлих складала 16 осіб. Таким чином, на кожну 1000 населення, природний приріст становив – 7,5%.

Тенденції зниження народжуваності виявляється з заходу на схід. Найнижчі показники в Донецькій обл. (6,5%), Луганській (6,6%), Сумській (6,7%), найвища в Рівненській (11,5%), Закарпатській (11,3%), Волинській (11,1%). Кількість померлих в Україні невідомо зростає з 1959р. і зараз становить 16 осіб на кожну 1000 населення. Це зростання має територіальну тенденцію з заходу на схід країни. Так Закарпатській обл. (11,6%), Івано-Франківській (12,7%), Львівській (13%), Чернігівській (20%).

У середньому по Україні природний приріст становить - 7,5%, у Волинській обл. (-3%), Рівненській (-1,8%), у Чернігівській (-13%). У вересні 2007 року вперше за багато років народжуваність була вищою від смертності у м. Києві, Рівненській та Волинській областях.

Найбільш населеними є Донецька, Дніпропетровська, Харківська, Львівська, Луганська області та місто Київ. Найменше людей проживає у Чернівецькій, Волинській, Кіровоградській, Тернопільській, Рівненській та Херсонській областях.

Різниця між регіонами за чисельністю населення становить 5,3 рази (Донецька область – 4841,1 тис. осіб, Чернівецька – 922,8 тис. осіб)

Щільність населення в цілому по Україні становить 79,5 осіб на 1 км² і збільшується від центральних регіонів у напрямку східних і західних областей.

Якщо в Чернігівській, Херсонській, Житомирській, Миколаївській, Волинській та Сумській областях щільність населення складає від 39 до 55 осіб на 1 км², то в Закарпатській, Івано-Франківській, Дніпропетровській, Чернівецькій, Львівській та Донецькій областях цей показник складає від 98 до 180 осіб на 1 км². В Україні, як і в більшості країн колишнього СРСР, зростання середньої тривалості життя населення, особливо старшого віку не спостерігається. Протягом останніх десяти років середня тривалість життя знизилася від 69,3 років у 1991 р. до 66,8 у 2006 році.

Найвища середня тривалість життя спостерігається у Західному регіоні, зокрема у Львівській і Тернопільській областях; найнижча – у Південному регіоні, зокрема в Херсонській та Одеській областях.

Питома вага осіб віком 60 років і вище в загальній чисельності населення становить 21,3 % і є однією з найвищих у світі.

Найбільш “старим” (частка осіб віком 60 років і вище в загальній кількості населення перевищує 23,8 %) є населення Вінницької, Полтавської, Сумської, Черкаської та Чернігівської областей.

Наймолодшим (частка старших осіб складає 15,5%-18,0%) є населення Закарпатської, Рівненської областей та м. Києва. Але, якщо порівняння західних регіонів обумовлено високою народжуваністю, то у м. Києві основним чинником є постійний міграційний приплив молоді. Депопуляція населення охопила усі регіони з 1993 року. З урахуванням міграційних процесів ця тенденція продовжується до останніх років.

Населення працездатного віку є основою формування всіх інших категорій населення, пов'язаних із процесом зайнятості. У віковій структурі населення України частка осіб працездатного віку становить 56%, відповідно серед міського населення-60%, сільського-49%. Тенденції зростання чи зменшення його чисельності залежить від процесів народжуваності і смертності. Населення працездатного віку є основою національної економіки. Із процесом зайнятості пов'язані такі економічні категорії:

- працездатне населення;
- безробітне населення;
- економічно активне населення;
- економічно неактивне населення.

Теоретично можлива повна зайнятість усього працездатного населення. Однак важливою умовою зайнятості є наявність робочих місць та економічні потреби у збільшенні чи зменшенні їх кількості.

Населення працездатного віку становить кількісну основу іншої категорії- *економічно активного населення*, - населення чоловічої та жіночої статей у віці від 15 до 70 років, яке протягом певного періоду часу забезпечує пропозицію робочої сили для виробництва товарів і послуг. Його кількість розраховується на основі даних вибіркового дослідження населення (домогосподарств) з питань економічної активності, які введені до практики державної статистики з 1995 року у відповідності до рекомендацій Міжнародної організації праці (МОП).

Важливою є й категорія *економічно неактивного населення* – особи, які не можуть бути кваліфіковані як «зайняті» або «безробітні». До цієї категорії відносяться: учні, студенти, пенсіонери; особи, які зайняті в домашньому господарстві; особи працездатного віку, які не можуть знайти собі роботу; інші особи, які не мають необхідності у працевлаштуванні або не можуть працювати через хворобу, навчання тощо.

Отже, потенційно працездатного населення може бути і, як правило, є більше, ніж населення працездатного віку. В Україні існують суттєві регіональні розбіжності у забезпеченості трудовими ресурсами. За цим показником розрізняють трудодефіцитні, трудонадлишкові та трудоврівноважені регіони. В Україні більшість регіонів - трудонадлишкові, особливо це стосується західних регіонів.

Важливою якісною характеристикою трудозабезпеченості є питома вага працездатного населення у працездатному віці (від 16 до 60 років чоловіки, від 16 до 55 років жінки) в складі трудових ресурсів. У 2005р. в цілому по Україні цей показник становив 91,5%. Найвищі значення цього показника були у Волинській, Луганській, Черкаській областях; найнижчими – в Івано-Франківській, Львівській, Хмельницькій, Чернігівській областях. Протягом

1996-2005рр. Чисельність працездатного населення у працездатному віці скоротилась на 186,1 тис.чол., однак питома вага цієї категорії у складі трудових ресурсів залишилась майже незмінною.

Негативною тенденцією є поступове збільшення у складі трудових ресурсів питомої ваги осіб у віці, старшому за працездатний. Це пов'язано з процесом постаріння нації - з одного боку, а з іншого - з низьким рівнем соціального забезпечення осіб, що вийшли за межі працездатного віку і вимушені працювати в галузях народного господарства до глибокої старості. На кінець 2005р в Україні чисельність працівників перед пенсійного віку (останнє перед пенсійне п'ятиріччя), зайнятих у галузях економіки, становила 10,2%; працюючих, пенсіонерів - 13,8% облікової чисельності працівників.

Висока питома вага осіб непрацездатного віку притаманна таким галузям, як: наука і наукове обслуговування (14,2%); геологія і розвідка надр, геодезична і гідрометеорологічна служба (12%); сільське господарство (11,4%); зв'язок (11,0%). Крім зазначених галузей, високою є частка працюючих пенсіонерів у промисловості, будівництві, мистецтві. Серед регіонів за цим показником області лаштуються таким чином: Донецька, Дніпропетровська, Луганська, Тернопільська, Одеська, Вінницька області, АР Крим, міста Київ і Севастополь.

Регіональні особливості вікової структури населення дають змогу детально оцінити зміни в демографічній ситуації визначити резерви формування трудових ресурсів у регіонах. За останні роки в Україні інтенсивно відбувається процес перерозподілу трудових ресурсів між секторами економіки. Високими темпами зростає зайнятість у недержавному секторі економіки, зокрема, в малих і середніх підприємницьких структурах, які надають перевагу залученню висококваліфікованої і робочої сили молодших вікових груп. У 2005р. На державну форму власності припадало 34,4% зайнятих, колективних - 36,1%, приватну - 29,5%.

Найвища частка зайнятих у державному секторі економіки (понад 90%) зберігається в охороні здоров'я, в освіті, культурі, мистецтві, науці, апараті органів державного та господарського управління; найнижча у сільському та лісовому господарстві (60%), торгівлі, громадському харчуванні, матеріально-технічному постачанні, збуті (близько 14,0 %)

Регіони України істотно різняться за територіально-галузевими характеристиками розподілу трудових ресурсів. За чисельністю зайнятих у промисловості вирізняються Донецький регіон (38,4% трудових ресурсів), Придніпровський (30,2%) Східний регіон (25%). У Луганській, Дніпропетровській, Запорізькій областях на промисловість припадає понад 50% зайнятих у матеріальному виробництві. Найвища зайнятість трудових ресурсів у сільському господарстві спостерігається у Подільському (34,3%) трудових ресурсів та Поліському (29,4%) регіонах. Високий рівень у сфері зайнятості населення у сфері нематеріального виробництва склався у рекреаційних регіонах: Автономній Республіці Крим, Закарпатській, Львівській та Чернівецькій областях, де цей показник перевищує 30%.

Показник статевої структури характеризує співвідношення чоловіків і жінок у загальній чисельності населення. З 1970 року намітилася тенденція до стабільного співвідношення чисельності чоловіків та жінок з незначним переваженням чоловіків. Ця тенденція збігається у співвідношенні жінки-53,5%, чоловіки - 46,5%. Переважання чисельності жінок пояснюється нижчою смертністю, війнами, більш інтенсивною міграцією чоловіків за межі держави. Демографічна наука стверджує, що на 100 народжених дівчаток народжується 106-107 хлопчиків. Кількість чоловіків переважає у віковій категорії до 25-30 років, потім повільно зменшується. З віку 40-45 років у загальній чисельності населення вже переважає кількість жінок.

Рівень кваліфікації трудових ресурсів України досить високий. Це впливає з рівня освіти працівників; питома вага фахівців з вищою та середньою освітою у народному господарстві становить 28,7%. Практично всі особи працездатного віку письменні, що властиво лише високо розвинутим країнам світу.

На стан трудового потенціалу в регіонах впливають міграційні процеси. З початку 90-х років поняття «мігрант» отримало нове звучання. В сучасній літературі мігрантів розподіляють *на внутрішніх та зовнішніх*.

В Україні сформувалося принаймні три центри де осідає 90% внутрішніх трудових мігрантів: Київська область, Крим і Севастополь, Харків і Харківська область. Їх обслуговує п'ять областей донорів: Кіровоградська, Херсонська, Сумська, Луганська, Хмельницька. Особливою зоною є м. Київ, куди їдуть трудові ресурси з усієї України, але найінтенсивніше - з Київської, Черкаської, Чернігівської та Житомирської областей. Через це до постійного населення м. Києва слід додавати 1,5- 2 млн. трудящих, які приїзять до столиці на роботу, головним чином, у сферу обслуговування.

В інших регіонах населення теж прагне з "глибинки" до економічно більш розвинутих районних та обласних центрів. Завдяки цим процесам села Центральної та Південної України перетворюються в пустелі. Села Західної України постачають робочою силою головним чином країни Європи та Росію. У цілому зміна основних характеристик перебігу міграційних процесів в Україні відбувається в напрямку з південного заходу через північ і центр на південний схід. Закарпаттю притаманна найнижча в Україні інтенсивність міграційного обороту та найбільш різючі відмінності міграційної ситуації між містом і селом, тоді як в Криму спостерігається прямо протилежна картина. Щоправда, нині в Україні спостерігається тенденція до поступового зменшення між територіальних відмінностей міграційної ситуації, зокрема практично для всіх регіонів характерне невелике від'ємне сальдо міграцій.

Особливі тенденції міграційних процесів спостерігаються в Києві. Починаючи з 1995р. Київська міськрада є практично єдиним регіоном України, де спостерігається додатне сальдо міграцій населення, при чому існує тенденція до його зростання (крім столиці, незначне перевищення чисельності прибулих над кількістю вибулих в окремі роки фіксується в Полтавській області та Севастопольській міськраді). Негативним наслідком міграції до столиці та до великих міст є безконтрольне підвищення цін на житло в них.

Зовнішню міграцію характеризують показники еміграції та імміграції. Українці – емігранти працюють в багатьох країнах, але найбільше їх в Росії та інших країнах СНД, а також в країнах ЄС: Італії, Португалії, Польщі тощо. Уповільнився рух емігрантів за океан – до США, Канади, Аргентини, Австралії. У ВВП країни частка надходжень від українців, які працюють за рубежем складає 1%.

Україна займає четверте місце у світі після США, Росії, Німеччини за кількістю іммігрантів: їх чисельність складає 3,6% загального потоку мігрантів у світі. Через територію України щорічно проходить до 0,5 млн. нелегальних мігрантів з усіх регіонів світу. Тобто, з одного боку, громадяни України роз'їхалися по всьому світу у пошуках роботи, з іншого боку – на її теренах осідає велика кількість мігрантів які теж шукають роботу. Імміграція має низку негативних наслідків, які містять пряму загрозу національній безпеці приймаючої країни:

- зниження життєвих стандартів та якості життя;
- зростання безробіття серед власного населення;
- вплив грошових коштів в країни походження мігрантів;
- ослаблення національного трудового потенціалу;
- формування автономних субкультурних співтовариств;
- посилення зовнішнього соціокультурного впливу, яке може негативно впливати на українське суспільство;
- насичення нелегальними іммігрантами тіньового сектора економіки (вже зараз у цьому секторі частка такої категорії працівників складає 75%);
- висока ступінь кримінальності серед іммігрантів, яка може посилювати ксенофобію серед українців;
- посилення міжрегіональних диспропорцій.

І хоч динаміка легальних зарубіжних міграцій має тенденцію до зменшення (Рис.10.1.), неконтрольовану міграцію інтелектуальних і трудових ресурсів за межі країни, а також надмірний приплив трудових мігрантів змусили Раду національної безпеки України у лютому 2007 року визначити ці явища як загрозу економічній, а, отже, й національній безпеці.

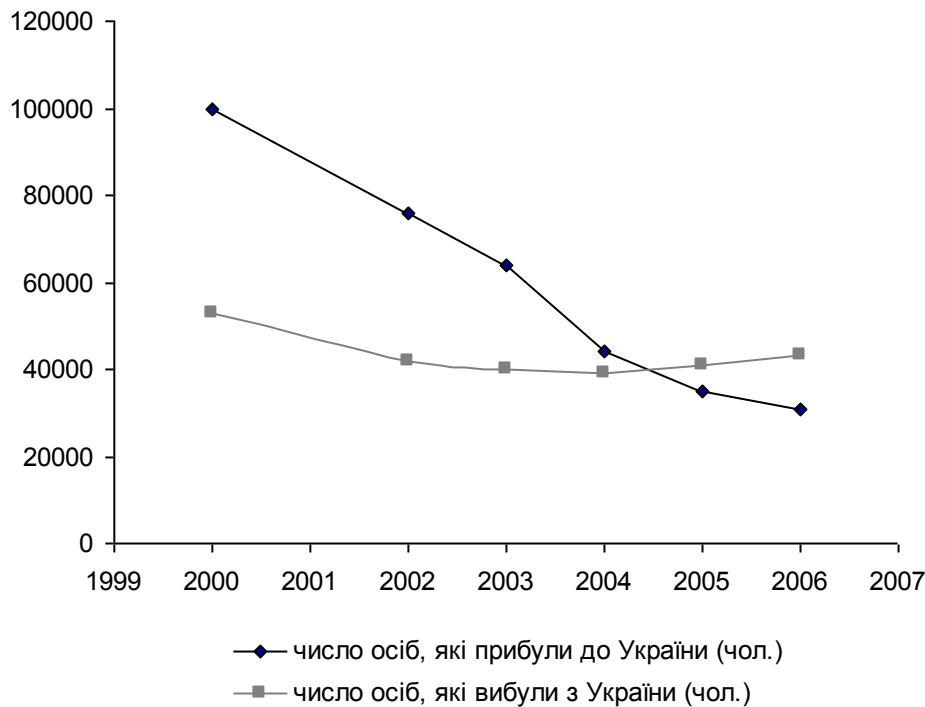

Рис. 10.1. Динаміка зовнішньої міграції України у 2000-2006 р.

За оцінками Кабінету Міністрів у 2006 році на 28% промислового комплексу і на 58% підприємств АПК був присутній дефіцит кваліфікованої робочої сили, а до 2015 року за тією ж оцінкою цей дефіцит сягне 48%, що без сумніву загальмує подальше зростання національної економіки. У 2007 році частка працівників, які отримали заробітну платню нижче прожиткового рівня складає 22% у містах і 49% - у селах. Зайнятість в Україні у 1990 році була 95%, а зараз не перевищує 58%, що набагато нижче, ніж у розвинутих країнах Європи.

Така неврівноваженість кон'юнктури українського ринку праці блокує формування регіональних конкурентоспроможних виробничих структур, поглиблює дефіцит праці і призводить у близькій перспективі до широкого залучення іноземної праці на український ринок. Така заміщуюча міграція буде необхідним заходом для забезпечення конкурентоспроможності країни у глобалізованому світі та для підтримки чисельності населення, особливо його економічно активної частини. Україна, таким чином, набуває ознак цілком європейської країни, де така компенсаторна нетто-міграція, зокрема легалізація тінювих мігрантів є вже звичною практикою. В Європі давно зрозуміли позитивні переваги компенсаторної міграції:

- використання готових кваліфікованих фахівців - іммігрантів дозволяє економити на витратах на навчання власних фахівців;
- дешева праця некваліфікованих іммігрантів збільшує доходи підприємців;
- компенсується нестача робочої сили в трудодефіцитних і мало привабливих для корінного населення регіонах;

- підтримуються сприятливі для фінансування соціальної сфери пропорції населення шляхом заміщення іммігрантами старіючого покоління;
- розвивається підприємництво за наявності серед мігрантів інвесторів;
- збільшується внутрішній сукупний попит, сплачуються податки і соціальні внески зберігаються легальні заощадження в українських банках;
- підвищується загальна продуктивність національної економіки.

Отже, в цілому поточний стан ринку праці вимагає зваженої комплексної та збалансованої міграційної політики держави. Цій політиці має сприяти прийнята Кабінетом Міністрів цільова соціальна «Програма збереження і розвитку трудового потенціалу України на 2008-2017р.р.», яка передбачає: створення якісних сучасних робочих місць, підвищення професійно-кваліфікаційного рівня кадрів, прийняття закону про кваліфікаційний розвиток працівників, підняття рівня заробітної платні не на відсотки, а у рази тощо.

10.3. Фінансові ресурси регіонів

Визначення фінансових ресурсів регіону. Фінансові ресурси регіону відносяться до найважливіших складових частин регіональної економіки. Саме ця складова характеризує соціально-економічне становище регіону, здатність його до сталого розвитку.

Всі фінансові потоки, що циркулюють в економіці завжди прив'язані до певній території, тому що вони відображають результати взаємодії конкретних інституціональних одиниць, розташованих в тій чи іншій точці простору. На території регіону відбуваються різні фінансові операції, що проводяться між регіональними інституціональними одиницями.

Формування фінансових ресурсів значною мірою залежить від масштабів та ефективності економічного комплексу країни та її регіонів. Серед головних чинників, які безпосередньо визначають обсяг фінансових ресурсів, утворених на рівні регіонів, є:

- відмінності між регіонами у рівнях соціально-економічного розвитку;
- галузева структура регіональних комплексів та їхня дохідність, що визначає обсяги податкової бази;
- рівень розвитку соціальної та виробничої інфраструктури сільської місцевості;
- ефективність використання місцевих ресурсів багатоцільового призначення (трудових, земельних, водних);
- рівень забруднення навколишнього природного середовища, що призводить до диференціації обсягів витрат у сфері надання державних і громадських послуг і цін на ці послуги.

Нормальний розвиток регіону вимагає певного балансу між фінансовими ресурсами, придатними для використання на території, і потребами в них. Таким чином, можливості фінансування регіонального розвитку визначаються всім комплексом умов і ресурсів, що складуються на певній території. Об'єм фінансових ресурсів території є одночасно вимірником економічного

потенціалу регіону і платіжно-фінансового попиту регіональної економічної системи.

У відповідності з загальними підходами, які використовуються для визначення фінансів регіону, ними називають грошові ресурси і потоки в готівковій чи безгрошовій формах, які забезпечують нормальний, з точки зору потреб господарства території, рівень виробництва товарів і послуг, стійкий товарообмін у відповідності з законами ринкового господарювання і соціально припустимий рівень життя населення.

Під *фінансовими ресурсами регіону* окремі автори розуміють сукупність доходів, створених господарським комплексом регіону, і заощадження громадян, а також кошти, що надійшли в результаті їх територіального перерозподілу.

Фінансові ресурси, які має регіон, представляють собою величину утворених фінансових ресурсів, розраховану з урахуванням сальдо перерозподілу ресурсів по фондах грошових коштів. Це ті ресурси, які можуть бути використані на території для її виробничого і соціального розвитку.

Фінансові ресурси регіону складаються з наступних найважливіших частин:

- ресурси бюджетів всіх рівнів (використовуються для поточного фінансування економіки регіону, соціальної сфери, фінансування найважливіших проектів розвитку відповідних територій);
- ресурси суб'єктів господарювання (використовуються для фінансування обігових коштів і капіталовкладень, утримання соціальних об'єктів, що знаходяться у власності відповідних суб'єктів господарювання);
- ресурси позабюджетних фондів;
- кредитні ресурси комерційних банків та інших фінансових структур (використовуються для термінового і оборотного фінансування обігових коштів і капіталовкладень);
- дотації, субвенції та інші надходження з бюджетів вищих рівнів для покриття дефіциту територіальних бюджетів і централізовані інвестиції (з державного бюджету чи державних інвестиційних фондів).

Таким чином, фінансові ресурси регіону визначаються як фінансові ресурси всіх інституційних одиниць, які функціонують у регіоні.

На території регіону діють три самостійні фінансові *підсистеми*: державна, муніципальних утворень та окремих юридичних і фізичних осіб. Перші дві підсистеми традиційно відносять до категорії централізованих фінансів, третю – до категорії децентралізованих фінансів.

Складність аналізу фінансових ресурсів регіону при їх визначенні полягає в тому, що вони важко піддаються статистичній оцінці, оскільки існують труднощі в отриманні інформації про міжрегіональні фінансові потоки.

Таким чином, *фінанси регіону* являють собою систему економічних відносин, завдяки якій національний дохід розподіляється і перерозподіляється на цілі соціально-економічного розвитку території.

Головним напрямком використання регіональних фінансів є фінансове забезпечення функціонування соціальної і частково виробничої

інфраструктури. Основним джерелом її фінансування виступають бюджетні витрати і засоби суб'єктів господарювання.

Центральною ланкою фінансів регіону виступають територіальні бюджети, оскільки через їх потоки проходить все найбільша частина фінансових ресурсів, спрямованих на соціально-економічний розвиток регіонів. Регіональні фінанси є інструментом державної соціальної політики, тому що через територіальні бюджети фінансується частина витрат на освіту, охорону здоров'я, медичне обслуговування, житлово-комунальне господарство, соціальну підтримку населення.

Регіональні фінанси відіграють важливу роль у стабілізації рівнів соціально-економічного розвитку регіонів. Міжбюджетний перерозподіл фінансових ресурсів, спрямований на нівелювання істотних міжрегіональних відмінностей, також здійснюється через фінансову систему регіону.

Особливістю формування фінансових ресурсів економічно розвинутих регіонів є відносно висока питома вага власних коштів, сформованих за рахунок доходів підприємств та населення регіону, і порівняно невелика питома вага централізованих асигнувань. У цих районах спостерігається сформована економічна структура, відсутність сильних імпульсів нового промислового розвитку, концентрація значного економічного і науково-дослідницького потенціалу, наявність кваліфікованих трудових ресурсів. Усе це впливає на формування ринків засобів виробництва, інформації, трудових ресурсів.

Поряд з цим, фінансові ресурси регіонів є важливішою умовою соціально-економічного розвитку регіону з точки зору фінансування регіональних проектів, спрямованих на розвиток загальної регіональної інфраструктури, утворення умов для залучення в регіон додаткових ресурсів, вирішення соціальних і економічних проблем регіонів.

Склад регіональних фінансів. Фінансова система регіону базується на повному обсязі життєдіяльності всіх господарських об'єктів, установ, розташованих на його території і населення, що мешкає на даній території.

До складу регіональних фінансових ресурсів відносять три основних елементи (рис. 10.2):

- регіональні бюджети;
- регіональні позабюджетні фонди;
- кошти суб'єктів господарювання, спрямовані на соціально-економічний розвиток регіону.

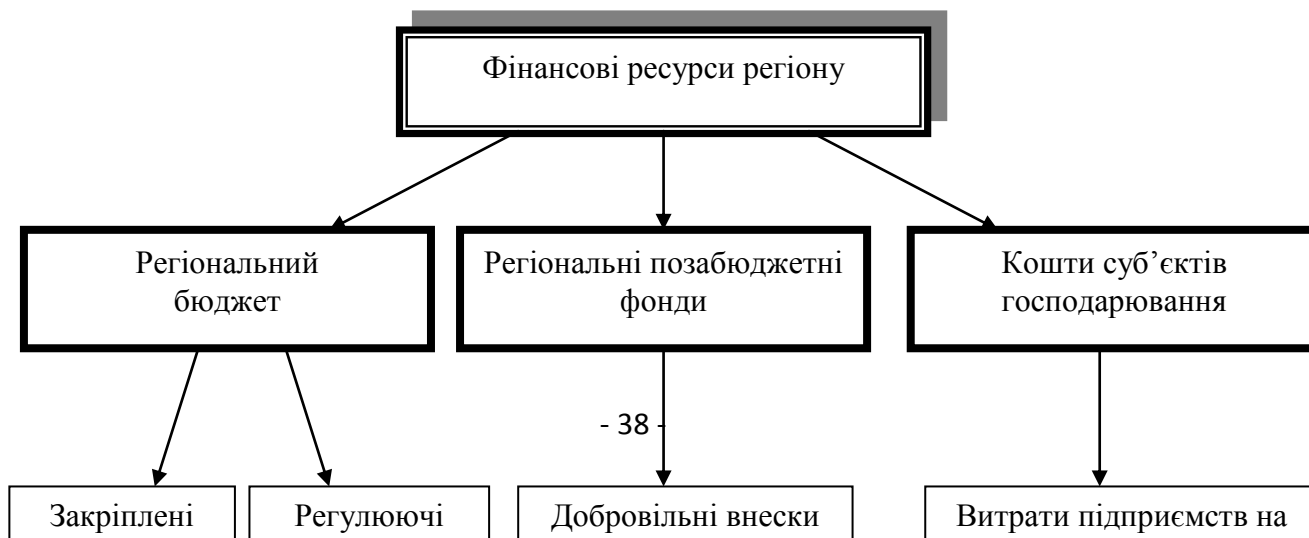

Рис. 10.2. Склад регіональних фінансових ресурсів

Організаційно-функціональна структура фінансової системи включає:

- 1) місцевий бюджет регіону;
- 2) цільові позабюджетні фонди;
- 3) валютний фонд;
- 4) фінансові кошти органів громадянського самоврядування;
- 5) фінансові кошти муніципальних об'єктів власності.

Основною складовою частиною регіональних фінансів є регіональні бюджети. Наступним компонентом територіальних фінансів виступають територіальні позабюджетні фонди. Джерелами формування таких фондів є добровільні внески підприємств і населення, спеціальні збори коштів тощо, які мають як правило, цільове призначення.

Територіальні позабюджетні фонди економічного та соціального розвитку формуються на територіях для реалізації загальних регіональних завдань і є одним з можливих шляхів концентрації коштів підприємств, населення, інших джерел на фінансування загально регіональних заходів.

Позабюджетні фонди місцевих органів влади формуються за рахунок: • добровільних внесків і пожертвувань громадян, підприємств, організацій, та інших внесків населення;

- доходів від місцевих позик і місцевих грошово-речових лотерей, аукціонів;
- залучання на добровільній основі коштів підприємств, організацій і громадян;
- штрафів за забруднення довкілля, ушкодження об'єктів історико-культурного призначення та інших штрафів.

Фінансові ресурси суб'єктів господарювання спрямовані на соціально-економічний розвиток регіонів в різних формах. Головним джерелом формування коштів підприємств, призначених для утримання і розвитку соціально-побутової інфраструктури, є прибуток підприємства. З нього й формуються цільові фонди, за рахунок яких можуть бути задоволені потреби робітників підприємств в житлі, соціально-культурних і побутових умовах. Фінансові кошти підприємств використовуються для утримання відомчих об'єктів соціально-культурного призначення, перш за все житлового фонду і комунальних підприємств. Іншою формою направлення ресурсів підприємств на соціально-економічний розвиток регіонів є дольова участь підприємств у

створенні об'єктів загально регіональної інфраструктури, фінансування загально регіональних заходів.

Фінансові ресурси регіону, що формуються у суб'єктів господарювання, складаються:

- фінансові ресурси підприємств, які знаходяться в регіональній чи муніципальній власності;
- фінансові ресурси підприємств, фірм і організацій, які використовуються ними на фінансування соціально-культурних і житлово-комунальних об'єктів.

Особливості структури фінансових ресурсів, з точки зору їх територіального розподілу і способів розміщення й використання, залежать від економічної політики держави, а саме від розподілу функцій між центром, регіоном і органами місцевого самоврядування. Загальне правило в розподілі функцій і ресурсів полягає в тому, що проблеми необхідно розв'язувати на рівні їхнього виникнення. І тому постає питання достатності фінансових ресурсів, переданих до органів місцевого самоврядування, та їх самостійності у вирішенні питань, пов'язаних із соціально-економічним розвитком території.

Регіональна фінансова система повинна узгоджуватися з іншими елементами регіонального господарського механізму та загальною концепцією його перебудови. Перехід до економічних методів територіального управління, розширення економічної самостійності регіонів поєднуються зі створенням загальнодержавних централізованих фондів територіального розвитку, що регулюють міжрегіональні відносини, та формуванням системи внутрішньо регіональних фондів розвитку й страхових фондів.

Управління фінансовими ресурсами регіону забезпечується формуванням і виконанням місцевого бюджету, позабюджетних та валютних фондів, встановлення порядку утримання місцевих податків і зборів, доходів від використання муніципальної власності, здійснення муніципальних запозичень і управління муніципальним боргом, регулювання фінансових відносин з суб'єктами господарювання вертикального підпорядкування та позабюджетних відносин.

Укріплення фінансового стану регіону і забезпечення гарантії соціальної захищеності його мешканців досягається підходом до регіону як до цілісного "організму" з визнанням однакового зобов'язання всіх розміщених на його території господарських суб'єктів у фінансуванні витрат (перш за все на невиробничу сферу), обов'язковості участі підприємств різного підпорядкування у формуванні фінансових ресурсів регіону.

Для виконання усіх цих зобов'язань необхідна повна самостійність органів місцевого самоврядування у використанні наданих їм ресурсів і підвищення відповідності за результати своєї діяльності. Для координації процесу формування і використання фінансових ресурсів у складі плану комплексного соціального і економічного розвитку регіону розробляється зведений фінансовий баланс

Фінансовий баланс регіону. Основним інструментом аналізу руху всіх утворених і розміщених в регіоні фінансових ресурсів виступає зведений

фінансовий баланс, в якому відображається сукупність фінансових ресурсів, утворених і використаних на території.

Зведений фінансовий баланс припускає зведення різних видів фінансових планів: підприємств і організацій, територіального бюджету, балансу грошових доходів і витрат населення та ін., відображаючи окремі сторони розподілу і перерозподілу національного доходу, утвореного і використаного на даній території.

В зведеному фінансовому балансі повинні бути відображені всі фінансові ресурси, які має регіон, тобто: фінанси суб'єктів господарювання в регіоні, кошти бюджету та позабюджетних фондів, зовнішні надходження фінансових ресурсів і перерахування до регіональної системи. Грошові кошти населення, як правило, в балансі не відображуються, за виключенням невеликої їх частки, що стягується у вигляді прибуткового податку, державного мита, зборів. Та порід з цим, їх рух відображається в балансі доходів і витрат населення, які разом з утвореними на території фінансовими ресурсами характеризують утворені фінансові ресурси. Величина утворених фінансових ресурсів визначає всі фінансові ресурси, які має регіон і які можуть бути використані безпосередньо на його території.

Загальні статті доходів і витрат фінансового балансу подані в таблиці 9.4: в прибутковій частині фінансового балансу відображаються власні прибутки регіону, у витратній частині балансу відображено дві групи витрат – регіональні витрати і відрахування до державної фінансової системи.

Регіональний фінансовий баланс дозволяє:

- зіставити фінансову забезпеченість конкретного регіону;
- визначити фінансове забезпечення конкретного регіону;
- подати внесок території в держресурси і внесок державних ресурсів до розвитку регіонів;
- виявити потенціал місцевого бюджету та позабюджетних фондів;
- відстежувати процес формування, акумулювання, розподілу фінансових ресурсів, фіксуючи вузькі місця.

Таблиця 10.3.

Фінансовий баланс регіону

<i>Джерела доходів</i>	<i>Напрями витрат</i>
<i>Доходи регіону:</i> <ul style="list-style-type: none"> • валовий прибуток • непрямі податки • ресурсні платежі • інші податки та збори • прибутковий податок з фізичних осіб • відрахування до цільових соціальних фондів 	<i>Регіональні витрати:</i> <ul style="list-style-type: none"> • витрати регіонального бюджету • витрати з прибутку і за рахунок амортизації • витрати по програмах за рахунок централізованих коштів • витрати цільових фондів • інші витрати

<ul style="list-style-type: none"> • відрахування до цільових економічних фондів • прибутки від приватизації і володіння власністю • прибутки від зовнішньоекономічної діяльності • інші доходи 	
<p><i>Залучені кошти:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • довгострокові кредити банків в економіку • надходження з державної фінансової системи • іноземні інвестиції 	<p><i>Надано до державної фінансової системи:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • відрахування до держбюджету • відрахування до централізованих цільових фондів

Фінансовий баланс регіону дозволяє встановити суму фінансових ресурсів, які залишаються в розподілі підприємств і організацій, спрямованих на місцевий та вище стоячі бюджети, а також кошти, які мобілізуються із зовнішніх для території джерел.

Інформаційною базою складання фінансового балансу є статистичні дані звітів підприємств і організацій за підсумками фінансової діяльності, звіти по використанню місцевих бюджетів, дані податкових інспекцій, звіти з формування і використання позабюджетних фондів, дані податкових управлінь та інша інформація.

Абсолютної фінансової самостійності регіонів немає у жодній цивілізованій країні – доходи централізовано перерозподіляються залежно від усталеної системи поділу. У більшості розвинутих країн частина закріплених надходжень з регіонів значно вища, ніж в Україні. Крім цього, система перерозподілу виключає суб'єктивізм і свавілля, бо спирається на нормативи.

Практика формування регіональних бюджетів свідчить про те, що дохідна частина й величина відрахувань від централізованих доходів визначаються витратним методом. Він полягає у тому, що регіони формують проекти витратної частини бюджету і, після погодження з керівними органами (це здебільшого пов'язано зі скороченням витратної частини бюджету), визначається остаточна сума витрат. Від неї віднімається закріплена частина доходів і так визначається сума надходжень з централізованих ресурсів. Отже, розмір надходжень залежить від результатів поділу в центрі.

Відрахування регіонів залежить також від розвитку матеріального виробництва, а саме – промисловості й сільського господарства. Це відбивається у нормативах відрахувань від централізованих ресурсів, якими є податок на додану вартість і податок на дохід.

Перспективним є перехід до науково обґрунтованої нормативної бази регулювання відносин підприємств з державою, а також з місцевими органами влади. У цьому випадку за місцевими бюджетами закріплюється за нормативами певна частина надходжень з низки джерел бюджетів вищого рівня. З цією метою в інструктивних документах визначаються довгострокові

стабільні нормативи (найчастіше – у відсотках) відрахувань до місцевих бюджетів від платежів підприємств за територіальні ресурси, від розрахункового прибутку, акцизних зборів, податку з обороту, податків з населення тощо.

У цілому фінансова основа для формування регіональних фінансових ресурсів досить нестабільна й неврегульована. Податкова база надходжень щороку коливалася. Відсутність вагомих об'єктів регіонального оподаткування не дає можливості регіональним органам влади бути фінансово незалежними й суттєво впливати на соціально-економічні процеси в регіоні. Надходження від комунальної власності мізерні, а витрати на їхнє отримання іноді переважають обсяги цих надходжень. Необхідно забезпечити гнучкість, різноманітність і стабільність фінансових механізмів, які сприяли б формуванню регіональних фінансових ресурсів.

1. На етапі створення засад довгострокового економічного зростання в Україні потребує вдосконалення системи формування регіональних фінансових ресурсів та їх ефективного міжрегіонального перерозподілу.

2. Першочерговим завданням залишається оптимізація міжбюджетних відносин, яка здатна забезпечити відповідність бюджетних ресурсів та владних повноважень відповідного рівня.

3. Реального змістовного наповнення потребує реалізація принципів збалансованості, ефективності, субсидарності та справедливості в контексті удосконалення бюджетної системи України.

4. Збільшення фінансового потенціалу регіонів країни об'єктивно залежить від ефективності державної економічної політики, яка спрямована на створення сприятливих умов функціонування господарюючих суб'єктів та зростання реальних доходів, а відтак, заощаджень населення.

5. Для нарощування фінансового потенціалу регіонів та його ефективного використання необхідно забезпечити різноманітність, гнучкість та стабільність дії інструментів фінансового механізму на регіональному рівні.

Рух капіталів та розповсюдження інновацій. Між регіонами, як правило, існують розбіжності в рівнях доходів і пропорціях заощаджень, крім того, необов'язково заощадження використовуються на інвестиції в тому ж регіоні, у якому вони створюються. Попит на капітал визначається інвестиційними можливостями в кожному регіоні, розбіжністю між дійсним і рівноважним регіональним запасом капіталу.

Якщо припустити, що ринок досконалий, витрати на транспортування капіталу дорівнюють нулю, немає невизначеності, то **відповідно до законів ринкової рівноваги потоки капіталу будуть переміщатися у бік регіонів, що створюють більш високу віддачу, і в зворотному напрямку – від регіонів з низькою віддачею, створюючи тенденцію до рівноваги.**

У дійсності існує кілька причин, чому міжрегіональний ринок капіталів не є сталим:

- мобільним є тільки капітал, який існує у грошовій формі;
- великі інвестиційні проекти, як правило, неподільні, їхня реалізація пов'язана з конкретним регіоном;

- рівень інфраструктурної забезпеченості регіону впливає на величину необхідних інвестицій і їх потенційну прибутковість;
- недосконала інформація про ситуацію на регіональних ринках капіталів;
- регіональні розходження в ризиках.

Розглянемо зазначені причини більш докладно. Дійсно, на відміну від праці, що більш мобільна, основна частина існуючого запасу капіталу «занурена» в устаткування, машини й інфраструктуру і, отже, прив'язана до даного розміщення. Фізичний капітал може бути переміщений тільки поступово і непрямим чином, через розміщення інвестицій.

Капітальні ресурси для нових інвестицій формуються з поточних і минулих заощаджень і, у принципі, можуть бути дуже мобільними. Але навіть у відношенні нових інвестицій існують обмеження на мобільність.

Деякі інвестиційні проекти можуть бути дуже великими і внаслідок неподільності можуть вимагати дуже великого потоку капіталу. У цьому випадку розходження в регіональних темпах віддачі капіталу, що, як правило, є невеликими, перестають бути орієнтирами при виборі місця залучення капіталу.

Важливим фактором, що обмежує рух капіталу, є інфраструктурна забезпеченість регіону. Якщо напрямок потоків капіталу йде від багатих до бідних регіонів, то можуть вимагатися додаткові інвестиції для розвитку інфраструктури, що знижує конкурентноздатність усього проекту й інвестиційну привабливість регіонів зі слабкою інфраструктурою.

Для мобільності капіталів необхідно, щоб усі підприємства в регіональній системі мали доступ до кредитів на рівних умовах. У дійсності норма відсотка (чи, більш точно, вартість одержання капіталу й умови його надання) розрізняється по регіонах, звичайно вона має тенденцію до розходження в залежності від відстані від найважливіших фінансових центрів.

Істотні перешкоди для руху капіталів випливають з невизначеності економічної ситуації і розходжень у ризику. Ризик може розглядатися як більш високий у регіонах, що мали низьку середню віддачу в минулому, навіть якщо поточний відсоток віддачі може бути вище, ніж в інших регіонах. Невизначеність впливає з регіональних розходжень у структурі податків і місцевій політиці, що впливають на інвестиційні рішення. Знижка на невизначеність може бути зроблена зниженням оцінки очікуваного відсотка віддачі, компоненти невизначеності і ризику звичайно виявляють себе в підвищенні вартості одержання капіталу.

Припущення про те, що інвестори можуть мати повну інформацію про ринки, більш далекі від реальності, ніж знання про міжрегіональні розходження в заробітній платі. Навіть якби інвестори могли одержати повну інформацію, необхідну для оцінки віддачі по регіональних інвестиційних проектах, то вона має високий рівень невизначеності, тому при оцінці інвестиційних проектів найвигідніші можуть навіть не потрапити до розгляду внаслідок недостатньої інформації.

У процесі міжрегіональних переливів капіталу одні регіони виступають як реципієнти, інші як донори, у якості перших, головним чином, виступають

регіони з високим рівнем доходів, у якості других – регіони з низькими доходами. Ці висновки є занадто загальними для того, щоб зрозуміти, яким чином у дійсності відбувається міжрегіональна дифузія капіталів.

Більш прагматичною характеристикою прибутковості на регіональному ринку капіталу є поняття інвестиційної привабливості регіону чи інвестиційного клімату в регіоні.

Визначення *інвестиційної привабливості регіону* ґрунтується на зіставленні величин реальних і нормативних капіталовкладень (обсязі капіталовкладень, що могли б бути здійснені в регіоні за наявності в ньому середньо українського інвестиційного клімату).

Існують різні підходи до оцінки *інвестиційного клімату* в регіоні, але за будь-яких обставин серед головних складових інвестиційного клімату в регіоні виділяються:

- інвестиційний потенціал;
- інвестиційний ризик;
- інвестиційне законодавство.

Під *інвестиційним потенціалом* регіону розуміється сукупність характеристик, що враховують основні економічні параметри регіону (природні ресурси, трудові ресурси, основні фонди, виробнича і невиробнича інфраструктура і т.д.).

Інвестиційний потенціал регіону складається з наступних окремих потенціалів:

- виробничого (сукупного результату господарської діяльності населення);
- кадрового (наявності професійної робочої сили та інженерно-технічного персоналу);
- ресурсно-сировинного (забезпеченості балансовими запасами основних видів природних ресурсів);
- споживчого (сукупної купівельної спроможності населення);
- інфраструктурного (рівня розвитку виробничої і соціальної інфраструктури);
- інституціонального (забезпеченості необхідними інститутами ринкової економіки);
- інтелектуального (освітнього рівня населення);
- кліматичного;
- локаційного (економіко-географічне положення регіону).

Оцінка *інвестиційного ризику* звичайно проводиться з урахуванням наступних обмежень: економічного, соціального, політичного, екологічного, кримінального.

Інвестиційне законодавство пов'язане зі спеціальними нормативними актами державного та регіонального рівнів, які регулюють інвестиційну діяльність.

Очевидно, що регіони розрізняються набором перерахованих характеристик і, відповідно, оцінкою інвестиційного клімату, що є динамічний, тобто досить швидко змінюється в часі. Оцінка інвестиційного законодавства є

важливою характеристикою регіонального ринку капіталу, однак реальні міжрегіональні потоки капіталів орієнтуються не стільки на характеристики інвестиційного клімату, скільки на наявність у регіоні високоефективних проектів для їхнього вкладення.

Умови для рівноваги на міжрегіональному ринку капіталів полягають у наступному: вартість капіталу повинна дорівнювати його граничному продукту у всіх регіонах.

Але темпи віддачі будуть рівні, тільки якщо вартість (чи ціна) капіталу в одному регіоні така ж, як і у всіх інших. Ми бачили, що ціни на товари між регіонами можуть розрізнятися на величину транспортних витрат. Для капіталу, що знаходиться в грошовій формі, можна припустити нульові транспортні витрати, але ми повинні взяти до уваги невизначеність і ризик, результатом яких є регіональна варіація цін на капітал. Таким чином, рівновага пов'язана з вирівнюванням витрат на капітал і віддачі усередині регіону, але вона не обов'язково пов'язана з їхнім міжрегіональним вирівнюванням.

Міжрегіональні переміщення капіталу можуть здійснюватися у формі передачі технологій, технічних знань і інших інноваційних ресурсів. Економіка закритого регіону може зростати не тільки завдяки високим показникам наявності в ньому запасів сировини, праці і капіталу, але й через те, що він використовує існуючі фактори більш продуктивно. Подібно тому, як відкритий регіон може збільшувати своє зростання за рахунок імпорту капіталу і праці, подібний результат може бути досягнутий за рахунок імпорту більш прогресивних технологій (чи навіть поліпшених методів індустріального управління). Загалом регіон з постійним запасом праці і капіталу, без їхнього зовнішнього надходження і без внутрішнього технічного прогресу може зростати, якщо він одержує вигоди від наявності технологічних та інших досягнень, які б підвищували продуктивність. Іншими словами, просторова передача технічного прогресу є істотним елементом в аналізі мобільності факторів і впливає на умови оптимальності розміщення ресурсів.

Вплив технічного прогресу на встановлення просторової рівноваги неоднозначний, він характеризується наявністю врівноважуючих і збурюючих впливів.

Технічні досягнення і нові технології не виникають рівномірно і повсюдно. При цьому твердження, що вони з більшою імовірністю виникають у тих місцях, де попередні темпи росту інвестицій (чи випусків) були вище, справедливо тільки частково. По суті свій технічні знання є досить мобільним ресурсом, швидкість їхнього просторового поширення залежить від рівня розвитку комунікацій і наявності діючого ринку.

В умовах розвинутого інформаційного ринку гранична вартість передачі технічних знань нижче, ніж у слаборозвиненій економіці, де вартість передачі може виявитися заборонною. Однак навіть у розвинутий економіці наявність комунікаційних мереж не означає, що передача технічних досягнень відбувається без проблем.

Основна проблема виникає внаслідок того, що наявність технічних знань у даному місці не гарантує їхнього застосування.

Можливості для застосування технічних досягнень на певній території залежать від безлічі факторів, пов'язаних з особливостями конкретного регіону і специфікою самих інновацій:

- структури виробництва регіону і наявності тут галузей, здатних абсорбувати нововведення;
- використання технічних досягнень може давати ефект для комплексу галузей і створювати умови для розвитку всього регіону або стосуватися тільки безпосередньо фірми, яка використовує інновації;
- відносної капіталоємності нововведень, у залежності від якої визначаються потреби в інвестиціях для реалізації технічних інновацій;
- інвестиційного потенціалу регіону і можливостей залучення до нього інвестицій; готовності підприємців і інвесторів використовувати технічні нововведення в регіоні і здатності території абсорбувати їхні вигоди, оскільки соціально-економічне визначення рівня «налаштування на зростання» на певних територіях може істотно звужувати чи розширювати можливості абсорбції його технічних поліпшень.

Оскільки рівень витрат на комунікації включений до передачі технічних досягнень, то монополістичні елементи можуть сповільнювати їхнє поширення. Таємність, патентні угоди, дискримінація фінансових інститутів, які надають довгостроковий капітал, істотно впливають на швидкість поширення технічних досягнень.

З емпіричного аналізу інноваційних процесів виведена закономірність їхнього поширення в часі у вигляді кривої. Кількість економічних суб'єктів (фірм, індивідуумів, міст і т.д.), які використовують технічне нововведення, повільно зростає на початковій стадії використання, потім настає етап швидкого розвитку і повільно знижується на кінцевій стадії, коли відбувається насичення.

Кожна з фаз дифузійного процесу має свою просторову складову. На початковій стадії користувачі технічних інновацій концентруються в інноваційному центрі або в інших великих центрах. На другій стадії технічні інновації виходять за межі зазначених центрів, швидко поширення їх відбувається, в першу чергу, в околицях інноваційних центрів, простір виконує стримуючу функцію, тому ефект сусідства з інноваційними центрами є переважним. На третій стадії, коли настає насичення, створюються умови для міжрегіонального вирівнювання, причому насичення настає в інноваційних центрах, у той час як темпи дифузії у віддалених районах залишаються низькими. Інновації, що виникають не у великих центрах, проходять три зазначені стадії більш повільно.

Вплив технічного прогресу на розвиток регіону в більшій мірі пов'язаний з поширенням виробничих інновацій і нових методів управління, ніж з появою нових споживчих товарів. Здатність регіону абсорбувати інновації залежить також від деяких особливих умов, таких як наявність у регіоні вчених, фахівців, кваліфікованих менеджерів (як правило, зосереджених в інноваційних фірмах).

Контрольні запитання

1. Дайте визначення фінансових ресурсів регіону.
2. У чому переваги і недоліки розширеного і вузького визначення фінансових ресурсів регіону?
3. Чим розрізняються утворені в регіоні фінансові ресурси та ті, що надійшли в регіон?
4. За рахунок яких джерел формуються фінансові ресурси, спрямовані на фінансування соціально-культурних заходів?
5. Які проблеми регіонального розвитку можуть бути вирішені шляхом утворення регіональних позабюджетних фондів?
6. Які ресурси є джерелами утворення регіональних позабюджетних фондів?
7. Яку роль відіграють кошти суб'єктів господарювання у формуванні регіональних фінансових ресурсів?
8. Для вирішення яких завдань розробляється зведений фінансовий баланс регіону?
9. Чим розрізняються зведений фінансовий баланс і бюджет регіону?
10. Фінансові ресурси яких інституційних одиниць, функціонуючих в регіоні, відображаються в фінансовому балансі; в яких не відображаються?
11. У чому полягає мобільність капіталів?
12. Що таке дифузія інновацій (нововведень)?
13. Обґрунтуйте необхідність вивчення інвестиційної привабливості регіону.
14. Чим відрізняється інвестиційний потенціал від інвестиційного клімату регіону?

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеев А.И. Социально экономическая география Россия. – М.: Варяг, 1995. – С. 50,65.
2. Белоконь Н.В. Трудовые ресурсы села (проблема сезонной занятости). – К.: Науково думка, 1987. – С.20.
3. Вернай Х. Р. Микроэкономика. Промежуточный уровень. Современный подход. – М.: ЮНИТИ, 1997.
4. Геєць В.М., Панченко Е.Г., Лібанова Е.М. и др.; За ред. В.М. Гейця. Перехідна економіка. Київ; Вища школа, 2003, 591 с.
5. Дорогунцов С.І., Поворотов О.С. Оцінка земельно-ресурсного потенціалу України і проблеми його ефективного використання. - К.:НАН України, РВПС України, 1999 .-82 с.

6. Доценко А. І., Зінич В.Т., Великохатько О.Т. та інші. Регіональне розселення в Україні: стан і прогноз – К.:РВПС України, Видавництво «Фенікс», 2007.– 376с.
7. Заболоцький Б.Ф. Економіка України. Львів; ЛБК НБУ, 1997, 580с.
8. Заєць Т.А Відтворення робочої сили України: регіональні аспекти. – К.: Ленвіт, 1996 –100с.
9. Заєць Т.А. Економічне регулювання у сфері відтворення робочої сили. – К.: Ленвіт, 1997. – 152с.
10. Заставній Ф.Д. Населення України. – Львів: МП “Край”, 1993. – 224с
11. Изард У. Методы регионального анализа. – М.: Прогресс, 1996.- 278с.
12. Крисанов Д.Ф. Сельское расселение: социольно – економічний аспект – К.: Наукова думка, 1998 – 142с.
13. Лібанова Е.М. Ринок праці: Навч. Посібник.-Київ:ЦНЛ,2003.-224с.
14. Нові Закони України. Вип.. 1. – К.,1991.-75с.
15. Підгуренко Ю.І. Розвиток міст і міське розселення в Українській РСР. – К. : Наукова думка, 1972. – Ч. 109 – 118с.
16. Путь в XXI век: современные проблемы и перспективы российской экономики. – М.: Экономика, 1999.-115с.
17. Расселение: вопросы теории развития (на примере Украинской ССР) / Под.ред. Ф.Д. Заставного. – К.: Наукова думка, 1985 – С.34.
18. Рассет 3, Процесе старання населення. – М.: Статистика, 1968. – 192с.
19. Розміщення продуктивних сил України: Підручник / За ред. Є.П. Качана. – К.: Вища школа, 1997 – 375с.
20. Розміщення продуктивних сил: Підручник / За ред.В. В. Ковалевського, О. Л. Михайлюк, В. Ф. Семенова. – К.: Т-во “Знання”, КОО, 2006. – 353с.
21. Рудько-Селиванов В. В., Савалей В. В. Финансовые ресурсы региона. – Владивосток: Дальнаука, 1997.
22. Семенов В.Ф. Екологізація економіки регіону. – Одеса, Оптимум, 2002. – 232с.
23. Скуратівський В., Палій О., Лібанова Е. Соціальна політика. – К.: Видавництво УАДУ, 1997. –360с.
24. Статистичний щорічник України за 1997 рік. –К.: Українська енциклопедія ім. М.П Бажана, 1997 –618с.
25. Стеценко С.Г., Швець В.Г. Статистика населення: Підручник. – К.: Вища школа, 1993. – 463с.
26. Томпсон А., Формон В. Экономика фирмы. – М.: ЗАТ “Вил БИНОМ”, 1998.
27. Хомра О.У. Міграційні процеси в Україні. Здоров’я та відтворення народу України // Матеріали конференції. – К.: Здоров’я, 1991. 36с.
28. Чисельність населення України на 1 січня 1997р. – К., 1997. – 68с.

29. Штемпель. Д. Население мира в 2000 году. Пер. с немецкого. – М.: Мысль, 1988. –206с.
30. [http:// www. djereło. com/](http://www.djereło.com/)
31. [http:// www/lib. ua. net/](http://www/lib.ua.net/)

Тема 11. МІЖГАЛУЗЕВІ ГОСПОДАРСЬКІ КОМПЛЕКСИ ТА РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ЇХ РОЗВИТКУ І РОЗМІЩЕННЯ

План

- 11.1 Паливно-енергетичний комплекс.
- 11.2 Металургійний комплекс.
- 11.3 Машинобудівельний комплекс.
- 11.4 Хімічно-лісовий комплекс.
- 11.5 Агропромисловий комплекс.
- 11.6 Будівельний комплекс.
- 11.7 Транспортний комплекс.
- 11.8 Соціальний комплекс.
- 11.9 Рекреаційний комплекс.

Сучасна функціональна структура економіки України та регіонів характеризується наявністю систем взаємопов'язаних галузей виробничої та невиробничої сфер. Ці системи отримали назву міжгалузеві комплекси. Дані комплекси виникають і функціонують внаслідок кооперації та інтеграції підприємств, організацій, установ та галузей. У цьому разі міжгалузеве кооперування є формою зв'язків між підприємствами (установами), які входять до складу галузей господарства виробничої та невиробничої сфер.

Разом з галузевою спеціалізацією міжгалузеве кооперування сприяє підвищенню ефективності суспільного виробництва. У широкому розумінні міжгалузеву кооперацію розглядають як взаємодію різних галузей, діяльність яких спрямована на вирішення певних економічних, соціальних, екологічних, науково-технічних проблем на державному чи регіональному рівнях. Таке міжгалузеве кооперування полягає у спільному використанні матеріально-технічних, трудових, інтелектуальних або фінансових ресурсів кількома (або мінімум, двома) галузями.

Міжгалузевий регіональний комплекс можна визначити як сформоване територіальне поєднання взаємопов'язаних галузей і виробництв у економічних районах, вузлах, центрах, завдяки яким може забезпечуватися максимальний ефект при найменших витратах. Досягнення таких результатів з урахуванням закономірності комплексності потребує якомога раціональнішого підбору взаємопов'язаних галузей, підприємств і виробництв, забезпечення економічно ефективних пропорцій їхнього розвитку, оптимальних розмірів підприємств з урахуванням державних інтересів та відповідно до наявних на місцях природних і економіко-географічних умов, ринкової кон'юнктури.

Вихідними чинниками утворення міжгалузевих комплексів і їх територіальної організації є наявність певних видів ресурсів (вугілля, нафти, газу, залізної руди, лісу, енергії, трудових ресурсів тощо).

Виокремлення у складі регіону міжгалузевих комплексів посилює цільову спрямованість програм-прогнозів, підвищення узгодженості дій учасників виконання одного комплексного завдання. Це завдання може полягати як у

досягненні заданого кінцевого суспільного-господарського результату, так і у виробництві будь-якої продукції для місцевих потреб.

11.1 Паливно-енергетичний комплекс

Паливно-енергетичний комплекс (ПЕК) України складається з паливної промисловості (вугільна, нафтова, газова, торфова), електроенергетики та відповідних ринків. У національній економіці, розвитку продуктивних сил України та в економіці будь-якого регіону ПЕК відіграє всезростаючу роль, що пов'язано, з одного боку, із загальносвітовими тенденціями, а з іншого – з енергомісткістю народного господарства та обмеженими енергоресурсами держави.

Розглянемо загальний стан ринків палива та паливно-енергетичних ресурсів у світі. Враховуючи високу ступінь відкритості цих ринків і велику роль міжнародних та міжрегіональних зв'язків у їх формуванні, необхідно розглядати ці ринки у взаємозв'язку з країнами СНД, особливо з Росією.

Особливості регіональних ринків нафти, нафтової та нафтопереробної промисловості визначаються:

- винятковою важливістю цього продукту;
- нерівномірністю розміщення запасів нафти;
- наявністю великої за масштабами нафтопереробної промисловості.

Серед основних нафтопереробних регіонів СНД інфраструктурно розвинутими є регіони України, Волго-Уральський, Західносибірський і Каспійський регіони Росії. Україна, за рахунок власної нафти, задовольняє лише біля 10% попиту.

Основну масу нафтового експорту країн СНД (70%) складає сира нафта. 1/3 її експортується до країн Західної Європи, 55% – до східноєвропейських країн. Структура експорту нафтопродуктів зовсім інша: 2/3 – Західна Європа, 1/10 – Східна Європа, а також інші країни. В цілому СНД експортує 15% всієї добутої нафти. На регіональних ринках нафтопродуктів України переважають російські компанії.

Розвиток регіональних ринків природного газу та газової промисловості обумовлений, головним чином, територіальною концентрацією родовищ, які розташовані в Росії та країнах Азії – Туркменістані, Казахстані.

Власні запаси та добування газу в Європі досить скромні – лише 3,5% та 12% від світових показників відповідно. Цікаво, що лише запаси газу півострова Ямал у Росії втричі перевищують усі його запаси в Європі. Газовий ринок Європи (85%) утримують п'ять країн – Росія, Алжир, Велика Британія, Норвегія, Нідерланди. При чому зараз споживання російського газу в Європі складає 25%.

Проте частка трьох країн Європи у цьому списку буде падати через те, що запаси шельфів Північного та Ірландського морів складають лише 730 млрд. м³, а щорічне споживання газу Європейськими країнами складає у середньому 510 – 520 млрд. м³. Найбільші покупці газу у Європі – Німеччина, Італія, Франція. Вони споживають разом біля 200 млрд. м³ на рік.

Загрози для дефіциту природного газу в Європі немає. Велика Британія, споживаючи щорічно близько 100 млрд. м³, 12 - 15 млрд. м³ – експортує. Норвегія експортує до Європи понад 55 млрд. м³ і складає на ринках Німеччини, Італії, Австрії, Бельгії, Польщі, Чехії, Іспанії конкуренцію російському експорту. Дещо зменшується частка Нідерландів у внутрішньо європейському експорті через зменшення запасів у родовищі Гронінген. Серед інших видобувачів природного газу країн Європи найбільша частка припадає на Німеччину – 21 млрд. м³. Вона займає четверте місце після Норвегії, Великої Британії, Нідерландів. Отже, європейські виробники контролюють майже 62% ринку природного газу Західної Європи. Крім європейських країн постачальниками газу до цього регіону виступає Алжир. Його частка складає 11% споживаного газу в Європі. Але у країні є великі перспективи збільшення цього показника за рахунок родовища Хасс і Р'Мель (2,4 трлн. м³). Зростає постачання газу з Нігерії. Є й інші постачальники: країни Перської затоки, Лівія, Тринідад і Тобаго. Проте, у перспективі, присутність Росії на цьому ринку буде збільшуватися.

Попит на природний газ на регіональних ринках Європи буде збільшуватися, оскільки цей енергоносієв займає друге місце після нафти. Існуючі прогнози визначають зростання споживання природного газу у Європі на 20%. Головним претендентом на задоволення попиту залишається Росія. Проте є у неї й конкуренти – країни Африки, Перської затоки, колишні республіки СРСР – Казахстан, Туркменістан, Азербайджан.

Серед ринків енергоносіїв важливу роль відіграє *ринок вугілля*. Загальна забезпеченість СНД запасами вугільних ресурсів – більше 300 млрд. т (кам'яного – 55%, бурого – 45%). В СНД виділяються такі великі райони вугледобування: Росія (Підмосковний басейн, Кузбас, Печорський басейн, Кансько-Ачинський, Південно-Якутський), Україна (Донецький), Казахстан (Екібастузький, Карагандинський басейни).

Основною перешкодою для розвитку вугільної промисловості є застаріле обладнання, відсутність інвестицій для його заміни, ремонту і розширення. Збагачувальні фабрики також потребують нове обладнання і устаткування. Віддалення районів вугледобування від центрів споживання викликає низку труднощів щодо доставки і використання цієї сировини.

В структурі споживання вугілля на електростанції припадає 40%, металургію – 20 – 25%, будівництво і сільське господарство – 10%, житлово-комунальний сектор – 20%.

В цілому, попит на регіональних ринках енергоносіїв визначається низкою економічних, демографічних і політичних факторів. У XXI столітті ці ринки будуть розвиватися з пріоритетом природного газу. Це визначається не тільки диверсифікацією споживання енергоресурсів, зниження залежності від імпорту близькосхідної нафти, а й екологічною безпекою. Саме екологічний аспект робить газ найбільш привабливим енергоносієм у порівнянні з вугіллям та нафтопродуктами.

Вугільна промисловість України представлена видобутком кам'яного та бурого вугілля. Вугільні шахти зосереджені переважно в центральній і

північній частині Донецької, південній частині Луганської та на сході Дніпропетровської областей. Коксівне вугілля добувають головним чином у центральній частині Донецької області в районі Єнакієвого, Горлівки, Макіївки, Донецька, Красноармійська, Костянтинівки та інших міст, а також в Краснодонському та Кадіївському районах Луганської області. В районах Луганської області добувають більше енергетичного вугілля.

В Дніпропетровській області навколо міст Павлоград та Новомосковськ розміщуються шахти західного Донбасу.

Важливою вугільною базою на заході країни є Львівсько-Волинський басейн, площа якого 10 тис.км². Основні центри видобутку вугілля міста Червоноград, Нововолинськ, Соснівка.

Собівартість Львівсько-Волинського вугілля нижча за Донецьке. Його використовують переважно як енергетичне паливо, в тому числі і на Добротвірській і Бурштинській теплових електростанціях. Крім того, вугілля басейну є важливою хімічною сировиною, оскільки придатне для одержання кам'яновугільної смоли, напівкоксу.

Дніпровський буровугільний басейн розташований переважно на правобережжі України й об'єднує родовища Житомирської, Вінницької, Київської, Запорізької та Дніпропетровської областей.

Всього в басейні налічується до 200 родовищ із загальними запасами 2,7 млрд. т. Вугілля залягає на глибині від 10 до 170 м. Разом із тим є родовища (всього 58), де йде розробка відкритим способом. Найбільше таких родовищ у Кіровоградській (29), Дніпропетровській (19) та Черкаській (5) областях. Буро вугільна промисловість розміщується у вигляді окремих центрів. Найбільші із них: Олександрія (Кіровоградська область), Ватутіне (Черкаська область) і Коростишів (Житомирська область).

В структурі видобутку палива за його видами в перерахунку на умовне паливо на вугілля в Україні припадає близько 60%.

Видобуток вугілля в Україні ведуть майже 300 шахт (в тому числі коксівне вугілля видобувають більше 130). В Донбасі розташовано 275 шахт (із коксівним вугіллям – 120, антрацитами – 81), площа басейну понад 150 тис. км², решта – у Львівсько-Волинському та Дніпровському басейнах.

Щорічно в Україні споживається більше 85 млн. т вугілля. Більше 90% вугілля використовують галузі промисловості. Питома вага житлово-комунального господарства в загальному споживанні становить 0,2%. Частка інших галузей економіки в потребах вугілля не перевищує 1% кожна, зокрема будівництво – 0,3% від загального показника. Україна щорічно імпортує кам'яне вугілля (з Польщі), натомість 30% видобутого кам'яного вугілля в Донецькому басейні експортується за межі України. Вугілля, яке добувається в шахтах України має високу собівартість, що пов'язано з глибоким заляганням шарів вугілля та невеликою їх потужністю. Буре вугілля має низьку теплотворну здатність і його не вигідно перевозити на далекі відстані. І все ж вугільна промисловість України має перспективи для розвитку. Так, у Донбасі можна освоювати 78 розвіданих ділянок із можливим сумарним видобутком

127 млн. т вугілля на рік. Для ефективнішої роботи вугільної промисловості потрібна модернізація шахт.

Нафтова і газова промисловості України не мають високих показників розвитку.

Інтенсивний розвиток нафтової й газової промисловостей пов'язаний з відкриттями 50-60р.р. ХХ ст. та інтенсивною розробкою низки великих родовищ нафти та газу в Західній (Передкарпатський прогин), Східній (Дніпровсько-Донецька западина) та Південній газonosній областях.

Найбільшого рівня видобутку нафти (разом з газоконденсатом) – 14,4 млн. тонн – було досягнуто 1972 р., газу – 68,7 млрд. куб. м – 1975р.

Нині перше місце з видобутку нафти належить Лівобережній частині України, де працюють підприємства компанії „Нафтогаз” в Чернігівській області на базі Гнідинцівського і Прилуцького родовищ, Сумській – на основі Охтирського і Качанівського родовищ, і в Полтавській – на базі Сагайдацького, Зачепилівського, Радченківського родовищ. Тут видобувають понад половину всієї нафти в Україні. Друге місце займає Прикарпатська нафтогазонасна провінція, де працюють нафтогазовидобувні підприємства тієї ж компанії в районі міст Борислав і Долина. Поки що масштаби видобутку нафти невеликі через вичерпність засобів і недостатні пошукові роботи.

В середньому Україна видобуває щорічно понад 3 млн. тонн нафти при потребі її економіки у 12 – 14 млн.т.

Нафтопереробні заводи разом можуть переробляти 51 мільйон тонн сирової нафти на рік. Обсяг перероблення нафти в Україні складає біля 22 млн.т. Російська нафта складає 87%, українська – 9,6%, казахстанська – 3,4%.

Нафтопереробна промисловість України представлена Лисичанським, Кременчуцьким, Херсонським, Дрогобицьким, Одеським, Львівським і Надвірнянським нафтопереробними заводами.

Загалом (за винятком магістральних трубопроводних систем та потужних терміналів) виробничо-технологічна та сервісна база ринків нафти і нафтопродуктів України значною мірою інтегрована до паливно-енергетичного комплексу Росії.

Виробничо-технологічне та сервісне середовище ринків нафти та нафтопродуктів України становлять підприємства нафтопереробної галузі; АЗС усіх форм власності; потужності підприємств зберігання, переробки і відвантаження нафти та нафтопродуктів, включаючи бази, окремі дільниці та пристосовані термінали; транспортні мережі, інша інфраструктура комунікаційних систем. Основною тенденцією розвитку зазначеного середовища в останні роки є посилення впливу транснаціональних нафтових компаній, переважно російських, поетапне витискання з ринків незалежних вітчизняних операторів.

Так, протягом 2000 - 2002 рр. внаслідок приватизації понад 87% нафтопереробних потужностей почали контролювати російські нафтові компанії та фінансово-промислові групи: ЛУКОЙЛ, ТНК & ВР, АТ «Татнафта», «Альянс» та «Альфа». Близько 78% нафти, що надходила на вітчизняні НПЗ, постачалася російськими операторами українського ринку. У

2003 р. практично завершився організаційний період формування механізмів господарювання великих російських компаній на оптовому та дрібнооптовому ринках нафтопродуктів за посередництвом належних їм (чи підпорядкованих) виробничо-комерційних структур - резидентів України (ЛУКОЙЛ - Україна, ТНК - Україна, ВАТ «Укртатнафта», відповідні торгові доми, замкнуті збутові системи, дочірні структури та ін.). Загалом можна вважати, що транснаціональні чи близькі до них структури вже контролюють більш ніж 75% оптового та дрібнооптового ринків нафтопродуктів України.

2001 - 2003 роки можна назвати періодом охоплення роздрібного ринку нафтопродуктів структурами, близькими до транснаціональних, з використанням джобберських та франчайзингових схем підпорядкування, впливу та придбання ними виробничих потужностей незалежних вітчизняних операторів, насамперед мереж АЗС. Вже у 2003 році централізованими системами роздрібного збуту нафтопродуктів було охоплено понад 29% загальної чисельності АЗС України, що налічує близько 6,3 тис. одиниць.

Найбільш розвинуті системи роздрібного збуту нафтопродуктів в Україні мають ТНК - Україна - близько 960, СЕНТОЗА/АВІАС - 350, ЛУКОЙЛ - Україна - 165, НАК «Нафтогаз України» - 140, ЗАО «Укртатнафта» (разом з ТД «Укртатнафта») - 120, Галнафтогаз - 60 станцій та ін. Постійний розвиток цього процесу дав підстави ТНК - Україна оголосити про охоплення близько 30% роздрібного ринку нафтопродуктів України, у планах ЛУКОЙЛ - Україна передбачається реалізувати понад 25% нафтопродуктів власного виробництва через мережу АЗС. Аналогічні плани створення розвинутих збутових систем реалізують інші провідні транснаціональні структури, зокрема група «Альянс» та Херсонський НПЗ, які мають охопити понад 10% вітчизняного роздрібного ринку. Загалом слід очікувати, що найближчим часом 70-80% роздрібного ринку нафтопродуктів може бути розподілено між обмеженою кількістю виробничо-фінансових та торговельно-комерційних структур.

Зараз увага приділяється регіонам чорноморського та азовського узбережжя України. Україна уклала договір на 30 років з американською компанією «Венко» щодо видобування нафти на континентальному шельфі Чорного моря. Реалізація договору почнеться з розробки шельфа навколо Керчі, де запаси енергоносіїв складають 10,8 трлн. куб. м газу та 200 млн. тонн нафти. Група «Альянс», що контролює Херсонський НПЗ та Укрнафтопродукт, спільно зі швейцарською компанією Lia Oil має наміри реконструювати термінали та резервуарний парк у Камишовій бухті Севастополя, розробити проект будівництва у Херсоні нового терміналу з перевалювання нафти та нафтопродуктів. Компанія ЮКОС вельми активно відвантажує нафту та нафтопродукти транзитом через портові та термінальні споруди Феодосії, розглядає пропозицію щодо будівництва у Донузлаві комплексу з перевалювання нафти та нафтопродуктів потужністю понад 20 млн тонн.

Регіональні особливості розміщення газової промисловості обумовлені заляганням природного газу в надрах землі та системою газопроводів. Основні родовища природного газу розташовані в Харківській (Шебелинське, Хресищенське, Кегичівське, Дрежелюбівське і Західнохрестищенське);

Сумській (Рибальське, Качанівське); Полтавській (Солохо-Диканське); Дніпропетровській (Перещепенське) та Чернігівській (Гнідинцівське) областях. Південній нафтогазоносній області, яка тільки формується, відкрито й експлуатується 17 газових родовищ (Голицинське, Джанкойське, Глібівське, Оленівське, Задорненське, Стрільківське) із загальними запасами 14,3 млрд. м³.

Загальна протяжність газопроводів на території України становить близько 37 тис. км., а суцільна довжина газопровідних мереж країни сягає понад 49 тис. км. Наявність потужної мережі газопроводів в тому числі магістральних газопроводів „Союз” та Уренгой – Помари – Ужгород, дозволяє Україні на компенсаційній основі здійснювати транзитне транспортування газу з Росії і країн Середньої Азії в держави Західної Європи.. Газотранспортна система України (ГТС) складається з 37,4 тис. км газопроводів різного призначення та продуктивності, 73 компресорних станцій із 112 компресорними цехами, де встановлено 703 газоперекачувальні агрегати загальною потужністю 5,4 тис. МВт, 1607 газорозподільних станцій, 13 підземних сховищ газу загальною місткістю за активним газом понад 32,0 млрд. м³ та об’єкти інфраструктури.

На "вході" ГТС спроможна прийняти до 290 млрд. м³, а на “виході” передати 175 млрд. м³ природного газу, в т.ч. 140 млрд. м³ - до країн Західної та Центральної Європи.

На сьогодні близько 29% газопроводів відпрацювали свій амортизаційний термін, майже 60% експлуатуються від 10 до 33 років. Майже третина із 703 ГПА КС виробила свій моторесурс або близька до цього і потребує реконструкції.

Зважаючи на терміни експлуатації газопроводів та їх технічний стан, для підтримання надійного й ефективного функціонування до 2015 року планується повністю завершити реконструкцію всіх компресорних станцій.

Здійснюється російсько-український проект, внесений до переліку проектів ЄС у газовій сфері: розширення пропускної спроможності газопроводів з Росії до Балканських країн та Туреччини. Безпосередньо України стосується та частина спільної роботи, що пов’язана з розширенням пропускної спроможності транзитного газопроводу Ананьїв - Ізмаїл. Виконання проекту дозволить збільшити пропускну спроможність газотранспортної системи України та **може за певних умов забезпечити транзит російського газу до Туреччини і країн Балканського регіону обсягом до 38 млрд. куб. м на рік. Проте Росія може вирішити проблему постачання газу на Балкани і далі до Італії шляхом реалізації іншого проекту - «Південний потік»(2008р.), який передбачає прокладку газогону по дну Чорного моря , тобто поза території України.**

Щорічний видобуток природного газу в Україні складає 18 – 20 млрд. м³. Структура споживання газу: 57,8 % промислові підприємства, 12,3% - житлово-комунальне господарство, 6,5% - транспорт. Частка сільського господарства у загальному споживанні природного газу становить лише 0,4%, а будівництва – 0.2 Реалізація російських проектів обходу трубопроводами території України, за підтримки ЄС, вже до 2010 року може призвести до зменшення обсягів

транзиту газу через Україну більш як на 60 млрд. куб. м на рік. Водночас розширення української газотранспортної системи за проектами, що реалізуються, може підвищити її пропускну спроможність щонайбільше на 15-20 млрд. куб. м на рік.

За своєю пропускну спроможністю, протяжністю та складністю споруд газотранспортна система України посідає друге (після російської) місце у світі. Її особливістю є, зокрема, наявність потужних підземних сховищ газу (ПСГ), що дає змогу покривати сезонні нерівномірності у газоспоживанні. Вартість української ГТС, за різними оцінками, становить 15-20 млрд. дол.

Протягом багатьох років ГТС дозволяла Україні отримувати за послуги з транзиту близько 30 млрд. куб. м російського газу (що дорівнює річній потребі в газі населення та комунально-побутових підприємств України) на суму близько 1,5 млрд. дол. Доходи від транзиту газу становлять майже 10% загальних доходів від експорту.

Від стабільної роботи ГТС значною мірою залежить енергетична безпека не лише України, але й 18 європейських країн - споживачів російського газу. Сьогодні основне обладнання ГТС працює без значних перебоїв завдяки постійній роботі українських підприємств з його оновлення та модернізації.

Частиною ПЕК є також *торфова промисловість*, яка є однією з найдавніших галузей паливної промисловості. Основні родовища торфу зосереджені в Сумській, Чернігівській, Житомирській, Рівненській та Львівській областях. Видобуток його невеликий.

Електроенергетика є складовою частиною ПЕК. Вона впливає не тільки на розвиток народного господарства, а й на територіальну організацію продуктивних сил.

Всі електростанції України поділяють на чотири види. В основу поділу покладено ознаку використовуваного ресурсу:

- теплові електростанції, що працюють на твердому, рідкому і газоподібному паливі. Серед них вирізняють конденсаційні і теплоелектроцентралі;
 - гідравлічні, що використовують відповідні гідроресурси і поділяються на гідроелектростанції, гідростимуляційні і припливні;
 - атомні, які у вигляді палива використовують збагачений уран або інші радіоактивні елементи;
 - електростанції, що використовують нетрадиційні джерела енергії.
- Серед них найперспективнішими є вітрові, сонячні, тощо.

Протягом 1994-1996 років проведено демонополізацію та реорганізацію виробничих енергетичних об'єднань, асоціації ГЕС та підприємств енергетичних мереж, які забезпечували на відповідних територіях виробництво, транспортування, розподіл та реалізацію електроенергії, і створено нову структуру галузі, яка сприяє формуванню конкурентних відносин на оптовому ринку електроенергії.

В результаті реорганізації галузь має таку структуру:

- 4 енергогенеруючих компанії на базі теплових електростанцій;
- 1 енергогенеруюча компанія на базі атомних електростанцій;

- 2 енергогенеруючі компанії на базі гідроелектростанцій;
- 40 енергопостачальних компаній – власників розподільних мереж, які поставляють електроенергію споживачам.

Обсяг споживання електроенергії, виробленої на різних типах електростанцій становить понад 177 млрд. кВт г., передбачається поступове зростання електроспоживання до 205,5 млрд.кВт г. у 2011 році. Виробництво електроенергії в Україні здійснюється на енергогенеруючих підприємствах: ТЕС, АЕС, ГЕС. Найбільша частка в виробництві електроенергії належить ТЕС

Існують проблеми щодо палива, яке українські енергогенеруючі підприємства використовують для виробництва електроенергії та тепла. Так щодо АЕС, то за наявності в Україні значних запасів урану у природному стані, відсутній власний цикл його збагачення, тобто відсутнє технологічне виробництво ядерного палива. З 1998 року припинено поставку російських тепловиділяючих збірок на компенсаційній основі, тому обсяги виробництва електроенергії на АЕС безпосередньо залежать від політичних рішень щодо погашень заборгованостей перед Росією за поставлене ядерне паливо.

На ТЕС використовується кам'яне вугілля – частка в виробництві електроенергії та тепла – 25,5%, природний газ – 23,1%, мазут - 1,4%. Використання низькоякісного (непроектного) палива на багатьох блочних електростанціях спричиняє інтенсивне старіння обладнання ТЕС.

Від початку 90-х років знижувалася потужність електростанцій і скоротилося також загальне виробництво електроенергії. Частка атомних електростанцій в енергобалансі країни склала понад 44%.

Стратегічною перспективою і основою сучасної електроенергетики країни є теплові електростанції, які за характером обслуговування споживачів є районними (ДРЕС). Діють 12 ДРЕС потужністю від 1 до 3,6 млн. кВт кожна. Найбільші з них розміщені в Донбасі: Вуглегірська (3,6 млн. кВт), Луганська (2,0 млн. кВт), Старобешівська (2,0 млн. кВт), Слов'янська (1,8 млн. кВт), Курахівська (1,46 млн. кВт) та Придніпров'ї: Запорізька (3,6 млн. кВт), Криворізька (3,0 млн. кВт), Придніпровська (1,8 млн. кВт). В західних областях країни функціонують Бурштинська (2,4 млн. кВт) та Добротвірська ДРЕС. У Вінницькій області збудовано Ладижинську (1,8 млн. кВт) ДРЕС, у Київській – Трипільську (1,6 млн. кВт). Для забезпечення міст теплом, гарячою водою й електроенергією збудовані теплоелектроцентралі (ТЕЦ). Діють Київські ТЕЦ-3, 4, 5, Одеська, Лисичанська, Калузька, Черкаська, Чернігівська, Харківська та ін.

Основу гідроенергетики України складає каскад гідроелектростанцій на Дніпрі, загальною потужністю 3,8 млн. кВт, в т.ч. Київська ГЕС і Київська ГАЕС, Канівська ГЕС і ГАЕС, Дніпрогрес, Кременчуцька, Дніпродзержинська та Каховська ГЕС. Споруджується Дністровський гідровузол, в якому вже діє Дністровська ГЕС-ГАЕС, вводяться потужності на Ташлицькій ГАЕС. В Закарпатській області споруджена Теремле-Ріцька ГЕС. На малих річках України функціонують 55 гідроелектростанцій невеликої потужності.

В енергобалансі України зростає частка електроенергії, яка виробляється атомними електростанціями. Тепер працюють АЕС – Хмельницька, Рівненська, Південно-Українська, Запорізька. Чорнобильська АЕС була закрита в 2000 році.

На території країни створені Донбаська, Дніпропетровська, Харківська, Київська, Кримська, Львівська, Вінницька й Одеська енергосистеми, які об'єднані між собою. Найпотужніша лінія електропередач Донбас – Західна Україна – Альбертірша (Угорщина) – напругою 750 кВТ сполучає Україну з енергосистемами Росії та країн Західної Європи.

Електроенергетика – інфраструктурна галузь, від її функціонування залежить економіка і добробут населення регіонів України. Україна має надлишкові енергогенерувальні потужності, тому вона зацікавлена у співпраці, в здійсненні зовнішньої енергетичної політики країнами-членами ЄС, зокрема, в частині визначення пріоритетів перебудови інфраструктур постачання (включаючи трубопроводи і термінали для скрапленого газу), розробки Дорожньої карти для створення Пан'європейської енергетичної співдружності, перегляду підходів до співпраці з основними партнерами ЄС з огляду взаємозалежності. На даний час питання співпраці енергосистеми України з енергосистемами Центральної і Східної Європи вирішуються поетапно шляхом створення „енергетичних островів”.

11.2. Металургійний комплекс

До складу металургійного комплексу входить чорна та кольорова металургія. Металургія є важливою галуззю важкої промисловості, однією з основних частин фундаменту всієї економіки країни. Практично немає такого підприємства, яке в тій чи іншій мірі не використовувало б продукцію чорної металургії, адже чорні метали – це основний конструкційний матеріал для виготовлення засобів та знарядь виробництва, від кількості та якості якого в значній мірі залежать рівень розвитку виробничих сил країни, темпи і масштаби технічного прогресу. *Особливість регіональних ринків чорних металів* полягає в тому, що його основними суб'єктами виступають підприємства-монополісти. В силу історичного розвитку металургійна промисловість представлена великими комбінатами з повним циклом виробництвом – великими корпораціями. Вони включають до себе гірничо-видобувні і збагачувальні підприємства, вугільні шахти і розрізи, заводи вогнетривких матеріалів та ін.

Великі комбінати зосереджені в центральних і східних регіонах України, де виробляється більше 1/3 металів країн СНД. Регіональні ринки чорних металів України характеризуються позитивною динамікою виробництва: сталі (понад 40 млн. т у 2006 р.); прокату (біля 35 млн. т); чавуну (біля 33 млн. т); труб (2,6 млн. т); залізної руди (72 млн. т); залізрудного концентрату (56,2 млн. т). Споживається продукція головним чином на зовнішніх ринках – експортується до 80 країн світу. В країні ЄС поставляється біля 11,5% труб, вироблених на підприємствах України.

Металургійний комплекс є важливим районотворчим чинником, адже його супроводять галузі промисловості, що використовують відходи, які утворюються в процесі виробництва металів. Найтипівішими з них є теплова електроенергетика і металомістке машинобудування. Потреба раціонального використання праці жінок в металургійних районах зумовлює розвиток легкої і

харчової промисловості. Крім того, розвиток чорної металургії зумовлює і стимулює зростання виробництва в ряді галузей промисловості, особливо в залізорудній і кам'яновугільній, в видобутку мінеральної сировини.

Чорна металургія не тільки впливає на розвиток всіх без виключення галузей народного господарства країни і є базою їх формування, але й є важливою експортоутворюючою галуззю і значною мірою визначає експортний потенціал країни (40% всього експорту країни).

До складу чорної металургії належить: видобуток, збагачення та агломерація залізних, марганцевих і хромітових руд, виробництво чавуну, сталі, прокату, труб, метвиробів, випуску концентратів залізної та марганцевої руд, електроферосплавів, окатишів, флюсових вапняків, вогнетривів, коксу, як основного виду палива, феросплавів, вторинна переробка чорних металів та ін.

Видобуток залізної руди здійснюється в п'яти басейнах: Криворізькому, Білозерському, Керченському, Кременчуцькому, Приазовському. Найбільший Криворізький басейн разом з Кременчуцьким має 26 родовищ площею 300 км², 27,1 млрд.т геологічних і 24 млрд.т промислових запасів. 25% добувається шахтним способом. Загальні запаси Білозерсько-Канського басейну 1,4-1,7 млрд.т, промислові - 0,7 млрд.т, на 60% - багаті руди. Керченський басейн - 1,4 млрд.т запасу та 4,2% загального видобутку залізних руд України.

Загальні запаси марганцевих руд складають 3,5 млрд.т, з них 2,5 млрд.т. - промислові. За їх запасами Україна посідає 2 місце в світі, після ПАР, забезпечуючи 32% світового виробництва марганцевих сплавів. (Особливе значення мають саме осадові марганцеві руди, що формувалися завдяки хімічним процесам.) Щорічний видобуток марганцевих руд – 16-17 млн.т. (85-98% припадає на легко збагачувальні оксидні руди). Однак, як показують новіші оцінки ДГП “Геопрогноз”, загальні запаси таких руд швидко вичерпуються (їх вистачить приблизно на 20 років).

Марганцеворудною базою чорної металургії України є Придніпровський Марганцеворудний басейн. Він склався з 3 великих районів: Нікопольського, Інгулецько-Дніпровського та Великотокмацького (зосереджує основні промислові запаси України - 1,4 млрд.т.) Марганцеві руди залягають горизонтальними пластами на глибинах від 15 до 170 м, що дозволяє вести розробку як відкритим (2/5), так і шахтним способами, і містить від 27 до 33% чистого металу. На збагачувальних комбінатах вміст марганцю в руді доводять майже до 50-60%.

У Токмацькому районі Запорізької області споруджений найбільший в Україні Таврійський гірничо збагачувальний комбінат.

Україна, на жаль, має незначні запаси хромітових руд, які не мають по суті промислового значення та імпортуються з Китаю і Казахстану.

В Донбасі є досить значні запаси коксівного вугілля. Завдяки цьому у металургійних центрах Донбасу й Придніпров'я, де розміщені великі коксохімічні комбінати (Макіївка, Маріуполь, Горлівка, Стаханов, Дніпродзержинськ, Запоріжжя, Кривий Ріг, Дніпропетровськ), виробляється кокс, який використовується як технічне паливо для плавлення чавуну, і коксівний газ, що є висококалорійним паливом для металургійних агрегатів.

Проте понад половину коксу дають коксокомбінати Донбасу, де зосереджено 13 з 18 коксохімічних комбінатів, оскільки розміщення коксохімічних комбінатів здебільшого прив'язане до коксівного вугілля.

Флюси і вогнетривкі глини також є складовою частиною металургійного галузевого комплексу. Вогнетривкі глини видобувають в Новоросійському і Веселинівському родовищах (Донецька обл.), високоякісні флюсові вапняки, формовочний пісок і доломіти – в Донецькій (Докучаєвську, Комсомольську, Первомайську), Дніпропетровській областях і Автономній Республіці Крим.

Вогнетривкі матеріали є основою виробництва вогнетривкої цегли, будівництва.

Флюси використовуються для виплавки металу і вилучення шкідливих сполук з залізної руди. Щорічні потреби чорної металургії України в флюсах і вогнетривких глинах становлять кілька мільйонів тон. Потужні заводи вогнетривких глин розміщені в Донбасі і Придніпров'ї.

Україна має величезні запаси каоліну, найбільші родовища якого розвідані в Дніпропетровській (Присянівське), Вінницькій (Глуховецьке), Донецькій (Володимирське) та Черкаській (Новосемизьке) областях.

В нашій країні чорна металургія має надзвичайно сприятливі економічні передумови для свого розвитку.

По-перше, в Україні досить добре розвинуті металомісткі галузі і зокрема машинобудування і металообробка, які дають 15,5% загального обсягу промислового виробництва України. Ці галузі потребують велику кількість металу, тобто є споживачами продукції галузі, і таким чином стимулюють розвиток чорної металургії.

По-друге, Україна має достатню кількість трудових ресурсів та кваліфікованих кадрів, з яких 429 тис. зайнято на підприємствах даної галузі промисловості.

Україна має 13 металургійних комбінатів, повного циклу, на яких виготовляється 98% чавуну і 97% сталі.

Металургійні підприємства України мають свої певні принципи розміщення. Першим з них є орієнтація на наявність власного коксівного вугілля і довізну сировину. Згідно з цим принципом металургійні підприємства розміщені в Донбасі (Донецьк, Макіївка, Костянтинівка, Краматорськ в Донецькій області і Стаханов, Алчевськ в Луганській області).

По-третє, металургійні підприємства розміщуються з орієнтацією на сировину і довізне вугілля. Це комбінати Кривого Рогу, де знаходиться найбільший в Україні металургійний комбінат Криворіжсталь потужністю 6,7 млн т. З орієнтацією на наявність прісної води, споживача металу і розміщення між сировиною та паливом діють комбінати Запоріжжя, Дніпропетровська і Дніпродзержинська. Таке розміщення зумовлює кращу територіальну організацію виробництва чорних металів. Тут же в Придніпров'ї в Нікополі та Новомосковську є підприємства чорної металургії, які переплавляють металобрухт і металеву стружку, а з отриманого металу виробляють труби (трубопрокатне виробництво). В Запоріжжі є завод спецсталей, де якісну сталь

виробляють за допомогою електроенергії. Тут же, в Запоріжжі, є завод феросплавів. Феросплави також виробляються в Донбасі (Стаханов).

Дуже поширеною в розміщенні чорної металургії розвинутих країн світу є орієнтація на морські порти. В Україні таким чином розміщені комбінати Маріуполя (Азовсталь та металургійний комбінат ім. Ілліча), які отримують залізну руду з Керчі і Кривого Рога, а коксівне вугілля з Донбасу.

В Україні сформувалися 3 основних металургійних райони: Придніпров'я, Донецьк і Приазов'я.

В Придніпровському районі чорна металургія стала профільною комплексоутворюючою галуззю, на основі якої сформувалися великі промислові центри і вузли з металургійними підприємствами, які виробляють близько 50% виробництва чорних металів і мають виразну спеціалізацію і стійкі зв'язки між собою та споживачами металу. Тут розташовано 14 металургійних заводів з 32 в Україні:

- до Дніпровського металургійного вузла належать металургійні заводи Дніпропетровська (чотири), Дніпродзержинська і Новомосковська, які виробляють чавун, сталь, прокат, колеса для залізничного транспорту, бляху, мостові конструкції, сплави, а також іншу продукцію;

- до Запорізького металургійного вузла належать металургійні заводи повного циклу “Запоріжсталь”, електросталеплавильний завод “Дніпросталь” і феросплавний завод. “Запоріжсталь” випускає чушковий чавун, тонко гаряче і холоднокатану листову сталь, сталеві відливки, трансформаторну сталь, білу бляху, холоднокатаний сталевий лист для автомобільної промисловості тощо. “Дніпросталь” випускає сталь для машинобудівної промисловості;

- до Криворізького металургійного вузла належать найбільші в Україні кар'єри, шахти, п'ять гірничо-збагачувальних комбінатів, металургійний завод, трубопрокатний і феросплавний заводи Нікополя та його марганцева промисловість;

- до Кременчуцького вузла чорної металургії, що формується, належить Дніпровський гірничо-збагачувальний комбінат, який працює для потреб металургії Придніпров'я і Донбасу.

До Донецького металургійного району належать 13 металургійних заводів, потужних коксохімічних підприємств, які виробляють понад 50% коксу України. По два металургійних заводи розміщені в Донецьку, Макіївці, Алчевську, Харцизьку; по одному – в Єнакієвому, Краматорську, Костянтинівці, Луганську та Алмазному. Вони виробляють майже 50% чавуну і майже 33% продукції металеві промисловості України. В Донецькому металургійному районі сформувалися 3 металургійних вузли: Донецько-Макіївський, Єнакієвський та Алчевсько-Алмазніанський.

- Донецько-Макіївський вузол має 4 металургійні заводи, ряд коксохімічних та інших підприємств. У Макіївці і Донецьку створене трубопрокатне виробництво, коксохімія, налагоджено виробництво вогнетривів;

- Єнакієвський вузол має металургійний завод, який неодноразово реконструювався;

- до Алчевсько-Алмазнянського вузла (Луганська обл.) належать два металургійних заводи - Алчевський і Алмазнянський, та феросплавний завод в місті Стаханові.

Алчевський завод після реконструкції став одним з найбільших в Україні. В Донецькій області виділяють також Харцизький, Краматорський, Костянтинівський металургійні заводи.

До складу Приазовського району чорної металургії належать заводи Маріуполя, а також залізрудні родовища Керченського басейну та металургійні заводи Керчі, які випускають чавун, сталь, прокат і працюють на офлюсованому агломераті з керченських руд та частково на рудах Криворіжжя. Чорна металургія Приазов'я забезпечує металом місцеві машинобудівні підприємства і тісно пов'язана з коксохімією, виробництвом добрив і будівельних матеріалів.

При розміщенні металургії повного циклу визначальним фактором є сировина і паливо, які за часткою витрат у виплавці чавуну домінують (30-85%), в тому числі на кокс припадає 50% витрат. Для плавлення 1 т чавуну витрачається 1,2-1,5 т вугілля, 1,5 т залізної руди, понад 0,5 т флюсових вапняків і 30 м³ води. Отже, поєднання вигід від взаємного транспортно-географічного розміщення сировинних і паливних баз, джерел водопостачання та допоміжних матеріалів є запорукою ефективного функціонування металургійного підприємства.

В Україні є величезна кількість металобрухту, який ми поки що не використовуємо в повній мірі, а продаємо за низькими цінами за кордон. Але значно вигідніше було б використовувати його на власних підприємствах, переплавити на метал, придатний для виробництва труб.

Великий вплив на розвиток чорної металургії має наявність прісної води. Слід зазначити, що дана галузь споживає $\approx 20\%$ всього використання прісної води, а тому проблема забезпечення прісною водою є дуже актуальною. Фактично, недостача прісної води є єдиним негативним фактором розвитку чорної металургії. Її частково вирішують шляхом перерозподілу водних ресурсів Дніпра, будівництвом каналів. Адже для виплавки 1 т чавуну потрібно 20 т прісної води, причому 30% втрачається безповоротно, а інша частина проходить 5-кратну очистку та повертається на підприємство.

Металургійний комплекс являє собою базову галузь економіки України, яка об'єднує більш ніж 300 підприємств, в тому числі: 14 металургійних комбінатів та заводів, 7 трубних, 10 металовиробних, 16 коксохімічних, 17 заводів з виробництва вогнетривів, 26 гірничорудних підприємств, 3 феросплавних заводи, 20 заводів кольорової металургії, 35 підприємств вторинної чорної і кольорової металургії.

Серед металургійних підприємств найкраще працюють меткомбінати "Азовсталь" (рентабельність 8,07%), ім.Ілліча (5,38%), "Запоріжсталь" (12,96%), "Криворіжсталь", "Дніпроспецсталь", Донецький метзавод, задовільно працюють більшість підприємств трубної, вогнетривкої та

феросплавної підгалузей. В останній час спостерігаються позитивні зрушення в рентабельності Алчевського меткомбінату.

Аналіз структури собівартості виробництва продукції свідчить про те, що собівартість формується, головним чином, на базі цін на сировинні матеріали, обладнання та енергетичні витрати. Має місце збільшення собівартості металургійної продукції через значні витрати на утримання соціальної сфери, нарахування амортизації на непрацюючі основні фонди.

Теперішній стан металургійного комплексу України характеризується технологічним відставанням в порівнянні з розвинутими країнами Європи та світу. Структура металопродукції недосконала, низька частка металу, тонкого листа, жести, прокату з покриттям, гнутих профілів. Чорна металургія України відстає від світового рівня з багатьох причин, найважливішою серед яких було рішення центральних органів Радянського Союзу двадцятирічної давності, за якими були переадресовані інвестиції на розвиток лише східних і центральних підприємств Росії, що призвело до технічного та соціального відставання металургії Донбасу, Придніпров'я та Приазов'я, тому галузь потребує проведення модернізації та технічної перебудови виробництва, поліпшення структури металопродукції. Знос основних виробничих фондів складає по металургійним підприємствам 56,4%, коксохімічним - 57,6%, гірничорудним - 58,2%, трубним – 57,2%. На обладнанні з терміном служби вище нормативного виробляється 50% усієї металопродукції. Різко зросли питомі витрати енергоресурсів на виробництво металопродукції. Рівень енергетичних витрат на виробництво кінцевої продукції на підприємствах гірничо-металургійного комплексу в 1,5-1,8 рази вищий за відповідний світовий показник. Тому одним із головних завдань є енергозбереження.

Потребує вдосконалення структура окремих виробництв. Так, в сталевоплавильному виробництві профілюючим залишається мартенівський засіб виплавки сталі, низькі темпи його заміни на більш ефективні киснеконверторний і електропічний. В початковій стадії впровадження машин безперервного лиття заготовок дозволяє на 10-12% зменшити витрати металу в прокатному виробництві.

Вирішення вказаних проблем потребує докорінних змін в структурі виробничих фондів. В прокатному виробництві, наприклад, необхідно збільшити потужність прокатних станів по випуску листа тощо. Разом з тим, повинні бути виведені із експлуатації блюмінги, слябінги, значна частина сортових станів по випуску катанки, товстого листа і іншої продукції, що виробляється на експорт.

Вдосконалення структури металопродукції, покращення якості металу й інші фактори створять передумови для істотного зменшення обсягу виробництва металопродукції. В зв'язку з цим може бути скорочена виплавка сталі приблизно до 40 млн.т або на 25%. При цьому, однак, зі зміною структури сталеплавильного виробництва необхідно збудувати 15-17 нових конверторів і приблизно стільки ж машин безперервного лиття заготовок.

Вказані зміни обсягів і структури виробництва створять умови для скорочення потреби в коксі приблизно на 30%, а всього палива - на 16-18 млн.т

на рік, удвічі зменшить винос пилу і газів в атмосферу, втричі - витрати води в галузі. При цьому покращиться забезпечення економіки України металом.

Кольорова металургія включає видобуток, збагачення, металургійну переробку кольорових руд, дорогоцінних і рідкісних металів, в тому числі виробництво сплавів, прокат кольорових металів, переробку вторинної сировини і видобуток кольорового каміння.

В структурі виробництва кольорових металів України провідне місце посідає алюмінієва промисловість, що складається з виробництва глинозему та алюмінію. Основною алюмінієвою рудою є боксити, запаси яких в Україні невеликі. Промислове значення мають Високопільське (Дніпропетровська обл.) і Смілянське (Черкаська обл.) родовища. В Україні є значні запаси нефелінових порід, що можуть бути сировинною базою великої алюмінієвої промисловості (Жовтневе та Єланчицьке родовища в Приазов'ї).

Алюмінієва промисловість України має новий великий глиноземний завод, збудований в Миколаєві, який працює на бокситах Австралії та Гвінеї, Запорізький завод алюмінієвих сплавів в Свердловську (Луганська обл.).

Підприємства титаново-магнієвої металургії добувають і збагачують титаново-магнієву сировину і виробляють титан і магній.

Сировиною для одержання магнію в Україні є потужні родовища калійно-магнієвих солей Прикарпаття (Стебник, Калуша), мілководні водойми Призов'я і Причорномор'я (Сиваш), що містять в розчиненому вигляді багато сполук магнію та інших солей. В Калуші збудовано магнієвий завод у виробничому об'єднанні "Оріана", в Запоріжжі – магнію і титану. На Верхньодніпровському гірничо-металургійному комбінаті, розташованому в м. Вільногірську (Дніпропетровська обл.), виробляють цирконієвий, рутиловий, ільменітовий концентрати, цирконій незалізнений, двоокис цирконію. На місцевих покладах кіновару понад століття працює Микитівський ртутний комбінат (Донецька обл.)

В Україні є Констянтинівський завод "Укрцинк", який працює на базі цинкових концентратів. Основна продукція заводу-металевий цинк.

Побузький нікелевий завод (Кіровоградська обл.) переробляє місцеві залізно-нікелеві руди. Основна його продукція – нікель, і феронікель.

В Артемівську (Донецька обл.) збудовано завод для обробки кольорових металів, який випускає мідний і латунний круглий і плоский прокат (прути, труби, дріт, листи).

За рахунок своїх покладів золота Україна зможе добувати 15 т золота на рік. Для цього потрібно 800 млн дол. інвестицій. В Україні налагоджений випуск золота, платини та срібла з вторинної сировини на Південному машинобудівному заводі в Дніпропетровську й об'єднанні «Свема» у Шостці

11.3 Машинобудівельний комплекс

Особливостями *машинобудівельного комплексу* є :

- спеціалізація і кооперування виробництва. Для машинобудування характерно розміщення підприємств групами. Не випадково в таких великих

промислових центрах, як Харків, Донецьк, Дніпропетровськ, Маріуполь та ін. утворені групи машинобудівельних підприємств певного профілю, які кооперуючись між собою, забезпечують найбільш доцільне використання сучасної техніки і раціональну організацію виробництва;

- певну частину продукції підприємств машинобудування складає військова продукція, тобто вони не приймають участь у цивільному обігу засобів виробництва;

- технологія і організація виробництва припускає поетапне виготовлення різних вузлів та агрегатів, а також виділення заготовчих і схожих операцій у окремі спеціалізовані підприємства; утворюють умови для багатоваріантного просторового розміщення підприємств, що впливає на формування міжрегіональних зв'язків і функціонування ринку машинобудівельної продукції.

Аналіз регіональної структури пропозицій на товарних ринках машинобудівельної продукції СНД показує, що більше 60% пропозицій на ринках формує Росія. Частка України і Білорусії складає близько 25%, Казахстан, Молдова та закавказькі країни формують близько 10% товарних пропозицій.

У формуванні пропозицій товарної продукції чітко простежується спеціалізація різних регіонів. Так, регіони України (переважно Донбас і Придніпров'я) спеціалізуються на випуску продукції нафтохімічного, металургійного, гірничорудного, електротехнічного, транспортного, сільськогосподарського машинобудування, приладо- і верстатобудування.

В залежності від ролі машинобудівельних підприємств в формуванні регіональних ринків засобів виробництва, їх поділяють на дві групи:

- підприємства регіонального призначення, які випускають продукцію загально машинобудівельного напрямку, комплектуючі вироби, а також виконують виробничі послуги міжгалузевого характеру;

- підприємства міжрегіонального призначення, які випускають машини, обладнання, комплектуючі вироби, товари культурно-побутового призначення для задоволення потреб інших регіонів та ті, що йдуть на експорт.

Ринок машинобудівельної продукції неоднорідний. Він включає товари широкої номенклатури, які поєднуються у наступні сектори:

- продукція важкого енергетичного і транспортного машинобудування (металургійне, гірсько-шахтне обладнання, тепловози та ін.);

- продукція електротехнічної промисловості (турбогенератори, електричні машини, електродвигуни тощо);

- верстатобудівна продукція (металообробні станки, ковальсько-пресове обладнання, контейнерні лінії та ін.);

- продукція приладобудування (електронна і обчислювальна техніка, вимірювальні пристрої, оргтехніка та ін.);

- продукція нафтохімічного машинобудування (машини для буріння, очистки і переробці нафти, полімерне обладнання та ін.);

- сільськогосподарські машини (трактори, комбайни, системи сільгоспмашин та ін.).

При прогнозуванні регіонального ринку машинобудування необхідно враховувати особливості конкретного регіону.

Машинобудування України колись було лідером в економіці України. Ще в 1990 р., на початку переходу до ринкової економіки, обсяги виробництва товарної продукції машинобудування більш як в 2,5 рази перевищували обсяги товарної продукції галузей металургійного комплексу. Його повільне зростання з 2000 року дебіторська заборгованість перевищує 3,6 млрд. грн., кредиторська - 7,7 млрд. грн. Імпорт, дуже часто демпінговий, особливо зарубіжна побутова техніка, знищив відповідне вітчизняне виробництво. При цьому досить великими були втрати робочих місць не тільки в цивільних галузях, а й в оборонних, де позначався розрив господарських зв'язків між підприємствами, що опинилися в різних країнах.

Машинобудівний комплекс охоплює спеціалізовані галузі (крім годинникової). Він є основою важкої індустрії й відіграє вирішальну роль в створенні матеріально-технічної бази. Структура машинобудівельного комплексу України складається з галузей:

1. Важкого машинобудування:
 - металургійне,
 - гірничорудне,
 - енергетичне.
2. Середнього машинобудування:
 - транспортне,
 - сільськогосподарське і тракторне,
 - верстатобудування,
 - устаткування для легкої і харчової промисловості.
3. Точного машинобудування:
 - приладомашинобудування,
 - електротехнічне машинобудування.
4. Транспортного машинобудування:
 - залізничне машинобудування,
 - автомобілебудування
 - авіабудування
 - суднобудування (морське та річне).

Основне підприємство важкого машинобудування є – Новокраматорський завод, який випускає устаткування для доменних печей, ковальсько-пресове устаткування та екскаватори.

Устаткування для металургійної промисловості виробляється в: Маріуполі, Дебальцевому (Луганська обл.), Кривому Розі, Дніпропетровську.

Підприємства, що виробляють гірничорудне устаткування, розташовані в Донбасі і Придніпров'ї. Заводи з виробництва шахтного устаткування функціонують в Донецьку, Харкові та Луганську. Центрами виробництва енергетичного устаткування є Харків та Полтава. Виробництво устаткування для нафтової і газової промисловостей зосереджено в Харкові, Конотопі (Сумська обл.) та Дрогобичі (Львівська обл.).

В Україні транспортне машинобудування представлено всіма галузями. Великі заводи, що спеціалізуються на виробництві устаткування для залізниць розташовані в Луганську, Харкові та Дніпропетровську, а головними центрами вагонобудування є Дніпродзержинськ, Кременчук і Кадіївка (Луганська обл.). Залізничні цистерни виробляють в Маріуполі, а в великих транспортних центрах і вузлах працюють локомотивно-ремонтні заводи.

Центрами морського суднобудування є Миколаїв та Херсон, а річного – Київ. Судноремонт морського транспорту здійснюється в Одесі, Маріуполі, Керчі та Севастополі, а річного – Запоріжжі, Ізмаїлі, Кілії.

Автомобільні заводи України випускають автобуси (Львів, Бориспіль, Черкаси), великовантажні автомашини (Кременчук), легкові автомобілі (Запоріжжя, Луцьк), автомобільні мотори (Мелітополь). В останні роки в Україні отримала розвиток збірка автомобілів іноземних марок з комплектуючих вузлів і деталей. Центрами автомобілескладання є Луганськ, Кременчук, Чернігів, Херсон, Іллічівськ, Черкаси, Бориспіль, Сімферополь. Мотоцикли, мопеди та велосипеди виготовляють у Львові, Києві, Харкові та Чернігові. Центрами літакобудування є Київ та Харків. Найважливішим центром тракторобудування є Харків, де діють заводи – тракторний, тракторних самохідних шасі, моторобудівний. Колісні трактори виробляють у Дніпропетровську, тракторні агрегати – у Вінниці. Ряд великих підприємств для виробництва деталей і запасних частин для тракторів працюють у Сімферополі, Кременчуці, Чугуєві, Києві, Білій Церкві, Луганську, Одесі.

Виробництво верстатів зосереджено в Києві, Харкові, Дніпропетровську, Одесі, Запоріжжі, Львові, Краматорську, Житомирі.

Найбільшими центрами виробництва телевізорів є Львів, Київ, Харків, Сімферополь; електронно-обчислювальних машин – Київ, Вінниця приладобудування та інструментів – Київ, Харків, Дніпропетровськ, Одеса, Донецьк, Запоріжжя, Львів.

Підприємства з виробництва різних видів металевих виробів, зварних конструкцій, нескладних машин розміщуються в місцях споживання. Машинобудування територіально організується у вигляді певних сукупностей різних підприємств, пов'язаних між собою виробничими зв'язками. Завдяки цьому виникають та розвиваються машинобудівні комплекси у всіх економічних районах країни.

Розвиток економічних процесів в машинобудівному комплексі України та вирішення супутніх соціальних проблем галузі як на державному, так і на регіональному рівнях в значній мірі залежить від ступеню розв'язання одного з ключових питань його діяльності – фінансового забезпечення, що пов'язане з різним фінансовим потенціалом підприємств. Це обумовлено їх нерівномірним територіальним розміщенням, загальним рівнем розвитку продуктивних сил, відмінностями в територіальному поділі праці та соціальному складі населення, ступенем використання наявного економічного потенціалу та недостатністю впливу держави на галузь. Особливостями всіх галузей комплексу є високий ступінь фондомісткості, тривалі цикли сукупності інвестицій як в основний, так

і оборотний капітал, залежність від великої кількості постачальників, контрагентів та обслуговуючих банків.

Основою фінансового забезпечення є кредитування підприємств. В умовах практично повної відсутності обігових коштів великих труднощів набуває самозабезпечення кредитними ресурсами. Пошук цих джерел утруднюється. Зовнішні і внутрішні кредити, як правило, є короткостроковими, а швидкість обігу оборотного капіталу в комплексі, тобто особливості його відтворення не забезпечує віддачі їх вчасно. Відсотки за кредити є також високими.

Вітчизняні комерційні банки, які використовували на початку своєї діяльності включно ресурси вітчизняних вкладників та Національного банку, не прагнули вкладати їх для потреб української економіки, особливо якщо це стосувалося реального сектору, в тому числі машинобудування. Аналіз роботи деяких банків (в межах доступної інформації) свідчить, що довгострокові кредити в структурі їх кредитного портфеля не перевищували 5%, а досить часто 1,5% загальних обсягів кредитування. Нині більшість запропонованих кредитних ліній є неприйнятними, бо передбачає 15% авансових платежів при оформленні кредиту, 12% платежів необхідно направити на страхування. Та найбільш негативними є вимоги до використання кредитів на закупівлю продукції, сировини, витратних матеріалів саме в країні-кредиторі, отже кредит з фінансового перетворюється на товарний.

В структурі комплексу при державній підтримці створені холдингові компанії, промислово-фінансові групи, концерни та корпорації.

У структурі підприємств машинобудівної галузі 24,5% підприємств належать до приватної форми власності, 3,2% належать державному сектору, 0,5% відносяться до інших форм власності, максимальний сектор займає колективна форма власності, до неї належать понад 72% промислових підприємств комплексу, де виробляється 79,7% готової продукції, 55% з них – акціонерні товариства, відповідно виробляють 67,4%, що вище, ніж в цілому по промисловості. Тобто виробництво продукції комплексом здійснюється переважно на акціонованих підприємствах. Частка малих підприємств в машинобудівному комплексі більша в 2 рази, ніж в промисловості, серед них переважає виробництво електричного і електронного устаткування. Процес акціонування триває, стримуючим чинником розвитку машинобудівного комплексу є високі внутрішні ціни на енергоносії, сировину, матеріали, комплектуючі вироби, які навіть при дешевизні робочої сили, не можуть в повному обсязі забезпечити конкурентоспроможність експортної продукції по контрактам світових цін. Не сприяє здешевленню експорту і стабільний курс національної валюти, оскільки експортери мають продавати 50% валютної виручки від експорту продукції на міжбанківському ринку за курсом Національного банку України.

Необхідно здійснювати диверсифікацію регіонів експорту продукції машинобудування. Нині основним її споживачем є Росія та інші країни СНД, в перспективі Україна з продукцією авіа космічної промисловості може вийти на ринки Китаю, Східної та Південно-Східної Азії, Північної Африки, Латинської

Америци. Вже створено спільне підприємство з виробництва літаків в Ірані, розглядається можливість по їх будівництву в Китаї. Іран також створив спільне підприємство з випуску магістральних тепловозів. Україна має великі можливості по експорту обладнання для нафтогазової промисловості та будівництва і експлуатації залізниць та обладнання для них в країни Північної Африки та Близького Сходу. Це регіони також виявляють зацікавленість в поставках енергетичного обладнання, устаткування для наземного транспорту пасажирських вагонів, двигунів внутрішнього згорання, сільськогосподарської техніки, окремих видів продукції для переробних галузей АПК.

Пріоритетними напрямками розвитку машинобудівельного комплексу є, в першу чергу, освоєння понад 50 найменувань сільськогосподарських машин, в тому числі зернозбиральні та кормо збиральні комбайни. Вважається за необхідне забезпечити потреби сільського господарства машинами вітчизняного виробництва на 70%. Для порівняння відмітимо, що в даний час така забезпеченість складає тільки 30%. Для вирішення цих проблем створені основи національної програми виробництва технологічних комплексів машин та устаткування для сільського господарства, харчової і переробної промисловості, якою передбачається виробництво 3,5 тисяч найменувань машин і устаткування.

Для досягнення намічених цілей необхідний подальший розвиток автомобільної промисловості. Необхідно побудувати заводи з виробництва вантажних автомобілів малої і середньої вантажопідйомності, створити потужності по виробництву тролейбусів, що дозволить вирішити не тільки транспортну, але і екологічну проблему великих міст.

Електротехнічна промисловість повинна освоїти систему технологій і зразки устаткування для виробництва кабелів і впровадження систем волоконно-оптичного зв'язку; організувати масове виробництво комплектуючих для автомобілів.

Хімічне машинобудування повинно забезпечити виробництво технологічних ліній по виготовленню відбіленої целюлози, технологічних комплексів по виробництву газетного та книжково-журнального паперу тощо.

Верстатобудування повинно забезпечити виробництво багатофункціональних та багатоопераційних верстатів, ковальсько-пресових машин і модулів промислових роботів для монтування в гнучкі автоматизовані виробничі системи.

В приладобудуванні слід освоїти прилади і системи нових поколінь для обробки великих потоків інформації, технологій і устаткування для виробництва інтегральних схем і плат, засобів посадки і світлосистем для аеропортів.

Необхідно значно розширити експортні можливості машинобудівної продукції. Це дозволить, по-перше, переорієнтувати зовнішню торгівлю з експорту сировини і матеріалів на поставки наукомісткої продукції (технологічні системи, комплекси машин і устаткування з високою конкурентоспроможністю на світовому ринку), по-друге, знизити потреби економіки України в імпорті машин і устаткування.

11.4 Хіміко-лісовий комплекс

Хіміко-лісовий комплекс охоплює галузі хімічної та лісової промисловості. В одних випадках роль хімічної промисловості у цьому комплексі провідна, в інших вона не має формівного значення, лише доповнює сталу систему зв'язків. Проте загалом хімічну промисловість слід розглядати як головну галузь, що визначає склад і напрям розвитку комплексу. Здебільшого лісова промисловість розглядається у цьому комплексі як постачальник деревини для хімічної переробки.

Хімічна промисловість має дуже складну галузеву структуру, що охоплює близько двохсот взаємопов'язаних виробництв з великою номенклатурою продукції. Ці виробництва об'єднані в три великих групи галузей: неорганічна або основна хімія, хімія органічного синтезу та гірничо-хімічна промисловість.

Неорганічна хімія переважно виробляє напівфабрикати, що використовуються в інших галузях промисловості. Виняток становлять мінеральні добрива, котрі продукує окрема галузь.

До органічної хімії входять виробництва вуглеводневої сировини, органічних напівфабрикатів, синтетичних матеріалів. Основною сировиною для хімії органічного синтезу є вуглеводні нафти, природний та супутній газ. Використовуються також вуглеводні сполуки, що одержуються з вугілля.

Гірничо-хімічна промисловість утворює сировинну базу передусім для неорганічної хімії.

Найважливіше значення для розміщення галузей хімічної промисловості мають сировинний, паливно-енергетичний та споживчий фактори. Сировина для хімічної промисловості має вирішальне значення. Її частка у собівартості готової продукції коливається від 45% до 90%. Наприклад, витрати сировини на 1 т капролактаму сягають 8 т, ацетилену – 4,5 т, аміаку з коксу – 5,5 т.

Питома витрата сировини понад одиницю спостерігається у содовій, азотно-туковій галузях, у виробництві синтетичного каучуку, пластмас та інших продуктів. У промисловості органічного синтезу на один і той самий продукт одразу йде кілька видів сировини.

Важливим є також фактор водомісткості, що обмежує можливості вибору при розміщенні підприємств хімічної промисловості. Це тим більш важливо, що чимало видів сировини зустрічається у маловодних місцевостях.

При виробництві багатьох видів синтетичної продукції поглинається теплова енергія – пара. Тому дуже часто підприємства орієнтують лише на паливно-енергетичний фактор.

Споживчий фактор поширюється переважно на галузі основної хімії – на виробництво мінеральних добрив (крім калійних) та сірчаної кислоти. У галузях хімії органічного синтезу споживач має важливе значення лише при розташуванні підприємств кінцевої продукції. У цих випадках важливим є також вибір робочої сили.

На розміщення підприємств хімічної промисловості впливають такі фактори, як наявність води, палива, енергії, споживача. На форми розміщення хімічної промисловості впливає технологічний фактор. Якщо виробництво не схильне до внутрішньогалузевого комбінування і являє собою технологічно самостійні спеціалізовані підприємства, - воно не зосереджується на певній території. Таким є виробництво мінеральних добрив, фарб, лаків, переробка пластмас.

Навпаки, якщо комбінування є необхідною умовою функціонування підприємств, їхнє розміщення має форму взаємопов'язаних виробництв - комплексів. Такими є нафтохімічні комплекси, що виробляють полімерні матеріали та напівфабрикати для їхнього одержання, барвники та неорганічні хімікати.

Основна хімія, як галузь, обіймає кислотну, содову промисловість та виробництво мінеральних добрив.

Сірчанокислотна промисловість виробляє продукт, який використовується в багатьох галузях - сірчану кислоту. Основним джерелом є поклади самородної сірки, сірчаного й залізного колчедану, нафти й природного газу. Сірка міститься також у відходах металургійної промисловості.

Промисловість мінеральних добрив виробляє азотні, фосфорні та калійні добрива. На азотні добрива припадає половина усього виробництва, а фосфорні й калійні добрива продукуються приблизно в однаковій кількості.

В азотодобричній промисловості за сировину править природний та коксовий газ, нафта, буре вугілля. Розміщення підприємств тісно пов'язане з розташуванням сировини: підприємства, що використовують коксовий газ, споруджуються поблизу коксохімічної промисловості, нафтову сировину – у центрах нафтопереробки тощо.

Калійна промисловість використовує калійні солі. Виробництво розташовується безпосередньо у місцях видобутку калійних солей.

Фосфатнодобрична промисловість використовує як сировину фосфорити й апатити.

Промисловість хімії органічного синтезу використовує як сировину нафту. Це багатогалузеве виробництво. Підприємства тяжіють до районів нафтовидобутку, масового споживання нафтопродуктів та магістральних нафтопроводів.

Фармацевтична промисловість посідає одне з найважливіших місць у хімічній індустрії світу. Важливими факторами розміщення цієї галузі є наявність наукової бази та сировини.

Лісова, деревообробна й целюлозна-паперова промисловість. Лісосировинні бази характеризуються запасами та якістю деревини, транспортною забезпеченістю територій, природними умовами, розташуванням стосовно місць споживання.

В целюлозно-паперовому виробництві замість лісу використовують не деревні рослини: стебло цукрової тростини після видобування з нього цукру, соломі, збіжжя й сабаї, сизаль, генекен, бамбук. Недеревні матеріали

розглядають як дуже важливу альтернативу деревній сировині. Це пов'язано зі зростанням дефіциту деревини та цін на вироби з целюлози, особливо на папір.

Хімічна промисловість становить основу виробничого потенціалу України. Ця галузь не має великої міцної сировинної бази, крім калійних та магнієвих солей, кухонної солі, самородної сірки, цеолітових туфів. Україна цілком залежить від імпорту каучуку, на 50-60% - синтетичних волокон, пластмас, гірничо-хімічної сировини, фарб, на 30-40% - продуктів основної хімії та мінеральних добрив.

Багатогалузева хімічна промисловість України випускає продукцію більш як 120 тис. найменувань. До її складу входить більше 200 підприємств таких галузей: гірничо-хімічної, коксохімії, хімічних волокон, синтетичних волокон і пластмас, лакофарбових і синтетичних фарбників. Найбільш важливі галузі: гірничо-хімічна та основна хімія.

Функцією гірничо-хімічної промисловості є видобуток сировини: сірки, фосфатів і калійних солей, кухонної солі, карбонату. Підприємства гірничо-хімічної галузі розміщуються у Прикарпатті, Придніпров'ї та Донбасі.

Розміщення коксохімічної промисловості зорієнтоване на сировину - кам'яне вугілля та споживача - виробництво чорних металів. Протягом багатьох десятиріч Україна експортувала кокс у Росію (1,5-2,0 млн.т. щорічно), країни східної Європи (біля 4 млн.т. щорічно). В останні роки виробництво коксу скоротилось. Обсяг його експорту становить не більше 0,6 млн.т. на рік. Ресурсна база Донбасу для коксохімічного виробництва майже вичерпана і ця галузь залежить від імпорту сировини з Росії (5 млн.т. на рік), Казахстану (2 млн.т.), Польщі (3-4 млн. т.), США та Канади (2 млн.т.). Коксохімічне виробництво зосереджене на 16 підприємствах в Донбасі та Придніпров'ї.

Важлива роль у хімічній промисловості належить виробництву мінеральних добрив. У структурі виробництва мінеральних добрив переважає випуск азотних добрив, що наближений до центрів коксу та переробки природного газу. Азотні добрива виробляють у Дніпродзержинську, Горлівці, Лисичанську, Северодонецьку, Запоріжжі, Черкасах, Рівному.

Україна займає одне з провідних місць у світі і має великі експортні можливості щодо мінеральних добрив. Це визначається сировинним фактором - наявністю багатих родовищ калійних солей і фосфатів. Калійні солі є в Прикарпатті (Калуш, Стебник), а фосфорити - на Донбасі та Придністров'ї. Наявність сировини дозволила Україні створити розвинену технологічну базу для виробництва мінеральних добрив на експорт. Більше 90% експорту мінеральних добрив становлять азотні добрива, а їх головними покупцями є Китай, Індія, Бразилія, Туреччина, Молдова, Туркменистан.

Недостатньо використовуються експортні можливості виробництва калійних добрив. Значну кількість цих добрив Україна імпортує. В той же час в Україні калійна галузь, потужності якої можуть задовольнити багатьох зарубіжних споживачів. Калійні добрива виробляють в Калуші й Стебнику. Виробництво фосфатних добрив налагоджено на основі привізних (кольських) апатитів і північно-африканських фосфоритів у Вінниці, Одесі, Сумах, Костянтинівні,

В хімічній промисловості широко використовуються кислоти. Найбільше застосовується сірчана кислота, сировиною для неї є самородна сірка, котру видобувають у західних регіонах, сірчані колчедани, сірчані домішки у газах тощо. У зв'язку з низькою транспортабельністю сірчаної кислоти її виробляють здебільшого у місцях споживання. Так, найбільшими споживачами цього хімічного продукту є підприємства фосфатних добрив: основні центри випуску добрив є й центрами виробництва сірчаної кислоти (Суми, Вінниця, Одеса, Костянтинівна). Сірчану кислоту виробляють також коксохімічні заводи Придніпров'я та Донбасу.

Підприємства содового виробництва у своєму розміщенні тяжіють до сировини – вапняків та кухонної солі. Напрочуд сприятливі умови для розташування содового виробництва є у Донбасі (Слов'янську та Лисичанську) та в Криму (Червоноперекіпська). Відмітною особливістю содового виробництва є висока питома вага випуску кальцинованої соди. У багатьох містах в усіх регіонах держави налагоджене лакофарбне виробництво.

Виготовляються і гумоазбестові вироби й пов'язана з ними продукція, що інтенсивно використовується в автомобільній промисловості. Найбільшими центрами цієї галузі є Дніпропетровський шинний завод. Білоцерківський завод гумотехнічних виробів тощо. Технічну сажу для виготовлення гуми роблять у Дашаві, Кременчуці, Лисичанську.

Виробництво хімічних волокон та ниток зосереджено в Києві, Черкасах, Сахалі, Житомирі, Чернігові. Виробничий процес на підприємствах цієї галузі в значній мірі залежить від імпортової сировини. Так, для виробництва віскозних ниток необхідна целюлоза, яку в Україні виготовляють в обмеженій кількості, до того ж незадовільної для цього виробництва якості. Підприємства з виробництва смол і пластмас розміщені в районах видобутку кам'яного вугілля, нафти, газу (Донбас, Придніпров'я).

Значне місце у хімічній промисловості належить *фармацевтиці*.

За нормативами Всесвітньої організації охорони здоров'я, країна з населенням більше 50 млн. чол. для забезпечення власних потреб повинна мати на фармацевтичному ринку не менше 3000 найменувань медичних препаратів. Самостійно забезпечувати потреби національної медицини необхідними ліками, а також забезпечувати своїх громадян вакцинами вітчизняного виробництва для лікування найбільш поширених інфекційних хвороб. Цим стандартам Україна поки що не відповідає. Вітчизняна фармацевтична промисловість виробляє більше 100 найменувань препаратів, з яких біля 80% виготовляється з імпортової сировини. Відсутність власної сировини знижує конкурентоспроможність українських ліків.

За рахунок власного виробництва потреби ринку ліків задовольняються лише на 1/5, завдяки чому Україна знаходиться в критичній залежності від імпорту лікарняних препаратів. На українському ринку діє безліч зарубіжних фірм. Тільки в Києві зареєстровано більше як 100 західних фармацевтичних фірм, що успішно реалізують свою продукцію. Виробництва фармацевтичної промисловості за технічною осначеністю поступаються зарубіжним підприємствам. Останнім часом в галузі йде процес запровадження сучасних

технологій, модернізація заводів, що виробляють найнеобхідніші ліки. Деякі зарубіжні фірми почали виробництво запатентованих препаратів на українських заводах.

Фармацевтична промисловість України має у своєму складі 87 підприємств, вона складається з п'яти груп підприємств.

Перша група – це підприємства медичної промисловості. До складу входять хіміко-фармацевтичні заводи.

Друга група – мікробіологічна промисловість, заводи якої виготовляють ферментні препарати, кормові добавки і антибіотики.

Третя група – підприємства з виготовлення продукції медичного призначення: шприців, систем переливання крові, діалізаторів тощо.

До четвертої групи відносяться підприємства з виготовлення медичного скла.

У п'яту групу входять різноманітні науково-дослідні і проектні інститути, тобто підприємства і установи галузевої науки.

Найбільшими центрами фармацевтичної промисловості в Україні є: Київ, Львів, Одеса, Луганськ, Лубни, Горлівка та ін.

Хімічна промисловість зосереджена у Донбасі, Придніпров'ї та Прикарпатті. З інших районів виділяються Сумщина, Причорномор'я, Черкащина, Волинь. Але тільки у Донбасі зосереджена майже третина виробництва всієї галузі. На Луганщину припадає 17% випуску хімічної та нафтохімічної продукції. В області сформувався Лисичансько-Рубіжанський промисловий вузол хімічної спеціалізації. На Донеччині створено потужний Горлівсько-Слов'янський промвузол, на Дніпропетровщині – Дніпропетровсько-Дніпродзержинський вузол, на Львівщині – Дрогобицько-Бориславський, Львівський та інші промислові центри. Великі промислові центри є також в Івано-Франківській, Сумській областях, у Причорномор'ї. Важливими регіонами хімічного виробництва стали Київ, Чернігів, Рівне.

Лісова промисловість України сформувалась під впливом цілої низки факторів. Обмеженість лісових ресурсів України помітно впливає на розміри та внутрішньогалузеву структуру деревообробної підгалузі, що посідає провідне місце в межах лісової, деревообробної та целюлозно-паперової індустрії. Ліс заготовляють у Карпатах, лісостепу й на Поліссі. Величезних збитків лісовій промисловості завдала аварія на Чорнобильській АЕС, що вивела з народногосподарського обігу більш як половину лісових ресурсів України. Тепер найбільше лісозаготівля розвинута у Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській, Чернівецькій, Волинській та Рівненській областях.

Серед деревообробних галузей перед веде меблева промисловість, на яку припадає понад половина товарної продукції. Вона є в усіх великих містах: Київ, Харків, Дніпропетровськ, Одеса, Донецьк, Львів, Мукачеве, Житомир, Чернігів та ін..

В деревообробній промисловості щорічно утворюється велика кількість відходів. Їх раціональне використання знайшло собі місце у целюлозно-паперовому і лісохімічному виробництвах, при виготовленні деревостружкових та деревоволокнистих плит. Найбільші центри деревостружкових та

деревоволокнистих плит є Київ, Харків, Донецьк, Дніпропетровськ, Одеса, Свалява, Дрогобич та ін.

На основі переробки лісу та інших рослинних ресурсів, а також вторинної сировини у нас створена целюлозно-паперова промисловість. Головними центрами целюлозно-паперової промисловості є Жидачів, Рахів, Херсон, Ізмаїл, Обухів, Корюківка, Малин, Полінка. До її центрів належать ще й Великий Вичків, Перечин, Свалява, Коростень тощо. Целюлозно-паперова промисловість виробляє більш 150 видів продукції, але задовольняє потреби держави і населення в папері в середньому лише на 50%. В Україні не виробляють зовсім або виробляють в недостатній кількості окремі види паперу, попит на які всюди у світі має тенденцію до підвищення: газетний, офсетний, пергамент та ін. виробляються також будівельні матеріали, деревостружкові плити, фанера з лісової сировини та відходів.

Ресурси деревини у країні скорочуються; для збереження теперішнього рівня виробництва треба щороку закуповувати деревину та її продукти за кордоном. Залучення до господарського обігу додаткових деревних ресурсів можливе завдяки повнішому використанню усієї біомаси дерева, вторинних та інших матеріалів та вивільненню цільної деревини за рахунок застосування заміників.

Істотним резервом одержання деревини є ідея доцільного розведення лісів. За дефіциту деревини проблематичною стала орієнтація на вилучення з експлуатації захисних лісів. У практиці не виключаються варіанти насадження й посіву лісу на не використовуваних (еродованих) або низькопродуктивних землях. З їхнього загального обсягу для цього можна використати близько 4 млн. га. Переорієнтація на запровадження захисних смуг і насаджень за промислово-експлуатаційним типом дозволила б щороку одержувати до 2,5 млн. кубометрів деревини.

Важливим резервом є лісосічні відходи, що майже не використовуються (пеньки, кора, гілки). Ці втрати становлять 1/3 біомаси вирубаного деревостану, тоді як можна з неї виготовляти паливні брикети, добрива, хімічні препарати.

Можна замінити деревину у тарному, целюлозно-паперовому виробництві, у будівництві, паливному балансі вторинними матеріалами (макулатура, лушпиння, лоза). Перспективним є також використання місцевої не деревної сировини: збіжжя, комишу, відходів цукрової промисловості.

Україна має великі перспективи використання дуже цінної сировини для паперової галузі - каолінів. Каоліни використовують для наповнення паперу і його поліпшення з метою забезпечення відповідної білизни і естетичності. В Україні відкрито 28 родовищ каолінів, розміщених у Вінницькій, Дніпропетровській, Запорізькій і Донецькій областях.

11.5 Агропромисловий комплекс

Агропромисловий комплекс (АПК) за своїм складом та структурою значно відрізняється від інших міжгалузевих комплексів, - передусім тому, що в ньому як головний засіб виробництва використовується земля, на якій

вирощується сільськогосподарська продукція та сировина для виробничого та невиробничого споживання. Власне, сільськогосподарське виробництво, яке базується на використанні сільськогосподарських угідь, є основою розвитку переробних галузей промисловості. Сьогодні АПК має такі сфери:

1) промисловість, що виробляє засоби виробництва для сільського господарства;

2) власне сільське господарство :

3) галузі, зайняті транспортуванням, переробкою та збутом кінцевої продукції сільськогосподарської сировини й продовольства.

Сфери АПК рідко організаційно оформляються. Частіше за все спостерігаються сполучення сільського господарства з харчовою промисловістю та тими галузями легкої промисловості, які споживають сільськогосподарську продукцію у вигляді сировини. Перша сфера – виробництво засобів виробництва для сільського господарства – включається до складу АПК скоріше за все з методичних міркувань. Організаційно підприємства цієї сфери до АПК не відносяться, але об'єктивний взаємозв'язок та взаємозалежність з комплексом, безумовно, існує.

В процесі індустріалізації АПК в Україні підвищується питома вага харчової промисловості за рахунок скорочення частки сільського господарства шляхом підвищення рівня підготовки продуктів до безпосереднього вживання, поглиблення спеціалізації виробництва, подовження шляху просування продуктів від сировини до споживання. Науково-технічний прогрес та агропромислова інтеграція ведуть до проникнення промислових засобів до всіх стадій приготування їжі. Ця тенденція є важливим фактором підвищення ефективності суспільного виробництва.

В регіонах на основі регіональних АПК формуються регіональні ринки продовольчих товарів. *Регіональний ринок продовольчих товарів* забезпечує відтворення локалізованих продовольчих ресурсів, а також обумовлює соціально-економічні аспекти регіонального і міжрегіонального обміну продовольчих товарів, що визначаються всією сукупністю економічних відносин. Структурні елементи останніх формуються на основі прямих і зворотних ринкових зв'язків під впливом регіональних особливостей попиту та пропозиції, системи методів регулювання ринкових процесів і прийняття відповідних управлінських рішень на регіональному рівні.

До *економічних факторів* розвитку регіонального ринку продовольчих товарів відноситься рівень розвитку і розміщення сільськогосподарського виробництва і промислової переробки сільськогосподарської сировини, рівень розвитку господарських зв'язків між підприємствами продовольчого комплексу, міжрегіональних зв'язків з забезпечення товарообміну, рівень і структура цін на продовольчі товари.

До *науково-технічних факторів* належать рівень розвитку матеріально-технічної бази сільського господарства, харчової промисловості та інфраструктури, рівень механізації і автоматизації транспортно-складських процесів та впровадження досягнень науково-технічного прогресу.

До соціальних факторів, що впливають на розвиток регіонального ринку продовольчих товарів, належать кількісний і якісний рівень забезпечення підприємств продовольчого комплексу трудовими ресурсами, чисельність і соціально-демографічна структура населення та його розміщення по території.

Формування ринку продовольчих товарів регіону обумовлено перш за все наявністю розвинутого сільськогосподарського виробництва і харчової промисловості з об'ємами товарної продукції та послуг, які забезпечують участь регіону у формуванні внутрішньо регіональних і міжрегіональних зв'язків щодо продовольчих товарів. Та це не означає, що промисловість і сільське господарство регіону повинні забезпечувати регіони товарами у повному асортименті. Необхідно, щоб вони могли задовольнити потреби населення в основних продуктах харчування і щоб частка регіону у виробництві продовольчих ресурсів постійно збільшувалася.

На регіональному ринку продовольчих товарів взаємодіють:

- суб'єкти сільського господарства, які формують пропозиції продуктів харчування, що виробляються на сільськогосподарських підприємствах, фермерських господарствах, власних підсобних господарствах;
- суб'єкти переробної промисловості, які формують пропозиції продовольчих товарів на основі промислової переробки продовольчої сировини, удосконалення розміщення переробки продовольчих ресурсів з урахуванням виділення приміських зон, районів спеціалізації сільськогосподарського виробництва, раціональних схем товарообігу;
- суб'єкти ринкової інфраструктури, які забезпечують заготівлю, транспортування, зберігання і реалізацію продукції.

Необхідною передумовою ефективності суб'єктів сільського господарства на регіональному ринку продовольчих товарів є утворення багатокладної аграрної економіки і рівноправність господарських формувань різних форм власності, включаючи приватну. Без радикального реформування відносин власності на землю і становлення багатокладної аграрної економіки ефективний розвиток виробництва продовольства в регіоні неможливий. До складу суб'єктів сільського господарства повинні входити акціонери, орендні, кооперативні, селянські (фермерські), особистісні підсобні господарства, а також виробничі, постачально-збутові, торгівельно-посередницькі підприємства та їх асоціації різних форм власності. У галузях переробної промисловості, поряд з агро комбінатами, агрофірмами, об'єднаннями, необхідні малі виробничі підприємства, акціонерні фірми, асоціації малих підприємств.

На регіональних ринках продовольчих товарів діє багато дрібних посередників. Опиту, що проводилися по різних регіонах, показують, що кількість посередників, які обслуговують кожне роздрібне підприємство, коливається від 40 до 60, при цьому серед них практично немає постійних, які б поставляли продукцію регулярно, на протязі всього року; до того ж довгострокові контракти на постачання також не укладаються. Малі посередники існують з виникаючими крупними посередницькими структурами і успішно конкурують з ними на регіональних ринках продовольчих товарів.

Сільське господарство. Основу сільськогосподарського виробництва складають земельні ресурси країни, придатні для ведення сільського господарства, які одержали назву сільськогосподарських угідь (41763,8 тис.га.): угіддя складаються з ріллі (засів та пар, включаючи городи), перелогів, сінокосів, пасовищ, насаджень. На жаль сьогодні майже 69%, або понад 30млн. га сільськогосподарських угідь визнані деградованими і біля 15 млн. земель в Україні - ерозійно небезпечні.

Традиційне сільське господарство ділять на дві галузі: рослинництво і тваринництво.

Україна має всі умови для розвитку сільського господарства, але вони диференційовані за природними зонами. Кожна зона має власні особливості у структурі земельних ресурсів, сільськогосподарських та лісових угідь.

Так, *Полісся* займає близько 20% площі України і вирізняється порівняно низьким ступенем розвитку сільського господарства, освоєністю земельного фонду, але високою питомою вагою природних кормових угідь. Тому для зони характерні дрібноконтурність, подрібненість землекористування. Тут переважають дерново-підзолисті ґрунти (до 70% території). На Поліссі обробляється близько 35% земельної площі.

Лісостеп – найбільша природна зона: близько 30% загальної площі країни. Враховуючи високу освоєність (76%) та розораність (65,9%), значну частину земель складають сінокоси, ліси та кущі, болота, яри та зсуви, що розділяють орні масиви. Ґрунтові та кліматичні умови найбільш сприятливі для інтенсивного ведення сільського господарства. В лісостепу переважають типові чорноземи та сірі опідзолені ґрунти.

Степова зона розділяється на дві підзони: Північну та Південну. Північна частина Степу займає більше 25% території. Південний Степ - 1/7 частину, але освоєність та розораність земель тут дещо нижчі, ніж у Північному Степу.

Гірський Крим займає невелику територію, що вирізняється підвищеною лісистістю, а орні землі становлять тут лише 21,8%.

Українські Карпати характеризуються найбільшою лісистістю, низькою сільськогосподарською освоєністю земель.

На *Прикарпатті* переважають кислі, дерново-підзолисті, глеєві та суглинкові ґрунти. Ці фактори несприятливо впливають на розвиток сільського господарства.

У рослинництві України переважають *зернові культури*. У Степовій зоні зернові займають більше половини посівних площ, у Лісостепу, Поліссі, Карпатах цей показник трохи нижчий. Найбільша кількість зерна виробляється у центральних областях Лісостепу, а також на більшій частині Степу. Менше зерна виробляється у Поліссі, Карпатах. Значна відмінність спостерігається у показниках врожайності зернових культур. На Поліссі та в Карпатах врожайність пшениці у 1,5-2 рази нижча, ніж в центральних та південних областях.

Середня врожайність зернових значно поступається аналогічним показникам західноєвропейських та північноамериканських країн, що за наявних природних умов України неприпустимо. Середня врожайність

зернових в країні знизилась з 30-31 ц/га у 1989-1992 роках до 19-20 ц/га в останнє п'ятиріччя. При цьому є ареали, де врожайність пшениці колись сягала світового рівня- 65-70 ц/га. Обсяги виробництва зерна в Україні за цей час скоротилися з пересічних щорічних 50 млн.т. до 20-25 млн. тонн. Все ж в останні роки спостерігається активізація зернового агробізнесу в Україні за рахунок іноземних та внутрішніх інвестицій, які прийшли до нього і які вже дозволили отримувати 38-40 і експортувати 10-11 млн.тонн за рік.

У структурі посівів зернових переважає озима пшениця – 43%, яровий ячмінь – 21%, кукурудза – 13%, зернобобові – 7%, овес – 5%, озиме жито – 4,6%, просо – 2,5%, озимий ячмінь – 1,5%, гречка – 1,5%. Інші культури (ярова пшениця, рис, сорго) мають невелику питому вагу – менше половини відсотка.

Кукурудза належить до пізніх ярових культур. Вона вельми вимоглива до родючості ґрунтів, боїться заморозків. Найбільш сприятливі для кукурудзи ґрунти та клімат – у районах Лісостепу та Степу, і тому основні посіви цієї культури на зерно зосереджені саме тут. Більше половини кукурудзи виробляють центральні райони Полтавської, Дніпропетровської, Донецької областей, північні райони Запорізької та Луганської областей, південні райони Вінницької області та Одеська область. Високу врожайність кукурудзи (понад 110-130 ц/га) можна одержати тільки на зрошуваних землях півдня Степу, але їх у країні мало.

Значне місце серед зернових культур займають круп'яні культури: просо, гречка, рис.

Гречка має короткий вегетаційний період - тому її використовують для пересівання загиблих від морозів озимих культур, а також як повторну культуру. Найвищі врожаї збирають у лісостепу, північному та центральному Степу.

Рис культивується у п'яти районах Криму, у зоні Північно-Кримського каналу, у двох районах Одеської та у трьох – Херсонської областей.

Сорго вирощують в областях Степу та в господарствах Лісостепу. Більша частина посівів сорго розташована у Дніпропетровській області, менша – у Кіровоградській, Запорізькій, Херсонській областях.

Основною *зернобобовою* культурою є - горох, питома вага якого у посівах зернобобових сягає 80%. *Горох* – вологолюбний, вимогливий до ґрунтів (гумус, вапно), не витримує суховіїв. Тому його виробництво зосереджене в областях Лісостепу та, частково, - у Степу та на Поліссі. З інших зернобобових розповсюджені віка, люпин, соя, квасоля тощо.

Україна є відомим виробником *технічних культур*, особливо цукрового буряка та соняшника. *Цукровий буряк* – провідна технічна культура, під посівами якої колись було зайнято близько половини площ, відведених під технічні культури. Сьогодні під посівами цукрового буряку зайнято значно менше площ, а показники врожайності значно нижчі ніж, наприклад, у Франції-провідного виробника бурякового цукру. Головний ареал цукрового буряка – Лісостеп. Найбільша концентрація цієї культури – у Вінницькій, Полтавській, Хмельницькій, Тернопільській, Черкаській, та Чернівецькій областях.

Соняшник основна олійна культура. Його посівні площі зосереджені переважно на півдні країни. Найбільші площі під соняшником – у Дніпропетровській, Запорізькій, Луганській областях. Найвища врожайність соняшнику – у північних та центральних районах Степу.

Важливою технічною культурою є також льон-довгунець. Посіви льону-довгунця зосереджені у Житомирській, Київській, Івано-Франківській, Львівській, Рівненській, Чернігівській, Волинській, Чернівецькій областях.

Значне місце серед технічних культур займають ефіроолійні культури: коріандр, м'ята, лаванда, троянда та ін. Коріандр вирощують у Кіровоградській, Миколаївській, Запорізькій областях, м'яту – у Київській, Полтавській, Сумській, Чернігівській, Черкаській областях, кмін – у Хмельницькій області.

Хміль вирощують на Поліссі, особливо у Житомирській області. Він на 30% використовується у броварстві, а решта – експортується.

Споживачами *тютюну* є понад 30 тютюнових і ферментаційних підприємств. Його посіви зосереджені у восьми областях. Розрізняють три основних райони виробництва тютюну: Кримський, Закарпатський, Придністровський.

Картоплю вирощують у всіх областях, але сконцентрована вона на Поліссі та в північних районах Лісостепу. Це пояснюється різними ґрунтово-кліматичними умовами. На Поліссі врожайність картоплі в 2 рази вища, ніж у Південному Степу. Тому виробництво товарної картоплі має бути зосереджено перш за все на Поліссі та у передгір'ї Карпат.

Овочеві культури вирощують у Лісостепу та Степу, а також в районах міст та промислових ареалах. На півдні, в Степу, у структурі овочевих культур переважають помідори, на Поліссі та у Карпатах – капуста, огірки. На півдні дають багаті врожаї перець, рання капуста.

Сади найбільш поширені у приміських зонах великих міст, а їхні товарні масиви зосереджені в Криму, Вінницькій, Одеській, Харківській та Черкаській областях. Високоякісні європейські сорти винограду вирощують у південній частині Криму, Закарпатті та інших регіонах. Великі площі товарного винограду є в Одеській, Миколаївській, Запорізькій областях.

Криза в рослинництві, особливо скорочення виробництва зерна, яке є основою виробництва комбікормів, призвела до такої ж кризи й тваринництво. У цій галузі практично ліквідовані великі тваринницькі ферми, а малі приватні господарства виявилися не здатними протистояти труднощам, вони відмовилися від м'ясного бізнесу і легко диверсифікувалися. За 16 років незалежності поголов'я худоби в країні скоротилося більш ніж у 3 рази – з 54млн. голів у 1990р. до 16-17 млн. голів у останні два роки. Єдиною галуззю тваринництва, яка не зазнала стагнації і яка змогла збільшити поголов'я та виробництво м'яса є птахівництво, куди вчасно і ефективно були вкладені кошти іноземних інвесторів.

Провідне місце у структурі тваринництва займає *скотарство*. Це галузь м'ясо-молочного напрямку. Її розміщення характеризується певними територіальними відмінностями у рівні розвитку й виробничій спеціалізації. У приміських зонах переважає молочно-м'ясний напрям.

На Поліссі розвивається молочно-м'ясне і м'ясне тваринництво, у південних районах переважає м'ясо-молочне. Молочний напрям скотарства розвинуто лише в окремих районах, орієнтованих на великі молокопереробні підприємства і міста.

Поблизу великих споживачів розташовані потужні комплекси відгодівлі та первинної переробки великої рогатої худоби, свиней і птиці, виробництва молока.

У Лісостепу, на Поліссі, в окремих районах Карпат розвивається скотарство м'ясо-молочного напрямку.

У валовому виробництві молока на першому місці Лісостеп, потім – Степ, Полісся, Карпати. У перерахунку на 100 га сільгоспугідь перше місце належить Карпатам, далі йдуть Полісся, Лісостеп, Степ.

Найважливіший напрям у структурі скотарства – виробництво яловичини. Найбільша питома вага у територіальній структурі виробництва м'яса належить карпатським районам, а також територіям інтенсивного бурякосіяння. У перерахунку на 100 га сільськогосподарських угідь більше за всіх м'яса виробляють Карпати, потім Полісся, Лісостеп, Степ. Вихід яловичини в забійній вазі на 100 голів великої рогатої худоби найвищий у Карпатах і на Поліссі, менше – у Лісостепу, ще менше – у Степу.

Свинарство – друга за значенням галузь тваринництва у країні. Найпоширенішою породою є велика біла, - понад 80% поголів'я. Поширені також українська біла степова, миргородська, північнокавказька, велика чорна, естонська беконна, уельська та інші породи. Велика біла порода розводиться в усіх областях країни. Українська степова біла порода розводиться у Степу, миргородська – у Полтавській та Хмельницькій областях, північнокавказька – у Запорізькій, Херсонській, Луганській та Донецькій областях, велика чорна – у Донецькій, Луганській, Чернігівській, Сумській областях, естонська беконна – у Криму, Львівській, Київській, уельська - у Харківській та Дніпропетровській областях.

У забезпеченості населення м'ясом частка свинини, особливо її беконних сортів, у перспективі має зростати. Найбільше валове виробництво свинини – у Лісостепу та Степу, а на 100 га сільгоспугідь – попереду Карпати, потім Лісостеп та Полісся. На душу населення найбільше свинини виробляється у Лісостепу, на Поліссі, а потім ідуть Степ та Карпати. Вихід свинини (у забійній вазі) на 100 структурних голів свиней приблизно однаковий у всіх регіонах, але на Поліссі цей показник трохи вищий. Продуктивність свинарства залежить насамперед від забезпеченості кормами, що містять активні речовини, збільшення у раціонах питомої ваги концентрованих кормів, від племінних якостей свиней, структури стада тощо. Усі ці фактори діють у кожному регіоні по-різному.

Питома вага *вівчарства* у структурі товарного тваринництва невелика – лише 2%; тільки в окремих районах цей показник підіймається до 5%. Тим часом продукція цієї галузі має більший попит як у галузях господарства, так і у населення. В Україні розводять тонкорунних, напівтонкорунних та грубововняних овець. Тонкорунна порода переважає над іншими: вона удвоє

чисельніша за напівтонкорунну та у десять разів – за грубововняну. В окремих ареалах розводять чорнокарпатських овець та поліпшених напівтонкорунних баранів. У перерахунку на 100 га сільгоспугідь найбільша кількість вовни та баранини виробляється у Степу та в Карпатах. Продуктивність овець за настригом вовни на одну вівцю – найвища у Степу, а за виходом баранини – у Карпатах.

Птахівництво забезпечує потреби населення у м'ясі птиці та яйцях. Воно зосереджене у Лісостепу та Степу. На ці зони припадає найбільше валове виробництво м'яса та яєць. Птахівницькі господарства - у Донецькій, Дніпропетровській, Харківській, Луганській, Одеській, Львівській областях та у Криму. Питома вага м'яса птиці у загальному виробництві м'яса у Степу сягає 1/5, а на Поліссі – 1/10. Найбільше на одиницю земельної площі м'яса птиці отримується у зоні Степу та Лісостепу. Серед птиці переважають кури: кури-несучки складають 60-70%, а м'ясні - 30-40%. Основний приріст м'яса птиці відбувається за рахунок бройлерів, перш за все у степових та лісостепових областях: Донецькій, Київській, Луганській, Дніпропетровській та у Криму. На другому місці у птахівництві залишилися качки. Їх розводять у всіх зонах країни. Виробництво качиного м'яса має тенденцію до зростання: собівартість його значно нижче, ніж курячого. З іншої птиці поширені гуси та індики, проте питома вага виробництва їхнього м'яса невелика.

Збільшенню м'ясних ресурсів та сировини для хутро обробної промисловості сприяє розвиток *кролівництва*. Ця галузь завжди погано розвивалась у колективних господарствах і була зосереджена майже цілком в особистих господарствах. Виробництво м'яса кролів зосереджене у Лісостепу та Степу. Найбільше розвинута ця галузь у Чернігівській, Полтавській, Сумській, Миколаївській, Кіровоградській областях.

Рибне господарство розвивається на основі ставків, водоймищ Дніпра, Дністра, Південного Бугу, Сіверського Дінця, озер, лиманів та багатьох невеликих річок. Розвиток ставкового рибництва стримується низкою факторів. Серед них – обмежені водні ресурси, слабе використання наявних ставкових ресурсів, недостатній агротехнічний та зоотехнічний рівень, погане утримання водосховищ. Теперішнє виробництво товарної риби в Україні не задовольняє потреб її населення.

Бджільництво забезпечує збір меду. Окрім того, бджоли сприяють запиленню культурних рослин, що важливо для підвищення врожайності. Рівень розвитку бджільництва визначається наявністю медоносної рослинності та кількістю виробленого меду. Мед виробляється переважно у Степу та Лісостепу, де зосереджені основні медоносні культури: гречка, соняшник. Там же є великі масиви садів та ягідників.

Шовківництво культивується у більшості областей країни, розташованих у різних природноекономічних зонах. Проте його розвиток не відповідає потребам країни у сировині для шовкової промисловості.

Харчова промисловість. За кількістю зайнятих та за обсягом валової продукції ця галузь АПК належить до найважливіших. У харчовій промисловості функціонує понад 20 тисяч підприємств. Їх розміщення тісно

пов'язане з сільським господарством та, меншою мірою, з промислом риби . Цій галузі властива вельми складна структура: понад 20 підгалузей, що виробляють як готову продукцію, так і напівфабрикати. Основними факторами її розміщення вважаються сировинний та споживчий. На сировину орієнтуються цукрова, плодовоовочеконсервна, рибна, маслоробна, а на споживача – хлібопекарна, кондитерська, молочна та броварна підгалузь.

Для розміщення харчової промисловості характерною рисою є спеціалізація за стадіями технологічного циклу, коли перші стадії наближені до сировини, а подальші – до споживача. Прикладом може служити овочеконсервна галузь: виробництво з томатів безпосередньо у сільськогосподарському районі та виготовлення з неї пасти, соків у центрі споживання. У виноробстві: первинне та вторинне; у тютюновій промисловості – ферментаційне та тютюнове виробництва тощо.

Цукрова промисловість України розміщена переважно у лісостеповій зоні, в районах де сіють буряки. Цукрові заводи розміщені в 13 областях Лісостепу. Найбільша концентрація цукрової промисловості – у Вінницькій, Хмельницькій та Тернопільській областях. Цукрова промисловість знаходиться у кризовому стані: зі 192 заводів , що існували колись у цій галузі, 40 підприємств демонтовано і пущено на металобрухт, а виробництво цукру знизилося на найнижчу за останні 50 років позначку. Український «цукровий Донбас» мабуть назавжди зник з економічної карти України. Отже, Україна втратила позиції одного зі світових лідерів з виробництва цукрового буряку і цукру. І в цьому їй «допомогла» Росія, яка споживала колись понад 3 млн. т. українського цукру (65% від його загального виробництва в Україні), і яка вже багато років тому перейшла на імпортований цукор-сирець. Розвалу цукробурякового комплексу України сприяли й інші чинники: недолуга приватизація цукрових заводів, ввіз до України тростинного сирцю, хибна цінова політика, не захищений від контрабандних поставок внутрішній ринок цукру.

М'ясна промисловість забезпечує населення свіжим та мороженим м'ясом, ковбасними виробами та м'ясними напівфабрикатами. У структурі цих продуктів провідне місце займає свинина та яловичина; використовується також м'ясо птиці, баранина. Найбільші м'ясокомбінати розміщені у Києві, Дніпропетровську, Полтаві, Одесі, Харкові, Запоріжжі, Вінниці, Черкасах. Великі птахокомбінати, орієнтовані на виробництво м'яса, розміщені поблизу найбільших міст України, а також у курортних зонах.

Молокопереробна промисловість включає маслоробну, сироварну, молочноконсервну галузі. В Україні є понад 500 підприємств молочної промисловості, у тому числі 10 виробляють високоякісні молочні консерви. Найбільші комбінати та заводи розміщені у Києві, Харкові, Дніпропетровську, Одесі, Львові, Запоріжжі, Первомайську, Лубнах.

Олійно-жирова промисловість – це переробка насіння соняшника, сої, ріпаку, льону з метою виробництва олії, маргарину, мила та інших похідних від насіння та олії продуктів: оліфи, соняшникового та соєвого борошна, харчового білку, мильної пасти, емульсору, кулінарних жирів тощо. Найбільші

підприємства галузі розміщені у Запоріжжі, Одесі, Вінниці, Чернівцях, Слов'янську, Ніжині, Дніпропетровську, Кіровограді, Харкові, Києві, Львові, Донецьку, Ужгороді.

Плодоовочеконсервна промисловість зосереджена у Степовій та, частково, Лісостеповій зонах. З розвитком та поглибленням районної спеціалізації сільського господарства ця галузь може набути базу для перетворення її на галузь експортного призначення. Сировина для овочеконсервної промисловості мало транспортабельна, тому переробка її здійснюється біля місць вирощування. Найбільші підприємства цієї галузі діють у Криму, Одеській, Херсонській, Миколаївській областях. Є консервні та овочесушильні підприємства також у Кіровоградській, Полтавській, Черкаській, Вінницькій, Закарпатській областях.

Млинарсько-круп'яна промисловість забезпечує населення борошном та крупами, а відходи виробництва використовуються для виготовлення комбікормів. Підприємства галузі розміщені у всіх великих, середніх та малих містах і зорієнтовані як на сировину, так і на споживача. Найбільші центри: Київ, Харків, Одеса, Миколаїв, Запоріжжя, Львів, Тернопіль. Елеватори великої потужності зосереджені у Херсоні, Миколаєві, Одесі, Маріуполі, Дніпропетровську, Запоріжжі, Кременчуці, Феодосії, Керчі тощо.

Хлібопекарна промисловість є в усіх містах. Вона випускає понад 300 видів хлібопекарних виробів. Існує проблема забезпечення свіжим хлібом глибинних районів країни.

Виноробна промисловість як сировину використовує виноград, фрукти, ягоди. Первинне виноробство розміщене у районах виробництва сировини, а вторинне виноробство та розлив вина розміщені як у районах виробництва сировини, так і у місцях споживання. Найбільшими виробниками різних виноградних вин та коньяків є міста Криму, Одеської, Херсонської, Миколаївської та Закарпатської областей. У Донбасі, Придніпров'ї, деяких обласних центрах лісостепової зони де багато садків та ягідників, виробляються плодово-ягідні вина.

Пиво - безалкогольна промисловість – це майже 300 заводів, що виробляють пиво, плодово-ягідні напої, мінеральні води. Найбільші пивзаводи розміщені у Києві, Харкові. Донецьку, Чернігові, Миколаєві, Запоріжжі, Луганську. Виробництво безалкогольних напоїв розміщено в Києві, Донецьку, Черкасах, Одесі, Полтаві, Харкові, Запоріжжі. Мінеральна вода розливається на заводах у Миргороді, Києві, Сваляві, Ужгороді, Одесі, Харкові, Саках, Чернігові, Запоріжжі, Чернівцях та ін.

Тютюнова промисловість складається з 11 тютюнових фабрик, 7 ферментаційних заводів, 1 заводу ацетатних фільтратів. Центри тютюнової промисловості: Київ, Черкаси, Львів, Кременчук, Прилуки, Харків, Дніпропетровськ, Одеса, Кам'янець-Подільський, Феодосія.

З інших галузей харчової промисловості поширене *спиртове й лікеро-горілчане виробництво*. Воно використовує відходи цукрової промисловості, сокового виробництва, а також зерно та картоплю. Спиртові заводи зосереджені у Черкаській, Вінницькій, Кіровоградській, Житомирській, Київській та інших

областях. В Україні діє понад 40 підприємств лікєро-горілочаної промисловості, зосереджених головних чином у великих містах.

Рибна промисловість розміщена у Південному економічному районі та прив'язана до портів Керчі, Бердянська, Маріуполя. Одеси, Очакова, Херсона, Ізмаїла, Вилкового, Кілії.

11.6 Будівельний комплекс

Будівельний комплекс охоплює систему підприємств і галузей, продукція яких призначається для капітального будівництва у сферах промисловості, сільського господарства, транспорту, а також для потреб житлово-комунального господарства та всіх інших сфер людської діяльності. Сьогодні на виробництво будівельних матеріалів припадає більше половини витрат, пов'язаних з будівельно-монтажними роботами в Україні. Про значення промисловості будівельних матеріалів свідчить той факт, що затрати на будівельно-монтажні роботи становлять $\frac{1}{2}$ загального обсягу капітальних вкладень у народне господарство.

До складу будівельного комплексу входять три основні групи галузей:

- 1) Видобуток і обробка мінерально-будівельної сировини (пісок, гравій, щебінь, бутовий камінь та ін.);
- 2) Виробництво в'язучих матеріалів (цемент, вапно, гіпс);
- 3) Виробництво стінових матеріалів, виробів і конструкцій (бетонні, залізобетонні та інші конструкції і блоки).

Всі ці виробництва розвиваються на території України. Найбільшого розмаху набуло виробництво збірного залізобетону, деяких стінових виробів, віконного скла і цементу.

Галузі будівельного комплексу розвиваються в усіх районах, однак переважна більшість підприємств тяжіє до районів індустріального будівництва. У цьому зв'язку на перший план виступає виробництво цементу, збірного залізобетону і заповнювачів для бетону. В різних районах освоєні родовища мінерально-будівельної сировини – джерел природних будівельних матеріалів. Використовуються відходи окремих галузей важкої індустрії (шлаки в металургійному виробництві, відходи золи в електроенергетиці). Це привело до виникнення комплексів підприємств на основі комбінування виробництва будівельних матеріалів з чорною і кольоровою металургією, електроенергетикою та галузями, що виробляють мінеральну сировину. Використання золи і шлаків теплових електростанцій, відходів вуглезбагачувальних фабрик, металургійного виробництва посилює зв'язки промисловості будівельних матеріалів з галузями важкої індустрії і розглядається як один з головних резервів зростання виробництва продукції.

На розміщення підприємств будівельного комплексу, зокрема виробництво будівельних матеріалів, найбільший вплив має сировинний фактор. Наближення виробництва до сировинних баз обумовлюється великими об'ємами витрат сировини на одиницю продукції і низькою її транспортабельністю. Так, перевезення піску або гравію автотранспортом на 50

км обходиться в 10 разів дорожче порівняно з їх видобутком. На виробництво 1 т цементного клінкеру витрачається 1,5-2,5 т вапняку і глини, 1 т вапна – 2 т вапнякового каменю, а 1 т керамічних труб – до 1,5 т глини. Питома вага витрат на сировину становить 15-25 % у структурі собівартості продукції.

Ряд галузей промисловості будівельних матеріалів тяжіє до споживача, зокрема виробництво залізобетонних виробів і конструкцій та виробництво в'язучих матеріалів. Їх продукція менше транспортабельна, ніж сировина. Однак часто вибираються такі варіанти їх розміщення, які дозволяють враховувати тяжіння до сировинних баз і до споживачів.

Зважаючи на значення сировинного і споживчого факторів, розрізняють дві групи галузей:

- переважно сировинної орієнтації – виробництво цементу, азбестово-цементних і шиферних виробів, скла, керамічних труб, вапна та ін.;

- переважно споживчої орієнтації – виробництво бетону, залізобетонних виробів і конструкцій, м'якої покрівлі, санітарно-технічних виробів та ін.

Підприємства, які пов'язані з сировинними базами, мають повний цикл виробництва (наприклад, виробництво цементу, скла, цегли). Ряд підприємств у районах споживання працюють на довізних напівфабрикатах (бетонні та залізобетонні заводи, підприємства, що виробляють санітарно-технічні вироби).

Основна галузь будівельних комплексів – цементна промисловість. Вона розвивається у тих районах, де сировина (глини, мергелі, вапняки) територіально суміщена з мінеральним паливом або залягає вздовж основних напрямків його транспортування. В ряді районів цементні заводи працюють на відходах чорної і кольорової металургії (Донбас). Цементна промисловість характеризується високим рівнем виробничої концентрації, її сучасні підприємства мають потужність понад 1 млн.т. на рік.

Перший в Україні цементний завод споруджено в 1896 р. у Донбасі (Амвросіївка). Тут залягають високоякісні карбонатні породи, що використовуються сьогодні Амвросіївським цементним комбінатом (до нього належать 5 заводів і 4 кар'єри). В Донецькій області працюють також Краматорський і Єнакіївський заводи. Донбас посідає перше місце в Україні з виробництва цементу. Крім природної сировини, на заводах використовують відходи чорної металургії (шлаки). Потужні цементні підприємства працюють на Дніпропетровщині (Дніпродзержинськ, Дніпропетровськ, Кривий Ріг) та Харківщині (Балаклея), у Львівській (Миколаїв), Рівненській (Здолбунів), Хмельницькій (Кам'янець-Подільський) областях. Значно меншої потужності діють підприємства у Бахчисараї (АРК), у Миколаївській, Одеській, Івано-Франківській областях. Всього в Україні діє 15 підприємств по виробництву цементу.

Якщо виробництво цементу тяжіє до сировинних баз, то промисловість збірного залізобетону – до місць споживання готової продукції (9/10 всього обсягу виробництва). Для виробництва залізобетону необхідна велика кількість заповнювачів (щебеню, піску), а також сталюї арматури і цементу.

Основні потужності залізобетонної промисловості концентруються у великих промислових центрах і районах, а також в місцях, де ведеться значне

індустріальне будівництво. В Україні діють великі виробничі об'єднання з виготовлення комплектів збірних залізобетонних конструкцій і деталей. Ряд підприємств виготовляють збірний залізобетон для гідротехнічного будівництва, для мостів та шляхового будівництва, а також опори та конструкції для спорудження ліній електропередач і зв'язку. В усіх областях України працюють домобудівні комбінати, що спеціалізуються на випуску залізобетонних деталей для спорудження великопанельних житлових будинків. Найпотужніші з них розміщені у містах-мільйонерах та великих промислових центрах (Київ, Харків, Дніпропетровськ, Донецьк, Одеса, Львів та ін.).

Однією з найстаріших галузей будівельного комплексу України є цегельна промисловість. Виробляється глиняна та силікатна цегла. Цегельне виробництво відзначається високою матеріаломісткістю: на виробництво 1000 шт. цегли витрачається 2,5 куб. м глини. Оскільки сировина для виробництва цегли є майже в усіх районах, розміщення підприємств орієнтується на споживача. Головні центри виробництва будівельної цегли – великі міста. Тут працюють підприємства, оснащені високопродуктивними кільцевими тунельними печами. Заводи меншої потужності працюють у сільській місцевості.

В будівельному комплексі широко використовують природні нерудні матеріали – сировину для виробництва цементу, цегли, черепиці, скла, легких наповнювачів, бетонів, в'язучих матеріалів. Родовища бутового каменю розробляються в багатьох районах. Особливо великі його запаси в Житомирській, Вінницькій, Кіровоградській, Запорізькій та інших областях. Цінними і унікальними є родовища гранітів, габро, лабрадоритів, які видобувають не лише для потреб України, а вивозять в інші держави.

В сучасному будівництві особливу цінність мають легкі пористі бетони, з яких виготовляють стінові панелі житлових будинків. Для виробництва їх використовують керамзит, термозит, сипкий перліт; які виробляються з легкоплавких глинистих порід, а також з шлакової пемзи (термозит). В деяких областях України виробляють черепашник. Крім цих матеріалів, розвинене виробництво будівельної кераміки: керамічної плитки для фасадів, плитки для підлоги, облицювальної глазурованої плитки. Найбільші підприємства розміщені у Харкові, Слов'янську, Часовому Ярі (Донбас). В областях України працюють також підприємства по виробництву будівельного фаянсу і фарфору, будівельного вапна, гіпсу і крейди. Фарфорова промисловість зосереджена в Житомирській (Коростень, Баранівка, Городниця, Кам'яний Брід, Довбичі) області, у Дружківці (Донецька обл.), Полтаві, Кіровограді, Сумах, Синельниковому та інших центрах.

Важливою галуззю є виробництво віконного і технічного скла. Віконне скло виробляється на заводах Донецької і Луганської областей, на Запорізькому та Львівському склоробних підприємствах. Завод технічного скла працює у Костянтинівні – «Автоскло».

У перспективі розвиток галузей будівельного комплексу пов'язаний з реконструкцією технічної бази. Низькі темпи оновлення техніки на підприємствах комплексу обумовили накопичення в машинному парку значної

кількості морально застарілої й фізично зношеної техніки. Застарілі і зношені фонди та їх використання не приносять результатів, які очікуються в господарській діяльності підприємств.

Отже, необхідність вирішення великомасштабних соціальних завдань потребує цілеспрямованої роботи по розвитку матеріально-технічної бази будівництва.

11.7. Транспортний комплекс

Транспорт – найважливіша ланка у сфері економічних стосунків. Він бере участь у створенні продукції та доставці її споживачам, здійснює зв'язок між виробництвом та споживанням, між різними галузями й господарствами, між країнами та регіонами.

Він впливає на розвиток господарства і як споживач металу, енергії, деревини, гуми, інших продуктів. На нього припадає значна частина основних виробничих фондів та промислово-виробничого персоналу. У світі в системі транспорту працює понад 100 млн. чол.

Транспорт – це комплекс, що складається з окремих видів: залізничного, морського, річкового, автомобільного, трубопровідного та повітряного. У них свої особливості, переваги, вади та сфера застосування. Вони взаємодіють між собою і становлять транспортну систему, що розвивається під впливом господарства в цілому та окремих його галузей. Найбільший вплив на транспорт справляє промисловість, бо вона формує основні вантажопотоки. Транспортний фактор є одним з вирішальних при розміщенні промислових підприємств.

Сільське господарство впливає на роботу транспорту залежно від ступеня його інтенсивності та рівня розвитку агропромислової інтеграції. Транспорт вивозить сільськогосподарську продукцію в натуральному та переробленому вигляді, завозить корми, паливо, мінеральні добрива, будівельні матеріали, сільськогосподарські машини та запчастини до них. Високий рівень агропромислової інтеграції знижує транспортні видатки, бо відходи переробки сільськогосподарської продукції залишаються в середині АПК.

Будівельна індустрія впливає на розміщення транспорту через великі потоки вантажу, особливо при концентрації великого будівництва у визначеному районі. У цьому випадку створюється транспортний комплекс. При розосередженому будівництві будіндустрія користується послугами місцевого транспорту. При лінійному будівництві (дороги, трубопроводи) працює відповідний відомчий транспорт.

Безпосередньо з транспортом пов'язані зовнішня та внутрішня торгівля. Обсяг вантажообігу з закордонними країнами залежить від економічних стосунків з цими країнами. У внутрішній торгівлі цей вантажообіг залежить від багатьох факторів: територіальної організації торгівлі, особливостей товарних ресурсів, розмірів та складу товарообігу, концентрації населення як споживача роздрібного товару та ін.

У процесі виробництва продукції та обміну нею між окремими державами, регіонами, містами складаються транспортно-економічні зв'язки. Які проявляються у вантажопотоках. Головним у вивченні транспорту є встановлення основних напрямлень та пасажирів, виявлення національних перевезень та оптимального поділу вантажів між окремими видами транспорту. Докладний аналіз зв'язків дозволяє дати наукові рекомендації щодо раціонального розміщення підприємств і галузей господарства.

Транспортно-економічні зв'язки розрізняють за видами транспорту, вантажами, розмірами території. Вони можуть бути міжнародними, міжрегіональними та внутрішніми. Розміщення транспортно-економічних зв'язків залежить від рівня розвитку країни та може мінятися під впливом суспільно-політичної ситуації у світі.

Всі шляхи сполучення та всі транспортні засоби світу у сукупності творять світову транспортну систему, яка постійно удосконалюється не тільки технічно, але й організаційно. У країнах з розвинутою транспортною системою окремі види тісно взаємопов'язані між собою. Завдяки цьому успіхом користуються нові форми співпраці та кооперації різних видів транспорту, в деяких країнах, у тому числі й в Україні, створено об'єднані міністерства транспорту.

У зв'язку з цим виникли форми сумісної експлуатації декількох видів транспорту. Наприклад, без перевантажувальне сполучення у формі контейнерних перевезень: товар переміщується різними видами транспорту відправника до одержувача без проміжних перевантажень.

Україна, завдяки вигідному географічному положенню, на шляху між Азією та Європою відіграє роль мосту з огляду на залізничні, автомобільні, водні та, частково, авіаційні сполучення. Україна разом з іншими країнами створює найкоротший шлях перевезень вантажів з регіонів Центральної Азії та Кавказу через Чорне море, далі до Європи і навпаки.

Транспорт України представляє собою потужну систему, що включає всі види транспорту: залізничний, річковий, морський, автомобільний, повітряний, трубопровідний. Усі види транспорту України пов'язані зі світовою транспортною системою.

Довжина шляхів сполучення України має таку структуру: експлуатаційна довжина залізничної колії загального користування – 22,6 тис.км; експлуатаційна довжина річкових судноплавних шляхів загального користування – 2,3 тис.км; довжина автомобільних доріг загального користування – 169,7 тис.км, з них твердим покриттям – 164,6 тис.км. У 2003 році на 1 тис.км² припадало 36,6 експлуатаційної довжини залізних колій загального користування, 3,8 км експлуатаційної довжини річкових судноплавних шляхів загального користування, 281,0 км автомобільних доріг загального користування, у тому числі з твердим покриттям – 272,6 км.

За показником експлуатаційної довжини залізничних колій загального користування Україна займає 4-е місце у світі (після США, Росії, Канади). На цей вид транспорту припадає 40% вантажообігу.

У Європі залізнична мережа України є однією з найпотужніших і на початку 90-х років за вантажонапруженістю (обсяг перевезень/км шляху) посідала перше місце. Якщо загальна експлуатаційна довжина української залізниці становить 22,6 тис. км, то розгорнута довжина - 50,2 тис. км. Електрифіковано 8,7 тис. км залізничних шляхів, по яких здійснюється більш ніж 75% перевезень. Найщільніша мережа залізниць – у Донбасі, Придніпров'ї, а також у західних областях. Найбільш забезпечені залізничною колією області: Донецька, Львівська, Чернівецька. Територіально залізничний транспорт поділено на 6 залізниць: Південно-Західну (Центр-Київ), Львівську, Південну (Харків), Донецьку, Придніпровську (Дніпропетровськ), Одеську.

Найважливіші внутрішні лінії: Донбас – Кривий Ріг, Харків – Севастополь, Київ – Львів, Львів – Одеса, Харків – Нижньодніпровськ – Херсон. Для оптимізації відстаней та вантажообігу введені з'єднувальні лінії: Нижньодніпровськ – Павлоград – Червоноармійська, Червоний Лиман – Куп'янськ, Фастів – Новоград – Волинський, Чернігів – Овруч – Білгородичі.

Вихід до європейських країн здійснюється по лініях: Володимир-Волинський – Катовіце, Львів – Краків, Чоп – Прага, Чоп – Будапешт. Поромні лінії із Іллічівська дають вихід на Балкани, та Кавказ.

Автомобільний транспорт за вантажообігом (близько 5%) поступається залізничному та морському. Він перевозить 90% пасажирів країни. Мережа автошляхів досить розвинена. Кращі дороги розміщені у Донецько-Придніпровському районі та в центральних областях. Найважливіші автомагістралі: Одеса – Київ – Чернігів, Харків – Донбас, Дніпропетровськ – Запоріжжя – Сімферополь, Львів – Київ, Харків – Київ, Полтава – Кишинів. Автомобільний транспорт поступово інтегрується у високорозвинену європейську автомобільну комунікаційну систему. До цієї системи державний транспорт буде залучено після введення в дію першокласної транс'європейської автостради «Київ-Мадрид». Поромною переправою Іллічівськ - Поті, яка є найкоротшим шляхом між Заходом і Сходом, автомобільні вантажі разом з автомобілями транспортуються в країни Закавказзя, а далі переправою Баку – Туркмен-Баші в країни Центральної і Південної Азії.

Коефіцієнт автомобільних доріг загального користування стосовно регіонального рівня має суттєві відмінності, що і підтверджується даними табл.11.1. (за даними журналу Статистика України,2005,№3,С.69.

Таблиця 11.1.

Забезпеченість автомобільними дорогами регіонів України

Назва регіону	Площа, тис. км ²	Довжина автомобільних доріг, км	Коефіцієнт покриття автомобільними дорогами загального користування, км/тис. км ²	Статус регіону

Східний	84,0	25172	19448	299,7	5-6
Донецький	53,2	14625	13609	274,9	8
Придніпровський	59,1	18412	14807	311,5	4
Центральний	45,5	12696	10566	279,0	7
Центрально - Поліський	60,0	21173	13056	352,9	2
Подільський	60,9	23335	19099	383,2	1
Поліський	70,2	21046	15206	299,8	5-6
Карпатський	56,6	19446	16913	343,6	3
Причорноморський	86,4	18421	15551	213,2	10
Кримський	27,0	6363	5611	235,7	9
Україна	602,9	180689	143866	299,7	-

Згідно з даними табл.11.1, перше місце належить Подільському регіону, де на 1 тис.км² припадає 383,2 км автомобільних доріг, а найнижчий - Причорноморському, причому різниця у забезпеченості регіонів, що знаходяться на протилежних полюсах, складає біля 170 пунктів. Найбільш проблематичним є стан справ з розвитком мережі автомобільних доріг у сільській місцевості і про що свідчать дані табл.11.2. (Статистика України,2005,№3,С.70). Співвідношення загального коефіцієнту покриття автомобільними дорогами і аналогічного коефіцієнту для автомобільних доріг у сільській місцевості, то різниця знаходиться в межах від 172,5 до 317,3.

Таблиця 11.2.

Забезпеченість сільськими автомобільними дорогами регіонів України

	Сільські автомобільні дороги місцевого значення, км		Коефіцієнт покриття території сільськими автомобільними дорогами, км/тис.км ²	
	всього	у т.ч. з твердими покриттям	всього	у т.ч. з твердими покриттям
Східний	8024,2	7244,7	95,5	86,2
Донецький	4155,8	4046,4	78,1	76,1
Придніпровський	5169,1	5080,1	87,5	86,0
Центральний	2125,2	1721,7	46,7	37,8
Центрально – Поліський	2474,2	2429,4	41,2	40,5
Подільський	4014,3	3727,3	65,9	61,2
Поліський	4386,0	3941,0	62,5	56,1
Карпатський	4288,5	3916,3	74,8	69,2
Причорноморський	2880,8	2817,0	33,3	32,6
Кримський	1705,3	1705,3	63,2	63,2

Україна	39223,4	36629,2	65,1	60,8
---------	---------	---------	------	------

Поряд з коефіцієнтом покриття території автомобільними дорогами використовується більш інтегрований показник, що характеризує транспортний інфраструктурний потенціал території та відображає зв'язок транспортної мережі не тільки з площею, а й з її заселеністю, - коефіцієнт Енгеля, який розраховується за формулою:

$$K_e = \frac{L}{SH}, \quad (11.1)$$

де K_E – коефіцієнт забезпеченості території транспортною мережею;
L – довжина транспортної мережі;
S – площа регіону;
H – чисельність населення регіону.

Даний коефіцієнт характеризує взаємозв'язок насиченості території транспортною мережею з величиною території і чисельністю населення. В розрізі регіонів величина даного коефіцієнта подана у табл.11.3. (Статистика України, 2005, №3, с.70)

Таблиця 11.3.

Значення коефіцієнта Енгеля у регіональному розрізі

РЕГІОНИ	Для автомобільних доріг загального користування			Для автомобільних доріг сільської місцевості		
	Для всіх доріг	Місце регіону	У т.ч. з твердим покриттям	Для всіх доріг	Місце регіону	У т.ч. з твердим покриттям
Східний	35,94	5	22,77	20,89	1	18,86
Донецький	23,33	10	21,71	19,75	3	19,23
Придніпровський	32,34	7	26,00	20,48	2	20,13
Центральний	37,41	4	31,14	9,50	8	7,70
Центрально – Поліський	49,38	1	30,45	8,89	9	8,73
Подільський	45,36	2	37,13	10,70	6	9,93
Поліський	41,73	3	30,15	12,46	4	11,19
Карпатський	32,78	6	28,51	10,04	7	9,17
Причорноморський	28,29	8	23,89	7,43	10	7,27
Кримський	24,95	9	22,00	11,76	5	11,76
Україна	34,38	-	27,38	12,68	-	11,84

Річковий транспорт експлуатує понад 3,2 тис. км. судноплавних шляхів. Його питома вага у вантажообігу транспорту країни становить 1%, у пасажирообігу – менше 0,5%. В структурі перевезень переважають мінерально-будівельні матеріали, кам'яне вугілля, кокс, залізна руда. У перевезеннях вантажів та пасажирів провідне місце належить Дніпровському басейну (близько половини водних шляхів). Важливе значення, особливо для міжнародних економічних зв'язків має судноплавство по Дунаю (Кілійське гирло, канал Дунай - Чорне море). Судноплавство здійснюється також по річках Південний Буг, Дністер, Сіверський Донець, Сула, Псел, Самара, Тетерів, Рось, Інгулець, Інгул, Горинь, Тиса. Найбільші річкові порти: Київ, Черкаси, Кременчук, Дніпродзержинськ, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Каховка, Херсон, Миколаїв, Ізмаїл, Рені, Білгород-Дністровський, Усть-Дунайськ.

Морський транспорт країни має важливе значення перш за все для зовнішньоекономічних зв'язків. Його частка у вантажообігу транспорту становить 8%. Судноплавство на Чорному та Азовському морях розвивається завдяки цілій низці економічних факторів. В українському морському транспорті є усі види морських перевезень. Найважливіші порти України: Одеса, Миколаїв, Іллічівськ, Южне, Херсон, Маріуполь, Керч, Феодосія, Ізмаїл, Бердянськ, Генічеськ, Севастополь. Основні вантажі морських портів: кам'яне вугілля, руди, хліб, сіль, фрукти, цукор, чай, тютюн, нафта, метал, риба, будматеріали, обладнання, добрива тощо.

Разом річковий та морський транспорт складають систему під назвою водний транспорт. Водний транспорт України інтегрований до системи міжнародних транспортних коридорів:

- українська частина Дунаю від порту Рені до гирла Дунаю є частиною сьомого (дунайського) транспортного коридору;
- поромна переправа Іллічівськ-Поті (Батумі) входить до транспортного коридору TRASECA;
- на морські торговельні порти зорієнтовані транспортний коридор "Балтійське море - Чорне море", критський транспортний коридор №9 та TRASECA.

На українській ділянці дельти Дунаю, загальною протяжністю більше 150 км, розташовані три крупні торговельні порти: Рені, Ізмаїл, Усть-Дунайськ, порто-пункт Кілія та судноремонтні бази.

Протягом 1997-2001 років відповідно до домовленості між Україною, Грузією і Європейським Союзом був реалізований комплекс заходів щодо створення морської залізнично-поромної переправи Іллічівськ (Україна) - Поті/Батумі (Грузія) як важливої частини міжнародного транспортного коридору Європа - Кавказ - Азія (TRASECA). Це перший реальний продукт технічної допомоги Україні з боку Європейського Союзу у функціонуючій транспортній галузі.

Повітряний транспорт зорієнтований на перевезення пасажирів. У транспортному вантажообігу його частка менша за 1%. Розвинена мережа авіаліній та аеропортів; найбільші з них: Київ, Харків, Одеса, Дніпропетровськ, Луганськ, Донецьк, Львів, Запоріжжя, Вінниця. Деякі з них мають статус

міжнародних. Міжнародні лінії пов'язують Україну з країнами Європи, Америки, Азії та Африки.

Трубопровідний транспорт (46% вантажообігу) сформувався на базі українських родовищ нафти та газу і отримав розвиток в 70-80-ті роки завдяки спорудженню трубопроводів для транспортування російської та туркменської вуглеводневої сировини. Трубопровідна система має потужну та розгалужену мережу магістральних нафто- та газопроводів (понад 3 тис.км.) нафтопродуктопроводів, 120 компресорних станцій, 13 підземних сховищ. Україна є одним з найпотужніших у світі транспортувальників нафти та газу (з Росії та Туркменії) до Європи.

В Україні діють *нафтопроводи*: Долина – Дрогобич, Битків – Надвірна, Качанівка – Охтирка, Гнідинці – Прилуки – Кременчук – Херсон, Кременчук – Черкаси, Лисичанськ – Кременчук – Херсон – Одеса. По нашій території проходить транзитний нафтопровід «Дружба». Діють також нафтопродуктопроводи, наприклад, Кременчук – Лубни – Київ. Газопроводи України: Дашава – Львів – Київ – Москва, Шебелинка – Харків – Брянськ, Шебелинка – Полтава – Київ, Шебелинка – Дніпропетровськ – Кривий Ріг – Одеса – Кишинів. Найбільша щільність трубопровідного транспорту на заході та сході України. В середньому на 1 тис. км² території припадає 67 км трубопроводів. Газо- та нафтопроводи України з'єднані відповідно між собою і всі разом є частиною трансєвроазійської системи. В цій системі здійснюється транзит газу та нафти по території України. Проектні потужності газотранспортної системи України дозволяють щорічно транспортувати в Європу 160 млрд м³ газу. Потужність нафтопроводів по прийому нафти – 125 млн.т. на рік, по транзиту – 65 млн.т. Відомі й інші трубопроводи: газопровід Грозний – Донбас, етиленопровід Угорщина – Калуш, аміакопровід Тольятті – Одеса.

Транспортний комплекс України має тісні зв'язки з транспортними системами багатьох країн Європи та Азії.

Основні торгові й транспортні шляхи через Україну нині з'єднують і в перспективі з'єднують:

- країни Центральної Європи і країни СНД з використанням двох основних ходів – Чопського і Мостицького, а також Ягодинського та Рава-Руського, що розвиваються досить активно;

- країни Південної Європи, Близького Сходу, а в перспективі й Африки і країни СНД з використанням Кенійського і Вадул-Сирецького ходу, а також Кенійського та Унгенського через територію Молдови;

- порти Чорного моря – з великим потенціалом країн південної частини земної кулі та країн Балтики, Скандинавії;

- країни Середньої Азії, Китаю, Далекого Сходу і Західної Європи використанням двох основних ходів – через Донбас та Закавказзя.

Наведені зв'язки і напрями чітко визначають необхідні міжнародні транспортні коридори, дозволяючи виділити їх серед існуючих залізничних ліній і розпочати роботи щодо приведення цих ліній у відповідність до

міжнародних вимог у питаннях інфраструктури, експлуатації та організації перевезень.

Враховуючи, що заплановані транспортні зв'язки вимагають створення могутньої мережі коридорів по Україні, яка практично покриває існуючу мережу основних магістральних ходів країни, доцільно розглядати дані коридори як єдину систему. Крім цього, необхідно планувати розвиток такої системи комплексно, взаємо узгоджено, встановивши пріоритетність створення коридорів для України, а також терміни.

Такий підхід дозволяє заощадити кошти і ефективніше організувати міжнародні зв'язки через Україну. Міжнародні транспортні коридори (МТК) реалізують розширений спектр транспортних послуг. Це, по-перше, доставка вантажів найкоротшим шляхом і в мінімальні терміни. У МТК відбувається також перевалка вантажів з одного виду транспорту на інший та їхня обробка. Весь комплекс транспортних робіт вимагає розвитку як самих шляхів сполучення (автомобільні дороги, залізничні колії), так і транспортно-складських комплексів для обробки і перевалки вантажів (водні і повітряні порти, залізничні станції, контейнерні термінали) та об'єктів інфраструктури (під'їзні шляхи, ремонтні підприємства, сфера послуг).

Особливо важливу роль у МТК відіграє розвиток інформаційних систем, що акумулюють, обробляють та зберігають інформацію про наявність "вільного" вантажу та фрахту, забезпечують безперервне спостереження за проходженням вантажів і підвищують рівень їх зберігання та охорони.

Швидко і безпечно просування пасажирів і вантажів у діючих на території країни МТК досягається в тому числі шляхом створення пільгових умов вантажоперевезень на маршрутах конкретного МТК. Важливим для розвитку автотранспортних коридорів стало будівництво за рахунок коштів технічної допомоги Європейського Союзу (ЄС) контейнерно-автотранспортної дільниці поромного комплексу Іллічівського морського торговельного порту. Новий мультимодальний термінал є частиною транспортного коридору ТРАСЕКА та створює умови для стикування зазначеного транспортного коридору із дев'ятим МТК та МТК "Балтійське море - Чорне море". Комплекс відповідає сучасним світовим вимогам за рівнем сервісу та можливості проведення митних процедур.

Частина даної системи запропонована Комісією з транспорту Європейського співтовариства і прийнята на Критській нараді міністрів транспорту країн ЄС, частину коридорів пропонується включити в систему додатково в рамках програм Організації Чорноморського економічного співтовариства, Комісії ООН з економічних питань та соціальних питань, та з власної ініціативи України.

Загалом територією України проходять п'ять міжнародних транспортних коридорів: сьомий та дев'ятий критські, транспортний коридор ТРАСЕКА (Європа-Кавказ-Азія), коридори "Балтійське море - Чорне море" та "Чорноморське транспортне кільце" – транспортний коридор навколо Чорного моря Організації Чорноморського Економічного Співробітництва (ОЧЕС).

Коридор № 3 (через прикордонну станцію Мостиська) зв'язує міста: Берлін (Дрезден) – Вроцлав – Львів – Київ і забезпечує сумарні обсяги перевезень 53,4 млн.т. вантажів автомобільним і залізничним транспортом, що становить 39% загальних міжнародних перевезень України (при цьому в обсяг міжнародних перевезень включається експорт та імпорт України і транзит через Україну вантажів інших країн).

Коридор охоплює найменшу серед інших коридорів зону тяжіння, безпосередньо проходить територією трьох країн – України, Німеччини й Польщі. Велику конкуренцію коридору створює коридор № 2 (Варшавсько – Брестський хід), через який проходять зараз і проходитимуть в перспективі всі основні вантажопотоки Росії та інших країн СНД.

Коридор №5 (через прикордонну станцію Чоп): Трієст – Любляна – Будапешт – Чоп – Львів, зв'язує Італію, Словенію, Угорщину, Словаччину та Україну і забезпечує обсяги перевезень 15,2 млн.т. вантажів, що становить 33% загального міжнародного потоку України.

Коридор охоплює зону тяжіння, яка проходить територією чотирьох країн і має більші можливості, ніж коридор №3 в залученні свого потоку вантажів, оскільки з цим коридором не конкурують інші.

Коридор №7 «Дунайський» проходить через територію Австрії, Угорщини, Югославії, Болгарії, Румунії, Молдови, України. Це водний коридор, який проходить також через наші порти Ізмаїл та Рені. І хоча Критською конференцією Україна не була включена до цього коридору, іншим правовим документом Комітету з внутрішнього транспорту Європейської економічної комісії (1995 рік) українська ділянка ріки Дунай (як і Дніпра) віднесена до внутрішніх водних шляхів, що мають важливе значення для регулярних міжнародних комбінованих перевезень. Важливими ланками цього коридору мають стати поромна переправа через р. Дунай Ізмаїл – Тульча (Румунія), а також продовження автобану Київ - Одеса до порта Рені на р. Дунай.

Коридор №9 – Гельсінкі – Київ (Москва) – Одеса (Кишинів) – Димитровград (Фінляндія, Росія, Литва, Білорусь, Україна, Молдова, Румунія, Болгарія, Греція) – забезпечує обсяги перевезень 79,3 млн.т. вантажів, що становить 57% загального міжнародного потоку України.

Коридор охоплює велику зону тяжіння. Однак сучасна політика Росії заснована на виключенні перевезень українською ділянкою коридору, тобто в обхід України, з використанням російських портів (створення коридору Балтика – Центр (Росії) – Чорне море).

З цих міркувань створення ланки даного коридору в Україні поки що найдоцільніше в південному напрямку не північніше Києва. Це дасть можливість мати українську альтернативу російському варіанту коридору Балтика – Чорне море (Гданськ – Одеса - Херсон).

Названі транспортні коридори в межах України створюють головні напрямки руху вантажопотоків. Вони сходяться в найбільших транспортних вузлах: Львівському, Київському, Одеському. Через Львів проходить

транспортний коридор №9 і закінчується коридор №3, в Одесі коридор №9 з'єднується з Європейсько-азіатським транспортним коридором.

Тобто Україна разом з іншими країнами створює найкоротший шлях перевезень вантажів, насамперед бавовни й нафти, з регіонів Середньої Азії та Кавказу через Чорне море, Україну в країни Західної та Північної Європи і навпаки.

Коридор Балтика – Чорне море проходить через Польщу та Україну і забезпечує обсяги перевезень 65,6 млн.т. вантажів, але як один з транспортних шляхів має поки що несуттєве значення.

Однак, створивши відповідну структуру і найкоротший шлях, Україна разом з Польщею можуть запропонувати транспортному ринку найбільш конкурентоспроможний коридор і взяти на себе більшу частину транзиту Балтика – Чорне море.

Крім того, функціонуючи разом з коридором ТРАСЕКА як єдине ціле, даний коридор матиме ще більше значення. Маючи на своїй довжині кілька вже намічених точкових транспортних незалежних зон (Ковель, Жовква, Херсон, Поті, Баку і, можливо, Гданськ), коридор набуде більшого значення й привабливості.

Коридор ТРАСЕКА проходить територією України, Грузії, Болгарії, Азербайджану, країн Середньої Азії і поки що має невеликий обсяг перевезень – менше 10 млн.т. Цей коридор являє собою сполучення залізничних ліній і морських поромних переправ загальною довжиною 4745 км. Морські поромні комплекси діють або будуть створені у таких містах: Іллічівськ (Україна), Варна (Болгарія), Поті, Батумі (Грузія), Баку (Азербайджан), Туркменбаши (Туркменістан), Констанца (Румунія), Самсун, Дериндже (Туреччина). Ці поромні лінії активно залучаються до транспортного маршруту Іллічівськ - Клайпеда, що з'єднує мережу контейнерних перевезень Чорного та Середземного морів з аналогічною мережею Балтійського та Північного морів. Можливо створення подібного маршруту Іллічівськ - Санкт-Петербург. Шляхами ТРАСЕКА вже користується понад 50 країн.

Найближчим часом даний коридор стане стратегічно важливим для України як транспортний шлях для альтернативного постачання енергоносіїв. Основне завантаження коридору, окрім контейнерів - це нафта та нафтопродукти, матеріали та обладнання для спорудження трубопроводів та нафтопромислів перспективного нафтоносного регіону Каспію. Усе це дає підстави стверджувати, що Україна служить надійним мостом між Європою, Кавказом і Центральною Азією з перспективою виходу на Китай та Тихоокеанські країни.

Коридор ОЧЕС (Україна, Молдова, Румунія, Болгарія, Албанія, Греція, Туреччина, Азербайджан, Вірменія, Грузія, Росія) забезпечує перевезення 61,2 млн.т. міжнародного вантажопотоку, або 44% загального обсягу. Даний коридор, що проходить територією конфліктних регіонів, багато в чому залежить від перебігу політичних подій в них. Відомі суперечності в окремих питаннях між Румунією та Україною, Молдовою й Україною, Туреччиною і Грецією, а також «курдське питання» у внутрішній політиці Туреччини,

ситуація в Закавказзі заважають нормальному процесу утворення торгових і, відповідно, транспортних зв'язків. Хоча робота щодо створення даного коридору відбувається вищими темпами порівняно з іншими.

Коридор Європа – Азія проходить через Німеччину, Австрію, Чехію, Словаччину, Угорщину, Польщу, Україну, Росію, Казахстан, країни Середньої Азії та Китай і забезпечує 85,7 млн.т. перевезень вантажів, або 62% загального вантажопотоку. Коридор є дуже перспективним, оскільки пов'язує величезні регіони. Зараз серйозними дослідження даного коридору займається ООН, організація ЕСКАТО. Планується розгляд двох основних варіантів проходження транспортного коридору: північний – через територію Росії, південний – через Закавказзя. Обидва варіанти однаковою мірою важливі для України, і тому доцільно створювати ці напрямки паралельно.

Таким чином, відповідно до викладеного матеріалу і враховуючи роль кожного коридору в міжнародних зв'язках України, доцільним є така пріоритетність у розбудові коридорів.

Транзитні перевезення зовнішньоторговельних вантажів здійснюються як залізничним, так і автомобільним транспортом. Найбільш технічно оснащеними є ділянки залізничних та автомобільних шляхів сполучення, які відносяться до так званих Критських транспортних коридорів.

Обсяги перевезень вантажів автотранспортом в цілому коридорами, що розглядаються, становлять від 7 до 39 млн.тонн, або 9,3-19,6% загальних перевезень наземними видами транспорту.

Найбільш завантаженим є коридор Європа – Азія, який територією України проходить через райони з розвинутою промисловістю та сільським господарством, через регіональні промислово-економічні вузли: Київський, Луганський, Донецький, Дніпропетровський, Черкаський, Кіровоградський, Житомирський, Рівненський, Вінницький, Тернопільський, Хмельницький, Львівський, а також великі центри: Львів, Рівне, Житомир, Київ, Луганськ, Дніпропетровськ, Черкаси, Кіровоград.

Обсяг перевезень коридором Європа - Азія є вищим, ніж по інших коридорах, особливо щодо місцевих (23,9 млн. тонн) та експортно-імпортних (10,2 млн. тонн) перевезень. Проте, наприклад, коридор ОЧЕС набагато частіше використовується для міжнародних перевезень (транзит – 24 млн. тонн). Це означає що внутрішній рух (місцевий та експортно-імпортний) набагато вищий у коридорі Європа-Азія, і тому його профіль є меншим у порівнянні з коридором ОЧЕС. Навпаки, коридор Європа-Азія підтримує в середньому більшу кількість руху ніж коридор ОЧЕС.

Розвиток інтермодальних перевезень за маршрутами МТК передбачає більш тісну інтеграцію, засновану на єдності всіх ланок транспортно-розподільного ланцюга в організаційно-технологічному аспекті, на єдиній формі взаємодії, логістичній координації і кооперації всіх учасників транспортного процесу, комплексному розвитку інфраструктури різних видів транспорту, створенні мультимодальних термінальних комплексів, інших об'єктів транспортно-логістичної інфраструктури, інформаційному і нормативно-правовому забезпеченні системи вантажо- та товарообігу.

Для прийняття та переробки вантажів, що прямують в інтермодальному сполученні міжнародними транспортними коридорами, і забезпечення відповідного рівня сервісного обслуговування першорядне значення, поряд із розвитком транспортних комунікацій, має створення у великих транспортних вузлах і морських портах у зоні тяжіння до МТК мультимодальних логістичних транспортно-розподільних центрів, що синтезують у собі значну кількість логістичних функцій, діють на основі передових логістичних технологій та забезпечують інтеграцію товароматеріальних, інформаційних, сервісних і фінансових потоків.

У великих мультимодальних вузлах, таких як Одеський, Іллічівський, Дунайський, доцільне створення мережі терміналів і логістичних центрів, об'єднаних у регіональні логістичні транспортно-розподільні системи на основі формування єдиної системи організаційно-економічного, інформаційного і нормативно-правового забезпечення управління системою вантажо- та товарообігу

Кожний міжнародний транспортний коридор на території України має лімітуючі ділянки, де пропускна спроможність набагато (у 2-10 разів) нижча, ніж в цілому на МТК. Наприклад, у межах Одеської області є одноколійна дільниця Одеса-Ізмаїл 288 км (з яких 197 не електрифіковані). Дільниця характеризується значною кількістю штучних споруд та незадовільним станом колії. Швидкість руху на дільниці Одеса - Білгород-Дністровський – 32,9 км/год, на дільниці Білгород-Дністровський – Ізмаїл – 26,9 км/год.

Підвищення швидкості руху вантажних поїздів можна забезпечити за рахунок як технологічних, так і технічних заходів. До технологічних заходів відносять: виділення міжнародного транзиту в окрему категорію; організацію експресних транзитних вантажних поїздів (укорочених, за необхідності); зменшення часу переробки поїздів на прикордонних і сортувальних станціях. Технічні заходи передбачають проведення робіт із реабілітації шляхової інфраструктури.

Дуже важливим є питання взаємодії трубопровідного транспорту України та доставка ним нафти та газу з багатих родовищ каспійського регіону та Казахстану, в Європу.

Для доставки в Європу нафти з родовищ Казахстану (Мангишлак, Тенгіз, Карачаганак і нового перспективного родовища Кашаган на шельфі в північній частині Каспію) в нинішній час визначилось 2 основних маршрути. Один з них – старий маршрут доставки високов'язкої мангишлацької нафти в Самару (Росія) «гарячим» нафтопроводом Атирау-Самара, по якому зараз транспортується нафта також інших родовищ (Тенгіза, Карачаганака). Із Самари нафта через систему нафтопроводів «Дружба» може постачатися до нафтопереробних заводів (НПЗ) країн Східної й Центральної Європи, а через систему нафтопроводів Самара – Лисичанськ – Снігір'ївка – Херсон - Одеса – на НПЗ України. Нафта із Самари може постачатися через дану систему нафтопроводів і на чорноморський термінал в Одесі, а також на згадані вище термінали в Туапсе і Новоросійськ шляхом подачі нафти до

нафтоперекачувальної станції (НПС) «Тихорецька» нафтопроводами Самара - Тихорецьк чи Самара-Лисичанськ - Тихорецьк.

Очевидно, що після введення в експлуатацію нафтопроводу КТК, який забезпечить поставку казахстанської нафти маршрутом Тенгіз – Атирал – Кропоткін - Новоросійськ II, всі згадані вище маршрути виходу казахстанської нафти до чорноморських терміналів стануть неконкурентноспроможними.

Однак поставка на чорноморські термінали великих обсягів нафти потребує одночасно вирішення питання подальшого її транспортування. Варто додати, що, окрім очікуваних обсягів виходу казахстанської нафти до терміналу Новоросійськ II, суттєво можуть підвищитись й обсяги поставок російської нафти через термінал Новоросійськ I після введення Росією насосних станцій на обхідній навколо України ділянці нафтопроводу Суходільна - Родіонівська. Якщо зараз Росія через термінали Новоросійськ I і Туапсе реалізує близько 40 млн.т. нафти у рік, то в найближчі роки не виключено, що цей обсяг може підвищитись до 50 млн.т. Також необхідно зазначити, що за умов не реалізації проекту нафтопроводу Баку - Джейхан можуть суттєво підвищитися обсяги поставок азербайджанської нафти на чорноморський термінал.

Обмежена пропускна спроможність протоки Босфор та пошук коротших шляхів доставки каспійської нафти в країни Європи викликали попит на проекти нових нафтопровідних маршрутів, які починаються з терміналів на західному й північно-західному узбережжі Чорного моря: Бургас - Александропулїс, Констанца - Омпшал, Одеса - Броди. З них останній вже отримав реальне втілення в життя, а введення в експлуатацію проміжних насосних станцій на трасі цього нафтопроводу дозволить підвищити його пропускну спроможність до 33 млн.т. у рік.

Використання будь-якого з даних маршрутів транспортування нафти через чорноморські термінали призводить, з одного боку, до підвищення вартості поставок нафти за рахунок перевантаження її на танкери і з танкерів, а, з другого боку, – до забруднення акваторії Чорного моря.

Отже, міжнародні транспортні коридори для України – це насамперед:

- підвищення рівня її економічної незалежності й національної безпеки;
- збільшення валютних надходжень до бюджету за надані транспортні послуги під час транзитних перевезень вантажів і пасажирів;
- можливість за допомогою міжнародних фінансових коштів реконструювати національну транспортну мережу;
- нові можливості для регіонального підприємництва;
- значне збільшення зовнішньоторговельних зв'язків за рахунок сучасного транспортно-технологічного комплексу.

Винятково вигідне географічне положення України, її потужна транспортна система та інфраструктура, наявність інтелектуального потенціалу робить нашу країну привабливою для залучення її в систему європейсько-азіатських міжнародних транспортних коридорів.

Надзвичайно важливим для національної мережі міжнародних транспортних коридорів є формування ринкової інфраструктури, а саме:

створення Українського транспортно-інвестиційного банку, страхових лізингових, інноваційних та консалтингових компаній. Україна сама повинна увійти до численних міжнародних транспортних організацій і сприяти їх входженню до вітчизняних транспортних організацій та фірм.

Розглядаючи зв'язки транспорту України з транспортними системами закордонних держав треба зазначити, що авіаційний транспорт України не має великого транзитного значення, але він відіграє важливу роль у зовнішньоекономічних зв'язках України. Як вже зазначалося – зараз відкриті повітряні лінії до США, Канади, Ізраїлю, Німеччини, Польщі, Австрії та багатьох інших країн. Здійснюється регулярне міжнародне пряме авіасполучення найбільших аеропортів України з Амстердамом, Барселоною, Берліном, Брюсселем, Віднем, Лондоном, Мадридом, Манчестером, Москвою, Мюнхеном, Парижем, Римом, Франкфуртом-на-Майні, Цюрихом та іншими. Кількість прямих міжнародних авіаліній постійно зростає. Великою є частка іноземного капіталу, який вкладено в українські авіалінії.

11. 8. Соціальний комплекс

До соціального комплексу входять дві потужні системи, які:

- 1) забезпечують населення необхідними предметами споживання (легка промисловість)
- 2) сприяють відновленню та збереженню здоров'я людей (рекреація і туризм).

Комплекс галузей легкої промисловості включає текстильну, взуттєву і швейну галузь, яка тісно пов'язана з сільським господарством, галузями машинобудування та хімічною промисловістю. Однією з особливостей розміщення підприємств легкої промисловості є територіальне їх сполучення з важкою індустрією – наприклад, металургією, – що дозволяє раціонально використовувати трудові ресурси. Легка промисловість частіше за все є в тому або іншому територіальному комплексі як додаткова галузь (або галузь), що обслуговує, але іноді вона відіграє ще й районоутворюючу роль. Ключові фактори розміщення підприємств легкої промисловості: споживчий, сировинний, забезпеченість трудовими ресурсами.

Територіальна організація легкої промисловості зумовлена перш за все впливом споживчого та сировинних факторів. Кожен із цих факторів діє по-різному – залежно від стадії виробництва та техніко-економічних особливостей тієї або іншої галузі. Окрім галузевого та споживчих факторів, велике значення має забезпеченість тієї або іншої території робочою силою.

Підприємства первинної переробки сировини мають велику кількість відходів (до 30-40% ваги вихідної сировини) і тому тяжіють до сировинних баз.

Волокнисті культури обробляють у місцях їхнього виробництва, а тваринницька сировина піддається первинній переробці далеко від сировинних баз. Так, миття вовни можна здійснювати на шляху транспортування сировини за наявності водо- та паливопостачання. Розміщення виробництва шкіри може бути сполучене як з тваринницькою базою, так і з центром споживання м'яса.

На розміщення легкої промисловості (особливо її головної галузі – текстильної) великий вплив справляє науково-технічна революція. Це відбивається перш за все на концентрації текстильного виробництва, на зміні його сировинної бази. Натуральне волокно поступово витісняється хімічними волокнами. Велика кількість тканин виробляється з сумішей натуральних і хімічних волокон.

У шкіряній промисловості значне місце займають штучні шкіри.

Промисловість органічного синтезу як сировинна база для легкої промисловості різко змінила умови розміщення її підприємств в окремих районах.

На відміну від первинної обробки сировини, виробництво готової продукції характеризується більш складним розміщенням. При виборі варіанту розміщення враховують сировинний, споживчий та трудові фактори. Головним виступає фактор трудових ресурсів, бо легка промисловість – найбільш працездатна галузь і разом з тим населення є споживачем готової продукції. Таким чином, райони, забезпечені трудовими ресурсами, масово споживають продукцію легкої промисловості та тим самим створюють сприятливі умови для розміщення її підприємств.

Легка промисловість України представлена текстильною, швейною та шкіряно-взуттєвою галузями. За випуском продукції, за вартістю основних виробничих фондів перше місце займає текстильна промисловість. Головною галуззю текстильної промисловості в Україні, як і в усьому світі, є бавовняна галузь. Бавовняне виробництво країни знаходиться у великій залежності від постачальників сировини. Тому в нашій країні передбачається відновлення бавовництва в південних районах. Завдяки цьому Україна зможе забезпечити свою бавовняну промисловість на 70% власною сировиною і на стільки ж відсотків знизити собівартість виробництва тканин. В Херсоні вже введена в дію експериментальна лінія бавовняно-очисного заводу, що споруджується тут у відповідності з Державною програмою розвитку легкої промисловості. Бавовняні тканини та інші вироби з бавовни виробляються у Херсоні, Тернополі, Донецьку, Полтаві, Києві, Чернівцях, Івано-Франківську, Коломиї, Коростишеві, Радомишлі, Миколаєві; більша частина виробляється на трьох комбінатах – Херсонському, Донецькому, Тернопільському. Інші підприємства продукують переважно пряжу та нитки.

Другою за значенням галуззю текстильної промисловості є вовняна промисловість. Сировиною служить вовна, добавки з штучних та синтетичних волокон. У вовняній промисловості здійснюється первинна переробка вовни та виготовлення пряжі, тканин та виробів з них. Підприємства вовняної промисловості розміщені у Харкові, Луганську, Одесі, Дунаєвцях, Сумах, Богуславі, Кременчуці, Лубнах, Чернігові, Кривому Розі, Черкасах. Разом в Україні діє біля 30 підприємств вовняної промисловості. На базі натуральної сировини (шовку-сирцю) діє комбінат у Києві, який випускає високоякісний натуральний шовк. Інші підприємства (Дарниця у Києві, Черкаси, Луцьк) виробляють шовкові тканини з синтетичного та штучного волокна. У Києві та Лисичанську роблять також шовкові тканини технічного призначення.

Лляна промисловість забезпечує частину споживачів тканинами побутового та технічного призначення, що вирізняються високою міцністю. Це, перш за все, брезент, пожежні рукави, сировина для взуттєвої промисловості. Лляні тканини застосовуються як технічні у поліграфічній промисловості, деяких галузях машинобудування. Окрім того, лляні тканини потрібні для виготовлення одягу, білизни тощо. В Україні діє повний цикл виробництва та переробки льону, функціонує понад 30 льонозаводів. Лляні тканини виробляють у Житомирі, Рівному – на великих комбінатах, а також на Коростенській та Марчихіно-Будській фабриках. Україна є експертом льоноволокна. Трикотажна промисловість тяжіє до районів з великою щільністю населення, бо виробництво зорієнтовано на споживача. Ця спеціалізована галузь продукує в'язані вироби з різних пряж: бавовняної, вовняної, хімічного волокна та змішаних волокон. Найбільші центри трикотажної промисловості: Київ, Харків, Житомир, Львів, Одеса, Донецьк, Миколаїв, Луганськ, Кременчук та інші. Разом в Україні діє понад 60 підприємств трикотажної промисловості. У структурі трикотажних виробів переважає виробництво панчішно-шкарпеткових виробів та білизняного трикотажу.

Друге місце займає швейна промисловість: понад 1/3 обсягу валової продукції легкої промисловості. Швейна промисловість устаткована вельми складним технологічним обладнанням, і тому їй потрібні кадри високого рівня. В галузі ведуться розробки та впровадження нових поколінь машин, високопродуктивних методів виготовлення одягу, здатних підвищити продуктивність швейного конвеєра, постійно впроваджуються нові зразки модного одягу.

На відміну від трикотажної промисловості, де багато дрібних підприємств, у швейної галузі виробництво сконцентроване на великих підприємствах таких міст, як Київ, Харків, Одеса, Дніпропетровськ, Львів, Запоріжжя, Донецьк, Чернівці, Артемівськ, Дрогобич. Останнім часом з'явилося чимало приватних дрібних підприємств, але їх частка в загальному обсязі швейного виробництва поки що невелика. Україна є імпортером швейних виробів.

На третьому місці – шкіряно-взуттєва промисловість, в якій зайнята п'ята частина працівників легкої промисловості. На її підприємствах переробляють шкіру тварин та гарблять шкіру. Сюди ж відноситься виробництво штучних шкір та хутра. Найбільші центри промисловості: Київ, Харків, Одеса, Бердичів, Запоріжжя, Вознесенськ.

На базі шкіряної сировини (натуральної та штучної) виникла взуттєва промисловість. Підприємства розміщені у Луганську, Львові, Дніпропетровську, Кременчуці, Івано-Франківську, Сімферополі та інших містах.

Хутряне виробництво спеціалізується на виготовленні хутряних виробів зі шкір диких звірів, звірів кліткового утримання та домашніх тварин. Найбільші хутряні об'єднання розташовані у Харкові та Івано-Франківську, Балті, Львові та Краснодарі (Харківська область).

До складу легкої промисловості входить також галантерейне виробництво. Підприємства цієї галузі розміщені скрізь: як у великих містах, так і у невеликих селищах. Їхня продукція – валізи, господарчі сумки, кошики, гаманці, зубні щітки, мильниці, гребінці, краватки, шпильки та чимало інших виробів. Сировину для них поставляють багато галузей: машинобудування, шкіряні, металургійні, текстильні та інші підприємства.

11.9 Рекреаційний комплекс

Рекреаційний комплекс отримав назву від слова рекреація – відновлення, компенсація здоров'я, працездатності людини.

Багатофункціональний рекреаційний комплекс можна умовно поділити на три групи: 1) лікувально-оздоровчий (санаторно-курортне лікування та оздоровлення); 2) пізнавальний (туризм); 3) економічний (регенерація робочої сили, сфера господарчої діяльності). Комплекс слід розглядати як частину світового господарства, пов'язану з опануванням територій для відпочинку, профілактичного та реабілітаційного лікування, туризму. В окремих країнах він дає чималі прибутки у загальній економічній діяльності, випереджаючи іноді промисловість та сільське господарство. Навіть у США землі, зайняті під рекреаційний комплекс (хоч і в 10 разів менші за площею, ніж сільськогосподарські), дають щорічний прибуток утричі більший.

В останні роки в країнах світу відбувається розширення площ земель, що відводяться під рекреацію. При цьому особливого значення набуває туризм. Спостерігається значний ріст кількості міжнародних туристів: за останні 20 років їх число зросло в 2,5 рази. Для багатьох країн туризм є важливою галуззю економіки, яка дає досить значний прибуток. Серед них: Болгарія, США, Франція, Мексика, Угорщина, Іспанія, Італія, Греція, Мальта та інші. У цих та інших країнах створена індустрія туризму. До неї відносяться: підприємства по наданню послуг по розміщенню туристів (готелі, мотелі, кемпінги, пансіонати тощо); туристичні фірми; транспортні установи; навчальні заклади; інформаційні та рекламні служби; підприємства по виробництву товарів туристичного сервісу; підприємства роздрібної торгівлі та громадського харчування.

Україна має всі необхідні умови для розвитку рекреаційного комплексу. У країні є лікувально-оздоровчі, спортивні (туристичні), пізнавальні системи комплексу. У нас багато рекреаційних ресурсів: бальнеологічних (мінеральних вод, грязей), кліматичних, ландшафтних, пляжних, пізнавальних.

На території країни є мінеральні води майже усіх основних бальнеологічних груп, величезні запаси лікувальних грязей. До них відносяться різні за походженням природні утворення (відкладення боліт, озер, та морських заток), які складаються з води, мінеральних та органічних речовин і являють собою однорідну тонкодисперсну пластичну масу з певними тепловими та іншими фізико-хімічними властивостями. За прийнятою класифікацією, лікувальні грязі поділяються на торфові (прісноводні, мінералізовані), мулисті (сапропелі, сульфідні, мінеральні, глинистий мул, глини) та псевдовулканічні

(сопочні та гідротермальні). В Україні експлуатується сім торфових і десять сульфідних родовищ лікувальних грязей. Особливе місце займають унікальні ресурси озокериту Бориславського родовища у Львівській області. Торфові грязі є у Львівській та Івано-Франківській областях. Серед мулисто-сульфідних значними є Куяльницьке та Шаболатське (Одеська область), а також Чокракське (Крим) родовища.

Україні притаманний помірно континентальний клімат і тільки на півдні Кримського півострова – середземноморський. Існує класифікація кліматів з погляду рекреаційної діяльності: найкращий – сприятливі кліматичні умови протягом 9,5–10,5 місяців, тепле літо та не холодна зима зі стійким сніговим покривом або жарке тривале літо та коротка зима без стійкого снігового покриву; гарний – сприятливі кліматичні умови протягом 7–9 місяців; задовільний – сприятливі кліматичні умови протягом 3–6,5 місяців, прохолодне дощове літо і м'яка зима з нестійким сніговим покривом або жарке посушливе літо і сурова зима; поганий – сприятливі умови протягом 1–1,5 місяця. Кліматичні ресурси районів країни різноманітні, але загалом клімат сприятливий для розвитку рекреаційної діяльності.

Рекреаційні ресурси пляжів відіграють важливу роль у роботі курортів на березі морів, річок, озер. У Кримській, Одеській, Донецькій, Миколаївській областях є штучні та природні лікувальні пляжі.

Пізнавальні ресурси є характерним фактором, що визначає мотиви відвідування України іноземними туристами. Вони відвідують історико-архітектурні пам'ятки Києва, Чернігова, Львова, Одеси та інших міст. Всі види туризму можна згрупувати в декілька загальних розділів.

Рекреаційний туризм. Для багатьох країн він є наймасовішою формою, для нього характерна тривалість поїздки невелика кількість міст маршруту.

Лікувальний туризм характеризується оздоровчою метою та значною тривалістю (24-28 днів.)

Екскурсійний туризм характеризується індивідуальними та груповими поїздками з пізнавальною метою.

Науковий туризм має на меті участь в різних конгресах, симпозіумах, нарадах, займає все більше місце в міжнародному туризмі.

Діловий туризм. Поїздки з діловою метою розглядаються як одна з найважливіших складових частин сучасного міжнародного туристського обміну.

Етнічний туризм, пов'язаний з відвідинами родичів або місць народження батьків. Становлення і розвиток туризму як галузі економіки характеризується системою конкретних економічних показників. Вони відображають кількісний обсяг реалізації туристичних послуг і їх якісну складову. Економічні показники враховують також показники виробничо-обслуговуючої діяльності туристичних виробничих суб'єктів.

До системи показників розвитку туризму входять [16, с. 57]:- обсяг туристичного потоку;- стан і розвиток матеріально-технічної бази;- показники фінансово-економічної діяльності туристичної фірми;- показники розвитку міжнародного туризму. На фоні бурхливого розвитку світового туризму

закономірно постає питання про роль України на світовому ринку туристичних послуг. Слід зазначити, що об'єктивно вона має всі передумови для інтенсивного розвитку внутрішнього та іноземного туризму: особливості географічного положення та рельєфу, сприятливий клімат, багатство природного, історико-культурного та туристично-рекреаційного потенціалів, але, на фоні світового туризму, який набирає потужностей швидкими темпами, Україна виглядає досить скромно.

Переважну частину (78%) туристів, які приїжджають до нашої країни складають відвідувачі з колишнього СРСР, і в першу чергу – з Росії, Білорусі та Молдови. Щодо інших країн, то найбільше Україну відвідують туристи з Угорщини, Словаччини та Польщі. При цьому частина іноземних туристів, які подорожують в туристичних групах, є досить незначною – лише 1,2%. Більшість громадян, які, за існуючою класифікацією, розглядаються як іноземні туристи, фактично такими не є, бо відвідують Україну зі службовими або приватними цілями. Хоча практично вся територія нашої країни має достатній потенціал для розвитку туризму, все ж інтенсивність відвідувань іноземними туристами її окремих регіонів дуже різниться. При досить значних, а часом і унікальних природно-лікувальних ресурсах України, лікувальний туризм (поряд із спеціалізованим та зеленим) ще не дістав достатнього розвитку. Такі види туризму приваблюють лише близько 25% туристів. В цілому по Україні туристична інфраструктура є недостатньо розвинутою і раціональною, що в поєднанні з низькою якістю сервісу зумовлює її низьку привабливість, а це означає, що іноземний туризм і досі не відіграє належної ролі в господарському житті України.

Територіальна структура рекреаційного комплексу України складається з багатьох ланок. Первинною ланкою цього комплексу є санаторії, пансіонати, будинки і бази відпочинку, туристичні бази. Окремо розміщені санаторії, пансіонати, бази створюють рекреаційні пункти. Населений пункт з кількома рекреаційними пунктами називається курортом. Курортом може називатися також частина великого міста, в якій сконцентровані рекреаційні пункти: санаторії, бази тощо (наприклад, в Одесі – курорти Аркадія, Великий Фонтан).

Сукупність рекреаційних пунктів і курортів, що використовують означену територію і розміщену на ній інфраструктуру, створюють рекреаційні

райони. Група рекреаційних районів створює рекреаційний регіон (наприклад, Кримський, приморські території Одеської та Миколаївської областей). Рекреаційні райони завдяки транспортним і функціональним зв'язкам створюють рекреаційні зони. Наприклад, Центрально-українська, узбережжя Чорного і Азовського морів. Найбільшою популярністю у населення користуються райони Південного берега, включно з Гірським Кримом, узбережжя Чорного і Азовського морів та Карпати.

Ресурси Південного берега дуже різноманітні. Клімат приморських рівнинних та передгірних районів степової частини Криму – помірно континентальний, з дуже теплим літом і м'якою зимою. У приморських передгірних районах – клімат середземноморського типу, що характеризується недостатньою вологістю влітку та м'якою зимою (у порівнянні з Північним Кримом). Це один з основних курортних районів, він розташований на приморській смузі вздовж узбережжя Чорного моря від мису Айя (на заході) до Семидвір'я (на сході). До нього відносяться: Батилиман-Ласпі, Форос-Мелас, Оливи, Кастрополь, Блакитна затока, Симеїз, Алушка, Місхор, Лівадія, Масандра, Ялта, Гурзуф, Фрунзенське, Карабах, Алушта, Семидвір'я. Клімат тут винятково сприятливий, – період з температурою, вищою за 10°C триває 7 місяців.

Курорти Південного берега Криму та Гірського Криму спеціалізуються на лікуванні хворих із неспецифічними захворюваннями дихальної і нервової системи.

Курорт Аркадія розташований в одному з мальовничих куточків Одеси. До нього входить уся приморська територія від Відради до Аркадії. Основними лікувальними факторами курорту є клімат, таласо-терапія та мінеральні води. Мікроклімат курорту Великий Фонтан у Одесі вирізняється інтенсивною сонячною радіацією, деякою сухістю повітря, яке пом'якшується бризами; він сприятливий для лікування пацієнтів із захворюваннями органів дихання. Основними лікувальними факторами також є кліматолікування, таласо-терапія й мінеральні води, які використовуються для приготування ванн та внутрішнього споживання.

Також Одеський курорт Чорноморка розташований на рівному плато. Там дається взнаки вплив моря: частіші бризи, чимала кількість ясних днів. Приморський кліматичний курорт Очаків (Миколаївська область) має місцеве значення. Клімат курорту помірно теплий. Поблизу розташований Березанський лиман з лікувальними мулистими грязями. Кліматичний приморський курорт Скадовськ (Херсонська область) знаходиться на положистому березі мілкої Джарилгацької затоки Чорного моря. Чисте степове повітря, постійні морські бризи створюють чудові кліматичні умови.

На березі Азовського моря є два клімато-грязеві курорти – Бердянськ та Кирилівка (Запорізька область). Грязьовий та кліматичний приморський рівнинний курорт степової зони Бердянськ знаходиться на північному березі Азовського моря. Клімат помірно-континентальний. Основні лікувальні засоби курорту – мулисті грязі та ропа озер Червоне, Велике й затоки Азовського моря, а також мінеральні хлоридні й натрієві води. Клімат курорту Кирилівка –

помірно-континентальний, наближений до клімату Криму. До основних лікувальних факторів відносяться мулісті сульфідні грязі у руслах річок Великий та Малий Утлюк, Утлюцькому й Молочному лиманах та високо мінералізовані хлоридні натрієві мінеральні води.

Основними лікувальними факторами курорту Маріуполь, розташованого на березі Азовського моря, є клімат, мулісті грязі Таганрозької затоки та морські купання. Курорти узбережжя Чорного та Азовського морів спеціалізуються на лікуванні захворювань органів руху, нервової системи, жіночих статевих органів.

Природа Карпат завжди вабила людей, проте це не єдина причина створення тут курортного господарства. Напрочуд корисні вуглекислі води верхів'їв Чорного Черемошу та інші мінеральні води. Є родовища торфових лікувальних грязей. Бальнеогрязьовий курорт Черче місцевого значення на базі сульфідних вод, торфових вод і грязей розташований у долині, оточеній пагорбами Карпатського передгір'я. Зі сходу та заходу до нього впритул підступають гори заввишки до 2000 м. З півночі та півдня гори переходять в мальовничі пагорби. Гори й пагорби вкриті густими смерековими та листяними лісами. Гарні краєвиди курорту приваблюють туристів.

Бальнеологічний курорт Поляна розташований у долині р. Пінія. Він оточений лісистими горами. Курорт Синець – один з найстаріших у Карпатах. Клімат тут гірський, з підвищеною вологістю повітря та великою кількістю опадів. Для лікування використовуються мінеральні води. На курорті Сойми для внутрішнього та зовнішнього вжитку використовується вуглекисла мінеральна вода. Курорт Шаян розташований в передгір'ї Великого, Середнього та Малеого Шаяну. Схили вкриті буком, смерекою та грабом. Курорт захищений від вітрів вулканічним гірським пасмом. Тут панує клімат гірських улоговин. Для лікування використовуються вуглекислі мінеральні води.

Курорт Кваси розташований у однойменному селі у межигір'ї Чорної Тиси; він оточений з півночі Полонинсько-Чорногорським пасмом гір, з півдня – Мармороським кристалічним масивом. Тут розташовані Чорногорки (з найвищою вершиною Українських Карпат Говерлою – 2061 м., горою Петрос – 2020 м.). Тривкий сніговий покрив утворюється вже у листопаді. На курорті для зовнішнього застосування використовується вуглекисла миш'яковиста мінеральна вода. Курорти Карпат спеціалізуються на лікуванні захворювань органів травлення (особливо ефективно лікування виразки шлунку й дванадцятипалої кишки), печінки та підшлункової залози, цукрового діабету.

Отже, Україна має потужний рекреаційний комплекс, проте розвиток комплексу стримується низкою проблем, як-от підвищення пропускнуої здатності рекреаційного господарства, стримуючим фактором більш інтенсивного розвитку туризму в рекреаційних регіонах залишається сезонність роботи переважної кількості об'єктів туристично-оздоровчого призначення, активна фаза (високий сезон) якого продовжується лише протягом 70-80 днів. Залишається проблема толерантності розміщення рекреаційного господарства та рекреаційного природокористування. Аналіз географічних, природних,

історичних і економічних умов регіонів України показує, що в сучасних умовах становлення державності України й входження її у світове співтовариство існують реальні передумови для розвитку туризму та рекреації, як своєрідного полігону для відпрацювання стратегії й тактики збалансованого сполучення регіональних, державних і міжнародних інтересів країни, на основі оптимального використання природних, матеріально-технічних, трудових та інтелектуально-культурних ресурсів, забезпечуючи при цьому їхній прогрес у соціально-економічному житті регіонів.

Контрольні запитання

1. Що входить до складу ПЕК?
2. Назвіть та охарактеризуйте галузі паливної промисловості.
3. Охарактеризуйте розвиток електроенергетики в Україні (види електростанцій, структура галузі, позитивні, негативні сторони).
4. Що входить до складу металургійного комплексу?
5. Назвіть основні сировинні (металургійні) басейни України.
6. Назвіть принципи розміщення металургійних підприємств.
7. Охарактеризуйте структуру машинобудування.
8. Основні фактори розміщення машинобудування.
9. Проблеми та перспективи розвитку машинобудування.
10. Назвіть та охарактеризуйте структурні одиниці хімічної промисловості.
11. Назвіть необхідні умови розміщення та функціонування підприємств хімічної промисловості.
12. Структура, фактори розміщення, основні центри, альтернативи розвитку лісової промисловості.
13. Назвіть особливості складу та структури АПК.
14. Назвіть сфери АПК та коротко охарактеризуйте їх.
15. Проблеми, умови розвитку сільського господарства.
16. Роль транспортного комплексу в економіці України.
17. Назвіть види транспорту, його роль в вантажообігу країни.
18. Охарактеризуйте транспортно- географічне положення України.
19. Які системи підприємств і галузі охоплює будівельний комплекс?
20. Що входить до складу будівельного комплексу України.
21. Визначте основні фактори розміщення будівельного комплексу та відповідні їм галузеві групи.
22. Які системи (комплекси) входять до соціального комплексу?
23. Охарактеризуйте галузі легкої промисловості.
24. Проаналізуйте територіальну організацію легкої промисловості.
25. Назвіть та охарактеризуйте групи, які входять до складу рекреаційного комплексу.
26. Які фактори визначають розвиток рекреаційного комплексу?

27. Перспективи розвитку рекреаційного комплексу України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Агєєв О. Шляхи інтеграції України в транспортну систему Європи // Урядовий кур'єр. – 2005. - № 71. – С.14.
2. Вектори розвитку вітчизняного автомобільного транспорту // Урядовий кур'єр. – 2005. - № 62. – С.8.
3. Гаркуша А. Транзитний міст України має бути надійним: (Україна в світовому транзитному бізнесі) // Урядовий кур'єр. – 2002. № 40 –С.3.
4. Дорогунцов С.І., Олійник Я.В, Степаненко А.В. Теорія розміщення продуктивних сил і регіональної економіки. – К.: КНЕУ, - 2001. – 144с.
5. Живицький О., Тараканов М. Проблеми і перспективи створення курортно-рекреаційних ВЕЗ в українському Причорномор'ї // Економіка України №1, 1997
6. Зінь Е.А. Регіональна економіка: Підручник.-.:»ВД»Професіонал»,2007.- 528с.
7. Злобін Ю.А. Основи екології. – Київ, 1998.-456с.
8. Калитюк В., Ніколаєв В. Управління санаторно-курортними підприємствами: нові реалії. // Економіка України №1, 1997
9. Карпінський Б. Транспортна система України в контексті європейської інтеграції // Економіка України. – 1998. - № 7. – С. 17-23.
10. Коржунова Н. Курортно-рекреаційне господарство Причорномор'я // Економіка України №2, 1999
11. Кутах Ю. Транзитні зв'язки України та міжнародні транспортні коридори // Економіст. – 2002. - № 1. – С. 50-57.
12. Кизим Н.А. Крупномасштабные экономико-производственные системы: организация и хозяйствование.-Х.:Бизнес Информ,1997.-228с.
13. Леонтьєва Г.Г Лекції з економічної і соціальної географії України: Навчальний посібник для вищих навчальних закладів. – Суми.: Лебідь, - 2004.
14. Новицький В.Є. Міжнародна економічна діяльність України: Підручник. – К.: Вища Школа, - 2004.
15. Підсумки роботи транспорту України за 2004 рік // WELCOME. – 2005. - № 2. – С. 20-21.
16. Регіональний вимір рекреаційно-туристичної діяльності / За ред.. В.Ф.Семенова.-Одеса:Оптimum,2008.-201с.
17. Розміщення продуктивних сил України: Підручник. /За ред.. Є.П. Качана. – К.:ВД «Юридична Книга», - 2005. – 552 с.
18. Розміщення продуктивних сил: Підручник / За ред. В.В.Ковалевського, О.Л.Михайлюк , В.Ф.Семенова ,9 - те вид., випр. - К .: Т-во «Знання», КОО 2006-351с. –(Вища освіта ХХІ).
18. Рум'янцев А.П. Зовнішньоекономічна діяльність: Навчальний посібник. – К.:Вища Школа, - 2004.
19. Семенов В.Ф. Екологізація економіки регіону: Навчальний посібник. – Одеса, Оптimum, 2003 – 232с.
20. Семенов В.Ф., Сіваченко І.Ю., Федоряка Загальний курс агробізнесу:

Навч. Посіб.\ За ред. В.Ф.Семенова, І.Ю. Сіваченка-К.: Т-во «Знання»,КОО,2000.-301с.- (Вища освіта ХХІ століття).

21.Семенов В.Ф. Размещение, интеграция и развитие форм хозяйствования в агропромышленном комплексе региона-Одесса:ОКФА,1996.-200с.

22. Харсун Л.Г Інтеграція України в Європейську транспортну систему // Вісник Київського національного університету ім.. Т. Шевченка. – 2004. - № 72. – С. 50-52.

23. Хахлюк А. Проблеми транспортного забезпечення зовнішньоекономічної діяльності України // Економіст. – 1998. - №6. – С. 78-81.

24. Юхновський І.Р. Транспортний комплекс України: Автомобільні дороги. Проблеми та перспективи. – К., - 2004.

Тема 12. ЕКОНОМІКА УКРАЇНИ ЯК ЄДНІСТЬ РЕГІОНАЛЬНИХ СОЦІАЛЬНО - ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ

План

- 12.1. Стисла характеристика економічних районів України:
 - 12.1.1. Донецький економічний район
 - 12.1.2. Карпатський економічний район
 - 12.1.3. Південний економічний район
 - 12.1.4. Подільський економічний район
 - 12.1.5. Поліський економічний район
 - 12.1.6. Східний економічний район
 - 12.1.7. Центральний економічний район
 - 12.1.8. Придніпровський економічний район
- 12.2. Загальні особливості розвитку економічних районів України на сучасному етапі.
 - 12.2.1. Регіональна економічна ситуація.
 - 12.2.2. Регіональна етнокультурна ситуація.
 - 12.2.3. Регіональна соціальна ситуація.
 - 12.2.4. Регіональна екологічна ситуація.
 - 12.2.5. Регіональна фінансова ситуація.
- 12.3. SWOT-аналіз розвитку економічних районів.

12.1. Стисла характеристика економічних районів України

Економічні райони України вивчаються в різних аспектах на різних етапах навчання. Існує багато шкільних і вузівських навчальних посібників і підручників, де викладені інколи вичерпні характеристики економічних районів. Статистичні дані щодо щорічної динаміки розвитку економіки районів публікуються у статистичних щорічниках. Виходячи з цього тут наводиться лише стисла характеристика економічних районів за методикою Міністерства економіки України (див. Тему 5).

12.1.1. Донецький економічний район

До складу району входять 2 області: Донецька (26,5 тис.км²) та Луганська (26,7 тис.км²). Площа району становить 53,2 тис.км² або 18% всієї площі України. Донецький економічний район розміщений в степовій природно-географічній зоні.

1. Внутрішні фактори розвитку

1.1. Природно-ресурсний потенціал.

Природно-ресурсний потенціал району становить 21% потенціалу держави. Мінерально-сировинні ресурси (54,5% державних ресурсів) представлені паливно-енергетичними, рудними та нерудними корисними копалинами. Основне багатство району – кам'яне вугілля Донецького кам'яновугільного басейну. В районі є родовища бурих залізняків, мідної, залізної та марганцевої руди, кухонної сіль, ртуті, вогнетривких глин, флюсових вапняків, цементної сировини, поліметалів (свинець, цинк, срібло),

високоякісної крейди, маються значні запаси гіпсів, будівельних пісків, пісковиків. Водні ресурси району обмежені і не забезпечують потреб регіону. Води для побутового споживання, через забруднення шахтними, господарсько-побутовими, промисловими стічними водами, потребують глибокої очистки. В районі переважають чорноземні ґрунти, понад 70% усіх ґрунтів зайняті відвалами корисних копалин і потребують рекультивації.

1.2 Економічний потенціал

В промисловості району відбувається процес збільшення частки видобувних галузей і зменшення обробних, що несприятливо впливає на загальну структуру економіки регіону. Скорочується питома вага паливної промисловості, хімічного комплексу, машинобудування, металообробки, деревообробної і целюлозно-паперової промисловості, а також легкої і харчової промисловості, зростає частка електроенергетики та металургійного комплексу. В районі сформовані великі агломерації, промислові та агропромислові комплекси.

Район потребує удосконалення галузевої і територіальної структури господарства, а саме: обмеження спеціалізації економікомістких галузей важкої промисловості, реструктуризації і технічного переоснащення вугільної, металургійної, нафтохімічної галузей промисловості, зниження їх територіальної концентрації і техногенного навантаження на територію.

1.2 Науково-технічний потенціал

В регіоні сконцентрована значна кількість науково-дослідних установ як академічного, так і галузевого підпорядкування; 25 вищих навчальних закладів 3 й 4 рівня акредитації (8% від загальної кількості по державі). Головними напрямками науково-технічного потенціалу є: вуглехімія, гірничодобувні технології, прикладна математика, проблеми штучного інтелекту, інформаційні системи.

1.3 Стан оточуючого природного середовища

Спеціалізація району на важкій промисловості призводить до значних викидів шкідливих речовин в атмосферне повітря, запилення та загазованості практично всієї території району, вплив водної та вітрової ерозії на ґрунти, забруднення побутовими та промисловими відходами створили екологічно небезпечну ситуацію. Висока концентрація технічно небезпечних об'єктів загрозлива для навколишнього середовища району. Екологічною проблемою є дефіцит чистої води. Очисні споруди та каналізаційні мережі району застарілі, а тому часто відбуваються аварійні викиди неочищених стоків у річки й Азовське море, що завдає шкоди рекреаційному комплексові регіону.

1.4 Оцінка трудового потенціалу

Чисельність наявного населення складає 7112,2 тис. осіб (15,0% населення України). Щільність населення досить висока – 132,0 осіб /км². Спостерігається висока питома вага міського населення (88,9%). Чисельність трудових ресурсів становить 3105, 8 тис осіб.. Коефіцієнт природного приросту населення (- 10,3) – найнижчий серед інших районів України.

2. Зовнішні фактори розвитку

2.1 Геоекономічне та геополітичне становище

Район має вигідне економіко-географічне положення. Міжнародні аеропорти (Донецьк, Маріуполь) мають повний спектр митних послуг. Залізничний транспорт здійснює 40% вантажних і пасажирських залізничних перевезень. Розвинута мережа залізниць та шосейних доріг забезпечує зв'язок з Маріупольським портом та сприяє розвитку економічних внутрішніх та зовнішніх зв'язків. Через район проходить низка нафто- й газопроводів.

2.2 Вплив зовнішньоекономічної ситуації на розвиток регіону

Сприятливе економіко-географічне положення, потужний господарський комплекс позитивно впливають на вантажообіг залізничного, автомобільного транспорту, залучення іноземних інвестицій (10180 млн.грн.) в пріоритетні сфери промислового виробництва. Обсяг експорту становить - 25%, імпорту - 8,15% від загальнодержавних показників.

12.1.2. Карпатський економічний район

До його складу входять Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська й Чернівецька області. Площа району становить 56,6 тис.км. (9,4% території України). Район розташований близько до центра Європи, займає вигідне географічне положення, має великий рекреаційний та агропромисловий потенціал.

1.Внутрішні фактори розвитку

1.1Природно-ресурсний потенціал.

Район дефіцитний за мінеральними і фауністичними ресурсами, але має значні рекреаційні, лісові, водні ресурси, що сприяє розвитку багатогалузевого господарства. Мінерально-сировинна база представлена 25 видами корисних копалин. На території району знаходяться родовища кам'яного вугілля, сірчаних руд, калійних солей, цементної сировини, нафти й газу державного значення. Серед рекреаційних ресурсів підземного походження необхідно виділити 336 джерел мінеральних вод, окремі з яких мають унікальну лікувальну дію. Водні ресурси області, якими регіон достатньо забезпечений, використовуються для водопостачання, одержання гідроенергії. Земельний фонд порівняно невеликий, але з урахуванням фізико-географічних особливостей, є досить освоєним з точки зору сільського господарства (63%). Гористий рельєф місцевості сприяє змиву і розмиву ґрунтів, площа природних пасовищ недостатня.

1.2 Економічний потенціал

Економіка району характеризується аграрно-промисловим виробництвом. З минулого десятиріччя спостерігаються зміни в галузевій структурі, щодо збільшення частки електроенергетики, паливної промисловості, металургії, деревообробної, харчової промисловості та зменшення ваги хімічної, нафтохімічної промисловості, машинобудування, металообробки.

Сільськогосподарське виробництво сприяло формуванню агропромислових комплексів рослинницького (плодоовочевого, виноградарського, зернового) і тваринницького (м'ясо-молочного, птахівницького) напрямків.

Економіка району мало придатна для впровадження досягнень науково-технічного прогресу. Сприятимуть поліпшенню ситуації: структурна перебудова, диверсифікація виробництв, спрямована на технічне переоснащення, реконструкцію діючих підприємств. Наявні досить потужні, агропромислові та рекреаційні ресурси – використовуються недостатньо.

1.3 Науково-технічний потенціал

Район, особливо м. Львів, є одним з найбільших в Україні зосереджень ВНЗ та НДУ. В районі функціонує 102 вищі навчальні заклади 1-2 рівня акредитації і 23 вищі навчальні заклади 3-4 рівня та близько 150 науково-дослідних і проектно-конструкторських організацій.

1.4 Стан оточуючого природного середовища

В порівнянні з іншими районами, Карпатський район має більш сприятливу екологічну ситуацію. Головні екологічні проблеми: стік забрудненої води в річки, викиди шкідливих речовин в атмосферу, забруднення ґрунтів мінеральними добривами та пестицидами. Погіршується екологічна ситуація в курортних зонах за рахунок неконтрольованої вирубки лісів, що веде до збільшення ерозійних процесів, паводків, буреломів. Забруднення в районі не носить загальнорайонного характеру.

1.5 Оцінка трудового потенціалу

Район відноситься до найбільших за чисельністю населення районів - 6141,6 тис осіб.. Щільність населення досить висока – 109,0 осіб /км². , сільського населення 51,6%. Трудові ресурси становлять 2461,7 тис. осіб , (12% населення України) слід зазначити, що їх частка у загальній чисельності населення скорочується в порівнянні з минулими роками, крім Чернівецької обл. (Івано-Франківська обл. - 2000р. - 57%, 2006 - 51%, Львівська обл. 2000р. -56,5%, 2005р. - 55,8%, Чернівецька обл. - 2000р.-44,5%, 2005р. - 54,5%). Безробіття становило в 1996р.3,8%, а в 2006р.-15,8% . Коефіцієнт природного приросту становить - 1,9.

1.6 Рекреаційно-туристичний потенціал

Карпатський економічний район – це зона багатопрофільного, зимового і літнього, гірсько-спортивного і масового пізнавально-оздоровчого відпочинку і бальнеологічного лікування. Помірньо-континентальний клімат, з мальовничими передгірськими і гірськими ландшафтами, значні запаси лікувальної грязі, озокериту створюють передумови для розвитку курортного господарства. Клімат сприяє оздоровленню хворих на легеневі, серцево-судинні хвороби. Карпати – це єдиний регіон в Україні для розвитку гірськолижного спорту.

2. Зовнішні фактори розвитку

2.1 Гео економічне та геополітичне становище

В районі розвинутий залізничний, автомобільний транспорт. Через цей економічний район здійснюється найбільше експортних операцій, оскільки саме з його території безпосередньо йдуть на Захід нафтопроводи, газопроводи, продуктопровід.

2.2 Вплив зовнішньоекономічної ситуації на розвиток регіону

Економіка району знаходиться під значним впливом сусідніх країн, адже всі вони є членами ЄС.

12.1.3..Південний економічний район

Район розташований на півдні України, займає площу 113,4 тис.км.кв. (18,8% території України). До його складу входять Автономна Республіка Крим, Одеська, Миколаївська, Херсонська області, м.Севастополь.

1.Внутрішні фактори розвитку

1.1Природно-ресурсний потенціал.

Район зосереджує 15,6% природно-ресурсного потенціалу від загальноукраїнського. Корисних копалин небагато (2,8%), це в основному керченська залізна руда, флюсові вапняки, солі кримських озер, різні види будівельних матеріалів (мармур, граніт, глини), газ, лікувальні грязі лиманів, мінеральні джерела, але такі два фактори, як теплий клімат і море цілком компенсують дефіцит мінеральних ресурсів (природно-рекреаційні ресурси становлять 27,4% природно-ресурсного потенціалу регіону).

1.2 Економічний потенціал

Аналіз територіально-галузевої структури господарства свідчить про деякі зміни в регіоні, з 1990р. збільшилась частка електроенергетики, металургії, хімічної, нафтохімічної промисловості, скорочується частка паливної промисловості, машинобудування та металообробки, деревообробної, харчової та легкої промисловості, промисловості будівельних матеріалів. Агропромисловий комплекс спеціалізується на зерновому господарстві, виноградарстві, плодоовочівництву, молочно-м'ясному та птахопромисловому напрямах.

1.3 Науково-технічний потенціал

Район має потужний науково-технічний потенціал. На його території зосереджено 15% науково-дослідних і проектно-конструкторських організацій України.

1.4 Стан оточуючого природного середовища

Діяльність об'єктів портово-промислового комплексу, хімічних, металургійних комбінатів негативно впливають на навколишнє середовище. Залпові аварійні викиди спричиняють тотальне забруднення прибережних акваторій, морського дна нафтопродуктами, технічними мастилами, важкими металами. Ґрунти схильні до активної ерозії, лінійного розмиву, площинного змиву. Узбережжя Чорного та Азовського морів зазнають абразії, зсувів. Викиди хімічної, газової промисловості, автотранспорту - основні джерела атмосферного забруднення.

1.5 Оцінка трудового потенціалу

Район відноситься до найбільших за чисельністю населення районів - 7156,3 тис осіб.. (15,5% населення країни). Щільність населення – 63,0 осіб/км²., (максимум – АРК та Одеська обл. – 76 осіб /км², мінімум – Херсонська обл. - 40 осіб /км² .Спостерігається досить висока питома вага міського населення - 65,9%. Трудові ресурси становлять 3128,3 тис. осіб Коефіцієнт природного приросту - 1,9. Більшість людей зайняті на приватних підприємствах, фермерських господарствах.

1.6 Рекреаційно-туристичний потенціал

Кліматичні умови, приморське положення, Кримські гори сприяють розвитку рекреаційно-туристичного потенціалу. Велике значення мають лікувальні грязі, ропа та джерела мінеральних вод. Кращі лікувальні грязі в Куяльницькому, Шаболатському та Хаджибейському лиманах Одеської області та Сакському озері в АРК, де поруч з цим налічується ще понад 100 різних за складом і дією на людський організм мінеральних джерел. В районі є велика кількість санаторіїв, пансіонів, будинків відпочинку, дитячих оздоровчих таборів не лише державного, а й міжнародного значення.

2. Зовнішні фактори розвитку

2.1 Геоелекономічне та геополітичне становище

Район має досить вигідне географічне положення. Через його територію проходять важливі залізничні, автомобільні, річкові та повітряні шляхи, євроазійські транспортні коридори, які сполучають економічні райони України з багатьма зарубіжними країнами. Район розташований на перетині державних і міжнародних морських шляхів Азово-Чорноморського басейну. Межує з Росією, Молдовою, Румунією.

2.2 Вплив зовнішньоекономічної ситуації на розвиток регіону

На зовнішньоекономічну ситуацію дуже сприятливо впливає зручне транспортно-географічне положення району. Якщо експорт у 2000р. складав 1364,3 млн.дол., а імпорт - 958 млн дол., то в 2006р. експорт - 2268млн.дол. і 1525,3 млн.дол. імпорт. Характер зв'язків району з іншими економічними районами багатогранний. Сюди надходять електроенергія, нафта, газ, метали, машини, технологічне обладнання.

12.1.4..Подільський економічний район

Площа району складає – 60,9 тис.км.кв. (10,1%території України). До його складу входять Вінницька, Тернопільська, Хмельницька області. Район розташований в центральній частині правобережної України, в зоні з родючими ґрунтами, достатнім зволоженням, що сприяє розвитку обласних агропромислових комплексів.

1.Внутрішні фактори розвитку:

1.1 Природно-ресурсний потенціал.

До природних ресурсів належать сільськогосподарські, лісові, мінеральні, водні, рекреаційні ресурси. Вони є основою формування виробничих комплексів. Річки району використовуються для одержання

електроенергії, зрошення, риборозведення. Частка орних земель 84%. Серед мінеральних ресурсів провідне місце належить групі будівельних матеріалів, сировині для виробництва цементу, цегли, черепиці, щебню. Є значні запаси гранітів, гнейсу, марганцю, мергелів, гіпсу, коаліну.

1.2 Економічний потенціал

Комплекс проіродно-економічних передумов найбільш сприятливий для розвитку агропромислового виробництва. Сільське господарство району спеціалізується на зерновому, буряківничому, технічно-кормовому та м'ясо-молочному напрямках. Розвинуте садівництво, ягідництво, картоплярство. Розвиток промисловості обмежений недостатньою мінерально-сировинною базою. Основою промисловості є електроенергетика, металургія, харчова промисловість. Частка хімічної, нафтохімічної, промисловості машинобудування, металообробної, деревообробної та легкої промисловості останні роки зменшилась. Район розташований між промисловими центрами Придніпров'я та Карпатським економічним районом, що сприяє прискореному розвитку його господарського комплексу.

1.3 Науково-технічний потенціал

Шість вищих навчальних закладів 3-4 рівнів акредитації та інститут післядипломної педагогічної освіти ведуть наукову роботу. Науково-технічний потенціал зосереджено в 55 науково-дослідних і проектно-конструкторських організаціях. Але поруч з цим необхідно підвищити техніко-технологічний рівень виробництва в господарському комплексі регіону, в першу чергу базових галузей, оновлення основних фондів в харчовій індустрії, легкій промисловості.

1.4 Стан оточуючого природного середовища

Зменшення виробничої діяльності підприємств радіотехнічної, електротехнічної промисловості значно знизили обсяги виробництва підприємствами паливно-енергетичного комплексу, хімічної промисловості, що в свою чергу сприяло зменшенню техногенного навантаження на екологічний стан регіону. Викликає занепокоєння накопичення токсичних відходів та їх утилізація. Сучасний стан навколишнього природного середовища стабільний. Кількість викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря від стаціонарних джерел – зменшилась, але спостерігається ріст викидів від автомобільного транспорту. Якість води в поверхневих водоймах району за основними показниками не перевищує норми.

1.5 Оцінка трудового потенціалу

Чисельність населення району - 4227,7 тис.осіб. Щільність населення – 69 осіб/км². При значному розвитку агропромислового виробництва спостерігається досить високий відсоток міського населення - 47,7. Трудові ресурси становить 1682,1 тис.осіб, спостерігається зменшення їхньої чисельності. Рівень зареєстрованого безробіття в районі з 1996 р. зріс на 4-6% (1996 р. – 0,6%, 2006 р. – 6,4)

Рівень зареєстрованого безробіття з 1996-2006рр. - у Вінницькій області 0,3-4,3%, Хмельницькій області 0,6-3,7%, Тернопільській області 0,8-6,6%. Коефіцієнт природного приросту дорівнює - 6,6.

1.6 Рекреаційно-туристичний потенціал

До природно-рекреаційних ресурсів належать розташовані в сприятливих кліматичних умовах мальовничі краєвиди, лісові масиви, а також джерела мінеральних вод. Край має 269 територій та об'єктів природно-заповідного фонду. В районі є санаторії, лікувальні пансіонати, будинки й пансіонати відпочинку.

2. Зовнішні фактори розвитку

2.1 Геоекономічне та геополітичне становище

Розвинута транспортна мережа, має добрі можливості для економічних і культурних зв'язків з Карпатським, Центральним, Причорноморським, економічними районами. Територію району перетинають залізничні магістралі республіканського, міжнародного значення, проходять газопроводи.

2.2 Вплив зовнішньоекономічної ситуації на розвиток регіону

Близькість району до державного кордону України дає можливість розвивати на його території галузі з виробництва, продукція яких може транспортуватись в ці країни. Експорт району становить – 3%, імпорт – 9% від загальнодержавного. Сусідні райони і зарубіжні країни мають великий вплив на економіку району, особливо через постачання природних ресурсів.

12.1.5.. Поліський економічний район.

До складу району входять Волинська, Житомирська, Рівненська, Чернігівська області. Територія складає 102,1 тис. км.кв. (16,9% площі України), розташований в північно-західній частині країни.

1 Внутрішні фактори розвитку

1.1 Природно-ресурсний потенціал

В районі зосереджено 10% природно-ресурсного потенціалу країни. Найбільшу питому вагу складають земельні, водні та лісові ресурси. З корисних копалин можна виділити нафту, калійну, кухонну сіль, сірку, озокерит, мінеральні води. Район багатий на сировину для будівельної промисловості. Природнокліматичні умови (помірно-континентальний клімат) зумовили заболоченість території, особливості водних ресурсів, розвиток сільського господарства.

1.2 Економічний потенціал

Поліський економічний район є аграрно-промисловим. В областях спостерігаються відмінності щодо спеціалізації та локалізації промислового й сільськогосподарського виробництва. Спостерігається збільшення частки в галузевій структурі електроенергетики, паливної, металургійної, хімічної, деревообробної, харчової промисловості, скоротилась частка машинобудування, верстатобудування, легкої промисловості, промисловості будівельних матеріалів. В районі спостерігається помітна індустріальна відсталість більшості областей регіону. Функціонують бурякоцукровий, плодоовочеконсервний, льонопромисловий, молоко-, м'ясо- та птахопромисловий комплекси.

1.3 Науково-технічний потенціал

В районі функціонує близько 150 науково-дослідних на проектно-конструкторських організацій, проводиться більше 2000 наукових розробок і лише 185 робіт були спрямовані на створення і впровадження нових видів техніки, технологій.

1.4 Стан оточуючого природного середовища

Сучасний стан навколишнього природного середовища стабільний. Забрудненість атмосферного повітря, в порівнянні з іншими районами - невисока. Осушення боліт, неконтрольована вирубка лісів негативно впливає на природне середовище. В цілому екологічна ситуація району стабільна й не має вираженого загального характеру.

1.5 Оцінка трудового потенціалу

Чисельність населення району - 4738,5 тис. осіб (10% населення країни). Щільність населення невелика – 46 осіб /км². (нижча від показника в Україні - 78 осіб /км²). Спостерігається високий відсоток міського населення - 53,6 при переважній частці аграрного виробництва. Трудові ресурси становить 1929 тис. осіб. Коефіцієнт природного приросту -6,4. Більша частина населення зайнята в сфері економічної діяльності та в сільському господарстві.

1.6 Рекреаційно – туристичний потенціал

Чинниками, які сприяють розвитку рекреації є наявність унікальних мальовничих ландшафтів та місцевостей курортно-оздоровчого типу, багатого лісового фонду, луків, численних озер та річок. Мінеральні води, лікувальні грязі дозволяють розвивати лікувально-оздоровчі заклади.

2. Зовнішні фактори розвитку

2.1 Гео економічне та геополітичне становище.

Район має зручне транспортне сполучення як із східноєвропейськими, так і центральноєвропейськими державами. Транспортне положення на шляхах до Білорусі та Польщі вигідне для району. Залізничний, автомобільний та повітряний транспорт зв'язують основні промислові центри району та країни. Через територію району проходить газомагістраль та нафтопровід.

2.2 Вплив зовнішньоекономічної ситуації на розвиток регіону

Незважаючи на деякі позитивні чинники сприятливі для розвитку регіону, в районі спостерігається економічна криза. Експорт – 3,15%, імпорт – 4,2%. Інвестиції складають 4995млн.грн.

12.1.6. Східний економічний район

Район – один з найпотужніших індустріально-аграрних господарських комплексів України. До його складу входять Полтавська, Сумська, Харківська області. Загальна площа району становить 84 тис.км.кв. (13,9% території України).

1.Внутрішні фактори розвитку

1.1 Природно-ресурсний потенціал.

Важливими передумовами розвитку району є наявні природні ресурси і сприятливі природнокліматичні умови. Земельний фонд Східного району визначається великими площами земель, сільгоспугідь та ріллі (15,6%, 15,3% від загальнодержавних). Район має великі водні та лісові ресурси. Мінеральні

ресурси досить різноманітні. Передусім це енергетичні ресурси і залізна руда. Є поклади кам'яного, бурого вугілля, нафти, газу.

1.2 Економічний потенціал

Близькість району до української металургійної бази сприяли розвитку важкого, металомісткого машинобудування. Розвинуті металообробна, хімічна, нафтохімічна, легка та харчова промисловості. В районі частка видобувних галузей переважає над обробними. В аграрному виробництві більш поширені бурякоцукровий, плодоовочеконсервний, зернопромисловий, олійно-жировий, льоно-, м'ясо-, молоко-, птахопромисловий спеціалізовані галузеві комплекси.

1.3 Науково-технічний потенціал

Район має застарілу структуру промисловості, яка вже не відповідає вимогам НТП. За рахунок великих капіталовкладень слід модернізувати основні фонди промисловості, завершити індустріалізацію сільського господарства на новій основі.

1.4 Стан оточуючого природного середовища

Надмірна технологічна концентрація виробництва, переважання матеріаломістських виробництв створили в районі напружену екологічну ситуацію. Забруднення стічних вод, значні викиди в атмосферу шкідливих речовин, накопичення побутового сміття негативно впливають на природне середовище і потребують негайного вирішення цих проблем.

1.5 Оцінка трудового потенціалу

Чисельність населення району - 5664,8 тис. осіб (понад 12% населення країни) Щільність населення – 67 осіб /км². (нижча від показника по Україні - 78 осіб /км²). Спостерігається високий відсоток міського населення - 70,7. Трудові ресурси становлять 2490,4 тис осіб.. Демографічна ситуація складна. Коефіцієнт природного приросту -10,3 – найнижчий серед районів України.

1.6 Рекреаційно – туристичний потенціал

Природні умови та ресурси району сприяють розвитку рекреаційного комплексу. Густота річкової мережі дає можливість для розвитку водних видів спорту. Мальовничі ландшафти, мінеральні джерела, архітектурний комплекс району створюють курортний потенціал. Санаторно-оздоровчі комплекси мають не лише районне, а й державне значення.

2. Зовнішні фактори розвитку

2.1 Гео економічне та геополітичне становище

Географічне положення створило передумови для формування економічних зв'язків з Росією більш міцніших ніж для інших регіонів, таке положення посилювалося розміщенням району на перетині напрямків масових перевезень.

2.2 Вплив зовнішньоекономічної ситуації на розвиток регіону

Район характеризується вигідним транспортно-географічним положенням, близькість до паливно-металургійної бази України – Донбасу, вихід до Дніпра, сусіднє положення щодо Росії та Білорусі впливають позитивно на регіон, але економічна криза більшості галузей народногосподарського комплексу гальмують цей процес. Експорт – 8,2%, імпорт – 7,6%.

12.1.7. Центральний економічний район

До складу району входять 2 області Київська та Черкаська і місто Київ. Площа району складає 49,8 тис. км. кв. (8,8% території України). Природно - кліматичні й соціально-економічні передумови району сприяють розвитку багатогалузевого промислового і сільськогосподарського виробництва.

1. Внутрішні фактори розвитку:

1.1 Природно-ресурсний потенціал

Район зосереджує 7% природно-ресурсного потенціалу країни. Мінеральних ресурсів небагато (1,1%), Сировинна база не в достатній мірі забезпечує потреби району. Є незначна кількість бурого вугілля, торфу, різні види будівельних матеріалів (лабрадорит, граніт, пісок), державне значення мають запаси бентонітових глин та каолінів. Багатством району є водні (6,6%), земельні (9,9%), лісові (8,6%), фауністичні (10,0%) і природно-рекреаційні (9,6%) ресурси.

1.2 Економічний потенціал

В районі склався високорозвинутий комплекс галузей, які визначають його спеціалізацію. Територіально-галузева структура господарства характеризується збільшенням частки електроенергетики, хімічної, нафтохімічної промисловості, деревообробної, целюлозно-паперової, та харчової промисловості, зменшенням паливної промисловості, металургії, машинобудування, металообробки, легкої промисловості. Відтворення основних виробничих фондів відбувається в безперервному процесі і характеризується низьким рівнем зношеності. Агропромисловий комплекс спеціалізується на буряківничо-зерново-льонарському напрямку та молочно-м'ясному тваринництві і птахівництві.

1.3 Науково-технічний потенціал

В районі функціонує потужний потенціал академічної, вузівської і галузевої науки. В академічному секторі зосереджено понад 7% наукових працівників. Найбільшим сектором науки є вузівський сектор. З метою удосконалення управління наукою створено 6 наукових центрів. Мережа науково-дослідних, конструкторських, проектних інститутів, а також дослідних підрозділів функціонує з метою виробництва, розповсюдження і впровадження в практику наукових знань. Проблемою є – недостатнє фінансування науки державою.

1.4 Стан оточуючого природного середовища

Нинішня екологічна ситуація району характеризується як кризова, що формувалась протягом тривалого періоду. Велика кількість об'єктів з питомою вагою ресурсомістких та енергомістких технологій спричинили виникнення надзвичайної ситуації. Промислові, транспортні викиди в атмосферу та водойми, накопичення шкідливих та токсичних речовин в ґрунті призвели до деградації довкілля. Негативно на навколишнє середовище впливає Чорнобильська катастрофа з її довготривалими медико-біологічними, економічними та соціальними наслідками. В районі проводиться робота по регулюванню екологічної безпеки підприємств та загальної екологічної мережі.

1.5 Оцінка трудового потенціалу

Чисельність населення району складає 5802,4 тис. осіб (12,3% населення країни). Щільність населення майже в двічі перевищує державну й складає – 117. осіб /км². , (максимум – м. Київ- 3333) .Спостерігається питома вага міського населення 76,8%. Трудові ресурси становить 2674,4 тис. осіб (13,2% трудових ресурсів країни).

1.6 Рекреаційно-туристичний потенціал

Природнокліматичні, історичні умови району сприяють розвитку рекреаційно-туристичного потенціалу. Рівнинний рельєф, помірно-континентальний клімат, ліси, водні ресурси сприяли розвитку мережі різних типів санаторіїв, оздоровниць, будинків відпочинку. Привертають увагу історико-етнографічні об'єкти (археологічні музеї, історико-культурні, національні заповідники, архітектурна унікальність будівель.

2. Зовнішні фактори розвитку

2.1 Геоекономічне та геополітичне становище

Вигідне гео економічне положення, розміщення в районі столиці України – культурного, політичного та промислового центру сприяє розвитку типового та інноваційного виробництва. Центральне положення району формує найрозвинутіший транспортний комплекс, який включає в себе густу мережу залізниць, автошляхів, трубопроводів. Добре функціонує річковий транспорт. Район має авіаційний зв'язок з багатьма країнами світу. Вагоме значення мають чотири міжнародних транспортних коридори.

2.2 Вплив зовнішньоекономічної ситуації на розвиток регіону

На зовнішньоекономічну ситуацію позитивно впливає центральне транспортно-географічне та столичне положення району. Завдяки знаходженню в районі столиці України міста Києва, концентрації представництв багатьох країн та відділень світових організацій, сприяє розвитку культурних, політичних, економічних, фінансових міжнародних зв'язків.

12.1.8. Придніпровський економічний район

Старопромисловий район розвинутої індустрії, великого промислово-аграрного комплексу, який має значний вплив на розвиток економіки України. До складу району входять Дніпропетровська, Запорізька, Кіровоградська області. Площа району складає 88,7 тис. км. кв. (13,9% території України).

1. Внутрішні фактори розвитку:

1.1 Природно-ресурсний потенціал.

Ресурсний потенціал району складає 17,9% від загального в Україні. В його складі виділяються мінеральні, земельні, водні, природно-рекреаційні, лісові ресурси. Район належить до регіонів з високим рівнем інтегрального природно-ресурсного потенціалу. Мінеральна база характеризується різноманітними й великими запасами корисних копалин. Тут розташовані родовища залізних, марганцевих, нікелевих, уранових, титанових руд, фосфатної сировини, доломітів, талько-магнезитів, графіту. Промислове значення мають поклади кам'яного, бурого вугілля, родовища нафти і газу.

Район унікально поєднує природні умови і ресурси, що стало однією з передумов формування потужного територіально-виробничого комплексу.

1.2 Економічний потенціал

Придніпровський економічний район – це передусім промислово-аграрний район, де промисловість на більшості території значно переважає сільське господарство (6:1). Виняток становить Кіровоградська область, де це співвідношення більш збалансоване. У регіоні за останні роки зросла частка видобувних галузей і скоротилась частка обробних, що свідчить про поглиблення екстенсивних процесів у промисловості. Динаміка територіально-галузевої структури господарства характеризується збільшенням частки електроенергетики, паливної промисловості, металургії, зменшенням частки хімічної, нафтохімічної промисловості, деревообробної, целюлозно-паперової, легкої, харчової промисловості, машинобудування, металообробки. В загальнодержавному поділі праці район виділяється виробництвом продукції чорної металургії, хімічної промисловості, машинобудування. Для району характерний високий рівень зносу в транспорті, промисловості, будівництві. Агропромисловий комплекс представлений зерновим, плодоовочевим, м'ясним, молочним, птахопромисловим напрямками.

1.3 Науково-технічний потенціал

В районі створена система наукових організацій, що відповідає його спеціалізації. Наукова діяльність та підготовка професійних кадрів проводиться в 34 вищих навчальних закладах 3-4-го і 122 закладах 1-2-го рівнів акредитації. В районі зосереджено більше 160 організацій, що виконують наукові та науково-технічні роботи.

1.4 Стан оточуючого природного середовища

Незбалансованість розвитку окремих галузей економіки, безвідповідальне ставлення до природних ресурсів та довілля призвели до екстенсивного природокористування, погіршення навколишнього середовища. Викиди хімічної, гірничорудної промисловості, автомобільного транспорту формують основну частину забруднення в районі. Нинішня екологічна ситуація району складна, хоча в останні роки в зв'язку зі скороченням виробництва вона покращилась. Високі концентрації шкідливих речовин зафіксовані в містах Дніпропетровську, Дніпродзержинську, Кривому Розі, Зеленодольську (допустимий рівень перевищений в 282 рази), Димитрові, Олександрії. Аналіз природно-ресурсного потенціалу району свідчить про наявність на території негативних змін в оточуючому середовищі, а саме: підтоплення міст, селищ, сільськогосподарських земель, зміна гідрохімічного і гідробіологічного режимів річок і водоймищ, замулення, заболочення, пересихання малих річок, ерозія, забруднення ґрунтів і зниження їх родючості.

1.5 Оцінка трудового потенціалу

Чисельність населення району складає 6437,3 тис. осіб (13,9% населення країни). Щільність населення – 77 осіб /км². Спостерігається висока питома вага міського населення 77,4% та мігрантів, але кількість вибуття населення перевищує масштаби його прибуття. Трудові ресурси становить 2824 тис. осіб.

В регіоні щорічно збільшується кількість безробітних і темпи їх зростання вищі порівняно із загальнодержавними.

1.6 Рекреаційно-туристичний потенціал

В районі нараховується близько 100 тис.га курортно-рекреаційних територій. Рекреаційний потенціал району складають мінеральні бальнеологічні води, лікувальні грязі, морські, річкові пляжі, ліси рекреаційного призначення. Велику цінність має акваторія Азовського моря, де знаходяться лікувальні водно-морські та грязьові ресурси. Цінні лікувальні грязі є в районі Бердянська.

2. Зовнішні фактори розвитку

2.1 Геоекономічне та геополітичне становище

Вигідне економіко-географічне положення, вихід до Азовського моря, сусідство з економічно розвинутими районами України сприяли формуванню розвинутої транспортної системи. Через район проходять важливі транзитні, залізничні, шосейні магістралі, що поєднують північні області України з Росією, з півднем України. Діють міжнародні аеропорти, що здатні приймати найсучасніші літаки і зв'язують область з країнами близького та далекого зарубіжжя. Важливу роль в транспортній системі відіграє ріка Дніпро та Бердянський морський порт.

2.2 Вплив зовнішньоекономічної ситуації на розвиток регіону

Район є одним із лідерів серед українських регіонів за обсягами зовнішньої торгівлі. Вагома частка виробництва спрямована на зовнішні ринки. Партнерами району в зовнішній торгівлі є понад 100 країн світу. В загальній структурі експорту більше половини складають чорні метали, продукція кольорової металургії та машинобудування. Найбільші обсяги експортних поставок товарів та послуг здійснюється до Росії, Туреччини, Китаю, Польщі. Майже чверть всіх імпорتنих закупівель припадає на мінеральне паливо, нафту, нафтопродукти, механічне устаткування та запасні частини до нього. Імпорт товарів здійснюється більш як з 40 країнами світу.

12.2. Загальні особливості розвитку економічних районів України на сучасному етапі

Україна характеризується істотними відмінностями між регіонами, починаючи з загальних показників, і закінчуючи рівнями їх економічного розвитку. Крім того, Україні властиві регіональні відмінності в природних умовах, етно-лінгвістичних, релігійних характеристиках та культурній спадщині. Пов'язані з перехідним періодом зміни у політичних сподобаннях населення регіонів ще дужче ускладнюють вирішення проблем, зумовлених такими значними регіональними відмінностями. Подолання регіональних відмінностей виявилось нелегким завданням навіть для країн з розвинутою ринковою економікою. Для України ж проблема міжрегіональної нерівності та регіонального зростання є надзвичайно актуальною і становить серйозний

виклик її цілісності і суверенітету. Для пом'якшення цих проблем формується відповідна регіональна політика.

Для розробки відповідної регіональної політики потрібна оцінка чинників, які впливають на поліпшення чи погіршення економічних показників регіону. Економічне зростання залежить від наявності таких регіональних чинників, як природні ресурси, трудовий, науково-технічний потенціал тощо. Останнім часом в регіональній політиці провідних країн світу як самостійне джерело зростання розглядається *просторовий чинник*. Цей чинник може реалізуватися через сукупний результат зростання окремих регіонів. Тому важливим є врахування ефектів, які виникають в результаті взаємодії регіонів і через це є дійсно просторово орієнтованими. Зростання національної економіки у цьому разі розглядається не як конкурентне, а як *кумулятивне зростання* при якому збільшення виробництва в регіоні може бути досягнуте не за рахунок додаткового залучення ресурсів, а за рахунок просторових чинників зростання.

Як *просторові чинники* зростання розглядаються наступні:

- агломераційні ефекти, що виникають при ефективному поєднанні різних підприємств в тому або іншому пункті розміщення (вони можуть бути охарактеризовані величиною агломераційного потенціалу території);
- схильність місцевих підприємців до використання інновації і ефективності їх застосування;
- зміна системи розселення і розподілу економічної активності (наприклад, створення ефективнішої урбаністичної структури);
- реорганізація регіональної інфраструктурної і, зокрема, транспортної системи, яка може підвищити сукупну продуктивність праці в тому або іншому місці і сприяти швидшому зростанню.

При застосуванні методів кумулятивного зростання основна увага приділяється ефективності використання чинників виробництва в кожному конкретному регіоні, особливостям даної просторової системи, а якщо застосовувати методи конкурентного регіонального зростання, то всі вказані чинники практично ігноруються, а зростання пов'язується з міжрегіональним перерозподілом і залученням додаткових чинників виробництва.

Для опису процесів кумулятивного зростання повинен бути врахований весь спектр чинників, що визначають регіональні особливості, які можуть впливати на зростання окремого регіону як в позитивному, так і в негативному плані. У цей коефіцієнт повинен бути включений вплив на продуктивність праці в регіоні економії від масштабу виробництва (як внутрішньої, так і зовнішньої), вплив технічного прогресу, особливостей регіональної структури виробництва і особливостей окремих галузей, існуючих в регіоні, зокрема продуктивність праці в них, сприйнятливність їх до нововведень

Таким чином методи кумулятивного зростання націлені на врахування ефектів, що виникають в господарстві самого регіону, зростання національної економіки при цьому розглядається не як результат конкурентного розподілу ресурсів між регіонами, а як підсумок саморозвитку і взаємодії регіонів. Кумулятивне зростання означає, що зростання виробництва в регіоні може бути

досягнуте без додаткового залучення ресурсів, а за рахунок просторових чинників зростання.

Питання економічного розвитку стосуються переважно відмінностей у характеристиках зростання для різних регіонів країни. Такі регіони можна визначити по-різному – за адміністративним поділом або за видами економічної діяльності. В Україні проблеми регіонального розвитку здебільшого постають у формі запитань, що стосуються нерівномірного розподілу доходів між регіонами; відмінностей у темпах зростання та рівнях безробіття, а також впливу цих відмінностей на поширення бідності, соціальних показників і соціального напруження. Враховуючи економічну, соціальну та політичну історію України, питання регіонального розвитку виглядають дуже серйозними, оскільки цілі галузі промисловості та райони економічної діяльності виявилися нежиттєздатними під час переходу до ринкової системи.

Таблиця 12.1.

Загальна характеристика економічних районів України

Економічні райони, адміністративні області	Територія		Кількість населення		
	Тис. км .кв.	%	Тис. осіб	%	Щільність осіб на км. кв.
Україна	603,5	100	47998,3	100	78,3
<i>Донецький район</i>	53,2	8,8	7232,2	15,1	133,7
Донецька область	26,5	4,4	4691,9	9,9	177
Луганська область	26,7	4,4	2425,3	5,2	92
<i>Карпатський район</i>	56,6	9,3	6142,	13	108,5
Закарпатська область	12,8	12,1	1248,5	2,6	98
Івано-Франківська область	13,9	2,3	1393,7	2,9	100
Львівська область	21,8	3,6	2588,2	5,5	120
Чернівецька область	8,1	1,3	911,8	2	115
<i>Південний район</i>	113,4	18,8	7156,7	15,1	62,9
Автономна Республіка Крим	27	4,5	2373	5	77
Миколаївська область	24,6	4,1	1229,7	2,6	52
Одеська область	33,3	5,5	2415,8	5,1	74
Херсонська область	28,5	4,7	1138,2	2,4	38
<i>Подільській район</i>	60,9	10,1	4227,7	8,9	69,4
Вінницька область	26,5	4,4	1720,1	3,6	65,

Тернопільська область	13,8	2,8	1119,6	2,4	81
Хмельницька область	20,6	3,4	1388	3	67
Поліський район	101,9	16,9	4738,5	10	46,5
Волинська область	20,1	3,3	1044,8	2,4	52
Житомирська область	29,8	5	1345,5	2,9	45
Рівненська область	20,1	3,3	1160,8	2,4	59
Чернігівська область	31,9	5,3	1187,7	2,5	38
Придніпровський район	83,7	13,9	6437,3	13,7	76,9
Дніпропетровська область	31,9	5,3	3476,1	7,4	109
Запорізька область	27,2	4,5	1877,2	4	69
Кіровоградська область	24,6	4,1	1083,9	2,4	45
Східний район	84	13,9	5664,8	11,9	67,4
Полтавська область	28,8	4,8	1573,5	3,4	57
Сумська область	23,8	3,9	1243,9	26,1	53
Харківська область	31,4	5,2	2848,5	6	92
Центральний район	49,8	8,3	5851,1	13,1	64
Київська область	28,9	4,8	4445,3	9,5	63
Черкаська область	20,9	3,5	1357,1	3	67

Області України дуже відрізняються як за розмірами території, так і за чисельністю населення (Табл.12.1). Розходження по території складають 4,1 рази (Одеська область - 33,3 тис. кв.км, Чернівецька обл. - 8,1 тис.кв.км), по кількості населення – 5.2 раза (Донецька та Чернівецька області). Звідси є велика різниця і за економічними показниками.

Існує чимало варіантів класифікації регіонів України за рівнем соціально-економічного розвитку. Більшість фахівців виділяють три групи регіонів з якісно різними характеристиками стану економіки і соціальної сфери: розвинуті регіони з досить високим рівнем виробництва і життя людей; регіони з середнім економічним потенціалом; проблемні регіони з низьким рівнем соціально-економічного розвитку. У групі останніх виділяються депресивні і відсталі регіони. Деякі вчені депресивними вважають регіони, які мали колись високий рівень, а зараз зазнають падіння економічних показників.

За підрахунками Т.В. Уманець найбільшу частку складають регіони з дуже низьким рівнем економічного розвитку (40% від загальної кількості областей). За класифікацією Інституту реформ – це регіони-аутсайтери: Волинська, Житомирська, Закарпатська, Кіровоградська, Рівненська, Тернопільська, Херсонська, Хмельницька, Чернігівська, Чернівецька. Значна частка припадає на групу регіонів з низьким рівнем розвитку: Вінницьку, Івано-Франківську, Луганську, Полтавську, Сумську і Черкаську області (28%). До групи регіонів з середнім рівнем (12%) увійшли АР Крим, Київська, та Одеська області. Дві області (Запорізька та Львівська) (8%) мають високий рівень. Групу з дуже високим рівнем складають три області (12%): Дніпропетровська, Донецька та Харківська [18, с.86]. Така класифікація досить сумнівна, адже за рівнем індустріального розвитку, скажімо, Луганська та Полтавська області входять до найбільш розвинутої групи регіонів (див.12.2).

Існуючі в Україні істотні відмінності між районами в економічному, соціальному, культурному, екологічному аспектах слід розглядати з точки зору взаємодії різних факторів: екзогенних та ендегенних. Якщо слідувати

Й.Шумпетеру, то під екзогенними (зовнішніми) слід розуміти війни, революції, соціальні заворушення, урядову політику, землетруси, залежність сільського господарства від кліматично-погодних умов. Під ендегенними (внутрішніми) факторами розвитку Й.Шумпетер розумів такі зміни в економічному житті, які народжуються всередині регіону з власної ініціативи, з впровадженням нових комбінацій. Це можуть бути нові форми організації, нові технології, нові види товарів, нові люди. Отже розвиток регіонів має відбуватися інноваційним шляхом. Внаслідок дії екзогенних та ендегенних чинників в Україні склалися певні регіональні ситуації: економічна, соціальна, етнокультурна, екологічна та інші. Розглянемо деякі з цих ситуацій.

12.2.1 Регіональна економічна ситуація

Найважливішими показниками економічної ситуації є динаміка соціально-економічного розвитку регіонів, стан ринку праці, інвестиційна і зовнішньоекономічна активність.

В регіонах спостерігається деяке зростання економіки, але нестача капітальних вкладень суттєво вплинула на стан основних фондів у країні. Практично у всіх галузях йде їх інтенсивне старіння. Питома вага устаткування, що працює понад 20 років, значно збільшується. Старі машини й устаткування дуже повільно виводяться з експлуатації. Безпосередньо на ремонті в країні зайнято близько 1 млн. чол., а з урахуванням повних витрат праці (витрат праці працівників, що виготовляють матеріали й устаткування для ремонтів) ремонт забезпечують 3 млн. чол. Тобто кожен шостий працівник виробничої сфери обслуговує ремонт основних фондів.

Серед важливих принципів поліпшення територіальної структури необхідно відзначити обмеження будівництва у великих містах нових промислових підприємств, крім об'єктів пов'язаних з обслуговуванням населення, більш повне використання можливостей розвитку малих й середніх міст і робочих селищ з розміщенням у них невеликих спеціалізованих підприємств, філій і окремих цехів діючих заводів і фабрик, а також підприємств агропромислового комплексу.

Існують також і проблеми, які необхідно негайно вирішувати. Це розвиток Донбасу, якій слід спрямувати на удосконалення технологій видобутку вугілля, виплавки і прокату металу у взаємозв'язку з комплексом заходів щодо водопостачання, охорони природи, більш повному використанню трудових ресурсів, зокрема жінок і пенсіонерів, комплексній переробці корисних копалин і відходів.

Мають потребу в подальшому вивченні і ретельному обґрунтуванні проблеми розвитку Півдня України, Придніпров'я, західних і поліських районів. Їх потрібно вирішувати комплексно, у взаємозв'язку з розвитком усіх регіонів країни.

Локомотивом економічного зростання протягом останніх років є сектори економіки регіонів, які значною мірою зорієнтовані на внутрішній споживчий

ринок: будівництво, машинобудування, телекомунікації та харчова промисловість. Особливо вражає бум у будівельній індустрії.

Вагомою є роль експорто-орієнтованих галузей - металургії та хімічної промисловості, які бурхливо зростають завдяки сприятливій кон'юктурі світових ринків. Регіональні економіки мають власну спеціалізацію. Обробна промисловість домінує на Сході країни: у Донецькій, Дніпропетровській, Запорізькій, Полтавській та Луганській областях. Натомість сільське господарство переважає на Півдні та Заході: у Тернопільській, Вінницькій, Кіровоградській та Хмельницькій областях. Аналіз галузевої структури економіки за показником створеної валової доданої вартості говорить про перевагу сфери послуг як в цілому по Україні, так і по регіонах (Табл.12.2.)

В усіх регіонах України переважає валова додана вартість, створена у сфері послуг. Лише у Донецькому та Придніпровському сумарно переважають обробна і добувна галузі, а у Подільському - сільське господарство. З одного боку, у світлі світових тенденцій це є позитивним фактором, але дійсна причина криється у довготривалій кризі багатьох галузей обробної промисловості, особливо, машинобудування і легкої промисловості.

Таблиця 12.2.

Галузева структура економіки регіонів України, % у ВДВ

Райони	Добувна	Обробна	Виробництво електроенергії	Будівництво	Сільське господарство	Послуги	Всього
Україна	5.6	20.4	6.2	5	17	45.8	100
Донецький (Донецька, Луганська)	15.0	29.1	6	4.2	8	37.7	100
Карпатський (Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Чернігівська)	3.6	17.3	4.1	4.8	27.8	42.4	100

Південний (АР Крим, Миколаївська, Одеська, Херсонська, М.Севастополь)	0.6	17.6	4.7	4.5	18.6	52.2	100
Подільський (Вінницька, Тернопільська, Хмельницька)	0.2	14.1	7	4	37.9	36.8	100
Поліський (Волинська, Житомирська, Рівненська, Чернігівська)	2	15	5.3	4.5	32.33	39.7	100
Придніпровський (Дніпропетровська, Запорізька, Кіровоградська)	9	26.5	7.5	3	19.5	34.5	100
Північно-східний (Полтавська, Сумська, Харківська)	10.2	20.8	4.5	4.5	23	37	100
Центральний (Київська, Черкаська, м. Київ)	0.3	13.2	6.8	4.7	22.5	51.5	100

Зокрема, якщо за обсягами валової доданої вартості в 1996 році співвідношення мінімального (Закарпатська область – 0,7 тис. грн.) та максимального (м. Київ – 1,9 тис. грн.) значень показника ВДВ на душу населення в регіонах України становило 2,7 раз, то у 2007 році розмах варіації становив 3,9 разу (мінімальний - Чернівецька область (1,5 тис.грн.) та максимальний – м. Київ (5,8 тис. грн.).

Групування регіонів за величиною відхилення валової доданої вартості на душу населення від середнього рівня по країні в 2007 р. виявило групу лідерів (5 областей та м. Київ), що об'єднує області, середньодушові обсяги ВДВ в яких становлять більше 110% загальнодержавного рівня. Це м. Київ (157,5%), Запорізька (140,7%), Дніпропетровська (125,0%), Полтавська (125,1%), Донецька (125,1%), та Київська (116,8%) області, тобто індустріально розвинені регіони. Ключову роль тут зіграло ефективне використання природних ресурсів та території регіонів, їх спеціалізація.

Питома вага першої групи областей у загальному обсязі валової доданої вартості становить 46,6 %. Друга група представлена 7 областями, що за зазначеним показником відповідають середньому по країні рівню або мають

незначне відхилення (від 110 до 90 %): Харківська (105,6 %), Одеська (102,0%), Сумська (99,8%), Черкаська (97,5%), Чернігівська (95,2%), Миколаївська (94,5%), Луганська (94,4%). Їх частка становить 25,7 % валової доданої вартості. До складу третьої групи увійшли 12 регіонів, показник валової доданої вартості на душу населення яких становить менше 90 % від середнього рівня по країні: АР Крим (69,9%), Хмельницька (85,9%), Житомирська (85,5%), Вінницька (82,4%), Кіровоградська (81,6%), Рівненська (79,0%), Херсонська (76,8%), Івано-Франківська (72,5%), Волинська (68,5%), Тернопільська (64,5%), Закарпатська (52,3%) області та м. Севастополь (66,3%). На долю цієї групи припадає 27,07% загальної валової доданої вартості.

Регіональні відмінності динаміки промислового виробництва в значній мірі визначаються регіональними особливостями галузевої структури промисловості (Табл. 12.3). У 8 регіонах країни промислова діяльність має ресурсно-сировинне спрямування: у Донецькій, Дніпропетровській, Запорізькій, Івано-Франківській, Луганській, Миколаївській та Рівненській областях понад 50 % обсягів промислового виробництва припадає на продукцію електроенергетики, паливної промисловості, чорної та кольорової металургії. У той же час їх частка у промисловому виробництві країни сягає 60 відсотків.

Однією з найбільш негативних тенденцій розвитку економіки в 2000-2007рр., яка матиме довготермінові наслідки, є значна територіальна диференціація та зниження інвестиційної активності. Фізичний обсяг інвестицій в основний капітал в цілому по країні за 2000-2007 рр. зменшився майже в 4 рази.

Таблиця 12.3.

Структура промисловості економічних районів України

	Промисловість, всього	Електроенергетика	Паливна промисловість	Чорна металургія	Кольорова металургія	Хімічна та нафтохімічна промисловість	Машинобудування та металобробка	Деревообробка та целюлозно-паперова промисловість	Промисловість будівельних матеріалів	Легка промисловість	Харчова промисловість
Україна	100	12,4	10,4	28,3	2,7	5,9	13,0	2,3	2,5	1,6	15,7
Донець-	100	7,75	42	41,95	2,4	6,6	7,5	1,1	1,05	0,5	5,45

кий р-н											
Карпатський р-н	100	14,125	20,25	0,65	0,4	6,1	11,25	17,1	4,85	8,15	28,35
Південний р-н	100	11,6	4,8	1,5	10,23	13	23,25	0,55	4,3	3,05	32
Подільський р-н	100	19,45	0,1	1,15	0,3	3,3	15,25	1,4	5,5	3,3	45,3
Поліський р-н	100	16,25	6,4	0,85	5,45	7,85	10,8	6,8	4,25	4,2	33,3
Придніпровський р-н	100	14,25	2,6	38,45	5,16	2,36	15,1	0,5	2,5	0,75	14,1
Східний р-н	100	8,05	31,4	5	1,1	5,23	22,9	1	1,6	1,25	20,2
Центральний р-н	100	17,3	0,2	1,25	0,3	17,23	11,05	6,5	3,05	2,5	30,25

Існує значна асиметрія та розпорошеність інвестицій в основний капітал. Обсяги інвестицій значно зменшились в усіх регіонах. Загалом низькою залишається інвестиційна привабливість регіонів. В 2007 р. обсяги іноземних інвестицій на душу населення в Вінницькій, Житомирській, Кіровоградській, Луганській, Тернопільській, Хмельницькій та Чернівецькій областях не перевищували 40 дол. США. Деформованою є регіональна структура їх находжень: традиційними лідерами щодо обсягів розміщення іноземних інвестицій залишаються м. Київ, Київська, Донецька, Запорізька та Одеська області.

Найбільш інвестиційно привабливими для інвесторів є індустріально розвинені регіони. Існує залежність між іноземними інвестиціями, капітальними вкладеннями і обсягом промислового виробництва у регіонах України. Чим більше обсяги капітальних вкладень та іноземних інвестицій в регіон, тим більший обсяг промислового виробництва. Так, переважна більшість іноземних інвестицій у Запорізькій області вкладена в промисловість – 95% обласного обсягу.

Простежується нерівномірність залучення інвестицій за видами економічної діяльності: у 2006 році близько 70 відсотків (162,7 млн. доларів США) інвестицій спрямовано у такі галузі, як харчова – 21% (52,4 млн. доларів

США); металургійна – 18,2 % (45,3 млн. доларів США); вугільна – 15 % (37,4 млн. доларів США); хімічна – 11 % (27,6 млн. доларів США). Спрямованість інвестицій у пріоритетні види економічної діяльності реалізується в середньому по регіонах на рівні лише 10 -20 відсотків. Практично відсутні стратегічні іноземні інвестори, слабкою є інвестиційна активність вітчизняних підприємців.

Ситуація з динамікою інвестицій в інші країни та іноземних інвестицій в регіони України (табл.12.4) свідчить про недосконалість інвестиційного ринку, існування труднощів для просування іноземного капіталу в регіони, головним серед яких є непослідовність державної регіональної політики в інвестиційній сфері.

Визначення регіональної ефективності ПП уособлює важливий аспект *регіональної конкуренції* – яке формується в постсоціалістичних країнах. Малий обсяг внутрішніх інвестицій, „столичний максимум” їх концентрації та інші проблеми призводять до досить неоднозначного становища українських регіонів. Посилюється процес їх поляризації, вплинути на який держава не може через брак ресурсів. Запропонований показник дозволяє чітко визначити групи локальної конкурентоспроможності регіонів України. Одразу ж слід зауважити, що обласний рівень приблизно відповідає другому рівню Номенклатури статистичних територіальних одиниць (NUTS) Європейської комісії .

Таблиця 12.4.

Територіальна структура інвестицій, 2005,%

	Частка прямих інвестицій у загальному їх обсязі	
	В економіку регіонів	В економіку інших країн
Україна	100	100
Автономна Республіка Крим	3,7	1,3
Вінницька	0,6	10,6
Волинська	1,1	-
Дніпропетровська	7,1	2,4
Донецька	7,6	2,7
Житомирська	0,9	0,1
Закарпатська	2,4	0,1
Запорізька	5,7	3,0
Івано-Франківська	1,1	-

Київська	8,0	-
Кіровоградська	0,8	-
Луганська	0,9	1,3
Львівська	3,8	0,3
Миколаївська	1,3	0,3
Одеська	5,4	25,9
Полтавська	3,3	1,5
Ровенська	1,1	-
Сумська	1,1	-
Тернопільська	0,5	-
Харківська	3,8	31,7
Херсонська	0,9	0,2
Хмельницька	0,4	-
Черкаська	1,9	-
Чернігівська	0,2	1,5
Чернівецька	1,2	-
м. Київ	34,5	5,1
м. Севастополь	0,4	12,0

Певне перебільшення щодо чисельності населення має Донецька область, і „не дотягує” до мінімального рівня Севастополь. При розрахунках регіональної ефективності ПІІ визначається співвідношення між ними та ВРП. З одного боку, за іноземні інвестиції завжди конкурують держава і регіони, з іншого – іноземні інвестори прискіпливо оцінюють можливості одержання прибутку з позиції не тільки раціонального розміщення конкретного виробництва (ці принципи давно вже відомі), а й ефекти сприяння регіонові, який має переваги в інфраструктурі, зручності вивезення капіталу, при лобіюванні інтересів в органах влади тощо. На превеликий жаль, оцінки регіонального стимулювання бізнесу поки що мають фрагментарний характер, а домінування державних оцінок мало цікавить інвесторів.

Запропонована Чужиковим В. І. градація регіональної конкуренції (K_p) щодо залучення іноземних інвестицій має такий вигляд:

а) $K_p > 0,2$ у Києві (0,39-max) та Київській області. Це авангардна група із значними зрушеннями в диверсифікації виробництва, з досить високим рівнем інфраструктури, яка дозволяє і надалі нарощувати ПІІ у сучасні галузі. Найбільш перспективними є сервісна та інституціональна складові;

б) $0,1 < K_p \leq 0,2$ – у Закарпатській (0,2), Полтавській (0,19) областях, а також у Криму, Волинській, Запорізькій, Львівській, Одеській, Рівненській областях та у Севастополі. Для всіх цих регіонів, крім Полтавської області, характерним є приморське чи прикордонне положення, що може бути використано іноземними інвесторами в перспективі. Ця тенденція особливо посилиться після вступу країн сусідів до ЄС, коли виникне реальна проблема з освоєнням коштів структурних фондів Євросоюзу. Через 5 -7 років подальшої

системної трансформації „столичний пік інвестицій” тяжітиме саме до цих регіонів;

в) $K_p < 0,1$ – у більшості регіонів України (їх налічується 15), серед яких рівень Дніпропетровської, Донецької, Черкаської та Чернігівської областей наближається до другої групи (0,08-0,09). Перехід до більш рейтингової групи можливий за умов диверсифікації виробництва і технічного переоснащення діючих потужностей. Особливо це стосується підприємств енергетичного комплексу та чорної металургії. Решта ж регіонів на думку В.І.Чужикова вимагає швидких і рішучих дій щодо залучення іноземних інвестицій, прискорення структурних змін. Адже імовірність поглиблення регіональної кризи є досить високою (20, с. 124).

Структурні зміни найбільш актуальні для регіонів де високий відсоток населення зайнято у сільському господарстві, де сконцентровано видобувну промисловість, підприємства військово–промислового комплексу. Ці території вимагають державної підтримки, спрямованої в першу чергу, на створення умов для започаткування та підтримки процесу структурних змін, вирішення соціальних проблем, та пом'якшення диспропорції.

Диспропорції спостерігаються також у зовнішньоекономічній діяльності регіонів. Найбільш активно зовнішньоекономічну діяльність здійснюють Донецька, Дніпропетровська і Запорізька області та м. Київ, частка яких у загальноукраїнському експорті становить біля 65%. Основну частину експорту складає експорт руди, металопродукції та продукції хімічної промисловості. На цю цієї групи областей припадає також біля 40% загального обсягу імпорту. Цікаво що, частки Житомирської, Кіровоградської, Рівненської, Тернопільської, Херсонської, Хмельницької, Чернівецької, Чернігівської областей та міста Севастополя, кожного окремо, становлять менше ніж по 1% загального обсягу експорту продукції. В інноваційному розвитку теж лідирують індустриальні області, які концентрують наукові осередки, кваліфіковані кадри та мають відносно високий інфраструктурний зв'язок та розвинуті інституції підтримки бізнесу, які становлять потенційну базу для здійснення більш ефективної політики розвитку, ніж на решті територій.

Інвестиційні та інноваційні позиції регіонів є також виміром їх конкурентоспроможності. Регіональну конкуренцію визначають не лише за обсягами інвестицій, але й за допомогою показника регіональної ефективності (Е) прямих іноземних інвестицій:

$$E = \text{ПІІ} / \text{ВРП} \quad (12.1),$$

де ПІІ – прямі іноземні інвестиції

ВРП – внутрішній регіональний продукт

Регіональна економічна ситуація характеризується також міжрегіональними розбіжностями у сфері розвитку інфраструктури, ринку праці.

Серед складових інфраструктури найважливішу роль має транспорт. Забезпеченість регіонів транспортною мережею неоднакова. Найкраще забезпечений автомобільними шляхами Подільський регіон. Найгірше –

Причорноморський (Див. розділ 10). Розвиток регіонів у 2006-2007 роках характеризувався поступовим подоланням негативних тенденцій.

В цілому регіональна економічна ситуація говорить про наявність позитивних тенденцій у розвитку економіки регіонів, але ця ситуація все ще залишається складною - регіональні диспропорції, як були, так і є нашою українською реальністю.

12.2.2. Регіональна етнокультурна ситуація

Демографічні а з ними й економічні та особливо соціальні проблеми в регіонах України пов'язані з сучасними етнокультурними процесами. Складність історичного минулого та географічного положення регіонів України, наявність на їх територіях населення, яке належить до різних етнічних груп, породжують проблему етнокультурної орієнтації. Це проблема є надзвичайно важливим компонентом соціально-економічного розвитку системи регіонів, суспільної злагоди, розвитку етносів і консолідації української нації.

В українському суспільстві немає одностайності щодо цих проблем. Мовна проблема та породжена нею проблема самоідентифікації етносів, політичні спекуляції розпалюються в Україні з новою силою напередодні чергових виборів і знову, і знову віддаляють та ускладнюють формування консолідованої української нації.

Навіть у навчальній літературі по різному тлумачаться питання майбутнього етнокультурного розвитку України. Підручники, видані на заході України стверджують, що наша країна має розвиватися як національна держава, в якій представники інших націй є її громадянами і становлять національні меншини. За їхньою думкою багатонаціональні держави існують недовго, розпадаються і на їх руїнах створюються самостійні національні держави. Багато людей в західних регіонах (і не тільки в західних) думку про Україну як багатонаціональну державу вважають хибною, бо, вони стверджують, Україна є державою української нації, як Ізраїль є країною єврейської нації, Японія-японської, Німеччина – німецької, Польща – польської нації тощо (М.Міхновський).

Головними аргументами прибічників української національної держави є національний склад населення, його динаміка (табл.12.5) та відсутність у світі іншої країни для українців. І дійсно: українці складають переважну більшість - 77,8% за результатами останнього перепису 2001 р.; українці є найчисельнішою етнічною групою в усіх регіонах країни за винятком АР Крим та м. Севастополь; у світі немає іншої країни яка могла б задовольнити національні інтереси українців у всій повноті і різноманітті; українці майже на всій території сучасної України жили здавен і тому є автохтонною нацією.

Таблиця 12.5.

Національний склад населення України за даними перепису
2001 року

Національність	Загальна кількість (тисяч)	у % від усього населення України		2001 у % від 1989
		2001	1989	
Українці	37542,7	77,8	77,2	100,3
Росіяни	8334,1	17,3	22,1	73,4
Білоруси	257,8	0,6	0,9	62,1
Молдовани	258,6	0,5	0,6	79,7
Кримські татари	248,2	0,5	0,0	530
Болгари	204,6	0,4	0,5	87,5
Угорці	156,6	0,3	0,4	96,0
Румуни	151,0	0,3	0,3	112,0
Поляки	144,1	0,3	0,4	68,5
Євреї	103,6	0,2	0,9	21,3
Вірмени	99,9	0,2	0,1	180
Греки	91,5	0,2	0,2	93
Татари поволзькі	73,3	0,2	0,2	84,3
Роми	47,6	0,1	0,1	99,3
Азербайджанці	45,2	0,1	0	122,2
Грузини	34,2	0,1	0	145,3
Німці	33,3	0,1	0,1	88
Гагаузи	32	0,1	0,1	100
Інші	177	0,4	0,4	84

Представники ідеї федеральної регіоналізації, прихильники подальшої русифікації східних і південних регіонів взагалі вважають, що між українцями та росіянами не існує різниці і багато українців ідентифікують себе росіянами (М. Погребинський, О. Топтиго, М. Белецький та ін.). Вони стверджують, що в Україні існує якийсь середній між українцями та росіянами етнос україноруси. Це громадяни які є етнічними українцями, але російську мову вважають або рідною, або однією з двох рідних. Таких українорусів ці автори нараховують у Східному регіоні 47,6%, у Південному – 40,9 %

Саме це дає підстави деяким політикам і навіть науковцям висувати проблему російської мови в регіонах України. Але питання мовної політики є надзвичайно важливими якщо змішувати його з політичними цілями. З одного боку дві мови - це джерело культурного розмаїття та збагачення суспільства, а з іншого – чинник культурного домінування, втрата мовного а потім і політичного суверенітету українською нацією як це вже було декілька разів у минулому.

Таблиця 12.6

Мовний склад населення України за переписом 2001 р.

	Визнають своєю рідною мовою (%):
--	----------------------------------

	мову своєї нації	укр. мову	рос. мову	іншу
Українці	85,2	X	14,8	0,0
Росіяни	95,9	3,9	x	0,2
Білоруси	19,8	17,5	62,5	0,2
Молдовани	70,0	10,7	17,6	1,7
Кримські татари	92,0	0,1	6,1	1,8
Болгари	64,2	5,0	30,3	0,5
Угорці	95,4	3,4	1,0	0,25
Румуни	91,7	6,2	1,5	0,6
Поляки	12,9	71,0	15,6	0,5
Євреї	3,1	13,4	83,0	0,5
Вірмени	50,4	5,8	43,2	0,6
Греки	6,4	4,8	88,5	0,3
Татари поволзькі	35,2	4,5	58,7	1,6
Роми	44,7	21,1	13,4	20,8
Азербайджанці	53,2	7,1	37,6	2,3
Грузини	36,7	8,2	54,4	0,7
Німці	12,2	22,1	64,7	1,0
Гагаузи	71,5	3,5	22,7	2,3
Інші	32,6	12,5	49,7	5,2

З даних таблиці 12.6 бачимо, що 85,2 % населення України вважає українську мову рідною (зростання на 2,8 % порівняно з 1989 роком), тоді як 14,8 % вважають рідною російську (зменшення на 3,2% порівняно з 1989 роком). Загальна частка усіх інших мов складає 2,9% (майже напіввідсотка менше, ніж у 1989 році).

Слід відзначити, що переважну більшість громадян України надзвичайно хвилює статус української мови як державної, адже головною ознакою нації є її рідна мова, яка відроджується в Україні з великими труднощами.

На жаль, можна стверджувати, що в Україні за майже 17 років незалежності мовна проблема тільки загострилася і є чинником політичної нестабільності і суспільної напруги. Офіційне закріплення в країні українсько-російської двомовності залишає Україні тільки один вибір; повна русифікація або розкол країни за мовною ознакою. Але світова практика регулювання мовної сфери в цивілізованих країнах вказує на самоідентифікацію народів і країн на основі мирного співіснування двох і більше мов, відсутність загрози сепаратизму на мовній основі.

Ще однією складовою самоідентифікації нації є церква. В Україні склалася унікальна й складна ситуація: 1) найбільшим релігійним центром є Українська Православна Церква Московського Патріархату (УПЦ МП), яка адміністративно підпорядковується іноземному релігійному центру - Російській Православній Церкві (70% православних віруючих України); 2) наявність Української Православної Церкви Київського Патріархату (УПЦ КП) як

альтернативного російському релігійного центру, здатного, на думку багатьох авторів, відігравати роль потужної консолідуючої сили українського суспільства; 3) існування Української Автокефальної Церкви; 4) наявність греко-католицької та римо-католицької церков. А ще є віруючі мусульмани, іудеї, буддисти тощо. Усе це не об'єднує, а роз'єднує націю з не меншою силою ніж мовне питання. Особливо великої шкоди консолідації української нації завдає адміністративна ворожнеча між ієрархами московського та київського патріархатів.

В цілому ж в Україні роз'єднаність та некоординованість культурно-інформаційного простору є проблемою системного характеру: критично малою є частка україномовної продукції (книжок, періодики, аудіо- та відео виробів); невизначеність реального статусу української мови; домінування зарубіжних культурних індустрій, переважно американської та російської; нехтування духовних цінностей; відсутність виразної політики протекціонізму вітчизняного виробника культурного продукту; жалюгідне фінансування культурного простору регіонів.

12.2.3. Регіональна соціальна ситуація

Ефективне управління економікою регіону, міста принципово неможливе без урахування соціального фактора. Залежності між елементами цієї складної системи не можуть бути описані лінійними функціями, тому що життя суспільства звичайно характеризується нелінійними процесами. Вивчення громадського життя в регіоні можливе тільки на основі структуризації, тобто виділення підсистем, спільне функціонування яких визначає динаміку розвитку регіону.

Як соціально-економічна система, регіон може бути представлений сукупністю п'яти основних підсистем, до яких відносяться: системоутворююча база; системообслуговуючий комплекс; екологія; населення; інфраструктура ринку.

Головним фактором, що забезпечує взаємозв'язок і взаємодію зазначених підсистем, які інтегрують їх у єдину соціально-економічну систему, є діяльність людей. Людина — органічна частина кожної з підсистем. Вона являє собою частину природи, основний компонент продуктивних сил національного господарства і, нарешті, частину населення, тому що через зв'язки і відносини з іншими людьми утворює власну соціально-територіальну спільність.

Регіональна соціальна ситуація – це перш за все рівень і якість життя населення.

Рівень життя – це забезпеченість населення необхідними матеріальними благами та послугами, досягнутий рівень їх споживання і ступінь задоволення раціональних потреб. Деякі дослідники враховують також умови життя (умови праці, побуту тощо), стан здоров'я, рівень освіти, стан навколишнього середовища та інші чинники, що характеризують широке коло проблем життєдіяльності людини. Такий підхід дає можливість всебічно оцінити

становище людини в суспільстві, а також порівняти регіональні стандарти рівня життя з середньоукраїнськими показниками.

Одне з центральних місць у вивченні рівня життя населення посідають показники доходів і витрат. Доходи – основне джерело задоволення особистих потреб населення в товарах і послугах та підвищення рівня добробуту певної родини або домашнього господарства.

Родина являє собою групу осіб, які пов'язані родинними стосунками і спільно ведуть господарство для забезпечення сімейного споживання. Домашнє (сімейне) господарство утворює заключну фазу відтворення - споживання матеріальних благ і послуг. Ведення цього господарства здійснюється залежно від сімейного бюджету, що являє собою співвідношення між доходами і витратами сім'ї. Доходи формуються за рахунок заробітної плати (60-80% загальних джерел доходів), надходжень із суспільних фондів споживання (пенсії, стипендії, допомоги, дотації) та від особистого підсобного господарства.

Сімейний бюджет поповнюється також за рахунок виплат за паєм у кооперативних підприємствах, дивідендів (якщо в сім'ї є члени акціонерних товариств), доходів від індивідуальної трудової діяльності. Можуть бути й інші надходження - спадщина, аліменти, гонорар. У період переходу до ринкової економіки в умовах нестабільності та інфляції статистика збільшення номінальних доходів недостатньо характеризує рівень життя населення. У 80-х роках країна зіткнулася з наявністю бідності, критеріями якої є: доход на одного члена сім'ї (нижче прожиткового мінімуму) та структура домашнього споживання (зокрема, частка затрат на харчування), що має тенденцію до зростання.

Бідність, малозабезпеченість має декілька рівнів і характеризується такими показниками:

- 1) прожитковим мінімумом;
- 2) гарантованим прожитковим мінімумом;
- 3) мінімальним споживчим бюджетом.

Розрізняють прожитковий мінімум фізіологічний і соціальний. Перший розрахований на задоволення тільки головних найелементарніших потреб і послуг. Другий, крім мінімальних норм задоволення фізичних потреб, включає витрати на мінімальні духовні і соціальні запити. Соціально-фізіологічний мінімум - нижча межа малозабезпеченості (бідності).

Гарантований прожитковий мінімум - це офіційно затверджений рівень мінімальної заробітної плати, пенсії, допомоги. Він не може бути нижчим за фізіологічний прожитковий мінімум і не може перевищувати вартісну величину мінімального споживчого бюджету. Мінімальний споживчий бюджет як верхня межа бідності виражає в грошовій і натуральній формах той обсяг споживання життєвих благ, що мінімально достатній для фізіологічного і розумового розвитку людини й забезпечення простого відтворення її життя і працездатності. Він визначається суспільством як необхідний для збереження більш-менш допустимого рівня життя.

Згідно із Законом мінімальний споживчий бюджет визначається у середньому на душу населення на підставі системи "споживчих кошиків" для 13 статево-вікових груп. Наприклад, наприкінці 1996 р. вартість набору продуктів харчування на душу населення в середньому по Україні в державних цінах становила 51,85 грн., що значно перевищував фактичну мінімальну зарплату.

Вважається, що розрахований прожитковий мінімум забезпечує можливість придбання найнеобхідніших товарів та одержання послуг. Але ж треба мати на увазі, що "споживчий кошик" формується на основі державних цін на товари, а в умовах зростаючого дефіциту значну частину їх доводиться оплачувати за цінами "чорного ринку", за договірними цінами, кооперативними тощо. Це необхідно враховувати при обчисленні мінімального споживчого бюджету. Останній розраховується різними методами.

Перший з них - статистичний - полягає в тому, що рівень і структура бюджету визначаються на основі аналізу фактичних статистичних даних сімей з найнижчим у даний час доходом на душу населення.

Другий метод - статистичний модернізований. Він передбачає розрахунок потреб у продуктах харчування на основі науково обґрунтованих мінімальних норм, а інших витрат - статистичним методом.

Науково-дослідні інститути використовують нормативний метод, який вимагає формування мінімального споживчого бюджету, виходячи із сукупності науково обґрунтованих нормативів споживання всього набору матеріальних благ і послуг.

Розраховується також оптимальний (раціональний) споживчий бюджет. Він відображає ту величину і структуру споживання матеріальних і духовних благ, які забезпечують найповніше й розумне задоволення потреб людини за даного рівня розвитку продуктивних сил. Цей бюджет є важливим критерієм оцінки фактичного рівня й структури споживання, розрахунку основного показника рівня життя - ступеня задоволення потреб населення, а також є основою прогнозування загального обсягу й структури матеріальних благ і послуг.

Через те, що сукупні витрати домогосподарств в середньому майже в півтора рази перевищують сукупні доходи, останні необхідно вивчати тільки в тісному зв'язку з витратами.

Традиційно значна частина доходів населення повинна надходити у грошовій формі. Так, по Україні в цілому грошові доходи становлять 71,8% сукупних, однак у деяких областях (Волинській, Рівненській, Тернопільській, Чернівецькій та ін.) майже половина доходів має не грошове походження, що частково може пояснюватись переважно аграрною спрямованістю економіки цих регіонів. У той же час у промислових областях (Донецькій, Дніпропетровській, Запорізькій) цей показник перевищує 80%, а в місті Києві – навіть досягає 90% (Табл. 12.7).

У структурі грошових доходів основну роль продовжує відігравати оплата праці, незважаючи на помітне зниження її питомої ваги протягом останніх років.

Таблиця 12.7.

Соціальні виміри регіонів України

Економічні райони, адміністративні області	Бюджет, факт, млн.грн.	Доходи населення		Витрати населення		Заборгованість		Товари		Послуги	
		Доходи, млн.грн.	Наявний дохід	Всього, млн.грн.	У разрахунок на одну особу, грн.	Дебіторська, %	Кредиторська, %	Експорт, млн.дол.	Імпорт, млн. дол.	Експорт, млн.дол.	Імпорт, млн. дол.
Україна	1027163	370636	286243 6076,7	323354	6864,5	100	100	34228,4	36136,3	6134,7	2935
<i>Донецький район</i>	171432	57203	45441 12542	39555	10876,5			10365,1	3123,2	279,4	189,7
Донецька область	123097	39566	31426 6762,1	27564	5931,1	12,3	12,3	8198,2	2585,4	256,5	135,7
Луганська область	48335	17637	14015 5780,1	11991	4945,4	3,7	4,2	2166,9	537,8	22,9	54
<i>Карпатський район</i>	98580	40819	32130 20264	35402	22543,4			2089,5	2359,1	103,3	68,5
Закарпатська область	13886	7422	5823 4669,6	7359	5901,4	0,5	0,5	552,7	686,5	31,3	27,2
Івано-Франківська область	25163	8834	7010 5038,5	6394	4595,7	1,1	1,4	813,5	573,6	13	7,2
Львівська область	47085	19028	14964 5794,2	16503	6390,1	2,4	2,7	621	934,6	57,6	33,6
Чернівецька область	12446	5535	4333 4762,6	5146	5656,2	0,3	0,4	102,3	164,4	1,4	0,5
<i>Південний район</i>	173610	48133	37099 21901	44487	25447,3			2490,2	2314,5	1146,3	177,1
Автономна Республіка Крим	48611	13689	10486 5272	13446	6760,2	1,7	1,8	355,1	168,9	146,5	9,2
Миколаївська область	25101	9057	7197 5877	7112	5807,6	1,5	1,4	881,3	469,7	111,4	37,1
Одеська область	49892	18066	13662 5671,2	17634	7320	3,2	3,3	1019,2	1575,7	830,5	124,3
Херсонська область	22006	732,1	5754 5081,7	6295	5559,5	0,7	0,6	234,6	100,2	57,9	6,5
<i>Подільський район</i>	57940	28301	22559 15883	22063	15567,3			6854,4	659,3	26,9	114,4
Вінницька область	25287	12084	9706 5673	9013	5268	1,2	1,3	424,5	287,7	13,8	104,4
Тернопільська область	13374	6647	5246 4701,1	4931	4418,9	0,3	0,4	76,1	95,8	4,4	1,6
Хмельницька область	19279	9570	7607 5509,5	8119	5880,4	0,9	1	184,8	272,8	8,7	8,4
<i>Поліський район</i>	75826	32233	25371 21483	25215	21445,9			1033,1	1166,9	49,5	41,5
Волинська область	13056	6852	5395 5174,6	5876	5635,9	2,6	2,6	280,9	438,1	10,5	17,3
Житомирська область	19814	9212	7226 5401,8	6875	5139,4	0,5	0,6	266,8	184,2	4,2	1,9
Рівненська область	16346	7646	5906 5097,5	6359	5488,5	0,7	0,7	235	297,8	31,9	8,8
Чернігівська область	26610	8523	6844 5809,4	6105	5182,1	0,5	0,5	250,4	246,8	2,9	13,5
<i>Придніпровський район</i>	177692	53051	41148 18597	46223	20737			8784,7	4518,4	268,7	182,6
Дніпропетровська область	101791	30136	23050 6658,6	25777	7446,3	14,5	13,1	5946,2	2739,1	154,2	136,7
Запорізька область	56813	15646	12383 6625,1	14489	7751,9	2,8	2,6	2653,3	1687,2	102,8	41,3
Кіровоградська область	19025	7269	5715 5313,8	5957	5538,8	0,6	0,6	185,2	92,1	11,7	4,6
<i>Східний район</i>	139840	43572	34032 18068	38997	1937,1			3181,2	2206,3	116,2	266,6
Полтавська область	38396	12453	9891 6325,4	9313	5955,7	1,6	1,5	1883,3	535,2	26,9	67,4
Сумська область	25896	8893	7081 5333,1	6475	5242,5	0,8	0,8	576,9	251,6	30,4	102,4
Харківська область	74548	22226	17060 6009,8	23209	8175,9	5,5	5,9	721	1419,5	58,9	96,8
<i>Центральний район</i>	160306	22909	18238 11557	17195	10961,2			835,5	1816,7	107,3	46,4
Київська область	137911	13806	11106 6271,7	10095	5699,2	3,3	3,2	496	1503,5	101,7	34,4
Черкаська область	22395	9103	7132 5285,7	7100	5262	1,1	1,2	339,5	310,2	5,6	12

Істотну роль в доходах населення України відіграють соціальні виплати, які не є винагородою за працю, а належать до системи соціального забезпечення. Основним видом таких виплат традиційно виступають трудові і

соціальні пенсії, які посідають третю позицію в структурі сукупного доходу – 12,7%. Найбільша частка пенсій у доході характерна для регіонів з високою питомою вагою пенсіонерів-пільговиків (Донецька, Дніпропетровська області). При цьому середній розмір пенсії не має значних регіональних відмінностей.

Що стосується інших статей доходу, то вони представлені незначними відсотками: прибутки від підприємницької діяльності становлять лише 2,9%, дохід від власності, продажу майна і нерухомості – 1,3%.

Для оцінки рівня життя населення важливе значення має аналіз різниці між грошовими витратами і грошовими доходами. На думку багатьох українських експертів, цей показник характеризує тіньові доходи населення. Оскільки значна різниця становить по Україні 29% грошових витрат, то можна припустити, що майже третина грошової маси перебуває в тіньовому секторі економіки. По областях України цей показник коливається від 19 до 39% при цьому найнижчі рівні тіньових доходів спостерігаються у Волинській, Запорізькій і Черкаській областях, а найвищі – у Рівненській, Одеській та Житомирській областях.

За рівнем середньодушових сукупних витрат спостерігається значна регіональна диференціація – найвище значення спостерігається у Києві, Київській та Одеській областях, а найнижчий – у Миколаївській і Волинській.

Якщо аналізувати рівень життя населення, то одним з найважливіших показників виступає частка витрат на харчування в сукупних витратах домогосподарства. Цей показник по Україні перевищує 60%, що за міжнародними стандартами є свідченням недосконалої структури споживання. Примітно, що по областях України частка витрат - на харчування коливається від 52% у м. Києві до 73% у Закарпатській і Чернігівській областях. За низької калорійності добового раціону споживання висока питома вага витрат на харчування є свідченням загального низького рівня життя.

У сукупних витратах українських сімей у всіх регіонах дуже низька питома вага витрат на непродовольчі товари (10,9%) та послуги (11,8%). За такої структури споживання у населення відсутні засоби не тільки для створення заощаджень, а й для оплати за послуги культури та відпочинку, медичного обслуговування, навчання та ін. В наслідок цього значна частина населення стає ізольованою від суспільства і почуває певний дискомфорт.

Рівень життя населення тісно пов'язаний з рівнем добробуту, який вимірюється за допомогою коефіцієнтів диференціації, найпоширенішим з яких є коефіцієнт Джині. Рівень бідності в Україні становить 26,4%, а розмах регіональної варіації цього показнику досягає 126 відсоткових пунктів від середнього рівня. Це свідчить про відмінності у становищі низькодохідних груп населення по областях. Причому, бідність не має чітко окреслених територіальних меж. Поширення бідності спостерігається в різних регіонах країни.

У міжнародній практиці для дослідження проблеми бідності використовується такий показник, як коефіцієнт глибини бідності, який характеризує становище малозабезпеченого населення. Цей показник розраховується як відношення нестачі прибутку бідного населення до

встановленої межі бідності. Він показує скільки коштів не вистачає середньому одному бідному домогосподарству до межі бідності. Чим вище значення показника, тим гірше становище бідного населення в країні або регіоні. Значення коефіцієнта глибини бідності по Україні становить 23,8% і коливається від 18,1% у Закарпатській області до 28,9% - у Луганській .

Однією з найважливіших проблем в Україні, що залишилася з часів СРСР, є забезпеченість сімей окремим житлом. Сьогодні вона частково вирішена і залишається найбільш актуальною для багатопокілнних сімей. Більшість домогосподарств України, незалежно від регіону проживання, мають окреме житло (квартиру або індивідуальний будинок). Загальна площа житла на особу в середньому по Україні становить 22,8 кв.м, по областях цей показник коливається, від 18,2 кв.м у Запорізькій області до 33,1 кв.м у АР Крим. А за кількістю кімнат на 1 особу регіональна варіація є незначною – від 0,7 у Львівській області до 1,1 у Черкаській, при середньому по країні значенні – 0,9.

Держава регулює процеси зайнятості населення. Створена і функціонує державна служба зайнятості населення. Розробляються програми сприяння зайнятості населення у галузевому і територіальному розрізах. Вони містять систему заходів, спрямованих на попередження масового безробіття, створення нових додаткових робочих місць, соціальний захист найбільш вразливих верств населення. Галузеві програми зайнятості населення вирішують проблеми скорочення прихованого безробіття, підвищення професійно-кваліфікаційного рівня працівників, розвитку соціального партнерства. Регіональні програми зайнятості охоплюють широке коло проблем щодо відтворення робочої сили – демографічних, економічних, соціальних, екологічних. Вони тісно пов'язані зі структурною перебудовою господарства, зміною форм власності, санацією території.

Державна служба зайнятості населення, яка сприяє працевлаштуванню населення, виконує такі функції: здійснює посередництво між роботодавцями і найманими працівниками; реалізує основні напрями державної політики зайнятості населення; регулює рух робочої сили; веде облік безробітних; надає допомогу офіційно зареєстрованим безробітним чи сприяє їм у відкритті власної справи; здійснює перепідготовку незайнятого населення і підвищення професійно-кваліфікаційного рівня працівників.

У сфері формування, розподілу і використання трудових ресурсів існують проблеми, вирішення яких потребує розробки невідкладних заходів. Галузеві пропорції розподілу трудових ресурсів відображають недосконалу структуру народного господарства. У найближчій перспективі необхідно змінити їх на користь соціально орієнтованих галузей економіки. Використання ресурсів праці характеризується низькою ефективністю.

Протягом останніх років чисельність осіб, які перебували в адміністративних відпустках чи працювали в режимі неповного робочого дня (тижня), утримувалась на досить високому рівні. Серед галузей промисловості за цим показником вирізняються машинобудування і металообробка (особливо автомобільне машинобудування, верстатобудування, тракторне і сільськогосподарське машинобудування), деревообробна і целюлозно-паперова

промисловість, промисловість будівельних матеріалів, легка та мікробіологічна промисловість.

Перспективи покращення соціальної ситуації в регіонах пов'язані з неухильним дотриманням всіма суб'єктами господарювання законодавства про працю, запровадження нових систем соціального страхування та соціального захисту населення.

Новим явищем у соціальній ситуації в регіонах України є безпідставне звільнення працівників (тобто їх скорочення за ініціативою роботодавця) з підприємств різних галузей і форм власності. Ці дії спричиняють безробіття.

На ринку праці існують різні форми безробіття. Основними з них є: фрикційне, структурне і циклічне безробіття. Фрикційне безробіття зумовлено пошуком або очікуванням роботи. Структурне безробіття виникає під впливом структурних зрушень в економіці, спричинених запровадженням досягнень науково-технічного прогресу, вдосконаленням територіально-галузових пропорцій господарства, змінами в структурі споживчого попиту.

Нині в Україні реєструється щорічно близько 1 млн безробітних, серед них жінки становлять близько 60%, а молодь у віці до 28 років – понад 30%. За 1993-2000 рр. чисельність осіб, незайнятих трудовою діяльністю, зросла майже у 5 разів, а чисельність офіційно зареєстрованих безробітних – у 9 разів.

За останні роки в Україні значно посилилась регіональна диференціація показників зайнятості населення та безробіття. За даними 2005 р. середній рівень зареєстрованого безробіття по Україні (4,2 %) перевищено у 16 областях. Це такі області, як Чернівецька, Вінницька, Дніпропетровська (4,3 %), Черкаська (4,5 %), Кіровоградська (5,1 %), Полтавська (5,3 %), Івано-Франківська (5,6 %), Чернігівська (5,8 %), Київська, Львівська та Закарпатська (6,1 %), Волинська (6,2 %), Сумська (6,5 %), Тернопільська (7,0 %), Рівненська (7,2 %), Житомирська (8,1 %). У решті областей цей показник перебував у межах 0,8 – 4,0 %. Найнижчий він був в Одеській області (1,1 %), у містах Києві та Севастополі (0,8 %).

Враховуючи те, що зареєстроване безробіття не відображає його реального стану, органами державної статистики визначається рівень даного показника за методологією Міжнародної організації праці (МОП). Згідно з нею до складу безробітних відносяться громадяни у віці 15 – 70 років (зареєстровані та незареєстровані у державній службі зайнятості), які одночасно задовольняють трьома умовам: не мали роботи (прибуткового заняття); протягом останніх чотирьох тижнів шукали роботу або намагалися організувати власну справу; впродовж найближчих двох тижнів були готові приступити до роботи, тобто почати працювати за плату за наймом або на власному підприємстві. Виходячи з цього, фактичний рівень безробіття в Україні становив би біля 11% до кількості економічно-активного населення у віці 15 – 70 років. При цьому найбільшим він є у Кіровоградській, Миколаївській, Сумській, Тернопільській, Херсонській, Хмельницькій та Чернівецькій областях (від 14,0 до 17,3 %), а найменшим – в Автономній Республіці Крим, Вінницькій та Донецькій областях, Києві (від 8,5 до 9,6 %).

У 2005 р. найвище навантаження на одне вакантне робоче місце (розраховується як співвідношення чисельності незайнятих громадян, що реєструються у державній службі зайнятості, до загальної кількості вакантних робочих місць) було в областях: Рівненській – 91 осіб, Тернопільській – 87, Житомирській – 79, Львівській – 74, Закарпатській – 58, Чернівецькій – 56, Волинській – 55, Івано-франківській – 46 осіб. У середньому по Україні цей показник становив 17 осіб на одне робоче місце. Найменше навантаження спостерігалось в Одеській та Харківській областях – 10 осіб, Луганській – 9, Донецькій – 6, Києві – 2, Севастополі – 1 особа.

Покращення показників зайнятості населення і зменшення рівня зареєстрованого безробіття зумовлюється певною стабілізацією в економіці країни та зростанням обсягів промислового виробництва і обсягів реального ВВП, збільшенням інвестицій в основний капітал.

За останні роки в Україні помітна тенденція до зростання середньої тривалості безробіття – від 6 місяців у 1996 р. та 8 місяців у 1997 р. до 11 місяців у 2005 р. Це одна з ознак застійних явищ на ринку праці, подолати які необхідно з тим, щоб попередити втрату робочою силою її професійно-кваліфікаційних характеристик. Значна частка незайнятих не реєструється в державній службі зайнятості, оскільки не розраховує на успішне працевлаштування відповідно до своїх соціально-професійних орієнтирів. Значна частка громадян надає перевагу самостійному пошуку роботи через засоби масової інформації, шляхом звернення до адміністрації установ та організацій.

Окремі громадяни ведуть пошук джерел доходів як нелегальні трудові мігранти. Подібні форми є для населення своєрідними соціальними амортизаторами, за рахунок яких вони виживають у складних соціально-економічних умовах. При цьому держава втрачає не тільки кваліфіковану робочу силу, а й можливість наповнення соціальних фондів.

Однією з найважливіших проблем соціального сектору економіки більшості регіонів залишаються борги із виплати заробітної плати. За січень-лютий 2007 року у 23 регіонах їх обсяг зріс, що обумовило загальний приріст в цілому по Україні на 11,3% (за січень-лютий 2006 року – на 10,3%). Найбільше збільшення суми боргу серед регіонів спостерігалось у Волинській області (на 46,9%), Закарпатській (на 36,4%), Чернівецькій (на 32,7%) та Івано-Франківській (на 32,5%).

Підвищення наприкінці 2006 року та на початку 2007 року у всіх регіонах тарифів на житлово-комунальні послуги мало негативний вплив на розрахунки населення за отримані послуги. Так, за два місяця 2007 року борг населення по Україні зріс на 16,2% (за два місяці 2006 року – на 6,8%). Зростання заборгованості мало місце у всіх регіонах і її приріст варіював від 8,1% у Чернігівській області до 32,8% у Хмельницькій.

Зростання тарифів обумовило стрімке зростання загальних обсягів призначених субсидій. Так, у січні-лютому 2007 р обсяги субсидій зросли у всіх регіонах (найменше, у 4,2 рази у Волинській області і найбільше, у 50,1 рази у Херсонській області), як наслідок їх приріст в цілому по Україні склав

9,9 рази (у січні –лютому 2006 р зниження – на 48,7%). У 26 регіонах зросла і кількість сімей яким призначалась субсидія: найвищими темпами у м. Києві (у 15,6 рази), м. Севастополь (11,4), Херсонській області(9,9.) найнижчими темпами -у Вінницькій області (у 2,4 рази) та Волинській (2,5). Зниження кількості сімей яким призначалась субсидія мало місце лише у АРК (на 14,8%).

Рис. 12.1. Регіональні рівні людського розвитку в Україні, 2004 р.

Важливим показником соціальної регіональної ситуації є захворюваність населення. За рівнем захворюваності області України чітко розподіляються на 4 групи: м. Київ, Вінницька, Черкаська, Волинська, Чернігівська області, м. Севастополь – з високими показниками захворюваності населення (середній рівень загальної захворюваності 1,9 випадків на 1 людину); Дніпропетровська, Київська, Івано-Франківська області – з середніми показниками загальної захворюваності населення (1,7); Чернівецька, Донецька, Одеська, Тернопільська, Закарпатська, Львівська, Полтавська, Житомирська, Сумська, Хмельницька, Кіровоградська, Херсонська, Рівненська, Луганська області - з низькими показниками (1,5); Запорізька, Миколаївська, Харківська області, АР Крим – з найнижчими показниками (1,3).

В Національному інституті стратегічних досліджень для обчислення Індексу людського розвитку регіонів України розроблена методика, яка використовує 29 показників. Загальна картина регіональних рівнів людського розвитку в Україні у 2004 р. наведена на рис. 12.1. Київська і Вінницька області у Центрі, Харківська – на Сході і АР К – на Півдні мають високі рівні

людського розвитку. На Заході країни такого регіону немає, хоча відповідний індекс тут поступається середньому по Україні лише на 1-2 %. На Заході також яскраво виявлених регіонів-аутсайдерів за Індексом людського розвитку, які є на Сході, Півдні й Півночі станом на червень 2006 р. немає.

Зважаючи на стабільну позитивну динаміку показників рівня життя населення протягом останніх п'яти років, слід очікувати, що у 2007-2008рр. Україна за цією характеристикою досягне рівня 1990 року. Отже, Україна має певні досягнення у реалізації державної політики в соціальній сфері. Проте рівень та якість життя населення в державі ще далекі від європейських стандартів. Тому провідним завданням соціального розвитку має стати закріплення досягнень та позитивних тенденцій у соціальній сфері, що були закладені 2005 р. Слід виходити з того, що постійне підвищення добробуту населення є найбільш ефективним чинником зміцнення соціальної стабільності в суспільстві. (О. Власюк, Л. Яценко).

12.2.4. Регіональна екологічна ситуація

У багатьох містах і навіть цілих областях України стан навколишнього середовища є критичним або близьким до того. Причин багато : високий ступень освоєності території , надмірне забруднення атмосфери, наявність великої кількості ресурсомістких галузей , забруднення прісних вод і акваторії Чорного та Азовського морів тощо.

В цілому, на екологічну ситуацію в Україні та її регіонах мають вплив три чинники: аварія на Чорнобильській АЕС, недолуга меліорація земель, розвиток видобувної і переробної промисловості при застарілих технологіях та надмірна урбанізація окремих регіонів, головним чином Донецького і Придніпровського.

Виміри стану атмосфери на території України свідчать, що практично в усіх промислових містах шкідливі речовини присутні у повітрі в надмірній кількості. Найбільший рівень забруднення повітряного середовища спостерігаються у містах: Армянську, Дзержинському, Донецьку, Єнакієвому, Краматорську, Красноперекіпську, Лисичанську, Дніпропетровську, Макіївці, Маріуполі, Одесі, Рівному, Рубіжному, Северодонецьку, Слов'янську, Черкасах.

У регіональному розрізі можна виділити три групи областей зі схожою тенденцією змін викидів у атмосферу. Для першої групи характерно відносно стабільна величина викидів, що пояснюється зниженням обсягів виробництва. До цієї групи можна віднести Республіку Крим, Вінницьку, Дніпропетровську , Донецьку, Запорізьку, Київську, Львівську, Одеську, Полтавську, Рівненську, Сумську, Херсонську і Чернігівську області.

В другій групі областей (Житомирській, Хмельницькій, Тернопільській, Закарпатській, Волинській, Черкаській і Чернівецькій) до 2003р спостерігалось яскраво виражене зростання і потім зниження викидів.

Третя група областей відносно стабільна, вона не має чітко вираженого характеру розподілу викидів. В Харківській області було невелике зростання викидів у 1980-1984р.р. і поступове зниження з 1990р. до наших днів. У Дніпропетровській області стаціонарні джерела споживають кисню у 20 разів більше ніж пересувні. Аналогічна ситуація у Донецькій, Луганській, Запорізькій, Івано-Франківській областях.

Основними зв'язувачами кисню у південному регіоні України є головним чином пересувні джерела забруднення. Так, крім Криму, у інших областях регіону (Миколаївській, Одеській, Херсонській) перевищення споживання атмосферного кисню пересувними джерелами забруднення перевищує стаціонарні у 2 рази.

Найбільшого антропогенного впливу зазнають міста Дніпропетровськ, Дніпродзержинськ, Кривий Ріг, Маріуполь, Донецьк, Дебальцеве, Макіївка, Бурштин, Запоріжжя, Луганськ. Середньостатистичним підприємством протягом року викидається в атмосферу близько 264т. небезпечних речовин.

На всій території України не залежно від ступеня забруднення повітря, води і землі можна виділити наступні території: екологічного лиха, надзвичайно забруднені, дуже забруднені, забруднені, помірковано забруднені, умовно чисті.

Умовно чистих територій залишилося дуже мало. До них належать майже весь північний макросхил Українських Карпат, Шацьке поозер'я, південна Волинь на межі Рівненщини і Тернопільщини, Наддніпрянина на межі Черкаської і Полтавської областей, північ Сумщини і Чернігівщини, центральне Поділля і деякі ареали в гірському Криму, усього приблизно 50 000 км², тобто 8,3% площі України.

У високо урбанізованих регіонах Донецької, Дніпропетровської, Харківської областей надвисокий рівень концентрації забруднюючих речовин, погіршена екологічна ситуація пояснюється зосередженням промислового виробництва (у тому числі і потенційно небезпечного).

Потенційно небезпечні виробництва мають велику питому вагу в структурі промислового виробництва. У цілому по країні їх частка складає 42,8% у вартості основних промислових фондів, 33,8% у обсягах виробництва і 21% у числі зайнятих. Особливо велика частка потенційно небезпечних виробництв у Луганській, Дніпропетровській, Донецькій, Івано-Франківській, Київській областях.

Обсяги скидань забруднених стічних вод у природні об'єкти є одним з параметрів, які характеризують промисловий вплив на навколишнє середовище. У цілому по Україні у 2007р. у порівнянні з 1995р. ситуація погіршилася. Найбільш забрудненими областями є Донецька, Луганська, Дніпропетровська, Запорізька, в яких у природні поверхневі водні об'єктами скидається, відповідно, 33,34%; 12,64%; 7,99% і 4,31% від загального обсягу скидів забруднюючих речовин.

12.2.5. Регіональна фінансова ситуація

На регіональному рівні зосереджується розв'язання такого завдання, як укріплення фінансової бази регіону, пошук та залучення додаткових джерел фінансових ресурсів, у тому числі іноземних інвестицій. Велике значення мають наявність та рівень діяльності інститутів фінансової системи регіонів, зокрема, банків, фінансів підприємств, страхових компаній.

**Показники діяльності банків у
регіонах України станом на 31 червня 2007 р.**

Рівень соціального розвитку регіонів											
Високий				Середній				Низький			
Регіони області	Кількість банків	Депозити млн.грн	Кредити млн.грн	Регіони області	Кількість банків	Депозити млн.грн.	Кредити млн.грн	Регіони області	Кількість банків	Депозити млн.грн.	Кредити млн.грн
АР Крим	3	6064	7580	Житомирська	0	2020	2619	Вінницька	0	2723	3993
м.Київ	117	85614	127169	І.Франківська	1	2971	5563	Кіровоградська	0	1490	2278
Волинська	2	2085	4114	Луганська	2	4229	5948	Сумська	2	1965	2734
Донецька	11	20289	23989	Миколаївська	0	2925	5234	Тернопільська	0	1939	2498
Дніпропетровська	14	23283	36134	Полтавська	2	4275	5820	Херсонська	0	2109	3878
Закарпатська	2	1634	3625	Рівненська	1	2168	2970	Хмельницька	0	2612	3341
Запорізька	5	6600	9446	Чернівецька	3	1506	2789	Черкаська	0	2751	3678
Київська	0	3631	3820	Чернігівська	0	2018	2817				
Львівська	6	9799	9241								
Одеська	10	9573	19439								
Харківська	12	8951	14976								
Всього	182	177523	259533		9	22112	33760		2	15589	22400

*За даними НБУ [Бюлетень НБУ. – 2007.-№8].

Регіони України мають значні територіальні відмінності у розвитку банківської діяльності (Табл.12.8). Головними з них є територіальна концентрація банків, яка обумовлена набором зовнішніх (соціально-економічних) і внутрішніх (чисто банківських) чинників.

Двозначні ставки на кредити, високий попит на кредити з боку підприємств і фізичних осіб, вузька пропозиція стандартних банківських послуг, рівень проникнення банків в економіку країни, величезний розмір готівки (з урахуванням тіньової іноземної валюти), що обертається поза фінансовою системою, - все це стимулює активне зростання українських банків.

Прибутковість українських банків зараз все ще нижча, ніж на набагато більш конкурентних західних ринках. Природно, при цьому на перші місця виходять банківські технології, якими вже володіють іноземні банки.

Останніми роками активізувався інтерес іноземних банків до українських. У січні 2006 року російський "Внешторгбанк" придбав 98% акцій АКБ "Мрія". У лютому 2006 року один з найбільших європейських банків - італійський "Banca Intesa" - підписав угоду про купівлю 85,42% акцій "Укрсоцбанку". У 2007 р. "BNP Paribas" (Франція) оголосив про закриття операції з придбання 51% акцій АКІБ "Укрсіббанк", а угорський "OTP Bank" завершив операцію покупки 100% акцій "Райффайзенбанк Україна", українського підрозділу австрійського "Raiffeisen International".

В цілому, за даними НБУ, на 1 лютого 2007 р. в Україні зареєстровано 193 банки, з яких діяв 171. В стані ліквідації знаходяться 19 банків, з них 16 ліквідовуються за рішенням НБУ, 3 - за рішенням господарських судів. До складу АУБ входять 5 банківських союзів, Міжнародний інститут фінансів, Українська міжбанківська валютна біржа.

Загальний об'єм коштів громадян, розміщених на депозитах в українських банках, на 1 вересня 2006 року склав 67,7 мільярда гривень, з початку року депозитний портфель фізичних осіб виріс на 22,7%.

За станом на 1 вересня 2006 року найбільший об'єм внесків громадян привернули "Приватбанк" (9,6 млрд. грн.), банк "Аваль" (6,6 млрд. грн.) і "Промінвестбанк" (4,6 млрд. грн.). ці кошти частково можна було б залучити до інвестування в інноваційну діяльність.

Частка іноземного капіталу в сукупному зареєстрованому статутному капіталі українських банків за підсумками січня 2007 року скоротилася до 27,3% з 27,6% на початок року, повідомляє прес-центр Нацбанку України (НБУ).

Згідно повідомленню, кількість банків з іноземним капіталом за підсумками першого місяця 2007 року не змінилася: до 1 лютого в країні діяло 35 банків за участю іноземного капіталу, зокрема 13 кредитно-фінансових установ з 100%-м іноземним капіталом.

Основним джерелом сприятливої фінансової ситуації в регіонах України є кредитні ресурси банківської системи разом із власними ресурсами підприємств. Значення банківського фінансування для стимулювання інноваційного розвитку підприємств є надзвичайно важливим, незважаючи на

певні обмеження щодо механізмів реалізації фінансової підтримки та напрямів цільового використання цих ресурсів.

Сьогодні банківська система, як складова фінансової системи регіону, за основними ресурсними показниками не задовольняє вимог інноваційно-орієнтованої економіки і не спроможна повністю реалізувати наявний потенціал у реальному секторі регіональної економіки.

За даними Держкомстату та Національного банку України, за станом на 2005 рік сукупні активи фінансового сектора, три чверті яких (76,3%) припадають на 157 працюючих комерційних банків, не перевищували 35% ВВП. Фондові ринки залишалися слаборозвиненими, а їхня капіталізація не перевищувала 3% ВВП.

Аналіз показників розвитку банківської системи регіонів та країни в цілому показав, що за останні 10 років обсяг наданих кредитів зріс у сотні разів (Табл.12.9 та табл.12.10).

Таблиця 12.9.

Динаміка банківського кредитування в економіку України

Кредити банків в економіку України			
Рік	Загальна сума кредитів, млн. грн.	Короткострокові	Довгострокові
		млн. грн.	млн. грн.
1997	5452	4845	607
1998	7295	6522	773
1999	8873	7240	1633
2000	11787	9142	2645
2001	19121	15700	3421
2002	27792	21767	6025
2003	41119	29538	11661
2004	66834	47556	19278
2005	74366	49766	24600

У 2005 року кредитування в національній валюті у 3,7 рази переважало кредитування в іноземній, що стало свідченням зростання довіри громадян та підприємців до власної фінансової системи. Інвестиційні кредити банків в економіку за 2005 р. порівняно з 2004 р. зросли на 13% і досягли майже 67 млрд. грн.

Обсяг кредитів, виданих банками України збільшився майже у 9 разів. Обсяг короткострокових кредитів зріс більш як у 6 разів, а довгострокових – більш як у 20 .

Частка довгострокових кредитів у складі кредитного портфеля українських банків досить довго була порівняно малою, і лише починаючи з 1998р., за період 1998-2005рр., середнє її значення становило 23,8% від

загального обсягу наданих кредитів, причому максимальне для цього періоду значення – 29% стосується 2005р.

На перший погляд, таку тенденцію потрібно вважати позитивною, однак великий обсяг довгострокових вкладень підтверджує тільки той факт, що зростання цих вкладень відбувалося з досить низького рівня.

Водночас і сьогодні короткострокові кредитні вкладення банків більш як у 2,5 разів перевищують довгострокові. Цей факт не можна вважати позитивним з огляду на інноваційні пріоритети розвитку економічних систем регіонів.

Сьогодні в нашій країні склалась ситуація, за якої небанківські фінансові установи не відіграють тієї позитивної ролі в економіці, якої від них можна було б очікувати. Їх участь у фінансовому посередництві, підтримці розвитку малого та середнього бізнесу в регіонах практично непомітна. У всьому світі небанківські фінансові установи є потужним джерелом інвестицій в економіку. Проте в регіонах України ресурси цих інститутів поки що значно поступаються ресурсам комерційних банків, внаслідок чого в багатьох випадках саме банки виступають засновниками страхових компаній та недержавних пенсійних фондів.

Помітну роль у фінансовій ситуації в регіонах відіграє страхова галузь, сукупні страхові внески якої 2005 р. становили приблизно 1,5% ВВП. Сукупні активи решти фінансових установ та організацій(пенсійних фондів, кредитних спілок і лізингових компаній) не досягли й 1% ВВП.(Табл.12.10).

Страхові компанії залишаються основою небанківського фінансового сектора. У 2005 р. їх номінальні активи зросли на 4,5%, однак зменшилися як частка ВВП. Страхові виплати клієнтом зросли з 1,5 млрд. грн. у 2004 р. до 1,9 млрд. грн. у 2005 р., що свідчить про перехід до страхування у класичному значенні цього слова.

Проте в Україні показник співвідношення страхових платежів з відрахуванням платежів, переданих на перестраховання українським страховикам, і ВВП становив усього 2,8%, тоді як у провідних країнах він дорівнює 8-12%. У середньому на душу населення в Україні припадає всього 30 євро страхових премій, що значно менше, ніж в інших європейських країнах (наприклад, у Німеччині - 1250 євро, у Польщі - 120 євро).

Обсяги страхових платежів за довгостроковим страхуванням життя становили у 2004 році всього 0,96% загального обсягу страхових платежів. Не врегульована діяльність страховиків у сфері обов'язкового медичного страхування. Щороку рівень страхових виплат (відношення суми страхових виплат до суми страхових платежів) неухильно зменшується. У 2000 році він становив 19,1%, а у 2004 році - 7,9%. Це свідчить про розвиток негативних тенденцій на національному страховому ринку, оскільки у світовій практиці ситуація на страховому ринку вважається незадовільною, якщо рівень виплат нижчий ніж 70%.

Важливу функцію у фінансовій системі регіонів відіграють фінанси підприємств - сума коштів, яка перебуває в розпорядженні підприємств і спрямовується до їх основних та оборотних засобів і забезпечує їх виробничо-

господарську діяльність. Фінанси підприємств на сучасному етапі розвитку української економіки, крім вирішення власних проблем максимізації економічного результату та мінімізації витрат, сприяють розбудові ринкового механізму та покращенню фінансової ситуації у регіонах.

Формування достатніх фінансових ресурсів підприємств та забезпечення їх стабільного кругообігу - необхідна умова як власної ефективної господарської діяльності, так і стабільної фінансової ситуації відповідного регіону.

Таблиця 12.10.

Динаміка розвитку фінансової системи регіонів

	2003р	2004р	2005р
Банківський сектор:			
Сукупні активи (млн. грн.)	4576	6003	8116
Питома вага сукупних активів у ВВП(%)	19,6	21,7	23,4
Страховий сектор:			
Кількість страхових компаній	263	283	328
Сукупні активи (млн. грн.)	-	-	3,007
Надходження від страхових внесків(млн. грн.)	1,164	2,136	3,031
Інші фінансові установи:			
Кількість інвестиційних фондів та взаємних фондів інвестиційних компаній	229	397	362
Сукупні активи (млн. грн.)	-	373	-
Кількість пенсійних фондів	-	21	15
Сукупні активи (млн. грн.)	-	23	60
Кількість кредитних спілок	120	>400	>600
Сукупні активи (млн. грн.)	-	37	50
Кількість лізингових компаній	-	22	>40
Сукупні активи (млн. грн.)	-	327	-
Кількість торговців цінними паперами	835	839	859
Кількість зберігачів цінних паперів	75	84	86

З метою нарощування фінансових ресурсів підприємств, а через них – покращення фінансової ситуації регіонів, економічна політика держави повинна включати низку стимулюючих заходів як на загальнодержавному так і на регіональному рівні.

У питанні стабілізації фінансової ситуації в регіонах велику вагу набирають фінанси домогосподарств. Фінансові ресурси домогосподарств, якщо їх розглядати як сумарний дохід у розпорядженні тобто чистий дохід після сплати необхідних податків та інших платежів, поділяються на дві частини - призначені для поточного споживання та для заощаджень. Фінанси домогосподарств, використані на поточні потреби (споживання), сприяють розвитку галузей з виробництва споживчих благ.

У випадку переважання продукції місцевого виробництва на регіональному споживчому ринку зазначені споживчі витрати домогосподарств

стимулюватимуть прискорення розвитку галузей та виробництв регіону. Надлишок чистих доходів домогосподарств над поточними споживчими витратами, тобто заощадження є основою для формування фінансових та інвестиційних ресурсів регіону.

Різняться тлумачення суті та значення заощаджень для стану фінансів регіону і їх зростання. Якщо в класичному аналізі заощадження є складною функцією від ставки відсотка та рівня цін, виражених через інвестиційні можливості, то Дж.М. Кейнс визначав заощадження як функцію від доходу. Остання позиція є загальноприйнятою в сучасній науковій літературі.

Сучасна українська економічна наука визначає заощадження як частину доходів домогосподарств, яка не використана на поточне споживання та призначена для забезпечення потреб у майбутньому. За умов трансформаційного періоду розвитку української економіки питання залучення тимчасово вільних коштів населення до процесу суспільного відтворення і покращення регіональної фінансової ситуації залишається винятково актуальним. Основними факторами, що визначають формування заощаджень домогосподарств, є державна політика доходів та соціального захисту населення, цінова політика, демографічна ситуація в країні, досконалість та довіра до мережі фінансово-кредитних установ. Заощадження за складної соціально-економічної ситуації в Україні та низького рівня життя населення призначені переважно для забезпечення старості осіб похилого віку, оплати медичного обслуговування навчання дітей, поліпшення житлових умов тощо. Поширений у розвинутих країнах світу мотив заощадження населення для отримання додаткового доходу, у вітчизняних умовах не набув значного поширення з огляду на низький, середній рівень доходів.

В Україні інвестиційний потенціал домашніх господарств є мало реалізованим, оскільки останні значну частину своїх заощаджень зберігають у неорганізованих формах поза фінансовим ринком. Хоча, за даними матеріалів вибіркового дослідження населення з питань економічної активності Державного комітету статистики України, протягом 2005р. середньомісячна чисельність економічно активного населення у віці 15-70 років становила 22,3 млн. осіб. Номінальні доходи населення в 2005 р. збільшилися на 38,4% порівняно з попереднім роком. При цьому номінальні наявні доходи, які можуть бути використані населенням на придбання товарів та послуг, збільшилися на 36,4%, а реальні наявні з визначенням цінового фактора – на 20,1%. Витрати населення збільшилися на 33,8%, приріст заощаджень – на 6%, або 32956 млн. грн. Залучення фінансовими посередниками цих ресурсів стримується такими факторами, як брак довіри до банківських установ і стабільності національної валюти, неширокий асортимент фінансових послуг для фізичних осіб, нерозвиненість фондового ринку та ін.

У грудні 2005 року в Україні діяло 58 недержавних пенсійних фондів (НПФ), у той час як рік до того їх було 21. Сумарні активи НПФ на кінець 2005р. встановивши 46 млн. грн., що на 40% більше, ніж у 2004р. Кількість учасників НПФ зросла на 26,2% і досягла 75000.

Щодо діяльності кредитних спілок, то кількість їх членів у регіонах зросла протягом 2005р майже на 57% і становила 1231 тис. осіб, з яких 497,1 тис.- члени кредитних спілок, котрі мають чинні кредитні договори, та 79,1 тис. – члени спілок, котрі мають внески на депозитних рахунках.

Загалом, наведені дані свідчать про зростання здорової конкуренції банків і небанківських фінансових установ, що може не лише знизити відсоткові ставки за банківськими кредитами, а й стимулювати подальше зростання якості фінансових послуг та збільшення рівня заощаджень населення.

Сучасна фінансова ситуація в регіонах характеризується численними недоліками. Найважливішими фінансовими регіональними диспропорціями та передумовами їх виникнення слід вважати такі [5]: величина реальних доходів кожного регіону в більшості випадків є достатньою для покриття регіональних видатків; існуюча політика перерахування більшої частки доходів у центр з подальшим перерозподілом ставить регіони в залежне, нерівноправне положення порівняно з центром; відсутнє стимулювання збільшення доходів регіонів.

12.3. SWOT-аналіз регіонального розвитку економічних районів

Після оцінки внутрішніх та зовнішніх факторів розвитку економічних районів України доцільно провести їх SWOT-аналіз, який має показати наскільки сильні сторони (активи) регіонів перекривають їх слабкі сторони (пасиви), а також показати як використовувати ці сильні сторони і як схилити стратегічний баланс регіонів у бік активів.

Донецький економічний район

S - сильні	W- слабкі
<ul style="list-style-type: none"> - значні природні ресурси (родючі ґрунти, кам'яне вугілля, кухонна сіль, руди, будівельні матеріали та ін.); - великі людські ресурси; - потужні вугільна, хімічна, содова, соляна промисловості, потужний АПК; - добре розвинутий транспортний комплекс; - експорт вугілля, електроенергії, чорних металів, продукції хімічної промисловості тощо в інші райони України та закордон; - висока ступінь урбанізації. 	<ul style="list-style-type: none"> - проблема розвитку міст та смт, господарство яких тісно пов'язане з вуглевидобутком; - закриття шахт; - кольорова металургія за рівнем розвитку набагато поступається чорній; - втрата родючості ґрунтів; - ввоз харчових продуктів з інших районів України; - гострі соціальні проблеми.
О - можливості	Т - труднощі (загрози)

<ul style="list-style-type: none"> - розвиток легкої промисловості; - збільшення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції; - реконструкція та технічна перебудова металургійних підприємств. 	<ul style="list-style-type: none"> - гострі проблеми раціонального використання трудових ресурсів, особливо в шахтарських селищах; - дуже високий рівень спрацювання обладнання, що призводить до травматизму, низької якості продукції, високої її матеріало- і енергомісткості; - надзвичайно гостра проблема водопостачання; - складна екологічна ситуація (забруднення повітря, ґрунтів, вод у річках та Азовському морі); - територіальні диспропорції розвитку району.
--	---

Карпатський економічний район

<p>S - сильні</p> <ul style="list-style-type: none"> - межує з 5 державами Європи; - багаті і різноманітні природні ресурси; - один з найбільш водозабезпечених районів України; - найбільші лісові ресурси; - не має рівних в країні за кількістю джерел мінеральних вод; - висока середня густота населення; - природний приріст населення вищий від середнього в країні; - є машинобудування, хімічна, деревообробна, легка, харчова промисловості; - густа мережа залізничних та автомобільних шляхів. 	<p>W - слабкі</p> <ul style="list-style-type: none"> - низький рівень промислового розвитку; - індустріальна відсталість окремих субрегіонів; - економічна нестабільність; - слабка сировинна база; - низький трудовий зайнятість; - некваліфікованість значної частини працездатного населення; - відносно низькі можливості окремих галузей агропромислового комплексу.
<p>O - можливості</p> <ul style="list-style-type: none"> - має великі, не до кінця реалізовані можливості, щодо розвитку курортного господарства; - активізація інвестиційно-інноваційної діяльності; 	<p>T - труднощі (загрози)</p> <ul style="list-style-type: none"> -загроза зайнятості і безробіття; - нестабільність екологічної ситуації; - відсутність сучасної інфраструктури у більшості рекреаційних районів;

- більш потужний розвиток промисловості, АПК; - оптимізація прикордонного співробітництва.	- застарілі основні фонди підприємств промисловості і транспорту.
---	---

Подільський економічний район

S - сильні	W - слабкі
- досить високий рівень розвитку АПК; - вигідне транспортно-географічне положення; - значні водні, земельні, лісові ресурси; - значні запаси нерудних корисних копалин; - розвинута мережа газопроводів.	- зниження чисельності населення, висока смертність; - низький рівень розвитку промислового виробництва в більшості субрегіонів; - низький рівень розвитку соціальної сфери; - відсутність єдиного регіонального центру.
О - можливості	T - труднощі (загрози)
- активізація внутрішньо-регіональної кооперації та інтеграції; - розвиток кластерів; - підвищення родючості ґрунтів; - розвиток рекреаційного комплексу; - запровадження сучасних форм і методів керівництва регіоном .	- інтенсивний площинний змив ґрунтів; - зниження кількості працездатного населення; - негативні тенденції міграції населення; - забруднення середовища відходами; - неконтрольована вирубка лісів.

Центральний економічний район

S - сильні	W - слабкі
-------------------	-------------------

<ul style="list-style-type: none"> - високий природно-ресурсний потенціал; - близькість до основних сировинних баз промислового регіону і регіону споживання продукції; - високий рівень розвитку промисловості; - центральне положення, Київ – потужний політичний, економічний, культурний, науковий центр; - активна експортно-імпортна діяльність; - розвинений АПК; - розвинений транспортний комплекс; - високий рівень інвестування та запровадження інновацій. 	<ul style="list-style-type: none"> - нерівномірний внутрішній розвиток району, наявність відсталих субрегіонів; - паливно-енегетична проблема; - район знаходиться у просторі, охопленому наслідками Чорнобильської катастрофи; - імпортозалежність району; - надмірна урбанізованість столиці; - проблеми транспорту та автошляхів у м. Києві.
О - можливості	Т - загрози
<ul style="list-style-type: none"> - вирішення еколого-економічних і соціальних проблем; - пріоритет харчової і легкої промисловості; - інноваційне оновлення; - розширення науково-містких виробництв і послуг; - залучення регіону до міжнародного зв'язку „Схід – Захід”; - збалансування основних блоків АПК. 	<ul style="list-style-type: none"> - складна демографічна ситуація; - проблема раціонального використання меліорованих земель; - погіршення екологічної ситуації по обидва береги Дніпра; - зростаюче навантаження на міжміські автошляхи; - застарілі основні фонди підприємств.

Поліський економічний район

S - сильні	W - слабкі
<ul style="list-style-type: none"> - високий природно-ресурсний потенціал; - міжрегіональний територіально-господарський комплекс, - розвинуті переробні галузі АПК (II сфера) - легка і харчова промисловість; - вигідне транспортно-географічне положення (магістралі з'єднують Україну з Білоруссю, Росією, Західною Європою). 	<ul style="list-style-type: none"> - скорочення темпів виробництва сільськогосподарської продукції; - велика кількість технологічно застарілого обладнання; - високий рівень міграції населення; - зменшення народжуваності; - зростання безробіття; - недостатній розвиток курортно-рекреаційних територій.

О - можливості	Т - загрози
<ul style="list-style-type: none"> - покращення територіально-галузевої структури господарства; - створення ВЕЗ; - розвиток торговельних та виробничих взаємовідносин регіону з іншими державами; - розбудова інфраструктури торгівлі, транспорту та зв'язку; - розвиток рекреації. 	<ul style="list-style-type: none"> - негативна екологічна ситуація, пов'язана з ЧАЕС; - низький загальний рівень розвитку продуктивних сил; - екстенсивне використання ресурсів; - індустріальна відсталість.

Придніпровський економічний район

S - сильні	W - слабкі
<ul style="list-style-type: none"> - високий природно-ресурсний потенціал; - високий рівень розвитку промисловості; - наявність потужних індустріальних центрів; - розвинена транспортна система; - високі технології; - наявність сучасної науково-конструкторської бази світового рівня. 	<ul style="list-style-type: none"> - обмеженість ресурсів регіону; - велика кількість технологічно застарілого обладнання; - високий рівень міграції; - надмірна урбанізація; - недостатній розвиток курортно-рекреаційних територій.
О - можливості	Т - загрози
<ul style="list-style-type: none"> - підвищення продуктивності праці; - заміна основних фондів; - територіальна деконцентрація; - надання пріоритету наукомістким галузям промисловості; - високий експортний потенціал. 	<ul style="list-style-type: none"> - негативна екологічна ситуація, загроза техногенних катастроф; - збільшення чисельності безробітних; - застарілі основні фонди; - зменшення родючості ґрунтів.

Східний економічний район

S - сильні	W - слабкі

<ul style="list-style-type: none"> - високий природно-ресурсний потенціал; - розвинена багатогалузева промисловість (особливо машинобудування); - розвинуте сільськогосподарське виробництво; - добре розвинутий транспортний комплекс. 	<ul style="list-style-type: none"> - збільшення частки видобувних галузей; - скорочення частки хімічної, нафтохімічної промисловості ; - недостатній розвиток інфраструктури курортно-рекреаційного комплексу.
О - можливості	Т - загрози
<ul style="list-style-type: none"> - інноваційний розвиток сільського господарства; - модернізація основних фондів; - активізація розвитку малих і середніх міст; - підвищення продуктивності праці; - реструктуризація економіки регіону. 	<ul style="list-style-type: none"> - напружена екологічна ситуація, загроза техногенних катастроф; - територіальна нерівномірність розвитку; - застаріла структура промисловості; - впровадження досягнень НТП.

Південний економічний район

S - сильні	W - слабкі
<ul style="list-style-type: none"> - сприятливі природнокліматичні умови; - високий розвиток індустрії; - наявність кваліфікованої робочої сили; - високорозвинутий морегосподарський комплекс; - добре розвинуті міжнародні зв'язки. 	<ul style="list-style-type: none"> - скорочення частки машинобудування, харчової, легкої промисловості та промисловості будівельних матеріалів; - невідповідність обсягів виробництва сировини та виробничих потужностей її переробки; - значна територіальна диспропорція.
О - можливості	Т - загрози
<ul style="list-style-type: none"> - подальший розвиток рекреаційно-туристичного комплексу; - використання сприятливого економіко-географічного положення; - залучення до тісного співробітництва в євро регіонах та ВЕЗ. 	<ul style="list-style-type: none"> - складна екологічна ситуація (забруднення атмосферного повітря, прибережної акваторії); - загроза техногенної катастрофи; - активна ерозія ґрунтів внаслідок невмілого ведення зрошувально-меліоративних робіт.

Виходячи з узагальненої інформації про внутрішні та зовнішні фактори розвитку економічних районів України та представлені у SWOT-аналізі дані, робимо висновок, що в Україні важливою є тема про міжрегіональну нерівність та диспропорційність функціонування економіки регіонів. І справді, як показано у попередньому матеріалі, регіони мають різний характер природних умов, природно-ресурсного потенціалу, фінансових ресурсів, демографічної та соціальної специфіки, рівня розвитку і структури господарства. Наприклад, економічне життя Донбасу чи Придніпров'я відрізняється від життя в Карпатах чи на Поділлі. Кожен з цих районів має тільки йому властиві природні умови, історію заселення, господарювання та етнокультурні традиції. І у кожному з них склалася своєрідна комбінація виробництв, взаємодія суспільства і природи, чим визначається спеціалізація економічних районів у національній економіці. Отже, для пом'якшення диспропорційного розвитку регіонів України, реалізації їх стратегічних потенціалів подальший розвиток регіонів має відбуватися у таких напрямках:

Центральний економічний район:

- підвищення структурно формувальної ролі м. Києва як фінансового, промислового, наукового, культурного, транспортного та торговельного центру міжнародного значення, динамічний розвиток ринкової інфраструктури;
- удосконалення територіальної структури виробництва та формування раціонального розселення в межах Київської агломерації, зокрема активізація економічної діяльності у середніх і малих містах та периферійних поселеннях;
- реконструкція і технічне переоснащення промислових підприємств, що відносяться до машинобудування (автобудування, електроніка, точна механіка) та хімічної промисловості, спроможних значно збільшити експорт продукції за рахунок ширшого залучення місцевого науково-технічного потенціалу, місцевого та іноземного капіталу в обробній галузі промисловості, розвиток технологічного прогресу за рахунок пріоритету галузей глибокої та кінцевої переробки, високої наукоємності, а також створення нових прогресивних технологічних форм господарювання.

Донецький економічний район:

- подальша реструктуризація і технічне переоснащення вугільної, металургійної, хімічної, нафтопереробної галузей промисловості та важкого машинобудування, зниження територіальної концентрації та технічного навантаження на територію, нарощування потужності високотехнологічних виробництв;
- зменшення гостроти екологічних проблем району за рахунок удосконалення технологій, вдалого поєднання в кожному пункті екологічно небезпечних виробництв і зниження таким чином їх синергічного ефекту, перепрофілювання екологічно небезпечних виробництв;
- зміна територіальної структури виробництва, з урахуванням вирішення проблеми зайнятості населення та зростання ролі соціальної сфери,

підвищення забезпеченості місцевою сільськогосподарською продукцією та продуктами харчування.

Придніпровський економічний район:

- структурні перетворення, спрямовані на підвищення наукоємності та технологічності промислової продукції, насамперед у галузях спеціалізації (гірничо-металургійного комплексу, автомобілебудування, радіоелектроніки, електротехніки, приладобудування, виробництва засобів зв'язку, авіаційних двигунів, гелікоптерів), зростання її конкурентоспроможності на внутрішньому та зовнішньому ринках; нарощування експортного потенціалу, розвиток нових галузей промисловості;

- посилення соціальної орієнтації структурної перебудови промисловості в напрямі забезпечення зайнятості населення в промислових центрах, де здійснюється конверсія оборотних підприємств;

- зниження техногенного навантаження на територію, особливо екологічно небезпечних виробництв, у промислових центрах, раціональне використання сприятливих природних властивостей регіону, розвиток рекреаційного комплексу не лише для власних потреб, але й інших регіонів України, рекультивация порушених природних ландшафтів.

Південний економічний район:

- підвищення ролі морегосподарського комплексу, його спеціалізації за рахунок розвитку портового господарства і виробництв, пов'язаних з морем господарською діяльністю (суднобудування, судноремонт, рибне та море продуктове господарство);

- вдосконалення галузевої і територіальної структури виробництва, за рахунок підвищення частини науковомістких та екологічно безпечних виробництв, на базі місцевих сільськогосподарських ресурсів для задоволення потреб населення (розвиток виноградарства і виноробства, овочівництва, інших галузей харчової та легкої промисловості);

- комплексне та ефективне освоєння рекреаційних ресурсів, розвиток туризму та рекреації на прибережних територіях морів, водоймищ та річок, особливо Кримського півострова, збільшення потужностей діючих центрів рекреації та створення сучасної бази обслуговування туристів і відпочиваючих;

- розширення диверсифікації сфери зайнятості населення, в тому числі депортованих.

Східний економічний район:

- поліпшення структури виробництва за рахунок вдосконалення спеціалізації галузі машинобудування, легкої та харчової галузей промисловості; отримують розвиток міжгалузеві зв'язки в машинобудуванні, створюватимуться технопарки на базі науково-технічного потенціалу м. Харкова;

- підвищення комплексності використання природних ресурсів, забезпечення екологічно безпечного функціонування виробництва, раціонального використання реакційних територій, ширше впровадження прогресивних технологій рекультивации земель, зниження негативного впливу

шкідливих викидів на природне навколишнє середовище, вирішення містобудівельних проблем та розселення.

Поліський економічний район:

- використання природних ресурсів з урахуванням радіаційного забруднення території, можливої її реабілітації та залучення до господарської діяльності, обмеження розміщення на екологічно несприятливих територіях промислових виробництв, особливо тих, технологій, які спричиняють значні викиди шкідливих речовин у навколишнє середовище;

- збільшення у структурі виробництва частки науковомістких підприємств: приладобудування, автомобілебудування, радіоелектроніки, електротехніки, виробництва засобів зв'язку, елементної бази для сільгоспмашинобудування;

Подільський економічний район:

- удосконалення структури виробництва на основі ефективного використання власного природного, економічного і соціального потенціалів, підвищення конкурентоспроможності продукції промисловості (машинобудування, лісопромислового та агропромислового комплексів) та сільського господарства (зерно-бурякового, м'ясо-молочного і плодоовочевого спрямування) – цьому сприятиме зосереджений в областях значний виробничий і трудовий потенціал, а також сировинна база;

- вдосконалення природокористування, збереження природного навколишнього середовища, розвиток рекреаційного комплексу.

Карпатський економічний район:

- переорієнтація промислових комплексів міст на високотехнологічне, з високою доданою вартістю виробництво товарів та послуг;

- раціональне і комплексне використання місцевих мінерально-сировинних ресурсів, перехід на безвідходні та маловідходні технології, що сприятиме екологізації розвитку району;

- ефективне використання місцевих рекреаційних ресурсів, створення оздоровчо – туристичного комплексу загальноєвропейського значення;

- розширення прикордонного співробітництва із зарубіжними країнами у різних сферах економічної діяльності.

Щодо питань диспропорційності регіонального розвитку в умовах України необхідною умовою підвищення ефективності роботи регіональної та місцевої влади є децентралізація. Фінансова децентралізація призначена для вдосконалення системи регіонального управління, підвищення ефективності розв'язання завдань регіонального розвитку, спрямування обмежених бюджетних ресурсів на найважливіші соціально-економічні програми, забезпечення фінансової самостійності органів місцевого самоврядування згідно з їх власними та делегованими повноваженнями, створення економічно і фінансово самодостатніх територіальних громад. Науково-методологічне обґрунтування фінансової децентралізації визначається відомою теоремою В. Оутса: якщо децентралізація не впливає на рівень витрат, то децентралізовано прийняте рішення стосовно постачання локального суспільного блага має бути

ефективніше за централізоване або не поступатися йому з точки зору ефективності, при децентралізації зіставляються суспільні витрати та переваги від надання благ на місцевому рівні.

Контрольні питання:

1. За якою схемою дається загальна характеристика економічних районів України?
2. У чому полягають особливості внутрішніх факторів розвитку кожного з восьми економічних районів України?
3. Які фактори мають найбільшу розбіжність у порівнянні Придніпровського та Подільського економічних районів?
4. Як відрізняються показники соціально-економічного розвитку регіонів? Які існують наукові підходи щодо типології регіонів?
5. Назвіть просторові чинники зростання економіки регіону.
6. Що називають кумулятивним зростанням регіонів?
7. Дайте загальну характеристику регіональній економічній ситуації.
8. Чому в Україні існує регіональна диференціація? Які її головні ознаки?
9. У яких напрямках за думкою провідних вчених буде відбуватися пом'якшення диспропорційності розвитку економічних районів України?
10. Як визначити регіональну конкуренцію?
11. Чому етнокультурна ситуація є важливою складовою соціально-економічного розвитку регіонів України?
12. Як розподіляється населення України між регіонами за мовними та за національними ознаками?
13. Чому в Україні існує мовне питання і як воно пов'язане з унітарністю та федералізмом?
14. Що означає термін «консолідація нації» і як його тлумачать у різних регіонах України?
15. Яка роль церкви у самоідентифікації нації?
16. Які чинники характеризують регіональну соціальну ситуацію?
17. Як вимірюється соціальне становище регіону?
18. За допомогою яких показників оцінюється фінансова ситуація в регіонах?
19. Яка роль банківської системи у регулюванні фінансової ситуації в регіонах?
20. Назвіть інші фінансові установи, які впливають на фінансову ситуацію.
21. За якою метою проводиться SWOT - аналіз економічних районів?
22. Зробіть Ваші висновки зі SWOT – аналізу кожного з восьми економічних районів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балабанов Г.В., Ловецький І.Й. Трансформація територіальної організації України – К. Наукова думка. 2004 р. ,220 с.
2. Герасимчук З.В. Регіональна політика сталого розвитку: методологія, формування, механізми реалізації; Монографія-Луцьк: Над студія, 2001 р. -528 с.
3. Гладкий Ю.Н., Чистобаев В.И. Регионоведение.- М.: Гардарики, 2000.- 384 с
4. Горленко І.О.,Тарангул Я.Я. Економічні райони України.-К.:1999 р. - 205 с.
5. Долішній М.І. Актуальні проблеми формування регіональної політики в Україні// Регіональна економіка,1999,№3, с.7-18.
6. Доценко А. І., Зінич В.Т., Великохатько О.Т. та інші. Регіональне розселення в Україні: стан і прогноз – К.:РВПС України, Видавництво «Фенікс» ,2007.– 376с.
7. Зайончковская Ж.А. Миграционная ситуация в странах СНГ. М.: Комплекс-Прогресс, 1999
8. Игнатенко Н.Р., Руденко В.П. Природно - ресурсный потенциал территории\\ Географический анализ и синтез. – Л.: Вища школа, 1986.
9. Мезенцев К.В. Суспільно-географічне прогнозування регіонального розвитку: Монографія.-К.:Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет»,2005-253с.
10. Мозоль А. Характеристика і аналіз міграційного законодавства та міграційних процесів в Україні//Право України, 2001,№ 4, с.119
11. Моисеенко В.М. Миграция населения как объект комплексного исследования //Народонаселение: современное состояние и перспективы развития научного знания. М., 1997.с.23-30.
12. Официальный сайт Госкомстата Украины <http://www.ukrstart.gov.ua>
13. Поповкін В.А. Регіонально-цілісний підхід в економіці .- К.: наукова думка, 1993.-210 с.
14. Регіони України: проблеми та пріоритети соціально-економічного розвитку: монографія, заряд. З.С. Варналія- К.Знання України, 2005.-498 с.
15. Розміщення продуктивних сил: Підручник / За ред. В.В.Ковалевського, О.Л.Михайлюк , В.Ф.Семенова ,9 - те вид., випр. - К .: Т-во «Знання», КОО 2006-351с. –(Вища освіта ХХІ).
16. Руденко В.П. Природно-ресурсний потенціал України. Львів, Либідь, 1994.- 150с.
17. Рудь Б.«В поисках Родины », Инвестгазета, №4, 29,01,2007-04,02,2007, С22-23.
- 18.Уманець Т.В. Регіональний економічний розвиток України: теоретичні основи управління, інтегральна оцінка, діагностика: Монографія.-Донецьк: «Вік»,2007.-340с.
19. Фащевський Н., Немченко М. Регіональні особливості соціального розвитку та державної політики//Розбудова держави, 1997, № 2, с.59-64

20. Чужиков В.І. Регіональна диверсифікація виробництва// Економіка України.-2002.-№9.-С.120-126

Тема 13. МІЖНАРОДНІ ЕКОНОМІЧНІ ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНИ ТА ЇЇ ІНТЕГРАЦІЯ В ЄВРОПЕЙСЬКІ ТА ІНШІ СВІТОВІ СТРУКТУРИ

План

13.1. Міжнародна економічна інтеграція, її суть, види, типи та форми.

13.2. Передумови участі України у світових інтеграційних процесах.

13.3. Експортний потенціал України.

13.4. Основні напрямки зовнішньоекономічних зв'язків України. Регіональний аспект.

13.1. Міжнародна економічна інтеграція, її суть, види, типи та форми

У широкому розумінні міжнародну економічну інтеграцію визначають і як відносини, і як процес. Інтеграцію в першому розумінні можна тлумачити як відсутність будь-якої форми дискримінації іноземних партнерів у відносинах кожної з національних економік. Як процес інтеграція виявляється в стиранні відмінностей між економічними суб'єктами - представниками різних країн.

На мікро рівні існує *горизонтальна* та *вертикальна* інтеграції.

Горизонтальна інтеграція виникає при злитті фірм, які виробляють подібні або однорідні товари з метою їх подальшої реалізації через спільну систему розподілу і отримання при цьому додаткового прибутку, і супроводжується виробництвом за кордоном товарів, аналогічних тим, що виробляються в країні базування.

Вертикальна інтеграція передбачає об'єднання фірм, які функціонують у різних виробничих циклах. Розрізняють три форми вертикальної інтеграції:

- інтеграція "вниз" (наприклад, приєднання заводу – виробника сировини чи напівфабрикатів до компанії, яка веде головне виробництво);

- виробнича інтеграція "вгору" (наприклад, придбання сталеплавильної компанії заводу, що виробляє металоконструкції);

- невиробнича інтеграція "вгору", що включає сферу розподілу.

На певному рівні розвитку мікро інтеграції виникають транснаціональні корпорації. Вони є найбільш інтегрованими мікроструктурами. На рівні національних економік інтеграція розвивається на основі формування економічних об'єднань країн з тим чи іншим ступенем узгодження їх національних політик. Тут йдеться про явище економічного регіоналізму. Отже, маємо дворівневу структуру інтеграційного процесу - на мікро- та макрорівні. Як теоретично обґрунтовані та практично апробовані розглядають такі форми

міжнародної регіональної економічної інтеграції: зона преференційної торгівлі, зона вільної торгівлі, митний союз, спільний ринок, економічний та політичний союзи.

Зона преференційної торгівлі - зона з пільговим торговельним режимом, коли дві або декілька країн зменшують взаємні тарифи з імпорту товарів, зберігаючи рівень тарифів в торгівлі з іншими країнами. Найбільш показовим історичним прикладом такої інтеграції є преференційна система Британського співтовариства, що об'єднувала 48 країн. у зонах вільної торгівлі діє особливий пільговий торговельний режим для країн-учасниць за рахунок усунення внутрішніх тарифів при їх збереженні в торгівлі з іншими країнами. Типовими прикладами є Європейська асоціація вільної торгівлі, зона вільної торгівлі "США - Канада", Північноамериканська угода про вільну торгівлю (НАФТА).

Митний союз - це угода двох або, декількох держав, що передбачає усунення внутрішніх тарифів та встановлення спільного зовнішнього тарифу. Такі угоди діяли у Бенілюксі, в Європейському союзі. В економічному союзі вільний рух факторів та результатів виробництва доповнюється гармонізацією внутрішньої та зовнішньої політики. В країнах учасницях функціонує, як правило, єдина грошова одиниця. На основі економічних створюються політичні союзи, в яких поряд з економічною забезпечується політична інтеграція. При утворенні зон преференційної та вільної торгівлі, митних союзів міждержавні відносини стосуються лише сфери обміну, тобто розвивається торговельна інтеграція. Глибші форми міждержавної інтеграції створюють умови для виробничої інтеграції. Рівні, форми та темпи міжнародної економічної інтеграції тісно взаємопов'язані:

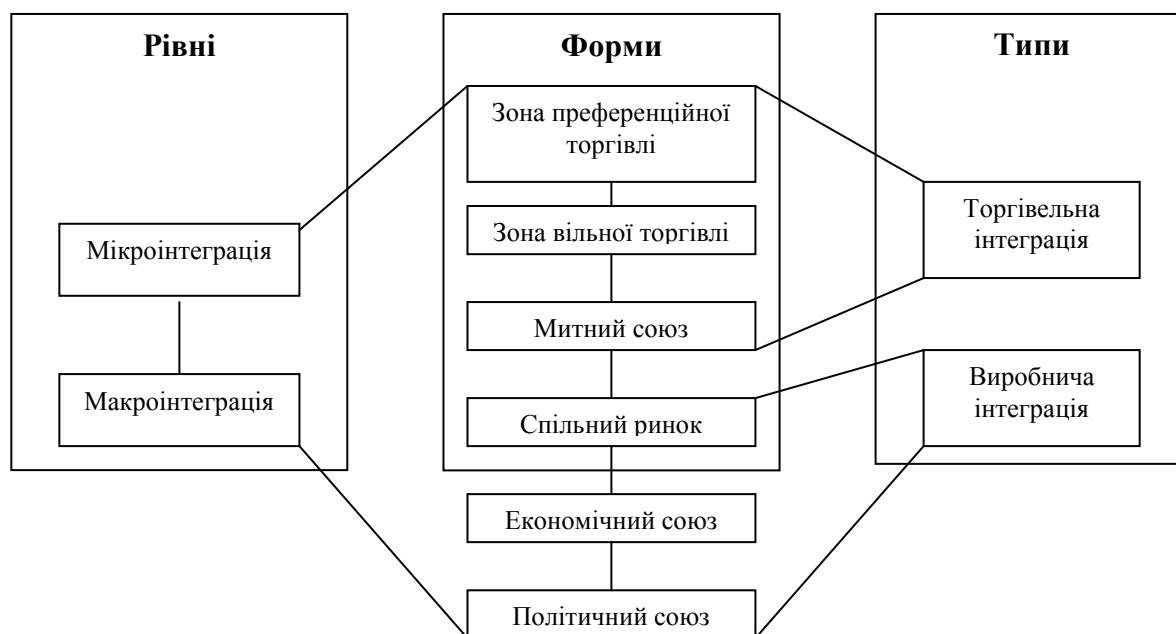

Рис. 13.1. Рівні, форми і типи міжнародної економічної інтеграції.

Розвиток процесів міжнародної економічної інтеграції зумовлений такими чинниками:

- економічним розвитком країн, груп країн та регіонів світу в умовах нерівномірного розподілу ресурсів;
- закономірностями науково-технічного прогресу;
- тенденціями демографічного розвитку;
- наявністю та необхідністю розв'язання глобальних проблем (енергетичної, продовольчої, екологічної, використання світового океану та космосу, економічного зростання та зростання народонаселення, економічної безпеки, роззброєння);
- різким скороченням відстаней за рахунок розвитку транспортно-комунікаційних мереж;
- ринковою "уніфікацією" економічного розвитку.

В цілому, послідовний розвиток форм міжнародної економічної інтеграції забезпечує найбільш повне, найраціональніше використання економічного потенціалу країн та підвищення темпів їх розвитку. Водночас вирішуються важливі питання соціальної політики за рахунок об'єктивно зумовленого зниження цін на основні товари й послуги та створення нових робочих місць і завдяки концентрації країн-учасниць на пріоритетних програмах соціально-економічного розвитку. Зауважимо також, що в зрілих інтеграційних угрупованнях виробляються й реалізуються потужні та дійові механізми, інструменти забезпечення колективної економічної безпеки. Проте, незважаючи на очевидні економічні переваги, процеси міжнародної економічної інтеграції відбуваються на тлі складного переплетіння соціально-економічних та політичних проблем. Основні чинники, що зумовлюють виникнення й існування згаданих проблем, такі:

- традиційні конфлікти між окремими країнами та групами країн, ідеологічні розходження;
- політико-правові, економічні та соціально-культурні відмінності країн-учасниць; зростання затрат при реалізації регулятивних функцій на наднаціональному рівні; суперечності, пов'язані із розширенням інтеграційних угруповань і т. ін.

Ефективність міжнародної економічної інтеграції досягається за рахунок таких чинників:

- усунення дискримінації та бар'єрів між країнами-учасницями інтеграційних угруповань у переміщенні товарів, послуг, капіталу, робочої сили та підприємництва;
- стандартизації та уніфікації у виробничо-комерційній сфері;
- динамічного ефекту завдяки розширенню ринку та економії на масштабах виробництва;
- забезпечення достатнього рівня конкуренції. у розвитку світової економіки останніх десятиліть домінують процеси міжнародної економічної інтеграції. Світова економіка інтеграції аналізується.

Завдяки цьому створюються умови для концентрації та кращого використання матеріальних, трудових і фінансових ресурсів, всебічного

врахування регіональних особливостей. на мікро рівні внаслідок горизонтальної та вертикальної взаємодії.

Формуються інфернальні ринки факторів і результатів виробництва, виникають, розвиваються домінуючі у сучасній економіці транснаціональні корпорації. На макрорівні створюються і розвиваються регіональні економічні угруповання. Якщо в 1985 році функціонувало 3 інтеграційних об'єднання, то зараз їх вже сім. Кількість країн, які беруть участь у них збільшилась з 35 до 65, а їх частка у світовому ВВП зросла з 27,8% до 74,2%, а у світовому експорті - з 43,3% до 75,4%. Інтеграційні імпульси виходять, насамперед, із міжнародних угруповань загально континентального значення. У Європі - це Європейський союз (ЄС), у колі якого формуються інтеграційні інтереси не тільки західноєвропейських, а й східноєвропейських країн. На американському континенті - це Північноамериканська угода про вільну торгівлю із домінуючою роллю Сполучених Штатів Америки. В Азії інтеграційна політика концентрується навколо створення інтеграційного угруповання величезного як за кількістю країн-учасниць, та і за сукупним потенціалом. Контури континентальної інтеграції можна також виявити, аналізуючи сучасні економічні взаємовідносини країн Латинської Америки і Африки. для такого типу угруповань характерні чітко орієнтовані на глобальну конкуренцію механізми регулювання і координації при певних відмінностях організаційного оформлення. Водночас розвиваються традиційні створюються нові регіональні та субрегіональні угруповання країн, які безпосередньо не впливають на глобальну конкуренцію. Вони мають інші, локальні, цілі і використовують відповідні інтеграційні механізми. Поряд з могутніми угрупованнями країн ефективно функціонують середні та малі інтеграційні угруповання, хоча їхній розвиток багато в чому і зумовлюють зовнішні фактори інтеграції.

Сучасним процесам міжнародної економічної інтеграції притаманні певні особливості, а саме:

- динамізм процесів міжнародної економічної інтеграції в цілому, зумовлений як дією об'єктивних факторів, так і "ланцюговою" реакцією країн на розвиток окремих інтеграційних угруповань;

- нерівномірність розвитку й реалізації форм міжнародної економічної інтеграції, спричинена проявами очевидних відмінностей економічного розвитку країн і регіонів світу;

- розвиток поряд з інтеграційними дезінтеграційних процесів, які мають глибокі корені в історичних, політичних, економічних і соціальних закономірностях світового розвитку.

Дослідники визначають, що у сучасному світі інтеграція і дезінтеграція розвиваються асинхронно, як два різноспрямовані процеси. При цьому дезінтеграційні явища і процеси можуть мати не тільки локальний характер (провінція Квебек у Канаді, Корсика у Франції), але й глобальний (розпад Радянського Союзу, Ради економічної взаємодопомоги). Інтеграція та дезінтеграція являють собою об'єктивні взаємопов'язані процеси. Більш того, дезінтеграція формує передумови інтеграції на нових кількісних та якісних засадах. у окремих випадках можуть складатися умови для реінтеграції. Не

зважаючи на деякі дезінтеграційні процеси у сучасній системі національних економік, їй більш притаманна загальна глобальна інтеграція. Таким чином, на початку третього тисячоліття світ перетворився в глобальну економічну систему, в якій практично не залишилося можливості для здійснення стихійних ринкових відносин між окремими державами. Виник глобально функціонуючий світовий виробнично-господарський механізм складовими якого стали окремі національні економіки. Отже, аналізуючи сучасні тенденції світового розвитку, інтернаціоналізацію національних економік, перетворення світового економічного механізму в єдину глобальну систему, для України виникає гостра необхідність процесу активної інтеграції до сучасної системи господарських зв'язків для успішного подальшого економічного, соціального та політичного розвитку.

13.2. Передумови участі України у світових інтеграційних процесах.

Для безпосередньої і активної участі України в сучасних інтеграційних процесах об'єктивно зумовлених перевагами міжнародного поділу праці, необхідно повністю подолати штучну відокремленість нашої держави від світового господарства, яку спричинило її історичне минуле. Для ефективної й організаційно оформленої інтеграції України в сучасні світогосподарські зв'язки необхідні певні *політико-правові, економічні, соціально-культурні та інфраструктурні передумови.*

Основні *політико-правові передумови інтеграції* України: політичне визначення України, забезпечення територіальної цілісності та створення адекватної системи національної безпеки, безумовне виконання міжнародних зобов'язань, особливо в сфері прав людини, запровадження прийнятної форми громадянства, перегляд існуючої практики політичних зв'язків з державами колишнього СРСР, пряма участь в у регіональних і глобальних політичних процесах, формування відповідного законодавства і вироблення ефективних механізмів та інструментаріїв його виконання.

Економічні передумови інтеграції формуються завдяки таким чинникам: економічному та інституційному забезпеченню суверенітету, оцінці економічного потенціалу і напрямів структурної перебудови, розробленню та реалізації обґрунтованої програми переходу до ринкових відносин з пріоритетом роздержавлення і приватизації, соціального захисту населення, оцінці експортного потенціалу, виробленню експортно-імпоротної стратегії та адекватного механізму регулювання зовнішньоекономічної діяльності, запровадженню національної грошової одиниці з включенням її до системи міжнародних розрахунків, розв'язанню проблеми зовнішньої заборгованості та розподілу активів колишнього СРСР шляхом відповідних переговорних процесів.

До основних *соціально-культурних передумов* інтеграції належать відродження і виховання почуття власної гідності, створення умов соціально-культурної життєздатності народів України, формування сучасної, орієнтованої на світові пріоритети системи народної освіти, розвиток контактів з

українцями, що проживають за межами України. Формування *інфраструктурних передумов* насамперед пов'язане з розвитком транспортних комунікацій, необхідних для нормальної життєдіяльності суверенної держави (національні авіакомпанії, флот, транспортні корпорації), розвиток сучасних інформаційно-комунікаційних систем з включенням їх до міжнародних систем. На процеси включення України до сучасної системи світо господарських зв'язків впливають конкретні зовнішньо та внутрішньо економічні фактори, що формуються в системі передумов, особливостей і шляхів інтеграції України.

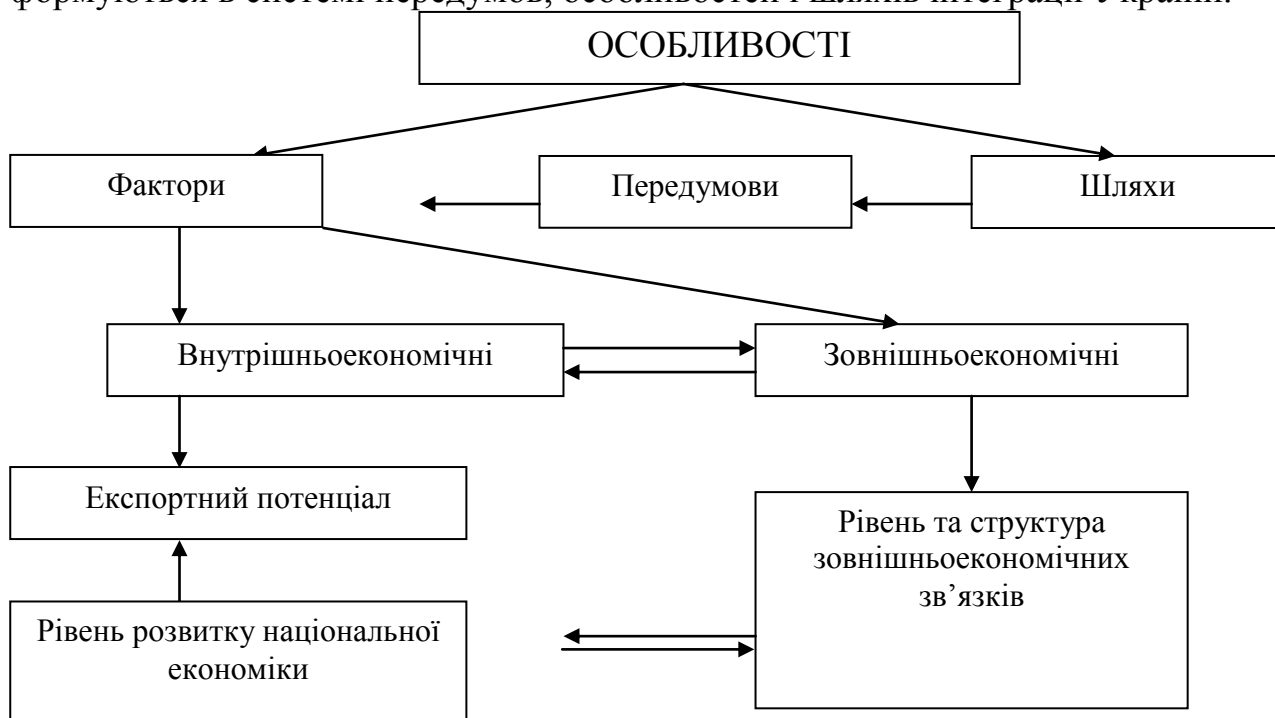

Рис.13.2. Фактори інтеграції України до світових структур

Серед внутрішньо економічних факторів принциповим є трансформація. З точки зору ринкової організації, в ключових галузях національної економіки, Україна перебуває на стадії монополістичного розвитку. Відсутність зовнішньої конкуренції може призвести лише до «жорстокої монополії», що поглибить структурні деформації та призведе до негативних соціально-економічних наслідків, характерних для такого типу організації ринкової економіки.

Дія зовнішньоекономічних факторів інтеграції обумовлена з одного боку, станом розвитку форм зовнішньоекономічної діяльності, а з іншого-середовищними умовами розвитку. Для входження до світового процесу інтеграції та регіоналізації Україні належить створити нову економічну систему, подолавши кризу економіки, відкритися зовнішньому світові, налагодити і зробити активними взаємовигідні економічні зв'язки з іншими країнами. Щоб процес дійсно приніс очікувані результати, необхідно усвідомити деякі особливості інтеграції України.

По-перше, Україні потрібно визначитись повною мірою з основними напрямками і механізмом структурної перебудови економіки.

По-друге, слід вирішувати питання активним конкурентним протистоянням на світовому ринку.

По-третє, необхідно усунути певні суперечності регіонального характеру шляхом активного включення до інтеграційних процесів з визначенням глобальних національних пріоритетів.

По-четверте, треба визначити орієнтири нашої держави як в розвитку її внутрішньої економіки, так і в пошуках її майбутнього місця в світовому господарстві.

Особливості України як потенційної учасниці міжнародних економічних угруповань наступні: відсутність досвіду державності, не розробленість нерозвиненість політико-правових регуляторів та інструментів, нерозвиненість ринкових відносин, інерція погіршення логічного стану, запас соціальної витримки населення. Отже, Україна не знаходиться осторонь тих процесів, що відбуваються в сучасному світі. Однак при уважному розгляді можемо виділити низку проблем в поступі України до інтеграційних структур, її відставання від країн з більш низьким рівнем соціально-економічного розвитку та внутрішньополітичної стабільності. Україна як суверенна держава поки що винятково несуттєво впливає на міжнародний розподіл праці на інтеграційні процеси, що відбувається в світовій економіці. Перебуваючи в центрі Європи, поряд з державами, які активно перебудовують свої економіки, Україна помітно відстала та не встигає за процесами, що відбуваються в сусідніх країнах. Приймаючи до уваги ресурси та графічне положення України, а також світові реалії, Україна повинна знайти свій шлях повного переходу до ринкової економіки та прискорення структурних перетворень з метою посилення своєї ролі в світовій економіці.

13.3. Експортний потенціал України.

Україна має значний експортний потенціал. Експортний потенціал країни - це здатність суспільного виробництва даної країни виробляти необхідну кількість конкурентоспроможних товарів і послуг для зовнішнього ринку. Населення України складає 0,8% чисельності населення Землі, територія - 0,4% суші Землі. Україна виробляє 5% світової мінеральної сировини та продуктів її переробки.

Частка України у виробництві марганцевої руди складає 32%. Вона може виробляти на рік 52 млн. т. чавуну, 54 млн. т. сталі, 41.5 млн. т. готового прокату. За цими показниками Україна займає п'яте місце в світі після Японії, США, Китаю та Росії.

За експортним потенціалом Україна входить до першої п'ятірки країн Європи ефективністю його використання - замикає першу сотню країн світу. неабиякою мірою це пояснюється низькою конкурентоспроможністю експортного виробництва, обумовленою важким періодом депресії в економіці, пов'язаної із структурними перетвореннями і переходом на ринкові відносини. Експортний потенціал визначають як обсяг товарів та послуг, які національна економіка може виробити і реалізувати за свої межі з метою максимізувати

прибуток від зовнішньоекономічного обміну. Це також здатність національної економіки відтворювати свої конкурентні переваги на світовому ринку.

Перевищення вивезення товарів за межі України в інші республіки СРСР перекривалося перевищенням імпорту з-за меж СРСР над експортом продукції за його межі. Міжреспубліканський обмін більш як у 3 рази перевищував імпортно-експортний (табл.13.3).

Від'ємне сальдо торгового балансу в 1988 році у 6.0 млрд. дол. (у світових цінах) виникло за рахунок від'ємного сальдо по нафтогазовій промисловості (10.0 млрд. дол.), кольоровій металургії (1.9), хімічній та нафтохімічній (-10), лісовій, деревообробній та целюлозопаперовій (0.8), а також легкій промисловості (1.1). Певною мірою воно перекривалося вивезенням продукції чорної металургії (45), машинобудування та металообробки (2.2), харчової (2.1) промисловості та продукції сільського і лісового господарства (0.5 млрд. дол.).

Торговий баланс України в складі СРСР у внутрішніх цінах, млрд. карб.

	РОКИ			
	1987	1988	1989	1990
Продуктообмін всього:	50.2	49.8	54.5	53.1
ввезення –	44.0	46.9	45.0	45.7
вивезення	6.2	2.9	6.5	7.4
Перевищення ввезення над вивезенням в тому числі:				
Міжреспубліканський обмін:				
ввезення				
вивезення	36.2	36.4	40.0	38.7
сальдо	37.7	40.0	40.5	38.4
імпортно-експортний обмін:				
ввезення				
вивезення	14.0	13.4	14.5	14.4
сальдо	6.3	6.9	7.5	7.3
	+7.7	+6.5	+7.0	+7.1

Зовнішньоторговельний баланс України *
(1996-2003 рр.)

(млн. дол. США)

	Усього товарів і послуг	У тому числі			Товари			Послуги				
		країни СНД	інші країни		усього	у тому числі			у тому числі			
			усього	у т.ч. країни ЄС 1		країни СНД	інші країни		усього	країни СНД	інші країни	
							усього	у т.ч. країни ЄС			усього	у т.ч. країни ЄС
Експорт												
1996	19147,4	10881,9	8265,5	2034,4	14400,8	7405,2	6995,6	1596,4	4746,6	3476,7	1269,9	438,0
1997	18970,3	8919,0	10051,3	2287,3	14231,9	5585,7	8646,2	1757,1	4738,4	3333,3	1405,1	530,2
1998	16457,2	6554,0	9903,2	2696,6	12637,4	4202,3	8435,1	2119,3	3819,8	2351,7	1468,1	577,3
1999	15195,5	5503,0	9692,5	2649,8	11581,6	3252,2	8329,4	2118,6	3613,9	2250,8	1363,1	531,2
2000	18059,3	6638,9	11420,4	2876,5	14572,5	4497,5	10075,0	2354,4	3486,8	2141,4	1345,4	522,1
2001	19809,1	6827,3	12981,8	3526,0	16264,7	4675,4	11589,3	2976,5	3544,4	2151,9	1392,5	549,5
2002	22012,4	6807,5	15204,9	4187,5	17957,1	4377,4	13579,1	3530,0	4055,3	2430,1	1625,2	657,5
2003	27328	8371,8	18956,4	5310,4	23080,2	6048,3	17031,9	4561,2	4248,0	2323,5	1924,5	149,2
Імпорт												
1996	18807,9	11520,7	7287,2	2928,8	17603,4	11175,9	6427,5	2769,0	1204,5	344,8	859,7	159,8
1997	18546,3	10276,9	8269,4	3574,4	17128,0	9879,4	7248,6	3379,3	1418,3	397,5	1020,8	195,1
1998	16106,5	8263,2	7843,3	3424,3	14675,6	7897,0	6778,6	3170,5	1430,9	366,2	1064,7	253,8
1999	12959,3	6979,6	5979,7	2644,8	11846,1	6743,2	5102,9	2398,9	1113,2	236,4	876,8	245,9
2000	15106,9	8255,4	6851,5	3169,6	13956,0	8039,9	5916,1	2881,2	1150,9	215,5	935,4	288,4
2001	16922,6	9065,0	7857,6	3696,3	15775,1	8832,2	6942,9	3422,0	1147,5	232,8	914,7	274,3

2002	18168,4	9263,8	8904,6	4321,4	16976,8	8968,2	8008,6	4037,6	1191,6	295,6	896,0	283,8
2003	24409,2	11845,1	12564,1	6152,9	23020,8	11508,4	11512,4	5800,7	1388,4	336,7	1051,7	352,2
Сальдо												
1996	339,5	-638,8	978,3	-894,4	-3202,6	-3770,7	568,1	-1172,6	3542,1	3131,9	410,2	278,2
1997	424,0	-1357,9	1781,9	-1287,1	-2896,1	-4293,7	1397,6	-1622,2	3320,1	2935,8	2935,8	335,1
1998	350,7	-1709,2	2059,9	-727,7	-2038,2	-3694,7	1656,5	-1051,2	2388,9	1985,5	403,4	323,5
1999	2236,2	-1476,6	3712,8	5,0	-264,5	-3491,0	3226,5	-280,3	2500,7	2014,4	486,3	285,3
2000	2952,4	-1616,5	4568,9	-293,1	616,5	-3542,4	4158,9	-526,8	2335,9	1925,9	410,0	233,7
2001	2886,5	-2237,7	5124,2	-170,3	489,6	-4156,8	4646,4	-445,5	2396,9	1919,1	477,8	275,2
2002	3844,0	-2456,3	6300,3	-133,9	980,3	-4590,8	5571,1	-5507,6	2863,7	2134,5	729,2	373,7
2003	2919,0	-3473,3	6392,3	-842,5	59,4	-5460,1	5519,5	-1239,5	2859,6	1986,8	872,8	397,0

* Тут і далі дані з зовнішньої торгівлі надані з 1996 року у зв'язку із зміною методології обліку (на основі даних Держмитслужби України з до рахуванням обсягів електроенергії, нафти, природного газу та звітів підприємств і організацій по товарах, що не проходять митного декларування) і наявності спів ставних показників.

В експортному потенціалі України виділяють дешеву робочу силу, відносно розвинуту промисловість, значну сировинну базу, можливості АПК і ВПК, наявність високих технологій і науку. Але кожний з цих елементів має суттєві недоліки з точки зору світових масштабів. Дешева робоча сила. Реальна зарплата в Україні в матеріальному виробництві становить 13% від рівня США, а продуктивність праці - 20%. Таким чином, ціна праці, затраченої на виробництво одиниці продукції, в Україні лише на 35% менше, ніж в США. Але й ця різниця поглинається низькою якістю праці, а також значними втратами на виробництві (близько 30-40%).

Ручною працею зайнята третина робітників промисловості, 3/4 - в сільському господарстві, близько половини - в будівництві. Отже, робоча сила в Україні не така вже й дешева, ціна її лише на 1/3 менша, ніж у США, але і ця різниця поглинається низькою якістю праці і значними втратами на виробництві. Якісні характеристики трудових ресурсів низькі: низький рівень кваліфікації, дисципліни, ставлення до праці, організації і управління виробництвом. Крім того, застосування в промислово розвинутих країнах електронних, інформаційних технологій викликає сумнів щодо конкурентних переваг коштом дешевої робочої сили.

В Україні відносно розвинута промисловість, але її продукція може конкурувати головним чином на ринках СНД і країн, що розвиваються, де відзначається низька якість товарів. На світові ринки Україна має виходити з конкурентоспроможною продукцією, а не шукати невибагливих клієнтів. Можливість зайняти чільне місце на тих ринках, куди раніше експортувалася продукція радянського виробництва: країни СНД та країни, що розвиваються. Торгівельна політика СРСР будувалася на наданні кредитів країнам, що розвиваються. З Російською Федерацією асоціюється сьогодні колишній СРСР і тому саме цій країні відійшла та дипломатична та зовнішньоторгівельна інфраструктура які забезпечували зовнішньоекономічні зв'язки. Україна починала все спочатку.

Україна має значну сировинну базу, багаті родовища корисних копалин, але надмірний експорт мінеральної сировини за дешевими цінами не приносить їй належних прибутків. Можливості зорієнтувати на експорт сільське господарство та переробні галузі в найближчі роки безперспективні: поки що нам треба хоча прогодувати себе. Так, щоб забезпечити себе зерном на існуючих посівних площах, треба мати врожайність зернових 33-34 ц/га. Поки що такі врожаї для нас недосяжні. Експортний потенціал України в цій сфері може стати вагомим десь через років 15-20. Кому продавати продукцію сільського господарства? Захід сам є значним її експортером. Отже, залишається РФ та інші країни СНД. Але на їх ринках збуту розгортається гостра конкурентна боротьба, яку ми програємо. Наші сільськогосподарські

продукти обмінюються на російський та туркменський газ і нафту. Такий обмін не може бути еквівалентним: нафту та газ можна продати за світовими цінами, а сільськогосподарську продукцію з України ніхто не купуватиме за світовими цінами. Продавати значно дешевше - ось що чекає наш експорт сільськогосподарської продукції (і не тільки її).

Отже, агропромисловий комплекс хоч і має потужну базу розвитку і можливість швидкої експортної спеціалізації, але низька продуктивність сільського господарства, стан АПК стримують вихід України на світовий ринок. Крім того, Заходу сільськогосподарська продукція не потрібна. Росія та інші країни СНД також не купуватимуть сільськогосподарську продукцію в Україні за світовими цінами, оскільки за такими цінами вони знайдуть кращу продукцію на Заході. Іншими словами - товари АПК неконкурентоспроможні і ще довго продаватимуться за низькими цінами.

В Україні є досить потужний технологічний потенціал, особливо у ВПК. Загалом сферу високих технологій фактично зруйновано. Внаслідок паралічу підприємств, які мають ці технології. Потрібні будуть значні витрати на відновлення цього потенціалу, орієнтацію великого серійного виробництва на науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи (НДДКР) з тим, щоб продукція була конкурентоспроможною. Україна володіє розвинутим науковим потенціалом, але коштів на його подальший ефективний розвиток немає.

В цілому експортну діяльність України не можна назвати успішною, що обумовлено негативними передумовами її розвитку. Економіка України і до сьогодні має ізольований характер і функціонує з відривом від світового ринку, що призводить до консервації економічного, технічного і наукового відставання. Потенціал екстенсивного розвитку експорту майже вичерпаний. Потрібні якісні зміни: підвищення ролі кінцевої продукції у загальному об'ємі експорту; підвищення ефективності експортних операцій; відновлення присутності на традиційних ринках і розширення присутності на нових напрямках.

У структурі українського експорту переважають ті ж галузі, які займали домінуюче положення ще в радянські часи: металургія - 40-45% експорту, мінеральні продукти і хімія - 20-22%, а машинобудування лише 10-12%. Зберігається негативна тенденція збільшення частки металопродукції і зменшення продукції високотехнологічних галузей. Найбільш вагомий експортний ресурс - це продукція чорної металургії - 30% експортних поставок країни. Україна експортує усі види металургійної продукції - від сировини і напівфабрикатів до кінцевих виробів. Значну питому вагу в структурі металургійного експорту України має залізна руда, яка експортується у країни Східної Європи та СНД головним чином, з Криворізького басейну. Експортується невелика кількість кольорових металів - алюміній (1 %), мідь, нікель, свинець, цинк. В експорті продукції чорної металургії виділяються Дніпропетровська, Донецька, Запорізька та Луганська області. Темпи розвитку чорної металургії в Україні мають тенденцію до зниження, що свідчить про поступове звуження можливостей нарощування експорту продукції даної

галузі. Але й на світовому ринку попит на них знижується внаслідок успішного використання заміників конструкційних матеріалів (пластмас, кераміки, композитних матеріалів), підвищуються вимоги до якості металів. Внаслідок цього обсяги експорту продукції чорної металургії прямо залежать від рівня споживчих характеристик металопродукції.

Україна має можливості для збільшення експорту кольорових металів, насамперед алюмінію і титану. Україна має потужну мінерально-сировинну і паливну базу, тому в її експорті важливе місце належить паливу і мінеральним продуктам - 8,8%.

Експортуються сіль, сірка, штукатурні матеріали, цемент, мінеральне паливо, перш за все, нафта, яка значною мірою реекспортується, та продукти її переробки. Україна багата на уран, але не має підприємств з виготовлення кінцевого ядерного пального для АЕС. Тому Україна не експортер, а імпортер ядерного пального: п'ять АЕС на 1,5 року роботи (цикл) потребують ядерного пального на 2 млрд. дол., а на спорудження підприємства для переробки урану в ядерне паливо необхідно 1 млрд. дол. Щодо товарів мінерального походження, то Україна також екпортує вироби з каміння, гіпсу, цементу, скла, азбесту, а також керамічні вироби, скло і вироби з нього.

На світових ринках Україна зберігає статус сировинної країни. Щоб закріпитись на світовому ринку навіть з таким статусом, Україна проводить демпінгову політику, що призводить до зниження прибутковості продукції металургійної галузі. Експорт цієї продукції зорієнтований не на економічну ефективність, а на утримання позицій на зовнішніх ринках для забезпечення валютних надходжень.

Друге місце в експорті України посідає продукція хімічної та пов'язаних з нею галузей промисловості, в тому числі з виробництвом пластмас і каучуку - 13,5%. Це невисокий показник, крім того в експорті хімічної продукції переважають вироби неорганічної (основної) хімії, головним чином мінеральні добрива, а товари органічної хімії мають невиправдано малу частку. Хімічна промисловість є галуззю експортної спеціалізації в Луганській, Івано-Франківській і Черкаській областях, які забезпечують майже половину всього експорту продукції хімічної промисловості.

На світовому ринку зростає попит на якісні пакувальні матеріали, пластмаси, фармацевтичні товари, товари побутової хімії, що є економічним стимулом для структурних якісних змін у національному хімічному виробництві, в розвитку його експортного потенціалу.

Експортні можливості хімічної промисловості скорочується через її високу енергоємність, залежність від імпортової сировини (газу, нафти) та екологічну шкідливість. Експорт продукції цієї галузі утримується на стабільному рівні лише за рахунок інерційності попиту у країнах колишнього СРСР - головних споживачах української хімічної промисловості.

В експорті України знижується частка машин, устаткування та механізмів (порівняно з 1992 р. - у 2 рази) і в 1996 р. вона дорівнює всього 9,8%, а з засобами наземного, повітряного та водного транспорту (4,4%) - 14,2%. Серед засобів транспорту в експорті переважають локомотиви та вагони, а серед

машин - котли, ядерні реактори, електричні машини і устаткування. Машинобудування України поки що не може задовольнити повністю вимоги зовнішнього ринку через високу металомісткість продукції, а також відставання з показників якості (точність, надійність, трудомісткість експлуатації, економічність). Структурні зміни в машинобудуванні необхідно орієнтувати на ринки збуту наукомісткої продукції (електронні товари, побутова техніка, медапаратура та ін.). Проблема розширення виробництва українських машин та устаткування тісно пов'язана з підвищенням їх якості та конкурентоспроможності на світовому ринку. Основна причина скорочення експортного потенціалу машинобудування України - зростання цін на енергоносії і матеріали, розрив коопераційних зв'язків з країнами колишнього СРСР, технологічне відставання, низька конкурентоспроможність продукції.

Дуже складна ситуація склалася в АПК України. Експортний потенціал цієї сфери національної економіки невпинно скорочується. В експорті України важливе значення мають вироби харчової промисловості - 9,8% та продукти рослинного (6,1 %) і тваринного (3,8%) походження, що відбиває агропромислову експортну спеціалізацію України. Україна експортує цукор, алкогольні напої, м'ясо-молочні продукти, тютюн, кондвироби, рослинну олію, сіль, продукти переробки плодів і овочів. Значно зросли експортні поставки насіння і плодів, зернових культур, продуктів борошномельного виробництва.

Враховуючи ту обставину, що на світовому ринку сільськогосподарська сировина коштує набагато дешевше, ніж продукти її переробки, в Україні необхідно створювати систему експортних галузей харчової промисловості на основі застосування сучасних технологій. Це дасть можливість Україні вийти на насичений світовий ринок продовольства. У той самий час на світовому ринку окремі види сільськогосподарської сировини - волокно льону і конопель, вовна, соняшник тощо ціняться досить високо (500-900 дол. за тону), тому Україна є потенційним експортером цієї продукції. Необхідно здійснювати експортну спрямованість розвитку сільського господарства. Важливо створити і агропромислові зони виробництва екологічно чистих продтоварів, які займають особливу нішу на світовому ринку. Дуже обмеженим є сучасний експортний потенціал України у виробництві непродовольчих товарів, частка яких в експорті складає всього 4% - це текстиль, взуття, трикотажне полотно, килими, головні убори, одяг, шкіряна та хутряна сировина.

Отже, в цілому в експорті України переважає сировина та матеріали, але проблема полягає не в цьому, а в тому що мало експортується промислових товарів і технологій.

Високоефективними експортними товарами на світовому ринку є наукомісткі високотехнологічні товари тривалого користування, що задовольняють культурні, побутові, споживчі, туристичні потреби ведення. В Україні необхідно створити експортну спеціалізацію виробництва цих товарів. Значні потенційні можливості Україна має у експорті послуг: надає послуги 150 країнам. Загальний обсяг послуг перевищує 4 млрд. дол. США (табл.13.5).

Таблиця 13.5.

Український експорт
(млн. дол. США)

	1994	1995	1996	1997	1998*	1999	2000	2001	2002	2003
Усього	2118,4	262,5	4746,6	4738,4	3819,7	3613,9	3486,8	3544,7	4055,3	4248,0
Транспортні послуги	1748,4	2110,5	4065,7	3983,6	3215,3	3072,5	2917,3	2960,3	3385,6	3514
Морський транспорт	684,4	616,4	598,7	510,2	451,0	460,9	434,2	423,4	480,4	486,4
Повітряний транспорт	129,5	114,9	140,0	188,3	211,3	219,2	218,8	247,5	265,8	369,1
Залізничний транспорт	38,4	127,8	337,8	360,9	392,8	345,1	328,5	368,9	451,9	555,6
Трубопровідний транспорт	785,1	1112,8	2817,0	2685,8	1897,7	1868,1	1750,2	1702,4	1934,2	1825,0
Інші види транспорту	11,0	138,6	172,2	238,4	262,5	179,2	185,6	218,1	253,3	277,9
Подорожі	24,9	31,8	45,0	62,8	82,8	51,6	60,4	80,2	102,3	117,0
Послуги зв'язку	78,2	176,3	137,6	109,3	102,3	99,7	88,4	92,2	89,1	83,2
Будівельні послуги	15,2	30,1	40,6	50,6	40,9	34,6	37,2	24,3	29,7	23,1
Страхові послуги	0,6	2,5	1,3	2,5	2,6	3,3	3,9	3,9	5,5	14,4
Фінансові послуги	14,6	22,7	10,9	27,4	22,3	15,5	22,1	17,3	18,5	19,8
Комп'ютерні послуги	4,4	3,9	5,9	7,6	10,4	12,2
Роялті та ліцензійні послуги	1,4	2,2	1,7	5,8	2,9	2,8	1,3	3,5	3,2	4,2
Інші ділові послуги	24,7	16,2	19,1	19,7	19,2	23,2
Різні ділові, професійні та технічні послуги	196,6	187,5	193,0	185,4	229,9	251,7
Послуги приватним особам та послуги в галузі культури та відпочинку	3,3	4,1	3,3	2,8	3,3	4,4
Державні послуги, які не віднесені до інших категорій	0,4	0,5	0,4	1,5	2,0	1,9
Ремонт	121,2	121,7	134,5	146,0	156,6	178,9
Інші послуги	235,1	245,4	443,8	496,4	-	-	-	-	-	-

* Починаючи з 1998 р., впроваджена Державна класифікація послуг зовнішньоекономічної діяльності, затверджена наказом Держстандарту України від 02.06.97 № 324

Левову частку складають транспортні послуги (понад 80%). З них біля 60% припадає на транзит російських енергоносіїв. Інші сегменти експортного потенціалу – туризм, послуги зв'язку, страхові, фінансові послуги, - використовуються у незазначеному обсязі.

Основні споживачі українського експорту товарів і послуг – країни колишнього СРСР (54,7%), Європи (28,2%), у тому числі країни ЄС (17,6%). Склалася стабільна група окремих країн, з якими Україна підтримує тісні зовнішньоекономічні зв'язки і які споживають 50% її експорту – це Росія, Турція, Німеччина, Італія, США, Білорусь, Польща (табл.13.6).

Україна має значні рекреаційно-туристичні ресурси, які при підготовці відповідної інфраструктури обслуговування можуть забезпечити розвиток у країні міжнародного туризму, значно збільшити експорт туристичних послуг. Останнім часом більш динамічно розвивається експорт технологій - торгівля патентами і ноу-хау, послугами лізингу, інжинірингу, консалтингу. Україна має певний потенціал для розвитку послуг у космічній галузі. Відомо, що космічний щит СРСР створювався й в Україні. Зараз Україна є досить помітним учасником у міжнародному освоєнні космосу. На сучасному етапі для України ще не можна ставити завдання широкого виходу на ринок наукомісткої продукції і послуг. Необхідно визначити пріоритетні напрями інноваційного розвитку, зокрема, реалізацію системи республіканських науково-технічних програм, у тому числі і через розвиток технополісів, техномаркетів, кластерів.

Україна, як і нові індустріальні країни знаходиться у пошуку своїх ніш на світовому ринку товарів та послуг. Вона може, наприклад, ефективно використати технічний потенціал воєнно-промислового комплексу для випуску наукомісткої продукції мирного профілю, а також і виробництва тих видів зброї, які можуть знайти збут на світовому ринку. А поки що близько 20% експорту України припадає на товарні групи з несприятливою кон'юктурою товарних ринків.

Реалізації експортного потенціалу поки що перешкоджають:

- низька конкурентоспроможність більшості готових виробів;
- повільний перехід на випуск нових товарів;
- відставання якості промислової продукції від світових аналогів;
- невідповідність продукції світовим стандартам;
- висока собівартість багатьох товарів (часто вище світової ціни).

Таблиця 13.6.

Географічна структура експорту
(млн.. дол.. США)

	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Усього	2118,4	2621,5	4746,6	4738,4	3819,7	3613,9	3486,8	3544,7	4055,3	4248,0
Країни СНД	1106,7	1626,9	3476,7	3333,3	2351,7	2250,8	2141,4	2151,9	2430,1	2323,5
Інші країни світу	1011,7	994,6	1269,9	1405,1	1468,1	1363,1	1345,4	1392,5	1625,2	1924,1
Європа	376,3	435,7	660,6	832,5	856,3	781,9	778,2	806,5	984,5	1199,8
Країни ЄС	200,2	291,8	438,0	530,2	577,3	531,2	522,1	549,5	657,5	749,2
Азія	176,6	137,1	240,7	298,5	286,4	281,4	262,4	265,1	260,2	297,4
Африка	24,7	18,7	29,5	32,0	48,1	38,5	28,4	35,2	36,2	51,9
Америка	46,0	64,7	131,0	198,8	216,5	169,0	186,3	177,2	215,3	259,5
Австралія і Океанія	1,3	0,5	3,5	2,2	2,2	2,5	1,5	1,8	6,0	3,0

Усунення цих негативних факторів сприятиме більш активній інтеграції України до світового ринку товарів та послуг. Україна все ж володіє величезним внутрішнім потенціалом для створення конкурентоспроможного експорту. По-перше, за рівнем запасів та видобування мінерально-сировинних ресурсів Україна входить до провідних країн Європи. В Україні є понад 200 видів мінеральних ресурсів, відкрито понад 20 тис. родовищ. Маючи лише 0,4% світового суходолу та 0,8% населення світу, Україна видобуває до 5% світової мінеральної сировини. Українська мінеральна сировина оцінюється в 15 млрд. дол. США.

По-друге земельний потенціал (25% чорнозему світу), сприятливі кліматичні умови, прогресивні зміни у харчовій промисловості (випускає продукцію за світовими стандартами), реформи у сільському господарстві значно підвищують позиції України на ринках продукції АПК.

Таблиця 13.7.

Індекси обсягів експорту послуг в Україні
(у відсотках до відповідного періоду)

	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Усього	123,8	181,1	99,8	80,6	94,6	96,5	101,7	114,4	104,8
Транспортні послуги	120,7	192,6	98,0	80,7	95,6	94,9	101,5	114,4	103,8
Морський транспорт	90,1	97,1	85,2	88,4	102,2	94,2	97,5	113,5	101,3
Повітряний транспорт	88,7	121,9	134,5	112,2	103,7	99,8	113,1	107,4	138,9
Залізничний транспорт	332,8	264,3	106,8	108,8	87,9	95,2	112,3	122,5	122,9
Трубопровідний транспорт	141,7	253,2	95,3	70,7	98,4	93,7	97,3	113,6	94,4
Інші види транспорту	124,8	124,2	138,4	110,1	68,3	103,6	117,5	116,1	109,7

По-третє, Україна має величезний потенціал у сфері послуг, насамперед як транзитна країна.

По-четверте, ще далеко не використаний потенціал у високотехнологічних галузях промисловості. Україна - космічна країна, входить до десяти країн-виробників воєнно-транспортних літаків, є одним зі світових лідерів з експорту озброєння та воєнно-технічних послуг.

Ключова передумова розвитку експортного потенціалу - це розробка і реалізація державно і стратегії прискореного розвитку високотехнологічних виробників і проведення дієвих внутрішніх економічних реформ в Україні.

13.4. Основні напрямки зовнішньоекономічних зв'язків України. Регіональний аспект.

Проблеми підвищення ефективності зовнішньоекономічної діяльності держави набувають на сучасному етапі виняткового значення. Це пов'язано, по-перше, з низкою факторів внутрішнього характеру: положенням економіки країни на перехідному етапі до ринкової системи господарювання, яка перебуває в ситуації об'єктивної незбалансованості структури економіки і її повільної структурної перебудови; надмірною енерго- і ресурсоемністю галузей народного господарства; низькою конкурентоспроможністю національного виробництва; суттєвим занепадом науково-технічного і високотехнологічного промислового потенціалів та ін.

По-друге, це обумовлено системою зовнішніх факторів: надмірною (від 20 до 90%) залежністю економіки України від монопольних імпортерських ринків постачання, стратегічно важливих товарних позицій (енергоносіїв, сировинних та інших матеріальних ресурсів) для життєво важливих галузей виробництва; наявністю тисяч українських підприємств, задіяних у виробничих циклах, кінцева продукція яких виробляється за межами України; високою залежністю процесу структурного та технологічного реформування економіки України від різних форм зовнішніх джерел фінансування; відсутністю розвинутої зовнішньоторговельної інфраструктури (інформаційної, законодавчої, маркетингової, організаційної, трейдерської, біржової, виставочної, рекламної тощо); зберіганням Україною статусу «торговельного аутсайдера» у світовій торгівлі через відсутність повного чи асоційованого членства у Світовій організації торгівлі (СОТ), Європейському союзу (ЄС), Центральноевропейській асоціації вільної торгівлі (ЦЕФТА) та інших торговельно-інтеграційних угрупованнях системи ГАТТ/СОТ, а через це слабкою конкурентозахищеністю зовнішньоекономічної діяльності України в умовах жорсткої конкурентної боротьби на міжнародних ринках товарів, капіталів і послуг; певним тиском інших країн на зовнішньоекономічну діяльність України через прямі та побічні форми різноманітних торговельних, інвестиційних торговельно-стандартних, фітосанітарних, технологічних і фінансових обмежень. Перспективи та основні напрями подальшого розвитку зовнішніх економічних зв'язків України з урахуванням їх світової і регіональної геополітичної структури можуть бути визначені таким чином.

Країни СНД і Балтії

Пріоритетним завданням для України є забезпечення взаємовигідних і стабільних економічних зв'язків з країнами СНД, які утворили Економічний союз, та з країнами Балтії. Через створення умов для ефективних торговельних відносин з цими країнами можна прискорити досягнення стабілізації у вітчизняному виробництві. Проте актуальність розвитку цих відносин не зменшуватиме значення розвитку економічних зв'язків з іншими країнами світу. Зовнішньоекономічні зв'язки з цією групою країн мають розвиватися

переважно на двосторонній основі з одночасним вдосконаленням торговельних режимів на засадах взаємної рівності і спрямовуватимуться на:

- поліпшення торговельного режиму з Російською Федерацією;
- забезпечення стабільних поставок в Україну на взаємовигідних умовах паливно-сировинних товарів відповідно до потреб народного господарства.

З цією метою вживатимуться заходи для збільшення експорту українського капіталу, насамперед у формі прямого інвестування відповідних підприємств нафтогазодобувної та гірничодобувної промисловості країн СНД, освоєння розташованих на їхніх територіях окремих родовищ на основі концесій. Відносини з країнами СНД є одним з пріоритетних напрямків у зовнішньоторговельній діяльності України, що обумовлено історичними зв'язками, взаємопов'язаністю економік, подібністю економічних проблем. Необхідне поглиблення участі України в діяльності Економічного Союзу СНД, Торговельно-економічні стосунки із СНД мають розвиватися за умов режиму вільної торгівлі. У відносинах України з країнами СНД найважливіший пріоритетний напрям:

- розвиток українсько-російських торговельно-економічних відносин;
- забезпечення конкурентоспроможності традиційних вітчизняних товарів (продукції агропромислового комплексу і чорної металургії, машин, устаткування) на ринках країн СНД і Балтії; збільшення ступеня інтеграції з країнами Балтії шляхом створення умов для ефективної реалізації режиму вільної торгівлі та посилення через ці зв'язки торговельно-економічних відносин з країнами Центральної та Північної Європи. Головним партнером у цьому є Росія.

У структурі українсько-російського товарообороту на торгівлю послугами та роботами припадає 22,6%. Причому в експорті послуги становлять 47,5%, в імпорті - 3,2%. В структурі українського експорту понад 90% займає продукція глибокого і досить глибокого ступеню переробки: послуги - 47,5%, продукція металургійної промисловості - 12,9%, машинобудування - 12,5%, продовольча продукція - 11,6%, хімічної промисловості - 8,5%. Імпорт з РФ 70% складається з енергоносіїв, а враховуючи машинобудівну, хімічну, металургійну та продукцію гірничорудної промисловості, а також деревину і продукцію деревообробки, питома вага продукції, що належить до виробничо-промислового імпорту і направляється на задоволення потреб вітчизняного виробництва, становить майже 90%.

Водночас високі тарифи на транспортні послуги в Україні зумовили зміну траєкторії основних потоків російських вантажів у західному напрямі через порти і транспортні магістралі Білорусії та країн Балтії. Регіональні особливості цієї проблеми полягають у тому, що обласні адміністрації України вводять на місцях численні місцеві тарифи та збори за транзит російських вантажів. Таким чином, недосконалість законодавства України, зокрема з питань зовнішньоекономічної діяльності, є одним з істотних негативних факторів, що може й далі певною мірою уповільнювати зростання обсягів експорту вітчизняної продукції як на світовий ринок, так і на ринок Росії. Перспективним напрямом розвитку зовнішньої торгівлі з Росією є налагодження прямих

зв'язків з окремими її регіонами. Такі зв'язки вже розвиваються з Башкортостаном, Татарстаном, Дагестаном, Бурятією, Якутією, Санкт-Петербургом, створюється міст "Далекий Схід Росії - Україна", підписано (1998 р.) договір з Кузбасом.

У межах СНД існують умови для подальшого розвитку торгівлі з Білоруссю і Молдовою, а також поглиблення відносин з країнами Центральної Азії, насамперед, з Узбекистаном, Туркменистаном, Казахстаном, які мають великі природні ресурси (зокрема, паливно-енергетичні та мінерально-сировинні), в обмін на які Україна може постачати нові технології, проектно-будівельні потужності, товари.

Серед інших країн СНД привабливими є зв'язки з країнами Закавказзя, які сприяють виходу України на ринки Центральної Азії і Близького Сходу. Пріоритетним завданням для України є забезпечення взаємовигідних і стабільних торговельних зв'язків з країнами Балтії, в перспективі в режимі вільної торгівлі. Фактор віддаленості від Середньої Азії та Казахстану значно зменшує ефективність української торгівлі з ними, при цьому зменшується і транзитна роль Росії, особливо це стосується торгівлі металами, що обумовлено зростанням цін внаслідок високих транспортних тарифів у Росії. Організація та здійснення торговельних відносин між країнами СНД передбачає - активний обмін необхідною статистичною інформацією і, в першу чергу, співставлення по зовнішній торгівлі. Передбачається обмін статистичними виданнями та публікаціями, методологією, розробками і програмами, а також досвідом проведення статистичних спостережень, узгоджень принципів формування статистики зовнішньої торгівлі. Це сприятиме створенню спільних інформаційних систем, які дадуть змогу забезпечити відстеження стану ринку товарів та послуг усіх країн СНД, включаючи обсяги виробництва та споживання товарів та послуг та їх порівняльну кон'юнктуру на внутрішньому та світовому ринку. Успішному розвитку економічних відносин між країнами СНД сприятиме остаточне визначення загальної стратегії інтеграційного співробітництва. Ця стратегія має враховувати як гео економічні переваги, так і першочергові регіональні та державні інтереси зацікавлених сторін.

Країни Європейського союзу

Розвиток відносин з ЄС у довгостроковій перспективі, з огляду на геополітичний, гео економічний і історичний європейський статус України, має залишатися одним з пріоритетів зовнішньоекономічної політики України. Метою розвитку зовнішньоекономічних відносин України з ЄС є забезпечення економічної інтеграції господарства України у загальноєвропейський економічний простір. Це значною мірою залежить від реалізації положень про партнерство та співробітництво між ЄС і Україною та тимчасової угоди про торгівлю, безумовно, вже сьогодні, країни ЄС перетворились на важливого партнера України розвитку економічних зв'язків. Про це, зокрема, свідчать дані статистики, які показують значне збільшення-торговельного обороту між ними в останні роки. Зовнішньоторговельні стосунки країни з ЄС відзначалися неабияким динамізмом. Український експорт до цих вимогливих ринків зростає

щороку більш як на десять відсотків, деколи сягаючи навіть 16 % зростання. Це безперечна ознака досить швидкої переорієнтації експортного сектору та зовнішньої торгівлі України на Захід. Частка ЄС у зовнішній торгівлі України з 1992 року постійно зростала й досягла у 1999 році понад 18 % загального експорту України та близько 20% загального імпорту, у 2005 році частка експорту - 26,9%, імпорту - 32,9%.

У напрямі розвитку зовнішньої торгівлі з окремими регіонами світу, велике значення мають зв'язки з Європейським Союзом в цілому та особливо з такими країнами, як Німеччина, Італія, Великобританія. Останні роки у відносинах між Україною та країнами-членами ЄС спостерігалися протилежні тенденції: зменшення обсягів експорту товарів супроводжувалося суттєвим зростанням їх імпорту. Одночасно відбувалося зростання обсягів зовнішньоторговельних послуг та прямих іноземних інвестицій між ними. Так, експорт товарів до країн ЄС у 2005 році склав 9209,2 млн. дол., імпорт - 11873,9 млн. дол. Порівняно з 2004 роком експорт зменшився на 5,8%, імпорт збільшився на 26,7%. Негативне сальдо становило 2664, 7 млн. дол. проти позитивного у сумі 405,7 млн. дол. у 2004 році. Коефіцієнт покриття експортом імпорту склав 0,8, у 2004 році - 1.

У загальному обсязі експорту країни частка ЄС становила - 26,9%, імпорту - 32,9% (у 2004 році відповідно 29,9% і 32,3%). Головними партнерами, як в експорті, так і в імпорті товарів залишаються Італія (відповідно 1893,9 і 1030,3 млн. дол.), Німеччина (1286,2 і 3384,2 млн. дол.) та Польща (1010,9 і 1406,7 млн. дол.). Вагому частку товарної структури українського експорту до країн ЄС склали чорні метали - 21,2 %, енергетичні матеріали, нафта та продукти її перегонки - 19,3%, руди, шлаки та зола - 6,9%, одяг текстильний - 5,7%, деревина та вироби з деревини - 4%, вироби з чорних металів - 3,9%. Найбільш обсяги експорту чорних металів здійснювались до Італії, Німеччини, Польщі; енергетичних металів, нафти та продуктів її перегонки – до Італії, Німеччини, Кіпру; руд, шлаків та золи - до Словаччини, Чеської Республіки, Австрії; одягу текстильного до Німеччини, Франції, Сполученого Королівства; деревини; та виробів з деревини - до Угорщини, Польщі, Італії; виробів з чорних металів - до Іспанії, Німеччини, Італії. Основи товарного імпорту з країн ЄС склали механічне обладнання - 18,2%, електричні машини і устаткування - 11,8%, наземні транспортні засоби, крім залізничних - 10,6%, полімерні матеріали, пластмаси - 7,1 %, фармацевтична продукція - 6%, папір та картон - 4,8%.

Найбільші імпортні надходження механічного обладнання здійснювались з Німеччини, Італії, Франції; електричних машин і устаткування - з Німеччини, Швеції, Чеської Республіки; наземних транспортних засобів, крім залізничних - з Німеччини, Польщі, Угорщини; полімерних матеріалів, пластмас - з Німеччини, Польщі, Угорщини; фармацевтичної продукції - з Німеччини, Франції, Угорщини; паперу та картону - з Польщі, Фінляндії, Німеччини.

У 2005 році експорт послуг України до країн ЄС збільшився на 13,4% і становив 1726,1 млн. дол., імпорт - відповідно на 44,9% і становив 1284,2 млн. дол.; позитивне сальдо зовнішньої торгівлі становило 441,9 млн. дол. (у 2004

році - 636,2 млн. дол.). Питома вага експорту послуг до країн ЄС у загальному обсязі складала 28,1%, імпорту - 43,8% (у 2004р. відповідно 28,7% і 43%).

Порівняно з 2004р. експорт послуг зріс на 203,8 млн. дол., у т.ч. до Данії - на 35 млн. дол. (у 3,6 рази), Італії - на 26,7 млн. дол. (в 1,6 рази), Нідерландів - на 21,5 млн. дол. (в 1,4 рази), Німеччини - на 44,9 млн. дол. (на 31,9%), Польщі - на 20,3 млн. дол. (в 1,5 рази), Франції - на 12,9 млн. дол. (на 28,9%), Кіпру - на 92,6 млн. дол. (в 1,6 рази), Латвії - на 14,7 млн. дол. (в 1,6 рази). Одночасно зменшились обсяги послуг, наданих Словаччині - на 39,9 млн. дол. (в 1,8 рази), Угорщині - на 82 млн. дол. (в 1,6 рази).

Імпорт послуг до України збільшився на 398,1 млн. дол., у т.ч. з Австрії - на 58,9 млн. дол. (в 1,9 рази), Сполученого Королівства - на 124,3 млн. дол. (в 1,8 рази), Нідерландів - на 27,4 млн. дол. (в 1,7 рази), Німеччини - на 27,5 млн. дол. (на 19,1%), Польщі - на 11,6 млн. дол. (на 17,6%), Швеції - на 30,7 млн. дол. (в 1,5 рази), Кіпру - на 101,8 млн. дол. (в 1,9 рази). Одночасно скоротилися обсяги імпорту послуг Литви - на 42,1 млн. дол. (в 7,3 рази), Латвії - на 5,9 млн. дол. (на 31,3 %), Чеської Республіки - на 2,3 млн. дол. (на 11,3 %).

Найбільшу питому вагу в загальному обсязі українського експорту до країн ЄС займали транспортні (74,6%), різні ділові, професійні та технічні (10,2%) послуги, імпорту - транспортні (19,4%), різні ділові, професійні та технічні (15,4%), фінансові (13,4%), роялті та ліцензійні (11,1%), будівельні (8,7%), комп'ютерні (8%) послуги. Головними партнерами, на які припадало більше половини обсягу експорту, є - Сполучене Королівство, Кіпр, Німеччина, Бельгія, Угорщина, та імпорту - Сполучене Королівство, Кіпр, Німеччина, Австрія, Швеція.

Найбільші обсяги інвестицій здійснені в Польщу - 20,3 млн. дол. (34,6% загального обсягу інвестицій в країни ЄС), Сполучене Королівство - 13,9 млн. дол. (23,7%), Іспанію - 13,8 млн. дол. (23,6%) та Австрію - 4,6 млн. дол. США (7,8%). Українські інвестиції до Польщі здійснювались з підприємств оптової торгівлі і посередництва в торгівлі (98,8% обсягу інвестицій в країну), Сполученого Королівства - з установ фінансової діяльності (99,2%), Іспанії - з підприємств транспорту (100,0%), Австрії - з підприємств оптової торгівлі і посередництва в торгівлі (62,3%) та установ фінансової діяльності (36,1 %).

Обсяги прямих інвестицій в Україну наведено з урахуванням даних Національного банку України та Фонду державного майна України (щодо різниці між ринковою та номінальною вартістю акцій, майна тощо, не облікованої у статистичній звітності окремих підприємств), нерозподілених за видами економічної діяльності.

Головними країнами-інвесторами, на які припадає 88,2% загального обсягу інвестицій з ЄС, є Німеччина - 5505,5 млн. дол. (46,9% загального обсягу інвестицій з країн ЄС), Кіпр - 1562,0 млн. дол. (13,3%), Австрія - 1423,6 млн. дол. (12,1 %), Сполучене Королівство - 1155,3 млн. дол. (9,8%), Нідерланди - 721,8 млн. дол. (6,1 %). Найбільш інвестиційне привабливими в Україні є такі види економічної діяльності:

- для Німеччини: металургія та оброблення металу - 713,4 млн. дол. (13,0% загального обсягу інвестицій з країни), хімічна та нафтохімічна

промисловість - 145,7 млн. дол. (2,6%), харчова промисловість та перероблення сільськогосподарських продуктів - 103,0 млн. дол. (1,9%), виробництво інших неметалевих мінеральних виробів - 75,3 млн. дол. (1,4%);

- для Кіпру: оптова торгівля і посередництво у торгівлі - 332,0 млн. дол. (21,3%), операції з нерухомістю, здавання під найм та послуги юридичним особам - 242,9 млн. дол. (15,6%), фінансова діяльність - 155,7 млн. дол. (10,0%);

- для Австрії: фінансова діяльність - 400,0 млн. дол. (28,1%), оптова торгівля і посередництво у торгівлі - 60,8 млн. дол. (4,3%);

- для Сполученого Королівства: оптова торгівля і посередництво у торгівлі - 196,2 млн. дол. (17,0%), операції з нерухомістю, здавання під найм та послуги юридичним особам - 128,5 млн. дол. (11,1 %), фінансова діяльність - 104,9 млн. дол. (9,1%), транспорт та зв'язок - 99,5 млн. дол. (8,6%), будівництво - 98,1 млн. дол. (8,5%), машинобудування - 82,7 млн. дол. (7,2%), харчова промисловість та перероблення сільськогосподарських продуктів - 67,9 млн. дол. (5,9%);

- для Нідерландів: харчова промисловість та перероблення сільськогосподарських продуктів - 305,5 млн. дол. (42,3%), оптова торгівля і посередництво у торгівлі - 98,1 млн. дол. (13,6%).

Країни «Великої сімки»

Розвитку відносин з цією групою найбільш розвинутих країн приділятиметься значна увага, оскільки саме вони є потенційно найважливішими постачальниками нових технологій і високотехнологічних виробів, а також найпотужнішим джерелом інвестицій. Пріоритети співробітництва з чотирма з них (Великобританія, Італія, Франція, Німеччина) збігаються з їх визначенням стосовно країн ЄС. Розвиток зв'язків з США і Канадою має бути спрямований насамперед на реалізацію і розвиток тих угод і домовленостей, які були досягнуті протягом періоду незалежності України, а саме:

- трансформація політичного визначення України як країни з ринковою економікою в юридичний статус з отриманням усіх преференцій, що впливають з цього;

- врегулювання питань щодо обмеження доступу ряду товарів українського походження на північноамериканський ринок (метали, феросплави, ядерні матеріали, текстиль тощо).

Співробітництво з Японією спрямовуватиметься в першу чергу на залучення інвестицій у ті ефективні галузі, де Україна здатна брати участь у загальносвітовій спеціалізації (зокрема, електрозварювальна техніка, штучні алмази, надтверді матеріали, окремі рідкісноземельні метали), а також на спільне проведення науково-технічних досліджень і впровадження їх результатів у виробництво. Доцільно активно розвивати співробітництво в рамках глобальних науково-технічних проектів, які здійснюються «сімкою» на основі міжнародної кооперації, в тому числі у сферах енергетики, агропромислового комплексу, космосу, екології, охорони здоров'я, транспорту, зв'язку, інформатики, фундаментальних наук.

Необхідно розвивати позитивну тенденцію до збільшення обсягів торгівлі з країнами Північноамериканської зони вільної торгівлі (NAFTA) і особливо з США та Канадою.

Країни Центральної Європи.

Структуру економіки України та країн цього регіону (Польща, Словаччина, Чехія, Угорщина, Болгарія, Румунія, Сербія, Хорватія, Македонія, Словенія, Албанія) сформовано відповідно до вимог колишньої РЕВ. Це обумовлює необхідність співпраці між ними з подальшим створенням зон вільної торгівлі з найбільш розвинутими країнами регіону, насамперед з країнами Центральноєвропейської асоціації вільної торгівлі. Зовнішньоекономічна політика України стосовно цієї групи країн повинна передовсім передбачити відновлення таких пріоритетів:

- ефективних традиційних зв'язків, міжнародної спеціалізації кооперування, зокрема у металургії, транспортному і сільськогосподарському машинобудуванні, хімічній та легкій промисловості;
- раціональних контактів у сфері науки і техніки, особливо з проблем розроблення нових матеріалів і технологій, біотехнологій, проблем фізики низьких температур, ядерної фізики тощо.

Перспективним напрямом співробітництва має стати участь у вільних конференціях, програмах. Необхідне збільшення товаробороту між Україною і країнами Центральної та Східної Європи, особливо з угрупованням Центральноєвропейської зони вільної торгівлі (CEFTA). З країнами Центральної Європи зовнішньоекономічна політика має спрямовуватися, насамперед, на відновлення ефективних традиційних зв'язків, міжнародної спеціалізації і кооперування, зокрема в металургії, транспортному і сільськогосподарському машинобудуванні, хімічній та легкій промисловості, а також контактів у сфері науки і техніки.

Країни Чорноморської зони економічного співробітництва (ЧЕС)

Крім країн зони ЧЕС, що входять до СНД та ЄС, Україна активно співпрацює з Туреччиною з метою виходу на ринки країн Близького Сходу для забезпечення диверсифікації джерел надходження нафтопродуктів, а також імпорту для легкої промисловості. Завдання зовнішньої економічної політики України стосовно Болгарії та Румунії переважно зберігатимуться згідно з визначеними завданнями щодо відносин з країнами Центральної Європи та ЄС. Крім того, співробітництво з Болгарією та Румунією матиме важливе значення для розвитку придунайської торгівлі.

Серед заходів, що сприятимуть створенню передумов для плідного співробітництва в рамках ЧЕС є такі, як подолання або зниження митних бар'єрів, укладення міждержавних угод про режим прибережної торгівлі, створення багатосторонньої системи розрахунків з використанням спільного міждержавного банку відповідних країн, створення ряду прибережних спеціальних (вільних) локальних економічних зон.

Для України важливе значення мають торговельні зв'язки з країнами Чорноморського економічного співробітництва, перш за все, з Туреччиною (забезпечення диверсифікації джерел надходження нафтопродуктів, а також імпорту сировини для легкої промисловості), Грецією (розвиток судноплавства в басейні Середземного моря), Болгарією та Румунією (розвиток торгівлі в Придунайському регіоні).

Країни Азії

Країни Азії посідають друге місце у зовнішній торгівлі України (18,4%), сальдо торговельного балансу з ними додатне. Серед 41 азійської країни, що ведуть торгівлю з Україною, перше місце посідає Китай - його частка в експорті України 5,3%, але в імпорті всього 0,5%. Більш ніж по 2% в експорті України належить Туреччині і Таїланду, а серед інших країн Азії в торгівлі з Україною виділяються Сирія, Ліван, Іран, Японія, Індія, Південна Корея. Активізація економічних стосунків з Ліваном, Кувейтом, Туреччиною, Єгиптом, Сирією, Саудівською Аравією, Об'єднаними Арабськими Еміратами та іншими країнами регіону має велике значення з точки зору забезпечення економіки України альтернативними джерелами енергоносіїв та фінансовими «портфельними» інвестиціями. Регіон може стати також великим споживачем інженерно-технічних послуг України по спорудженню промислових та цивільних об'єктів транспортної і комунальної структури. За певних умов доцільно буде співробітничати у розвитку транс континентальної системи транспорту та зв'язку.

Виважена політика дозволить українським підприємствам військово-промислового комплексу одержати необхідні для конверсії кошти від торгівлі військовою технікою, озброєнням та ремонтними послугами. Індія та Китай є одним із головних суб'єктів міжнародної торгівлі для України, але подальше збільшення масштабів торгових операцій повинно доповнюватися розвитком виробничої кооперації з ефективним використанням фінансово-економічних можливостей Китаю, дешевої сировини для легкої, харчової і хімічної промисловості - з Індії, а також науково-технічного потенціалу України.

Необхідним є пошук резервів для значного збільшення експорту української продукції машинобудування і передових технологій на взаємовигідній основі, насамперед для реконструкції об'єктів, споруджених за часів колишнього СРСР. Країни АСЕАН - потенційні партнери України в ХХІ столітті. Вони можуть стати значними ринками для вітчизняної машинотехнічної продукції, інженерно-технічних послуг, підготовки кадрів. Україна може взяти участь у будівництві великих об'єктів енергетичного та промислового значення. Збільшуватимуться обсяги експорту традиційної продукції української промисловості (металопрокат, вироби важкого машинобудування, верстати, мінеральні добрива та інша хімічна продукція) імпорту порівняно дешевих, але високотехнологічних виробів. Унікальність положення України дозволяє їй також виконувати роль однієї з найбільш важливих ланок на осі «Захід-Схід». На полюсах цього стратегічного вектору розміщуються два основних світових торговельних блока.

Про важливість східного напрямку зовнішньоекономічної діяльності України говорить те, що в державах Азіатсько-Тихоокеанського регіону (АТР) зараз проживає майже половина людства. Крім економічної значимості, АТР відіграє одну з найсуттєвіших ролей в глобальній економіці, оскільки тут перетинаються інтереси США, Китаю, Японії, Росії, Індії. Швидке перетворення АТР в зону високої інтеграційної активності, економічного та політичного динамізму забезпечує йому лідерство в 21-му столітті, котре вже багато експертів називають «тихоокеанською ерою». Вже сам цей факт обумовлює необхідність розширення присутності України в цьому регіоні та більш активна орієнтація України на захід в теперішній час пов'язана з можливостями отримання інвестицій, передачею технологій, досвіду управління, не виключаючи тих широких можливостей, які відкриваються перед Україною на сході.

Саме східні країни здатні поглинути майже всю номенклатуру українського машинобудівного експорту, а також могли б вантажити роботою її науково-технічний потенціал. В Україні є величезні можливості участі в реалізації крупних енергетичних та інших промислових проектів. Її інтеграція в систему економічних відносин з державами АТР потребує вирішення багатьох економічних та політичних проблем, затрати часу на адаптацію українського законодавства до вимог та специфіки регіону. Таким чином з метою входження України в світовий простір, Україна повинна застосовувати в практиці принципи вільної торгівлі та сповідувати в зв'язку з цим відкритість економіки.

Бразилія, Аргентина, Чилі та інші країни Латинської Америки

Протягом багатьох років між Україною та країнами Латиноамериканського континенту існували розгалужені економічні зв'язки (українська сторона здійснювала поставки енерготурбін, тракторів, екскаваторів, автотранспорту, кранів, українські фахівці брали участь у будівництві різноманітних об'єктів). Надалі потрібно поновити і розширити зв'язки, що існували раніше, для просування українських товарів на латиноамериканському ринку.

Враховуючи зацікавленість Аргентини, Бразилії, Чилі в реалізації своїх національних космічних програм, корисним вбачається співробітництво у сфері обміну ліцензіями та «ноу-хау» в аерокосмічній галузі. У розвитку торговельних відносин з країнами Латинської Америки перспективним є співробітництво з такими країнами, як Бразилія, Аргентина, Чилі. На нову фазу взаємин виходить співробітництво з Панамою та Перу, відновлюються зв'язки з Кубою.

Серед інших країн світу Україна співпрацюватиме і розширюватиме економічні зв'язки з країнами Північної (Єгипет, Марокко, Туніс та ін.) і Західної Африки (зокрема, Гвінейською Республікою), з іншими арабськими державами Середземномор'я, а також з Ізраїлем. Зростає роль торговельно-економічних зв'язків з країнами Африки та Тихоокеанського регіону. Набуватимуть подальшого розвитку економічні зв'язки з Мексикою, з

нафтовидобувними країнами: Індонезією, Брунеєм, Нігерією, Південно-Африканською Республікою.

Перспективи подальшого розвитку та вдосконалення зовнішніх економічних зв'язків України пов'язані з проведенням єдиної зовнішньоекономічної політики держави, реалізацією її економічних інтересів і безпеки, проникненням та зміцненням позицій національного товаровиробника на зовнішніх ринках товарів та послуг, посиленням конкурентоспроможності української продукції, збільшенням її експорту, надходжень іноземних інвестицій, здійсненням контролю за надходженням в Україну валютних цінностей, захистом прав і законних інтересів України, вітчизняних та зарубіжних суб'єктів господарської діяльності. Україна торгує з 12 країнами Австралії і Океанії, але у зовнішній торгівлі України вони посідають незначне місце (0,1%). Якщо розглядати зовнішню торгівлю України з окремими країнами, то в експорті України найбільшими торговельними партнерами є Росія, Китай, Білорусь, Німеччина, Туреччина, Угорщина, США, а в імпорті - Росія, Туркменістан, Німеччина, США, Польща, Білорусь, Італія.

В умовах глобалізації зростає важливість безпосередньої участі окремих регіональних економік у зовнішньоекономічних відносинах. Серед регіонів України майже по 1/5 загального республіканського обсягу експорту припадає на Донецьку та Дніпропетровську області (38,8%), вони є провідними і з імпорту - відповідно 22,4 і 9,9% (32,3%). Виділяються також зовнішньоторговельними зв'язками Запорізька (8,0% експорту і 3,0% - імпорту) і Луганська (відповідно 4,3% і 3,5%) області. На ці 4 області припадає 51,3% експорту і 38,8% імпорту України. Частка інших областей України у зовнішньоторговельному обороті України коливається від 4 до 0,5% в експорті і від 3,5 до 0,3% в імпорті.

За обсягом експорту-імпорту товарів серед цієї групи областей відзначаються Миколаївська, Одеська, Полтавська області. Правильне визначення у зовнішньоторговельній діяльності України регіональних пріоритетів є підґрунтям для подальшого збільшення обсягів зовнішньої торгівлі та удосконалення її структури.

У справі стимулювання зовнішньоекономічної діяльності регіонів треба виходити з наступних положень:

- розвиток зовнішньоекономічних зв'язків регіону можливий за умов ефективного розвитку вітчизняного виробництва, його конкурентоспроможності на внутрішньому ринку;

- формування експортного потенціалу регіону шляхом підвищення активності підприємств, перебудови товарної структури експорту та імпорту з орієнтацією на виробництво високоліквідної продукції;

- оптимізація інвестиційних вкладень за рахунок вітчизняних та іноземних джерел у зони пріоритетного розвитку. Для удосконалення регіональних зовнішньоторговельних зв'язків України в перспективі необхідна участь в міжнародних торговельних організаціях, особливо в ГАТТ/СОТ, а також співробітництво з інтеграційними угрупованнями, перш за все, з ЄС, СЕФТА, НАФТА та ін.

Проблема підвищення ефективності зовнішньоекономічної діяльності України має важливе значення. Без інтеграції до світової економіки Україна відставатиме від стрімко змінюваних технологій виробництва, технічних, екологічних та інших стандартів і критеріїв конкурентоспроможності.

Основними напрямками стратегічної політики України щодо інтеграції до світового ринку і удосконалення зовнішньоторговельної діяльності є:

1. Поєднання структурної перебудови економіки з орієнтацією на активний експорт.

2. Створення експортного потенціалу країни із значною питомою вагою у його структурі виробів машинобудування та послуг. Збереження та розширення традиційних для українського експорту товарно-регіональних ніш на світовому ринку.

3. Скорочення імпорту товарів не першорядного значення, раціональне використання імпорту товарів, які мають важливе економічне і соціальне значення.

4. Диверсифікація ринків енергоносіїв та інших стратегічно важливих сировинних та матеріальних ресурсів (пошук альтернативних постачальників).

5. Запровадження в практику сучасних форм економічної взаємодії з іноземними державами для взаємовигідного використання обопільного руху товарів, послуг, капіталів і робочої сили.

6. Створення і вдосконалення правових, економічних, організаційних та технічних умов для підвищення конкурентоспроможності українських товарів.

7. Застосування тактики "експортного прориву", що означає інтенсивне нарощування експорту порівняно обмеженої групи товарів, для випуску яких є найбільш сприятливі умови.

8. Поступове скорочення імпорту зерна та збільшення закупівлі екологічно чистих продуктів харчування, насіння, обладнання для харчової промисловості, техніки для фермерських господарств, комплектуючих виробів.

9. Нарощування обсягів зовнішньоторговельного обороту зі збільшенням його експортної частини та одночасним зменшенням невиробничого імпорту.

10. Посилення державного регулювання зовнішньоторговельного балансу з метою зменшення від'ємного сальдо, насамперед, з країнами СНД.

11. Збереження традиційних ринків збуту товарів і накопичення потенціалу для виходу на нові ринки.

12. Нарощування експорту товарів високого ступеня переробки і технологій у тих секторах, де Україна зберегла передові технологічні позиції.

Контрольні запитання

1. Дайте визначення міжнародної економічної інтеграції?

2. Які існують форми, рівні та типи міжнародної економічної інтеграції? Як тісно вони взаємопов'язані?

3. Назвіть основні чинники, які зумовлюють виникнення й усунення політичних та соціально-економічних проблем.

4. Які особливості притаманні сучасним процесам міжнародної економічної інтеграції?
5. Які існують передумови для інтеграції України в сучасні світогосподарські зв'язки?
6. Назвіть фактори, які впливають на процеси включення України до сучасних світогосподарських зв'язків.
7. Які особливості України як потенційної учасниці міжнародних угруповань? Що необхідно усвідомити, для того щоб в світовий процес інтеграції України приніс очікувані результати?
8. Розкрийте поняття «експортний потенціал країни». Як його визначають?
9. Які елементи та їх недоліки виділяють в експортному потенціалі України?
10. Назвіть галузі та вагомні ресурси, які переважають у структурі українського експорту?
11. За допомогою якої сировини та матеріалів Україну можна назвати країною-експортер?
12. Які послуги мають велике значення в експорті України?
13. Перелічіть основних споживачів українського експорту товарів та послуг.
14. Назвіть негативні фактори, які перешкоджають реалізації експортного потенціалу? Ваші пропозиції щодо усунення цих факторів?
15. Які проблеми набувають виняткового значення на сучасному етапі розвитку держави?
16. Які перспективи та напрямки подальшого розвитку зовнішніх економічних зв'язків України з країнами СНД та Балтії?
17. Чи можна назвати країни Європейського Союзу партнерами України у розвитку економічних зв'язків? Обґрунтуйте свою відповідь.
18. Яку роль у розвитку відносин відіграють країни «Великої сімки»?
19. Яка зовнішньоекономічна політика України стосовно групи країн Центральної Європи?
20. Які країни ЧЕС мають важливе значення для України? Чому?
21. Країни Азії - потенційні партнери України? Обґрунтуйте відповідь.
22. Що ви можете розповісти про економічний зв'язок України з країнами Латиноамериканського континенту?
23. З якими, на вашу думку, країнами Україна й надалі буде співпрацювати і розширювати свої зв'язки, і чому?
24. Назвіть основні напрямки стратегічної політики України щодо інтеграції до світового ринку?

ЛІТЕРАТУРА

1. Авдокушин Е. Ф. Международные экономические отношения. - М., 1999.-246с.

2. Бендерський Ю. Реалії світогосподарських процесів і місце в них України // Економіка України. - 2000. - №1. С.23-30.
3. Зовнішня торгівля України послугами за 2005 рік / Експрес-довідь від 14 лютого 2006 р. за № 32 // Офіційний сайт Держкомстат України.
4. Інститут регіональних досліджень НАН України. Науково-практичний журнал «Регіональна Економіка», 2006 ,2007р.р.
5. Кудров В.М. Мировая экономика. - Москва: БЕК, 2000.-237с.
6. Мазаракі А.А., Чаюн Т. І., Мельник Г .М. Міжнародний маркетинг. - К.: КНТЕУ,2000.-321с.
7. Мировая экономика / Под ред. Л. Тарасовича. - СПб: Питер, 2001-436с.
8. Мировая экономика, экономика зарубежных стран / Под ред. проф. В. П. Колесова и проф. М. Н. Осьмовои. - Москва: Флинта, 2000.-132с.
9. Обсяги експорту-імпорту послуг за регіонами за 2005 рік.
10. Овчинников Г. П. Международная экономика: Учеб. пособие. - 2-е изд., испр. и доп. - СПб.: Издательство Михайлова В. А., 1999.-534с.
11. Ресурси інформаційної мережі Інтернет.
12. Розенберг Дж. М. Международная торговля. Терминологический словарь. - М.: ИНФРА-М, 1997.-298с.
13. Савельев Є. В. Міжнародна економіка. Теорія міжнародної торгівлі і фінансів: Підручник. - Тернопіль: Економічна думка, 2002.-356с.
14. Світова економіка: Підручник / А. С. Філіпченко, О. І. Рогач, О. І. Шнирков та ін. - К.: Либідь, 2000.-568с.
15. Сенин В. С. Организация международного туризма. - М.: Финансы и статистика, 1999.342с.
16. Слепов В. А., Гордиенко В. И. Международные торговые расчеты: Учеб. пособие. - М.: ФБК-ПРЕСС, 1998.-324с.
17. Соколенко А. И. Современные мировые рынки и Украина. - К.: Демос, 1995.-498с.
18. Спиридонов и. А. Мировая экономика: Учеб. пособие. - М.:ИНФРА-М,2001.-438с.
19. Тэлор 7: Р. Мировая экономика: Пособие для подготовки к экзамену. - СПб.: Питер, 2001.-248с.
20. Уваров В. Д. Борисов К. Г. Международные туристические организации: Справочник. - М.: Междунар. отношения, 1990.
21. Україна і світове господарство: взаємодія на межі тисячоліть / А. С. Філіпенко, В. С. Будкін, А. С. Гальчинський та ін. - К.: Либідь, 2002-468с..

Розділ 3. Екологічні особливості регіонального розвитку

ТЕМА 14. ФАКТОРИ СТАЛОГО РОЗВИТКУ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ УКРАЇНИ

План

14.1 Поняття про сталий розвиток продуктивних сил

14.2 Економічні та соціальні фактори, які забезпечують сталий розвиток продуктивних сил

14.3 Концепція сталого розвитку продуктивних сил України

14.1 Поняття про сталий розвиток продуктивних сил

Розвиток продуктивних сил визначається трьома факторами: трудовими ресурсами, штучно створеними засобами виробництва, природними ресурсами. Економічна наука мало звертала увагу на екологічні проблеми, що й стало однією з причин формування техногенного типу економічного розвитку. Цей тип можна охарактеризувати як природо руйнівний, основний на використанні штучних засобів виробництва, створених без урахування екологічних обмежень.

Для запобігання глобальної та локальної екологічних криз необхідно змінити техногенний тип розвитку на сталий. Останній дає можливість задовольнити потреби сучасних поколінь. Але не ставить під загрозу існування наступних. Концепція сталого розвитку набула визнання як в економічній науці, так і в міжнародній практиці.

Проблема сталого розвитку важлива як для всієї країни, так і для її регіонів. Вплив об'єктів регіональної економіки, їх територіальної організації на соціально-економічний стан регіонів обумовлює регіональний аспект сталого розвитку продуктивних сил. З'ясуємо питання про співвідношення категорій “зростання” і “розвиток”. Деякі вчені під зростанням розуміють розвиток, і навіть вживають словосполучення “сталий розвиток” і “стале зростання” як синоніми. Але це, на нашу думку, є механічним порівнянням.

За визначенням переважної більшості вчених під економічним зростанням слід розуміти, насамперед, кількісне зростання виробництва. Кількісне зростання економіки призводить до величезних втрат і спотворень природних середовищ, що може загрожувати існуванню людства.

Кількісне зростання економіки викликало необхідність іншого способу виміру, яке враховувало б певну перешкоду, обумовлену виснаженням ресурсів деградацією довкілля.

Невпинне зростання породжує екологічні, енергетичні і інші як глобальні, так і регіональні проблеми. Виникає так званий екологічний бар'єр (бар'єр

зростання). Через це сучасні підходи до показників економічного зростання осучаснюють соціальну та екологічну складові і, таким чином, створюють основу для оцінки сталості та розвитку продуктивних сил. Підставою для такої оцінки є прагнення до динамічної рівноваги між суспільством та природою, до раціональної структури і адекватної стану та розвитку продуктивних сил.

Під сталим розвитку продуктивних сил слід розуміти розвиток, який забезпечує відтворення усіх факторів виробництва і економічної системи в цілому.

Сталим слід вважати такий економічний розвиток, який зберігає стабільні відтворювальні пропозиції і забезпечує динамічний розвиток усієї економічної системи у заданому напрямку на певний термін часу.

Стрижнем сталого розвитку є проблема ресурсів. Ми повинні залишити, принаймні такі ж ресурси майбутнім поколінням, якими володіє наше покоління. Іншим важливим моментом сталого розвитку є природно-ресурсна рента. В процесі приватизації відтворюваних активів підприємств їх новим хазяїнам була надана можливість приватизації і рентного доходу, тобто, що повинно належить усьому суспільству.

І третьою особливістю сталого розвитку є проблеми техногенної, екологічної, національної безпеки країни.

Проблема сталого розвитку була сформульована ще в кінці 60-х років ХХ ст. І зараз набула загрозливого характеру і потребує рівноваги між економічним зростанням і справедливим розвитком людства, людського потенціалу і здорових продуктивних сил.

Але у наш час до успіхів людства можна віднести, поки що, відносну ліквідацію злиденності, голоду, безграмотності, дискримінації, захист деяких природних ресурсів. Якість навколишнього середовища дещо покращилася у розвинутих країнах, але погіршилася і продовжує погіршуватися у нових індустріальних країнах. Найгірше те, що до основної проблеми виснаження не відновлюваних ресурсів, додалося і стала найголовнішою деградація відновлюваних ресурсів – ґрунтів, лісів, водних ресурсів, атмосфери. Якщо існуюча тенденція збережеться, то бажаної рівноваги ми не дочекаємося, а сталий розвиток залишиться примарою.

Існує досить песимістичний висновок ООН про те, що сталий розвиток досягнення бажаної рівноваги між економічним зростанням, справедливим розвитком людського потенціалу та здоровими продуктивними силами не здійсненне. Подальша еволюція розвитку продуктивних сил, за думкою аналітиків ООН, можлива тільки з розширенням можливостей планети, залучення до сфери життєдіяльності можливостей космосвіту, ресурсів інших планет і астероїдів, освоєння місяця, перевод туди ресурсовидобувних галузей. Але це ще більша примара, ніж сам сталий розвиток.

Інший шлях – це впровадження методів, які дозволять реалізувати життєдіяльність суспільства шляхом упровадження його до природних біохімічних циклів, що призведе до мінімізації використання природних ресурсів, збереження необхідних ресурсів і умов для майбутніх поколінь.

Для створення такої економічної стратегії сталого розвитку необхідно обмежити споживання. Суспільство має обмежити своє існування необхідними корисними потребами, які забезпечать безкризове існування. Престижні та згубні потреби мають бути ліквідовані. Критеріями сталого розвитку мають бути – мінімальна собівартість та висока якість корисної та необхідної продукції і послуг, невисоку диференціацію при розділі серед членів суспільства матеріальних благ, які створюються в сфері суспільного виробництва.

Характерною рисою сталого розвитку має бути моральність, укорінена в свідомості людей, якою засуджувалось би порушення простих суспільних норм задоволення особистих та суспільних корисних потреб.

На рівні системи продуктивних сил, найвищою метою усіх форм людської діяльності є процвітання людства на необмежено довгому шляху, а це припускає:

- забезпечення соціальних потреб сьогодення у межах, які б не підривали майбутніх можливостей;
- збереження стійкості природних систем як підґрунтя майбутнього суспільного прогресу;
- збереження продуктивності регіональних систем виробництва, як джерела створення багатств.

Ці положення можна визначити як найвищі орієнтири сталого розвитку. Внаслідок цього суспільний прогрес повинен припускати таке якісне підвищення соціального та екологічного рівнів розвитку суспільства, які досягаються при збереженні сталості біосоціальної системи, її здібності рухатися вперед без зрушень та катастроф.

Виходячи з цих положень, основними напрямками переходу України до сталого розвитку є:

- створення правових засад переходу до сталого розвитку;
- оцінка господарської місткості локальних і регіональних екосистем країни, визначення граничного антропогенного впливу в кожному регіоні;
- розробка такої господарської діяльності, за якою біосфера сприймалася б не тільки як постачальник ресурсів, а й як фундамент життя, збереження якого має бути обов'язковою умовою;
- формування організаційного забезпечення сталого розвитку країни, створення відповідної системи виховання та навчання.

В Україні ще у 1996 році Указом Президента була затверджена “Концепція переходу України до сталого розвитку”, а 1997 році Уряд України затвердив “Державну стратегію сталого розвитку України”.

У цих документах говориться про поетапний перехід до сталого розвитку. Основними етапами мають бути: вирішення складних соціальних і економічних проблем оздоровлення навколишнього середовища, особливо в зонах екологічного лиха, розгорнута екологізація продуктивних сил та усього процесу економічного розвитку, гармонізація взаємодії з природою та викорінення стереотипів мислення, які зневажають можливості біосфери формування

усвідомлення людей в тому, що просування їх до сталого розвитку то є шлях до формування передбаченої В.І.Вернадським сфери розуму (ноосфери).

14.2 Економічні та соціальні фактори, які забезпечують сталий розвиток продуктивних сил

Визначення “*сталий розвиток*” для продуктивних сил постіндустріального розвитку означає економічне зростання на основі нових технологій, переходу від товаровиробників до обслуговуючої економіки. Виробництво послуг та інформації при сталому розвитку відіграє провідну, домінуючу роль. Знання та інформація стають провідною продуктивною силою. На практиці це має вид частини суспільства – інтелектуального суспільства, яка через інформацію контролює процес матеріального виробництва і створення високих технологій і, таким чином, забезпечує сталий розвиток.

Вихідним у термінологічному понятті “сталий розвиток” є слово розвиток. “Философский энциклопедический словарь” тлумачить це слово, як “необоротна, спрямована, якісна зміна об’єктів будь-якої природи” (М, 1983р., с. 651). Є два різновиди розвитку: *еволюція* та *революція*. Еволюційний метод розвитку повільний, поступовий, а революційний – різкий злам, раптовий перехід у нову якість. Як еволюційний, так і революційний процеси мають два напрямки: *прогрес* та *регрес*. **Прогрес** – це рух об’єкта, що розвивається уперед, по висхідній траєкторії від гіршого до кращого, від нижнього до вищого, від недосконалого до досконалого. **Регрес** – рух назад, по низхідній траєкторії від вищого до нижнього, від кращого до гіршого. Отже розвиток може мати різні рівні за спрямованістю тенденції – прогресивну та регресивну. Проблема прогресивності або регресивності в економіко-екологічному сенсі має суттєве і принципове значення. Дуже часто прогресивні зміни в науково-технічному процесі продуктивних сил проявляють свою регресивність у екологічному аспекті, або питаннях моралі, культури, права.

У зв’язку з цим важливим є питання про перевагу тих чи інших факторів розвитку. Ми звикли до того, що домінантою розвитку мають бути фактори економічного характеру: рівень розвитку продуктивних сил, валовий національний продукт, продуктивність праці, собівартість продукції, виробництво продукції на душу населення, тощо. Те, що ці показники є першорядними ні у кого не викликає сумніву. Але ці чинники (фактори) досить часто виступають у суперечність з якістю природного середовища. Навіть у випадку, коли ці чинники ми приводимо у повну злагодженість з екологією, то залишається загроза культурної деградації і політичне зниження морального рівня суспільства. Не може бути сталого розвитку продуктивних сил і при наявності конфліктів між політичними силами, в умовах міжнародного тероризму. Отже, *сталий розвиток* не слід сприймати лише через економічний чи екологічний імперативи у виробництві та споживанні. *Сталий розвиток* – це

органічне поєднання трьох видів факторів: економічних, соціальних та екологічних.

Вперше термін “сталий розвиток” (sustainable development – підтримуваний розвиток) було запропоновано Евою Більфур та Весом Джексоном у 1980 році. Пізніше у перекладах з’явилися національні варіанти цього терміну, які мали дещо інші відтінки “сталий розвиток”, “устойчивое развитие”. Слово “сталий” у тлумачному словнику української мови означає постійний, незмінний. Поруч із значенням постійності та незмінності у цьому у словнику наводяться й такі аспекти слова “сталий”, як безперервність і невинність. Тобто в цілому словосполучення “сталий розвиток” є найбільш вдалим терміном, що поєднує в собі розвиток підтримуваний, регульований, збалансований, оптимізований, гармонізований, безперервний протягом низки людських поколінь (Семенюк Е.П., с. 40-41).

Багато вчених вважають сталий розвиток ідеальною моделлю продуктивних сил, змістом якої є подолання та коригування таких небезпечних рис людини, як накопичення, ненаситність, надмірна жадібність до життєвих благ.

Сталий розвиток продуктивних сил регіону – це прагнення досягти бажаного рівня їх розбудови за рахунок мобілізації внутрішніх та зовнішніх можливостей регіональної економіки. Бажаного рівня можливо досягти за умови не тільки нарощуванням виробництва матеріальних благ (матеріальний фактор залишається однією з основних умов існування людей), але й зміною ціннісних пріоритетів людини. Якщо раніше мова йшла про соціально-економічну стабільність, то зараз йдеться про “екологію духа”, про духовно-інформаційні параметри розвитку продуктивних сил.

Факторами сталості розвитку продуктивних сил регіональної економіки є насамперед низка загроз та можливостей зовнішнього та внутрішнього середовища. Важливими показниками є: політичне становище, раціональне використання природно-ресурсного виробничого потенціалу регіону, результати ринкового реформування відносин власності, поліпшення умов та середовища життєдіяльності населення, збереження екологічної безпеки території регіону.

Висновок про сталість розвитку продуктивних сил не можна робити на основі аналізу лише одного з факторів. Вимогам сталості повинна відповідати уся система продуктивних сил регіону. Необхідно, через це, аналізувати дію усіх факторів за певними напрямками протягом декількох років. Отже перелічені вище фактори сталого розвитку продуктивних сил слід вивчати у таких агрегованих напрямках (Петкова, с.123): уречевлений, фізичний капітал (кількість і якість землі, обсяг, структура, стан і ефективність основних фондів, тощо); людський капітал (чисельність та структура населення, структура зайнятості, культурний і професійний рівень населення); фінансові ресурси регіону; досконалість ринкових відносин (рівень концентрації, інфраструктура ринку, рівень приватизації, рівень державного регулювання); неекономічні фактори (політичне, соціально-культурне середовище); глобальні умови (стан

світового господарства, глобалізація економіки, зовнішні загрози, участь у транскордонному та світовому співробітництві, регіональних інтеграціях).

Вивчення впливу ресурсного фактору посідає особливе місце в концепції сталого розвитку. *Ресурс розвитку* – це будь-який чинник, що є необхідним для розвитку, робить його можливим, здатний сприяти йому (Семенюк, с.43). До ресурсів розвитку або засобів розвитку відносять матеріальні та духовні ресурси. Матеріальні ресурси бувають речовинні та енергетичні. Існує поділ усіх ресурсів на *природні* (які містяться у природі) та *штучні*, створені або перетворені людиною.

При цьому саме людина є винятковим, основним ресурсом розвитку, здатним приводити в дію усі інші види ресурсів. Людський чинник у сучасних роботах позначається як людський капітал, або як інтелектуальний потенціал продуктивних сил суспільства, країни, регіону. Матеріальні ресурси, які завжди були мірилом розвитку суспільства, поступаються перед цінністю людського інтелекту. В умовах сталого розвитку панівною є сфера послуг, особливо: інформація, наука, освіта, культура. Розвиток цих напрямків людської діяльності означає нарощування інтелектуального потенціалу суспільства, який у свою чергу, визначає сталий розвиток продуктивних сил. Власне, основною метою сталого розвитку є забезпечення високої якості життя нинішнього та майбутніх поколінь.

У сталому розвитку інформація стає особливо важливим чинником. Інформація є в'язучим матеріалом, як цемент у будівництві, який поєднує різні форми продуктивних сил в єдине ціле на рівні країни та її регіонів. Ще на початку ідеї стабільного розвитку було достатньо оцінено значення інтеграції різних галузей людської діяльності, в ході якої посилюється їх взаємовплив та запліднення ідеями, отриманою інформацією, засобами нагромадження інформаційного потенціалу, як необхідного ресурсу розвитку продуктивних сил. Інформація впливає на сталість розвитку на усіх рівнях людської діяльності. Від її змісту залежить підвищення або пониження сталості розвитку продуктивних сил.

Здатність отримувати інформацію і використовувати її стає вирішальною умовою утримання на ринку світової конкуренції, збереження та зміцнення геополітичного положення країни, входження до інформаційної епохи.

Проте слід сказати, що існує загроза інформаційної небезпеки. Це можливий негативний вплив новітньої інформаційної техніки на здоров'я людини, серйозна небезпека несанкціонованого проникнення до інформаційних систем та мереж, комп'ютерні злочини, створення електронних досьє на членів суспільства, інформаційне шпигунство. Без належної системи захисту від негативного впливу інформаційного ресурсу сталий розвиток не мислений.

Політичним фактором сталого розвитку є *потреби людей*. Ступінь задоволення потреб залежить від рівня розвитку продуктивних сил. Поняття *потреба* означає внутрішню вимогу чогось з боку організму, особи, соціальної групи або суспільства як цілісності: це відсутність або нестача чогось необхідного для життєдіяльності та розвитку. Існує поділ потреб на біологічні та соціальні, матеріальні, економічні та духовні, споживання і виробництва.

Найважливіша особливість потреб – динамізм та мінливість. Одні потреби змінюють інші, вони зростають і розширюються. Це зростання має як кількісний, так і якісний характер. Потреба людини давно вийшла за межі життєво необхідних і стають дедалі некерованими, що загрожує розбалансуванню системи виробництва і споживання.

Потреби є показником рівня якості життя населення, а також процесу сталого розвитку продуктивних сил. Потреби зростають і це підштовхує до інтенсифікації виробництва, вона, у свою чергу, неминуче породжує нові потреби, що знову спонукає нарощування виробництва. І цьому немає краю. Саме такий процес нарощування виробництва і споживання потреб значною мірою породили ідею сталого розвитку. Це означає, що людські потреби є головним фактором сталого розвитку продуктивних сил. З точки зору сталого розвитку невпинне зростання і некерованість потреб можна оптимізувати лише завдяки переходу до формування та задоволення оптимальних або розумних потреб. Але оптимальні або розумні межі потреб майже неможливо визначити, а тим більше дотримуватись їх. До зразкових з точки зору обмеження потреб не можна віднести жодну з країн світу. Якщо нашу та потрібну їй країни можна звинуватити у марнотратстві природних та інших матеріальних ресурсів (висока матеріаломісткість багатьох виробництв), то розвинуті країни марно витрачають величезні кошти та ресурси на дорогу реклами, не говорячи вже про військові витрати, бюрократичний апарат. Якщо людина не зведе свої потреби до рівня розумності, то наступні покоління залишаться без ресурсів.

Важливе значення для сталого економічного розвитку і прогресивних структурних перетворень набувають вимоги закону міжрегіональної економічної інтеграції та укріплення економічних підвалин державності. Тенденціями інтеграції є процеси розвитку виробничої і науково-технічної кооперації регіонів, їх господарських, торговельних, фінансових і інших зв'язків.

Міжрегіональна економічна інтеграція – закономірне явище сучасності. Інтеграційні процеси розвиваються паралельно з прагненням регіонів до суверенізації(федералізації) і тому важливого значення набуває вивчення регіональної економіки та політики не тільки України а й країн СНД. Економічні переваги інтеграції визначаються насамперед тим, що вона є важелем подолання автаркічних та сепаратиських відцентрових тенденцій окремих територій, засобом укріплення економічних і політичних основ державності і є гарантією територіальної цілісності України, її економічної і національної безпеки.

В цілому всі можливості сталого розвитку продуктивних сил країни та її регіонів складаються з трьох груп. До першої групи слід віднести усі чинники економічного та науково-технічного потенціалу. Будь-які суб'єкти економіки, наприклад регіону, не вирішать екологічну проблему, або проблему вдосконалення науково-технічного процесу без значних фінансових ресурсів. Тому цей чинник може надовго загальмувати процес сталого розвитку продуктивних сил у цьому регіоні.

Другою групою стримуючих чинників сталого розвитку є дефіцит або низька якість вітчизняного екологічного устаткування.

Третьою групою – є недосконала методологія та методи визначення економічної шкоди та збитків, зумовлених забрудненням та деградацією навколишнього середовища. Нейтралізувати цю групу чинників стримування сталого розвитку продуктивних сил регіону можливо лише шляхом застосування принципово нового економічного механізму природокористування.

14.3 Концепція сталого розвитку продуктивних сил України.

Оптимізація розвитку продуктивних сил є проблемою світового масштабу. Але це не виключає відповідних устремлінь окремих країн та регіонів. Тому в багатьох країнах світу підготовлені або готуються власні національні концепції сталого розвитку. Досвід свідчить про те, що не існує єдиної моделі сталого розвитку для усіх країн. Через це кожна країна визначає як підійти до підготовки та реалізації власної національної концепції сталого розвитку продуктивних сил і створення власної стратегічної моделі.

Концепція виходить зі стратегічних інтересів сталого розвитку України, які полягають у забезпеченні стабільного соціально-економічного зростання. Стратегія сталого розвитку продуктивних сил – це спочатку розробка відповідної національної концепції.

В Україні державна концепція сталого розвитку у першій редакції розроблена ще в 1998 році, а в проект концепції (друга редакція) – у 2000 році. Передумовами появою концепції сталого розвитку України були відповідні рішення міжнародної концепції у Ріо-де-Жанейро (1992 рік), а також глибокі системні кризові явища у нашому українському суспільстві, принаймні протягом 90-х років. Доказів цих явищ опубліковано як у вітчизняній, так і в зарубіжній літературі так багато, що немає потреби їх повторювати.

Вихідне положення “сталий розвиток” формується у другій концепції як “процес розбудови держави на основі узгодження та гармонізації соціальної, економічної та екологічної складових з метою задоволення потреб сучасних та майбутніх поколінь”. У першій редакції стали розвиток – це “процес гармонізації продуктивних сил, забезпечення задоволення необхідних потреб всіх членів суспільства за умови збереження й поетапного відтворення цілісності природного середовища, створення можливостей для рівноваги між його потенціалом і вимогами людей усіх поколінь”. Така редакція більше відповідає світовим підходам до сталого розвитку продуктивних сил.

Концепція сталого розвитку продуктивних сил України має за мету зорієнтувати суспільство на соціально-гуманітарні аспекти сталого розвитку. В документі вказується на те, що “статичний розвиток узагальнює в собі процес виживання і відтворення генофонду нації, активізацію ролі кожної окремої людини в суспільстві, забезпечення її прав та свобод, збереження навколишнього середовища, формування умов для відновлення біосфери та її локальних екосистем, орієнтацію на зниження рівня атрологенного впливу на

природне середовище й гармонізацію розвитку людини в природі” (Доронцов та інші, с.4).

Головною метою переходу України до сталого розвитку є забезпечення високої якості життя нинішнього та майбутнього поколінь українського народу на основі економічного зростання, формування соціально орієнтованої ринкової економіки, забезпечення можливостей, мотивів та гарантій праці громадян, раціонального споживання матеріальних ресурсів. До цієї мети слід віднести також охорону навколишнього середовища, добробут, справедливість, ефективне використання природних ресурсів, стабілізація чисельності населення, освіта, збереження інтелектуального потенціалу країни, міжнародне співробітництво.

Головними принципами сталого розвитку України, відповідно до концепції є гармонізація співіснування людини а природи, реалізація права на справедливе задоволення потреб і рівність можливостей сучасних і майбутніх поколінь відповідальність держави за погіршення стану довкілля, зменшення різниці у життєвих рівнях, різних верств населення та подолання бідності, залучення всіх верств населення країни до досягнення мети сталого розвитку продуктивних сил.

Національні пріоритети сталого розвитку реалізуються через: підготовку та реалізацію сукупності стратегії (економічної, екологічної та соціальної) у їх взаємозв'язку й взаємо узгодженості; формування механізму інтеграції екологічних компонентів у стратегію соціально-економічних реформ; створення системи збалансованого управління розвитком суспільства, здатного забезпечити належне регулювання використання природних ресурсів і розвитку продуктивних сил країни; врахування передумов та можливостей сталого розвитку різних регіонів, різних верств населення, національних меншин і етичних груп; введення у практику системи інтегральних індикаторів сталого розвитку.

Інтегровані індикатори сталого розвитку поділяються на три види: екологічні, соціальні та економічні (Дорогунцов та інші, с. 16-22).

Для адаптації концепції сталого розвитку продуктивних сил до конкретних умов Україні необхідно пройти три стани:

1. подолання еколого-економічної кризи, забезпечення макроекономічної стабілізації і створення умов для відновлення економічного зростання, перехід до світових стандартів екологічної безпеки;

2. завершення структурної перебудови економіки, всебічне забезпечення високої якості життя населення та рівноправного партнерства України у світовому співтоваристві;

3. створення нових секторів та галузей економіки, екологічно чистих виробництв, участь у глобальній системі екологічної безпеки.

Сталий розвиток продуктивних сил України тісно пов'язаний зі: створенням сучасних технологій і технічних засобів, спрямованих на розв'язання проблем екологічної та техногенної безпеки; технологічним оновленням виробничого потенціалу і випуском екологічно безпечної продукції максимальним залученням науково-технічного потенціалу країни до

розв'язання всього циклу проблем ресурсозбереження; зниженням природо- та матеріаломісткості (продукції; підвищенням її надійності, довговічності та конкурентоспроможності (Дорогунцов С.І. та інші, с7).

Важливе місце у концепції сталого розвитку продуктивних сил України займає освіта, підготовка кадрів, як *складові соціального капіталу суспільства*, під яком розуміють “сукупність ресурсів, які використовуються людиною для досягнення мети” (Гришнова О.А. с. 282). Окрім освіти, соціальний капітал поєднує в собі такі показники, як рівень розвитку громадського суспільства, менталітет нації, розвиток інформаційних каналів, соціальна злагода, духовність суспільства. Саме завдяки соціальному капіталу, який вважається найприбутковішому у світі, успішно розвивається багато країн світу: США, Японія, Швеція, Південна Корея тощо. І сам дефіцит соціального капіталу є стримуючим чинником розвитку пострадянських країн, у тому числі й України.

На жаль у нашій країні губиться таке позитивне завоювання радянського суспільства, як всезагальна середня освіта: багато дітей в Україні в наш час з різних причин не в змозі її отримати. І це в той час, коли, наприклад, Японія, США, Швеція, Південна Корея прагнуть до введення обов'язкової вищої освіти і коли у всьому розвинутому світі пани доктрина навчання протягом усього життя. Цей процес в розвинутих країнах підтримується постійно зростаючими інвестиціями, там вважається, що таким чином збагачується соціальний капітал, значить забезпечується ефективність суспільства, полегшується координованість дій, стимулюючий розвиток продуктивних сил. Соціальний капітал, за думкою багатьох вчених (Гришнова, с.284, Семенюк, с. 166) не просто полегшує виробничу діяльність, а він стає визначальним фактором, та найголовніше, володіє значно більшим потенціалом, порівняно з природно-ресурсним або фінансовим потенціалом.

Сталий розвиток продуктивних сил дійсно пов'язаний зі сферою національних інтересів. Україна як і будь-яка країна світу має свої національні інтереси і вони повністю співпадають з основними напрямками концепції сталого розвитку. До національних інтересів України належать: територіальна цілісність, свобода, політична та економічна незалежність; оптимізація структури продуктивних сил; забезпечення якості життя населення; ліквідація економічних полюсів – надбагатіїв та ледарів; доброзичливість у взаємовідносинах всіх соціальних верств населення; забезпечення прав та свобод громадян; впровадження принципів та механізмів справжньої демократії та соціальної справедливості; запобігання конфліктів на національному, релігійному, соціальному, ідеологічному або будь-якому іншому ґрунті; розбудова громадського відкритого суспільства; оптимізація демографічної ситуації в Україні; піклування про здоров'я всіх верств населення; забезпечення дружніх стосунків з усіма країнами світу, особливо з найближчими сусідами; належний рівень обороноздатності та надійне забезпечення державної безпеки; мінімізація злочинності та корупції; збереження та відновлення довкілля; розвиток культури; оптимізації інформаційного простору; накопичення соціального капіталу. (Семенюк, с.169).

В цілому все, що охоплює концепція сталого розвитку продуктивних сил України, відповідає її національним інтересам, а, з іншого боку, самі національні інтереси можуть бути досягнуті лише на шляху до сталого розвитку.

На жаль ставлення до розробки і впровадження стратегії сталого розвитку залишається формальним, створення і зміцнення між секторальних зв'язків ускладнюється політичною інерцією та бідністю наявної методологічної бази. Сприйняття ж екологічної політики як такої не піднімається до її усвідомлення як визначально важливого, центрального компоненту стратегії сталого розвитку. Натомість, екологічна політика для широкого загалу і більшості урядовців досі залишається осібним комплексом певних принципів і заходів, що спрямовані не на забезпечення життєво важливих об'єктивних глобальних потреб, а на обслуговування певної сфери діяльності, здійснюються поза соціально-економічним контекстом, обтяжує суспільство додатковими обмеженнями і зобов'язаннями, реалізується вимушено, а забезпечується залишково. Відповідно й профільне міністерство сприймається, фактично як галузеве, хоча його сфера відповідальності не є відокремленою і аж ніяк не може вважатися «галуззю».

«Природа» такого ставлення до природо охорони пояснюється, насамперед, інерцією екстенсивного підходу до господарювання, властивого тоталітарному соціалістичному устроєві, проте успадкованого сучасною вітчизняною системою ринкових відносин із псевдопрозорими демократичними механізмами.

Характер, наповнення і спрямованість національної екологічної політики визначають способи й механізми державного управління охороною довкілля, а основним критерієм оцінки його ефективності є відповідність практикованих підходів принципу сталого розвитку.

Участь України в Конвенції про біологічне різноманіття має позитивний вплив на визначення пріоритетів формування національної соціально-економічної й екологічної політики в умовах переходу до ринкових відносин, подальшу інтеграцію України у світове і європейське співтовариство, оцінку і зростання її роль й авторитету, сприяє рішенню у тому числі за фінансової підтримки міжнародних організацій и розвинутих країн, конкретних проблем збереження біорізноманіття в регіонах, що мають особливе міжнародне і національне значення, і подальшому розвитку науково-технологічного й інтелектуального потенціалу України, розширенню можливостей використання в українській і світовій практиці напрацьованого національного досвіду з питань, що підпадають під дію Конвенції, використанню потенціалу наявних національних установ і експертів для наукового і технологічного міжнародного співробітництва.

Поруч з загальнодержавною концепцією сталого розвитку продуктивних сил повинна формуватися стратегія сталого розвитку продуктивних сил для територіально-адміністративних одиниць, галузей, окремих підприємств і фірм. *При цьому слід дотримуватися наступних принципів:*

1 Розвиток економіки регіону та суб'єктів регіональної економіки підпорядкованій задоволення основних життєвих потреб як нинішнього, так і майбутніх поколінь при збереженні навколишнього природного середовища.

2 Підпорядкування регіональних і локальних задач глобальним і національним завданням сталого розвитку.

3 Пріоритет цілей сталого розвитку продуктивних сил по відношенню до їх економічного зростання і економічної вигоди (принцип екологічного імперативу).

4 Гармонічне поєднання виробничої діяльності і природних циклів. Відповідність розміщення та розвитку матеріального виробництва асимілюючому потенціалу (відтворювальній здатності) природного середовища (принцип еколого-економічної збалансованості).

5 Збільшення обсягів виробництва чистої продукції, перехід до маловідходних, наукомістких, еколого безпечних виробництв і технологій (принцип екологізації виробництва).

6 Створення ефективного економічного механізму природокористування (принцип економізації взаємодії природи та суспільства).

7 Прогнозування екологічних ризиків, запобігання і оперативна ліквідація надзвичайних ситуацій, мінімізація збитку (принцип упередження).

8 Формування оптимальної організаційної структури екологізація економіки регіону.

9 Розмежування прав та обов'язків по управлінню природними ресурсами і екологічним контролем та наглядом між різними установами.

Контрольні запитання

1. Яким є зміст категорії сталого розвитку?
2. Перелічіть фактори сталого розвитку продуктивних сил.
3. Дайте характеристику ресурсного фактору сталого розвитку.
4. Людські потреби, як фактор сталого розвитку продуктивних сил. Чи вірно, що формування розумних потреб є оптимізацією розвитку продуктивних сил?
5. Яка роль інформаційного чинника у сталому розвитку.
6. Які передумови сталого розвитку продуктивних сил України.
7. Коли була створення концепція сталого розвитку України, які її цілі та завдання.
8. Які основні напрями і пріоритети забезпечення сталого розвитку України.
9. Порівняйте концепцію сталого розвитку і національні інтереси України.
10. Чи відомі Вам якісь практичні кроки руху до сталого розвитку продуктивних сил України.
11. У контексті яких проблем і ідей формується стратегія сталого розвитку продуктивних сил України.

12.Що являє собою людський капітал? Яке він має значення для сталого розвитку?

13.Які принципи сталого розвитку регіонів, підприємств та фірм.

Тестові завдання до теми:

1. Проблеми якого масштабу призвели до формування концепції сталого розвитку:

- А) локального;
- Б) національного;
- В) регіонального;
- Г) глобального.

2. Які проблеми є глобальними:

- А) інформаційні;
- Б) екологічні;
- В) екуменічні (проблеми об'єднання релігій);
- Г) ресурсів.
- Д) подолання зростаючого відстоювання слаборозвинутих країн;
- Е) демографічні.

3. Яка проблема вважається фокусом глобальної кризи сучасності:

- А) демографічна;
- Б) екологічна;
- В) розвитку людини;
- Г) сировинно-пасивних ресурсів.

4. Яка міжнародна організація започаткувала дослідження глобальних проблем сучасності:

- А) Лондонський форум;
- Б) Паризький конгрес;
- В) Римський клуб;
- Д) Європейський союз.

5. Коли і де було запропоновано термін “Сталий розвиток”:

- А) 1980р., праця “Стратегія збереження світу”
- Б) 1987р., доповідь “Наше спільне майбутнє”
- В) 1992р., конференція в Ріо-де-Жанейро;
- Г) 2002р., самміт у Йоханесбурзі.

6. Який основний принцип становить суть ідеї сталого розвитку:

- А) незмінність параметрів соціального поступу;
- Б) здатність задовольняти потреби як сучасності, так й наступних поколінь;
- В) можливість невпинно нарощувати продуктивні сили;

Г) невинне зростання рівня життя людини.

7. Який тип розвитку продуктивних сил найбільш відповідає можливості реалізації сталого розвитку:

- А) аграрний;
- Б) аграрно-індустріальний;
- В) індустріальний;
- Г) постіндустріальний.

8. Яка модель ставлення людини до світу лежить в основі сталого розвитку:

- А) пасивно-споглядацька;
- Б) активно-перетворювальна;
- В) у центрі світогляду – віра в Бога;
- Г) бережливе ставлення до природи.

9. Назвіть основний ресурс розвитку сучасних продуктивних сил:

- А) людський капітал;
- Б) інформація;
- В) енергія;
- Г) виробництво матеріальних благ.

10. Які ідеальні потреби людини задовольняються в період сталого розвитку:

- А) духовні;
- Б) життєві;
- В) розумові;
- Г) матеріально-економічні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аналіз результатів роботи комісії сталого розвитку ООН та вироблені нею рекомендації урядом країн-членів ООН. К.-2000р.-18с.

2. Білобров Б. “Сталий людський розвиток: напрями реалізації в Україні” К.-2000-36с.

3. Білорус О., Маценко Ю. “Імперативи сталого розвитку в епоху глобалізації”// Економічний часопис-2002. №3.

4. Бова А. “Соціальний капітал в Україні: досвід емпіричного дослідження” //Економічний часопис XXI. 2003. №5,с.15-20.

5. Грішнова О.А. “Людський розвиток” // Навчальний посібник – К.:КНЕУ, 2006.- 308с.

6. Гусев М. Экономические проблемы и механизм экологически устойчивого развития. — Волгоград, 1997.

7. Джигерей В.С., Сторожук В.М., Яцюк Р.А. Основи екології та охорона природного середовища .- Львів: Афіша, 2000 .- 272 с.

8. Екологічний аудит: Посібник з екологічного менеджменту і екологічного аудиту / Шевчук В.Я., Саталкин Ю.М., Навроцький В.М. та ін. – К.: Символ-Т, 1997 .- 221с.
9. Екологічний менеджмент: Навчальний посібник / За ред. В.Ф. Семенова, О.Л. Михайлюк .- Київ, Центр навчальної літератури, 2004 .- 516с.
10. Закон Української РСР. Про охорону навколишнього природного середовища. – К.: Україна, 1991. – 60с.
11. Концепція сталого розвитку. Дорогунцов СІ., Потапов В.І., Лібанова Е.М., Міщенко В.С., Шевчук В.Я та інші. К.-2000-22с.
12. Наше общее будущее. Доклад Международной комиссии по окружающей среде и развитию (МКОСТР): Пер с англ. / Под ред. С.А. Евтеева и Р.А. Перелета.- М.: Прогресс, 1989.- 376с.
13. Семенов В.Ф. Екологізація економіки регіону. – Одеса, Оптимум, 2002. – 232с.
14. Семенюк Е.П. Філософські засади сталого розвитку. – Львів: Афіша, 2002.-200с.
15. Україна. Цілі розвитку тисячоліття. К.: Міністерство економіки та з питань європейської інтеграції України., 2003.-24с.

Тема 56. НАУКОВІ ЗАСАДИ РАЦІОНАЛЬНОГО ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ

План

- 15.1 Взаємодія суспільства і природи: еколого-економічні протиріччя.
- 15.2 Процес, основні види та напрями природокористування.
- 15.3 Забруднення природного середовища. Основні види і джерела.
- 15.4 Основні принципи раціонального природокористування.
- 15.5 Завдання раціонального природокористування.
- 15.6 Екологія, основні поняття та визначення.
- 15.7 Екологізація як метод раціонального природокористування.

15.1. Взаємодія суспільства і природи: еколого-економічні протиріччя

Вся людська діяльність, у тому числі й господарська, здійснюється не в абстрактному просторі, а в конкретному матеріальному світі, що називається *"навколишнє середовище"*. Вивчення закономірностей взаємодії людини з довкіллям є безумовною необхідністю як з точки зору виживання людства, так й з точки зору оптимізації вказаних взаємодій.

Взаємодія людини і природи в різні історичні часи мала неоднаковий зміст та форми. Ретроспективний аналіз взаємозв'язків суспільства та природи необхідний для глибшого розуміння сучасного стану їх взаємодії та для більш обґрунтованого передбачення еволюції цього процесу. На ранніх етапах /палеоліт/ процес природокористування характеризувався великою залежністю людини від природи. Роль природного середовища полягала в тому, що з одного боку воно розширювало потенціальні біологічні можливості первісної людини, а з іншого - в тому, що суворі умови природи виступали в ролі своєрідного селекційного фільтру, пройти через який змогли найбільш життєздатні форми людини. Період виникнення землеробства та скотарства /неоліт/ характеризується тим, що людина перейшла від простого пристосування до природи та вилучення з неї придатних для їжі продуктів до відносно активної зміни оточуючого природного середовища. Розвиток матеріального виробництва в період рабовласництва та феодалізму знаменний двома подіями, що кардинально змінили процес природокористування: оволодіння засобами виплавки заліза та виготовлення з них знарядь праці і зброї; використання нових видів енергії - сили води та вітру.

Наступний етап - перехід від ремесел до великої машинної індустрії - означав стрімкий та неперервне зростаючий вплив людини на природу. За складністю взаємозв'язків та зростанню їх масштабів цей відносно невеликий у часі період /близько 400 років/ рівний попереднім тисячоліттям людської історії. Це стосується як негативних, так і позитивних наслідків взаємодії людини і природи. Цей етап характеризується включенням до сфери

господарського обігу величезної кількості природних ресурсів, використанням потужних джерел енергії, швидким розвитком урбанізації та господарського освоєння територій. Антропогенні ландшафти стають домінуючими. Тут найсильніший вияв знайшли такі негативні наслідки природокористування як порушення природних балансів енергії та речовин, перевищення масштабів використання природних ресурсів над рівнем компенсуючих можливостей природи, забруднення природного середовища, руйнування окремих компонентів та природних комплексів в цілому.

Взаємодію суспільства і природи в наш час слід розглядати як міжсистемний комплекс, де не в повній мірі додержується такий принцип системності як цілісність. З точки зору принципу саморозвитку системи "*суспільство*" і система "*природа*" також розвиваються відносно самостійно. Але подальший розвиток людства можливий тільки в межах системи "*суспільство-природа*". Формування такої системи можливе лише за умови загальної спільності людства, що охоплює як сучасні, так і майбутні покоління. Взаємодія суспільства і природи в наш час повинна йти в напрямку формування системи "*людство-природа*", де розвиток суспільного виробництва буде ґрунтуватись на екологізованому типі технологічного засобу виробництва. Метою розвитку такої системи є забезпечення її екологічно сталого розвитку і в подальшому формуванні ноосфери, яка характеризує найвищу ступінь плинних процесів у взаємодії суспільства і природи.

Результати досліджень провідних наукових установ світу у 2007 році ще раз підтвердили сумний висновок про те, що причиною глобальних кризових явищ (у тому числі потепління) у біосфері є взаємовідносини між нею та людиною. Отже сьогодні ще актуальнішим стає оптимізація взаємодії суспільства і природи.

Саме проблема становлення сталої економіки України актуалізує необхідність управління і свідомого регулювання системи "*суспільство-природа*" (по мірі можливостей пізнання природних законів з урахуванням екологічного і морального імперативів) з метою досягнення суспільного прогресу.

Найдавніші підходи до розвитку цього напрямку відобразились у концепціях:

- обмеженої відповідальності людства за збереження природи;
- глобальної рівноваги (нульових темпів зростання);
- відповідальності за стан екосистеми Землі;
- сталого динамічного розвитку.

Концептуальні дослідження були підкріплені низкою глобальних прогнозів ("*Передбачення майбутнього*" Д.Томпсона, "*Світ-2*" Дж.Форрестера, "*Світ-3*" Д. Медоуза, "*Людство на перехресті*" М.Месаровича і Е.Пестеля, "*Ресурси для майбутнього*" К.Фринена та ін), всього існує понад 15 глобальних прогнозів розвитку відносин суспільства і природи.

Сьогодні ми бачимо, що оптимістичні передбачення майбутнього англійського фізика Д.Томпсона, які він зробив 40 років тому, не справдилися. Оптимізм цього вченого в середині 70-х років перекреслили 12 варіантів

комп'ютерних розрахунків групи Д.Медоуза, які показали, що за існуючих тенденцій розвитку людства глобальна криза цивілізації неминуха. У перш за все, через те, що експоненційне зростання промислового виробництва та народонаселення вступає в нездоланне протиріччя з обмеженістю природних ресурсів і збільшенням забруднення навколишнього середовища. При цьому більшість технологічних вирішень цього протиріччя не спрацьовують.

Принципова різниця між концепціями Медуза і Томпсона очевидна: перша вважала розвиток цивілізації безмежним, друга, навпаки, робить наголос на обмеженості цього процесу. За свідченням багатьох вчених ми всі сьогодні вступили в еру глобального суспільства споживання, яке потребує невпинного розширення все нового і нового виробництва різноманітних товарів. В цих умовах єдиний поки що шлях розвитку людства — це екологізація виробництва, і екологізація регіону, екологізація всього нашого життя.

Перший президент Національної академії наук України Володимир Вернадський висловив основоположну думку про те, що сучасне людство стало рушійною силою еволюції і що лише шляхом трансформації біосфери в сферу розуму - *"ноосферу"* - можливе розв'язання протиріч між цивілізацією та біосферою, між економікою та екологією. А протиріччя ці очевидні і грандіозні. За розрахунками В.А.Ковди людство в 2 тисячі разів активніше живого світу. Найтяжчим наслідком техногенного впливу є глобальне потепління, спричинене збільшенням в тропосфері вуглекислоти, метану, озону, водяної пари, пилу, які поглинають теплове випромінювання земної поверхні. Наслідком глобальних кліматичних змін в Україні відгукуються тим, що за останні десятиліття підвищився рівень Азовського і Чорного морів, температура повітря у Вилкові, Одесі, Очакові, Керчі, Маріуполі збільшилася на 0,1-0,4 *С. Забруднення верхнього шару Чорного моря знизило випаровування води з 470-485 куб. км / рік до 320-340 куб. км / рік, що сприяє наступу моря на суходіл. (К.Ситник, В.Багнюк. Чи увійдемо в ноосферу? "Урядовий кур'єр", 12 грудня 1999р.).

При цьому суспільство повинне дотримуватись основного положення теорії сталого розвитку: будь-який приріст виробництва досягається рівноцінним підвищенням ефективності споживання палива і сировини.

Економічні аспекти взаємодії людини і природи відображають категорії: *«природні ресурси»*, *«навколишнє середовище»* або *«навколишнє природне середовище»*, *«ресурси природи»*. За допомогою цих категорій, на наш погляд, і слід розглядати загальноекономічні проблеми взаємодії суспільства і природи. Коли мова йде про охорону природи, то тут об'єктом дослідження виступає навколишнє середовище. А коли говориться про використання та відтворення природи, то об'єктом стають природні ресурси. При цьому, розглядаючи охорону природи, не можна не враховувати й такий об'єкт як природні ресурси й навпаки.

Поняттям, яке охоплює основні процеси взаємодії *"суспільство-природа"*, узагальнює і представляє їх у конкретному житті, є *"природокористування"*.

У наш час все частіше для характеристики соціально-економічних відносин суспільства і природи широко використовується термін *"екологія"* і

похідні від нього. До головних понять, які характеризують взаємодію суспільства і природи слід відносити *"раціональне природокористування"*. Раціональне природокористування слід розуміти як відображення в свідомості певної системи економічних відносин з приводу використання природних ресурсів і навколишнього середовища. Це відображення пов'язане з оптимізацією відносин: „суспільство – природа”. У конкретній дійсності раціональне природокористування складається з низки взаємопов'язаних та взаємообумовлених процесів та явищ (раціональне використання природних ресурсів, відтворення окремих природних ресурсів і охорона навколишнього середовища). Усі вони направлені на підтримку еколого-економічного потенціалу на оптимальному рівні.

Використання тих чи інших категорій взаємодії суспільства і природи залежить від рівня процесів, що розглядаються. Поняття *"взаємодія суспільства і природи"*, *"природокористування"*, *"раціональне природокористування"*, більше тяжіють до суттєвих процесів і є узагальнюючими поняттями, які характеризують економічні явища на макрорівні. На інших рівнях (територія, галузі, підприємство) в аналізі процесів взаємодії суспільства і природи користуються іншими поняттями: *екологічна безпека, екологізація, виснаження природної системи, деградація, забруднення земель, водних джерел тощо*.

На сучасному етапі розвитку цивілізації, коли значною мірою відвернено реальну загрозу ядерної катастрофи у зв'язку з відсутністю відкритого протистояння двох антагоністичних суспільних систем, першочерговою і надзвичайно гострою стала проблема ресурсно-екологічної безпеки існування людства. На нашу думку, вона не може бути вирішена за допомогою ні силових методів, ні односторонніх дій будь-якої країни, оскільки сьогодні мають місце тісна ресурсно-екологічна взаємозалежність усіх країн світу і тотальний, всезростаючий транскордонний антропогенний вплив на біосферу Землі у цілому.

Магістральний напрям підвищення рівня ресурсно-екологічної безпеки життєдіяльності нинішнього та наступних поколінь полягає у радикальній перебудові взаємовідносин між людиною і природою на основі переходу всіх країн до моделі сталого, екологорівноваженого та екологізаційного соціально-економічного розвитку, цілеспрямованої екологізації міжнародного економічного та науково-технічного співробітництва. З цією метою до усунення екологічної небезпеки інтенсивної господарської діяльності людського суспільства повинні як найактивніше підключатися не лише екологи та біологи, а й економісти політики, фахівці різних галузей промисловості та аграрного виробництва, чия діяльність пов'язана з масштабним використанням природних ресурсів.

В дослідженні різних аспектів взаємозв'язку людини і довкілля можливе виділення низки стадій: опис — вихідний, емпіричний етап, який відповідає на питання *"що відбувається в навколишньому середовищі і в самій людині?"*; пояснення — проміжний, теоретичний етап, - відповідає на питання *"чому це відбувається?"*; передбачення — завершальний, практично орієнтований етап

екологічного дослідження, який повинен дати відповіді на два (як мінімум) запитання: *«яким чином знайдені тенденції будуть вести себе в майбутньому?»* і *«що треба зробити для того, щоб запобігти небажаним явищам, або, навпаки, сприяти реалізації сприятливих можливостей?»*.

В нових умовах загострення потреби віднаходження ефективних засобів цілеспрямованого впливу на процеси взаємодії людини і природи стають завдання розробки конкретних прогнозів майбутнього не тільки глобального масштабу, а й на локальному рівні, наприклад, на рівні міської агломерації.

Ми нині перебуваємо на якісно новому етапі взаємодії з навколишнім природним середовищем, використання його ресурсів та умов. Тому, осмислюючи такі загальноцивілізаційні проблеми, як гармонізація і раціоналізація відносин людини з природою, сталий та екологічнобезпечний соціально-економічний розвиток будь-якої країни, треба всебічно враховувати особливості функціонування сучасного суспільства, закономірності біосферних процесів і вплив на них інтенсивної виробничої діяльності, допустимі рівні антропогенних навантажень на природне середовище й окремі його компоненти. Крім того, слід брати до уваги низку наріжних, концептуальних положень, що стосуються органічної єдності і нерозривності функціонування суспільства, економіки і біосфери, зважаючи, звичайно, й на потенційні відтворювальні, відновлювальні та асиміляційні можливості останньої.

По-перше, ресурси земної біосфери мають чітко окреслені параметри, а кількість народонаселення та його матеріальні потреби зростають досить високими темпами. Водночас швидко збільшуються негативні антропогенні навантаження на природу, забруднюються внутрішні водойми, моря та повітря, виснажуються і деградують ґрунти, скорочуються площі лісів, вичерпуються мінерально-сировинні і біологічні ресурси тощо. Звідси випливає об'єктивна необхідність взаємоузгодження чисельності народонаселення будь-якої країни з вимогами ресурсно-екологічної безпеки його існування, а також урахування потреб майбутніх поколінь у життєвих ресурсах.

По-друге, у процесі еволюції суспільства та розвитку матеріального виробництва виник і функціонує так званий антропогенний обмін речовин між людиною та природою. Йому притаманний відкритий, незамкнений характер. З точки зору економіки, а особливо екології, цей обмін є неефективним, недосконалим та природо руйнівним, бо в міру збільшення народонаселення й інтенсифікації суспільного виробництва зростають обсяги різноманітних, у тому числі шкідливих і таких, що їх природа неспроможна нейтралізувати чи утилізувати, виробничих відходів, які забруднюють і виснажують навколишнє середовище, порушують екологічну рівновагу в біосфері, погіршують природні умови життя людини.

По-третє, сучасний етап людської цивілізації, нерозривно пов'язаний з усебічною інтенсифікацією та індустріалізацією матеріального виробництва на основі використання досягнень НТП, широкомасштабного залучання до господарського обороту всезростаючих обсягів природних ресурсів. Крім того, цей етап відзначається потужним демографічним *"вибухом"* і стрімкими

темпами урбанізації. Усе це з рештою призводить до надмірного загострення відносин суспільства з навколишнім природним середовищем та поглиблення ресурсно-екологічної кризи майже в усіх регіонах планети.

По-четверте, людина, як вища істота в ієрархії земної біосфери, не лише наділена розумом і живе за своїми специфічними законами, а й завжди перебувала, перебуває і перебуватиме у суперечливих відносинах з навколишнім природним середовищем. Вона не може вписатися в біосферні процеси, бо не має власної екологічної ніші, в якій була б спроможна існувати подібно до інших живих організмів. Екологічна ніша людського суспільства — це, по суті, вся планета і навколопланетний простір. За такої ситуації організувати сталий, екологічнобезпечний, регульований та розумний режим функціонування економіки в земній біосфері надзвичайно складно, якщо взагалі можливо. Хоча у принципі теоретично створити модель сталого й екологічнобезпечного розвитку нинішньої суперскладної системи *"суспільство-природа-виробництво"* не так уже й важко.

По-п'яте, наростають і дедалі загострюються політичні та соціально-економічні протистояння між різними народами та країнами у зв'язку з використанням ресурсів біосфери. Внаслідок нерівномірності їх розвитку, намагання одних держав жити за рахунок пограбування природи інших держав, в останні два-три десятиліття швидко йдуть процеси диференціації життєвих рівнів населення країн розвинутих і тих, що розвиваються, невпинно збільшується розрив між ними. Усе це негативно відбивається на природному середовищі та вирішенні екологічних проблем, і здатне породити уже в недалекому майбутньому глобальні чи регіональні суспільні та міжнародні конфлікти й катаклізми.

Відтак: будь-яка країна, що стала на шлях науково-технічного прогресу та широкомасштабного використання його результатів, вже не зможе і не повинна ігнорувати такі об'єктивні чинники, як вичерпаність багатьох природних ресурсів, насамперед не відтворюваних та не відновлюваних, уразливість, екологічна стійкість та екологічна місткість природного середовища, межі його міцності й опірності щодо негативних і шкідливих антропогенних впливів тощо. Зазначені чинники мають всебічно враховуватися не лише у господарській діяльності, а й у визначенні напрямів, темпів, масштабів соціально-економічного розвитку на основі вивчення характеру й особливостей властивих біосфері складних і взаємозалежних явищ та процесів, екологічних наслідків життєдіяльності суспільства. Тепер дії суспільства мають бути обов'язково зрівноваженими, адекватними існуючій екологічній ситуації, щоб не вступати в суперечність з екологічними законами, призводячи до негативних змін і необоротних процесів у біосфері. Тобто соціально-економічна діяльність суспільства зрештою не повинна підривати природну основу здорового фізичного і психічного розвитку людини.

У наш час людство дедалі більшою мірою усвідомлює необхідність радикальної перебудови взаємовідносин суспільного виробництва з навколишнім природним середовищем. Адже біосфера, усі її ресурси та умови, їхня стабільність і відтворення — це не лише об'єкти використання та

експлуатації з метою одержання життєвих благ і прибутку, а й найважливіші передумови існування самої людини як біологічної істоти. Оскільки земна біосфера є цілісною, єдиною системою, то і підхід до розв'язання екологічних проблем має бути комплексним, загально планетарним та обов'язково зорієнтованим на майбутнє.

Сталий розвиток економіки нашої країни можливий тільки тоді, коли ми відмовимося від традиційного економічного мислення ХХ століття і підіймемося на вищий рівень нового постіндустріального еколого-економічного мислення. Принцип сталого розвитку спроможні реалізувати грамотні економісти-екологи та екологічно мислячі фахівці всіх інших галузей знань.

Економіко-екологічні процеси проявляються через діяльність людей. Спонукальними мотивами цієї діяльності є потреби та інтереси. Задоволення потреб людей неможливе без урахування стану взаємодії суспільства і природи. Економіко-екологічні потреби - це інтегральна сукупність екологізованих потреб в життєвих и духовних благах. Екологізація потреб може бути *екофобною* і *екофільною*. Зростання потреб забезпечує ці обидві форми. В той же час найважливішим є турбота про людство, а це означає, що на першому місці повинна бути тільки екофільна екологізація, що забезпечує життєдіяльність довкілля як у сучасності, так і у майбутньому.

Важливе значення має проблема задоволення еколого-економічних потреб. Показником задоволення абсолютних еколого-економічних потреб є досягнення самовідновлювального потенціалу екосистеми. Наступний рівень - дійсні потреби. Визначити задоволення дійсних потреб можливе через граничнодопустимі концентрації, граничнодопустимі скиди і викиди, а також тимчасово-погоджені викиди. Еколого-економічні інтереси виникають на основі тісної взаємозалежності між суспільством і природою, і є складним поняттям. Економіко-екологічні інтереси — це свідомі еколого-економічні потреби, які перетворились у внутрішні потреби людей.

Економіко-екологічні потреби — це синтез екологічних та екологізованих економічних інтересів. Ми вважаємо, що й екологічні інтереси у найбільшій мірі пов'язані з відношенням людини до природи, а також з продуктивними силами. Але відношення людини до природи, як відомо, завжди залежить від відносин між людьми. Тому екологічні інтереси в житті проявляються в більшій мірі через економічні інтереси. При цьому не виключається прямий їх прояв. Насичення екологічними інтересами економічних означає екологізацію останніх. Цьому сприяють і процеси еколого-економічного усупільнення.

Вірогідно в умовах, коли взаємозалежність суспільства і природи була відносно слабкою, конкретний прояв екологічних інтересів був більш самостійним. В наш час екологічні інтереси все більше проявляються у формі екологізованих економічних інтересів. Адаптація економічної системи до екологічних обмежень буде означати націленість на врахування більш віддалених наслідків, тим самим горизонт економічних інтересів повинен розширюватись.

Між екологічними та економічними інтересами є й суттєві відмінності, що необхідно мати на увазі при формуванні системи конкретних форм екологічного регулювання. В першу чергу треба показати існування різної субординації в системі суб'єктів інтересів. Субординація суб'єктів економічних і екологічних інтересів не співпадає. Тут акцент зміщується на користь економічних інтересів. Кожний робітник підприємства, який забруднює навколишнє середовище, зацікавлений в чистоті довкілля. Але досить часто переважає економічний інтерес, якщо виникає загроза закриття екологічно-небезпечного виробництва.

Субординація суб'єктів еколого-економічних інтересів головною ланкою має інтерес особистості, оскільки окремі індивіди раніше, ніж населення в цілому, усвідомлюють процеси деградації природного середовища.

Це пов'язано з тим, що багато елементів довкілля особистість не може використати відокремлено. Тому і сумісні дії з охорони навколишнього середовища застосовуються значно пізніше.

Найбільш суттєві, гострі проблеми в житті людей пов'язані з певною територією. Тому на першому місці в системі еколого-економічних інтересів стоять регіональні інтереси. У їх основі є сумісне проживання людей на певній території і власність, яка відображає природні об'єкти як основу життя і діяльність народів. Ця група еколого-економічних інтересів теж складається з протиріч. В регіоні діють підприємства, які мають різну економічну і екологічну ієрархію. З економічної точки зору їх ранг приблизно однаковий, а з екологічної — не завжди. При удосконаленні економічного механізму природокористування необхідно, щоб підприємства мали приблизно однаковий і екологічний статус.

Охорона природи завжди призводить до зростання витрат у виробництві, що знижує прибуток. Колективний економічний інтерес входить у протиріччя з екологічним. Таке положення в ринковій економіці цілком можливе. Проте спостерігається також і співпадання економічних і екологічних інтересів, якщо охорона природи приносить суттєві прибутки. Аналіз економіко-екологічних протиріч означає пізнання внутрішніх причин розвитку економіко-екологічних процесів, вияв суб'єктів, зацікавлених у розширенні або загостренні протиріч.

Головними протиріччями взаємодії суспільства і природи є протиріччя між розвитком виробництва і створенням нормальних умов життя. Більша частина еколого-економічних протиріч пов'язана з протиріччям "виробництво-споживання". Еколого-економічні протиріччя ґрунтуються і на відносинах власності. До еколого-економічних протиріч, пов'язаних з власністю, можна віднести протиріччя між сутністю і реальним проявом власності на об'єкти природи, між безпосередніми і опосередкованими формами реалізації власності. В умовах ринкових відносин виникають протиріччя між безпосереднім характером споживання природного середовища і товарною (ринковою) формою оцінки внеску господарських суб'єктів в його оздоровлення або погіршення.

Економіко-екологічні протиріччя проявляються також у середині тієї або іншої групи еколого-економічних інтересів «підприємство – підприємство»,

«регіон – регіон». Особливо загострюються міжрегіональні протиріччя через трансграничні переноси забруднюючих речовин.

Для вирішення протиріч між задачами охорони навколишнього середовища та економічним розвитком необхідне прийняття оптимального рішення, яке переслідувало б одночасно дві мети: економічний розвиток як обов'язкову передумову економічного і соціального прогресу і одночасно діяльність з охорони та свідомого формування й перетворення навколишнього середовища.

У протиріччі *"навколишнє середовище - економічний розвиток"* мова йде не стільки про дилему: чи економічний розвиток, чи чисте середовище, - скільки про необхідність переслідувати одну й ту же мету в двох різних площинах: забезпечення можливо більш високого життєвого рівня та задоволення потреб людини, разом з потребами у сприятливому середовищі. Прогрес науки та техніки, що став серйозним чинником погіршення якості навколишнього середовища, створює в той же час передумови постійного і досить інтенсивного розвитку продуктивних сил: це дозволяє досягти такого співвідношення між темпами економічного розвитку і якістю навколишнього середовища, яке за даних умов можна б було вважати оптимальним.

Навколишнє середовище погіршується не в результаті економічного розвитку взагалі, а в результаті такого розвитку, який ґрунтується на певних діях виробників та споживачів, які завдають шкоди через заздальгідь чи несвідомо неправильне використання науки та техніки. Все це, можливо, і потрібно змінити. Майбутнє належить такому використанню науки та техніки, яке буде сприяти вирішенню проблем навколишнього середовища.

Охорону навколишнього середовища не можна здійснювати шляхом стримування економічного росту. Навпаки, розвиток є передумовою ефективного вирішення проблеми, передумовою успішного відтворення середовища. В наш час вже досить очевидно, що профілактичні заходи обходяться дешевше, ніж ліквідація заподіяного збитку, що затримання у вирішенні цієї проблеми в кінцевому рахунку обертаються крупними додатковими витратами.

15.2. Процес, основні види та напрямки природокористування

Природокористування – це сукупність усіх форм експлуатації природно-ресурсного потенціалу й заходи щодо його збереження. Воно розглядається й як сукупність всієї багатоманітності напрямів і форм використання природних ресурсів /практичний аспект/:

- сукупність продуктивних сил, виробничих відносин та відповідних їм форм, що пов'язані з використанням та відтворенням людиною об'єктів оточуючого природного середовища /політико-економічний аспект/;
- використання природних ресурсів в процесі суспільного виробництва;
- сукупність аналізу людства на біосферу.

Термін «природокористування» може також означати комплексну наукову дисципліну, що досліджує загальні принципи раціонального використання людством природних ресурсів.

Ця дисципліна охоплює низку компонентів, або напрямків (за Реймерсом): ресурсоспоживання, конструктивне перетворення, відтворення природних ресурсів, охорона середовища існування й природних ресурсів, управління і моніторинг, які поділяються на відповідні види (Рис.15.1).

Рис.15.1. Компоненти природокористування

Розрізняють нераціональне та раціональне природокористування. *Нераціональне природокористування* – це такий спосіб використання тіл і властивостей природи, який приводить до руйнування природно-ресурсного потенціалу, порушення закономірних природних процесів, забруднення природного середовища.

Раціональне природокористування – це така діяльність людини, метою якої є не лише задоволення своїх потреб, але й збереження природних систем в якісному стані. Це таке природокористування, яке не приводить до якісних змін природної системи, але до якого людство ще не готове. Раціональне природокористування передбачає органічне, гармонійне поєднання антропогенних та природних процесів, завдяки чому досягається своєрідний компроміс «інтересів» всіх частин цих процесів. Раціональне природокористування – це оптимальний стан еколого-економічної системи. Воно здійснюється на основі науково обґрунтованих цілей та принципів. Загальною метою раціонального природокористування є задоволення зростаючих потреб людини в природних ресурсах при умові збереження компонентів природного середовища.

Залежно від сфери господарської діяльності природокористування можна поділити на виробниче (промислове, сільськогосподарське тощо) і обслуговуване (рекреаційне, житлово-комунальне тощо).

До структурних елементів природокористування як галузі виробничої діяльності належать:

1) сукупність спеціалізованих галузей, що відтворюють природні ресурси, сприяють їх природному відновленню, регулюють процеси природокористування іншими галузями народного господарства. Ці галузі є природничо-господарськими й охоплюють сільське, лісове, водне, рибне господарство, геологорозвідку та ін.;

2) створення виробничих об'єднань (підприємств) для здійснення переважно природоохоронних функцій. Це підприємства, що утилізують відходи виробництва і вторинні ресурси, очисні споруди, підприємства з виробництва картону із макулатури, целюлози з трісок і т. д. (при виробництві 1 т паперу з макулатури зберігається 4,5 м деревини, викиди в атмосферу зменшуються на 85%, а забруднення води - на 40%); підприємства з виробництва будматеріалів із відходів вуглевидобування, теплових електростанцій; фабрики з утилізації побутового сміття, відходів тваринницьких комплексів тощо;

3) діяльність спеціалізованих цехів, служб, відділів охорони природи, що організовуються на підприємствах тих галузей, які найвідчутніше впливають на стан довкілля. Ці відділи та цехи розробляють і впроваджують безвідхідні технології, забезпечують очищення водних стоків і викидів в атмосферу, експлуатацію очисних споруд, контроль за додержанням екологічних нормативів.

В системі наук, що досліджують проблеми природокористування важливе місце займає *економіка природокористування*, як галузь, яка вивчає методи найбільш ефективного впливу людини на природу з метою підтримання динамічної рівноваги кругообігу речовин у природі. Вона має на меті: забезпечення умов, існування людства й одержання матеріальних благ; максимальне використання кожного природного територіального комплексу; запобігання можливим шкідливим наслідкам процесів виробництва та інших видів людської діяльності або зменшення цих наслідків; підтримання й підвищення продуктивності та привабливості природи, забезпечення й регулювання економічного освоєння її ресурсів.

Складові економіки природокористування - охорона, освоєння й перетворення природи - виявляються в різних формах щодо природних ресурсів. При використанні невичерпних ресурсів ефективність природокористування визначається найменшими експлуатаційними витратами, найбільшими коефіцієнтами корисної дії видобувних виробництв і устаткування. Для вичерпних ресурсів важливими є комплексність та економічність видобутку, зменшення відходів. Охорона відновлюваних ресурсів у процесі використання спрямована на підтримання їхніх продуктивності й ресурсообороту, а експлуатація має забезпечити економічний, комплексний та безвідходний їх видобуток і супроводжуватися заходами щодо

запобігання збиткам суміжних видів ресурсів. Економіка природокористування висвітлює дві групи пов'язаних між собою питань: 1) як найекономічніше та ефективніше використовувати необхідні у виробництві й споживанні ресурси; 2) які методи запобігання забрудненню навколишнього середовища або ліквідації його найекономічніші.

До основних завдань економіки природокористування належать:

- визначення специфічних особливостей прояву економічних законів при використанні природних ресурсів;
- визначення впливу науково-технічного прогресу на темпи й показники використання мінеральних та інших природних ресурсів, на навколишнє природне середовище;
- дослідження сучасного стану і забезпеченості країни різними видами природних ресурсів, розв'язання проблеми їх відтворення й охорони;
- розробка методів економічного оцінювання мінеральних, водних, земельних та інших природних ресурсів, а також визначення реальних втрат від нерационального їх використання;
- розробка методів економічного обґрунтування способів найефективнішого використання природних ресурсів і охорони довкілля;
- вироблення економічного механізму управління природокористуванням і охороною навколишнього середовища, способів і напрямів дальшого його вдосконалення.

15.3 Забруднення природного середовища. Основні види і джерела

Під забрудненням розуміють надходження до середовища або виникнення в ньому нових, не властивих йому хімічних, фізичних, інформаційних чи біологічних речовин або перевищення в даний момент часу природного середньобагаторічного рівня концентрації названих речовин в середовищі, що часто приводить до негативних наслідків. В найбільш загальному вигляді забруднення - це все те, що виводить природну систему із стану рівноваги, відрізняється від звичайної норми або бажаного для людини стану. Забруднення може викликатись будь-якою речовиною, в тому числі і «найчистішою» /наприклад, зайва по відношенню до природної норми вода в екосистемі суші - забруднювач, що призводить до надмірного зволоження, заболочення т.п./ Забруднення може відбуватися а результаті природних причин /природне забруднення/ та під впливом діяльності людини /антропогенне забруднення/(Рис.15.2).

Природне забруднення зумовлене певними природними, як правило катастрофічними причинами /виверження вулканів, сольовий потік, тривалі зливи і т.п./, що відбувається без впливу людини на природні процеси або в результаті віддаленого непрямого впливу діяльності людини на природу. Розрізняють також власне природне забруднення, що відбувається без будь-якого впливу людини, виключно в результат; внутрішніх природних процесів.

Антропогенне забруднення виникає в результаті господарської діяльності людини, в тому числі її прямого або опосередкованого впливу на склад та інтенсивність природного забруднення, наприклад шляхом містобудівництва, створення шляхових покриттів.

В науковій термінології, що пов'язана з характеристикою процесів забруднення, ключовими є категорії видів забруднення. Розрізняють такі види забруднення природного середовища: фізичне, фізико-хімічне, хімічне, біологічне.

Фізичне забруднення пов'язане із зміною фізичних параметрів середовища: температурно-енергетичних, хвильових, радіаційних і т.п. Теплове забруднення /термальне /, джерелом якого є як правило діяльність людини, відбувається в результаті підвищення температури в зв'язку з промисловими викидами гарячого повітря, води, газів. Цей вид забруднення може виникати як вторинний ефект зміни хімічного складу середовища /прикладом може бути явище тепличного ефекту/.

Шумове забруднення - це перевищення природного рівня шуму та ненормальні зміни звукових характеристик /періодичності, частоти, сили звуку/ на робочих місцях, в населених пунктах внаслідок роботи транспорту, промислових пристроїв, поведінки людей. Практично будь-які звуки, що виникають не з природних джерел, можна розглядати як антропогенне шумове забруднення, що в кінцевому підсумку приводить до підвищеної втомлюваності людини, зниженні його розумової активності, зниженню продуктивності праці, фізичних та нервових захворювань. Шум - це комплекс звуків, що викликає неприємні відчуття або руйнує орган слуху. Фізіолого-біохімічна адаптація до шуму неможлива. Особливо важко перенести раптові різкі звуки високої частоти. Рівень шуму понад 90 децибел викликає поступове ослаблення слуху, хвороби нервово-психічного стресу /сильне пригнічення нервової системи або, навпаки, її збудження/, гіпертонія, підвищення агресивності, виразку шлунку. Дуже сильний шум /понад 110 дБ/ приводить до так званого шумового сп'яніння /часто до агресивного, збудженого стану/, а потім до руйнування тканин тіла, насамперед слухового апарату.

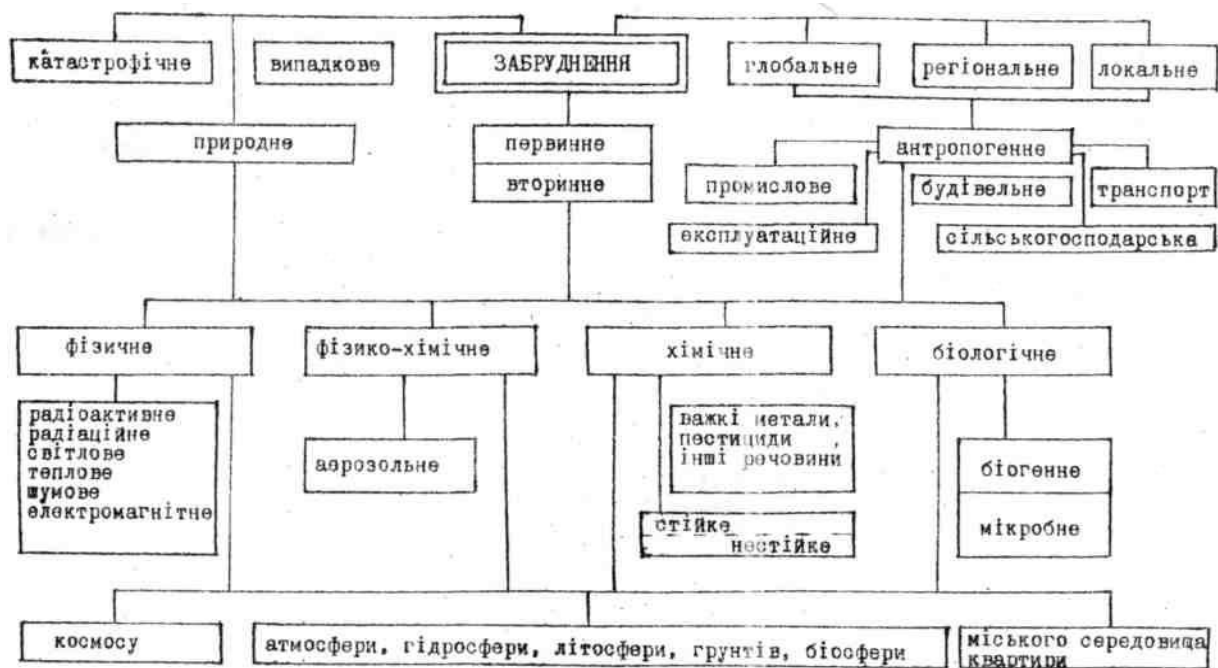

Рис. 15.2 Види забруднень навколишнього середовища

Різновидом *фізичного забруднення* є вібрації, які поділяють на загальні та локальні. Загальні вібрації /струс всього тіла людини/ за даними медицини можуть викликати, крім неприємних відчуттів, суттєві порушення функцій організму, а при великій інтенсивності та певній області частот - струс мозку, розрив тканин, порушення серцевої діяльності, нервової системи. Локальна вібрація /струс окремих частин тіла/, наприклад рук, може викликати безповоротні зміни /особливо при охолодженні/, м'язові та кісткові деформації, порушення чутливості шкіри, кровопостачання, а іноді - професійне захворювання /віброхвороба/.

Для гасіння вібрацій застосовують віброізоляції /зменшення ступеня передачі вібрації від джерел до незахищених об'єктів/, вібродемування /гасіння вібрації за рахунок перетворення коливальної енергії в інші її види/.

Світлове забруднення характеризується порушенням природної освітленості місцевості з результаті дії штучних джерел світла, що може приводити до виникнення аномалій в стані живих організмів рослин, тварин, людей/.

Електромагнітне забруднення виникає в результаті зміни електромагнітних властивостей середовища /від ліній електропередач, радіо, телебачення, деяких промислових пристроїв/ і приводить до порушення роботи електронних систем в клітинних і біологічних структурах живих організмів. Природні зміна в електромагнітному фоні /при зміні сонячної активності, на Крайній Півночі/ називають електромагнітними аномаліями. Особливо важливе значення вивчення та контролю електромагнітного забруднення має в умовах великого поширення електронних систем управління. Відомий випадок коли в результаті такого забруднення настав розлад руху та зупинка поїздів в місті

Осака. Пацієнт, якому був введений електронний стимулятор серця, раптово загинув в зоні дії потужного саморобного радіоприймача. Цьому виду забруднення поки що не приділяється відповідної уваги у зв'язку з недостатньою вивченістю механізму та сили впливу його на живі організми. Теоретично такий вплив оцінюється як дуже великий. Радіоактивне забруднення пов'язане з перевищення природного рівня вмісту в середовищі радіоактивних речовин, що є джерелом тонізуючого випромінювання. Вміст радіоактивних речовин в біосфері збільшується в результаті ядерних вибухів, розвитку атомної промисловості та енергетики, використання радіоактивних препаратів в медицині, побуті, аварій на виробничих об'єктах. Основна маса радіоактивних речовин з вмістом природних радіонуклідів утворюється в процесі добування та переробки уранових руд, а штучні радіонукліди – при переробці опроміненого палива на радіохімічних заводах. Радіоактивні відходи збирають і заховують у відповідності з суворим технологічним режимом. Проте частина з них попадає в природне середовище, відбувається зараження води, повітря, ґрунту, що може в майбутньому викликати суттєві зміни в життєвих циклах людини, рослин і тварин.

Вплив *радіоактивного* випромінювання в значних дозах на живі організми може викликати променеву хворобу у тварин та людей, приводить до найрізноманітніших мутацій. За рахунок споживання радіоактивно забруднених продуктів організмів накопичує в собі радіонукліди /найнебезпечніші – стронцій – 90 та цезій – 137/. Особливу небезпеку цей процес становить з огляду на те, що накопичення радіонуклідів відбувається на всіх рівнях трофічних /харчових/ ланцюгів, вершиною яких є людина.

Біологічне забруднення розглядається як проникнення /природне або завдяки діяльності людини/ в екосистеми та техногенні пристрої організмів, що не властиві їм і, як правило, відсутні в них в нормальному стані. Біогенне забруднення – це поширення небажаних з точки зору людини біогенних речовин /виділень, мертвих тіл/ на території, де вони раніше не спостерігались. Мікробне /мікробіологічне/ забруднення пов'язане з появою незвичайно великої кількості мікроорганізмів, що пов'язане з масовим їх розмноженням на антропогенних субстратах або середовищах, що змінені господарською діяльністю людини. Різновидом мікробного забруднення може бути явище набуття раніше нешкідливою формою мікроорганізмів патогенних властивостей або здатності подавляти інші організми в екологічних співтовариствах.

Аерозольне забруднення, як основний вид фізико-хімічного забруднення атмосфери, являє собою забруднення повітря дрібнодисперсними рідкими та твердими речовинами у вигляді туману та диму. Аерозолі - це форма надходження в природне середовища речовин, що спричиняють механічне та хімічне його забруднення.

Хімічне забруднення відбувається в результаті зміни природних властивостей середовища, що перевищують середньобагаторічні коливання кількості певних речовин або ж в результаті проникнення в середовище хімічних речовин, що були відсутні раніше чи таких, що змінюють природну

концентрацію до рівня, який перевищує звичайну норму. До найбільш активних речовин-забруднювачів відносяться такі як, сірчистий ангідрид, оксиди азоту, аміак, сполуки фтору, сполуки хлору, сірководень, окис вуглецю, свинець. Особливу увагу слід звернути на вуглеводні, які являють собою неспалені пароподібні рештки палива, що у великій кількості викидаються в атмосферу в результаті роботи бензинових двигунів. Ці речовини володіють сильним отруйним впливом, що викликає розлад нервової системи та м'язової системи людини.

Суттєвою особливістю хімічного забруднення є здатність його агентів вступати в хімічну взаємодію /реакцію/ в природному середовищі /воді, повітрі, ґрунтах/, що приводить до утворення нових речовин з екологічно шкідливими властивостями.

Основними джерелами різноманітних видів забруднення природного середовища є наступні:

Транспорт є стабільним і найпотужнішим джерелом хімічного забруднення атмосфери та гідросфери, а також шумового забруднення.

Газоподібні та рідкі відходи промислового виробництва, зокрема на таких його галузях як чорна та кольорова металургія, хімічна, нафтохімічна, целюлозно-паперова та деякі підприємства харчової промисловості, найбільше забруднюють атмосферу та гідросферу.

Тверді та рідкі комунально-побутові відходи, зокрема сміття, які важко утилізувати через відсутність в нашій країні організаційно-господарських умов та відповідних технологій очистки та переробки відходів. Ці відходи найбільше забруднюють ґрунти та водоймища і ріки.

Втрати сировини та готової продукції в процесі видобування, транспортування та переробки в найбільшій мірі негативно впливають на гідросферу та ґрунти.

Серед галузей і виробництв, які мають найбільший вплив на забруднення атмосферного повітря України, провідне місце займає енергетична та вугільна промисловість (46 % шкідливих речовин від загального обсягу викидів), підприємства металургійної, хімічної та нафтохімічної промисловостей.

Сільськогосподарське забруднення відбувається внаслідок застосування пестицидів, фунгіцидів, дефоліантів та їм подібних агентів; внесення добрив в таких кількостях, що не засвоюються повністю культурними рослинами або їх нерівномірне внесення; скиданні відходів тваринництва. Найбільшої шкоди це джерело забруднення завдає ґрунтам, поверхневим та підземним водам.

За *територіальним масштабом* впливу на природу розрізняють:

- забруднення глобальне - коли забруднюючі речовини знаходять повсюдно на планеті незалежно від місця знаходження його джерела;
- регіональне забруднення, при якому забруднюючі речовини знаходяться в межах значних територій /материків, країн, регіонів/, але не охоплюють всю планету ;
- локальне забруднення - забруднення невеликої, як правило цілісної в природно-господарському відношенні території /навколо промислового підприємства, населеного пункту, великого водоймища/ ;

- точкове забруднення – від одиничних джерел /труби, неорганізованого одиничного викиду/

В системі „*виробництво-природа*” перевага не може бути віддана ні виробництву перед навколишнім середовищем, ні навколишньому середовищу перед виробництвом. Необхідно забезпечити таку взаємодію компонентів системи „*виробництво - природа*”, при якій високі темпи економічного росту і задоволення потреб населення поєднуються із збереженням і відновленням якості навколишнього середовища.

15.4 Основні принципи раціонального природокористування

Під *принципом природокористування* розуміють сукупність правил /вимог/, дотримання яких дозволить досягти бажаних результатів /параметрів/ в функціонуванні еколого-економічної системи.

Найвідомішою серед праць, в яких обґрунтовані та систематизовані принципи раціонального природокористування є праця М.Ф. Реймерса /1990 рік/, в якій автор дає тлумачення близько 25 правил, які стосуються функціонування природних систем /екосистем/, управління ними та процесами природокористування.

Розглянемо деякі з цих правил.

Правило *внутрішнього узгодження* полягає в тому, що діяльність живих організмів в екосистемах спрямована на підтримку цих екосистем як середовища власного існування. Організми в своєму природному стані не можуть руйнувати середовище свого помешкання /це, правда не стосується сучасної людини як виду/, бо це приведе до самознищення їх самих. Діяльність рослин і тварин спрямована на створення /підтримання/ середовища придатного для життя потомства.

Правило *обов'язкового заповнення* екологічних ніш - порожня екологічна ніша завжди заповнюється природним шляхом. Під екологічною нішею розуміють певне місце живого виду в природі, що заключає характеристику його положення в просторі, його функціональну роль в співтоваристві видів, його відношення до абіотичних умов існування /температури, вологості і т.п./ Екологічна ніша, як певне місце в екосистемі дозволяв іншому виду /формі/, що здатний виробити протестувальні властивості, заповнити цю нішу. Ймовірним прикладом дії цього правила може бути виникнення нових захворювань, наприклад СНІДу. Гіпотетично він був передбачений більш як за 10 років до виявлення хвороби в дійсності. Основою для передбачення було те, що перемога над багатьма інфекційними захворюванням людини звільнила екологічні ніші, які неминуче повинні бути заповнені. Оскільки при екологічному дублюванні зміна відбуваються в напрямі від більших за розміром та високоорганізованих форм до менш крупних та організованих, було передбачено, що одна з ніш буде заповнена саме вірусом з високим ступенем змінюваності.

Правила *оптимальної компонентної доповнюваності* - ніяка екосистема не може існувати самостійно при штучно створеному значному надлишку або нестачі одного а екологічних компонентів.

Нормою екологічного компоненту доцільно вважати ту, що забезпечує екологічну рівновагу певного типу, яка дозволяє функціонувати саме цій системі. Це правило свідчить про те, що тривала штучна зміна одного з екологічних компонентів неминуче приведе до заміни однієї системи іншою, не завжди бажаною для людини. При цьому корисні ресурси екосистеми відносно швидко вичерпаються. З допомогою цього правила пояснюються причини загибелі багатьох цивілізацій минулого, що будували своє благополуччя на граничному, екологічному дисбалансі, а це вимагало все більшої кількості енергії на одиницю продукції. Вичерпання енергетичних можливостей приводило цивілізацію до краху.

Правило *харчової кореляції* – в ході еволюції зберігаються лише ті популяції, швидкість розмноження яких зкорельована з кількістю харчових ресурсів середовища їх помешкання. При цьому швидкість розмноження завжди нижче максимально можливої і завжди залишається запас харчових ресурсів. Відхід від цього правила веде до того, що популяція залишається без їжі і вмирає або знижує темпи розмноження.

Правило *максимального "тиску життя"* - організми розмножуються з такою інтенсивністю, що забезпечує максимально можливу їх кількість. «*Тиск життя*» обмежений місткістю середовища, взаємоприсосовністю, внутрішньою узгодженістю організмів та ін. З цим правилом пов'язане правило демографічного насичення - в глобальній сукупності кількість народонаселення завжди відповідає максимальній можливості підтримки його життєдіяльності, включаючи всю сукупність потреб людини, що далеко виходить за межі лише біологічних потреб.

Правило *інтегрального ресурсу* полягає в тому, що конкуруючі в сфері використання конкретних природних систем галузі господарства неминуче завдають шкоди одна одній тим сильніше, чим більше вони здійснюють спільно використовуваний компонент або всю екосистему в цілому. Наприклад при використанні водних ресурсів гідроенергетика, транспорт, комунальне господарство, зрошувальне землеробство та рибна промисловість пов'язані таким чином, що в найгіршому становищі опиняється промисел риби. Чим повніше гідроенергетичне використання вод, тим складніше ведення інших галузей водного господарства і т. д .

Правило міри перетворення природних систем виявляється в тому, що в процесі їх експлуатації не можна переходити певні межі, які дозволяють цим системам зберігати властивості самопідтримання /самоорганізації та саморегуляції/. Оскільки ці властивості підтримуються двома механізмами /співвідношенням екологічних компонентів всередині системи та взаємодією систем різних ієрархічних рівнів/, то це правило справедливе для обох механізмів. Надсистема є високого рівня ієрархії може підтримувати деякі підсистеми зруйнованої системи нижчого рівня, але не відновлює їх. Наприклад, чорноземи, ще виникли в результаті зонального біогосцентричного

процесу в лучних степах та лісостепах, при їх оранці зонально підтримується, але поступово деградують зберігаючи тенденцію до відновлення лише при створенні природних умов їх утворення. М.Ф.Реймерс визначає низку важливих наслідків раціонального природокористування:

1. Одиниця відновлюваного ресурсу може бути одержана лише в певний відрізок часу, що визначається швидкістю /інтенсивністю/ функціонування систем.

2. Здійснення господарських заходів раціонально лише в межах деяких оптимальних параметрів, вихід за які /в бік збільшення або зменшення/ знижує їх господарську ефективність.

3. Перетворююча діяльність не повинна виводити природні системи зі стану рівноваги шляхом надлишку /нестачі/ будь-якого екологічного компоненту.

4. Перетворення природи / якщо воно не відновлюючи, не відтворюючи/ дає локальний або регіональний виграв за рахунок погіршення певних властивостей в суміжних місцевостях або в біосфері в цілому.

5. Господарський вплив зачіпає не тільки ту систему, на яку діє спрямований, але також і на її над системи, то прагнуть нівелювати зміни. В зв'язку з цим витрати на перетворення природи не обмежуються вкладеннями на безпосередньо заплановані заходи.

6. Природні ланцюгові реакції ніколи не обмежуються змінами речовини та енергії, але зачіпають і динамічні якості природних систем.

7. Вторинна екологічна рівновага, де склалась в умовах антропогенного впливу на природу, як правило більш стійка, ніж первинна /власна природна екосистема/, але потенціальний «запас перетворення» при цьому скорочується.

8. Невідповідність цілей природно-системної регуляції та цілей господарського розвитку як правило проводить до деструкції природного утворення.

9. Технічні системи впливу в кінцевому підсумку завжди господарське менш ефективні, ніж спрямовані природні.

10. Технічний вплив має тенденцію до посилення та перетворення в перманентний, впритул до повної заміни саморегуляції природних систем техногенним регулюванням, то в кінцевому підсумку економічно абсурдна.

Правило прискорення розвитку – зі збільшенням змін природного середовища під впливом людини відповідно, за принципом зворотного зв'язку, відбуваються зміни соціально-екологічних властивостей людини, економічного та технічного розвитку суспільства. Надзвичайно велика швидкість розвитку може викликати необхідність тимчасового «нульового» зростання, оскільки в цьому випадку порушується закон відповідності між рівнем розвитку продуктивних сил та природно-ресурсним потенціалом.

Правило неминучих ланцюгових реакцій «жорсткого» управління – «жорстка», як правило технічне /технократичне/ управління природними процесами небезпечно ланцюговими природними реакціями, переважна частина яких є екологічно, соціально та економічно негативними на тривалому проміжку часу. Дія цього правила пов'язана насамперед з тим, що грубе,

«хірургічне» втручання в життя природних систем викликає дію закону внутрішньої динамічної рівноваги та значне збільшення енергетичних витрат на підтримання природних процесів.

Враховуючи ці правила, та виходячи зі змісту раціонального природокористування сформульовані наступні принципи раціонального природокористування оптимальності; взаємозалежності суспільства й природи; екологізації виробничої діяльності; збереження просторової цілісності природних систем, зумовленого природою різноманіття та обігу речовин у процесі господарського їх використання; народногосподарського підходу до організації природокористування.

Сутність *принципу оптимальності* полягає в тому, що при використанні природних ресурсів із множини варіантів вибирається оптимальний. Оцінюючи наслідки природокористування, передусім слід враховувати, якою мірою вони створюють умови для розвитку людини, вдосконалення способу її життя. Соціально-економічні результати, що формуються при використанні природних ресурсів, можна об'єднати в три групи: 1) матеріальні достатки, що їх безпосередньо одержують унаслідок функціонування виробництва; 2) зміни стану природних ресурсів, що використовуються у виробництві та впливають на його результати; 3) зміни компонентів природних ресурсів, що виступають як умови життєдіяльності людини, впливаючи на стан її здоров'я й задоволення духовних потреб.

Принцип взаємозалежності суспільства й природи розглядає їх як складники біоекономічної системи. Спочатку людина просто брала у природи, потім вона почала активно втручатися в перебіг природних процесів. Але, попри свою могутність, здобуту завдяки використанню досягнень науки і техніки, людина лишається частиною біосфери, підпорядковується законам природи. Успіх дій людини з перетворення природи в потрібному напрямі залежить від ступеня їх узгодженості із законами природи. Необхідно враховувати не лише безпосередні результати, на досягнення яких скеровано процес виробництва, а й наслідки впливу виробництва на стан природних ресурсів.

Принцип екологізації виробничої діяльності у сфері природокористування вимагає узгодженості просторових і часових вимог соціально-економічного розвитку з просторово-часовими закономірностями функціонування екосистеми, дотримання принципу збереження просторової цілісності природних систем у процесі господарського їх використання. Відтворення екосистеми передбачає відтворення всієї просторової сукупності її підсистем (водних ресурсів, повітряного басейну, ґрунтового-рослинного покриву, тваринного світу тощо) в їх функціональному взаємозв'язку, що склався. Ігнорування цього неминуче призводить до руйнування екосистемної цілісності та порушення загальної придатності до життя того середовища, яке надає людині природно-просторову основу суспільного виробництва.

Принцип зумовленого природою різноманіття в регіональній комбінаториці галузей передбачає можливість рівномірного використання елементів регіональної природної системи, що допомагає уникнути порушень

природної рівноваги через встановлення збалансованого циклу використання і відновлення. При формуванні виробництва в регіоні слід виходити із законів функціонування природних систем у їх інтегральній сукупності. Лише рівномірне навантаження на взаємопов'язані елементи природного середовища сприятиме збереженню біогеоценозу в його різноманітності. Тому формувати структуру галузей належить так, щоб у регіональній їх комбінації була закладена можливість не лише багаторазового функціонування природної речовини, а й рівномірного використання всіх взаємозалежних елементів регіональної природної системи.

Принцип збереження природно зумовленого кругообігу речовин у процесі його господарського використання передбачає, що економічні відносини у сфері природокористування мають стимулювати розвиток таких схем технологічних зв'язків між підприємствами, які органічно вплітаються в природні процеси. Економічні зв'язки й відносини господарських об'єктів у сфері природокористування мають орієнтувати на те, щоб не лише технологічні процеси окремих конкретних виробництв виходили на циклічність, а й циклічні процеси підгалузей і галузей складали послідовний ланцюг стадій виробництва, зв'язаних перетворенням речовин.

Практика розміщення галузевих підприємств без урахування вимог екологічної узгодженості, що діяла впродовж тривалого часу, призвела до накопичення в окремих регіонах великої кількості відходів, котрі не включаються в природний обіг речовин і змінюють сформовану біогеохімічну ситуацію в регіоні. При цьому нагромадження відходів часто становлять поклади цінної сировини. їх називають техногенними родовищами; у відвалах і «хвостах» збагачувальних фабрик, у стічних водах є такі запаси рідкоземельних та інших елементів, що інколи порівнянні з природними родовищами.

Важливим принципом природокористування є народногосподарський підхід до його організації: врахування інтересів усіх галузей, забезпечення потреб різних регіонів у ресурсах, сировині й готовій продукції, повсюдне створення здорового середовища для життя й діяльності людини, відтворення ресурсів у широких територіальних масштабах.

15.5.Завдання раціонального природокористування

Серед найбільш загальних завдань раціонального природокористування, що стосуються всіх галузей господарської діяльності та повинні знайти вияв в усіх екологічних компонентах доцільно назвати наступні:

1. Комплексний підхід до вивчення та використання природного середовища, що полягає:

- в науково обґрунтованому визначенні потреб суспільства в природних ресурсах, нових джерел ресурсів та їх економічна оцінка;
- створення загальної теорії природокористування та регіональних моделей оптимізації природокористування;
- наукове прогнозування масштабів та наслідків зростаючого впливу багатогранної діяльності суспільства на природне середовища ;

- комплексне вивчення впливу господарської діяльності на природне середовище за оперативний моніторинг за напрямками, величиною та динамікою його зміни в результаті цього впливу;

- розробка теорії та принципів практичного створення раціональних природно-технічних систем та створення оптимальних моделей таких систем як форм територіальної організації продуктивних сил суспільства.

В цьому відношенні важливим завданням раціоналізації природокористування є розробка та впровадження технологічних схем комплексного використання природних ресурсів. Для кожного виду ресурсів властиві специфічні особливості комплексного використання, але можна назвати основні загальні вимоги, що стосуються всіх видів природних ресурсів:

- максимальне використання всієї маси ресурсу, що вилучається з природного середовища /включається до господарського обігу/ ;

- використання всіх корисних елементів /властивостей/, що входять до складу ресурсу ;

- повна утилізація як технологічних так і супутніх відходів, як сировини для подальшої переробки.

2. Ефективне очищення різноманітних відходів виробничого та побутового характеру, що є основними агентами забруднення природного середовища. На давно діючих підприємствах /з застарілими технологічними схемами/ очищення повинно здійснюватись на основі створення спеціальних очисних споруд, що потребує значних фінансових та матеріальних витрат. На підприємствах, що вводяться до ладу або здійснюють корінну реконструкцію, очищення повинне здійснюватись за рахунок утилізації відходів, що розглядається як органічне продовження технологічного процесу основного виробництва. Найбільше наблизились до такого рівня виробництва такі форми його суспільної організації як комбінати, що здійснюють комплексне використання всіх властивостей /компонентів/ ресурсу, утилізацію та очищення відходів. Під очищенням відходів розуміють звільнення їх від твердих, рідких та газоподібних домівок, що є шкідливими для природного середовища та людини. Важливим в цьому плані є також очищення вже забруднених природних компонентів, що полягає в усуненні сторонніх та небажаних речовин з поверхні або з об'єму /маси/ повного об'єкту /атмосфери, води, ґрунту, лісу і т. п./. Основними методами очищення є механічні, хімічні, біологічні. Необхідно створювати відповідні умови для процесів природного очищення /самоочищення/.

3. Застосування альтернативних видів енергії. Енергетика як одна з форм природокористування включає енергетичні ресурси, виробництво, перетворення, передачу, збереження різних видів енергії. В перспективі технічні можливості збільшення обсягів енерговиробництва практично необмежені. Проте розвиток енергетики має суттєве обмеження термодинамічними /тепловими/ можливостями біосфери. Розміри таких обмежень, очевидно, наближені до кількості енергії, що засвоюється живими організмами біосфери в сукупності з іншими енергетичними процесами, що відбуваються на поверхні Землі /подвоєння цієї сумарної кількості, ймовірно,

приведе до катастрофи або ж в крайньому випадку до глибокого кризового стану біосфери/. Крім теплового забруднення сучасні електростанції є потужними джерелами механічного, радіоактивного та хімічного забруднення середовища. Тому застосування альтернативних способів одержання енергії не в традиційних викопних джерел /вугілля, нафти, газу/, а від Сонця, геотермічних джерел, приливів, морських течій, вітру, космосу, біоенергетичних джерел /способів/. До альтернативної енергетики належать змішані джерела енергії, що утворюють внаслідок поєднання традиційних та альтернативних джерел енергії /наприклад атомно-водневі способи та сонячно-водневі способи/. В деяких випадках до альтернативної відносять атомну енергетику – спосіб одержання енергії в результаті поділу атомних ядер. Але цей вид енергії має суттєві обмеження через необхідність поховання високотоксичних радіоактивних відходів та сильного теплового впливу на середовище /тому утилізація тепла атомних електростанцій є обов'язковою/. В деяких країнах припинили розвиток або скорочують атомну енергетику.

4. Озеленення. Рослини, зокрема дерева, виконують важливу екологічну функцію очищення /оздоровлення, відновлення/ атмосферного повітря шляхом споживання вуглекислого газу та виділення кисню. Сучасний рівень природокористування зумовив помітне послаблення цієї функції, що відбулось внаслідок великих масштабів скорочення лісів планети з одного боку, та зростанням антропогенного надходження вуглекислого газу – з іншого. Тому ефективним засобом відновлення цієї функції є озеленення /культивація на вільних від забудови та шляхів просторах населених функцій та їх окраїн дикоростучих та окультурених рослин / та лісовідновлення з метою доведення рівня лісистості конкретних територій до оптимального екологічного рівня.

5. Застосування схем водоспоживання замкнутого циклу з метою економії водних ресурсів та запобігання забруднення гідросфери, зокрема, та природного середовища взагалі. Замкнутий цикл водоспоживання – це відносно швидке повторне надходження вже використаної води до технологічних процесів та в побутові водогони після її очищення. В деяких галузях промисловості ці схеми задовольняють до 80% всіх потреб, в космічних кораблях досягає 100%. На сильно урбанізованих територіях практично вся вода надходить до водогонів за принципом оборотного водоспоживання. Технологічною межею замкнутого водоспоживання є використання води без надходження її до природних циклів.

6. Переважне застосування агротехнічних та агробіотехнологічних методів ведення сільського господарства та скорочення до мінімально важливих рівнів агрохімічних заходів. Це дозволить зменшити хімічне забруднення ґрунтів, поверхневих та підземних вод та загальмувати ерозійний процес.

7. Оптимізація меліораційних заходів, яких нараховується понад 35 видів. Меліорація це корінна або суттєва зміна природного середовища з метою його покращення для ведення господарства /сільського, лісового/ або до життєдіяльності людини. Розрізняють широкі екологічні /комплексні/ меліорації, в результаті яких змінюється співвідношення всіх екологічних

компонентів, а також частково види – зрошення, обводнення, осушення, боротьба з ерозією ґрунтів, зсувами і т.п. Будь яка меліорація – це зовнішнє вторгнення устанавлено механізму взаємодії компонентів природного середовища. Беручи до уваги складність такого механізму та недостатній рівень його вивченості людиною, не важко зробити висновок про неможливість достовірного передбачення великої сукупності результатів меліораційного втручання та запобігання негативних його наслідків. Тому виходячи з властивостей еколого-економічних систем, меліораційні заходи необхідно обмежувати невеликими територіальними масштабами – не вище ієрархічного рівня мезогеохори /місцевість, група урочищ/ - з метою збереження необхідних умов для реалізації саморегулюючих функцій систем вищих рівнів. Це дозволить без значної шкоди та великих витрат ліквідувати негативні екологічні наслідки. Всі види доцільної меліорації повинні базуватись на принципі «м'якого» управління природою /опосередковане, спрямовуюче, відновлююче /, що здатне викликати /стимулювати/ бажані, очікувані природні ланцюгові реакції. Тобто мова йде про обмеження великомасштабних меліорацій та таких, що базуються на "жорсткому" управлінні і викликають переважно негативні ланцюгові реакції.

8. Створення системи заповідних природних об'єктів /територія як таких, що охороняються законом/, які вилучаються з усіх видів господарської діяльності з метою збереження в незайманому вигляді природних комплексів /еталонів природи/, збереження видів, наукового спостереження за природними процесами в їх первісному вигляді. В заповідних територіях дозволяються такі нетрадиційні опосередковані форми природокористування як збереження генетичної інформації, підтримання екологічної рівноваги /в біологічному розумінні/. Заповідники можуть створюватись як на територіях, де природа збереглась в «первісному» вигляді, так і на високоосвоєних територіях та на таких, де відбулись катастрофічні аварії.

9, Важливим завданням є комплексний підхід до вибору методів /напрямів/ вирішення проблем природокористування, який передбачав оптимальне поєднання ґрунтовних наукових досліджень та розробок, впровадження якісно нових виробничих технологій, адміністративно-примусових заходів, законодавче регулювання, застосування методів економічного примусу та стимулювання, природоохоронної освіти та виховання, популяризації та пропаганди природоохоронних ідей, використання можливостей міждержавного /міжнародного/ природоохоронного співробітництва. Особливе місце серед комплексу таких заходів на сучасному етапі взаємодії людини і природи відіграє економічне регулювання природокористування, яке дав можливості /в тому числі і фінансові/ та створює економічні умови для успішного здійснення всіх перелічених напрямів.

15.6. Екологія, основні поняття та визначення

З раціональним природокористуванням тісно пов'язана така наукова дисципліна як екологія.

Екологія – це наука про становище людини в біосфері, а детальніше – це наука про взаємодію живих істот між собою із навколишньою неорганічною природою.

Термін "*екологія*" був введений відомим німецьким науковцем Е. Геккелем у 1866 році.

Екологія (від грецького *oikos* - дім, *logos* - наука) - це склади співіснування рослинного і тваринного світів з неживою природою, взаємовідношення організму з живою і неживою природою, що його оточує.

Сама ж екологія як галузь наукового дослідження була закладена дуже давно: у перших індійських епосах "*Махабхарати*" і "*Рамаяні*" зазначається про те як природні умови впливають на психологічний та фізичний стан людини.

Остаточне становлення ідей класичної екології сталося після появи теорії Ч.Дарвіна.

Екологія є одночасно природною і гуманітарною наукою. В розвитку екології розрізняють такі етапи: вивчення середовища проживання окремих видів і їх взаємовідносин; вивчення екологічної системи; вивчення взаємовідносин та взаємовпливу екологічних систем; вивчення біосфери та людини в біосфері.

У самому загальному виді предмет екології - це структури і процеси, стратегії виживання, властивості і сторони, включаючи соціальні зміни та конфлікти, котрі виникають у ході усе більш масштабної і глибокої «*соціалізації і економізації природи*». Проте головним об'єктом уваги екологічної діяльності стає структура і динаміка мікро-, макро- і мегасистем, тобто соціобіотехнічних систем, оскільки сьогодні вже не має природи поза суспільства, а є соціалізована діяльністю людей природа і деформовані середовищним впливом соціотехнічні системи та процеси.

Розвиток екології було прискорено тим, що економічне та технічне удосконалення знарядь праці і технологій увійшло у зіткнення із суспільним розвитком. Він став обмежуватися низкою екологічних явищ, і насамперед суперечністю між постійно зростаючим населенням і зменшенням продуктів харчування і усього необхідного для життя, постійним забрудненням та отруєнням життєвого простору людини. Цілком природно народжується думка, що окремі екологічні проблеми можна вирішити технічними засобами. І хоча це можливо (частково), проте екологічна криза не переборюється, протиріччя між екологією та економікою зростають, фіксується непереборна залежність людини і соціосистем від стану біосфери. Головна проблематика – глобальні зміни антропогенного походження.

Справжній розвиток екології почався з вивчення і опису природи. Це був період, коли француз Жан Анрі Фабер написав відому працю «*Ентомологічні спогади*» (1870-1879 р.р.) - Між тим справжній розвиток екології почався з вивчення середовища, у якому мешкають окремі види, з вивчення їх відносин, симбіозу, стосунків з іншими видами. Це перша фаза у розвитку екології. Дослідження в середині 20х –років ХХ років століття підходять до вивчення об'єднання видів- розвивається синекологія, тобто екологія об'єднання (спілки) вида. У процесі вивчення відкриваються закони динаміки популяцій, пов'язаних

між собою груп видів. Але дослідження показали, що екології бракує основних одиниць вивчання. Тому з'явилося поняття екосистеми як одиниці екології.

Екосистема – це сукупність організмів, які мешкають разом та умов їх існування, закономірно взаємозв'язаних між собою, що утворюють систему взаємозумовлених біотичних, абіотичних явищ і процесів; під час взаємодії останніх відбувається абіотичний колобіг за участю *продуцентів, консументів, редуцентів*.

Інакше кажучи екосистема – це єдиний природний комплекс, утворений живими організмами і їхнім життєвим середовищем, у якому всі компоненти зв'язані обміном речовин і енергії.

Термін „*екосистема*” запропонований А. Тенслі в 1935р. Його використовують для характеристики об'єктів різних розмірів і складності. Наприклад, можна говорити про екосистему лісу в цілому й про екосистему трухлого пня, про екосистему ставка чи озера і про екосистему їхньої донної частини.

Реальні екосистеми - це відкриті нерівноважні термодинамічні системи. Вони можуть існувати тільки за умови надходження з навколишнього середовища як енергії, так і більшої чи меншої кількості речовини. Екосистема характеризується насамперед видовим складом і чисельністю організмів у ній, тобто популяційними особливостями, трофічних груп, інтенсивністю процесів продукування і деструкції органічних речовин. Будь-яка екосистема містить два компоненти: *автотрофний і гетеротрофний*. Автотрофні організми використовують сонячну /зелені рослини і фототрофні мікроорганізми, мікроскопічні водорості/ та хімічну /нітрофікуючі/ бактерії /сіркобактерії, зайзобактерії/ енергію для синтезу складних органічних речовин з неорганічних *гетеротрофні організми* /тварини, бактерії, гриби/ отримують потрібну енергію, використовуючи готові органічні речовини. Їх поділяють на *самротрофи і паразити*. Перші живляться рослинним і тваринним рештками, другі – живими організмами. *Біотичні та абіотичні* елементи екосистеми поєднані просторово і функціонально. Внаслідок їх взаємодій створюється стабільна система, де відбувається коло обіг речовин та обмін енергією між живими і неживими частинами екосистеми. Умовою існування екосистеми є наявність усіх ланок *трофічного ланцюга* /первинні продуценти органічної речовини, споживачі – консументи різних рівнів, деструктори і джерела енергії/.

Популяцією називається сукупність особи одного виду, що має однаковий генофонд і живе на спільній території. Розміри популяції в різних тварин можуть дуже відрізнятися як кількістю особин, так і зайнятою площею - від 2-3 м² до розмірів великого географічного чи ландшафтного району. Звичайно популяція реагує на різні фактори антропогенного або іншого впливу як єдине ціле.

В екології широко використовується також поняття „*біоценоз*” (лат. bios - життя, cenos - спільний) - угруповання взаємозв'язаних організмів, які живуть спільно. Прикладом біоценозу може бути лишайник на стовбурі дерева.

Важливим поняттям є „біогеоценоз” - однорідна ділянка земної поверхні з певним складом живих і неживих компонентів, об'єднаних у єдину систему обміном речовин і енергії. Прикладом біогеоценозу є ялинник-зеленомошник, верхове болото, озеро. Біогеоценоз - це біоценоз на певній ділянці земної поверхні. Біогеоценоз - це елементарна одиниця біосфери. Біогеоценоз - це екосистема.

Усе живе й неживе, що оточує організми і з чим вони безпосередньо взаємодіють, називається життєвим середовищем.

У земних умовах є чотири типи життєвого середовища для живих організмів: водне, наземне (повітряне), ґрунтове, тіло іншого організму, яке використовується паразитами й напівпаразитами.

Елементи середовища, які впливають на організм називаються екологічними факторами. Виділяють три групи екологічних факторів:

1) *абіотичні фактори* (від грецького *a* - заперечний префікс, *bioticos* - життєвий, живий) - це сукупність неорганічних умов життєвого середовища. Серед абіотичних факторів розрізняють хімічні (склад атмосферного повітря, сольовий склад води, склад донних відкладів, ґрунту) і фізичні (температура, світло та інша променева енергія, вологість, атмосферний тиск, опади, сніговий покрив, переважні вітри, форма земної поверхні);

2) *біотичні фактори* - це форми взаємодії та взаємовідносин живих організмів.

Наприклад одні організми є для інших їжею, життєвим середовищем (як хазяїн для паразита), можуть сприяти розмноженню (як запильні комахи) тощо;

3) *антропогенні фактори* - форми діяльності людини, які впливають на життєдіяльність організмів або безпосередньо, наприклад через уживання в їжу, або опосередковано, через зміну життєвого середовища.

Різні екологічні фактори мають неоднакове значення для організмів різних видів, які живуть сумісно. Наприклад, товстий шар снігу сприятливий для дрібних гризунів, які живуть під його захистом, але несприятливий для копитних (лосів, оленів та ін.), бо утруднює добування корму.

По суті, екосистема розуміється як система, ясно позначена в обширі та у часі, вона охоплює не тільки організми, які живуть в ній, але і фізичні умови клімату та ґрунту, так само, як і усі взаємні дії між різними організмами і між організмами та фізичними умовами. Це був початок у визначенні екосистеми як основної одиниці вивчення у екології. Проте у другий фазі свого розвитку екологія усе більш зосереджується на вивченні екосистеми як функціонального об'єднання, що складається із взаємодії організмів і усіх елементів навколишнього середовища у будь-якій специфічній галузі. Це дозволяє повністю описати екосистему як живе об'єднання разом з оточуючим його неживим фізичним середовищем, котре має свою рівновагу і свою взаємозалежність, обумовлені зміною енергії та матерії.

В екосистему включені, окрім живих організмів і фізичних умов (клімат і ґрунт), і усі взаємні дії між різними організмами та між цими організмами і фізичними умовами.

У третій фазі свого розвитку екологія виявляється націленою на вивчення взаємовпливу екосистем. Починається вивчення відносин екосистем. Ці дослідження спрямовані на вивчення закритих зон, тобто зон, де стикаються різні екосистеми, котрі усі разом складають єдине ціле - біосферу.

Вивчення біосфери - це четверта фаза у розвитку екології. *Біосфера* зображає середовище мешкання усіх живих організмів і людини. Вона зображує єдність усіх екосистем на Землі, де усі екосистеми пов'язані (так, планету Земля можна сприймати як величезну екосистему). В біосфері відбувається кругообіг матерії через живлення, можна сказати, що в біосфері кожен кожного їсть, і кожен буває з'їден. По суті, біосфера являє собою відкриту систему живої природи, в якій міститься все, що існує і діє в окремих екосистемах. Але біосфера на Землі уявляє і єдину систему з єдиними законами.

У п'ятій фазі свого розвитку екологія вивчає становище людини в біосфері. Ця фаза уявляє деяким чином заокруглений еволюційний цикл, відтворюючи за науковим змістом стан людини з самого початку, тобто інтеграційну частину біосфери, яка еволюціонувала разом з усіма іншими компонентами. Своєю трудовою діяльністю людина змінює природу, мотивуючи це перетворенням тваринних товариств, чиїм членом являється, і це перетворення частіше всього виникає незалежно від його волі. Швидкість перемін під впливом людини у товариствах тварин зростає з розвитком цивілізації. Людина не тільки змінює природу, але коїть це з величезною швидкістю. Коли екологія вивчає становище людини у біосфері, вона повинна виходити з того факту, що людина завжди відноситься до природи як до чогось зовнішнього, змінюючи та використовуючи її, вона залишається природною істотою. Тільки на основі умов які створює природа через те, що матерія має свої власні закономірності, самі люди можуть реалізуватися при врахуванні цих закономірностей. Тому екологія формулює основне питання так: чи шкодять зміни у результаті діяльності людей невідновлюваним природним ресурсам, чи мають перевагу негативні ефекти виробництва над позитивними?

15.7. Екологізація як метод раціонального природокористування

Екологізація – це напрямок вирішення проблеми захисту довкілля від згубного антропогенного впливу. Це також головний напрямок взаємовідносин у системі "*суспільство-природа*".

Термін "екологізація" має багато значень: екологізація знань, науки, виробництва тощо. Загальна екологізація означає різносторонній, більш системний, ніж раніше, підхід до об'єктивного світу і більше усвідомлення ролі природи в житті людини.

Більшість вчених трактують поняття загальної екологізації як процес невпинного та послідовного впровадження систем технологічних, управлінських та інших рішень, що дозволяють підвищувати ефективність використання природних ресурсів та умов нарівні з покращенням чи хоча б збереженням якості природного середовища на локальному, регіональному та

глобальному рівнях (від окремого підприємства до техносфери в цілому). Екологізація необхідна тому, що розвиток суспільства протікає за умов надзвичайної нестійкості. Для сталого розвитку суспільної структури необхідно, щоб різноманітність поведінки, індивідуальних особливостей, устремлінь і бажання знаходились би у межах якоїсь загальної мети майбутнього розвитку, яка повинна об'єднувати суспільні інтереси і споживання. Екологізація — це не лише необхідний, а й єдино можливий шлях розвитку через те, що альтернативи йому немає.

У сучасній літературі визначається декілька основних шляхів екологізації виробництва. Найпоширеним є погляд на екологізацію як на об'єктивний процес, ознаками якого є орієнтація на безвідходні технології та замкнені виробничі цикли, екологічно чисті джерела енергії.

Найбільшу зацікавленість з точки зору екологізації як частини цілісної системи соціально-економічного управління викликає концепція сталого розвитку, в якій екологічні і соціально-економічні прагнення у перспективі поєднуються. Політика забезпечення сталого розвитку повинна охоплювати підвищення якості життя і задоволення людських потреб у відповідності з можливостями і обмеженнями. Стратегія розвитку повинна поєднуватися зі стратегією збереження навколишнього середовища з урахуванням потреб екологічного і морального імперативів, оскільки "при відсутності системи обмежень жорсткий тиск ринкових сил призводить до експлуатації, зневаги до суспільних потреб, деградації навколишнього середовища і швидкого виснаження природних ресурсів" (А.Кінг, Б.Шнайдер "Третя глобальна революція").

Похідною від загального поняття екологізації є категорія екологізації виробництва. При цьому під виробництвом мається на увазі процес поєднання предметів та засобів праці, технологій та економічних умов (податкової системи, ціноутворення, тарифів тощо).

При визначенні поняття "екологізація виробництва" у різних авторів мають місце і відмінні одне від одного тлумачення цього терміну (Реймерс Данилишин, Ситник). Але всі ці тлумачення оптимістичні, тобто автори вірять у ефективність процесу екологізації.

Частина вчених та практиків вважають екологізацію своєрідним тактичним кроком, за допомогою якого можна розв'язати деякі проблеми, однак виправити становище в цілому не можна.

Екологізація технологічного розвитку виробництва є структурованим процесом у межах якого можна виділити декілька альтернативних, взаємодоповнюючих напрямів. Кожний з них має свої межі та змінюється за часом, під впливом природно-наукових передумов і соціально-економічних параметрів їх реалізації. В результаті формуються принципово нові виробничі технології, що базуються на структурних змінах предмета праці. Для таких технологій - на відміну від традиційних - характерними є вища ресурсовіддача і безвідхідність. Це сприяє створенню передумов для формування екологічно чистого та ефективного виробництва. Його технології мають малу енергомісткість, достатню замкнутість і міцну взаємозалежність: відходи

одного виду виробництва є сировиною для іншого. Такі групи взаємозв'язаних виробництв повинні замінити собою окремі галузі виробництва.

На нашу думку, екологізація виробництва — багатоетапний процес по запровадженню заходів, що забезпечують стале функціонування і розвиток виробництва, та які спрямовані на дотримання необхідних санітарно-гігієнічних та природоохоронних нормативів якості навколишнього середовища та умов проживання.

Досить актуальною є задача формування потреб, стилю і способу життя, орієнтованих на підвищення якості життя. Сказане призводить до висновку про те, що соціальні та екологічні імперативи виступають як критерії для формування і реалізації механізму екологізації виробництва. Економічні методи управління екологічним чинником виступають як форми реалізації управлінських рішень, прийнятих на основі тих критеріїв, які визначені пріоритетами розвитку.

Взаємозв'язок і взаємозалежність природних і господарських процесів суспільства створюють єдину біоекономічну систему *«виробництво-навколишнє середовище»*.

Проблема екологізації суспільного виробництва переростає в незрівнянно більш складну проблему екологізації біоекономічної системи. У найбільш загальному вигляді вона може бути сформульована таким чином: вибрати таке співвідношення між досягнутим рівнем потужностей технологічних систем і економічними темпами їх зростання, яке забезпечило б якість навколишнього середовища в певних межах. Отже, проблема екологізації виробництва є кардинальною проблемою сучасності.

Аналіз сучасного стану екологізації виробництва свідчить про досить низький її рівень, і тому головним завданням є удосконалення управління процесом екологізації виробництва на основі розробки і впровадження відповідних економічних засад його впливу на розвиток виробництва з урахуванням чинників, що впливають на формування та розвиток екологізації (специфічних особливостей техніки, технології, організації тощо). Необхідно сформулювати дієвий економічний механізм раціонального природокористування, відтворення і охорони навколишнього середовища, ефективного функціонування якого може забезпечити екологічно безпечний розвиток матеріального виробництва.

Навколишнє середовище погіршується не в результаті економічного розвитку взагалі, а в результаті такого розвитку, який оснований на певних діях виробників та споживачів, які завдають шкоди через заздальгідь чи несвідомо неправильне використання науки та техніки. Все це, можливо і потрібно змінити. Майбутнє належить такому використанню науки і техніки, яке буде сприяти вирішенню проблем навколишнього середовища.

Екологізацію виробництва не можна здійснювати шляхом стримування економічного зростання. Навпаки, раз шок є передумовою ефективного вирішення проблеми, передумовою успішного відтворення середовища. В наш час вже досить очевидно, що профілактичні заходи обходяться дешевше, ніж

ліквідація збитку, що затримання у вирішенні цієї проблеми в кінцевому рахунку обертаються великими додатковими витратами.

В сучасних умовах переходу до ринкової економіки боротьба із забрудненням навколишнього середовища може бути успішною, якщо вона стане частиною загальної стратегії та загальної політики в області використання природних ресурсів, урбанізації, житлових та аграрних питань, екологічної освіти членів суспільства. Іншими словами в проблемі сталого розвитку в умовах ринкової економіки з'являється суттєва екологічна складова, що одержала назву екологізації виробництва.

Екологізація може бути розглянута в глобальних регіональних та умовно точечних рамках, у тому числі в межах держав та їх підрозділів, регіонів, областей міських агломерацій.

Екологізацію також слід розуміти як сукупність умов та заходів, що забезпечують стале функціонування та розвиток регіону, управління його екологічною безпекою. Стратегія управління екологізацією повинна проводитись, по-перше, шляхом впливу цього процесу на виробника, по-друге, шляхом впливу на пропозицію, і, по-третє, шляхом впливу на взаємозв'язки між виробниками та споживачами. Суть останньої в тому, що екологізуються проміжні ланки, які з'єднують конкретних виробників та споживачів. В умовах регіону така стратегія найбільш ефективна, адже при цьому відбувається вплив на комунікаційні шляхи, торгівельні механізми, маркетингові дослідження, транспортну мережу, комунальну систему, інформаційні системи тощо. Застосування стратегії впливу на взаємозв'язки дасть змогу розв'язати життєво важливі екологічні проблеми регіону. Наприклад, японські міста, шляхом введення жорстких екологічних стандартів на транспортні засоби, змогли позбутись смогу. В Україні теж діють стандарти на імпортовані автомобілі, але стан навколишнього середовища на вулицях особливо великих міст поки що екологічним вимогам не відповідає.

У сфері екологізації економіки важливим є розбудити у людей бажання виробляти і споживати екологічно сприятливу продукцію, жити в екологічно сприятливому середовищі. Щоб цього досягти, існує безліч організаційних, соціальних, психологічних та економічних методів.

Контрольні запитання

1. Які етапи розвитку взаємовідносин людини і природи?
2. Чому виникає необхідність оптимізації взаємодії суспільства з природою?
3. Якою є сутність еколого – економічних протиріч?
4. Дайте визначення природокористування.
5. Що таке процес раціонального природокористування?
6. Які існують види та напрямки природокористування?
7. Перерахуйте основні види і джерела забруднень навколишнього середовища.
8. Які існують правила та принципи природокористування?

9. Сформулюйте основні завдання раціонального природокористування.

10. Дайте визначення екології та понять, якими вона характеризується.

11. Що таке екологізація? Чому її називають методом раціонального природокористування?

ЛІТЕРАТУРА

1. Виговська Г.П., Міщенко В.С. Регіональні аспекти управління// Регіональна економіка ,№3,2003.
2. Гирусов Э.В. и др. Экология и экономика природопользования: Учебник для вузов. - М.: ЮНИТИ, 2000.- 455с.
3. Голуб А.А., Струкова Е.Б. Экономика природопользования .-М.: Аспект процесс, 1995.-187с.
4. Голубев И.Р., Новиков Ю.В. Окружающая среда и транспорт .- М.: Транспорт, 1987 .- 207с.
5. Горелов А.А. Человек – гармония – природа .-М: Наука, 1990.- 186с.
6. Горелов А.А. Экология: Учебное пособие. - М.: Центр, 1998.- 237с.
7. Гречановская И.Г. Экономико-экологическое регулирование предпринимательской деятельности – Одесса: ОГСУ, 1997. – 183с.
8. Гудзь П.В. Економічна ефективність використання рекреаційних ресурсів//Регіональна економіка№4,2004.
9. Гусева Т.В. и др., 1998а. Как организовать общественный экологический мониторинг: Руководство для общественных организаций / Под ред. М.В. Хотулевой. — М.: СоЭС.
10. Давид У., Пирс И. Использование вторичных ресурсов: экономические
11. Дейченко Л.К. «Погляд у майбуття» «Борисов», 2000.
12. Джигерей В.С., Сторожук В.М., Яцюк Р.А. Основы екології та охорона природного середовища .- Львів: Афіша, 2000 .- 272 с.
13. Дослідження з питань зміни клімату в Україні: Розробка Кадастру викидів парникових газів та аналіз заходів щодо їх зменшення. Аналіз заходів щодо пом'якшення впливу на зміну клімату/ Заключний звіт. – Київ: Агентство з раціонального використання енергії та екології, 2004.
14. Екологічний аудит: Посібник з екологічного менеджменту і екологічного аудиту / Шевчук В.Я., Саталкин Ю.М., Навроцький В.М. та ін. –К.: Символ-Т, 1997 .- 221с.
15. Екологічний менеджмент: Навчальний посібник / За ред. В.Ф. Семенова, О.Л. Михайлюк .- Київ, Центр навчальної літератури, 2004 .- 516с.
16. Екологічний менеджмент / За ред. В.Ф. Семенова, О.Л. Михайлюк. – К.: Знання, 2006. – 366 с.
- Закон Української РСР. Про охорону навколишнього природного середовища. – К.: Україна, 1991. – 60с.
18. Кравців В.С. Екологічна безпека як об'єкт регіональної політики // Регіональна економіка № 1,2005.
19. Науково-експертний висновок про природні й техногенні причини проходження паводків і Закарпатської області,(Комісія НАНУ. 2004 рік)

20. Основы общей экологии. Г.О. Белявский. К. 2000.
21. Пилипчук В. Р. « Екологія: погляд у майбутнє» // Юридичний Вістник України,2004.
22. Розміщення продуктивних сил: Підручник / За ред. В.В.Ковалевського, О.Л.Михайлюк , В.Ф.Семенова ,9 - те вид., випр. - К .: Т-во «Знання», КОО 2006-351с. –(Вища освіта ХХІ).
23. Розміщення продуктивних сил України: Підручник / Є.П. Качан, М.О. Ковтонюк, М. О. Петрика та ін.; За ред.. Є.П. Качана.- К.: Вища шк.,1999.- 375 с.
24. Семенов В.Ф. Екологізація економіки регіону. – Одеса, Оптимум, 2002. – 232с.
25. Статистический ежегодник Украины за 2004 год.- К., 2005
26. Территориальная структура производственных комплексов. Паламарчук М.М.,К.,2002
27. Экологическая экспертиза, право и практика. Андрейцев Ю. И. К. 2002.

Тема 16. ЕКОЛОГІЧНИЙ МОНІТОРИНГ І СИСТЕМА ЕКОЛОГІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ

План

- 16.1. Визначення та основні завдання моніторингу.
- 16.2. Організація екологічного моніторингу на різних рівнях впливу.
- 16.3. Екологічний моніторинг на суходолі та на морі.
- 16.4. Використання інформаційних систем у екологічному моніторингу.
- 16.5. Глобальна система моніторингу та система екологічного моніторингу України.

16.1. Визначення та основні завдання моніторингу

Важливе місце в організації контролю за станом навколишнього середовища, природокористування і екологізації виробництва займає автоматизована інформаційна система нагляду за станом та зміною навколишнього середовища – моніторинг. За допомогою такої системи забезпечується реєстрація змін, що відбуваються в навколишньому середовищі, формується уявлення про розповсюдження в ній різних забруднювачів і, зрештою, стає можливою оцінка ефективності існуючих методів боротьби з тим чи іншим видом забруднення.

Стан біосфери, як відомо, змінюється під впливом природних та антропогенних чинників. Природні зміни стану навколишнього середовища спостерігаються і вивчаються існуючими у багатьох країнах геофізичними службами (гідрометеорологічною, сейсмічною, іоносферною, гравіметричною, магнітометричною, радіаційною тощо). Для того, щоб виділити антропогенні зміни на фоні природних, виникла необхідність в організації спеціальних спостережень за змінами біосфери під впливом людської діяльності. Ці спостереження, як *комплекс наукових, технічних, технологічних, організаційних та інших заходів, що забезпечують систематичний контроль за станом і тенденцією розвитку природних і техногенних процесів, отримали назву моніторинг.*

Вперше цей термін з'явився перед проведенням Стокгольмської конференції ООН по навколишньому середовищу (червень 1972р.). Цей термін доповнив термін „контроль” під яким розумілось тоді не тільки спостереження та отримання інформації, але й елементи управління.

Моніторинг біосфери (англ. monitoring, від лат. monitor – спостережний) – це система спостережень, оцінки і прогнозу стану навколишнього середовища, яка не включає до себе управління якістю довкілля. Але й для управління якістю довкілля теж необхідна своя система моніторингу.

Є різні види моніторингу: фоновий, біологічний, екологічний, господарський. За територіальними масштабами розрізняють три головні ступені моніторингу: глобальний (біосферний), регіональний та локальний. За методами та об'єктами моніторинг поділяють на авіаційний, космічний, навколишнього середовища, кліматичний тощо. Основні *функції* моніторингу –

це реєстрація метеорологічних та інших природних явищ, видів забруднень та їхніх джерел, контроль за дотриманням санітарно-гігієнічних норм, створення та здійснення коротко- й довгострокових технічних, екологічних та інших заходів, визначення оптимальної кількості викидів, прогноз потенціалу й джерел забруднення. В процесі видобутку корисних копалин він покликаний забезпечити економічно доцільний видобуток із надр землі їхніх запасів, не допускати при експлуатації родовищ заподіяння збитків навколишній земній поверхні, водам, повітрю, людині тощо.

Головне завдання моніторингу природних вод – раціональне використання їх для потреб населення, виробничих процесів і сільського господарства, вироблення рекомендацій щодо охорони ресурсів річок, озер, боліт, морів з урахуванням джерел і видів забруднення, витрат води на різні потреби, об'єму вод та інших умов, організація мережі спостереження й реєстрації характеру та швидкості забруднення водних басейнів з метою здійснення низки необхідних заходів для зменшення й очищення вод від екологічно шкідливих речовин.

Особливою є проблема *моніторингу вод Світового океану*. Інтенсивне забруднення океану пов'язане з видобутком нафти та інших корисних копалин з морського дна, відходами морського транспорту, потраплянням різних отрутохімікатів. До основних завдань моніторингу природного середовища Світового океану слід віднести контроль за: суворим дотриманням міжнародних договірних зобов'язань про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, космічному просторі й під водою; розміщенням на дні морів та океанів засобів масового знищення; виконанням міжнародної конвенції щодо боротьби із забрудненням морів та океанів нафтопродуктами при їх перевезенні й очищенні танкерів; виконанням технічних заходів безпеки при видобутку мінеральних ресурсів; ліквідацією стоків забруднених вод у морські басейни.

Моніторинг атмосфери передбачає визначення основних джерел і форм забруднення атмосфери, можливих природних й техногенних факторів порушення газової рівноваги в ній, впливу забруднень та хімічних змін в атмосфері на енергетичні процеси руху повітряних мас, прогнозування можливих змін клімату на планеті і в окремих регіонах.

Особлива роль належить *медико-санітарному моніторингові*, який передбачає: попередження небезпечних захворювань людини й тварин унаслідок забруднення повітря, води і продуктів харчування; використання сучасних досягнень науки в діагностиці захворювань; визначення спеціальних гігієнічних нормативів допустимих концентрацій хімічних речовин у повітрі, воді, ґрунті й продуктах харчування.

Як підсистему загального моніторингу біосфери слід розглядати *екологічний моніторинг*. До екологічного моніторингу відносять: спостереження, оцінку та прогноз антропогенних змін стану абіотичної складової біосфери; відповідну реакцію екосистем на ці зміни та антропогенних змін в цих системах; зміни, пов'язані з впливом забруднень, сільськогосподарським використанням земель, вирубкою лісів, урбанізацією тощо. Отже, екологічний моніторинг має як біологічний, так і геофізичний аспекти. Необхідною умовою успішного функціонування екологічного

моніторингу є оцінка і прогноз стану екосистем, оцінка екологічної рівноваги в екосистемах. Саме цим екологічний моніторинг відрізняється від інших підсистем моніторингу біосфери.

Особливе значення екологічний моніторинг набуває при спостереженні за загальносвітовими процесами в біосфері (глобальний моніторинг). Тут він вирішує дві задачі: 1) оцінку критичних проблем, які виникають в результаті сільськогосподарської діяльності в землекористуванні; 2) оцінку реакції наземних екосистем на вплив навколишнього природного середовища. В Програмі ООН з проблем навколишнього середовища *екологічний моніторинг* визначають як моніторинг відновлювальних ресурсів біосфери. Це також моніторинг стану ґрунтів, рослинного світу, водних ресурсів (гідрологічний цикл), морських ресурсів.

У глобальному моніторингу важливе місце належить оцінці відповідних реакцій морських і наземних екосистем на вплив навколишнього середовища. Під відповідною реакцією слід розуміти зміни у плащі родючих ґрунтів, пустель, лісів тощо. Відгуки та реакція екосистем на антропогенний вплив є найважливішим підґрунтям екологічного моніторингу.

Отже, завданням екологічного моніторингу є виявлення в екосистемах змін антропогенного походження, наприклад, концентрація азоту, який попадає до водоймищ зі з полів добривами та з комунікаційними відходами.

Найбільш відомі зміни такого характеру – це процеси евтрофікації в озерах та водоймищах (цвітіння води, синьо-зелені водорості, скорочення популяцій), які приводять до старіння екосистем. Іншим прикладом подібних змін, які виявляються за допомогою екологічного моніторингу – це закислення поверхневих вод і ґрунтів в результаті випадіння „кислих” дощів. Результатом є загибель та повне зникнення тих видів риби, для яких закислена вода є згубною. В екологічному моніторингу досить часто використовуються непрямі ознаки реакції екосистем на забруднення: зменшення молюсків в річкових та озерних екосистемах, „небажання” птахів сідати на забруднені городи чи дерева.

Екологічний моніторинг вирішує свої завдання в комплексі з моніторингом ефектів, які виникають в результаті антропогенного впливу, а також з моніторингом факторів впливу. Екологічний моніторинг повинен враховувати усі основні зміни, викликані будь-яким антропогенним впливом на фоні природної мінливості.

16.2. Організація екологічного моніторингу на різних рівнях впливу

Антропогенний вплив на біосферу розподіляється по земній кулі нерівномірно. З одного боку є райони де такий вплив майже відсутній, а з іншого боку людська діяльність досягла такого рівня коли первісні екосистеми, рельєф, склад ґрунтів, рослинність змінились настільки, що від природи, яка це все створювала майже нічого не залишилось. До останніх належать райони інтенсивного розвитку промисловості, сільського господарства, урбанізовані території.

Отже, постає завдання в організації моніторингу, який би враховував таку різноманітність і чергування рівня антропогенного впливу на навколишнє середовище.

Завданням організації екологічного моніторингу є спостереження за чинниками впливу і відгуками (реакцією) екосистеми та оцінка змін в біосфері, пов'язаних з цими впливами в сьогоденні та в майбутньому *на різних рівнях впливу: глобальному, регіональному, проміжному, місцевому*.

Важливим є здійснення оцінки можливого впливу в глобальному і регіональному масштабах. Через відсутність засобів та інших можливостей моніторинг здійснюється лише на обмежених територіях. Деякі фонові спостереження проводяться лише за окремим чинником впливу і незначній кількості реакцій біосфери. Отримувані дані про фонові рівні не завжди обґрунтовано екстраполюються на великі території або на територію земної кулі в цілому. Спостереження в зонах високого навантаження на навколишнє середовище здійснюється також за окремими показниками для прийняття екстерніх заходів у разі великої загрози. Організація *імпаکتного моніторингу* в зонах високої екологічної напруги є самостійною задачею.

Окрім імпаکتного моніторингу, тобто моніторингу антропогенних впливів в особливо небезпечних зонах, оцінюється стан абіотичної і біотичної складових біосфери на локальному рівні.

Здійснення моніторингу антропогенних змін природного середовища відбувається на вибраних найбільш презентативних елементах екосистем. Для цього вивчається характер відгуків елементів біосфери на антропогенні впливи – за допомогою натурних та лабораторних експериментів, математичного моделювання та детального аналізу результатів польових спостережень.

Найчастіше застосовується *метод польових досліджень* – він, за допомогою довгих рядів спостережень дозволяє визначити типи змін антропогенного впливу і виділити найбільш характерні показники. Таким чином встановлюється небажаність або навіть критичність ситуації, що склалася. Разом з тим аналіз польових спостережень дуже обтяжливий і не завжди приводить до однозначного рішення у пошуку істини. Це пояснюється комбінованим та комплексним впливом на біологічну систему багатьох факторів, які діють одночасно, а також низьким фоновим рівнем.

Експериментальні дослідження – це багатофакторні експерименти, в яких використовуються прийоми та методи, розроблені для недосконалих систем. За допомогою такого метода одночасно і незалежно аналізується велика сукупність факторів та виконується завдання дослідження вірогідних ситуацій, що прогнозуються на основі існуючих тенденцій зміни навколишнього середовища. Експериментальні дослідження допомагають моделювати реальні ситуації зміни середовища, які можливі в майбутньому та з'ясувати окремі чинники, відповідальні за ці зміни.

Метод математичного моделювання – це встановлення залежності „вплив-відгук” в складних екосистемах та визначення ступеню антропогенного впливу шляхом побудови математичної моделі. Це так звані моделі чутливості екосистем до тих чи інших факторів впливу. Під математичною моделлю

розуміють числове вираження марних зв'язків, наприклад, залежності чисельності популяції травоїдної тварини від чисельності популяції хижака. Змінюючи числове значення одного з показників, введених до моделі, можна спостерігати, як змінюватимуться інші, тобто як поводитиме себе змодельована система за певних умов. Передумовою створення правильної математичної моделі слугують накопичені дані та точна інформація про явища та процеси, які моделюються.

Створення імітаційно-балансових математичних моделей природних екосистем дозволяє прогнозувати майбутнє цих систем. Слід зауважити, що математичні моделі розвитку екосистем не враховують реакцій біоти (живої речовини) на антропогенні впливи протягом тривалого часу, тому вони можуть призводити до суттєвих помилок.

Важливим завданням організації екологічного моніторингу є вибір серед чисельної кількості біологічних видів найбільш репрезентативних, досить чутливих і таких, що відіграють найбільшу екологічну роль в системі. Вивчення чутливості до зовнішнього впливу усіх видів, які складають екосистему – завдання яке виконати неможливо через величезну кількість цих видів. Тому вибирають представницькі види, спостерігають за ними, а результати спостережень вибраних видів інтерполюють на інші. Такий підхід є оптимальним при обґрунтуванні організації екологічного моніторингу при різних антропогенних впливах на різноманітних рівнях за будь-якої інтенсивності.

Важливою підсистемою екологічного моніторингу є *біологічний моніторинг*, предметом якого є виявлення та оцінка антропогенних змін, пов'язаних зі змінами біот, біологічних систем, а також оцінка стану цих систем. Увага при біологічному моніторингу приділяється спостереженню за факторами впливу, а найголовнішим є спостереження за біологічними наслідками, відгуками, реакціями біологічних систем на зовнішній вплив, на зміни стану природного середовища. Біологічний моніторинг ще називають біондікацією – особливим сектором екології, що вивчає зміни у особин та популяції живих організмів.

При організації біологічного моніторингу особливу увагу звертається на такі явища, як: коливання загальної чисельності популяції (з'ясування причин цих коливань); зміни у віковому та статевому стані популяції; зміни статевих процесів та інтенсивності розмноження; зміни репродуктивного циклу; зміни в ембріональному розвитку. При цьому вважається, що наявність норми за одними показниками і патології за іншими, а також їх співвідношення можуть однозначно визначити та ідентифікувати „хворобу” біологічної (екологічної) системи.

Важливим аспектом організації екологічного моніторингу є реєстрація його регіональних об'єктів: екосистем; типів господарського використання території; ступеню та форм деградації природного середовища; фізичного та хімічного стану повітря, води, ґрунтів; біологічного різноманіття та стану видів – індикаторів; радіоактивного забруднення; санітарного стану.

Біологічний моніторинг завдяки здатності живих організмів концентрувати велику кількість сторонніх речовин у своєму тілі, дає значно більше інформації спостережникам, ніж проста реєстрація хімічного та фізичного стану навколишнього середовища. Особливо цінну інформацію дають рослини – зміни їх стану дають чітку орієнтацію щодо характеру та виду забруднень.

Важливим, заключним станом організації екологічного моніторингу є розробка математичних моделей, які дозволяють робити узагальнення та порівняння та оперативно розробляти практичні рекомендації щодо запобігання негативних наслідків забруднення довкілля та робити відповідні прогнози.

16.3. Екологічний моніторинг на суходолі і на морі

Найважливіші завдання виконує фоновий моніторинг – систематичні стаціонарні заміри, що проводяться за єдиною програмою, стану атмосфери, ґрунту, природних вод та особливостей земної поверхні. Екологічний моніторинг суходолу проводиться за такими розділами:

- моніторинг забруднення природного середовища та інших чинників антропогенного впливу;
- моніторинг відгуків біоти на антропогенний вплив, у першу чергу фонових рівнів забруднення;
- спостереження за змінами функціональних та структурних характеристик недоторканих (еталонних) природних екосистем та їх антропогенних модифікацій.

Інтерпретація результатів спостережень за такими напрямками можлива лише при ретельному вивченні фонових геофізичних характеристик середовища. Спостереження проводяться таким чином, щоб результати, що отримуються, давали інформацію про концентрацію різних домішок в навколишньому середовищі, про міграційні процеси і коло обіг цих речовин, їх накопичення і трансформацію. Для спостережень на суходолі існує перелік домішок для різних середовищ, прийнятий у більшості країн світу. Це, насамперед, озон, вуглеводні, бензопірен, окисли сірки, окисли азоту, хлорорганічні сполучення (ДДТ), важкі метали (свинець, ртуть, кадмій), фреони, біогенні елементи (азот, фосфор), радіонукліди тощо.

Вимірювання домішок проводиться у різні терміни для різних середовищ – для повітря та атмосферних опадів – 10-20 днів, для інших середовищ – від 2 до 6 місяців. До моніторингу суходолу відноситься також вимірювання мутності атмосфери, рН водного середовища, а також низки гідрометеорологічних величин, які характеризують перенос, розсіювання та міграцію забруднюючих речовин, сонячної радіації (у тому числі ультрафіолетове випромінювання).

Деякі забруднюючі речовини антропогенного походження, коли попадають до природного середовища, можуть суттєво змінити існуючий природній фоновий рівень змісту цієї речовини і таким чином завдати великої шкоди або навіть збитків.

Інтерпретація результатів фонових моніторингу проводиться за допомогою описаних вище методів: польових спостережень, експериментального, математичного моделювання. Польові спостереження через їх довго тривалість та незначну достовірність. Через це антропогенний вплив на елементи екосистем суходолу вивчаються в спеціальних створених для дослідження умовах – екостатах. В результаті експериментальних досліджень та математичного моделювання отримують прогноз якісних і кількісних змін в екосистемах.

Програмами польових спостережень біотичного (тварин і рослин) моніторингу передбачається оцінка і контроль поточного стану екосистеми, здійснення спостереження за видами, для яких прогнозується зникнення або скорочення чисельності. На суходолі ведуться порівняльні спостереження за просторовим поєднаннями природних екосистем, які формуються в різних умовах. Це може бути вивчення вододільних, силових та низовинних екосистем.

В атмосфері над суходолом вимірюється забруднення пестициди ДДТ, важкі метали (свинець, ртуть, кадмій, залізо), а також кальцій, магній, натрій, алюміній. В атмосферних опадах вимірюється вміст радіонуклідів та рН осадків.

Структурно екологічному моніторингу підпадають природні біоми екосистеми: ліси (хвойні, листяні, змішані), луки, посушливі зони, водні, гірські та острівні екосистеми, урбанізовані системи, антропогенно-природні зони. Компонентами кожної з цих екосистем визначені: основний хижак, який знаходиться на вершині трофічної піраміди, домінуюча трав'яниста тварина, домінуюча рослина, земляний черв'як, верхній шар ґрунту і профіль ґрунту, різні види рослинності (дерево, кущ, трава, мох), ґрунтові організми, поклади.

Для фонових екологічних моніторингу моря у світі існує мережа спеціальних станцій (полігонів), на яких проводяться довготермінові спостереження за фоновими рівнями зміни морської води. На цих станціях проводиться комплексний моніторинг: біологічний, геохімічний, абіотичний.

Біологічні реакції та наслідки на популяційно-біоценотичному рівні можуть бути оцінені шляхом: 1) визначення основних структурних і функціональних характеристик співтовариств, у тому числі визначення продукційно-деструкційних характеристик; 2) використання мікробіологічних показників, оскільки мікроорганізми є найбільш реактивним компонентом морських екосистем; 3) використання різних індикаторів – гидробіонтів.

Для організації станцій фонових моніторингу моря вибираються райони з екосистемами різних трофічних рівнів, райони, віддалені від джерел забруднення, райони з екосистемами, що легко вражаються.

Усі результати екологічного моніторингу використовуються при встановленні екологічних норм антропогенного впливу на довкілля. Спостережені показники забруднення середовища та його якості порівнюють з показником, який називають гранично допустимою концентрацією (ГДК). ГДК – це максимальна концентрація речовини в навколишньому середовищі, при якій не спостерігається прямого або опосередкованого шкідливого впливу цієї

речовини на організм людини. На основі ГДК розраховуються розміри гранично допустимих викидів (ГДВ) речовин в атмосферу та гранично допустимих скидів (ГДС) шкідливих речовин у водойми. При оцінці забруднення води промисловими та іншими стоками використовують поняття гранично допустимого навантаження (ГДН) на дану водойму. Існують також показники максимальної концентрації (МАК) шкідливих речовин для працюючих з ними, гранично допустиме екологічне навантаження (ГДЕН) на природні об'єкти.

Слід зауважити, що усі ці норми та обмеження не досконалі і не об'єктивні, не гарантують захисту людей, тварин і рослин від антропогенного втручання у природне середовище.

У підручнику Злобіна Ю.А. (с.233) вразливі місця нормування антропогенних навантажень на довкілля справедливо визначені таким чином:

1. Організм реагує не на конкретний забруднювач окремо, а на всю сукупність забруднюючих речовин в цілому та таких комплексних нормативів немає й бути не може, оскільки число комбінацій забруднюючих речовин дуже велике.

2. Оцінки кількості забруднюючих речовин отримують, як правило, при одноразових спостереженнях, безперервний контроль досить дорогий. Добова та сезонна динаміка при спостереженнях не вивчаються. Через це багато підприємств роблять викиди або скиди пізно вночі.

3. ГДК встановлюються на основі дослідів над тваринами і часто вони мало обґрунтовані. Не випадково, в різних країнах вони різні. ГДК також не враховують віку та стану здоров'я.

В наш час все більше очевидно, що нормативний метод має, окрім переваг, суттєві недоліки. В практику широко увійшли показники гранично-допустимих концентрацій для більшого числа хімічних речовин. Гігієністами був визначений якісно-кількісний склад хімічного забруднення повітряного середовища в різних виробничих приміщеннях. Встановлена велика багатокомпонентність хімічного забруднення повітряного середовища (було ідентифіковано 100 хімічних речовин). Однак при визначенні стандартів забруднення не було враховано впливу, що мають на населення токсичні речовини в умовах житлових та громадських будівель, де сучасна людина проводить біля 70% свого часу. Нині встановлено, що рівень токсичності всередині житлового середовища нерідко перевищує ступінь забруднення атмосферного повітря.

Вченими було визначено хімічне навантаження на людину в умовах міста. Дослідження показують, що у повітряному середовищі житлових та громадських будівель постійно присутні хімічні сполуки: ароматичні вуглеводи, феноли, ефіри, аміноз'єднання.

Зрозуміло, що різні ГДК, що відображають небезпеку тієї чи іншої речовини для екосистеми, потребують і різного рівня відповідальності за викиди шкідливих речовин. Наприклад, ГДК сульфатів складають 500 г/м.куб., аміаку, миш'яку і ціанідів – 0,05 г/м.куб., тобто викид навіть декількох часток від загального обсягу виходів, що вміщують аміак чи миш'як, заподіє набагато

більший збиток, ніж значні викиди сульфатів. При подібних оцінках необхідно враховувати порівняння екологічних можливостей з напруженістю різних регіонів.

Заслугує на увагу методика визначення екологічності виробництв за принципом безвідходності, де в ролі комплексного показника, що характеризує ступінь екологічності виробництва, запропоновано коефіцієнт безвідходності. Він дозволяє в певній мірі уніфікувати процедуру якісної оцінки виробництва за ознаками екологічності. Важливо, що мається можливість досягти співставлення різних типів технологій, класифікувати їх за рівнем впливу на навколишнє середовище [22, с. 129-132].

Разом з тим, поряд з безумовними перевагами, ця методика має, на наш погляд, й ряд суттєвих недоліків. Перш за все, тут переважає технократичний підхід. Коефіцієнт безвідходності /К/ є лише кількісною оцінкою впливу на середовище, він абсолютно не відображає якісного впливу того чи іншого виробничого процесу на соціальну та природну сфери. Коефіцієнт відповідності екологічним вимогам /Ка/, що входить складовою частиною в коефіцієнт безвідходності, дає хоч і досить повну, але також кількісну характеристику рівня екологічності. За його допомогою враховуються лімітуючі ознаки шкідливості різних речовин й існуючих фонових забруднень. Однак, для того, щоб цей показник мав ідеальне значення $K_a=1$, досить дотримання все тих же нормативів ГДВ в атмосферу і ГДС у водоймища. Іншими словами, перед новими проектами та існуючими технологіями ставиться мінімальна задача – втиснуть в існуючі нормативи, що в принципі має бути по собі зрозумілим. В цій розробці відсутня пряма мова про досить складну орієнтацію екологізації виробництва на людину. В цьому процесі повинен враховуватись тісний взаємозв'язок екологічних з соціальними, з відтворенням здоров'я населення.

Сьогодні ця проблема досить гострою є для харчової промисловості, де більше половини промислово-виробничого персоналу складають жінки. За даними вітчизняної медичної науки, більше половини працюючого населення в нашій країні має рейтинг здоров'я нижчий трьох. У США з таким показником рейтингу навіть не приймають на роботу. Відмінним є рейтинг, що дорівнює шести. За тими ж даними, від 60% до 70% населення нездорові, мають різні хронічні захворювання та потребу в реабілітації – відновленню фізичної та розумової працездатності.

Причин такого небезпечного стану здоров'я населення в нашій країні дуже багато. Але вже сьогодні вчені дійшли висновку, що здоров'я народу залежить лише на 10% від рівня розвитку охорони здоров'я і на 90% від економічних, соціальних та екологічних причин.

Повертаючись до оцінки моніторингу промислових технологій, можна стверджувати, що нормативно-кількісний метод, що склався, відображає тільки їх певну характеристику. За своєю суттю він носить допоміжний, обмежений зміст, не розкриваючи всієї сукупності багатобічного впливу виробництва на соціальне та природне середовище.

16.4. Використання інформаційних систем у екологічному моніторингу

Інформацією є сукупність відомостей, даних, знань. Інформація – це і один з найважливіших видів природних ресурсів і одночасно суспільних надбань, адже розвиток людства – це результат освоєння і переробки інформації, яка отримується з навколишнього середовища і накопичується суспільством.

Інформація вміщує сукупність даних: про кількісний, якісний і динамічний стан природних ресурсів і систем, їх взаємозв'язку; про потреби для форм господарювання які існують та які прогнозуються; про розвиток культури і життя людства і є ключовим компонентом гармонічного розвитку людини в контексті природокористування.

При здійсненні екологічного моніторингу роль інформації про взаємодію в системі „людина-природа” надзвичайно велика. При дослідженні великих об'єктів природокористування необхідно проводити їх спрощене імітування (натурне, математичне, логічне) з застосуванням різних методів збору інформації. Це пояснюється величезними обсягами інформації. Потрібні інформаційні системи, зорієнтовані на певні проблеми і на збір та обробку інформації, без якої не можливо обійтись.

Цілеспрямований відбір такої інформації залежить від теоретичної моделі процесу і призначений для адекватного забезпечення відповідного природного співтовариства, екологічної піраміди, біогеноценоза, екосистеми. При цьому може виникнути ситуація, коли зібрана інформація буде несистемною, фрагментарною, цілісною. Інформація в природокористуванні, як правило, є неповною, потребує суворої регіональної і логічної екстраполяції.

Інформація, зібрана завдяки екологічному моніторингу, має важливе значення. Для її збору і обробки використовуються, насамперед, дистанційні методи, здатні надавати інформацію по великомасштабним змінам у природному середовищі.

Для цього використовуються космічні засоби, які займають лідируюче положення у екологічному моніторингу глобальних і регіональних проблем природокористування. З цією метою створені спеціальні супутники Землі та супутникові системи таких країн як Росія, США, Франція, Китай, Індія та ін. Україна теж приймає участь у міжнародних космічних програмах екологічного моніторингу.

В екологічному моніторингу використовується також інформація, яка отримується з літаків та наземних систем. Інформація що отримується з різних джерел, збирається в єдиному центрі, комплексно обробляється і ефективно використовується. Інформація з різних джерел, особливо, космічних, - це інформація про стан лісів, сільськогосподарських угідь, про рослинність на суходолі, про фітопланктон на морі, про стан земної поверхні (грунти, ерозійні процеси, урбанізовані зони, інші антропогенні або природні порушення).

Спостереження ґрунтів за допомогою супутникових систем проводиться шляхом картографування, їх районування за певними ознаками, а також

шляхом вивчення найважливіших властивостей ґрунтового шару. Земної поверхні: вологості, типу ґрунтів, солоності, вмісту гумусу, механічного складу, порушеності, наявності рослинності тощо.

В процесі моніторингу ґрунти розпізнаються за змінами прямих та непрямих ознак поверхні. Непрямими ознаками є геологічні, геоботанічні та геоморфологічні індикатори. Прямими ознаками є температура, вологість, вміст гумусу, порушеність тощо.

За допомогою інформаційних супутникових систем отримуються карти геоботанічного районування, вивчаються рослинність (природна та сільськогосподарська), визначається запас біомаси та продуктивності, розпізнаються лісові масиви, болота, заболочені ліси.

За допомогою систем багато спектральних зніманих в екологічному моніторингу вивчається стан рослинності у зв'язку з антропогенною діяльністю. Розміри населених пунктів дають можливість мати уявлення про кількісне зростання населення (площа поселення є ступеневою функцією кількості людей), а за яскравістю нічних вогнів, які видно з космосу, визначається споживання людиною енергії.

Інформація про положення берегових ліній та рівень води дає привід для висновку про зміни стану озер та водосховищ у тому числі зміни антропогенного походження. Супутникові інформаційні системи дають можливість проводити моніторинг багатьох змін в навколишньому середовищі, які відбуваються сьогодні і які були в минулому. Космічні методи дозволяють спостерігати деякі явища на етапі їх виникнення, що дає змогу своєчасному втручання людини для обмеження їх розповсюдження.

16.5. Глобальна система моніторингу та система екологічного моніторингу України

Глобальна система моніторингу навколишнього середовища (ГСМНС) сформувалась головним чином для спостережень за змінами клімату Землі. Такі спостереження отримали назву *кліматичного моніторингу*.

Під кліматичним моніторингом слід розуміти інформаційну систему, яка дозволяє опізнавати та ідентифікувати антропогенні зміни та коливання клімату.

Антропогенні зміни та коливання клімату вивчаються на фоні природних змін клімату. Інформаційна система „кліматичний моніторинг” побудована на визначенні клімату як сукупності станів атмосфери та повторюваності погоди, які можна описати набором статистичних характеристик.

Кліматичний моніторинг має величезне значення для практичної діяльності людини, адже найбільш розумним напрямком господарської діяльності є найкраще пристосування господарства, що розвивається, до існуючих кліматичних умов.

Для забезпечення інформацією про стан погоди у світі існує понад 40 тисяч кліматологічних та біля 145 тисяч дощомірних станцій, але розподілені вони на земній кулі нерівномірно. У світі існує практика обміну основними

даними про погоду. Для координації цієї діяльності створені Всесвітня служба погоди (ВСП) та Всесвітня Метеорологічна Організація (ВМО). ВСП складається з глобальної системи спостережень, глобальної системи телезв'язку і глобальної системи обробки даних. Ця система базується на мережі наземних та супутникових підсистем. Наземна підсистема складається з синоптичних та аерологічних станцій. З наземною підсистемою тісно співпрацюють морські судна, метеорологічні радіолокатори, літаки та різноманітні системи запуску атмосферних зондів.

Глобальна система моніторингу навколишнього середовища (ГСМНС) – це система раннього попередження про природні та антропогенні зміни стану природного середовища, які можуть нанести прямий чи непрямий збиток здоров'ю та добробуту людей.

Окрім кліматичного моніторингу ГСМНС здійснює моніторинг забруднень, моніторинг відновлювальних природних ресурсів (стан ґрунтів, рослинного покриву, водних ресурсів, морських ресурсів), моніторинг фонового стану біосфери.

За результатами цих моніторингів проводиться глобальна оцінка: деградації ґрунтів; кількісних і якісних змін тропічних лісів; оцінка запасів чистих водних ресурсів; оцінка живих морських ресурсів, запасів риби у Світовому океані.

У межах системи ГСМНС здійснюється також моніторинг стану *наземних екосистем*, оцінка масового потоку антропогенних сполук, які впливають на різні біологічні системи. Це спостереження за різними компонентами атмосфери, океанів, наземних екосистем, харчовими ланцюгами, зокрема географічним переміщенням продуктів харчування з метою оцінки масового потоку цих речовин. Проводиться моніторинг біологічних систем з правильним вибором репрезентативних хижаків, що знаходяться на вершині трофічної піраміди та птахів – космополітів, які є індикаторами для виявлення переміщення антропогенних забруднювачів у харчових ланцюжках.

Важливим в системі ГСМНС є моніторинг стану здоров'я людей, адже відомо, що багато захворювань є наслідком впливу чинників навколишнього середовища. Зв'язок впливу навколишнього середовища на здоров'я людини відслідковується за допомогою моніторингу забруднювачів в рідини та тканинах людського тіла, грудному молоці, волоссях людини. Цей моніторинг проводить виміри вмісту в людському організмі свинцю, кадмію, ртуті, хлорорганічних сполук.

Загальний моніторинг (спостереження, оцінка, прогноз, елементи регулювання) здійснюється в Україні різними відомчими мережами, центрами, органами управління міністерств і відомств. Усі вони об'єднані інформаційними зв'язками в систему екологічного моніторингу (Рис. 17.1.)

Моніторинг стану навколишнього природного середовища

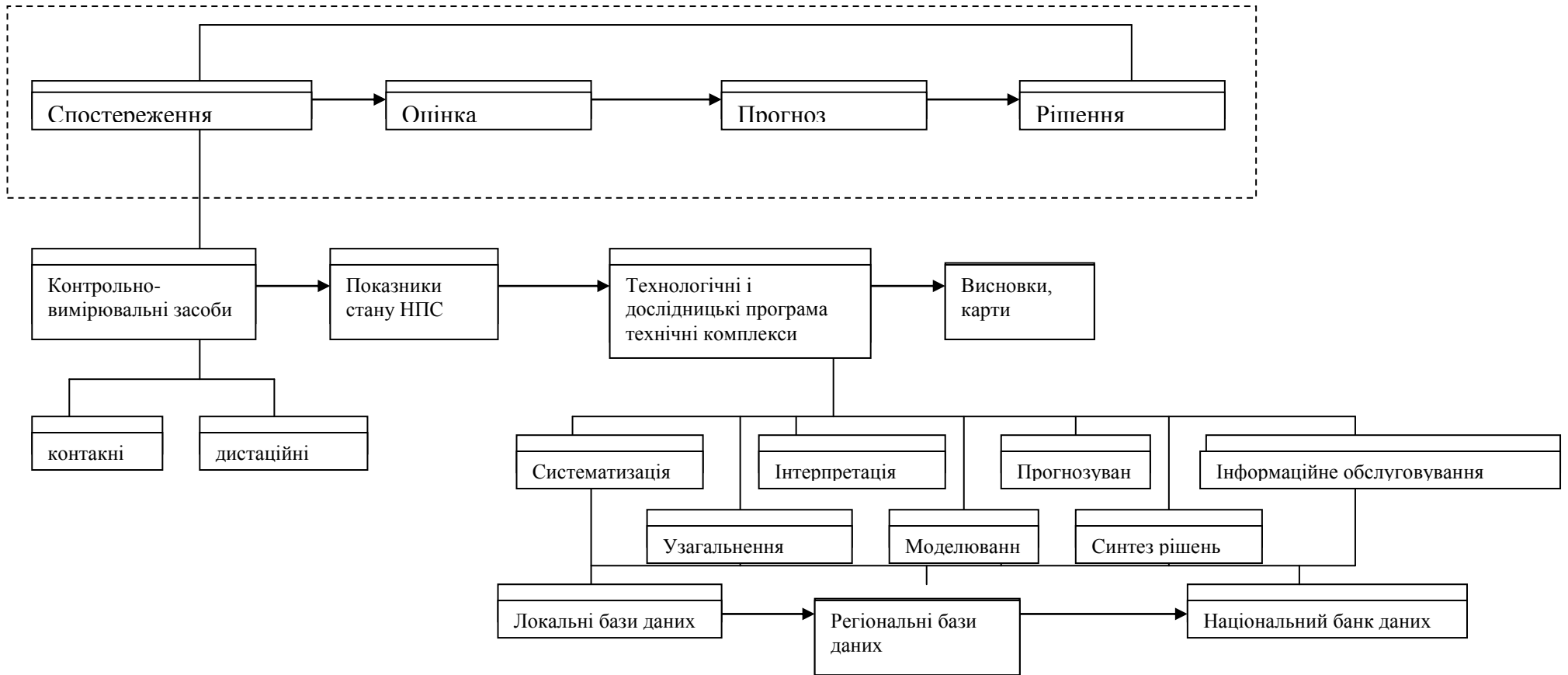

Рис.16.1 Загальна схема моніторингу навколишнього середовища (з с. 484)

Схема загальної інформаційної структури СЕМ „Україна”

Рис. 16.2. Система екологічного моніторингу „Україна” (3, с. 484)

Служби екологічного моніторингу (СЕМ „Україна”) збирають інформацію про природний стан навколишнього природного середовища, зміни цього стану за рахунок природних і антропогенних причин, вивчають закономірності цих змін, прогнозують зміни стану в майбутньому та надають інформацію усім зацікавленим організаціям для обов’язкового використання в інтересах здоров’я та добробуту людини, в інтересах збереження природи і розвитку економіки (Рис.17.2).

Екологічний моніторинг в Україні як системи можна уявити також у вигляді трьох блоків:

1) підсистема контролю забруднень в зонах можливого суттєвого антропогенного забруднення. Це міста, промислові райони, гирла річок та малі річки, озера та водосховища, приморські зони в промислових районах та портових містах, райони великих міст, автомагістралей, сільськогосподарських угідь.

2) Підсистема контролю забруднень на фоновому рівні. Це зона повсюдного контролю проміжного рівня забруднень в атмосфері невеликих міст, районів, прилеглих до промислових об’єктів, а також виміри забруднень у багато чисельних місцях на річках, озерах, морях, у ґрунтах господарського освоєння. Такі спостереження мають бути повсюдними, але не постійними у просторі і часі. До цієї підсистеми належать також експедиційні спостереження та моніторинг розповсюдження різних домішок на великі відстані.

3) Підсистема контролю забруднень на фоновому рівні – це спостереження в зонах, які віддалені від будь-яких локальних джерел. Це, насамперед, моніторинг на базі біосферних заповідників.

У всіх містах України вимірюється вміст у повітрі пилу, сірчистого газу, сажі, сірчаної кислоти та інших забруднювачів. Нагляд за рівнем забруднення поверхневих вод здійснюється за фізичними, хімічними та гідробіологічними показниками. Повсюдний контроль забруднень на регіональному рівні особливо важливий для забруднювачів, які мають значне поширення: для води – це нафтопродукти, для атмосферного повітря – це жил, окисли сірки, вуглекислий газ, продукти глобальних радіонуклідних випадань.

Дані служби спостереження є вихідними для вивчення та пояснення причин та механізму забруднення, для розробки стандартів якості природного середовища, програм боротьби з забрудненням. Аналіз стану справ в цій області природокористування в нашій країні виявляє немало серйозних проблем, як технічних, так і організаційних. Нерідко розміри викидів в навколишнє середовище підраховуються досить приблизно через те, що джерела забруднення не обладнанні необхідною вимірною апаратурою. Зовсім не враховуються взаємозалежність та взаємовплив всіх екологічних та соціальних систем. Про організацію моніторингу в сільському господарстві і харчовій промисловості країни говорити поки що взагалі немає чого. Основною причиною, що призвела до збереження служби контролю за станом природного середовища в нашій країні практично в ембріональному стані є те, що багато органів місцевої влади проявляють, на нашу думку, злочинну безвідповідальність по відношенню до екологічного середовища. Створення

станцій моніторингу повинно проходити з ініціативи або у відповідності з вимогами органів місцевої влади. Рівень участі держави у витратах в цій області слід диференціювати у залежності від того, чи потрапляє даний регіон до розряду екологічно несприятливих. В цих районах частка держави у витратах на моніторинг повинна бути вищою, в останніх районах ця служба повинна розвиватися за рахунок місцевих бюджетів.

Контрольні запитання

1. Що є моніторингом, які його типи та основні завдання?
2. Як організується моніторинг на різних рівнях впливу?
3. Дайте визначення екологічного моніторингу.
4. Який існує зв'язок між екологічним та іншими видами моніторингу?
5. Як організована інформаційна система екологічного моніторингу?
6. Що таке глобальна система моніторингу?
7. Як організована система екологічного моніторингу в Україні?

ЛІТЕРАТУРА

1. Гиросов Э.В. и др. Экология и экономика природопользования: Учебник для вузов .-М.: ЮНИТИ, 2000.- 455с.
2. Голуб А.А., Струкова Е.Б. Экономика природопользования .-М.: Аспект процесс, 1995.-187с.
3. Голубев И.Р., Новиков Ю.В. Окружающая среда и транспорт .- М.: Транспорт, 1987 .- 207с.
4. Горелов А.А. Человек – гармония – природа .-М: Наука, 1990.- 186с.
5. Горелов А.А. Экология: Учебное пособие. - М.: Центр, 1998.- 237с.
6. Гречановская И.Г. Экономико-экологическое регулирование предпринимательской деятельности – Одесса: ОГСУ, 1997. – 183с.
7. Гусева Т.В. и др., 1998а. Как организовать общественный экологический мониторинг: Руководство для общественных организаций / Под ред. М.В. Хотулевой. — М.: СоЭС.
8. Джигерей В.С., Сторожук В.М., Яцюк Р.А. Основы екології та охорона природного середовища .- Львів: Афіша, 2000 .- 272 с.
9. Екологічний аудит: Посібник з екологічного менеджменту і екологічного аудиту / Шевчук В.Я., Саталкин Ю.М., Навроцький В.М. та ін. – К.: Символ-Т, 1997 .- 221с.
10. Екологічний менеджмент: Навчальний посібник / За ред. В.Ф. Семенова, О.Л. Михайлюк .- Київ, Центр навчальної літератури, 2004 .- 516с.
11. Злобін Ю.А. Основы екології. К.: Лібра, 1998. – 248с.
12. Израэль Ю.А. Экология и контроль состояния природной среды. – Ленинград, Гидрометеиздат, 1979. – 382с.
13. Мусієнко М.М., Серебряков В.В., Брайон О.В. – Екологія. Охорона природи: Словник – довідник. – К.: Т-во „Знання”, КОО, 2002. – 550с.

14. Реймерс М.Ф. Природопользование. Словарь – справочник. – М.: Мысль, 1990. – 637с.
15. Семенов В.Ф. Екологізація економіки регіону. – Одеса, оптимум, 2002. -232с.
16. Шварц С.С. Теоретические основы глобального экологического прогнозирования. – Л.: Гидрометеиздат, 1976. – 191с.

Тема 17. ЕКОНОМІЧНИЙ МЕХАНІЗМ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ ТА ОХОРОНИ НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА

План

17.1. Економічний та правовий механізм впливу на природокористування та охорону навколишнього середовища.

17.2. Види економічного механізму природокористування та охорона навколишнього середовища.

17.3. Економічні заходи державного та ринкового стимулювання природокористування та охорони навколишнього середовища.

17.4. Система фінансування природокористування та охорони навколишнього середовища.

17.5. Екологічний менеджмент і екологічний аудит в економічному механізмі природокористування.

17.1. Економічний та правовий механізм впливу на природокористування та охорону навколишнього середовища

Всебічний аналіз взаємовідносин природи і суспільства, розуміння проблем природокористування та охорони навколишнього середовища самі по собі ще не вирішують все коло питань екологічної безпеки суспільства. Через те, що екологічні й цілі функціонування господарства країни і регіонів не співпадають, потрібний механізм, в основу якого має бути покладений принцип єдності екологічних та економічних інтересів.

Суть цього принципу в тому, щоб до системи товарно-грошових відносин, нарівні з традиційними економічними показниками, було включено економічні оцінки, які характеризують витрати суспільства, пов'язані з користуванням природних ресурсів та впливом на компоненти природного середовища.

Тільки тоді, коли економічні інтереси кожного підприємства виявляться тісно пов'язаними з результатами їх екологічної діяльності, створяться економічні передумови об'єднання в рамках єдиної технології процесів природокористування і природовідтворення.

Саме з метою регулювання еколого-економічних відносин як в цілому світі так і в Україні запроваджено **економічний механізм, сутність якого полягає у сукупності прийомів, методів, інструментів та важелів, за допомогою яких регулюється процес природокористування та охорони навколишнього середовища.** В основі цього механізму мають бути *економічні методи* регулювання, за допомогою яких здійснюються вплив на виробничі колективи щодо охорони навколишнього середовища та екологічної безпеки.

Методи економічного механізму природокористування – це планування платежів за природокористування та забруднення навколишнього середовища та стимулювання природоохоронної діяльності. Ці методи впливають на хід виробництва через використання економічних важелів, як ціноутворення,

фінансування, кредитування, матеріальні санкції (штрафи, стягнення), заохочення, довгострокові економічні нормативи. У свою чергу економічний механізм відносять до найважливіших методів управління природокористування. Серед інших методів: адміністративні, правові, організаційні, соціально-психологічні, оптимізаційні.

Головна перевага економічного механізму полягає в тому, що використання його методів призводить не до примушення, а до стимулювання колективів та окремих працівників підприємств зменшувати витрати ресурсів при їх видобуванні та переробці, якісно очищати викиди в гідросферу та атмосферу.

Економічний механізм не може запроваджуватись і діяти окремо від правового механізму. Ці механізми завжди діють узгоджено. Головна мета економічного механізму – це надходження коштів для здійснення природоохоронних заходів.

Головними складовими елементами *економічного механізму природокористування* мають бути:

- плата за спеціальне використання природних ресурсів;
- плата за забруднення навколишнього природного середовища та інші види шкідливого впливу на довкілля;
- система фінансування і кредитування природоохоронних заходів (державний і місцеві бюджети, природоохоронні фонди, банки, кошти підприємств, іноземні надходження та інвестиції тощо);
- екологізація податкової і цінової систем;
- підтримка становлення і розвитку екоіндустрії.

Залученню іноземних інвестицій для здійснення природоохоронних програм та проектів в Україні повинно сприяти:

- активна інтеграція України в європейські та світові природоохоронні процеси;
- формування сприятливих умов та ефективної системи залучення іноземних інвестицій як в економіку України в цілому, так і в охорону довкілля та використання природних ресурсів.

Важливе місце в економічному механізмі природокористування належить екологічному законодавству, яке виходить з того, що сучасний стан соціально-економічного розвитку в країні характеризується різким погіршенням екологічної ситуації на місцевому, регіональному і національному рівнях. Через це значна частина норм екологічного законодавства спрямована на упередження проявів екологічного ризику і небезпеки від стихійних явищ та негативного технологічного впливу з урахуванням економічних можливостей держави і використанням різних форм інвестиційного забезпечення системи екологічної безпеки.

Сучасне екологічне законодавство України включає, серед інших блоків правового регулювання:

1. Конституційне регулювання еколого-економічних правовідносин, яке закріплює найбільш важливі принципи та форми використання природних

ресурсів на різних юридичних титулах, декларує низку екологічних прав громадян, вимоги щодо охорони довкілля і забезпечення екологічної безпеки у процесі реалізації функцій різних державно – правових структур розподілу влади. В Конституції України закріплені гарантії екологічної безпеки і права людини на проживання в здоровому навколишньому середовищі.

2. Еколого-правове регулювання, що ґрунтується на нормах Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25.06.91 р., який передбачає мету, завдання, принципи та механізми забезпечення ефективного природокористування, охорони довкілля, забезпечення екологічної безпеки. Розвиток цього закону знайшов своє відображення в Законі України «Про екологічну експертизу» (1995 р.), Земельному, Водному та Лісовому кодексах (1992,1995,1994), в кодексі України про надра /1994/, законах України «Про тваринний світ» /1993р/, «Про охорону атмосферного повітря» (1992р), «Про природнозаповідний фонд» (1992 р.) і т.п.

Вказаними законами закріплено цілий пакет екологічних прав громадян, що базуються на загальнолюдських, природних правах, в тому числі:

- право на безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище;
- право на одержання повної та достовірної інформації про стан навколишнього природного середовища і його вплив на здоров'я людей;
- право на участь у проведенні громадської екологічної експертизи;
- право на здійснення загального і спеціального використання природних ресурсів;
- право на участь в розробці і здійсненні заходів щодо охорони навколишнього природного середовища;
- право на регіональне і комплексне використання природних ресурсів;
- право на одержання екологічної освіти;
- право на об'єднання в громадські природоохоронні формування;
- право на участь в обговоренні проектів законів та екологічно значущих проектів і рішень;
- право на подання до суду позовів до фізичних і юридичних осіб про відшкодування шкоди, заподіяної їх здоров'ю та майну внаслідок негативного впливу на навколишнє середовище.

Центральне місце в законі України «Про охорону навколишнього середовища» займають розділи, що регламентують головні напрямки діяльності держави в області охорони природи: спостереження, прогнозування, облік та інформування в галузі навколишнього природного середовища, організація та розвиток системи екологічної експертизи, впровадження стандартизації і нормування в галузі охорони навколишнього природного середовища, контролю та нагляду, регулювання використання природних ресурсів тощо.

Позитивною якістю цього Закону є також те, що в ньому закладені певні законодавчі основи формування дієвого економічного механізму, що передбачає комплекс заходів з планування та фінансування природоохоронних заходів, встановлення лімітів використання ресурсів та нормативів плати і

розмірів платежів за використання природних ресурсів та їх забруднення, а також сукупність заходів, які стимулюють ефективне природокористування.

Дієвість Закону «Про охорону навколишнього природного середовища» визначається ще й тим, що він ставить завдання розвитку важелів економічного регулювання природокористування не лише для виявлення та оцінки проблемних екологічних ситуацій, а й для аналізу екологічної безпеки у регіоні. А це передбачає вивчення стану регіонального природокористування на рівні регіону і окремих галузей його виробничого комплексу.

Згідно ст.20 Закону України «Про охорону навколишнього середовища» плата за природні ресурси (земля, вода, ліси тощо) стягується: а) в межах встановлених лімітів; б) за надлімітне і нераціональне використання природних ресурсів; в) на відтворення та охорону природних ресурсів.

Тим же Законом України передбачена плата за викиди (скиди) забруднених речовин та розміщення відходів як в межах, та і понад встановлених лімітів. У першому випадку платежі здійснюються за рахунок собівартості продукції підприємства, а в другому за рахунок прибутку, який отриманий підприємством – забруднювачем. При цьому з загальної суми 90 % платежів перераховують до позабюджетних екологічних фондів, а 10 % - в дохід держави.

І все ж в Україні за наявності низки законів та інших нормативних актів щодо охорони навколишнього середовища загальна система правового регулювання раціонального природокористування знаходиться в процесі формування. Становлення нових економічних та пов'язаних з ними правових відносин, розробка та створення єдиного переліку правил функціонування ринку створює унікальну можливість включення вимог раціонального природокористування та у всі перспективні нормативні документи, що визначають умови виробничої діяльності суспільства. Відсутність або недосконалість правової бази природокористування створює сприятливе середовище для економічного авантюризму, екологічного волонтаризму, хижацького використання природного середовища та ресурсів.

Наукова розробка та практичне впровадження економічного механізму природокористування повинні відповідати певним принципам (вимогам):

1. Наукова обґрунтованість – повинна базуватися на основі фундаментальних наукових положень екологічної та економічної науки, та використовувати результати найновіших наукових розробок.

2. Максимальне відображення (врахування) властивості та специфіки функціонування еколого-економічних систем, як об'єкту регулювання природокористування.

3. Наявність систем критеріїв та відповідних їм кількісних показників раціональності природокористування, що відображувала б його специфіку на об'єктному, галузевому та територіальному рівнях.

4. Наявність обґрунтованих екологічних нормативів природокористування.

5. Перспективність – можливість передбачити виникнення екологічних проблем в майбутньому та запобігати ймовірним негативним наслідкам природокористування.

6. Наявність ефективної системи стимулів економічного заохочення до раціонального природокористування та системи жорстких економічних санкцій.

7. Наявність системи моніторингу (спостереження) та контролю за дотриманням правил і норм природокористування.

17.2. Види економічного механізму природокористування та охорона навколишнього середовища.

Організація раціонального природокористування в сучасній економіці потребує вирішення питання щодо механізму реалізації сталого (екологоорієнтованого) розвитку. Мова йде про формування ефективного економічного механізму природокористування як спеціальної складової частини загальної системи економічного механізму всієї економіки.

Сучасний економічний механізм природокористування і охорони навколишнього середовища на низовому рівні (галузі, секторі, комплексу) розробляється та реалізується тільки після прийняття концепції загального розвитку самих галузей, секторів, комплексів тощо. Цей механізм не може бути локальним і охоплювати певні галузі, він має бути узгодженим з іншими економічними механізмами, які діють на наступних етапах технологічного ланцюга, що об'єднує природні ресурси з кінцевою продукцією. Отже, економічний механізм природокористування є частиною загального механізму, який регулює взаємовідносини у природно-ресурсній вертикалі, повинен бути зорієнтований на кінцевий результат.

Економічний механізм природокористування формується на міжсекторальній, міжгалузевій і міжрегіональній основі і його ефективність тим вище, чим вище комплексність території. Цей механізм розробляється в тісному взаємозв'язку з основними економічними процесами.

Велику кількість підходів до визначення та типізації економічних механізмів природокористування вчені зводять до *трьох типів* (Гірусов та ін., с 253 -254):

Перший тип – м'який механізм – ліберальний в економічному відношенні. Для цього механізму характерною ознакою є найзагальніші екологічні обмеження для економічного розвитку галузей і секторів, комплексів. Даний тип механізму переймається, головним чином, ліквідацією негативних екологічних наслідків. Він не направлений на причини виникнення екологічних деформацій і не впливає на темпи та масштаби розвитку. Саме такий механізм притаманний технологічному типу розвитку економіки.

Другий тип – стимулювання екологозбалансованих та природоохоронних виробництв та видів діяльності за допомогою ринкових заходів. Серед цих заходів - створення сприятливого середовища для запровадження нових технологією. Прикладом такого механізму може бути створення сприятливого

ринкового середовища за функціонування в регіонах технопарків, технополісів, біологічного (без застосування хімічних речовин в агротехніці) сільського господарства.

Третій тип – це застосування жорстких адміністративних та ринкових інструментів. Це жорстке оподаткування, така ж кредитна політика та політика плати за користування природними ресурсами, а також застосування економічних покарань у вигляді штрафів, стягнень тощо. В процесі застосування важелів цього механізму стримується розвиток певних галузей та секторів регіональної економіки.

Насправді, жоден з названих механізмів не існує у чистому вигляді, а тільки у поєднанні. Найчастіше застосовується поєднаний стимулюючий та жорсткий механізми. Політика у цьому напрямку діє таким чином, щоб стимулювались прогресивні технології, але при цьому жорстко пригнічувалась техногенність. Так, у сільському господарстві стимулюються біологічні технології і одночасно жорстко стримується техногенні технології (мінімізується застосування важкої техніки, ядохімікатів, пестицидів тощо).

Застосування жорсткого економічного механізму справедливе у тому випадку, коли природні ресурси використовуються екстенсивно. Перехід до ресурсозберігаючих технологій потребує застосування відповідного загального економічного механізму і відповідно економічного механізму природокористування. Це можуть бути податкові та кредитні обмеження на розробку нових родовищ або на розширення площ сільськогосподарського призначення, великі штрафи за забруднення природного середовища та недотримання стандартів та норм природокористування.

Якщо економіка зорієнтована на екстенсивне зростання, то економічний механізм повинен формуватися з врахуванням: 1) низької вартості земель, які відведені для добування корисних копалин; 2) низької плати за користування надрами; 3) пільговим режимом для утворення нових підприємств з високою природно - сировинною складовою. Вочевидь, що подібна ситуація може складатись в багатьох секторах. Скажімо, в агропромисловому комплексі принциповим є питання про рівень виробництва сільськогосподарської продукції.

Припустимо, що сільськогосподарське виробництво розвинуте достатньо, а дефіцит продовольства обумовлений відсталістю інфраструктури та переробні промисловості, то концепція економічного механізму природовикористання має бути наступною: обмеження на залучення нових земель до аграрної сфери шляхом встановлення високої ціни на землю, великих податків на додаткове освоєння земель; значні штрафи за нераціональне використання землі, стимулювання виводу деградованих угідь на консервацію, економічні та адміністративні обмеження щодо використання антиекологічних засобів виробництва (пестициди, інші ядохімікати, тяжка сільськогосподарська техніка). Отже мова йде про стабілізацію та скорочення природного базису сільського господарства, покращення його охорони, це передбачає створення сприятливого ринкового клімату для розвитку об'єктів інфраструктури та переробної промисловості. Якщо концепція розвитку агропромислового

комплексу базується на постулаті про дефіцит сільськогосподарських виробів, то тим самим економічний механізм природовикористання повинен бути достатньо «м'яким» і не заважати залученню нових земельних і водних ресурсів до сільськогосподарського обігу, додатковому використанню хімічних засобів виробництва. В Україні здійснюється аграрна політика направлена на інтенсивне використання агропромислового потенціалу з дотриманням вимог, які сприяють виконанню правил та методів механізму природокористування та охорони навколишнього середовища.

Одне з чільних місць в економічному механізмі природокористування посідає раціональний аспект. Маються на увазі обмеження масштабів існуючого природокористування в регіонах, ліміт на залучення нових природних ресурсів до регіонального господарського обігу.

В цілому, подальша розробка економічного механізму має бути направлена або на раціоналізацію природокористування, або стабілізацію, або скорочення масштабів використання природних ресурсів. Від цього залежить вибір економіко-соціальної мети природокористування. Економічний механізм підкорений єдиній логіці природно-продуктової вертикалі – від первинних ресурсів до кінцевої продукції чи послуги, яка ґрунтується на даному ресурсі. Отже економічний механізм має бути націлений на кінцеві результати природно-технологічного ланцюга.

Економічний механізм природокористування націлений одночасно на економічний та екологічний ефекти та на вирішення проблем як окремих виробничих комплексів, так і їх взаємодії в регіоні. Отже економічний механізм має бути комплексним та враховувати інтереси різних регіонів України.

За цих умов малоефективними будуть виключно регіональні програми виходу з економічної кризи для певних територій. Їх регіональна обмеженість призведе лише до подрібнення та розпорошення фінансових та матеріальних ресурсів. Подолання екологічної кризи вимагає узгоджених міжрегіональних програм та відповідних, пов'язаних між собою економічних механізмів природокористування.

Механізм еколого-економічного захисту формується таким чином, щоб максимальними податки були для перших етапів природно-ресурсної вертикалі. На подальших етапах, які пов'язані з обробкою та просуванням продукції, отриманої на основі даного природного ресурсу, розмір податків знижується. Це буде стимулювати розвиток поза природних галузей та видів діяльності, сприяти зменшенню антропогенного навантаження на природу.

17.3. Економічні заходи державного та ринкового стимулювання природокористування та охорони навколишнього середовища

Економічний механізм повинен стимулювати раціональне природокористування, спонукаючи виробників і споживачів до екологічної діяльності. Це пояснюється занепокоєністю суспільства станом навколишнього середовища, а підприємств та фірм - необхідністю мати репутацію «чистих».

Побоювання підприємств втратити довіру громадськості через низьку якість продукції повинне стати важливим важелем впливу. Широка роз'яснювальна робота може зробити споживачів, субпідрядників та компанії, що видають субпідряди, більш обізнаними, ніж раніше, в області захисту навколишнього середовища.

Це потрібно для того, щоб спонукати їх купувати чи продавати продукцію кращої якості і таким чином впливати на промисловість з метою здійснення капітальних вкладень в більш чисті технології. Необхідно всебічно удосконалювати процес розповсюдження інформації про екологічну якість продукції шляхом організації рекламних компаній та впровадження для неї знаку екологічної якості. Крім того, влада могла б накладати на підприємства та фірми зобов'язання повідомляти про пов'язаний з їхньою діяльністю екологічний ризик щодо населення, яке проживає поруч з підприємством.

Така форма інформування може суттєво підвищити тиск на підприємства та фірми, який чиниться на них з метою розробки більш чистих виробничих процесів. Крім керівництва, таким інформуванням населення про ризик забруднення могли б займатися державні органи, стимулюючи при цьому використання інших форм зв'язків між промисловістю та широкою громадськістю, наприклад, за допомогою проведення обговорень за участю спеціалістів.

Попереджувальна політика не виключає застосування різних непрямих економічних заходів та засобів, в основному виховного та освітнього характеру. Головним в екологічній освіті є визначення оптимальних взаємовідносин людини і природи. Навчальні цілі екологічної освіти можна звести до таких пунктів:

- допомога населення усвідомити реальність збитку навколишньому середовищу, виходячи з об'єктивних тенденцій: зрозуміти важливість нормального функціонування системи «природа – суспільство»;
- розкриття особливого значення цінності розвитку людської особистості, яка зокрема включає і таку якість як глибока повага до навколишнього середовища та природи;
- сформування розуміння цінності здоров'я, викликаючи в свідомості людей глибоку повагу до життя, тобто до духовно насиченого існування людини;
- розкриття прикладного характеру проблеми забруднення природного середовища в сучасному суспільстві, її взаємозв'язок з модернізацією суспільного виробництва;
- доведення широким верствам населення, інформації про те, що підтримання, охорона та відтворення якісного природного середовища - це завдання та обов'язки місцевих органів влади, які повинні виконувати їх на основі принципу широкої демократії, тобто максимального заохочення екологічної безпеки районів, міст, селищ тощо.

Дотримання цього принципу також передбачає обов'язкову участь широких верств громадськості у вирішенні всіх проблем охорони природи (спільно з органами місцевого самоврядування). Таким чином, екологічне

виховання та освіта повинні бути, перш за все, громадським, тобто сприяти формуванню активної екологічної моральної життєвої позиції. Це є запорукою збереження та захисту гідного людини навколишнього середовища.

Стратегічним завданням економічного стимулювання раціонального природокористування та охорони навколишнього середовища з боку держави є здійснення активного її переходу до принципово нової технологічної політики – від контролю забруднення середовища шкідливими речовинами і небезпечними відходами до їх скорочення та запобігання, тобто до безвідходної ресурсозберігаючої технології.

Основні інструменти та важелі економічного механізму природокористування та охорони навколишнього середовища представлені в таблиці 17.1.

Таблиця 17.1.

Інструменти та важелі економічного механізму природокористування та охорони навколишнього середовища

Основні функції держави в організації економічного механізму природокористування	Інструменти та важелі економічного механізму
1	2
1. Безпосередня участь держави в справі охорони природи.	1. Створення сукупності законодавчих актів в області екології. 2. Організація та фінансування НДР, підготовка кадрів спеціалістів, систем інформаційного забезпечення екологічної політики. 3. Планування та влаштування території, регулювання землекористування, територіального розміщення господарчих об'єктів. 4. Здійснення конкретних заходів по окремим об'єктам екологічної політики: відновлення лісів, охорона прибережних морських вод, будівництво водоочисних споруд, переробка та знищення деяких видів твердих відходів, утримання різних категорій територій, що охороняються тощо. 5. Виконання обов'язків у межах міжнародних програм співробітництва, участь у діяльності міжнародних організацій, в розробці міжнародних угод, правил та нормативів природоохоронного характеру.
2. Державне економічне стимулювання та підтримка природоохоронної діяльності державних підприємств та підприємців.	1. Прямі та непрямі субсидії (інвестиційні та на покриття експлуатаційних витрат) фірмам, регіональним та місцевим органам влади. 2. Позики та кредити по низьким відсоткам , гарантії по банківським судам. 3. Надання режиму прискореної амортизації очисному обладнанню та іншій екологічній техніці. 4. Пільгові ставки по непрямим податкам на продаж екотехніки або звільнення її від податку.

	<p>5. Податкові пільги на доходи від природоохоронних програм.</p> <p>6. Пільгові тарифи приватним фірмам на очистку стоків на муніципальних централізованих водоочисних спорудах.</p>
<p>3. Державні заходи, спрямовані на примушення природоохоронців до охорони навколишнього середовища (нормативне регулювання та штрафні санкції).</p>	<p>1. Обов'язкова оцінка впливу всіх господарчих проектів на навколишнє середовище (екологічне експертиза).</p> <p>2. Екологічні нормативи, норми, стандарти та сертифікація виробництва продукції.</p> <p>3. Заборони, обмеження, ліцензії.</p> <p>4. Угоди (галузеві, територіальні, одиничні) між державними органами та забруднювачами; державне інспектування підприємства.</p> <p>5. Платежі за забруднення.</p> <p>6. Штрафи за порушення природоохоронних законів, нормативів, правил, інші економічні та адміністративні санкції, закриття підприємств.</p> <p>7. Кримінальна відповідальність винуватців за заподіяний збиток.</p>
<p>4. Заходи держави, спрямовані на спонукання природоохоронців до охорони навколишнього середовища (комбіновані, нормативно-ринкові інструменти).</p>	<p>1. Спонукальні відрахування за забруднення.</p> <p>2. Купівля-продаж прав (дозволів) на забруднення, ліцензій на виробництво та експлуатацію продукції.</p> <p>3. Надання фінансових пільг та привілеїв за екологічно чисте виробництво та помітне зниження забруднень.</p>
<p>5. Заходи держави по забезпеченню екологічної освіти і виховання населення.</p>	<p>1. Створення широкої мережі екологічної освіти у всіх навчальних закладах.</p> <p>2. Формування системи перепідготовки та перекваліфікації кадрів, зайнятих в сфері природокористування.</p>

Важливою частиною економічного механізму регулювання екологізації виробництва стають ринкові відносини, особливо в несприятливих регіонах. Слід мати на увазі, що нині продукція забруднюючих природу технологій не отримує на ринку оцінки, яка була б адекватною суспільно необхідним витратам праці на її виробництво. До вартості такої продукції, як правило, не додаються витрати на природоохоронну діяльність та відновлення природного середовища. Ці витрати повинні, крім попиту та пропозиції, суттєво впливати на формування ціни продукції на ринку.

Наприклад, існує проблема ціноутворення на продукцію АПК, що користується попитом. З метою стимулювання екологічно чистих технологій в цій галузі народного господарства та компенсації пов'язаних з ними витрат праці ціни на екологічно чисті продукти повинні суттєво відрізнятися від цін на продукцію з вмістом (не вище гранично допустимого рівня, звичайно) шкідливих речовин. Однак корисне співвідношення між цими цінами може бути як 1 : 4, або 1 : 2. При більшій різниці виникає ситуація, коли екологічно чисті продукти харчування через занадто високі ціни стануть абсолютно недоступними для мало - та середньо забезпечених верств населення. Одночасно надто високі ціни, що дадуть можливість одержувати набагато більші прибутки при відносно невеликих обсягах виробництва, перестануть бути

стимулюючим чинником для помітного збільшення випуску екологічно чистої продукції.

В багатьох розвинутих країнах основними каналами впливу на економіку природоохоронних заходів є зростання цін. Так, в США, Італії, Голландії та декількох інших країнах приватний сектор може переносити до 80 -100 відсотків природоохоронних витрат на ціни продукції, при цьому «внесок» екополітики в зростання загального індексу цін обмежений /не більше 3-4 відсоткових пункти/. Таким чином, в США, наприклад, лише менше половини загальнонаціональних природоохоронних витрат фінансується за рахунок державного бюджету.

Поряд з розвитком виробничої та соціальної інфраструктури ринку дуже важливим є розвиток його екологічної інфраструктури. При цьому необхідно врахувати не тільки результати негативного впливу на навколишнє середовище господарської діяльності, а й природні умови кожного регіону. Глибока та комплексна експертиза екологічної, виробничої, соціальної сфер регіонів повинна стати основою для формування виробничої інфраструктури та споживчого ринку даного економічного району.

Економічні засоби є однією з категорії засобів, які призначені для досягнення цілей раціонального природокористування.

В деяких випадках з економічних чи адміністративних причин доцільно використовувати пряме регулювання та контроль, коли, наприклад необхідно щоб викид (скид) певних токсичних забруднювачів при використанні шкідливих продуктів чи речовин був повністю заборонений. В інших випадках економічні засоби можуть використовуватися як доповнення до нормативних актів з метою більш суворого дотримання стандартів, що покликані захистити здоров'я людей та навколишнє середовище.

В цілому інструментів і засобів економічного механізму природокористування може бути зроблений на основі таких критеріїв: *екологічна ефективність* економічних засобів, яка визначається, головним чином, здатністю забруднювачів реагувати на них. Основною метою економічних засобів є створення постійних стимулів до боротьби із забрудненням, технічних нововведень та заміщення одних продуктів іншими; *економічна ефективність* досягається через оптимальний розподіл ресурсів, вона передбачає також зведення до мінімуму економічних витрат, пов'язаних з дотриманням екологічних вимог; *справедливість*, тобто використання таких засобів, як відрахування та податки на забруднення, що передбачають додаткові виплати за « залишкове» забруднення; *простота механізму та його вартість з адміністративної точки зору*; всі види інструментів, що розглядаються, передбачають наявність структур по їх розробці та застосуванню; прийнятність; дуже важливе інформування, консультування цільових груп з питань економічних інструментів, які до них застосовуються.

В цілому успіх будь-якого економічного інструменту потребує визначеності та стабільності в часі у відношенні його основних елементів. Тому при виборі конкретних економічних інструментів необхідно врахувати обставини, за яких: нарахування чи податки на викиди /скиди/ можуть мати

особливе значення, якщо мова йде про стаціонарні джерела забруднення та якщо граничні витрати по боротьбі із забрудненням коливаються по окремих забруднюючих речовинах /чим ширше це коливання, тим більше можливостей для скорочення витрат/. До інших критеріїв належать:

- практична можливість виміру рівня викидів /скидів/ за допомогою прямого заміру чи за допомогою непрямих показників, здатність забруднювачів реагувати на нарахування, що до них застосовуються, здатність державних органів розробити раціональну основу для відповідних нарахувань та можливостей для технічних нововведень;

- стягнення плати з користувачів за послуги, що їм надаються, доречне при функціонуванні колективних установок по знищенню та обробці відходів, наприклад, стічних вод;

- використання нарахувань і податків на продукти може бути особливо ефективним, якщо вони витрачаються чи використовуються у великі кількості та з охопленням великої території; продукти, до яких застосовуються нарахування, повинні легко впізнаватися;

- застосування системи застав у тому випадку, якщо мова йде про продукти або речовини, які можуть використовуватися і повторно перероблятися чи повертатися для їх знищення. З урахування того, що схема застави можуть досить дорого коштувати та бути складними у використанні, важливо, щоб відповідні товари легко розпізнавалися, легко оброблялися і щоб користувачі та споживачі також прагнули прийняти участь у цих схемах;

- особливі переваги системи ліцензій в ситуаціях, коли граничні витрати по дотриманню єдиних стандартів значно коливаються в межах відповідної цільової групи; коли існує чітка мета, якої прагнуть досягти з мінімальними витратами; коли кількість наявних джерел достатня для створення в певній географічній області добре функціонуючого конкурентного ринку ліцензій.

Враховуючи специфіку України, з метою впровадження в країні в цілому та в її регіонах, зокрема, з прогресивним просуванням ринкових відносин можливе застосування всіх видів інструментів економічного механізму природокористування(Рис.17.1).

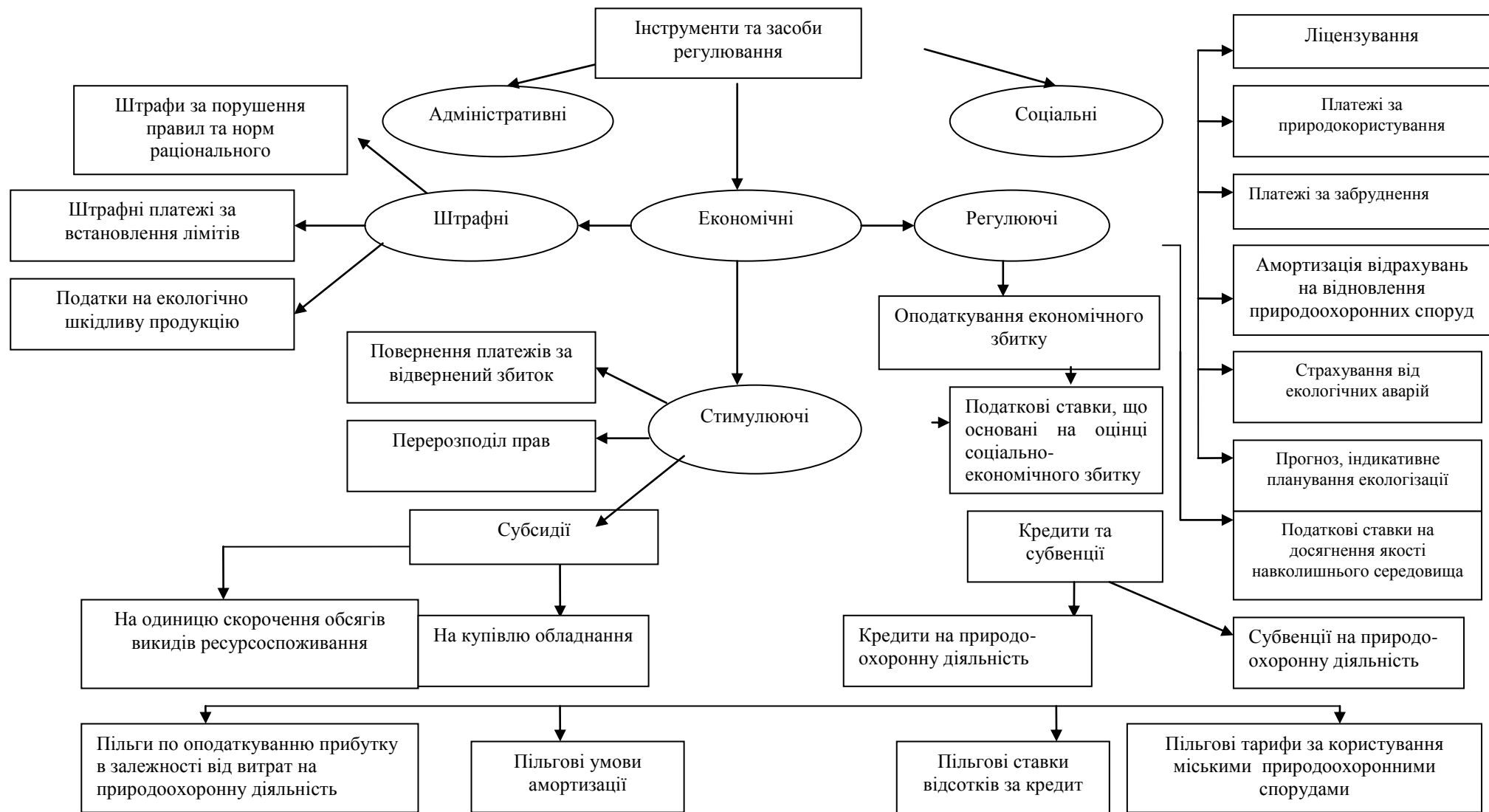

Рис17.1. Економічний механізм регулювання процесу природокористування та природоохоронної діяльності(Семенов с.78)

Але у кожному конкретному застосуванні того чи іншого інструменту необхідна перевірка придатності цих інструментів за допомогою різних критеріїв їх оцінки. Обґрунтований вибір інструментарію, що використовується для вирішення проблем природокористування, буде мати велике значення для захисту і для забезпечення життєдіяльності великих промислово розвинутих та аграрних регіонів.

Виходячи з багатобічного впливу екологічних процесів, треба запроваджувати комплексну систему інструментів та заходів по екологізації виробничої сфери народного господарства. Першочерговим завданням для найближчого етапу розвитку є техніко-екологічне переобладнання діючих промислових підприємств, які є головними джерелами відтворення екологічних конфліктів. Не менш важливою є проблема переробки накопичених відходів промисловості. І, нарешті, необхідний жорсткий та безкомпромісний підхід до підприємств, що будуються, та до промислових об'єктів, які знову вводяться в дію. Всі вони повинні мати максимально можливий рівень екологічної чистоти з урахуванням досягнень не тільки вітчизняної, а й зарубіжної науки.

17.4. Система фінансування природокористування та охорони навколишнього середовища

У Постанові Верховної Ради України від 5 березня 1998 року говориться про те, що для вдосконалення діючого економічного механізму природокористування і природоохоронної діяльності та формування стабільних джерел фінансування природоохоронних заходів в умовах переходу до ринкових відносин має стати органічною складовою системи управління і регулювання економіки, стимулювати охорону в відтворення природно-ресурсного потенціалу країни шляхом створення відповідних економічних умов (інвестиційних, податкових, кредитних тощо).

Система фінансування природоохоронних заходів в умовах переходу до ринкової економіки формується на сонові таких головних джерел (Рис.18.1.).

- Державного бюджету України та місцевих бюджетів;
- бюджету Автономної Республіки Крим;
- фондів охорони навколишнього природного середовища всіх рівнів;
- власних коштів підприємства;
- іноземних находжень та інвестицій;
- інших позабюджетних коштів.

Фінансування із державного бюджету передбачається для здійснення пріоритетних програм та проектів, що мають першочергове, загальнонаціональне значення. Обсяг бюджетних коштів залежатиме від рівні та темпів розвитку економіки України.

Позабюджетне фінансування має становити домінуючу частину витрат на здійснення природоохоронної політики. Для цього необхідна концентрація платежів за забруднення навколишнього природного середовища та за спеціальне використання природних ресурсів, находжень від штрафів та компенсації шкоди, завданої внаслідок порушення природоохоронного

законодавства, в Національному екологічному фонді, який діятиме на правах юридичної особи на загальнодержавному та регіональному рівнях.

Система фінансування природокористування вирішує наступні задачі:

- а) визначення потреби у фінансових ресурсах;
- б) установлення критеріїв виробу альтернативних джерел фінансування (розмір витрат, процентна ставка, податки, ступінь ризику);
- в) забезпечення практичного одержання фінансових ресурсів з обраних джерел;
- г) ефективне використання одержуваних фінансових ресурсів.

Надзвичайно важливим у фінансовому розумінні є те, що практично всі країни світу, незважаючи на різний рівень їх розвитку та національні особливості, зійшлися на необхідності запровадження у галузі природокористування фінансових економічних важелів, оскільки вони перетворюють навколишнє природне середовище з товару, що раніше не мав первинної вартості, на товар з власною цінністю і ціною; підтримують на рівні встановлених екологічних вимог суспільну діяльність за мінімальних витрат як для окремих суб'єктів господарювання, так і для суспільства і цілому.

Формування державної екологічної політики відбувається з урахуванням соціально-економічної ситуації в країні та реального стану народногосподарського комплексу, який не подолав наслідків системи господарювання колишнього режиму.

При цьому важливою проблемою залишається визначення розумної межі економізації процесів взаємодії природи і суспільства, виявлення сфери ефективного застосування фінансової складової економічного механізму природокористування.

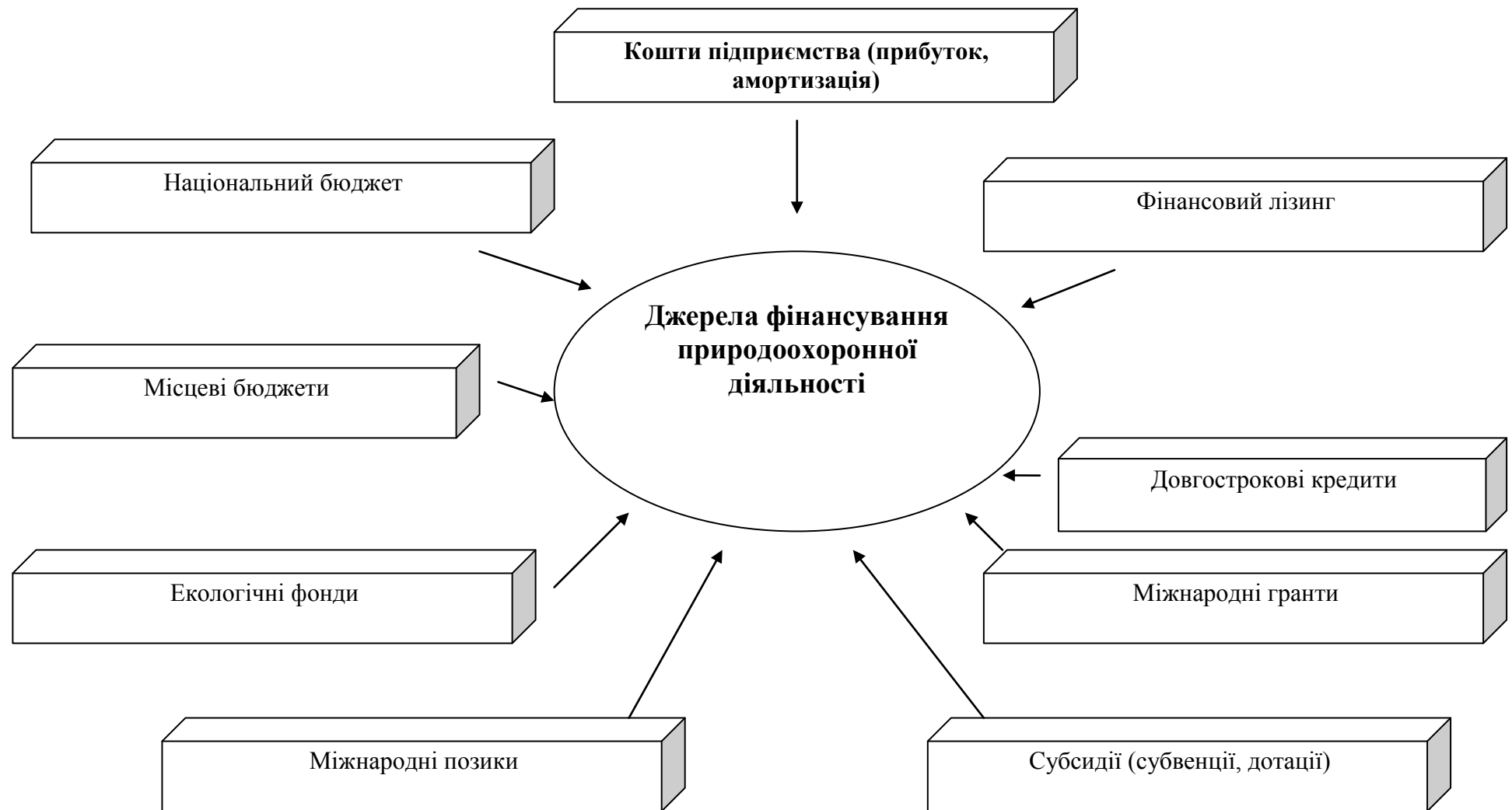

Рис.17.2. Фінансування природоохоронної діяльності

Платність природних ресурсів - найважливіший елемент економічного механізму природокористування, орієнтованого на ринкові реформи. Форми платежів за природні ресурси залежать від їх виду та призначення. Так, за користування лісними ресурсами плата вноситься у вигляді лісного податку та орендної плати, за користування водними об'єктами у вигляді регулярних платежів протягом терміну водокористування, за користування землею – у вигляді земельного податку або орендної плати. Ці платежі надходять до місцевого бюджету, до фондів відтворення та охорони природних ресурсів.

Другим фінансовим джерелом природокористування є плата за забруднення довкілля шляхом викидів (скидів) та розміщення відходів як у межах, так і поза встановлених лімітів. У першому випадку платежі здійснюються за рахунок собівартості продукції підприємства, у другому – за рахунок прибутку цього підприємства. Якщо підприємство збиткове, то платежі здійснюються за рахунок всіх коштів, яке має підприємство.

В умовах формування ринкової економіки України важливе значення має надаватися *ринковим засобам забезпечення природоохоронної діяльності*. Серед них слід виділити організацію екологічного банку України, впровадження системи екологічного страхування з одночасним прийняттям Верховною Радою України Закону «Про екологічне страхування», впровадження екологічного аудиту тощо. В умовах дефіциту фінансових ресурсів для екологічного оздоровлення держави доцільно платежі за забруднення природного середовища акумулювати в спеціальних позабюджетних фондах, надавши їм функції трастових компаній і пільговий режим оподаткування. Важливо розробити й інші програмні документи для ефективного оздоровлення навколишнього природного середовища.

Регіональна система фінансування природокористування та охорони навколишнього середовища існує головним чином за рахунок платежів за викиди забруднюючих речовин в навколишнє середовище. Вона повинна ґрунтуватись на таких принципах як:

- принцип справедливості розміру платежів. Цей принцип реалізується через багатоступеневу процедуру узгоджень, уточнюючих коефіцієнтів та пільг по платежу на рівні природокористувачів, органів управління та органів влади регіону;

- принципу мінімізації витрат по одержанню плати з автотранспортних підприємств, реалізованому через процедуру збільшення вартості палива в системі Укрнафтопродукту на величину плати за викид забруднюючих речовин в атмосферу;

- принципу врахування забезпечення безпеки населення при визначенні плати за наднормативні викиди розміром 10 гранично допустимих викидів. Дане рішення ґрунтується на врахуванні коефіцієнту запасу при переході від порогової концентрації забруднюючих речовин до ГДК, рівного, як правило, 3-10;

- найбільш повній відповідності розрахунку плати за викиди забруднюючих речовин експоненціальному характеру залежності збитку від

обсягів наднормативних викидів. Плата за наднормативні викиди визначається за формулою :

$$P_{\text{снi}} = N_{\text{ни}} (M_{\text{фi}} - M_{\text{ни}}) \frac{M_{\text{фi}}}{M_{\text{ни}}} \quad \text{де} \quad (17.1)$$

$P_{\text{снi}}$ - плата за наднормативні викиди i -ї речовини, грн.;

$N_{\text{ни}}$ - нормативи плати за викид в межах гранично допустимого, грн./т;

$M_{\text{фi}}$ - фактична маса речовини, що надійшла в навколишнє середовище,

т;

$M_{\text{ни}}$ - гранично допустимий викид забруднюючої речовини, т;

Рис. 17.3. Система позабюджетних екологічних фондів

Важливим джерелом фінансування екологічної безпеки є плата за викиди забруднюючих речовин в системі комунального господарства. Наводимо методику визначення плати за викиди забруднюючих речовин зі стічними водами через системи комунальної каналізації.

В її основу закладена формула:

$$P_i = N_{ni} M_{ni} + N_{cn} (M_{fi} - M_{oi}), \quad (78.2)$$

де, P_i – плата за викиди i -ї забруднюючої речовини, грн.;

N_{ni} – норматив плати за викид i -ї забруднюючої речовини в межах установленої норми, грн./т;

M_{ni} – фактичний викид i -ї забруднюючої речовини в межах норми, т/рік;

N_{cn} – норматив плати за наднормативний викид i -ї забруднюючої речовини, грн.;

M_{fi} – фактичний викид i -ї забруднюючої речовини, т/рік;

M_{oi} – встановлена норма викиду i -ї забруднюючої речовини, що відповідає нормативу гранично допустимого викиду, і/рік.

$$M_{oi} = M_{no} / (1 - \xi_i), \quad (17.3)$$

де, ξ_i – ефективність очистки i -ї забруднюючої речовини на очисних спорудах, приймається рівною середньому експлуатаційному показнику за попередній рік;

M_{no} – встановлена величина ГДК i -ї забруднюючої речовини після очистки, т/рік.

Величина x_i приймається рівною нулю для речовин, заборонених до викиду.

Втілення методики дозволило б усунути протиріччя в підходах органів Мінекобезпеки і комунального господарства, створити матеріальну зацікавленість всіх сторін, зміцнити фінансову базу місцевого самоврядування для реалізації природоохоронних заходів в системі комунального водовідведення.

Відомо, що в різних місцях регіону забруднення навколишнього середовища носить різний характер. Отже й плата за нього різна. А через це потребує удосконалення системи стягнення плати за забруднення. Зокрема, існує необхідність уведення таких коефіцієнтів, як коефіцієнт екологічної ситуації, розрахований для окремих частин області і навіть окремих районів міста Одеси; коефіцієнт відносної небезпеки, коефіцієнт індексації плати.

Застосування впровадження диференціації плати за викиди забруднюючих речовин в навколишнє середовище дало б можливість обґрунтувати принцип еколого - економічного ранжування території області за рівнем впливу джерел забруднення на основі формули:

$$P = \frac{P}{S}; \quad (17.4)$$

де, Р – питома плата за викиди забруднюючих речовин, грн./кв.км;
П – розрахункова плата природокористувачів району за викид забруднюючих речовин, грн.;

S – площа адміністративного району, кв.км.

За цією ж методикою можливо б також ранжувати підприємства за рівнем економічно. збитку, що їх наносять викиди навколишньому середовищу. Таке ранжування більш повніше відображає рівень забруднюючого впливу підприємств, оскільки, на відміну від ранжування за кількість викинутих забруднюючих речовин, враховує також їхню токсичність, конкретну екологічну ситуацію району, особливості об'єктів впливу.

Для реалізації різноманітних природоохоронних задач, як-то: відновлення збитків у природному середовищі, компенсація шкоді здоров'я громадян, будівництва очисних споруд, матеріального забезпечення еколога – просвітницького напрямку створена єдина система позабюджетних екологічних фондів.(Рис.3.1)

Плата за викид забруднюючих речовин в навколишнє середовище стало головною статтею формування створеної системи позабюджетних екологічних фондів регіонів, вона більш, ніж 90% представлена платою за викиди.

Принципи побудови і функціонування системи екологічних позабюджетних фондів регіону включає такі основні положення:

- матеріальна зацікавленість місцевих органів влади і створення фінансової бази забезпечення екологічної безпеки на місцевому рівні, реалізовані в побудові системі фондів по схемі «знизу-вверх», тобто районні, міські фонди – обласний фонд;

- порядок виділення коштів із екофондів на частковій основі, що дозволяє забезпечити збільшення фінансування природоохоронних заходів в 2,5 рази;

- контроль за формуванням і витратами фондів, реалізовані в механізмі погодження кошторисів районних фондів і контролю за їх виконанням;

- пріоритетність фінансування заходів з фондів. Першочергове фінансування одержують заходи, направлені на зменшення викидів з джерел, які приносять найбільші економічні збитки.

За Законом «Про охорону навколишнього середовища» кожен громадянин має право на отримання страхового відшкодування (при добровільному та обов'язковому страхуванні) у випадку техногенних. аварій і катастроф. В районах створюються компанії з обов'язкового та добровільного страхування.

Джерела страхових компенсацій знаходяться у прямій залежності від потужності страхової організації, що складаються з місцевих екологічних фондів, внесків засновників.

Екологічне страхування поки що не має статичної бази для розрахунків фінансової стійкості операцій страхування. Тут треба розглядати поки що низку вимог, яким повинен задовольнятися розрахунок фінансової стійкості операцій

екологічного страхування, а саме: неперевершення ступеню фінансової стійкості у розмірі, скажімо 0,1, а також відшкодування частини збитку, що створився. Розрахунки показують, що екологічне страхування дозволило б відшкодувати понад 50% збитку, спричиненого аваріями у страхівників.

Компенсація збитку може розподілятися між ріципієнтами та самим страхівником в певних пропорціях, які стимулюють страхові інтереси страхівника і його природоохоронну діяльність.

Деякі підприємства можуть отримати заохочення від страхової компанії якщо у них існує позитивна різниця між страховою платою та сумою відшкодування спричиненого ними збитку.

Крім того, стимулююча роль страхування передбачається в самій ставці плати, в якій враховуються витрати страхівника на проведення сумісно зі страхувальником природоохоронних робіт.

Розрахунки коефіцієнта фінансової стійкості проведення операцій по екологічному страхування показують, що майже всі об'єкти, проводячи страхові операції будуть мати нерентабельні результати лише 1 раз на 10 років.

В умовах гострого дефіциту державного бюджету необхідні нестандартні економічні підходи до вирішення питання фінансування будівництва підприємств з переробки відходів. Наприклад, випуск облігацій чи акцій, доходи з яких не підлягають оподаткуванню.

Для потенціальних володарів екологічних облігацій можливо запропонувати надання різноманітних пільг. Якщо облігації будуть випускатись екологічним фондами сумісно з органами державної влади, що мають право управління використанням регіональних природних ресурсів, то тоді пільгами можуть бути:

- пріоритетний доступ до найбільш цінних природних і рекреаційних об'єктів;
- отримання прав на постійне проживання і придбання житла саме в цьому регіоні;
- не стягнення податку з коштів, витрачених на придбання облігацій;
- пільгові ціни і умови поставки природоохоронної техніки, екологічно чистих технологій і продуктів.

17.5. Економічний менеджмент і економічний аудит в економічному механізмі природокористування

Екологічний менеджмент – це управлінська система, яка створюється для кожного підприємства, місцевості, певної території. Так це зроблено в розвинутих країнах, тобто в країнах з екологічно безпечним виробництвом і природокористуванням. Екоменеджмент трактують також як систему заходів регулювання якості природного середовища.

Для цього необхідно провести екологічну інвентаризацію кожного підприємства. Без проведення попереднього огляду підприємства, місцевості не підуть інвесторам, бо не знають чим ризикують.

У міжнародній практиці така екологічна інвентаризація, або огляд, оцінка, одержали назву екологічного аудиту.

Екологічний аудит є невід'ємною частиною екологічного менеджменту, його інструментарієм від макро– до мікрорівня природокористування і господарювання. Особливістю екологічного аудиту є його спрямованість на збалансування загальнодержавної екологічної політики з політикою товаровиробника, що забезпечує конкурентоспроможність його продукції і захист навколишнього природного середовища. Це не що інше, як погодження макро- і мікрорівнів екологічної безпеки життя людини.

У світі поняття «екологічний менеджмент» та екологічний аудит» існують не більше 30 років. В Україні воно введено в науковий обіг десь 10 років тому, завдяки провідним екологам країни таким, як В.Шевчук, В.Гринебчук, О.Балацький, С.Хариков. Це поняття ринкове і багатоаспектне і невід'ємне від таких понять як екологічна безпека, еколого-економічна політика, екологічний менеджмент, інвестиційна діяльність у природокористуванні, маркетинг, конкурентоспроможність.

У світі поняття «екологічний аудит» реалізоване в практичні механізми зі своєю законодавчою нормативно-методичною, начальною базою, організаційною інфраструктурою і кваліфікованими екоаудиторами.

Законодавчою базою для розробки екоменеджменту і проведення екоаудиту є Міжнародні стандарти ISO 14000.

В Україні ще тільки починається усвідомлення того, що екоаудит є необхідною за міжнародними стандартами передінвестиційною стадією *оцінки ризиків*, обов'язковою процедурою *оцінки вартості* підприємств, які приватизуються, процедурою маркетингових досліджень конкурентоспроможності продукції. *Екоаудит* – це найбільш ефективний інструмент погодження загальнодержавних і місцевих інтересів, екологічної безпеки.

Екологічному аудиту належить роль інструменту, *за допомогою якого*: вибирається оптимальний варіант природоохоронних споруджень; організується інформаційно – аналітичний контроль за станом і ступенем експлуатації природоохоронної техніки; економічно оцінюється перспективи технічного і технологічного удосконалення.

Екологічний аудит слід розглядати поруч з існуючими, вже усвідомленими нами видами аудита – виробничого, фінансової діяльності, аудита на відповідність.

Екоаудитом слід вважати незалежне дослідження усіх аспектів господарської діяльності промислового, сільськогосподарського, транспортного та ін. підприємства будь-якої форми власності для встановлення розміру прямого чи

непрямого впливу на стан навколишнього середовища. Мета екоаудиту – доведення природоохоронної діяльності у відповідність до вимог законодавства та нормативних актів, оптимізація використання природних ресурсів, зниження рівня ресурсу та енергоспоживання, зменшення відходів, відвернення аварійних викидів, скидів і техногенних катастроф.

Екоаудит – це дослідження господарської діяльності підприємства, тому він, як і інші види аудиту має свою методику. Яка, в свою чергу базується на програмах і методиках виробничого аудиту, аудиту фінансової діяльності, аудита на відповідність.

Висновок екоаудитора складається за таких пунктів:

- висновки про відповідність виробничої діяльності та природоохоронних заходів діючим законодавчим і нормативним актом;
- визначення стану фінансово-економічної звітності, обліку, які стосуються екологічної діяльності;
- висновки щодо діяльності на відвернення негативного впливу на стан середовища регіону здоров'я персоналу;
- документи про екологічну політику підприємства, її мету, реєстр екологічних аспектів діяльності, відповідність темпів росту виробництва продукції і кількості викидів і скидів забруднюючих речовин, споживання ресурсів і енергії;
- порівняльний аналіз отриманих на підприємстві даних про економіко-екологічну діяльність з аналогічними підприємствами країни і світу;
- оцінка потенціальної небезпеки підприємства при виникненні аварійної ситуації;
- висновок про професійну відповідність персоналу природоохоронного відділу, забезпеченість їх сучасними технічними засобами;
- висновок про рівень екологізації і виробництва – застосування матеріальних важелів стимулювання енерго- та матеріаломісткості виробництва;
- висновок про здатність керівництва вирішувати не тільки природоохоронні, але й економічні завдання.

Екологічний аудит без додаткових витрат дозволяє значно посилити екологічний менеджмент, підвищити його ефективність. Екоаудит підсилює екологічну експертизу та екологічну інспекцію. Він, як складова частина екоменеджменту відповідає інтересам держави, широким колам громадськості та ринковим структурам.

Екоаудит сприяє функціонуванню екоменеджменту в регіоні.. Сьогодні вже відомі розробки Мінекобезпеки щодо екоаудиту. Запровадження цього інструменту в практику дозволяє регулювати еколого-економічні відносини між підприємствами на певній території в умовах ринку. Проте екологічний аудит буде досить ефективним лише за умови глибоких наукових досліджень.

Регіональні дослідження еколого-економічної діяльності без досліджень ролі та значення екоаудиту будуть не повними як і рекомендації щодо управління

природоохоронною діяльністю на певній території саме через це запровадження екологічного аудиту території має відбуватись у таких напрямках:

- аудит виводу підприємств з експлуатації під час реструктуризації галузі;
- аудиторська оцінка екологічного оздоровлення підприємств, що приватизуються;
- аудиторська оцінка екологічних видатків;
- аудиторські рекомендації по ресурсозбереженню;
- аудиторська оцінка умов екологічного страхування підприємств регіону;
- аудиторська еколого-економічна оцінка інвестиційної привабливості об'єкту;
- аудиторський облік екологічних факторів у вартісній оцінці підприємства, що приватизується;
- аудиторська оцінка нормативної бази природокористування підприємства;
- аудиторський захист корпоративних інтересів;
- аудиторська екологічна оцінка інноваційних та інвестиційних процесів.

Таким чином екологічний аудит для території району завдяки своїй комплексності носить обов'язковий характер. Екоаудит в сучасних умовах сприяє прибутковій діяльності підприємств і регіонів, тому ще допомагає ефективно використовувати природні ресурси, захистити їх від забруднення і деградації, оберігає від економічного ризику, сприяє дотриманню екологічної безпеки, є каталізатором екобізнесу.

Контрольні запитання

1. У чому полягає сутність економічного механізму природокористування ?
2. Чому поруч з економічним механізмом природокористуванням обов'язково застосовується правовий механізм ?
3. Назвіть види економічного механізму природокористування.
4. Навести класифікацію інструментів і важелів державного і ринкового стимулювання природокористування та охорони навколишнього середовища.
5. Дайте визначення системі фінансування природокористування і природоохоронних заходів.
6. Назвіть основні елементи фінансування охорони довкілля.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балацкий О.Ф., Мельник Л.Г., Яковлев А.Ф. Экономика и качество окружающей среды.-Л.:Гидрометиздат,1984.-189с.

2. Беттокс П., Радд Д. Стратегия защиты окружающей среды от загрязнения.-М.:Мир, 1980.-606с.
3. Бронштейн А.М., Литвин В.А.,Русин И.Н. Экологизация экономики: методы регионального управления.- М.:Наука,1990.-120с.
4. Быстряков И.К. Эколого-экономические основы развития и размещения производительных сил –К.:СОПС Украины НАН Украины,1997-240с.
5. Владимиров В.В. и др. Руководство по охране окружающей сред в районной планировке.-М. :стройиздат,1986-160с.
6. Владимиров В.В. Расселении и окружающая среда. - М.: Стройиздат, 1982 - 252с.
- 7.Временная типовая методика определения экономической эффективности природоохранных мероприятий и оценки экономического ущерба причиняемого народному хозяйству загрязнением окружающей среды.- М.: Экономика, 1986-96с.
8. Джигерей В.С., Сторожук В.М., Яцюк Р.А. Основи екології та охорона природного середовища .- Львів: Афіша, 2000 .- 272 с.
9. Екологічний аудит: Посібник з екологічного менеджменту і екологічного аудиту / Шевчук В.Я., Саталкин Ю.М., Навроцький В.М. та ін. –К.: Символ-Т, 1997 .- 221с.
10. Екологічний менеджмент: Навчальний посібник / За ред. В.Ф. Семенова, О.Л. Михайлюк .- Київ, Центр навчальної літератури, 2004 .- 516с.
11. Критерии оценки экологической обстановки территорий для выделения он чрезвычайной экологической ситуации и экологического бедствия.М., 1992.
12. Реймерс Н.Ф. Природопользование :словарь-справочник .М . :Мысль,1990-637с.
13. Реймерс Н.Ф. Экология (теории, законы, правила, принципы и гипотезы)-«Россия молодая», 1994-367с.
14. Ресурсосбережение :эколого-экономический аспект/Конищева Н.И., Кушнирович Н.А., Рожкова Л.В.и др.-К: Наук.дум.,1992-212с.
15. Розміщення продуктивних сил: Підручник / За ред. В.В.Ковалевського, О.Л.Михайлюк , В.Ф.Семенова ,9 - те вид., випр. - К .: Т-во «Знання», КОО 2006-351с. –(Вища освіта ХХІ).
16. Руденко Л.Г. та ін. Єколого-географічні дослідження території України.- Київ: Наукова думка,1990-31с.
17. Семенов В.Ф. Екологізація економіки регіону. – Одеса, Оптимум, 2002. – 232с.
18. Хлобыстов Е.В. Использование эколого-экономического анализа безопасности промышленного производства для регламентации техногенных нагрузок на водные экосистемы //Вода и здоровье-98: матер.междунар.научн.-практ.конф.-Одесса,1998
19. Хлобыстов Е. Региональное эколого-экономическое моделирование производства// Бизнес- Информ(Харьков)-1998-№6-С.25-27

20. Хлобыстов Е.В. Методология анализа и нормирования экологической безопасности промышленного производства// Экология городов и рекреационных зон: матер.междунар.науч.-практ.конф- Одесса, 1998 - С.87-94

Тема 18. ЕКОНОМІЧНА І СОЦІАЛЬНА ЕФЕКТИВНІСТЬ ПРИРОДООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

План

18.1. Неефективність природоохоронної діяльності та еколого-економічна шкода.

18.2. Ефективність природоохоронної діяльності.

18.3. Соціально-економічні орієнтири природокористування та природоохоронної діяльності.

18.4. Нові напрямки підвищення соціально-економічної ефективності в природоохоронній діяльності. Екологічне підприємництво

18.1. Неефективність природоохоронної діяльності та еколого-економічна шкода

Тривалий час економіка України формувалася централізовано із значними структурними диспропорціями, що й обумовило виникнення комплексу екологічних проблем, які значною мірою загострювались внаслідок, насамперед, нераціонального екстенсивного використання природних ресурсів. Існуюча на той час економічна система сприяла неефективному використанню ресурсів та енергії, не визнавала вартості природних ресурсів, не стимулювала ефективного виробництва, що в кінцевому рахунку призвело до тяжких екологічних наслідків, втрат валового внутрішнього продукту у вигляді зниження продуктивності і передчасної втрати основних фондів, погіршення умов проживання, здоров'я населення, підвищення рівня смертності і зменшення народжуваності.

Однак не можна підтримувати ілюзії і можливого виходу на траєкторію стійкого розвитку тільки за рахунок чисто ринкових механізмів. Важлива якість ринку складається в його можливості забезпечити найкраще використання різних ресурсів завдяки ціновим сигналам про їхню дефіцитність. Деградація навколишнього середовища, виснаження природних ресурсів, надмірне забруднення свідчать про збої в ринковому механізмі. Ціни, що складаються на „екологічних” ринках, часто дають перекручену картину дійсної цінності природних благ і послуг, не відбивають реальні суспільні витрати і вигоди використання екологічних ресурсів. У результаті складається неадекватна оцінка дефіцитності ресурсів, величин попиту та пропозиції, що дає занижені стимули для раціонального природокористування і природоохоронної діяльності.

У концептуальному плані провали ринку в охороні навколишнього середовища пов'язані насамперед із соціальними витратами суспільства від деградації навколишнього середовища, проблемами відкритого доступу до природних благ, їхньою заниженою ціною, зовнішніми факторами тощо. Для різного роду угод у ринковій сфері необхідні витрати, пов'язані з одержанням інформації, веденням багатобічних переговорів, трансакційні витрати. В області

охорони навколишнього середовища такі витрати можуть бути досить великі стосовно очікуваних вигод, і тоді досягнення діючої угоди мало ймовірно, а деградація природи продовжиться.

Істотну проблему для ринку складає невизначеність і недалекоглядність. Невизначеність багато в чому породжується недоліком знань про закони функціонування екологічних систем, що приводить до ігнорування важко прогнозованих і віддалених наслідків у ринкових рішеннях. Проблемою є і „короткозорість” ринку, його орієнтація на одержання швидких результатів, прибутку при недообліку довгострокових збитків і вигод.

Інституціональна неефективність, поряд з „провалами” державної політики і ринку, служить істотною причиною екологічної дестабілізації. Невизначеність прав власності на природні ресурси (у тому числі приватної), нечіткий розподіл прав власності на них між центральною владою і регіонами приводять до нерационального використання ресурсів, їхньої надмірної експлуатації.

Процеси пошуку ефективних державних і ринкових регуляторів у цій області, їхнього оптимального сполучення почалися в 60-70-і роки, коли екологічні проблеми різко загострилися. Країни з ринковою економікою реагували на таке загострення створенням централізованих адміністративних систем керування охороною навколишнього середовища. Акцент робився на законодавчі обмеження шкідливих впливів на навколишнє середовище, державне нормування і контроль, а також на санкції. Найважливішим принципом прийнятих законів по охороні природи став принцип „забруднювач платить”, введений Організацією економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР) у 1972р. Здійснювалося безоплатне державне субсидування природоохоронної діяльності. Економічному регулюванню, стимулюванню охорони природи в цей період приділялося мало уваги.

Для того, щоб дії окремих інструментів економічного механізму не були спонтанними, а зусилля окремих виробників не були безплідними, необхідно вводити таку сукупність систем раціонального природокористування, яка б мала не тільки економічну, але й соціальну спрямованість. Цільові напрямки і критерії дієвої вказаної системи повинні служити потребам людини, зростанню її фізичного, морального і психологічного удосконалення.

Економічна ефективність природокористування та природоохоронної не може бути чисто економічною, оскільки в ефекті і витратах завжди присутні елементи, спрямовані на досягнення певних соціальних результатів як у виробничій, так і у невиробничій сферах. Соціальна ефективність не може бути в основі суто соціальною через те, що вона не існує за межами залежності від ефекту і витрат праці, затраченої для економічної діяльності.

При розгляді ефективності природоохоронної діяльності з урахуванням економічних і соціальних чинників необхідне досягнення оптимізації їх сполучення, тобто досягнення соціально-економічного ефекту.

Розглянемо соціально-економічний ефект як складну систему динамічних результатів. Зрозуміло, що в ній своє місце займає приріст ресурсів і благ у вартісному виразі, які оцінені, виходячи з існуючих економічних можливостей та прийнятих соціально-економічних установок. Врахуємо, що різниця у розумінні економічного й соціально-економічного ефекту полягає в тому, що у першому випадку соціальні пріоритети не розглядаються прямо. Вартісна оцінка останніх являє собою гранично допустимі витрати для досягнення соціальних, екологічних та інших неекономічних цілей. При такому підході соціально-економічний ефект виступає як сума економічного ефекту та соціальних результатів у вартісному інтегрованому виразі. Обидві складові однорідні, тому що мають спільну трудову виробничу основу та виходять з реального матеріального забезпечення. Приведена загальна характеристика соціально-економічного ефекту повністю відповідає загальному критерію розвитку народного господарства, який визначається як максимум просування по шляху досягнення бажаних цілей. Відмітимо також, що, з одного боку, вартісні величини є лише мірилом витрат, не більше, а з іншого, в складних ситуаціях людина, як правило, може взяти, чого ж вона хоче лише після знайомства з тією ціною, яку вона повинна заплатити за досягнення бажаного.

Вищі цілі суспільного виробництва в кінцевому рахунку полягають в отриманні соціальних, а не суто вартісних результатів. З такої позиції розрахунки соціально-економічного ефекту у порівнянні з розрахунками економічного ефекту являють більш широкий і, отже, більш комплексний підхід до оцінки варіантів, що порівнюються.

В практиці нерідко економічна та соціально-економічна оцінки варіантів та явищ бувають протилежними. Так, збільшення тривалості життя в економічному плані оцінюється зростанням пенсійних витрат, а в соціально-економічному – позитивною величиною.

З цього приводу цікавою є думка відомого економіста П.Самуельсона про те, що, сучасна наука робить у справі організації боротьби з хворобами більші успіхи, ніж у виробництві продуктів харчування, що в майбутньому, можливо, збереже людей від смертоносних мікробів тільки для того, щоб поставити їх під загрозу голодної смерті, коли між ними почнеться боротьба за продовольство, якого не вистачає” [Самуельсон, с.316].

Економічні і соціальні аспекти екологізації виробництва взаємопов’язані між собою. Логіка побудови механізму мотивації екологічної діяльності у виробництві обумовлена спектром інтересів і потреб суспільства.

Природоохоронну діяльність розглядають у соціальному, економічному, політичному, моральному й технічному аспектах. Соціальні аспекти природоохоронної діяльності – це піклування про здоров’я людей. Економічні аспекти охоплюють широке коло питань, пов’язаних із витратами коштів на природоохоронні заходи й необхідністю задоволення матеріальних і духовних потреб суспільства при одночасному збереженні якості середовища життя. Політичні аспекти – це ставлення держав до питань охорони природи. При цьому

внутрішньодержавні рішення не повинні негативно впливати на стан ресурсів і середовища в інших країнах (приміром, забруднення річок, що течуть територією кількох країн, промисловими й побутовими стоками, кислотні дощі, що виникають на території однієї країни й переміщуються в інші). Морально-етичний аспект – це колективна дисципліна як населення окремо взятої країни, так і всього людства. Технічний аспект стосується створення нових екологічних технологій, розробки технічних систем охорони довкілля і розвитку екологічної інфраструктури.

До критеріїв оптимізації належать: 1) створення найсприятливіших умов для праці, відпочинку, оздоровлення населення; 2) розширене відтворення відновлюваних ресурсів, підтримання їх на якісно високому рівні, раціональний перерозподіл; 3) створення продуктивніших і таких, що більше відповідають потребам людей, ландшафтів.

Внаслідок руйнування природного середовища або його забруднення завдаються економічні збитки, тобто господарська діяльність є шкідливою не тільки з точки зору екології, але з точки зору економіки.

За своїм змістом економічні збитки від забруднення природного середовища являють собою екологічну складову суспільно необхідних витрат, тобто це насамперед витрати, пов'язані з впливом забруднення на здоров'я людей (недовиробництво національного доходу, додаткові витрати на лікування та профілактику хвороб, виплати із соціальних фондів), додаткові затрати на компенсацію інтенсивного зносу основних фондів промисловості, житлово-комунального господарства та викликані цим різноматні втрати.

Еколого-економічні збитки – це виражені у вартісній формі фактичні та ймовірні збитки, що завдаються компонентам еколого-економічної системи в результаті руйнування або забруднення природного середовища або додаткові витрати на компенсацію цих збитків.

Розрізняють витрати на запобігання еколого-економічної шкоди та витрати на компенсацію збитків. Витрати на запобігання забруднення – це будівництво очисних споруд, зміна технології, попередня обробка палива, нейтралізація або розведення рідких відходів. Ці витрати зменшують величину еколого-економічної шкоди, але не входять до самої шкоди. (рис. 18.1.)

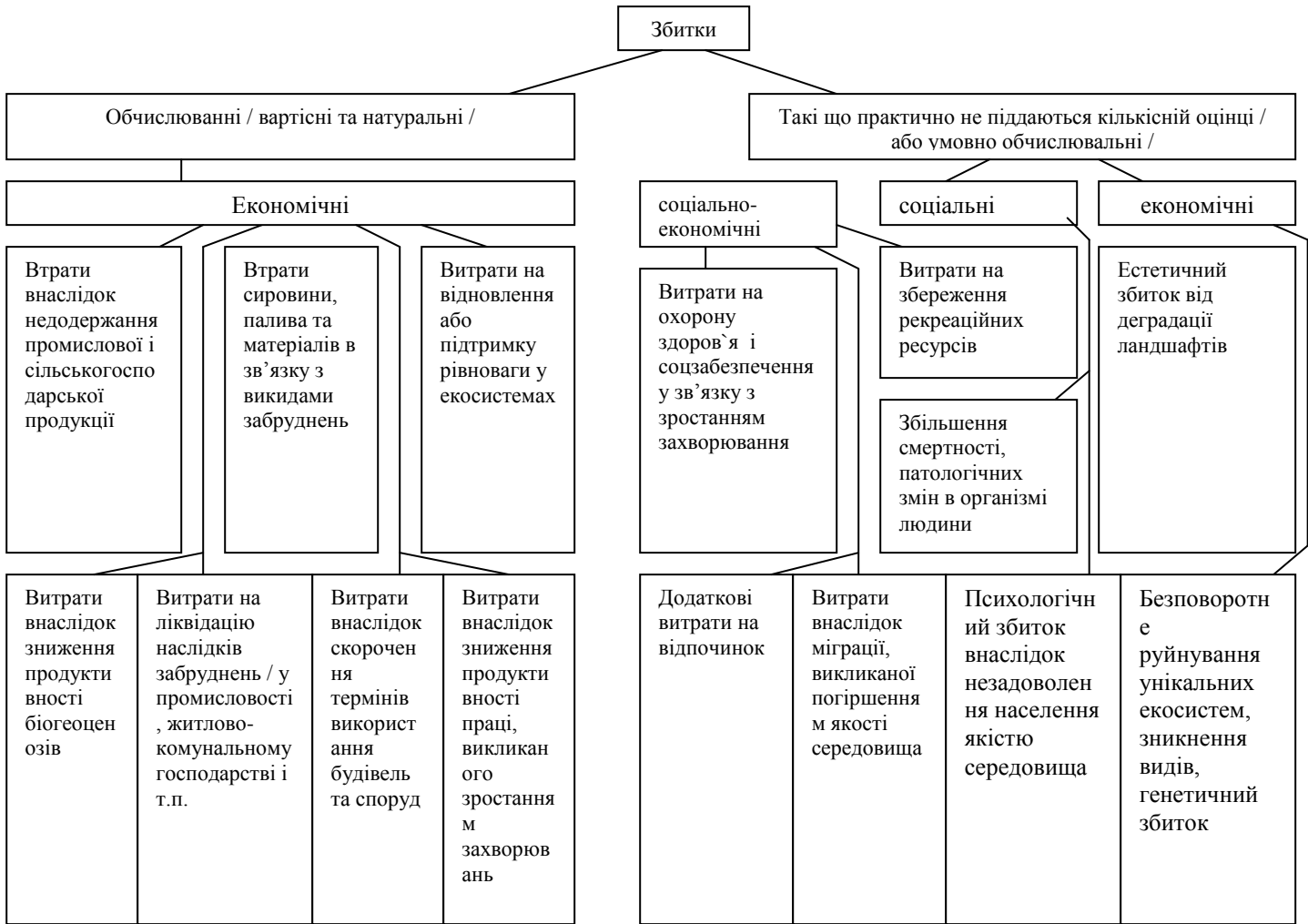

Рис. 18.1. Види збитків

Витрати на компенсацію збитків, поряд з власне збитками, складають шкоду. Ці дві форми витрат є своєрідними альтернативами одна одній. Наприклад, можна втратити частину сільськогосподарської продукції під впливом забруднення, але шляхом додаткових витрат на добрива, інтенсифікацію ведення господарства ці витрати будуть компенсовані. В ряді випадків відбувається сумування названих форм шкоди, коли додатковими витратами не вдається компенсувати негативні наслідки забруднення.

В економічному регулюванні природокористування необхідно враховувати фактичну та потенціальну шкоду.

Фактична еколого-економічна шкода – це фактично завдані збитки та додаткові втрати на ліквідацію їх наслідків. Потенціальна шкода – це ймовірні збитки (втрати), яких може зазнати суспільство в майбутньому в результаті нинішнього забруднення (руйнування) природного середовища. Наприклад, нинішнє забруднення приведе в майбутньому до передчасного виходу з ладу споруд, доріг, машин та устаткування.

В умовах інтенсивного антропогенного впливу на природу в еколого-економічній системі відбуваються такі основні зміни (Л.Г.Мельник, 1988).

1. Втрачається частина вже створеної вартості, до чого приводять такі процеси як втрата основних та обігових фондів промисловості, транспорту, комунального господарства; втрата цінної сировини з промисловими відходами; втрати (зниження якості) продукції сільського, лісового, рибного господарства (вимирання рослинності, загибель тварин, риби і т.п.).

2. Відбувається недовиробництво чистої продукції (національного доходу) через: погіршення здоров'я працюючих та зниження їх працездатності; зменшення продуктивності праці через забруднення; економічні збитки внаслідок відмови техніки (наприклад, в результаті корозії металів) та додаткові витрати на її ремонт та обслуговування.

3. Для компенсації названих втрат господарство (підприємство) змушене нести додаткові затрати на: утримання житлово-комунального господарства, транспорту, промисловості; ізоляцію дії забрудників (очистка води, встановлення кондиціонерів, нанесення захисних покриттів); роботи в сільському господарстві та лісовому (вартість міндобрив, хімікатів, додаткова техніка); медичне обслуговування та профілактику захворювань (вартість медикаментів, устаткування, зарплата медперсоналу).

На основі цього зміст еколого-економічної шкоди можна виразити у вигляді такої емпіричної формули:

$$Ш_e = Ш_T + Ш_H + Ш_K, \quad (18.1)$$

де $Ш_e$ - еколого-економічна шкода;

$Ш_T$ - втрати готової продукції в результаті прямого руйнування під дією забруднення;

$Ш_H$ - недовироблена частина продукції в результаті забруднення;

$Ш_K$ - додаткові витрати на компенсацію наслідків від забруднення (руйнування).

Для кількості оцінки еколого-економічної шкоди використовуються три основних методи: прямого рахунку, аналітичний, емпіричний /Л.Г. Мельник, 1988/.

Метод прямого рахунку базується на порівнянні показників забрудненого та умовно чистого природного компоненту чи територіальної еколого-економічної системи в цілому. Для цього необхідно вибрати еталон, контрольний район (систему), який би за всіма параметрами був би подібним до забрудненого і відрізнявся тільки рівнем забруднення. Такими параметрами є тип, стійкість та рівень антропогенної перетвореності ландшафтів; масштаби, структура, спеціалізація та рівень розвитку господарства; соціально-демографічні та гігієнічні характеристики.

Аналітичний метод ґрунтується на одержанні математичних залежностей (наприклад, з допомогою багатофакторного аналізу) між показниками стану

певної економічної (соціальної, екологічної) системи та рівнем забруднення. Цей метод застосовується в тих випадках, коли неможливо застосувати метод прямого рахунку. Наприклад, неможливо відділити „в чистому вигляді” вплив забруднення від впливу соціально-гігієнічних, технічних, виробничих факторів і т.п. Застосування аналітичного методу передбачає вивчення таких залежностей: між рівнем захворюваності певними хворобами та факторами оточуючого середовища (забруднення повітря, рівень шуму, недостатній вміст кальцію у воді); між рівнем забрудненості атмосфери та витратами на житлово-комунальне господарство; між рівнем забруднення та величиною економічної шкоди рослинництву та тваринництву.

Емпіричний метод ґрунтується на тому, що залежності між рівнем забруднення та величиною еколого-економічних втрат, які одержуються в результаті застосування перших двох методів на окремих об’єктах, узагальнюються та застосовуються („переносяться”) для дослідження подібних (однорідних) об’єктів. Для розрахунку втрат використовуються нормативи (що визначаються переважно на основі аналітичного методу) питомих втрат, що показують залежність величини економічної шкоди підприємств від рівня (концентрації) забруднень середовища.

Існує також *метод покомпонентного визначення еколого-економічної шкоди*. Він полягає в тому, що річна економічна шкода від забруднення визначається як

$$Ч = Ч_{п} + Ч_{в} + Ч_{з}, \quad (18.2.)$$

де Ч – сумарна еколого-економічна шкода від маси всіх викидів, що надходять до природного середовища від окремого джерела;

Ч_п – економічна шкода від забруднення атмосферного повітря;

Ч_в – економічна шкода від забруднення гідросфери;

Ч_з – економічна шкода від порушення та забруднення земель (ґрунтів).

18.2. Ефективність природоохоронної діяльності

Природоохоронна діяльність являє собою сукупність функціональних та інструментальних систем, які забезпечують ефективне формування і реалізацію економічних і соціальних цілей та сприяють сталому розвитку економіки країни і її регіонів.

До природоохоронних заходів відносять усі види господарської діяльності, що спрямованні на зниження і ліквідацію їхнього негативного антропогенного впливу на навколишнє середовище, на збереження, поліпшення і раціональне використання природно-ресурсного потенціалу країни. Це – будівництво, експлуатація очисних і знешкоджувальних споруд та обладнань; впровадження маловідходних технологій і виробництв; розміщення підприємств і систем транспортних потоків з урахуванням екологічних вимог; рекультивация земель;

протиерозійні заходи, а також заходи щодо охорони і відтворенні флори та фауни, охорони надр і раціонального використання мінеральних ресурсів.

Обґрунтована система природоохоронних заходів повинна забезпечити: дотримання нормативних вимог до якості природного середовища, що відповідають інтересам охорони здоров'я людей, а також тримання максимального господарського ефекту від поліпшення стану природного середовища, збереження і більш раціонального використання природних ресурсів. Рівень досягнення цих цілей визначається соціальними та економічними результатами проведення природоохоронних заходів.

Господарська ефективність природоохоронних заходів забезпечує комплексний підхід до їх обґрунтування. Він передбачає: якомога повніше охоплення соціально-економічних наслідків від різних варіантів природоохоронних заходів у різних галузях і сферах господарювання як у найближчий час, так і в більш віддаленій перспективі; більш повне охоплення витрат на реалізацію прийнятих варіантів; врахування чинника часу при визначенні витрат і результатів проведення природоохоронних заходів; міжгалузевий підхід до обґрунтування зазначених заходів з врахуванням необхідної економії витрат на поліпшення стану навколишнього середовища і забезпечення більш ефективного використання природних ресурсів в цілому. При економічному обґрунтуванні природоохоронних заходів порівнюють економічні результати з витратами на їх реалізацію за допомогою показників загальної і порівняльної ефективності природоохоронних витрат та чистого економічного ефекту від проведення природно охоронних заходів. Розрахунок здійснюють відповідно до типової методики визначення економічної ефективності природоохоронних заходів та оцінки економічного збитку, заданого господарству забрудненням природного середовища. Загальну економічно ефективність природоохоронних витрат обчислюють як відношення річної економічного ефекту до суми приведених витрат (тобто експлуатаційних витрат і капітальних вкладень, що приведені до однакової розмірності згідно з нормативом ефективності):

$$E_B = \frac{\sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^m E_{ij}}{Пв} = \frac{\sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^m E_{ij}}{C_n + E_n K_n} \quad (18.3)$$

де E_{ij} – повний економічний ефект і-го виду ($i = 1,2,3, \dots, n$) від запобігання (зменшення) втратам на j-му об'єкті ($j=1,2,3,\dots,m$) в зоні поліпшеного запобігання середовища; $Пв$ – приведені витрати; C_n – річні експлуатаційні витрати на обслуговування і утримання основних фондів природоохоронного призначення, що зумовило повний економічний ефект; E_n – нормативний коефіцієнт економічної ефективності капітальних вкладень природоохоронного призначення (0,12); K_n – капітальні вкладення у створення цих фондів.

Використовують також додаткові показники ефективності природоохоронних витрат: відношення величини зниження негативного впливу на природне середовище до витрат, які його зумовили; відношення показника, що характеризує поліпшення природного середовища в регіоні, до витрат, які він викликав.

Показник загальної економічної ефективності природоохоронних витрат використовують при обґрунтуванні структури і обсягів природоохоронних заходів (у тому числі будівництво природоохоронних об'єктів) або структури і обсягів капітальному числі будівництво природоохоронних об'єктів) або структури і обсягів капітальних вкладень природоохоронного призначення.

Показник порівнянної економічної ефективності природоохоронних витрат використовують при виборі економічно найкращих варіантів природоохоронних заходів. Основне значення цей показник, а також чистий економічний ефект природоохоронних заходів мають для обґрунтування проектного рішення або об'єкта даного типу і потужності.

Ефективність витрат визначають на всіх стадіях обґрунтування природоохоронних заходів, а також при оцінці результатів виконання програмних завдань охорони природи і раціонального використання природних ресурсів певної території. Розраховані показники ефективності природоохоронних витрат порівнюють з нормативними і фактичними за попередній період. Як правило, розрахункові показники мають бути не нижчими за нормативні і за показники попереднього періоду.

Особливих збитків як народному господарству, так і навколишньому середовищу завдає пріоритетне використання одного виду ресурсу. Так, не заперечуючи економічної ефективності відкритого способу видобування вугілля, руд і нерудних матеріалів, не завжди визначають економічний ефект. При цьому для складування відходів вилучаються тисячі гектарів родючих земель, порушується екологічна рівновага. Тільки недавно почали рекультивувати відпрацьовані кар'єрні, золівдвали енергетичної і металургійної промисловості.

Максимальне використання вигод від територіального поєднання природних ресурсів дає змогу не тільки отримати найбільший ефект, а й успішно вирішувати питання охорони довкілля.

Особливістю природоохоронного ефекту є його регіональний характер, тобто вияв його не стільки на підприємстві, де здійснюються ці заходи, а на всій території (регіоні), на яку поширюється дія таких заходів. Тому для визначення ефекту необхідно знати не тільки затрати конкретного підприємства, але й зміни в затратах підприємств, що використовують порушені природні ресурси(середовища). Тут спостерігається один з проявів інтегрального ресурсу.

Однією з важливих особливостей природоохоронного ефекту є його соціальні прояви (наслідки), що викликають позитивні зміни в умовах праці, в умовах відпочинку та відновлення здоров'я людей, в покращенні якості життя. Ці наслідки непросто відобразити у вартісній оцінці.

Екологічний ефект (як співвідношення витрат та результатів в природоохоронній діяльності) в значній мірі визначається масштабами природоохоронних затрат, що мають тенденцію до зростання. До таких витрат слід віднести:

- прямі витрати на очисні споруди;
- витрати внаслідок резервування (заповідання) природних об'єктів, які могли б експлуатуватися та давати реальний економічний ефект;
- додаткові витрати на освоєння природних ресурсів в гірших умовах (за якістю та місцезнаходженням);
- підвищення затрат на переробку вторинних ресурсів з метою економії кондиційної сировини;
- загальні витрати на проведення фундаментальних та прикладних наукових досліджень, проектно-конструкторських робіт природоохоронній сфері.

Зростання природоохоронних витрат є закономірним явищем, яке входить з внутрішньої природи, властивостей та мети функціонування глобальної та регіональних еколого-економічних систем. В цьому відношенні повинне витримуватись таке співвідношення: темпи зростання величини еколого-економічних систем. В цьому відношенні повинне витримуватись таке співвідношення: темпи зростання величини еколого-економічного ефекту повинні біти вищі темпів зростання витрат природокористування.

В сучасних умовах існує три підходи до визначення економічної ефективності природних затрат:

- а) на основі мінімізації приведених затрат (метод розрахунку порівняльної економічної ефективності);
- б) співставлення витрат з нормативним станом оточуючого природного середовища;
- в) співставлення затрат з вартісною оцінкою відвернених економічних збитків (розрахунок загальної економічної ефективності).

Перший підхід дає досить обмежене уявлення про дійсний еколого-економічний ефект, оскільки він використовується для порівняння різних варіантів природоохоронної діяльності та зразків природоохоронної технології і оцінює власне техніко-екологічну ефективність.

Другий підхід використовує систему натуральних показників, що характеризують „нормативний стан природного середовища”. Тобто ефективність визначається на основі затрат, що необхідні для досягнення бажаного (визначеному нормативами) стану природного середовища. З зв'язку з недостатньою науковою розробкою екологічних стандартів та практичною дороговизною їх досягнення цей підхід не набув поширення, хоч з екологічної точки зору він найбільш відповідає меті природоохоронної діяльності.

Найбільш поширеним є третій підхід, який дозволяє шляхом співставлення затрат на природоохоронні заходи та результатів цих заходів досить повно врахувати соціально-економічні наслідки забруднення, глибше вивчити

господарські витрати та збитки і, таким чином, реально оцінити економічну ефективність природоохоронної діяльності. Цей підхід дає можливість враховувати витрати на відшкодування екологічної шкоди, як необхідні (неминучі) витрати виробництва.

В загальному вигляді схему розрахунку економічної ефективності природоохоронної діяльності можна показати таким чином:

$$E = P - Z, \quad (18.4.)$$

де E – економічна ефективність;

P – величина економічних результатів природоохоронної діяльності;

Z – приведені затрати на таку діяльність.

Приведені витрати розраховуються з урахуванням фактору часу. Економічні результати P визначаються з такого співвідношення:

$$P = Шв + Д, \quad (18.5.)$$

де $Шв$ – величина відверненої в результаті природоохоронних заходів еколого-економічної шкоди;

$Д$ – зростання прибутків (додатковий прибуток) від заходів.

В свою чергу величина відверненої екологічної шкоди ($Шв$) розраховується

$$Шв = Шо - Шп, \quad (18.6.)$$

де $Шо$ – розрахункова економічна шкода (збитки) до здійснення природоохоронних заходів;

$Шп$ – залишкова шкода після здійснення таких заходів.

Додатковий прибуток $Д$ розраховується як частка загального прибутку підприємства, що одержана за рахунок природоохоронних заходів (зниження виплат за лікарняними листками, підвищення продуктивності праці, зменшення виплат за використання ресурсів та забруднення природного середовища, зменшення зносу та витрат на ремонт устаткування і т.п.).

І.М.Дудник пропонує декілька показників визначення економічної ефективності природоохоронної діяльності.

Еколого-економічна ефективність регіонального природокористування:

$$E_p = \frac{P_e - P_n}{Z_n + K * Z_0} \quad (18.7.)$$

де E_p – ефективність регіонального природокористування;

P_e – вартість екологічно чистої (нормативної) продукції підприємств регіону (безвідходні та маловідходні технології);

P_n – вартість продукції, що вироблена з порушенням екологічних норм;

$Z_{\text{п}}$ – поточні витрати на охорону, відновлення та експлуатацію природних ресурсів;

K – нормативний коефіцієнт ефективності природоохоронних затрат (див. п.6.2);

$Z_{\text{о}}$ – короткотермінові витрати на охорону, відновлення та експлуатацію природного середовища (ресурсів).

В регіоні доцільно виділяти з точки зору ефективності природокористування три групи підприємств: природовідтворюючі, природоексплуатуючі та природо забруднюючі.

Природо відтворюючі підприємства виконують функції відновлення, розширення та охорони та охорони відновлюваних ресурсів (як правило біологічних). Економічна ефективність їх діяльності визначається шляхом співставлення екологічного ефекту та витрат, пов'язаних з його одержанням. При цьому необхідно використовувати економічну (вартісну) оцінку відновлюваних природних ресурсів. Приріст економічної оцінки цих природних ресурсів. Приріст економічної оцінки цих природних ресурсів ($O_{\text{в}}$) розраховується як різниця між величиною їх оцінки до проведення заходів на початку року. ($B_{\text{п}}$) та після проведення заходів (на кінець року, сезону). ($B_{\text{к}}$). Для такого типу підприємств:

$$E_{\text{в}} = \frac{B_{\text{к}} - B_{\text{п}}}{Z} = \frac{O_{\text{в}}}{Z} \quad (18.8)$$

де $E_{\text{в}}$ – економічна ефективність природо відтворення;

$O_{\text{в}}$ – економічна оцінка приросту ресурсів, або приріст економічної їх оцінки за рахунок природовідновлюючої діяльності;

Z – витрати на таку діяльність.

Еколого-економічна ефективність природоексплуатуючих підприємств розраховується за такою формулою:

$$E_{\text{е}} = \frac{B - \Gamma - \Pi_{\text{е}}}{\Phi} \quad (18.9)$$

де B – вартісна оцінка використовуваного природного ресурсу;

Γ – вартість відходів виробництва;

Π – вартість продукції, що вироблена з порушеннями екологічних норм;

Φ – вартість основних виробничих фондів підприємства.

Вартість відходів визначається не за вартістю їх включення до виробництва, а за вартістю вихідної природної сировини. При такому підході підприємства будуть з одного боку зацікавлені в зростанні економічної оцінки природних ресурсів, і з іншого – прагнутимуть до скорочення відходів виробництва та збільшення частки екологічно чистої технології.

Для природозабруднюючих підприємств головним критерієм ефективності повинна бути еколого-економічна оцінка відходів виробництва, що розраховується на основі відповідної оцінки вихідної природної сировини. В даному випадку величина такої оцінки відходів повина відійматись від величини вартості створеної на даному підприємстві продукції. Ефективність визначається за формулою:

$$E_3 = \frac{\Pi - \Gamma - \Pi_n}{\Phi} \quad (18.10)$$

де Π – вартість продукції створеної на підприємстві (чиста продукція в економічному сенсі);

Γ – вартість відходів виробництва;

Π_n – вартість продукції, що вироблена з порушенням екологічних норм;

Φ – вартість основних виробничих фондів.

Доцільно здійснювати оцінку еколого-економічної ефективності окремих природоохоронних заходів. Так, Л.Г. Мельник пропонує визначати економічно ефективність економії сировини таким чином:

$$E_0 = L_0 + Ш_0 + Ш_M + T_p \quad (18.11)$$

де L_0 – ефект економії витрат на розвідку видобування та переробку сировини;

$Ш_0$ – зменшення економічної шкоди від забруднення природного середовища (в тому випадку, якщо економія сировини здійснюється за рахунок утилізації відходів);

$Ш_M$ – зменшення економічної шкоди в наслідок відносного скорочення обсягів видобування та переробки сировини;

T_p – інші ступені вигоди економії сировини (наприклад, за рахунок поліпшення територіальної організації виробництва, зовнішньоторговельний ефект за рахунок скорочення імпорту, якщо продукція (сировина) ввозиться, та розширення експорту, якщо вона вивозиться).

У загальному вигляді якісний зміст категорії „ефективність природоохоронної діяльності” може мати таку форму:

$$E_{ee} = \frac{E_e + E_{ek}}{B_e + B_{ek}} \quad (18.12)$$

де E_{ee} – еколого-економічна ефективність виробництва;

E_e – економічний ефект виробничого процесу;

E_{ek} – екологічний ефект виробничого процесу;

B_e – екологічні витрати виробничого процесу;

B_{ek} – екологічні витрати виробничого процесу.

В залежності від вартісної або натуральної форми виміру показники результатів і витрат можуть показуватися в гривнях або у будь яких натуральних показниках.

18.3. Соціально-економічні орієнтири природокористування та природоохоронної діяльності

Сучасний соціально-економічний розвиток не може керуватися тільки економічними пріоритетами і критеріями оцінки. Для стабілізації та поліпшення екологічної ситуації, що загострилася, необхідна врахувати соціально-економічні орієнтації суспільного розвитку, націлені на досягнення еколого-економічного збалансованій принципу пріоритету в господарських рішеннях, якщо останні допускають можливість вибору. При цьому сформований стан навколишнього середовища необхідно розглядати як чинник, що визначає рівень екологічного потенціалу, від якого значною мірою залежать довгострокові темпи зростання економіки країни і можливості щодо піднесення національного добробуту.

Дегенерація і виснаження природних ресурсів в наслідок техногенного розвитку економіки України змушують вкладати значні капітали в розробку нових або в посилення експлуатації вже використаних ресурсів. Ці інвестиції зростають з кожним роком (в абсолютному вираженні або по відношенню до інших інвестицій в економіку), причому ефективність від вкладення коштів безупинно падає. При такому типі економічного розвитку потрібно дедалі більше коштів для підтримання обсягів видобування і експлуатації природних ресурсів, а також одержаної на їх основі готові продукції на колишньому рівні. У випадку затратного інвестування на видобування і використання природної сировини алокація матеріальних ресурсів, наявність у розпорядженні, не дозволяє вкладати скільки-небудь істотні кошти у виконання природоохоронних програм і поліпшення якості природного середовища.

Програми з охорони навколишнього середовища – це сукупність заходів, спрямованих на збереження, раціональне використання й відтворення природних ресурсів і космічного простору в інтересах людей, на забезпечення екологічної рівноваги в природі й на поліпшення якості довкілля. Мається на увазі раціональна охорона атмосфери, надр, гідросфери, використання або знищення відходів, захист від шуму, іонізуючого опромінення, електромагнітних полів тощо.

Проблема охорони навколишнього природного середовища особливо загострилась через те, що зросли масштаби господарської діяльності почали порушувати природну рівновагу. Зараз у сферу виробництва втягнуто практично всі види природних ресурсів суші й значну частину багатств Світового океану. Людство вже використовує приблизно 70% земель, придатних для сільського господарства, 80-90% природних кормових угідь, близько 50% приросту

деревини. Щорічно на одного жителя планети видобувається 24 т мінеральної сировини. Людина освоїла (експлуатує) й певною мірою змінила природні ландшафти на 56% території, а на 1/5 частині суходолу (поселення, інженерні споруди, насадження лісів, рілля тощо) дуже змінила їх.

Соціальні імперативи в економіці та охороні навколишнього середовища є найважливішими характеристиками людського розвитку, особливого рівня та якості життя населення держави та її регіонів. Тому соціальні аспекти набувають особливого значення в сучасному житті. Основний постулат охорони навколишнього середовища – це безпека людина з боку екології, тобто екологічна безпека, збереження здоров'я населення.

Природоохоронна діяльність потребує більшої соціальної спрямованості. При підрахунках ефективності слід більш строго враховувати не тільки економічний, екологічний, а й соціальний ефект. Соціальний чинник при розрахунках ефекту, природоохоронна діяльність відображає проблему і суто технічну - підвищення екологічності виробництв.

Всі екологічні проблеми прямо чи побічно мають вплив на фізичне та моральне здоров'я населення. За даними Всесвітньої організації здоров'я, значна частина хвороб залежить від стану екологічної напруги. Передчасна смертність наносить народному господарству колосальний економічний збиток.

В конкретних соціально-економічних умовах нашої країни проблема здоров'я населення та трудових ресурсів є однією з найважливіших серед екологічних проблем. З цих позицій при розрахунку ефективності природоохоронної діяльності показник відверненого збитку від зростання рівня захворюваності населення є одним з ключових. Трудові ресурси, як об'єкт екології людини, потрібно розглядати в теперішньому та майбутньому часі, тобто з позиції діагнозу та прогнозу. Діагноз (чи оцінка) трудових ресурсів передбачає створення популяційних паспортів здоров'я з встановленням контрольних коефіцієнтів трудових втрат, прогноз трудових ресурсів – встановлення закономірностей з урахуванням зміни стану здоров'я.

Окрім суто економічної проблеми, урахування стану здоров'я населення при оцінці ефективності природоохоронних заходів має глибоко моральне значення. Держава, що дозволяє собі підраховувати грами втрат металів, але не звертати уваги на здоров'я чи навіть життя своїх громадян, не може називатися цивілізованою.

При вивченні та оцінці стану здоров'я населення слід виходити із запропонованого Всесвітньою організацією охорони здоров'я визначення здоров'я – це не тільки відсутність фізичних дефектів чи захворювань, але й повний фізичний, психологічний та соціальний добробут. Тут важливо традиційно гігієнічні дослідження доповнити фізіологічними, соціальними, психологічними тощо. Тільки такий комплексний підхід до оцінки стану здоров'я населення дозволить побачити реальне положення справ в цій найважливішій галузі життя суспільства. Сучасна ситуація в нашій країні така, що глибока економічна криза

ще більше загострила соціальні проблеми суспільства, в числі яких опинилося і здоров'я нації.

Відсутність необхідної економічної бази для створення сприятливої ситуації охорони та покращення здоров'я народу не виправдовує положення, що склалося, коли проблеми ефективності природоохоронних заходів при вивченні питання забезпечення максимально можливого рівня здоров'я населення випадають з поля зору. По суті цей чинник має незначний вплив при виборі способів та технологій промислових виробництв. Враховуючи реальний стан економіки країни, існуючі можливості діагностики рівня здоров'я населення, на даному етапі можна було б обмежитися елементарним розрахунком відверненого збитку від зростання рівня захворюваності $/P_{p.z.}/$:

$$P_{p.z.} = P_z + P_{cm} + P_l, \quad (18.13.)$$

де P_z – виплати по лікарняним листам по захворюванням, найбільш специфічним для даного регіону;

P_{cm} – збиток від передчасної смертності в працездатному віці;

P_l – витрати на лікування хворих з діагнозом специфічних захворювань.

Добре зрозуміло, що повинні враховувати й інші види прямого і непрямого збитку, в тому числі безпосередній і віддалений ефекти на здоров'я при короткостроковому і довгостроковому впливі на організм людини. Треба враховувати вплив забруднювачів на такі захворювання, як гострі й хронічні респіраторні, серцево-судинні захворювання тощо. Але навіть такий, досить спрощений підхід до цієї проблеми дозволить принципово по-новому оцінити ефективність екологізації всіх видів господарської діяльності.

Подальше поглиблення досліджень в області охорони здоров'я, накопичення нових наукових знань та методів роботи дозволить більш цілісно оцінити вплив стану середовища проживання на людину. Адже трудові ресурси включають і приховані трудові втрати. А це – зниження працездатності (без лікарняних листів).

Діапазон резервних можливостей людини не вимірюється альтернативою – здоров'я чи хвороба. Між здоров'ям чи хворобою розташовується цілий ряд проміжних станів, що вказують на особливі норми пристосування, близькі то до здоров'я, то до хвороби і все ж які є ні тим, ні іншим. Значна частина людей знаходиться сьогодні в одному з таких станів. Тому багато з них не спроможні використовувати всі психічні та фізичні можливості, закладені природою. В кінцевому рахунку це призводить до зниження творчості, продуктивності праці, порушенню трудових функцій при відсутності чітких змін в здоров'ї людини.

Мова йде про чинники, що викликають різного роду напруження та втомлення: соціально-психологічні, міграційні, виробничі, кліматичні тощо.

Всі ці прояви в перспективі повинні бути враховані при розрахунках соціально-економічної ефективності природоохоронної діяльності людини та при визначенні відверненого збитку зростання захворюваності населення.

У досягненні соціально-економічних цілей природокористування та природоохоронної діяльності велике значення має рівень екологічності виробничих технологій, готової продукції, а також приміщень.

Промисловість повинна визнати, що саме її існування ґрунтується на здоровому навколишньому середовищі і для того, щоб забезпечити стабільність та одержання прибутку, необхідно впроваджувати концепцію екологізації всіх сфер промислового виробництва, мати репутацію, що заслуговує на довіру та надавати достовірну інформацію громадськості, яка є споживачем продукції.

Отже, в певному розумінні необхідно абстрагуватися від мети одержання прибутків й здійснювати діяльність, спрямовану на досягнення суспільного блага, діяльність, що не гарантує одержання швидких прибутків, або, іншими словами, необхідно встановити високі моральні та етичні стандарти. Без цього економіка опиняється у скрутному становищі. Моральна відповідальність має для суспільства не найменше значення. Ця мета не протирічить задачі розробки нової інфраструктури, спрямованої на підвищення рівня *екологічності технологій та виробництва*. Вирішення цієї задачі повинно початися на рівні держави з урахуванням розроблених концепцій розвитку та безпеки в промисловості.

Розробка та розвиток економічних заходів стимулювання екологічних (безвідходних) технологій має орієнтуватися на тісний взаємозв'язок екологічних проблем із соціальними, з відтворенням здоров'я населення.

Сьогодні ця проблема є досить гострою для галузей промисловості, в яких половини промислово-виробничого персоналу складають жінки. За даними вітчизняної медичної науки, більше половини працюючого населення в нашій країні має рейтинг здоров'я нижчий трьох. У США з таким показником рейтингу навіть не приймають на роботу. Відмінним є рейтинг, що дорівнює шести. За тими ж даними, від 60 до 70% населення нездорові, мають різні хронічні захворювання та потребу в реабілітації – відновленні фізичної та розумової працездатності.

Інтегральні показники стану здоров'я населення також свідчать не на користь установ охорони здоров'я.

Причин такого небезпечного стану здоров'я населення в нашій країні дуже багато. Але вже сьогодні вчені дійшли висновку, що здоров'я народу залежить лише на 10% від рівня розвитку охорони здоров'я і на 90% від економічних, соціальних та екологічних причин.

Збереження та укріплення здоров'я народу повинно бути із зрозумілих причин найважливішим критерієм рівня розвитку суспільства. Отже, оцінку рівня екологічності знову створюваної та існуючої промислової технології потрібно стратегічно чітко зорієнтувати на людину. З цією метою запроваджено методику розрахунку збереження здоров'я населення.

Коефіцієнт збереження здоров'я населення являє собою комплексну, але відносну величину, яка відображає основні характеристики стану здоров'я населення, як-то:

- рівень відносної захворюваності дорослого та дитячого населення;
- рівень народжуваності здорових дітей;
- рівень тривалості життя.

Використовуючи вказані та деякі інші показники, можна запропонувати сукупність окремих коефіцієнтів, які в комплексі відображають рівень збереження здоров'я населення з оптимальним значенням.

$$K_{жс} = \frac{T_{жс}}{T_{жс.с.}} \quad (18.14)$$

де $K_{жс}$ – коефіцієнт тривалості життя;
 $T_{жс}$ – рівень тривалості життя в зоні дії підприємства;
 $T_{жс.с.}$ – середній рівень тривалості життя по країні.
 Оптимальне значення $K_{жс}=1$.

$$K_n = \frac{P_n}{P_{н.с.}} \quad (18.15)$$

де K_n – коефіцієнт народжуваності здорових дітей;
 P_n – рівень народжуваності здорових дітей.
 $P_{н.с.}$ – рівень народжуваності здорових дітей в середньому по країні.
 Оптимальне значення $K_n=1$.

$$K_з = \frac{P_з}{P_{з.с.}} \quad (18.16)$$

де $K_з$ – коефіцієнт захворюваності дорослого населення;
 $P_з$ – рівень захворюваності дорослого населення в зоні дії підприємства;
 $P_{з.с.}$ – середній рівень захворюваності дорослого населення по країні.
 Оптимальне значення $K_з > 1$.

Враховуючи специфічність впливу тих чи інших видів забруднень на здоров'я дітей, наслідки яких можуть проявитися через десятки років, необхідно запровадити ще один показник – коефіцієнт захворюваності дітей $K_{з.д.}$ який розраховується аналогічно і має також оптимальне значення $K_{з.д} \geq 1$. тобто:

$$K_{з.д.} = \frac{P_{з.д.}}{P_{з.д.с.}} \quad (18.17)$$

Узагальнюючи вказані складові, які в цілому характеризують рівень здоров'я населення в даному регіоні, виводимо синтетичний показник коефіцієнту збереження здоров'я населення $K_{з.з.н.}$

$$K_{з.з.н.} = \frac{T_{жс.}}{T_{жс.с.}} \times \frac{P_n}{P_{н.с.}} \times \frac{P_з}{P_{з.с.}} \times \frac{P_{з.д.}}{P_{з.д.с.}} = K_{жс} \times K_n \times K_з \times K_{з.д.} \quad (18.18)$$

Значення цього коефіцієнту досить достовірно визначають рівень екологічності виробництва з точки зору його впливу на організм людини. Подальша конкуренція цього коефіцієнту повинна включати якість життя, тривалість творчої діяльності тощо. Мінімально допустиме значення цього показника = 1. В цьому випадку населенню забезпечуються середні по країні екологічні умови проживання при $K_{з.з.н.} < 1$ дане виробництво не має права на існування. Досягнення величини коефіцієнту $K_{з.з.н.}$ значення вище 1 означає високий рівень екологічної чистоти у порівнянні з її станом в цілому по країні.

Найпершим завданням при розгорнутій оцінці екологічності виробництва є здійснення розрахунку $K_{зд.н}$ на базі кращих середніх показників по країні для діючих виробництв, що знаходяться в екологічно занедбаних промислових регіонах. Зрозуміло, що такий підхід є вірним лише на певний період. В перспективі ж, а у порівняно сприятливих з точки зору природокористування районах і в наш час, ці розрахунки необхідно виконувати на базі показників індустріально розвинутих країн.

Безпосередньо на макроекономічному рівні всі кошти, що нині виплачуються виробниками, які забруднюють природне середовище, з метою економії ресурсів та енергії є доходом для галузей промисловості, що випускають засоби по боротьбі із забрудненнями. І цьому секторі відмічається позитивне економічне зростання з появою нових робочих місць. Через те, що загальний прибуток всіх виробничих структур має вплив на макроекономіку, високий рівень інвестицій, що не приносять ніякого прибутку, може значити зниження національного доходу та серйозний податковий тягар для країни в цілому. Тому проекти в області технологій з максимально високою мірою екологічності та чистої економії на зниженні експлуатаційних витрат можуть бути кращим вирішенням проблем з макроекономічної точки зору. В різних країнах такі витрати коливаються від 1 % до 6 % від ВВП, включаючи збиток від забруднення повітря, що піддається виміру/ корозійний вплив матеріалів, несприятливий вплив на здоров'я, смертність та захворюваність, фауну, флору, скорочення площі лісів, зменшення можливості для відпочинку внаслідок присутності забруднюючих чи отруйних речовин, шуму, забруднень водного середовища річок, озер, морів, підземних вод, ґрунтів, а також витрати по очистці токсичних відходів, які містяться у відвалах. Все це можна розглядати в якості зовнішніх витрат. Важче визначити показники довгострокового впливу на здоров'я, що здійснюється в малих дозах, синергетичного ефекту декількох забруднювачів. Але, не дивлячись на це, необхідно здійснювати контроль за такими нормативами.

Для визначення всіх вигод, які отримують від підвищення рівня екологічності виробничої сфери, важливо ретельно враховувати всі ключові

показники, пов'язані з навколишнім середовищем. Вони включають в себе створення нових робочих місць при впровадженні екологічно чистих технологій, витрати та інвестиції на боротьбу із забрудненням, витрати по очищенню водного середовища, повітря, рекультивації земель та переробці відходів, зміни структур імпорту та експорту, а також використання енергетичних та не відновлюваних ресурсів.

На непрямому макроекономічному рівні можна спостерігати позитивний вплив досягнень науки та практики на інфраструктуру, землекористування, нове планування міст та покращення в сільському господарстві, комунально-побутовому секторі. Необхідно враховувати нові можливості розміщення галузей, які використовують найбільш екологічно чисті технології, що дозволяє створити нові робочі місця, скоротити витрати часу, пов'язані з переїздами на роботу, вносити зміни в планування землекористування.

На соціальному рівні інформовані споживачі змогли б враховувати екологічні аспекти, пов'язані з чистою продукцією, і співвіднести їх зі своїм власним здоров'ям та добробутом. Екологічні аспекти охоплюють обидві області: рівень економічних стандартів та якість життя.

Таким чином, можна очікувати, що природоохоронна діяльність матиме позитивний вплив на всі сторони суспільного відтворення, перш за все на: економічні ресурси, ефективність її використання, а також умови життя та праці; зайнятість, освіту, ступінь безпеки, можливості відпочинку тощо.

На більш загальному рівні такі переваги, як здоров'я суспільства, збалансованість природних екосистем та безпека, що досягаються у результаті відвернення заподіяного збитку природі, стають надбанням всіх учасників виробництва та населення.

Якщо всі ці вигоди будуть відображені в економічно обґрунтованих показниках, то на рівні регіону одержать розповсюдження рідкісні „екологічні” товари: чисте повітря, вода, ґрунти, а також здоров'я. Такий підхід матиме вплив на регіональну економіку, діючи на неї або прямим чином, або шляхом встановлення певних життєвих параметрів.

Досить часто висловлюється твердження, що запобігання завжди дорого коштує. Аналіз досвіду індустріально розвинутих країн показує хибність такого твердження, тому що там на мікроекономічному рівні терміни окупності інвестиційних та експлуатаційних витрат багатьох компаній, пов'язаних з екологічно прогресивними технологіями, складають лише декілька місяців, а на макроекономічному рівні інвестиції в екологічно чисту технологію мають ще більший коефіцієнт прибутку.

Для знаходження найбільш прийнятих форм співіснування економіка людини і природи – це не тільки вираховування антропогенних чинників, а також всебічне екологічне обґрунтування господарських проектів, організація постійного моніторингу стану довкілля, запровадження незалежної, обов'язково компетентної служби екологічних експертів, охорона окремих важливих

природних об'єктів, контроль за раціональним використанням природних ресурсів, все більший розвиток екологічної освіти, виховання, а найголовніше – екологічної свідомості, екологічної культури.

Необхідність коригування соціальних орієнтирів природоохоронної діяльності визначається в Україні відсутністю ефективної системи моніторингу стану навколишнього природного середовища; відсутність розуміння зв'язку між станом довкілля та здоров'ям; дефіцит спеціалістів; хабарництво; непоінформованість з екологічних питань; недосконала система нормування шкідливих викидів.

Основною причиною поганої екологічної ситуації в Україні є низький рівень екологічної культури нашого суспільства, наслідками чого є і недостатня увага до екологічних проблем, і безвідповідальність управлінців, і недотримання екологічних законів норм, та інших проблем. Сьогодні вже ясно, що на порядку денному стоять питання про якомога більш широку екологізації суспільної свідомості. Екологізація суспільної свідомості включає в себе формування екологічної свідомості як самостійну форму суспільної свідомості, а також внесення екологічного аспекту у всі інші форми (політичну і правову свідомість, мораль, мистецтво, філософію і т.д.) і рівні (теоретичне і повсякденне, масова свідомість, ідеологія і суспільна психологія) суспільної свідомості.

Екологічна свідомість – найважливіший компонент екологічної культури, що об'єднує всі види і результати матеріальної і духовної діяльності людей, направленої на досягнення оптимального життя суспільства.

Потреба в формуванні екологічної культури як вирішального чинника в гармонізації відносин суспільства і природи стає в цей час все більш актуальною.

Першорядну роль в формуванні високої екологічної культури відіграє екологічна освіта і виховання.

Метою екологічного виховання і освіти є цілеспрямоване формування у кожної людини навах етапах його життя глибоких і міцних екологічних знань, цілісних уявлень про біосферу, розуміння органічного взаємозв'язку і єдності людства і навколишнього середовища, ролі природи в житті суспільства і людини, необхідності і значущості її охорони і раціонального використання ресурсів, виховання особистої відповідальності за стан навколишнього середовища.

Кінцева мета такої освіти полягає в тому, щоб надати населенню можливість зрозуміти складний характер навколишнього середовища і необхідність для всіх країн розвиватися таким чином, щоб це узгоджувалося з навколишнього середовища.

Кінцева мета такої освіти полягає в тому, щоб надати населенню можливість зрозуміти складний характер навколишнього середовища і можливість для всіх країн розвиватися таким чином, щоб це узгоджувалося з навколишнім середовищем. Подібна освіта повина також сприяти усвідомленню людством економічної, політичної і екологічної взаємозалежності всіх країн, що стане

передумовою для розв'язання серйозних проблем навколишнього середовища на глобальному рівні.

18.4. Нові напрямки підвищення соціально-економічної ефективності в природоохоронній діяльності. Екологічне підприємництво

У ХХІ столітті настав час зміни економічної системи таким чином, щоб вона не руйнувала природних систем, які є її опорою, з тим, щоб економічний розвиток міг продовжуватися. Настав час для того періоду розвитку, який історик науки Томас Кун описує як зміну парадигми. У своїй класичній праці „Структура наукової революції” Кун зауважує, що коли наукове розуміння реальності у певній галузі, розвиваючись, досягає стану, де існуюча теорія вже не пояснює адекватно цю реальність, тоді теорію треба міняти. Її треба привести у відповідальність з новими даними, замінюючи стару парадигму новою.

Зараз склалася саме така ситуація у світовій економіці. Ринок є дивовижно ефективним механізмом для розподілу ресурсів та врівноваження попиту і пропозиції, але він не враховує порогів сталого видобутку ресурсів з природних систем. У світі, де потреби економіки тиснуть на крайні межі природних систем, покладатися виключно на економічні показники – це шлях до деградації екосистем. Нині екологи дивляться на виродження екосистем і бачать необхідність екологізувати економіку, тобто змінити парадигму. В зв'язку з цим дуже актуальним є розвиток біополітики і біоекономіки.

Створена раніше система контролю за забрудненням навколишнього середовища починає замінятися новою, яка базується на стратегії запобігання забрудненню і забезпечення взаємодії екології й економіки, що, функціонуючи разом, впроваджують концепцію чистого виробництва, орієнтовану на використання альтернативних джерел енергії. Ядерна енергія, що колись вважалась альтернативною, програла на кількох фронтах. Економічно обґрунтованою альтернативою є сонячна енергетика, яка використовує різноманітні джерела енергії, одержаної від сонця, такі як гідроенергія, вітроенергія або пряме сонячне проміння.

Основними новими ефективними напрямками захисту навколишнього природного середовища повинні бути впровадження ресурсозберігаючих, безвідходних та маловідходних технологій, біотехнологій, утилізація і детоксикація відходів і головне – екологізація всього виробництва. Технологічні процеси, де враховуються всі взаємодії з навколишнім середовищем і здійснюються заходи щодо запобігання негативних наслідків, називають екологізованими. Подібно будь-якій екологічній системі, де речовина та енергія використовуються економно і відходи одних організмів є важливою умовою існування інших, виробничий екологізований процес, яким керує людина, повинен дотримуватись біосферних законів і закону кругообігу речовини.

Останнім часом проявляється зацікавленість біотехнологічними процесами, які ґрунтуються на створенні необхідних для людини продуктів, явищ та ефектів за допомогою мікроорганізмів. Відносно охорони навколишнього середовища біотехнологію можна розглядати як розробку та створення біологічних об'єктів шляхом включення їх до природного кругообігу речовин, елементів, енергії та інформації. Біотехнологія використовується при утилізації твердої фази стічних вод і твердих побутових відходів, при біологічному очищенні природних та стічних вод від органічних та неорганічних сполучень, при компостуванні відходів рослинності та інше.

Стратегічним завданням біобізнесу є прискорений розвиток екологічно безпечних технологій, які сприятимуть сталому економічному прогресу і зможуть замінити екологічно руйнівні технології, які використовуються на даний час. Соколенко С.І. пропонує впроваджувати такі заходи:

- податкові пільги для нових технологій та санкції щодо застарілих;
- фінансування досліджень і розвитку нових технологій та наступна заборона застарілих;
- урядові програми закупки перших ринкових версій нових технологій;
- запровадження процедур точної і ретельної оцінки нових технологій з урахуванням усіх втрат і переваг – як фінансових, так і екологічних у зв'язку з їхнім застосуванням;
- реальну перспективу ринкових прибутків після заміни застарілих технологій;
- уведення експортного контролю, що оцінюватиме екологічний ефект технології.

Розвиток еколого орієнтованого бізнесу може дозволити суттєво змінити ситуацію в кожному регіоні, покращити охорону навколишнього середовища. Найважливішим для розвитку еколого орієнтованого бізнесу слід вважати радикальні зміни інвестиційної політики у напрямку природоохоронних пріоритетів.

Сутність екологічного підприємництва як самостійного виду відтворювальної діяльності суспільства полягає у тому, що, з одного боку, суб'єкт господарювання акумулює характерні для підприємницької діяльності риси: здоровий ризик, ініціативність, винахідливість і самостійність, з другого – ресурсна, організаторська, творча функції підприємця, головним чином спрямовані на досягнення і підтримання на оптимальному рівні чинних екологічних стандартів, економіко-правових вимог і нормативів. Екологічне підприємництво є самостійно функціонуючим видом бізнесової діяльності, де суб'єкти господарювання у суто виробничій та комерційній діяльності синтезують власні економічні інтереси, поєднують з природоохоронними цілями і пріоритетами за умови виваженого державного контролю, економіко-правового регулювання цього процесу з боку держави.

Матеріальний зміст екологічного підприємництва полягає в отриманні прибутку від вкладення вітчизняних та закордонних інвестицій у природоохоронні та природо відтворювальні заходи. Тобто, у процесі реалізації інвестиційного капіталу формується інтегральний мультиплікативний еколого-економічно-соціальний ефект. Екологічний ефект полягає у покращенні якісного стану природно-ресурсного потенціалу довкілля. Екологічно чисте довкілля позитивно впливає (і суттєво) на фізичний та духовний стан людини, її здоров'я як трудового фактору, рушія; продуктивну силу виробництва та природного суб'єкта; на рослинний та тваринний світ й водні ресурси.

Екологічний чинник органічно пов'язаний тим самим з ефективним використанням суспільних трудових ресурсів, що, зокрема, знаходить прояви у зменшенні кількості невиходів на роботу, а відтак скорочуються виплати за лікарняними листами, що сприяє досягненню економічного ефекту. З іншого боку, якісніше забезпечення матеріальних і, водночас, культурних та духовних потреб людини збільшує можливості зростання продуктивності суспільної праці, що значно посилює вище згаданий ефект. А через зростання доходів і заробітної плати населення, зростає у цілому народний добробут, що свідчить про те, що краще досягається кінцева мета будь-якого підприємництва, в тому числі екологічного – одержання максимально можливого прибутку за мінімальних витрат. У нашому випадку прибуток є комплексним (інтегральним), що складається з екологічного, економічного та соціального, а за характером функціонування – мультиплікативним, тобто таким, що багатократно підсилюється.

Можна констатувати, що на початку третього тисячоліття, бізнес стає інструментом для вирішення проблем захисту навколишнього середовища, а не джерелом виникнення таких проблем. З'являється все більше компаній, що прагнуть до радикальних змін у своїй діяльності з метою створення екологічно чистих продуктів – і не тільки в ім'я власного престижу, але й заради майбутнього планети.

Однією з перших галузей, що потребують корінних змін у стратегії розвитку, є *туризм*. Проблеми екологізації туризму почали обговорюватись досить недавно, хоча принципи екологічного туризму були закладені ще з незапам'ятних часів.

Останнім часом спостерігається підвищений інтерес до такої форми туристичної діяльності як екологічний туризм, який має зайняти відповідну нішу в економіці України. Термін „екологічний туризм” ще не користується великою популярністю навіть у сучасних пошукових системах (Internet), хоча на долю *екотуризму* вже припадає майже одна чверть всього ринку світового туризму. Термін „екотуризм” часто замінюють іншими, таким як „природний”, „зелений” чи „м'який туризм”. Однак ці терміни не є синонімічними і не можуть вважатися взаємозамінними, хоча ці різні види туризму і містять в собі деякі однакові елементи. *Екотуризм* – це один із видів природного туризму. Термін „екотуризм”

тракується по-різному. Оскільки префікс „еко” означає вивчення загальних законів функціонування екосистем, то екотуризм можна розглядати як подорож з метою відпочинку та знайомства з новими регіонами та об’єктами і усвідомлення себе як складову частину природної або штучно зміненої екосистеми. Іншими словами, екотуризм – це культурний відпочинок на природі, який не завдає збитків навколишньому середовищу і дозволяє зберігати та відновлювати біологічну різноманітність та абіотичні умови існування живих організмів. Екотуризм орієнтує на відвідування територій природно-заповідного фонду, а це вимагає суворого дотримання правил охорони довкілля.

Екотуризм, як і будь-який інший вид туризму, повинен бути екологічно безпечний, доставляти задоволення туристам і приносити прибуток, а також відповідати природному та культурному середовищу. Відповідність середовищу означає, що стиль, об’єм і вид діяльності повинні відповідати розмірам та характеру ландшафту.

Головним для популяризації екотуризму є те, що він поєднує туризм і охорону довкілля, забезпечуючи, таким чином, економічні стимули охорони природи. Корисним є також підвищення суспільної свідомості та посилення розуміння взаємозв’язків між навколишнім середовищем і широким спектром культурних перспектив для суспільства. Ключова цінність екотуризму полягає в можливості забезпечити рівновагу між комерційною життєдіяльністю індустрії туризму та екологічною безпекою.

Отже, в цілому екологічне підприємництво – це розвиток підприємництва, суб’єктом якого є охорона навколишнього середовища. Це, насамперед, заборона на дії, які негативно впливають не тільки на сьогоднішній, а й на майбутній екологічний стан, це впровадження ідеї екобізнесу, тобто впровадження прибуткових, але чистих технологій. Пріоритетними є також заходи, які спрямовані на зменшення негативного впливу на навколишнє середовище безпосередньо чи опосередковано через скорочення питомого споживання ресурсів.

Найважливішим є створення державою за допомогою ефективних, непрямих та прямих, економічних інструментів і регуляторів сприятливого клімату для розвитку еколого орієнтованого бізнесу, екологізації економіки.

Екологізація економіки призводить до перегляду та коригування таких традиційних показників економічного зростання і прогресу, як доход на душу населення та валовий національний продукт. Ці показники ставлять в нерівне положення розвиток бізнесу, наприклад, у сфері видобутку первинних ресурсів, з одного боку, і у сфері ресурсозбереження – з іншого. За зростанням традиційних макроекономічних показників можна не помітити бомбу повільної дії, адже у разі деградації природних ресурсів та навколишнього середовища згадані показники підуть униз. Виходячи з цього, ООН запропонувала такий показник, як індекс гуманітарного розвитку, що розраховується на базі характеристик тривалості життя, рівня знань та рівня оволодіння ресурсами, необхідними для нормального

життя. Існує також індекс сталого економічного добробуту, який враховує витрати екологічного характеру, пов'язані з нераціональним господарюванням.

У світі спостерігаються протилежні тенденції зміни індексу сталого економічного добробуту та показника виробництва внутрішнього валового продукту на душу населення. За висновком одного з авторів індексу сталого економічного добробуту Г.Далі, „поки мірою людського добробуту залишається внутрішній національний продукт, на шляху перемін існують величезні перепони. Ринок бачить тільки ефективність, він не пристосований відчувати справедливість або стійкість”.

Стабілізація економіки України та її регіонів залежить від ефективності економічних реформ. Тому дуже важливими є заходи, які допоможуть створенню ринкових інструментів і регуляторів для розвитку усіх сфер бізнесу та сприятимуть екологізації економіки.

Контрольні запитання

1. В чому полягає неефективність природоохоронної діяльності в Україні?
2. Назвіть основні аспекти та критерії природоохоронної діяльності.
3. Що таке екологічні збитки та екологічна шкода?
4. Як визначається зміст екологічної шкоди?
5. Які існують методи кількісної оцінки екологічної шкоди.
6. В чому полягає ефективність природоохоронних заходів? Які існують підходи до її визначення.
7. Наведіть формулу загальної економічної ефективності природоохоронних витрат.
8. Чому охорона навколишнього середовища має переважаючий соціальний зміст?
9. Дайте визначення екологічності технологій. Що таке безвідходні технології?
10. Для чого розраховується коефіцієнт збереження здоров'я населення?
11. Наведіть формулу збереження здоров'я населення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гирусов Э.В. и др. Экология и экономика природопользования: Учебник для вузов. - М.: ЮНИТИ, 2000.- 455с.
2. Голуб А.А., Струкова Е.Б. Экономика природопользования. - М.: Аспект процесс, 1995.-187с.
3. Голубев И.Р., Новиков Ю.В. Окружающая среда и транспорт. - М.: Транспорт, 1987 .- 207с.
4. Горелов А.А. Человек – гармония – природа .-М: Наука, 1990.- 186с.

5. Горелов А.А. Экология: Учебное пособие. - М.: Центр, 1998.- 237с.
6. Гречановская И.Г. Экономико-экологическое регулирование предпринимательской деятельности – Одесса: ОГСУ, 1997. – 183с.
7. Гусева Т.В. и др., 1998а. Как организовать общественный экологический мониторинг: Руководство для общественных организаций / Под ред. М.В. Хотулевой. — М.: СоЭС.
8. Давид У., Пирс И. Использование вторичных ресурсов: экономические
9. Джигерей В.С., Сторожук В.М., Яцюк Р.А. Основи екології та охорона природного середовища .- Львів: Афіша, 2000 .- 272 с.
10. Дудник І.М. Природокористування: еколого-економічні основи. – Полтава: Австрія, 1994. – 246с.
11. Екологічний аудит: Посібник з екологічного менеджменту і екологічного аудиту / Шевчук В.Я., Саталкин Ю.М., Навроцький В.М. та ін. –К.: Символ-Т, 1997 .- 221с.
12. Екологічний менеджмент: Навчальний посібник / За ред. В.Ф. Семенова, О.Л. Михайлюк .- Київ, Центр навчальної літератури, 2004 .- 516с.
13. Закон Української РСР. Про охорону навколишнього природного середовища. – К.: Україна, 1991. – 60с.
14. Злобін Ю.А. Основи екології, К.: Лібра, 1998. – 248с.
15. Израэль Ю.А. Экология и контроль состояния природной среды. – Ленинград, Гидрометеиздат, 1979. – 382с.
16. Мордвінов О.Г. Управління аграрним природокористуванням в умовах ринкової трансформації. – К.: Вид. УАДУ, 2000. – 344с.
17. Мусієнко М.М., Серебряков В.В., Брайон О.В. – Екологія. Охорона природи: Словник-довідник. – К.: Т-во „Знання”, КОО, 2002. – 550с.
18. Реймерс М.Ф. Природопользование. Словарь-справочник. – М.: Мысль, 1990. – 637с.
19. Семенов В.Ф. Екологізація економіки регіону. – Одеса, Оптимум, 2002. – 232с.
20. Хвесик М.А., Горбач Л.М., Пастушенко П.П. Розміщення продуктивних сил та регіональна економіка: Навч. посібн. – К.: Кондор, 2005. – 344с.
21. Шварц С.С. Теоретические основы глобального экологического прогнозирования. – Л.: Гидрометеиздат, 1976. – 191с.

Тема19. СВІТОВІ ЕКОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ, ДОСВІД МІЖНАРОДНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА У СФЕРІ ОХОРОНИ НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА

План

19.1. Основні глобальні екологічні проблеми сучасності: констатація та напрямки подолання.

19.2. Міжнародне співробітництво у сфері охорони навколишнього середовища.

19.3. Світові партії і рухи екологічного спрямування.

19.1. Основні глобальні екологічні проблеми сучасності: констатація та напрямки подолання

Успіхи цивілізації: надзвукова авіація, ракети, супутники, пластичні маси, телебачення, атомна зброя і атомна енергетика, лазери, волокна, оптика, комп'ютери, Інтернет, сотовий зв'язок, цифрові технології, впровадження трансплантації органів і протезування функцій, відкриття коду спадковості клонування і створення трансгенних організмів, винайдення біосенсорів, здійснення „зеленої” революції тощо, багатьох з нас у безмежних можливостях людського розуму, науки розуму, науки техніки. Принаймні вони неспростовно довели правоту В.І. Вернадського, який вважав, що біосфера досягла своєї найвищої стадії еволюції, коли визначальним чинником її регуляції, як і розвитку цивілізації, стає розум людини, або, за висловом ученого, наукова думка як „планетне явище”. Але не треба забувати, що розум, інтелект, ноосфера можуть діяти і з позитивним, і з негативним для біосфери результатом.

На конференції в Ріо-де-Жанейро було прийнято конкретні міжнародні екологічні конвенції щодо змін клімату, біологічної різноманітності та лісів.

Дискусія на самміті Землі Йоганнесбурзі показала, що об'єднання зусиль усіх країн у галузях економіки, політики, техніки, науки, культури і освіти в інтересах збереження довкілля на екологічному рівні можливе, якщо колективний розум та організована праця об'єднаних націй зосередяться на втіленні цієї ідеї в життя

На початку ХХІ століття людство далеко не завжди діє у позитивному для природи напрямі. І саме це значною мірою спричинило загострення у світі багатьох екологічних проблем. Починаючи з 1972 р. Людство, усвідомивши загрозу планеті, викликану нерозумною діяльністю, вдається до спроб поліпшити свої взаємини з природою. Найважливішими в цьому плані стали Конференція ООН у Ріо-де-Жанейро (1992) та Саміт Землі у Йоганнесбурзі (2002). Зокрема було прийнято Декларацію про довкілля й розвиток, 27 принципів якої окреслюють права та обов'язки країни у справі забезпечення розвитку і добробуту людей, Заяву про використання і захист лісів та прилеглих до них всіх форм життя, Конвенцію про стабілізацію концентрацій газів на рівнях, що не

викликають дисбалансів у світовій кліматичній системі, конвенцію про збереження біологічного різноманіття. І, нарешті, документ, що нараховує 700 сторінок – „Порядок денний на XXI століття”.

У суспільній свідомості дедалі впевненіше утверджується ідеологія охорони та захисту навколишнього середовища, пропонує новий погляд на взаємовідносини „суспільство-природа”. Екологічна діяльність сьогодні складна, небезпечна і загрожує людству трагедією планетарного масштабу, якщо вона буде жити ілюзією про „ноосферу”, а не жорсткою діяльністю.

Згідно з поглядами В. Вернадського, людина спроможна взяти на себе роль свідомого регулятора всіх глобальних процесів – від екологічних до соціальних, визначивши подальшу долю біосфери. На переконання вченого, людська діяльність має неминуче привести до „тріумфу розуму і гуманізму” на Землі.

Уявлення В. Вернадського щодо ролі ноосфери у визначенні близьких і віддалених перспектив розвитку біосфери викликають у нас захоплення і глибоку віру в те, що підстав для оптимізму, деякі вчені Майсєєв Н., Кутирєв В. Взагалі зазначають, що погляди Вернадського на ноосферу мають риси утопії. Такі думки висловлювались ще за життя вченого. Але він, відповідаючи свої опонентам, майже 60 років тому писав: „Всі побоювання і розмови обивателів, представників гуманітарних і філософських дисциплін про можливість загибелі цивілізації пов’язані з недооцінкою сили і глибини геологічних процесів, якими є перехід біосфери у ноосферу, що нині відбувається і переживається нами”. Та, як бачимо, очікування вченого поки що не підтвердилися. Адже до появи людини на Землі біосфера мала вищий потенціал саморегуляції і могла самовідновлюватися після періодичних геологічних катастроф, під час яких гинула переважна більшість організмів (ситник К. Багнюк В., с.26)

Розглядаючи основні глобальні проблеми людства, констатують що сьогодні в „ноосфері” процвітають корупція, тероризм, алкоголізм, наркоманія, проституція; щорічно розкрадається інтелектуальна власність на мільярди доларів. В останні десятиліття зросла кількість психічно хворих людей, виявлено понад три десятки раніше не відомих важких інфекційних хвороб. Нині 40% населення світу бракуюю питної води, а 2,5 млрд. не мають доступу до сучасних енергетичних послуг. За ті чотирнадцять років, що минули після Саміту у Ріо-де-Жанейро, „світ втратив понад 95 млн. га лісу, зникло більш ніж 800 видів рослин і тварин, а понад 10тис. перебувають на грані винищення. Наступає глобальне потепління. (Ситник, 2003, с. 26).

За даними всесвітньої метеорологічної організації, середньорічна температура зараз на 0,6 °С вище середньої температури в XIX столітті. Внаслідок господарської діяльності людства в атмосферу щороку викидається кілька мільярдів тонн газів та аерозолів, що посилюють парниковий ефект. Потепління клімату на планеті призводить до частішого виникнення таких стихійних явищ як землетруси, вулкани, цунамі, ураган, смерчі, підтоплення територій в одних регіонах та розширення площ пустелі - в інших.

Так, за даними ООН, в атмосферу щорічно викидається 110 млн. т оксиду сірки, 180 млн. т оксиду вуглецю, 7- млн. т. неочищених отруйних газів, 500 тис. т. свинцю та інших отруйних речовин. Внаслідок техногенної діяльності, впливу отруйних речовин під загрозою знаходиться рівновага морських екосистем, в той час як саме морський фітопланктон продукує 80% кисню потрібного для існування життя на Землі. Однак кількість кисню в атмосфері щорічно зменшується на 10 млрд. т., в той час як промислове споживання його зростає. Значне зростання виділення вуглекислого газу може призвести до порушення енергетичного балансу планети. Протягом тисячоліть середньодобова температура на Землі дорівнювала 15 градусам за Цельсієм. Однак впродовж останні 100 років вона підвищилась на 0,5-0,6 градуса, а до середини XXI ст.. може зрости на 1,5-2,5 градуси, що призведе до відомого „парникового ефекту” – до підвищення температури поверхні Землі внаслідок затримки вуглекислим газом тепла розігрітої Сонцем земної поверхні. Це може спричинити багато небажаних для існуючих екосистем, в тому числі і для людини, наслідків. Одне з них – підвищення рівня Світового океану за рахунок танення льодовиків Антарктики. А це потягне за собою затоплення величезних прибережних територій. За даними спеціалістів, за останнє століття рівень Світового океану піднявся на 10-12 см. Нині цей процес ще й прискорився в декілька разів.

Існує думка, що якщо на Землі потепліє на 2°C, то до 10 млн. чол. щорічно будуть потерпати від повеней. Повністю згинуть білі ведмеді. Якщо потепління складе 3°C, то від 1 до 4 млрд. чол. будуть страждати від нестачі прісної води. При цьому щорічно 1-3 млн. чоловік будуть вмирати від голоду. При потеплінні на 4 °C Африка позбудеться 15-35% врожаїв. Від арктичної тундри залишиться половина. При підвищенні середньої температури планети на 5 °C буде страждати ¼ частина населення Китаю та 1/3 населення Індії. Невеликі острови та архіпелаги зникнуть під водою. Можуть зникнути такі міста як Буенос-Айрес, Нью-Йорк, Токіо, Шанхай. Майже зникнуть льодники Гренландії (Ніколас Стерн, радник уряду В. Британії)

Передбачається, що численність населення Землі в найближчі 30 років зросте до 8,5-9 млрд. чол. це неминуче призведе до збільшення обсягів генерування енергії. Як свідчить досвід минулого, споживання енергії з 1970 по 2000 рік зросло в 1,5 рази. Відомо, що сучасна енергетика на 90% базується на органічному паливі (вугілля, нафта, газ, сланці, торф, деревина) якщо обсяги використання цих видів палива збережуться, а технології генерування енергії залишаться колишніми, то кількість газоаерозольних і твердих викидів також зросте в півтора рази. Звісно, якість повітря різко погіршиться, випадатимуть кислотні дощі.

Забруднення довкілля фізичними, механічними, хімічними і біологічними домішками перетворилося на одну з вирішальних причин зниження „якості” і „кількості” здоров'я людей. І хоча у деяких високорозвинених країнах світу

завдяки високому рівню добробуту і медицини тривалість життя зросла до 80 і більше років, подальше її зростання стає неможливим через екологічні фактори.

Дуже негативними з екологічної точки зору є витік антарктичного озону. Але якщо раніше пульсуюча діра в озоновому шарі відновлювалась, то в останні десятиліття вона спостерігається цілорічно і розширюється. Так, за даними дослідників, у 1987 р. Озонова діра охоплювала площу 5 млн. кв. км, а в 1990 р – біля 10 млн. кв. км. Розуміючи необхідність негайних спільних дій, 28 держав виробників фреону уклали в 1985р. Віденську конвенцію з охорони озонового шару. В 1987 р відбулася Монреальська конференція, рішення якої були підтримані понад 50 державами, які вважали за необхідне змінити виробництво озоноруйнівних речовин таким чином, щоб у 1998 р., їх вироблялося на 50% менше, а потім поступово вони були повністю замінені на безпечні сполуки.

Щоб запобігти подальшому забрудненню повітряного басейну, було укладено Кіотський протокол (1997) про обмеження емісії парникових газів до 2008-2012р., порівняно з 1990 р., на 5,2 відсотка. Для розв'язання цієї проблеми у світі запропоновано різноманітні інженерно-технічні рішення. (Ситник К., Багнюк с.28)

За останні 60 років майже на 70-% зріс радіаційний фон Землі . що чекати людству від такого зростання іонізуючого випромінювання – невідомо. Негативні біологічні ефекти спричиняються також електромагнітними хвилями, неіонізуючим вимірюванням електромагнітного спектра, різноманітними акустичними впливами: шумом, ультразвуком, інфразвуком вібрацією. Хімічна промисловість світу виробляє понад 100 млн. тонн органічних сполук 170 тис. найменувань, більшість половини яких акумулюється в живих організмах, акумулюючи токсичність і мутагенність.

З медико-статистичними даними, в екологічно неблагополучних регіонах України виявлено ембріотопні, алергенні і загально токсичні ефекти. За даними ВООЗ, пестицидами щорічно отруюється 500 тис. людей, з них 5 тисяч- смертельно. У США було опубліковано офіційну доповідь, яка містила прогноз: а наступні 70 років 1 млн. американців захворіють на рак через вміст у продовольчих продуктах 28 канцерогенних пестицидів.

Також, за даними ВООЗ, у дні максимального забруднення атмосфери смертність серед жителів Афін зростає у 5 разів. Концентрація смогу й озону в Мехіко майже щодня втричі перевищує нормативні рекомендації. Сьогодні 70% населення Землі дихає нездоровим повітрям і через те хворіє.

Господарська діяльність людей дійсно стала геологічною силою (за В.І. Вернадським). Нині щорічно переміщується близько 40 млрд. тонн породи, з яких лише 2-3% перетворюються у продукцію, потрібну людству, а 97-98% повертається в навколишнє середовище у стані, який природа нездатна прийняти . Біосфера перетворюється також, під впливом небаченого зростання населення і ще більш – під впливом економіки; а останні 10 років населення Землі зросло

втричі, світова економіка у 15 разів, обсяги споживання мінерального палива – у 25 разів.

Про перенаселення планети свідчить той факт, що сьогодні люди споживають майже половину чистої продукції фотосинтезу, а подальше нарощування обсягів виробництва продовольства неминуче посилить негативні процеси деградації земель – втрату гумусу, ерозію, засолення, спустелювання, підтоплення, зниження родючості. Наскільки це болючі проблеми, видно на прикладі Китаю. В тій країні нерозумна політика, коли офіційно було закріплено систему селянських господарств на основі сімейних наділів (їх розміри залежали від кількості членів сім'ї) призвела до небаченого зростання народжуваності в сільській місцевості. Сільське населення швидко збільшувалося, а обмеженість землі і бідність сформували патріархальну систему введення сільського господарства без механізації, хімізації, внесення добрив.

Ситуація істотно погіршилась в наслідок індустріалізації сільських територій. Ще за часів Мао коли населення в містах і селах виплавляло метал з металобрухту, на паливо було використано зелені насадження. Китай почав стрімко перетворюватись на велику пустелю. Щоб зупинити це явище, насаджували численні лісополоси. Наступ пустелі та зниження рівня води у річках і водоймах було призупинено, але не надовго.

На початку 1990 років ситуація з протистоянням пустелі знову вийшло з під контролю. Було вирубано практично усі лісополоси. У північній частині Китаю, яка в минулому завжди страждала від браку води, зневоднення набуло загрозливих масштабів. Піски наступають на ріллю, луки й пасовища, скорочується площа вирощування зернових. За даними спеціалізованого інституту Earth Policy Institute, пустеля поширюється по території Китаю зі швидкістю 3,700 тис.км². За останнє десятиліття 24 тис. сіл у Північному і Східному Китаї були покинуті жителями саме через наближення пісків.

Промисловість Китаю, яка швидко розвивається, потребує дедалі більше води. Водночас її використовують вкрай нераціонально. За даними Міністерства водних ресурсів Китаю, питомі витрати в промисловості в чотири рази більші, ніж у середньому в світі. Обсяг ґрунтових вод різко скорочується, рівень їх в основних зерно виробничих зонах Північного Китаю знижується зі швидкістю понад 1,5 м на рік, тому фермери відчувають гостру нестачу води для поливу культур. Адже в країні для виробництва 1т зерна потрібно близько 1 тис. т води.

Окрему проблему становлять відходи, що зливаються разом із використаною водою у річки та озера. За оцінками експертів, п'ять із семи основних водних систем країни настільки забруднень, що являють собою небезпеку для людей. На території індустріальних мегаполісів Китаю забруднень не тільки поверхові, але й ґрунтові води. Наприклад, навколо Пекіна вода на глибині менше 100м непридатна для споживання. Глобальними є проблеми гідросфери. Водойми сухому та світовий океан зазнають величезного

техногенного тиску, їхні екосистеми трансформовано. Знищено біля 20% риболовних районів Світового океану, а половина майже виснажена.

Знищено половину мангових заростей тропічної зони океанів, які захищали берег від розмиву і слугували екологічною нішею для величезної кількості видів організмів, що негативно позначилось на процесах самоочищення вод і корисній біопродуктивності шельфу.

Загальна вага забруднюючих відходів, що складаються в Світовий океан, дорівнює мільярдам тонн на рік. Це нафта і нафтопродукти – 5-1- млн.т., залізо-320 млн.т., ртуть 5 млн.т. та інші шкідливі для живого речовини. Внаслідок ядерних військових випробувань, затоплення підводних човнів тощо, води Світового океану забруднені радіоактивними відходами. Океанська та морська флора та фауна гине. За даними дослідників, щорічно знищується 250 тис. дельфінів, а загалом за останні 20 років кількість живих організмів в морях і океанах зменшилась майже в чотири рази. (Ситник, с. 35). Глобальною проблемою в сьогоденному світі є проблема забезпечення людства прісною водою. Сьогодні її споживання на одну людину становлять 200-400 л на добу. Величезну кількість водних ресурсів споживає промисловість. За останнє століття споживання води зросло майже в 7 разів. Жахливим є те, що в наш час мільйони жителів Землі не мають доступу до питної води, а 1,7 млрд. людей вживають забруднену воду, що не відповідає санітарним нормам. За підрахунками фахівців, для того, щоб людство могло вжити нормально воду, потрібно витратити на її очищення приблизно 60 млрд. доларів на рік.

Існують глобальні проблеми сільського господарства, яке є наступним після промисловості чинниками перетворення біосфери.

Загальна площа орних земель світу, що втратили родючість через нераціональну діяльність людей, оцінюється в 2 млрд. га, що в 1,5 разу перевищує площу всіх орних земель Європи. Життя людей на нашій планеті безпосередньо залежить від стану родючих ґрунтів. В умовах техногенної цивілізації прогресують процеси ерозії та засолення ґрунтів. Так, втрати продуктивних ґрунтів становлять 6-7 млн. га за рік. В результаті тільки ерозії з сільськогосподарських угідь щорічно вивірюється 26 млрд. т. ґрунту. За прогнозами ООН, за таких обставин людство у першій чверті XXI ст.. втратить третину ґрунтів. Відповідно, засуха і спустелювання сприяють голоду та зубожінню, в наслідок чого гинуть мільйони людей на планеті. На глобальну екологічну ситуацію в світі виливають воєнні конфлікти.

У звітах по роботі регіонального екологічного центру для країн Центральної і Східної Європи (РЕЦ), а також міжнародної гуманітарної місії „Фокус” за участю Росії, Греції, Швейцарії та Австрії було проаналізовано вплив наслідків військового конфлікту на стан навколишнього природного середовища Югославії. Всього на території Югославії зруйновано 995 об'єктів (з них 20 заводів і фабрик, що використовували у виробництві сильнодіючі хімічні речовини, багато складів із паливом і хімікатами, електростанцій, зокрема. Відомо, що руйнація озонового

шару відбувається через вплив ультрафіолетової радіації, космічних променів, деяких газів. Свій внесок у цей процес додає реактивна авіація, що викидає в атмосферу сполуки азоту і сірки. Під час воєнних дій у Югославії, авіації НАТО робило по 400-500 літако-вильотів щодня. Ніде і ніколи до цього інтенсивність польотів у верхніх шарах атмосфери не була настільки високою.

На зламі XX і XXI століть людство перейшло до якісно нового етапу свого розвитку – ери глобалізації. Вона не лише відкриває перед сучасною цивілізацією нові, не бачені раніше можливості науково-технічного розвитку, а й породжує глобальні конфлікти. Властивий багатим країнам „культ над споживання” різко контрастує з бідністю народів „третього світу”, що за чисельністю значно переважають країни „золотого мільярда”.

За глобальне хімічне, радіаційне і теплове забруднення біосфери передусім мають відповідати індустріальні країни, які контролюють 80% капіталу і промислового виробництва у світі. Серед них найпершою слід назвати супердержаву США, що споживає 25% світових природних ресурсів і використовує на душу населення у 5-6 разів більше первинної енергії, ніж решта країн світу. Пересічний американець споживає протягом року 100 кг м'яса, тимчасом як народи бідних країн потерпають від недоїдання і білкового голодування. Якщо у державах „золотого мільярда” на 100 жителів припадає 150 кімнат 30-50 автомобілів, то у країнах, що розвиваються, в одній кімнаті тісняться до п'яти осіб, а на 100 громадян припадає лише один автомобіль. Хоча у США мешкає лише 5% населення світу, американці споживають 25% світових природних благ, викидають у Світовій океан светру частину сміття, у тому числі радіоактивного. Тут витрачається на 20% більше кисню, ніж його продукується на їхній території. Якщо у світі збережуться сучасні темпи приросту населення, то через півстоліття на Землі не вистачить природних ресурсів для виробництва, бракуватиме життєдайного кисню. Якби країни, що розвиваються, досягли рівня енергоспоживання США, то біосфера цього не витримала б.

На тлі матеріального і соціального благополуччя країн „золотого мільярда” різким дисонансом є існування за межею бідності більш як мільярда мешканців планети. Поліпшити своє матеріальне становище країни, що розвиваються, у багатьох випадках не можуть внаслідок вичерпання свого природного економічного капіталу (не без участі тих же індустріально розвинених країн). Ідеться про надра, ґрунти, ліси, води, рибні запаси. Згадані країни перебувають у стані перманентного голоду, соціальної нестабільності, політичної кризи, залишившись наодинці з проблемою біженців та інфекційних хвороб.

Розвиток техногенної цивілізації, яка досягла свого піку на зламі XX і XXI століть, може відбуватися за одним з двох сценаріїв: песимістичним (навіть фаталістичним) або оптимістичним. Ті, хто вважає найбільш імовірним перший з них, передрікають, що наша цивілізація раніше чи пізніше загине. Оптимісти сподіваються на щасливий кінець. Однак перспектива щасливого майбутнього вимагатиме від людства неймовірних інтелектуальних зусиль, надзвичайних

організаційних заходів і величезних матеріальних затрат. Панацеї не існує. Г.І.Швебс твердив, що „тільки поступова, раціонально контрольована і коригована на кожному кроці зміна технологій, що до того ж супроводжується ідеологізацією політики і способу життя, переорієнтацією культурного середовища і системи освіти на формування у масовій свідомості і масовій культурі нового ставлення до живої і неживої природи, може дати відчутні результати”. Отже реальні напрямки виходу з екологічних проблем суспільства є, а для того, щоб їх знайти, необхідне тісне міжнародне співробітництво, об'єднання людства, організаційні зусилля урядів і громадськості світу. Про все це у наступних розділах.

19.2. Міжнародне співробітництво у сфері охорони навколишнього середовища

Поряд з загостренням глобальних та регіональних екологічних проблем у світі існує загальне бажання знаходити виходи з обставин, які на сьогодні існують. Населення Землі може розраховувати на майбутнє лише за умови створення і втілення у життя єдиної глобальної стратегії світового розвитку, що в господарській діяльності реалізовуватиметься на засадах безумовного дотримання екологічних пріоритетів. Проте втілити у повсякденну практику таке, здавалося б, ясне і зрозуміле завдання дуже важко. Для цього люди мають засвоїти нову шкалу морально-етичних цінностей. Їм слід знайти нові способи розв'язання суперечностей, докорінно перебудувати свої взаємини з природою.

Чи володіє людство науковим та інтелектуальним потенціалом, необхідним для розв'язання проблем сучасності і чи існують в світі відповідні міжнародні інституції, здатні організувати і втілити стратегією сталого розвитку в життя? На жаль, як засвідчує низка політичних подій, які сталися в останні десятиліття ХХ і на початку ХХІ століття, людство ще не навчилося розв'язувати протиріччя між суспільством і природою, між націями, релігіями, конфесіями і регіонами. Жити „по правді” все ще не прагнуть ні високорозвинені держави, на країни, що розвиваються. Не готова до цього і більшість людей на Землі. Та альтернативи немає. За висловом А.Тойнбі, „людство, очевидно, повинно обрати одне з двох: або вчинити самогубство, або навчитися жити як одна сім'я”.

Цілком очевидно, що сьогодні громадські організації, національні уряди, всі структури ООН, а також регіональні економічні, політичні та екологічні інституції повинні мати національні і глобальну стратегії переходу на збалансований розвиток, постійно узгоджуючи їх між собою. У цій життєво важливій справі ідеї Вернадського про ноосферу можуть стати надійним підґрунтям, на якому вибудовуватиметься засади сталого розвитку людської цивілізації.

Розв'язання екологічних проблем, викладених у 5.1, неможливе без широкого та активного міжнародного співробітництва. Це зумовлено глобальним характером багатьох екологічних проблем; транскордонним характером забруднення; міжнародними зобов'язаннями України щодо охорони довкілля;

вигодами від міжнародного обміну досвідом та технологіями, можливостями залучення іноземних інвестицій.

Необхідність тісного міжнародного співробітництва для подолання глобальної екологічної кризи пропонували учні В.І.Вернадського. Зокрема, академік А.Е. Ферман дійшов до висновку, що якщо вплив антропогенних чинників на природу, який не контролюється, досяг порога її самозахисту, то необхідне свідоме управління еволюцією біосфери.

Для вирішення протиріч технічного прогресу стали створюватися програми практичних дій, таких, як програми „Римський клуб”, „Global change”, „геосфера-біосфера” і інші. Кожна з цих програм, незалежно від її початкових посилок, зіткнулася з проблемою співвідношення еволюції природного середовища і людської культури.

Проблема захисту навколишнього середовища набуває пріоритетного характеру у міжнародних відносинах. Усвідомлення того, що природа не має державних кордонів, призвело до створення у 1948 році за ініціативою ЮНЕСКО міжнародного союзу з охорони природи та природних ресурсів (МСОП). Зараз його членам є біля однієї тисячі різних організацій і установ із 139 країн світу, у тому числі 74 уряди, 111 урядових організацій.

У 1971 році ЮНЕСКО прийняла Спеціальну програму „Людина і біосфера” (МАВ). Учасники – 110 країн-членів ЮНЕСКО.

ЮНЕСКО є організатором міжнародного співробітництва в екологічній освіті. Діяльність організацій, які діють під егідою ООН (у тому числі ЮНЕСКО) впливає на переважну більшість урядів світу, які приймають рішення екологічного спрямування. Активно діє Програма ООН по навколишньому середовищу (ЮНЕП), основною метою якої є надання найновіших даних про ресурси біосфери, а також сприяння плануванню і управлінню розвитком, здійснення програм по збереженню наземних екосистем тощо. ЮНЕП реалізувала один з найголовніших екологічних проєктів світу – Глобальну систему моніторингу навколишнього середовища (ГСМНС). Рік створення 1974. Учасники – 140 країн світу (див. тему17).

У 1982 році ООН прийняла Всесвітню хартію охорони природи, в якій говориться про те що, „...будь-яка форма життя є унікальною і заслуговує на повагу, якою б не була її корисність для людини та для визнання цієї невід’ємної цінності інших життєвих істот людина повинна керуватися моральним кодексом поведінки”.

Створена ООН міжнародна комісія по навколишньому середовищу вважає, що принцип „реагувати та виправляти” застарів і сьогодні слід керуватися принципом „передбачати та запобігати”.

Велика роль у розробці міжнародної стратегії досягнення екологічної безпеки належить неурядовій організації Римському клубу. Ця організація створена у 1968 році і нараховує 100 членів з різних країн світу: підприємців, вчених, політиків, експертів, діячів науки та культури. У Римському клубі існує

принцип „вільного і широкого розгляду ідей і висновків”. Широке визнання у світі отримали такі дослідження клуба, як „За межами віку марнотратства”, „Межі зростання”, „Скрутне становище людства”.

До урядових та неурядових міжнародних організацій відносяться також ГРІНПІС, ВВФ – фонд дикої природи, КСР – комісія ООН по сталому розвитку (1992р.), ВОЗ – Всесвітня організація охорони здоров’я (1946р.), ІМО – міжнародна морська організація (1982р.), ЮНІДО – Програма ООН з промислового розвитку, ФАО – всесвітня продовольча організація.

Всесвітній центр моніторингу охорони природи створений у 1981 році для підтримки програм охорони природи шляхом надання повної і найновішої інформації. Глобальна інформаційна база даних про ресурси (ГГИД – ЮНЕП) створена у 1985 році для збору і розповсюдження даних про стан навколишнього середовища.

Європейська мережа по інформації та спостереження за навколишнім середовищем створена у 1990р. учасники – країни ЄС. Основна мета: надання об’єктивної і надійної інформації щодо довкілля.

Міжнародна інформаційна система по навколишньому середовищу (ІНФОТЕРРА) створена у 1974 році (149 країн) для обміну даними та об’єднання інформаційних ресурсів щодо охорони навколишнього середовища.

Отже значна частина міжнародних економічних організацій переймається моніторингом навколишнього середовища. Але, окрім інформаційних систем, існують наукові та навчальні заклади з міжнародним статусом, де країни мають змогу обмінюватися досвідом та організувати спільну роботу з екологічних проблем.

До цих міжнародних організацій відносяться:

- Інститут світових ресурсів (ICR) – створений у 1982 р.,
- Інститут ООН з професійної підготовки та наукових досліджень (1965 р),
- Міжнародна академія навколишнього середовища (1990 р),
- Міжнародне товариство міжнародної економіки (1990 р), для підтримки інформаційних підходів до вивчення екологічної економіки, і
- Міжнародний інститут по навколишньому середовищу і розвитку (1971 р),
- Міжнародний незалежний еколого-політологічний університет (1992р),
- Європейська рада з природоохоронного права (1974 р) створена для сприяння та вивчення права в країнах Європи.

Цей перелік є далеко не вичерпним, але цілком очевидно, що найважливішим є взаємодія між усіма цими та іншими міжнародними організаціями у справі захисту довкілля, збереження глобальної екосистеми.

Міжнародне співробітництво здійснюється відповідно до пріоритетних напрямків, які забезпечують входження України в світовий правовий екологічний

простір, втілення сучасної та гармонізованої з міжнародною науково-технічної політики та системи стандартів і нормативів, отримання технічної допомоги в галузі охорони навколишнього середовища, ядерної та радіаційної безпеки та раціонального використання природних ресурсів, вирішення проблем, пов'язаних з закриттям ЧАЕС, впровадження економічних інструментів природокористування, навчання персоналу, отримання інформації, без даних та програмних продуктів в галузі охорони природного середовища. Однією з позитивних умов інтеграції України до світового товариства є досить швидкий процес поєднання держави, зокрема в природоохоронній галузі, рядом держав Європи і світу.

Україна є Стороною в понад 70 міжнародних двосторонніх та багатосторонніх угодах, пов'язаних з охороною довкілля. Виконання Україною зобов'язань, що випливають із багатосторонніх угод, вимагає приведення внутрішніх законів та нормативно-правових актів у відповідності з існуючими міжнародного права та врахування існуючої міжнародної практики під час розробки нових законодавчих актів. У найближчі роки слід очікувати значного збільшення міжнародних зобов'язань України, оскільки існує ціла низка конвенцій, приєднання до яких (а також підписання нових) мало б для України суттєве політичне значення та значно посилює б можливості галузі охорони довкілля, використання і відтворення природних ресурсів.

Поряд з виконаннями зобов'язань України, що випливають із багатосторонніх договорів у галузі охорони довкілля, в перспективному плані важливе значення має подальше розширення міжнародного співробітництва за такими напрямками:

- співробітництво з міжнародними напрямами системи ООН у галузі охорони довкілля (ЮНЕП Програма ООН по навколишньому природному середовищу, ЄЕК ООН – Європейська Економічна комісія ООН, ПРООН – програма розвитку ООН, МАГАТЕ – Міжнародне агентство по атомній енергетиці ООН, ФАО Організація по продовольству та сільському господарству, Центр ООН по населених пунктах, Комісія сталого розвитку, Глобальний Екологічний Фонд та інші);

- співробітництво на двосторонній основі в галузі охорони довкілля, раціонального використання природних ресурсів та ядерної і радіаційної безпеки з урядами сусідніх держав, держав – стратегічних участь у регіональних природоохоронних заходах (Чорне та Азовське моря, Дніпро, Дунай, Карпати, Донбас тощо);

- участь у міжнародних програмах ліквідації наслідків Чорнобильської аварії, зокрема в рамках меморандуму про взаємо порозуміння між урядами країн „Великої сімки”, Європейської Комісії та України щодо закриття Чорнобильської АЕС (реалізація Плану підвищення безпеки об'єкта „Укриття”, завершення будівництва нових атомних відходів, нейтралізація перенесення забруднень

повітряними та водними потоками тощо).(Постанова Верховної Ради України від 5.03. 1998 р.)

Міжнародне співробітництво має довготривалий. Так, в рамках співробітництва з МАГАТЕ, Комісією з ядерного регулювання США та Європейським Союзом (програма ТАСІС) виконується понад 25 проектів у галузі ядерної та радіаційної безпеки. Тільки у 1995 році допомога в галузі ядерної та радіаційної безпеки по проектах склала близько 800 тис. Доларів США. Ведуться переговори щодо міжнародного фінансування нових екологічних проектів на загальну суму більше 40 млн. доларів США.

Зростає роль України у вирішенні загально екологічних питань. Свідомством цього є участь нашої держави у Кіотському Протоколі. У прес-релізі по цьому Протоколу від 04 квітня 2003 року вказано, що Кіотський протокол як інструмент Рамкової конвенції ООН про зміну клімату є важливою складовою солідарного розв'язання глобальних проблем захисту навколишнього природного середовища та переходу до гармонійного розвитку.

Сучасна світова економіка щоденно потребує такої кількості нафти, вугілля та природного газу, яка утворювалась протягом кількох тисяч років формування родовищ. Ці родовища не є безмежними, тому у ХХІ сторіччі економія викопного палива та енергії, а також збільшення частки альтернативних і відновлюючи джерел енергії є невідкладним завданням усіх країн, включаючи Україну.

Як зазначено у Прес-релізі по Кіотському Протоколу від 04.04.03 р, він визначає кількісні зобов'язання розвинутих країн та країн з перехідною економікою зі скорочення та обмеження викидів парникових газів зниження загальних викидів парникових газів на 5,2% у порівнянні з 1990р. для забезпечення цієї мети узгоджені диференційовані кількісні зобов'язання щодо скорочення або обмеження викидів парникових газів.

На відміну від найбільш розвинених країн Україна має „м'які” зобов'язання за Кіотським протоколом, оскільки він бере за точку відліку 1990 рік, коли викиди парникових газів у державі були максимальними і становили 880,5 млн.т CO₂. Україна займала у 1990 р. шосте місце в світі за обсягом викидів парникових газів після США, Росії, Китаю, Німеччини та Японії. За період з 1990 по 1998 рр. внаслідок економічних чинників викиди скоротилися до 315,9 млн. т. CO₂. Це означає відсутність нагальної необхідності скорочувати фактичні викиди парникових газів. Тому головним зобов'язанням країни за Кіотським протоколом буде облік і контроль викидів парникових газів, забезпечення звітності, відстеження трансакції за умов участі у „гнучких механізмах”, передбачених Протоколом. (www.menr.gov.ua)

Кіотський протокол є чи не єдиною міжнародною угодою, яка надає можливість застосування ринкових механізмів міжнародного співробітництва для вирішення однієї з глобальних екологічних проблем, а саме реалізацію проектів спільного впровадження, механізм чистого розвитку та торгівлю квотами на викидання парникових газів. Ці механізми, які отримали назву „гнучких

механізмів”, ґрунтуються на визнанні того, що прояви і наслідки зміни клімату не залежать від місця викидів парникових газів, в загальні витрати на скорочення цих викидів можуть бути мінімізовані в глобальному контексті.

У 2007 році було остаточно доведено, що зміни кліматичної системи Землі пов'язані з парниковим ефектом, зростанням обсягу викидів парникових газів.

За оцінками дослідницьких установ питома вартість скорочення викидів парникових газів в індустріально розвинених країнах знаходиться в діапазоні від 50 до 500 доларів США за тонну CO₂. вартість скорочення однієї тонни CO₂ в Україні складає 5-20 доларів США. Таким чином, завдяки великому потенціалу низько витратних проектів зі зменшення викидів парникових газів, Україна має можливість залучити інвестиції в обсягах 2,5-3 млрд. доларів США тільки за рахунок механізму спільного впровадження. Україна бере участь у міжнародному співробітництві в галузі охорони і використання територій та об'єктів природно-заповідного фонду на основі багатосторонніх міжнародних угод. З цією метою розробляються міжнародні наукові та науково-технічні програми, забезпечується обмін одержаною науковою інформацією, створюються на суміжних територіях заповідники, національні природні парки та інші території та об'єкти природно-заповідного фонду, організується спільна підготовка науковців і фахівців, еколого-виховна та видавнича діяльність.

Україна підписала „Конвенцію про збереження біорізноманіття”, а також ще кількох важливих, з точки зору охорони живої природи, міжнародних природоохоронних угод, таких як Конвенція про захист Чорного моря від забруднення (з 1994 року), Бернська (з 1996 року) і Рамсарська (з 1996 року) конвенції.

Планується приєднання до Боннської конвенції про охорону мігруючих видів диких тварин (1979 рік) та її відповідних угод, які розглядаються як важливі засоби збереження біорізноманіття серед мігруючих видів, а також конвенції про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, що знаходяться під загрозою зникнення (CSITES), Конвенції по боротьбі з опустелюванням, особливо в Африці, Конвенції про охорону та використання транскордонних водостоків та міжнародних озер. Діяльність України в Раді Європи розширює її можливості щодо співпраці з цим авторитетним міжнародним органом, зокрема при впровадженні Всеєвропейської стратегії збереження ландшафтного і біологічного різноманіття.

Слід відмітити, що в 1997 році Карпатський біосферний заповідник був першим в Україні удостоєний диплому Ради Європи.

Значною перешкодою на шляху якісного виконання Україною обов'язків щодо вимог Конвенції про охорону біологічного різноманіття є брак коштів. Важке економічне становище держави не дає змоги повною мірою реалізувати наявні можливості і запроваджувати нові інструменти для збереження та відтворення біорізноманіття в Україні. Тому актуальною є міжнародна технічна та фінансова допомога для виконання конкретних проектів, що надається

міжнародними організаціями (Глобальний екологічний фонд, Міжнародний банк реконструкції та розвитку, ЮНЕП, Рада Європи та ін.), окремими розвиненими країнами (Нідерланди, США, Канада, Німеччина, Данія, Великобританія, Швейцарія, Франція, Австрія та ін.).

Участь України в Конвенції про біологічне різноманіття має позитивний вплив на визначення пріоритетів формування національної соціально економічної і екологічної політики в умовах переходу до ринкових відносин, подальшу інтеграцію України в світове та європейське співтовариство, оцінку та зростання її ролі та авторитету, сприяє вирішенню, в тому числі за фінансової підтримки міжнародних організацій та розвинених країн, конкретних проблем збереження біорізноманіття в регіонах, які мають особливе міжнародне і національне значення, та подальшому розвитку науково-технічного та інтелектуального потенціалу України, розширенню можливостей використання в українській і світовій практиці напрацьованого національного досвіду з питань, що підпадають під дію Конвенції, використанню потенціалу наявних національних інституцій та експертів для наукової та технологічної міжнародної співпраці. Розвиток наукових та організаційних засад міжнародної співпраці значною мірою зумовлюється денатуралізацією природних екологічних систем, яка дедалі посилюється у глобальному та регіональному масштабі. В зв'язку з цим особливого значення набувають підтримання природного ходу основних екологічних процесів, збереження унікальних та типових екологічних систем і всього різноманіття генетичних ресурсів біосфери, які нині перебувають під загрозою знищення через надмірну експлуатацію природних ресурсів та деструкцію ландшафтів.

Світове співтовариство вже вирішує проблему гармонізації взаємодії з природою. Україна, на долю якої припадає значна частина прошених екосистем, має відігравати в процесі її відновлення досить значну роль.

Консолідація зусиль усього суспільства, держави, підприємницьких структур для вирішення проблем гармонізації взаємозв'язків з природою повина внести новий імпульс у процесі відродження України в ім'я добробуту майбутніх поколінь.

19.3. Світові партії і рухи екологічного спрямування

Світові партії і рухи екологічного спрямування серед найбільш перспективних напрямків природоохоронної діяльності можливо назвати різноманітні суспільні рухи та міждержавні акції, які мають величезне виховне значення. Науковці громадські та політичні діячі країн світу, які втратили віру в успішну екологічну діяльність управлінського та державного апарату почали організовувати „зелені” організації і рухи.

На цій хвилі проти руйнування довкілля в 1970 р. виникла незалежна міжнародна організація Грінпіс, девізом якої стали слова „діючи локально, - мисли глобально”.

Діючи безкомпромісно і широкомасштабно, ця організація зробила дуже багато корисного для збереження всього живого на Землі – морських тварин в морях і океанах, природних систем Антарктики, слонів у Африці, рідкісних рослин в південній Америці і Австралії.

„Грінпіс” народжений бажанням людей змінити ситуацію, зберегти планету від смерті. Проте цей рух недостатньо могутній для досягнення всіх намічених цілей. Одна з причин успіху „Грінпіс” полягає в його оптимізмі. Засновники цього руху вважали, що якщо вони будуть діяти, то досягнуть змін.

Голова „Грінпіс” – канадець Девід Мактегарн. В юні роки був видатним спортсменом займався лижами, гольфом, тенісом. Тричі був чемпіоном Канади по бадмінтону. Зараз він підприємець, має бізнес у сфері будівництва. В 1972 році він познайомився з представниками антиядерного руху. На своїй яхті „Грінпіс” він поплив до атолу Муруроа, де проводили ядерні випробування французи. Останні протаранили його яхту. Відновивши судно, він знову та знову намагався перешкодити випробуванням. В 1979 році він обраний головою „Грінпіс”. За внесок у справу захисту навколишнього середовища він нагороджений, в тому числі премією Глобальної екологічної проблеми ООН 1990 році.

Резиденція „Грінпіс” знаходиться у Амстердамі. В приміщені „Грінпіс” одночасно розташовано штаб-квартиру Нідерландського відділу.

На сьогоднішній день „Грінпіс” має 38 відділів у різних країнах та 5 млн. прибічників в 158 країнах світу.

Діяльність „Грінпіс” в Україні почалась в 1990 році, з медичного проекту Діти „Чорнобиля”. Робота по цьому проекту проводилась у вигляді допомоги зарубіжними спеціалістами діагностувати та лікувати дітей, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи.

З 1993 року „Грінпіс – Україна” існує як самостійна суспільно-екологічна організація – відділ міжнародної організації „Грінпіс” Інтернешнл”. Діяльність Грінпіс України сконцентрована на проведення ретельно спланованих та продуманих кампаній, проектів та програм, які є найбільш важливими для збереження екосистем України та в світі в цілому.

Кампанія за без’ядерне майбутнє (після Чорнобиля). Грінпіс бореться з політичним засекречуванням інформації та недопущенням громад кості до питань, пов’язаних з розвитком ядерних технологій, як найбільш ризикових та екологічно брудних. У квітні 1994 року Грінпіс України поширив доклад „екологічні принципи перебудови України”, що був підготовлений екоінститутом (Німеччина). Основний внесок – Україна може жити без ЧАЕС та розширення атомних потужностей, якщо буде проводити політику енергозбереження та енергоефективності.

Проект „Енергозбереження”. Мета – зменшення питомого споживання в промисловості, на транспорті та в комунальному господарстві, вихід України на світовий рівень по питомому споживанню та відмова від атомної енергії.

Кампанія „Вода для життя” в 1994 році була розпочата проти забруднення та неекономного використання води, розвиток по принципу „чистого виробництва”. Проведено збір та аналіз даних по якості питної води та водних ресурсів України, лаборант ний аналіз проб води та анкетування населення.

Кампанія за недопущення ввозу в Україну токсичних відходів. Протягом 1990 – 1993 років Грінпіс України було виявлено понад 40 спроб ввозу в Україну токсичних відходів. В Рівному, Миколаєві, Очакові, знайдено понад 300 тонн відходів які були вивезені з Німеччини. Після досягнення мети (законодавчого регулювання) було переорієнтовано на боротьбу з пестицидами та ядохімікатами.

Кампанія за відмову від застосування пестицидів та розвиток збалансованого екологічного хліборобства. З 1994 року ситуація, завдяки цьому, на законодавчому рівні почала мінятися в кращу сторону.

Проект „Чисте виробництво”. Найбільш передовий підхід у вирішенні екологічних проблем, який загально визнаний міжнародними екологічними рухами.

Дитяча програма. В її ході – знайомства дітей з виставками, слайдами Грінпіс. Понад 500 дітей стали активістами. Головний засіб в досягненні мети Грінпіс – це кампанія. Кампанія – це мистецтво поєднання практичних кроків, переговорів з представниками влади та промисловості, видовищних, публічних акцій, які дають людям надію в цьому безнадійному світі, що вони можуть його змінити.

В Італії активістами екологічного руху була створена організація Легамбьенте («Довкілля»), яка своїм прогностичним завданням ставить боротьбу із забрудненням навколишнього середовища, допомогу тим, хто постраждав від екологічних катастроф. Ця організація всіма можливими силами сприяє оздоровленню українських дітей, які зазнали шкідливого впливу Чорнобильської аварії, проводить широку пропагандистську роботу по охороні довкілля.

Великих успіхів досяг природоохоронний рух у Кенії – „Зелений пояс” – у відновленні лісових масивів. Починаючи з 1997 року, коли цей рух виник, його учасники висадили близько 10 млн. дерев, забезпечивши збереження екосистеми, продуктів харчування, робочих місць. (Білявський Г.О., Основи екологічних знань. – К., 1995. – С.222.)

В Австралії широко розгорнула діяльність програма „Зелених” – „Мільярд дерев”. Заявивши про себе в 1991 р., її розробники запланували до 2000 року відновити понад 10 млн. га лісу на континенті.

Екологічний рух у всьому світі пройшов, як вважає російський вчений О.Л. Тітов, 4 етапи. (Этапы социэкологического движения в странах Западной Екропы // Проблемы социального экологии экологии. Часть I. – Львов, 1986. – С. 134.)

Перший етап – з кінця ХІХ століття до початку Першої світової війни – характеризувався появою в деяких країнах суспільних організацій, члени яких закликали до дбайливого ставлення до природи, збереження зникаючих видів рослин, тварин, птахів. Виступи захисників природи в цей час мали мирний

характер. Окремі виступи в пресі їх прихильників розцінювались здебільшого в суспільстві як дивацтво людей, яким нічого робити.

Другий етап - це період між світовими війнами. В цей час екологічний рух то завмирає, то набуває сили, але відчутного впливу на життя суспільства він не мав.

Третій етап розпочинається з середини 50-х років. Екологічний рух охопив всі західноєвропейські країни, отримав широку підтримку всіх верств населення. З екологічними вимогами виступають численні ініціативні групи, формуються міжнародні екологічні організації. Від виступів на захист конкретних природних об'єктів учасники рухів переходять до програм, в яких чітко окреслені соціально-економічні і соціально-політичні вимоги.

Четвертий етап – кінець 70-х – початок 80-х років. Він характеризується бурхливим розвитком екологічного руху, створенням партій, висуванням своїх кандидатів від цих партій в парламенти країн, включаючи і Європейський парламент.

„Зелені” не обмежились лише екологічними питаннями, а розширили діапазон проблем, що стосувалися кожного члена суспільства. Політичні програми партій „зелених” внесли ряд конструктивних пропозицій щодо звільнення Європи від ядерної зброї, розробили і активно реалізували декілька проектів щодо створення центрів соціальної допомоги дітям, молоді, літнім людям, безробітним. Завдяки їх наполегливості депутати в парламентах Данії, Франції, ФРН, Іспанії та Італії прийняли рад важливих законів стосовно поширення державними засобами інформації в школах ідейно-духовних цінностей, гуманізму.

„Зелені” партії висувають ряд вимог і рекомендацій щодо перетворення економічних і політичних структур західного суспільства.

Пік успіху „зелених” в Європі був на початку 80-х років. Досвідчені політики (багато членів партій „зелених” раніше були активними діячами у соціал-демократичних, християнсько-демократичних, анархістських та інших партіях), вони наступально і аргументовано доводили безглуздість військового протистояння двох супердержав СРСР і США, ненадійність роботи атомних електростанцій, махінації з купівлею – продажем земельних ділянок тощо. Така позиція „зелених” знайшла широкий відгук серед різних верств населення.

Майже в кожній країні Європи нині діє екологічна партія. Вже сама назва „екологічна” свідчить про мету і програмні завдання її членів. Аналіз діяльності екологічних партій свідчить про те, що в програмах, статуті, цілях великої різниці між ними немає, тому розглянемо програму, статут і маніфест, наприклад Польської партії зелених.

Польська партія зелених виникла 10 грудня 1988р., коли в Кракові відбувся організаційний конгрес, який вибрав керівні органи партії, створив статут і визначив її ідейний маніфест. Першим актом ППЗ було оголошення Маніфесту, де вказувалось: „Наша політика спирається на три засади: екологічну, демократичну,

миротворчу” (Polka Partia Zielonych. Statut. Manifest. Program Partii. – Warszawa, 1989. – S.3.)

Екологічна засада

„Екологія, - зазначається в документі, - для нас не є проблемою, пов'язаною виключно з деградацією середовища, а є способом поглядів на світ, мислення, стилем життя”.

Підчас вирішення господарських питань до уваги, як пріоритетна, повинна братись передусім якість життя, а не кількість, величина продукції.

Катастрофа в Чорнобилі підкреслюється в документі, розвіяла віру в необмежені можливості прогресу, в безпомилковість дії людини і створених нею машин. Соціальна політика держави повина бути диференційована відповідно до сфер екологічної загрози. Середовище людини – це не лише природні системи а й умови праці, відпочинку та житла.

Демократична засада

„Демократія означає для нас пошуки форм співіснування людей зі збереженням кожним народом своєї тотожності і своєрідності. Ніхто не може бути дискримінованим лише тому, що є іншим. „Інший” ні в якому разі не може автоматично означати „гірший”. Природа не знає двох ідентичних створінь, Ала чудово підтримує гармонію між всім тим, що існує. Замість того щоб боротися за ідеології, спробуємо збудувати світ, в якому могли люди жити відповідно до тих ідей, які їм до серця, але людські стосунки будувати на основі гармонії, керуючись почуттям солідарності і відповідальності за долі на планеті, де нам випало жити, на Землі, нашій Матері, у суспільному домі”.

Демократія зелених – це пріоритет консенсусу більшості. Де тільки можна, слід полемізувати так довго, поки не буде знайдено спільного рішення.

Миротворча засада

Хочемо такого світу, який був би спокійний для людей. Не може його дати роздутий поліцейський апарат і велетенські армії, мета створення яких – боротьба з потенційним ворогом. Не ставлячись легковажно до загрози війни, бачимо величезну кількість накопиченої на земля зброї, яка може знищити всіх людей, тому всі проблеми слід вирішувати політично. Коли немає відчуття особистої безпеки, безвідповідально знищується біологічне, суспільне і духовне середовище. Право на мир тісно пов'язане з правами людини, а екологія – з демократією, миром і свободою.

Подібні статuti та програми – мета діяльності Болгарської, Німецької, Іспанської та інших екологічних партій.

Сьогодні значення екологічних проблем є настільки важливим, що майже кожна „неекологічна” партія в свою програму включає вирішення екологічних питань. Це стосується як різних європейських партій, так і тих, які діють на теренах нашої держави.

Останнім часом, особливо після Чорнобильської катастрофи, широкого розмаху набув екологічний рух в Україні. В умовах незалежності нашої держави

екологічний рух набрав особливо великого розмаху. Активізували роботу асоціація „Зелений світ”, численні екологічні центри, організації і фонди локального і регіонального масштабу, серед яких Національний екологічний центр, Всеукраїнське товариство краєзнавців, спілка „Чорнобиль”, „Зелений рух Буковини” та ін. Екологічні проблеми знаходять широке висвітлення на шпальтах „екологічних” газет та часописів. Серед них такі відомі як „Зелений світ”, „Вісник Чорнобиля”, „Екологічні дзвони”, „Ойкумена”, „Набат”, „Рідна природа”, „Екологія і здоров’я”, та ін.

Партія Зелених України створена у 1990 році. Вона виступає за: економічний прогрес держави; Україна, як без’ядерна зона; екологічне навчання та виховання громадян; дбайливе відношення до навколишнього середовища; контрактну службу в армії; забезпечену старість; соціальний захист населення.

Партія Зелених України виступає проти: забруднення повітря, землі, річок та моря; споживчого відношення людини до природи; насильства в будь-яких формах його проявлення.

Деякі конкретні досягнення Партії Зелених України в Україні: закриття чорнобильської атомної електростанції; посилення заходів безпеки на сховищах радіоактивних відходів; внесли зміни до Закону України щодо розвитку альтернативних джерел енергії.

В Програмі Партії „зелених” України з особливою силою наголошується, що її члени будуть роботи все, аби не допустити експансії екологічно шкідливих іноземних технологій, розміщення на території України шкідливих виробництв іноземних або спільних підприємств, відходів виробництва тощо. ПЗУ активно виступає за створення глобальної системи екологічної безпеки.

У програмних документах Партії „зелених” України підкреслюється, що партія пропонує створення механізму захисту найменш соціально захищених верств населення: дітей, молоді, літніх людей, інвалідів. Цілком зрозуміло, що така програма Партії „зелених” України знаходить широкий відгук серед різних верств українського суспільства.

Контрольні запитання

1. Які саме події спричиняють глобальні екологічні проблеми?
2. Чи вбачаєте ви в науці і техніці винуватця нинішніх екологічних проблем?
3. Про що йдеться в основних документах Конференції в Ріо-де-Жанейро та Самміту в Йоханесбурзі?
4. Чи зможе „ноосфера” спасти світ?
5. Які Ви знаєте міжнародні угоди в області охорони навколишнього середовища, підписані Україною?
6. Чому підписання Кіотського Протоколу вигідне для України?
7. Назвіть основні екологічні рухи і організації.

8. Визначіть етапи розвитку екологічного руху.
9. Чому „зелені” активно виступають за вирішення політичних питань, обходячи ідеологічні?
10. Які напрямки діяльності Грінпіс є для Вас привабливими? Які ні?
11. Які основні здобутки Грінпіс-України?
12. Які ви знаєте екологічні центри, організації і фонди, що діють в Україні?
13. Які програмні засади партії „зелених” України?

ЛІТЕРАТУРА

1. Багнюк В.М. Якою буде наша енергетична стратегія?// Вісн. НАН України. – 2001
2. Багнюк В., Ситник К. Охорона біосфери: досягнення і прорахунки. Дзеркало Тижня №24 (399) Субота, 28 Червня – 5 Липня 2002р. www.zn.kiev.ua/ie/show.
3. Білорус О. Глобалізація і національна стратегія України. – К.: ВО „Батьківщина”. – 2001.
4. Білявський Г.О., Р.С.Фундуй „Основи екологічних знань”. Київ, „Либідь” 1997р. – 365с.
5. Блюменберг Х. Жизненный мир и технизация с точки зрения феноменологии // Вопр. философии. – 1993. - №10.
6. Вернадский В.И. Несколько слов о ноосфере // Успехи биол. – 1944. – 18. –Вып. 2.
7. Вернадський В.І. Философские мысли натуралиста. – М.: Наука, 1988.
8. Гардашук Т. Екологічна політика та екологічний рух: сучасний контекст. К.: 2000. -112с.
9. Гирусов Э.В. и др. Экология и экономика природопользования: Учебник для вузов .-М.: ЮНИТИ, 2000.- 455с.
10. Глобальні екологічні проблеми. Прес-реліз по Кіотському Протоколу від 04.04.2003. www.mepg.gov.ua.
11. Голуб А.А., Струкова Е.Б. Экономика природопользования .-М.: Аспект процесс, 1995.-187с.
12. Голубев И.Р., Новиков Ю.В. Окружающая среда и транспорт .- М.: Транспорт, 1987 .- 207с.
13. Голубець М.А. Від біосфери до соціосфери. Львів: 1997.
14. Горелов А.А. Человек – гармония – природа .-М: Наука, 1990.- 186с.
15. Горелов А.А. Экология: Учебное пособие. - М.: Центр, 1998.- 237с.
16. „Грінпіс України” / Зеркало недели, 1995, №18.
17. Гречановская И.Г. Экономико-экологическое регулирование предпринимательской деятельности – Одесса: ОГСУ, 1997. – 183с.

18. Гусева Т.В. и др., 1998а. Как организовать общественный экологический мониторинг: Руководство для общественных организаций / Под ред. М.В. Хотулевой. — М.: СоЭС.
19. Давид У., Пирс И. Использование вторичных ресурсов: экономические аспекты. — М.: Экономика, 1981.- 288с.
20. Джигерей В.С., Сторожук В.М., Яцюк Р.А. Основи екології та охорона природного середовища .- Львів: Афіша, 2000 .- 272 с.
21. Екологічна війна в Югославії як техногенна екологічна катастрофа <http://www.niss.gov.ua/book/Lawr/Lawr2/htm>
22. Екологічний аудит: Посібник з екологічного менеджменту і екологічного аудиту / Шевчук В.Я., Саталкин Ю.М., Навроцький В.М. та ін. —К.: Символ-Т, 1997 .- 221с.
23. Екологічний менеджмент: Навчальний посібник / За ред. В.Ф. Семенова, О.Л. Михайлюк .- Київ, Центр навчальної літератури, 2004 .- 516с.
24. „Збереження життя” звіт по виконанні роботи Партії Зелених України.
25. Кутирев В.А. Утопическое и реальное в учении о ноосфере// Природа. — 1990. - №11,с.34-39.
26. Наше общее будущее. Доклад Международной комиссии по окружающей среде и развитию (МКОСТР): Пер с англ. / Под ред. С.А. Евтеева и Р.А. Перелета.-М.:Прогресс, 1989.- 376с.
27. Прихожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса: новый диалог человека с природой. — М.: Прогресс. — 1986.
28. Семенов В.Ф. Екологізація економіки регіону. — Одеса, Оптимум, 2002. — 232с.
29. Сидоренко Л.І. Сучасна екологія: філософскіта етичні аспекти// Філософія. Антропологія. Екологія. Альманах. — 2000. — Вип. 1.
30. Ситник К.М., Ноосфера: міфи і реальність// Вісн. НАН України. — 2003. - №5.
31. Ситник К.М., Багнюк В.М.. 10років від конференції ООН в Ріо-де-Жанейро: досягнення і прорахунки // Укр.. бот. журн. — 2002. - №59. — Вип..4.
32. Толстоухов А. Засади концептуальних підходів до осмислення сучасної екологічної ситуації // Вісник Дніпропетровського державного університету. Історія і філософія науки і техніки. — 1998. — Вип. 95.
33. „Українські” зелені” на тлі сучасних реалій „Екологічний рух : до результатів національного дослідження”// Ол. Стегній// Віче№3, 1999р. стр.81-91.
34. Швобс Г.И. Идея ноосферы и социальная экология// Вопр. философии. — 1991. - №7

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК ДО ТЕМ РОЗДІЛУ 3:

АБІОТИЧНІ ФАКТОРИ СЕРЕДОВИЩА - тіла і явища неживої природи (клімат, світло, кліматичні елементи і речовини, температура, тиск, вологість тощо), які знаходяться у взаємодії з організмами в процесі обміну речовиною і енергією.

АДАПТАЦІЯ - здатність організмів пристосуватись до мінливих умов оточуючого середовища. Для кожного виду організмів існує своя певна амплітуда для пристосування, вихід за межі якої пагубний для їх існування.

АЕРОБИ - організми, що живуть лише за наявності в середовищі вільного кисню.

АЛЬТЕРНАТИВНА ВАРТІСТЬ (альтернативні витрати, втрачена вигода) - в економіці природокористування дозволить оцінити природний ресурс , що має занижену ціну або взагалі без ринкової ціни, через втрачені доходи, які можна було б отримати при використанні даного об'єкту чи ресурсів в інших цілях.

АНАЛІЗ "ВИГОДИ - ВИТРАТИ" -основний економічний підхід при прийнятті рішення про доцільність реалізації проекту, інвестиційної програми тощо. Співставлення вигоди та витрат дозволять оцінити ефективність проекту.

АНАЛІЗ "ВИТРАТИ - ЕФЕКТИВНІСТЬ" - приділяє основну увагу мінімізації витрат на досягнення мети. Взагалі використовується для економічних та соціальних проектів, в яких вигоду від досягнення мети важко оцінити чи ідентифікувати. Головне - знайти такий варіант розвитку, який би мінімізував витрати для досягнення раніше поставленої мети.

АНАЕРОБИ - організми, здатні жити без вільного кисню (мікроорганізми, молюски та інші),

АНТРОПОБІОЦЕНОЗ - біоценоз в умовах господарської та суспільної діяльності людини. Іноді вживається термін антропобіогеоценоз, щоб підкреслити зв'язок людської діяльності з абіотичними факторами середовища.

АНТРОПОГЕННИЙ - породжений діяльністю людини.

АНТРОПОСФЕРА- частина біосфери, заселена людьми і змінена ними в результаті їх діяльності.

АСИМЕТРІЯ - відхилення від симетрії в організованості структури тіл чи систем.

АТМОСФЕРА - газоподібна оболонка планети Земля, що складається з суміші різних газів, водяних парів та пилу.

БАГАТОКРИТЕРІАЛЬНА ОПТИМІЗАЦІЯ - метод вирішення задач, що знаходяться в пошуках кращого (оптимального) рішення, яке задовольняється декількома неспорідненими один з одним критеріями. Відома низка методів вирішення багатокритеріальних задач: а) оптимізація одного критерію (чомусь визнаного найбільш важливим); останні при цьому відіграють роль додаткових обмежень; б) упорядкування заданої множини критеріїв та послідовна оптимізація по кожному з них; в) зведення багатьох критеріїв до одного шляхом введення

апріорних (експертних) вагових коефіцієнтів для кожного з критеріїв (більш важливий критерій отримує більш високу вагу).

БІОГЕОЦЕНОЗ - тісна симбіотична єдність організмів різних видів та абіотичних умов їх існування в результаті безперервних обмінних процесів, що підтримують життєдіяльність.

БІОЛОГІЧНИЙ КРУГООБІГ - обмін речовинами та енергією між організмами та неживою природою, а також між самими організмами з допомогою життєдіяльності різних груп організмів.

БІОСФЕРА - нижня частина атмосфери, вся гідросфера та верхня частина літосфери Землі, що заселена живими організмами.

БІОЦЕНОЗ - біологічна система, що складається з популяцій різних видів рослин, тварин, мікроорганізмів, які населяють певну територію і знаходяться в тісній єдності з приводу обміну речовинами, енергією та інформацією.

ВІДТВОРЕННЯ МОТИВІВ ЕКОЛОГІЗАЦІЇ - постійно оновлюючий процес утворення організаційних, соціальних і економічних умов, які формують бажання людей ставити і досягати мети екологізації економіки. Як основні компоненти відтворення мотивів екологізації виділяються: 1) моніторингова підсистема (збирання та обробка даних про стан природоресурсних, соціальних та економічних систем і тенденцій розвитку ситуацій у країні чи регіону); 2) аналітична підсистема (визначення причино-наслідних зв'язків між факторами екологізації виявлення бар'єрів і найбільш чутливих "точок" екологізації); 4) реалізуюча підсистема (доведення мотиваційного інструментарію до конкретних суб'єктів).

ВІДХОДИ - непридатна для виробництва даної продукції сировина, її невикористані залишки чи речовина та енергія, що виникли в ході технологічних процесів, які не використані в даному виробництві.

ВІТОСФЕРА - те ж що і біосфера, але взагалі мають на увазі тільки сукупність живих організмів.

ВИКИД ТИМЧАСОВО УЗГОДЖЕНИЙ (ліміт викиду шкідливих речовин) - мінімальна маса шкідливих речовин, дозволена для викиду протягом певного періоду часу (як правило, календарний рік). Встановлюється органами державного екологічного контролю з метою мінімізації впливу (управління впливом) на оточуюче середовище,

ВИТРАТИ ЕКОЛОГІЧНОГО СУСІЛЬНОГО ВИРОБНИЦТВА - витрати на заходи, що знижують викиди та скиди забруднюючих речовин в оточуюче підприємство середовище (будівництво очисних споруд, удосконалення технології, зміни складу початкових матеріалів і інше) а також на заходи, не знижуючих викиди, але впливаючих на ступінь їх впливу на природу (будівництво високих труб, розбавлення, захоронення відходів, установа санітарних зон навколо підприємства).

ВИТРАТИ НА ВІДТВОРЕННЯ ПРИРОДНИХ ФАКТОРІВ (РЕСУРСІВ) - витрати на відтворення кількісних чи якісних параметрів природних благ, а також

їх підготовку до включення у господарську діяльність; зокрема, витрати на відтворення природних ресурсів можуть включати; витрати повного циклу геолого-розвідувальних робіт та добування корисних копалин; витрати по освоєванню цілинних земель (вирубка лісів, осушення болота).

ВИТРАТИ НА ПІДТРИМАННЯ СТАНУ ВІДТВОРЕННЯ ПРИРОДНИХ РЕСУРСІВ (ЕКОСИСТЕМ) - витрати на забезпечення (посилення) процесівсамовідновлення природних систем. Розглядаються такі витрати: 1) витрати на підтримку родючості ґрунту (внесення необхідних речовин, натомість винесених разом із врожаєм; 2) вартість моніторингу ґрунту, сухої меліорації; 3) витрати на моніторинг та профілактичну очистку дна і берегів річок; 4) витрати на моніторинг та санітарну рубку у лісі; 5) витрати на підтримання заповідників, заказників, національних парків.

ВИТРАТИ НА ЗАМІЩЕННЯ ВТРАЧЕНОЇ ВИГОДИ, ЯКА ВИНИКАЄ ЧЕРЕЗ ЕКОЛОГІЧНЕ ПОРУШЕННЯ - витрати, які дозволяють замінити можливу втрачену вигоду, залучивши інші види капіталів (ресурсів, фінансових засобів, трудових факторів). Дані види витрат можуть розглядатися як: 1) витрати на засвоєння нових земель, натомість втрачених; 2) додаткові витрати (мінеральні добрива, додаткові роботи) за ради збереження нормального врожаю на забруднених землях; 3) вартість сільськогосподарської продукції, яку необхідно закутати за кордоном замість втраченої.

ВИТРАТИ НА ЛІКВІДАЦІЮ НАСЛІДКІВ ЕКОДЕСТРУКТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ - витрати, які дозволяють усунути еколого-економічні наслідки, які виникли. Даний вид витрат формується, зокрема, вартістю робіт по дезактивації забрудненої території, витрати по рекультивації забруднених земель, вартість осушення підтоплених територій; вартість лікування захворілих людей із-за забруднення.

ВИТРАТИ НА ЗАПОБІГАННЯ ЕКОНОМІЧНОГО ПОРУШЕННЯ (ЗАБРУДНЕННЯ) ПРИРОДНИХ РЕСУРСІВ - витрати, які можуть компенсувати (пом'якшити) екологічне недосконалення виробничих технологій, які приміняються, шляхом уловлювання відходів, які утворюють відходи рекультивації порушених ландшафтів. Виділяють такі види витрат: 1) вартість очисних споруд по запобіганню забруднення атмосфери та води; 2) вартість полігонів по похованні відходів; 3) витрати на терасування чи обвалювання схилів земельних ділянок, закріплення берегів річок та морів.

ГЕТЕРОТРОФИ - організми, які живляться органічними речовинами створеними іншими організмами.

ГЛОБАЛЬНА ЕКОЛОГІЯ - комплексна наукова дисципліна, що вивчає організми та їх сукупність в глобальній взаємодії з природним середовищем планети і ті зміни земної поверхні та організмів, які є результатом цієї взаємодії.

ГРАНИЧНО ДОПУСТИМА КОНЦЕНТРАЦІЯ (ГДК) - екологічний норматив, максимальна концентрація забруднюючої хімічної речовини в навколишньому середовищі, яка при повсякденному впливі протягом довгого

періоду не викликає негативної дії на організм людини чи іншого рецептора та його потомства.

ГРАНИЧНО ДОПУСТИМЕ НАДХОДЖЕННЯ (ГДН) - кількість речовин (забруднювача), поступаючих на певну площу за одиницю часу у кількостях, що утворюють концентрації, які не перевищують установлену ГДК. **ГРАНИЧНО ДОПУСТИМА ЗАЛИШКОВА КІЛЬКІСТЬ (ГДЗК)** - кількість шкідливих речовин в харчових продуктах, здатна до накопичення у рибі і інших організмах, що визначається за нормами, затвердженими відповідними медичними установами.

ГРАНИЧНО ДОПУСТИМИЙ ВИКИД (ГДВ) - 1) об'єм (кількість) забруднюючих речовин за одиницю часу, перебільшення якого призводить до загрозливих наслідків в навколишньому природному середовищі чи загроза для здоров'я людини (призводить до перевищення допустимої межі викиду -ГДВ в навколишньому джерелі забрудненого середовища); 2) вихід шкідливих речовин в атмосферу, установлений для кожного джерела забруднення атмосфери за умови, що наземна концентрація цих речовин не перевищує межі допустимої концентрації.

ГРАНИЧНО ДОПУСТИМИЙ СКИД (ГДС) - науково-технічний норматив - маса речовин в стічних водах, максимально допустима для відведення в установленому режимі в даному пункті водного об'єкту, за одиницю часу з метою забезпечення норм якості води в контрольному пункті; ГДС)- ліміт по використанні стічних вод та концентрація існуючих в них помісей -установлюється з урахуванням ГДС речовин в місцях водокористування (в залежності від виду водокористування), асимілюючих можливостей водного об'єкту, перспектив розвитку регіону та оптимального розподілу маси речовин, що викидаються поміж водокористувачами, які зливають стічні води.

ГРАНТ -оплачене замовлення державних чи інших організацій, які субсидуються на виконання наукових досліджень, конструкторських розробок чи інших робіт, грошові кошти, які виділяються у порядку благодійності для фінансової підтримки наукових досліджень, вчених, діячів культури. Основною рисою, яка супроводить будь-які види грантів, як-то замовлення на науковий проект чи підтримка конкретного вченого - є конкурсність. Для того, щоб отримати грант, юридична чи фізична особа повинна доказати свою спроможність (здібність) використання коштів з максимальною ефективністю

ЕКОЛОГІЯ - частина біології, яка вивчає відносини організмів між собою та з навколишнім середовищем, включаючи екологію окремих організмів популяцій та їх сукупностей; дисципліна, що вивчає загальні закони функціонування екологічних систем різного ієрархічного рівня.

ДЖЕРЕЛО ЗАБРУДНЕННЯ - 1) точка викидів забрудненої речовини; 2)господарський чи природний об'єкт, який виробляє забруднені речовини; 3)регіон, звідки поступають забруднені речовини (при далекому і транскордонному переносі); 4) позарегіональний фон забруднення, накопичений в середовищі (наприклад, у повітрі - вуглекислий газ, у воді - їх кислотність).

ДОТАЦІЇ — це грошова допомога за рахунок державних чи інших джерел, яка надається юридичними чи фізичними особами для покриття збитків чи на спеціальну мету. Прикладом екологічно орієнтованих дотацій можна назвати: 1) дотації у сільському господарстві на вирощування продукції без ядохімікатів"2) за несення частини ризику по просуванню на ринок піонерської продукції, яка має екологічне значення; 3) доплати на ведення сільського господарства у особливо обережному екологічному режимі; 4)дотацію регіонам країни або навіть цілим державам, які вимушені "гальмувати" індустріальний розвиток в ім'я збереження природних ландшафтів, які мають національне чи міжнародне значення.

ЕКОЛОГІЗАЦІЯ ЕКОНОМІКИ - цілеспрямований процес перетворення економіки, зв'язаний зі зниженням інтегрального екодеструктивного впливу процесів виробництва та споживання товарів та послуг у розрахунку на одиницю сукупного суспільного продукту.

ЕКОЛОГІЧНА ЦІНА - ціна, що характеризує екологоемкість продукції, тобто сумарні екологічні витрати суспільства, пов'язані з використанням природного середовища при виробництві та споживанні одиниці даної продукції.

ЕКОЛОГІЧНЕ ПІДПРИЄМНИЦТВО - такий вид підприємницької діяльності, який пов'язаний з випуском та реалізацією екологічної продукції (вироби, послуги, роботи).

ЕКОЛОГО-ЕКОНОМІЧНІ ІНСТРУМЕНТИ - методи впливу на фінансовий стан економічних суб'єктів з метою орієнтації їх діяльності у екологічно сприятливому напрямі.

ЕКОНОМІЧНІ ІНСТРУМЕНТИ - методи впливу на фінансовий стан економічних суб'єктів. Економічні інструменти можна диференціювати на три взаємозв'язані групи: ціни за ресурси, економічні вигоди, перерозподільні платежі /виплати.

ЕКОЛОГІЧНА ЕКСПЕРТИЗА - визначення імовірних різних екологічних наслідків будівництва підприємства у порівнянні з етапами і допустимим станом середовища життя людей.

ЕКОЛОГІЧНА ПОЛІТИКА - система заходів, направлених на регуляцію взаємовідносин суспільства і природи з метою збереження природного середовища.

ЕКОЛОГІЧНЕ ВИХОВАННЯ - система заходів, направлених на формування у людини психологічних та ментальних настанов на дбайливе відношення до природи та розумне використання її ресурсів без нанесення їй незворотніх руйнувань.

ЕКОЛОГІЧНА ЦІННІСТЬ ПРИРОДИ - визначається на підставі адекватної мети чи економічної оцінки природних ресурсів та природних послуг. При прийнятті економічних рішень необхідно враховувати три функції оточуючого середовища: забезпечення природними ресурсами; асиміляція відходів та забруднень, забезпечення людей природними послугами.

ЕКОНОМІКА ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ - розділ економіки, який вивчає питання економічної оцінки природних ресурсів і оцінки збитків від забруднення навколишнього середовища.

ЕКОНОМІЧНА ОЦІНКА - визначення економічного значення (у грошовому еквіваленті, балах чи натуральних величинах) ресурсів, об'єктів, змін у сфері життя чи економічних умов ведення господарства.

ЕКОНОМІЧНИЙ ЕФЕКТ - різниця між результатами економічної діяльності і витратами, призведеними для їх отримання та використання. Якщо результатом економічної діяльності є не тільки економічні але й більш широкі соціально-економічні наслідки, вірніше говорити про соціально-економічний ефект. Якщо результат економічної діяльності перевищує витрати, економічний ефект позитивний (оцінюється, наприклад, прибутком) , а в протилежному випадку -економічний ефект - негативний (наприклад, збитки, втрати).

ЕКОСИСТЕМА - термін , введений в науку А Тенслі (1935) для визначення стійкої єдності співдружності різних видів організмів та оточуючого їх середовища, пов'язаних обмінними процесами на основі харчування та розмноження.

ЕКСПЕРТНІ ОЦІНКИ - кількісні чи якісні оцінки процесів чи явищ, які базуються на оцінці спеціалістів. Використовуються для оцінки процесів чи явищ, що не піддаються безпосередньому виміру чи для заміни дорогих та довгострокових дослідів та експериментів.

ЗАДАЧІ ЕКОЛОГІЗАЦІЇ - задачі трансформації економічної системи, вирішення яких сприяє екологічному удосконаленню економіки. До основних задач екологізації відносять: реструктуризацію економіки, галузей та регіонів, перепрофілювання підприємств; усунення (зниження) потреб у екологічно несприятливих видах продукції чи послугах; заміна екологічно несприятливих техпроцесів; зниження ресурсоемкості продукції тощо.

ЗАКОНИ СОЦІОПРИРОДНОГО РОЗВИТКУ - фундаментальні закони самозбереження життя (саморегуляція біосфери) в їх використанні людьми як забезпечуючі біосферосумісницькою господарською діяльністю (закони кругообігу у виконані речовин, взаємозалежності у використанні енергії, комплексності у використанні інформації).

ЗАСМІЧЕННЯ -збільшення концентрації шкідливих фізичних, хімічних , біологічних речовин понад недавно зафіксованої кількості.

ЗБАЛАНСОВАНИЙ РОЗВИТОК - екологічно стійкий розвиток людства, при якому прогрес відбувається без шкоди для майбутніх поколінь. Концепція екологічно сталого розвитку розглядається як передумова довгострокового прогресу людства, який супроводжується збільшенням капіталу та покращенням екологічних умов,

ЗБИТОК -1) виникає в результаті змін кількості та погіршення якості природних ресурсів чи інших зовнішніх умов технологічних процесів; 2) втрати, що виникли від погіршення здоров'я фізичних осіб (громадян) чи умов ведення

особистого (приватного) господарства в результаті забруднення навколишнього середовища чи інші неблагонадійні зміни.

ЗВАЛИЩЕ - смітник, що виник в результаті розміщення відходів на спеціально відведених ділянках.

ІНСТРУМЕНТИ ЕКОЛОГІЗАЦІЇ - мотиваційні інструменти, які формують систему мотивів (наприклад стимулів, важелів) для досягнення мети екологізації. Розглядаються дві групи інструментів: прямої та непрямой мотивації. Інструменти прямої мотивації орієнтовані на об'єкти екологізації або самі фактори екодеструктивного впливу (процеси, шкідливі речовини), або продукти та послуги, які є носіями екодеструкції (тобто, ті, виробництво та споживання яких пов'язано зі шкідливим впливом на середовище. Інструменти, непрямой мотивації орієнтуються не на показники екодеструктивної діяльності, а на дії та товари, які безпосередньо можуть створювати умови для досягнення цілей екологізації.

ІНФОРМАЦІЯ - відображення і передача розмаїття та ступені упорядкуванні структур в різних об'єктах та процесах живої та неживої природи.

ІНФОРМАЦІЯ В ПРИРОДОКОРИСТУВАННІ - сукупність даних про кількісний, якісний та динамічний (минулий, сьогоденний, майбутній) стан природних ресурсів та екосистем, їх взаємозв'язки та потреби для існуючих (а також прогнозуючої) форми господарства, розвитку культури та життя людства.

ІСТОРІЯ (ПЕРІОДИ) ВЗАЄМОВІДНОСИН ЛЮДСТВА І ПРИРОДИ - 1) збирання та мисливства (приблизно 4 тисячі років). Примітивні людські спільноти, що знаходилися на цьому етапі розвитку, існували в єдності з екосистемами; 2) землеробства та скотарства (аграрний) - неолітична революція - перехід до виробничих форм господарювання з одомашненням тварин та введення в культуру рослин; 3) промислового виробництва – широке споживання невідтворних ресурсів та енергії, яке призвело до деградації біосфери, втраті близько 20% родючих ґрунтів, зростанню обсягів вуглекислого газу в атмосфері, скорочення ресурсної бази, катастрофічного забруднення усєї геосфери різного роду відходами і викидами; 4) інформаційне суспільство - спроба перейти до ноосферної діяльності з допомогою комп'ютерних технологій.

"КВАДРАТ ЕКОЛОГІЗАЦІЇ" - чотири взаємозв'язаних системних компонентів, які визначають формування управлінського механізму реалізації задач екологізації економіки: 1) цільові настанови екологізації; 2) об'єкти екологізації; 3) суб'єкти екологізації; 4) інструменти екологізації.

КОНУСМЕНТИ - 1) рослиноїдні організми або фітофаги; 2) м'ясоїдні організми, їжею яких є фітофаги.

КРИТИЧНИЙ ПРИРОДНИЙ КАПІТАЛ - необхідні для життя природні блага, які неможливо замінити штучним шляхом: ландшафти, рідкі види рослин та тварин, озоновий шар, глобальний клімат. Критичний природний капітал необхідно зберігати за будь-яких варіантів економічного розвитку.

ЛЦЕНЗІЯ НА ЗАБРУДНЕННЯ- фінансовий дозвіл на викиди певної кількості шкідливих чи газоподібних відходів, обговорених раніше чи юридично установленого хімічного складу.

МОДЕЛЮВАННЯ СОЦІО-ЕКОЛОГО-ЕКОНОМІЧНИХ ПРОЦЕСІВ – моделі економічної взаємодії - загальна назва економіко-математичних моделей економіки.

МОНІТОРИНГ - комплексна система спостережень, оцінка та прогнози змін стану навколишнього середовища під впливом людської діяльності.

МОТИВАЦІЯ ЕКОЛОГІЗАЦІЇ - цілеспрямоване формування системи мотивів для досягнення мети екологізації.

НІША ЕКОЛОГІЧНА - місце проживання видів в екосистемі.

ОБ'ЄКТ ЕКОЛОГІЗАЦІЇ - об'єкт екодеструктивного впливу (виробничий процес або виріб) , який припускається трансформувати для досягнення цілей екологізації.

ОПТИМІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОЛОГО-ЕКОНОМІЧНА – досягнення найбільш бажаного (з точки зору людини-, з позицій економіки, соціуму), загального становища природного середовища.

ОЦІНКА ПРИРОДНИХ ОБ'ЄКТІВ ЕКОНОМІЧНА - визначення грошової чи товарної цінності об'єкту в абсолютних чи відносних показниках (в грошовому виразі чи в умовних одиницях, наприклад, балах).

ОХОРОНА ПРИРОДИ - комплекс міжнародних, державних та регіональних адміністративно-господарських політичних та суспільних заходів, направлених на збереження, раціональне використання та перевиробництво природи Землі в інтересах людей.

ОЦІНКА ПРИРОДНИХ РЕСУРСІВ - якісне чи кількісне визначення економічної, соціальної чи економічної цінності (значимості) ресурсу, виражене в грошах чи в умовних одиницях.

ОЦІНКА ПРИРОДНИХ РЕСУРСІВ ЕКОНОМІЧНА - визначення їх суспільної користі, вклад даного ресурсу (його одиниці) в підвищенні рівня задоволення людських потреб через виробництво чи вживання, виражене у грошовому визначенні. У вузькому економічному змісті - визначення у грошовому показнику максимального господарського ефекту від використання цих ресурсів землі у вибраних варіантах (планах) використання цих ресурсів. При еколого-економічному підході необхідно врахувати також економічні обмеження локальних, регіональних та глобальних рівнів.

ОЦІНКА ПРОЕКТІВ ЕКОЛОГО-ЕКОНОМІЧНА - складова експертизи проектів - оцінка в грошовому вираженні чи в умовних одиницях (балах) впливу майбутньої господарської акції на природні ресурси, будівельні об'єкти, господарські функції (урожаї сільхозкультур) і здоров'я людини. Проводиться за спеціальними, затвердженими адміністративними органами методиками. Відноситься до глибини змін середовища, їх розмірів, площі чи об'єму запланованого забруднення (наприклад, тис.т шкідливих атмосферних викидів). Повинна включати якнайширше коло питань:

можлива ланцюгова реакція в природі, взаємовплив їх на місцеве населення. Наприклад, можливість виникнення антропогенних землетрусів, інших стихійних катаклізм.

ОЦІНКА РІВНЯ ЕКОЛОГІЗАЦІЇ - виражені на підставі окремих критеріїв кількісні показники, які відображають рівень екодеструктивного впливу економічних систем, процесів виробництва та споживання продукції

ОЦІНКА СТАНУ ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА - співвідношення реальної ситуації з ідеальною та тимчасовою нормою за стандартизованими змінами.

ОЦІНКА СОЦІО-ЕКОЛОГО-ЕКОНОМІЧНА - підхід до подій, явищ, ресурсів територій та об'єктів, виходячи з визнання рівної важливості екологічних, соціальних та економічних складових. Складається з екологічної оцінки з урахуванням динаміки впливу, визначення соціального значення подій, явищ, ресурсів та об'єктів (також в динаміці), їх економічної оцінки. Може бути представленою інтегрованим показником чи вектором показників в натуральному вимірі, балах чи грошовому виражені.

ОЦІНКА ЗБИТКУ ВІД ЗАБРУДНЕННЯ - визначення економічних та неекономічних витрат, пов'язаних зі швидким зношенням споруд, будинків, корозією металів, з порушенням технологічних процесів сусідніх підприємств, збільшенням захворювань та зниженням працездатності людей, зменшенням урожайності чи погіршенням якості сільськогосподарської продукції та іншими явищами, причиною яких є фізичне, хімічне та біологічне забруднення середовища. Як правило, розраховується у грошовому виразі. Гроші в даному разі виступають не тільки як економічний показник, але і як умовна міра соціального та економічного збитку. Економічна (грошова) оцінка можлива лише в кількісних величинах, в той час як соціальні збитки можуть бути безмірними при беззворотній втраті основних цінностей, певних видів тварин чи рослин, людського життя, культурних пам'яток.

ОЦІНКА ЗБИТКІВ ВІД ПОРУШЕННЯ ПРИРОДНОГО БАЛАНСУ - визначення економічних та неекономічних втрат, пов'язаних з прямими чи другорядними наслідками суттєвої зміни середовища життя та суспільного виробництва внаслідок порушення екологічної рівноваги. Сума оцінки включається до економічної вартості використаних природних ресурсів. "ПАРНИКОВИЙ ЕФЕКТ" - збільшення температури та рівня вологості в замкнутому просторі, пов'язаного з тим, що з накопиченням в атмосфері вуглекислого та інших газів, які перешкоджають довгохвильовому тепловому випромінюванню з поверхні Землі.

ПЛАН ОПТИМАЛЬНИЙ (оптимізований) - найкращий з точки зору вибраного критерію варіант економіки, в цілому, окремої її галузі чи господарського об'єкту, а також регіону. Вибраний критерій традиційно включає в себе лише економічну мету розвитку, але останнім часом визначається з урахуванням соціальних та екологічних потреб та забороняючих моментів.

ПЛАТА ЗА ЗАБРУДНЕННЯ СЕРЕДОВИЩА - грошова виплата підприємствами за соціально-економічні втрати, які зазнало господарство та здоров'я людей від забрудненого середовища.

ПЛАТА ЗА ПРИРОДНІ РЕСУРСИ - грошова виплата природокористачем витрат на розвідування, збереження, відновлення, вилучення та транспортування використаного природного ресурсу, а також зусилля суспільства в майбутньому по відновленню або рівноцінній заміні цих ресурсів іншими.

ПРИНЦИПИ ЕКОЛОГІЗАЦІЇ - загально визнані правила, виконання яких сприяє екологічному удосконаленню; у їх числі називають принципи: інтегрального підходу, орієнтації на причини, розподіл відповідальності, адекватності інструментарію, системного підходу, максимальної ефективності.

ПРИРОДООХОРОНІ ЗАХОДИ - технологічні, технічні, організаційні чи економічні заходи, які зберігають природні системи, природні ресурси, їх кількість та якість. Можна виділити природоохоронні заходи, які безпосередньо ведуть до зберігання природних ресурсів та середовища життя (очистка відходів підприємств), а також природоохоронні заходи безпосередньо їх зберігаючи (наприклад, підтримання екологічної рівноваги за допомогою природних (особливо) охороняємих територій).

ПРИРОДО-ПРОДУКТОВІ ВЕРТИКАЛІ (ЛАНЦЮЖКИ) - об'єднують первинні природні фактори виробництва з кінцевою продукцією. Рух природних речовин та продуктів його обробки в цих вертикалях здійснюється за допомогою інтегрованого ланцюга видів діяльності, що належать до різних секторів та видів, але об'єднуючих технологічно для виробництва та реалізації кінцевої продукції.

ПРИРОДОЄМКІСТЬ - показник, що визначається відношенням об'ємів використовуваних природних ресурсів та кінцевої продукції, отриманої на їх основі. Величина природоємкості залежить від ефективності використання природних ресурсів у цілому ланцюзі, об'єднуючому первинні природні ресурси і безпосередньо кінцеві стадії технологічних процесів, пов'язаних з видозміною природних речовини. Виділяються два рівні показників природоємкості : макрорівень - рівень всієї економіки та продуктової галузевої рівень. Зворотнім по відношенню до коефіцієнту природоємкості є показник природної ресурсовіддачі.

ПРОВАЛИ РИНКУ - в охороні навколишнього середовища пов'язані перш за все з практично неможливим адекватним обліком екстерналій, соціальних витрат суспільства від деградації оточуючого середовища, проблемою відкритого доступу до природних багатств, їх заниженої ціни.

ПРОГНОЗ В ПРИРОДОКОРИСТУВАННІ - передбачення динаміки змін природно-ресурсного потенціалу та потреб в природних ресурсах в локальному, регіональному та глобальних масштабах.

ПРОГНОЗ ЗМІНИ СЕРЕДОВИЩА - передбачення стійких змін в природному середовищі, що відбуваються в результаті складних ланцюгових реакцій, пов'язаних як з прямим впливом людства на середовище, так і з віддаленими другорядними наслідками цих взаємодій, включаючи зміни, які нерідко сприймаються як чисто природні (фактично в даний час природно-антропогенні).

ПРОГНОЗ ВИКОРИСТАННЯ ПРИРОДНИХ РЕСУРСІВ - попереднє визначення об'єму природних ресурсів, які можуть бути включені в

господарський обіг, з урахуванням економічних, соціальних, технічних та екологічних обмежень та можливостей. Проводиться на якийсь прогнозуючий час як теоретична (експертна чи розрахункова) імовірність.

ПРОГНОЗУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНЕ - бачення можливої поведінки природних систем.

ПРОДУЦЕНТИ - організми з автотрофним живленням. Як компоненти екосистеми вони синтезують органічну речовину та накопичують рослинну біомасу.

РІВНОВАГА В СИСТЕМІ "СУСПІЛЬСТВО - ПРИРОДА" (СОЦІОЛОГІЧНА) - стан взаємодії суспільства та природи, при якому використання природного середовища суспільством не порушує функції життєзабезпечення. Ця рівновага дуже рухлива, тому її називають динамічним (квазістаціонарним станом).

РЕГІОН - 1) простір, обмежений фізико-географічними, адміністративними чи якимись іншими кордонами; 2) "безмірне" територіальне поняття, що використовуються в багатьох галузях знань; 3) великий територіальний (акваторіальний) підрозділ Землі, який охоплює декілька країн, значних адміністративних частин однієї держави чи велика частина Світового океану.

РЕДУЦЕНТИ - організми (в основному мікроорганізми), що розкладають мертві органічні речовини і які перетворюють його в неорганічні речовини.

РЕСУРСОЗБЕРІГАЮЧА ТЕХНОЛОГІЯ - виробництво та реалізація продукції з мінімальними витратами речовини та енергії на усіх етапах виробничого циклу з найменшим впливом на людину і природні системи.

САНІТАРНО-ЗАХИСНА ЗОНА - ділянка, що визначає промислове підприємство чи забруднюючу ділянку від населеного пункту.

САПРОТРОФИ - організми, що харчуються органічними речовинами мертвих тіл чи екскрементами тварин. Сапротрофи грають незамінну роль в кругообігу речовин, виконуючи функцію редуцентів.

СВІДОМІСТЬ ЕКОЛОГІЧНА - глибоке розуміння нерозривного зв'язку людини з природою майже до признання пріоритету збереження природного середовища перед рішенням задач соціального порядку.

СОЦІАЛЬНА ЕКОЛОГІЯ - область знань, яка є подальшим розвитком загальної екології, вивчає закономірності взаємодії людського суспільства з оточуючим природним середовищем і розробляє наукові принципи гармонізації цієї взаємодії. Початок соціальної екології покладено роботами чикагської школи соціологів в 20-х рр., коли виникла необхідність розрахунків специфіки впливу урбанізованого середовища на життя і поведінку людей. В наше сьогодення предметом соціальної екології являється вивчення взаємовідносин суспільства з глобальним природним середовищем у всіх багатограних її антропогенних змінах з тим, щоб розробити теорію взаємодії сучасного суспільства з природним середовищем, його співіснування.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОЛОГО-ЕКОНОМІЧНЕ МОДЕЛЮВАННЯ - опис екологічних та економічних процесів у їх взаємозв'язку у вигляді еколого-

економічних моделей, основний дослідний метод нової економічної дисципліни-екологічної економіки.

СТАЛИЙ РОЗВИТОК - задовольняє потреби сучасного покоління, а не ставить під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольнити свої власні потреби. Пропонує стійке невичерпне використання ресурсів навколишнього середовища для задоволення потреб нинішнього і майбутнього покоління.

СТЕРЕОЗОМЕРИ - хімічні речовини, структура яких являє собою дзеркальне відображення один одного.

ТЕХНОГЕННИЙ ТИП ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ - природоємсткий (природоруйнівний) тип розвитку, який базується на використанні штучних засобів виробництва, створених без урахування екологічних обмежень. Характерні риси: швидке і нищівне використання непоновлювальних видів природних ресурсів (перш за все корисних копалин) та поверх експлуатація поновлюючих ресурсів (грунту, лісу тощо) зі швидкістю, що перевищує їх відновлення.

ТЕХНОСФЕРА - частина біосфери докорінно перетворено людиною в технічні об'єкти (споруди, шляхи, механізми).

ТИМЧАСОВО УЗГОДЖЕНІ ВИКИДИ - викиди шкідливих речовин в атмосферу, які установлені для аналогічних за потужністю та технологічними процесами підприємств, які використовують найкращу технологію виробництва.

СТРАТЕГІЯ УПРАВЛІННЯ ЕКОЛОГІЗАЦІЄЮ - вибір перспективної управлінської установки (цілей, об'єктів та суб'єктів екологізації). Розглядаються три основні стратегії: вплив на пропозиції, вплив на попит та вплив на проміжну сферу.

СТРАТЕГІЯ ЕКОЛОГІЗАЦІЇ - можливі перспективні цільові установки екологічного удосконалення економіки. Розглядають три базові стратегії і три змішані стратегії екологізації: стратегія I - зниження потреби у продукті; стратегія II - зміна у продукті для підвищення рівня його екологічності; стратегія III - зміна у використанні продукту для підвищення екологічності процесів споживання та утилізації відходів споживання; стратегія I+ II – зміни у продукті: обумовлюють подовження життєвого строку продукту; стратегія II+ III - удосконалення конструкції продуктів у напрямку покращання їх екологічних характеристик при споживанні; стратегія I + III підвищення ефективності використання продукції.

СУБСИДІЯ - цільова безповоротна допомога у грошовій або натуральній формі, яка надається за рахунок коштів державного бюджету чи спеціальних державних та недержавних фондів економічним суб'єктам.

УМОВНО ЧИСТА ВОДА - стічні води, спуск яких у водосховище без очистки не призводить до порушень норм якості в місцях водокористування.

ФАКТОРИ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ - трудові ресурси, штучно створені засоби виробництва (фізичний капітал), природні ресурси. Важливе значення має аналіз взаємозаміни та взаємодоповнення факторів виробництва (чи різних видів капіталу) в економіці з позицій кінцевих результатів, можливості економії природних ресурсів при збереженні та збільшенні кінцевого випуску продукції.

ШТРАФ - грошове покарання у виді стягнення певної суми; захід матеріального впливу на юридичних та фізичних осіб, які винні у порушенні законів, договорів, діючих правил.

Термінологічний словник до теми 12

Безробітні — 1. Люди, що не мають роботи. 2. Працездатні громадяни працездатного віку, які з незалежних від них причин не мають заробітку (трудового доходу) через відсутність підходящої роботи та зареєстровані в державній службі зайнятості як особи, що шукають роботу.

Бюджет – план формування і використання фінансових ресурсів для забезпечення функцій, які здійснюються органами влади протягом бюджетного періоду

Бюджети місцевого самоврядування бюджети територіальних громад сіл, селищ, міст та їх об'єднань.

Витрати та заощадження населення: витрати на придбання товарів та послуг, плачені доходи від власності, поточні податки на доходи, майно та інші сплачені поточні трансферти; нагромадження основного капіталу.

Дебіторська заборгованість - заборгованість підприємству: покупців, замовників та інших дебіторів за надані їм послуги та товари.

Доходи населення: заробітна плата, прибуток та змішаний дохід, доходи, доходи від власності, поточні трансферти.

Зайнятість населення — 1. Діяльність працездатного населення зі створення ВВП. 2. Діяльність громадян, яка пов'язана із задоволенням особистих і суспільних потреб і, як правило, дає їм дохід у грошовій або іншій формі.

Заощадження — різниця між використовуваним індивідом доходом і його видатками на споживання; та частина доходу, яка не споживається.

Зведений баланс трудових ресурсів — баланс, що відображає склад і розподіл трудових ресурсів.

Індекс споживчих цін — темп приросту середньої ціни фіксованого набору матеріальних благ і послуг, включених до мінімального нормативного споживчого кошика.

Кредиторська заборгованість – заборгованість підприємства фізичним та юридичним особам: за матеріальні цінності, отримані послуги

Наявний дохід – максимальний обсяг грошових доходів, які призначені для використання домашніми господарствами на придбання споживчих товарів та оплату послуг.

Мінімальна заробітна плата — визначений державою розмір заробітної плати, нижче якого не можна оплачувати виконану найманим працівником повну місячну (денну, годинну) норму праці.

Мінімальний нормативний споживчий кошик — збалансований набір товарів і послуг за основними статтями витрат людини (родини) на рік (місяць): продукти харчування, непродовольчі товари, послуги.

Мінімальний споживчий бюджет — обсяг доходів, який уможливує придбання набору споживчих товарів і послуг для задоволення основних фізіологічних і соціально-культурних потреб людини на рік (місяць).

Місцеві бюджети - бюджети АР Крим, обласні, районні бюджети, бюджети місцевого самоврядування.

Оплата праці — заробіток, обчислений, як правило, у грошовій формі, який за трудовою угодою роботодавець виплачує працівникові за виконану роботу або надані послуги.

Працездатний вік — період активної трудової діяльності людини. В Україні: для жінок — 16—54 роки, для чоловіків — 16—59 років.

Реальний дохід — кількість товарів (послуг), які окрема особа або група осіб можуть купити за свій номінальний дохід протягом певного проміжку часу; номінальний дохід, скоригований на рівень цін.

Рівень життя населення — міра задоволення матеріальних, духовних і соціальних потреб людини, яку забезпечує сукупність матеріальних і соціальних умов життя.

Соціальна інфраструктура — комплекс об'єктів соціальної сфери, які забезпечують надання населенню соціальних, комунальних, культурних, побутових і т. п. послуг.

Соціальна політика — система управлінських, організаційних, регулятивних, саморегулятивних заходів, дій, принципів і засад, спрямованих на забезпечення оптимального рівня та якості життя населення, соціального захисту їх і соціальної безпеки в суспільстві.

Соціальний захист — сукупність державних заходів щодо забезпечення достойного матеріального і соціального становища членів суспільства.

Соціальні гарантії — система обов'язків держави перед своїми громадянами стосовно задоволення їхніх соціальних потреб.

Тарифна система — сукупність тарифних сіток, тарифних ставок, схем посадових окладів і тарифно-кваліфікаційних довідників, що є підставою для формування й регулювання заробітної плати.

Трудові ресурси — 1. Населення, яке володіє фізичною та інтелектуальною здатністю до праці відповідно до встановлених державою умов відтворення індивідуальної робочої сили. 2. Чисельність населення, зайнятого в суспільному виробництві, а також працездатного населення працездатного віку, незайнятого в ньому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ТА РЕКОМЕНДОВАНИХ ЛІТЕРАТУРНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агеєв О. Шляхи інтеграції України в транспортну систему Європи // Урядовий кур'єр. – 2005. - № 71. – С.14.
2. Алаєв Е.Б. Соціально-економічна географія: Понятійно-термінологічний словник. – М., 1993.-342с.
3. Амоша О.І. Людини та навколишнє середовище: екологічні проблеми екологічної безпеки виробництва. – К.: Наук думка, 2002. - 306 с.
4. Балацкий О.Ф., Мельник Л.Г., Яковлев А.Ф. Экономика и качество окружающей среды. - СПб., 1995. – 296 с.
5. Бобылев С.Н. Экологизация экономического развития. – М.,1994.- 404 с.
6. Боголюбов С.А. Защита экологических прав. – М., 1996. – с. 8-20.
7. Вектори розвитку вітчизняного автомобільного транспорту // Урядовий кур'єр. – 2005. - № 62. – С.8.
8. Гаврилов А.И. Региональная экономика и управление.-М.:ЮНИТИ-ДАНА,2002.- 239 с.
9. Гаркуша А. Транзитний міст України має бути надійним: (Україна в світовому транзитному бізнесі) // Урядовий кур'єр. – 2002. № 40 –С.3.
10. Герасимчук З.В. Комплексна оцінка рівня екологічної напруженості регіонів України // Укр. географ. журнал, 2002, №2, с. 28-35.
11. Гиросов Э.В. и др. Экология и экономика природопользования. – М.: Закон и право, ЮНИТИ, 1998.- 455 с.
12. Глухов В.В., Лисочкина Т.В., Некрасова Т.П. Экономические основы экологии. – СПб.,: «Специальная литература», 1997 с. – 304 с.
13. Гранберг А.Г. Основы региональной экономики. - М.:ГУ ВШЭ, 2004. - 495 с.
- Гринів Л.С. Екологічна збалансована економіка: проблеми теорії. Львів, ЛНУ ім. Франка, 2001, 240 с.
14. Гукалова І.В. До питання про роль екологічного чинника в загальній оцінці якості умов життя в Україні // Укр. геогр. журнал, 2004, №3, с. 83-88.
15. Долішній М.І. та ін. Управління регіональними науково-технічними проблемами. - К.: Наукова думка,1999.-174с.
16. Дорогунцов С.І., Олійник Я.В, Степаненко А.В. Теорія розміщення продуктивних сил і регіональної економіки. – К.: КНЕУ, - 2001. – 144с.

17. Дудник І.М. Природокористування: еколого-економічні основи. – Полтава: Австрія, 1994. – 246с.
18. Живицький О., Тараканов М. Проблеми і перспективи створення курортно-рекреаційних ВЕЗ в українському Причорномор'ї // Економіка України №1, 1997
19. Заболоцький Б.Ф. Розміщення продуктивних сил України.-К.:Академвидав,2002.-368 с.
20. Зінь Е.А. Регіональна економіка: Підручник.-.:»ВД»Професіонал»,2007.-528с.
21. Злобін Ю.А. Основи екології. – Київ, 1998.-456с.
22. Калитюк В., Ніколаєв В. Управління санаторно-курортними підприємствами: нові реалії. // Економіка України №1, 1997
23. Карпінський Б. Транспортна система України в контексті європейської інтеграції // Економіка України. – 1998. - № 7. – С. 17-23.
24. Кизим Н.А. Крупномасштабные экономико-производственные системы: организация и хозяйствование.-Х.:Бизнес Информ,1997.-228с.
25. Колосовский Н. Н. Теория экономического районирования. – М.: Мысль, 1969. – 335 с.
26. Коржунова Н. Курортно-рекреаційне господарство Причорномор'я // Економіка України №2, 1999
27. Кравців В.С., Павліха Н.В., Павлов В.І. Концептуальні засади розробки програми використання та охорони природно-ресурсного потенціалу регіону. // Регіональна економіка. – 2005. - №1. - с. 107-115.
28. Кравців В.С. Екологічна безпека як об'єкт регіональної політики // Рег. екон., 1999, №1, с. 124-136.
29. Кутах Ю. Транзитні зв'язки України та міжнародні транспортні коридори // Економіст. – 2002. - № 1. – С. 50-57.
30. Лексин В. Н., Шевцов А. Н. Государство и регионы: теория и практика государственного регулирования территориального развития. – М.: ФРСС, 1997. – 256 с.
31. Лісовський С.А. Типізація регіонів України за економіко-географічними характеристиками стану екологічної безпеки // Укр. геогр. журнал, 2004, №4, с. 11-
32. Лисенко Ю., Садеков А. Екологічний підхід до управління підприємством: проблеми і перспективи // Економіка України, 2003, №5, с.33-40.
33. Манів З.О., Луцький І.М., Манів С.З. Регіональна економіка: Навчальний посібник.- Львів:»Магнолія 2006», 2007.-С.562.
34. Маршалова А. С., Новоселов А. С. Основные теории регионального воспроизводства. – М.: Экономика, 1998. – 356 с.
35. Михасюк І. Державне управління в ринковій економіці. - Львів-Жешув,2003.- 28с.
36. Національна доповідь про стан навколишнього середовища в Україні у 2000 році: К., "Вид-во Раєвського", 2001, 184 с.
37. Некрасов Н. Н. Региональная экономика. – М.: Экономика, 1978. – 344 с.
38. Олеснюк А.О.: Місце екологічної проблематики в еволюції теорій суспільного

- розвитку // екологія і природокористування, 2003, вип. 5, с. 77-82.
39. Олійник Я.Б., Запотоцький С.П., Кононенко О.Ю., Мельничук А.Л., Пасько В.Ф. Регіональна економіка: Навчальний посібник / За ред. Я.Б. Олійника.-К.: КНТ, Видавець Фурса С.Я., 2007.-444с.
40. Портер М. Конкуренція. – М.: Изд. дом «Вільямс», 2001. – 495 с.
41. Паламарчук М.М., Паламарчук О.М. Економічна та соціальна географія України.- К., 1998.-432с.
42. Продуктивні сили та регіональна економіка: Зб. наук праць: у 2ч/ РВПС України НАН України - К.: РВПС України НАН України, 2002. – ч. I – 320 с.
43. Продуктивні сили та регіональна економіка: Зб. наук праць: у 2ч/ РВПС України НАН України - К.: РВПС України НАН України, 2003. – ч. II – 235 с.
44. Регіони України: проблеми та пріоритети соціально-економічного розвитку: Монографія / За ред. З.С. Варналія.- К.: Знання України, 2005-378с.
45. Розміщення продуктивних сил: Підручник / За ред. В. В. Ковалевського, О. Л. Михайлюк, В. Ф. Семенова. – К.: Т-во “Знання”, КОО, 2006. – 353с.
46. Семенов В.Ф. Екологізація економіки регіону. – Одеса, Оптимум, 2002. – 232с.
48. Стеченко Д.М. Розміщення продуктивних сил і регіоналістика.-К.: Вікар, 2001.- 328с.
49. Толстоухов А.В., Хилько М.І. Екобезпечний розвиток: пошуки стратегії. – К: "Знання України", 2001. – 333 с.
50. Федорищева А. Техногенно-екологічна безпека в системі регіонального управління сталим розвитком // Рег. економ., 2000, №3, с. 119-123.
51. Чепурных Н.В., Новоселов А.П. экономика и экология: развитие, катастрофы. – М. 1996.-388 с.